

BOSANSKI
PETROVAC
U NOB

7

PETROVAC
U NOB

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNİK SJEĆANJA

KNJIGA VII

IZDAVAČ: OPŠTINSKI ODBOR SUBNORA
BOSANSKI PETROVAC

IZDAVAČ: OPŠTINSKI ODBOR SUBNORA
MICA SMILJANIC

Redakcijski odbor

VLADIMIR ČERKEZ / LJUBIŠA CURGUS / DRAGO ĐUKIĆ
AHMET HROMADŽIĆ / SVETKO KARANOVIC / VLADO KECMAN
VOJO MILANOVIC / VLADO PROŠIĆ / ILIJA RADULOVIC
BOŠKO STOJANOVIC / MILE TRNJAKOVIC / MILAN ZORIC

Predsjednik redakcijskog odbora

VLADO KECMAN

Potpredsjednik redakcijskog odbora

AHMET HROMADŽIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

V L A D I M I R Č E R K E Z

Recenzenti

Dr NIKOLA BABIĆ i prof. PETAR MIŠKOVIC

Lektor DRAGO NOVOTNI

Saradnik pri lektorisanju i korektor IVICA BODNARUK

Štampa: NIP »OSLOBOĐENJE«, Sarajevo

Za štampariju: RASIM HUSIĆ

BOSANSKI PETROVAC U NOB

KNJIGA SEDMA

VLADO BAJIĆ

TREĆA KRAJIŠKA PROLETERSKA BRIGADA

Treća proleterska krajiška brigada je jedna od najslavnijih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ona je postala od ustanika slobodarskog drvarsko-petrovačkog kraja, koji su još prije njenog formiranja pokazali izvanredne moralno-političke i vojničke kvalitete u bombama 1941. i u prvoj polovini 1942. godine. Borbe za oslobođenje Drvara i željezničkih stanica Oštrelj, Srnetica i Potoci, borbe oko Bosanskog Petrovca, na grahovskom i glamočkom sektoru, vođene za razbijanje okupatorskih i kvislinških snaga koje su nasrtale na slobodni Drvar u prvim mjesecima 1941. godine, bile su uspjesi odabranih četa koje su upućivane u Podgrmeč radi pomoći ustanicima u rasplamsavanju ustanka, razbijanju italijanskih garnizona u Petrovcu, Oštrelj u i Drvaru, koje su izvršili već tada prekaljeni bataljoni 5. krajiškog odreda, i njihova saradnja sa ličkim i 'dalmatinskim jedinicama pri razbijanju četničkih bandi popa Đujića u Kninskoj krajini i i talijanskog garnizona u Srbu u prvim mjesecima 1942. godine, kalile su borce. Najzad, uspješno djejestvo Udar-nog ibataljona 5. krajiškog odreda na razbijanju četnika Drenovića i pomoć slavnom komandantu Šolaji u Janju i Pljevi, oslobođenje Glamoča, susret sa proleterskim brigadama i sadjejestvo sa ovima prilikom oslobođenja Livanjskog polja d samog Livna, sve je to proslavilo borce od kojih je kasnije formirana Treća krajiška brigada.

U ustanku, u mnogim borbama i akcijama, borci su pokazali visoku političku i borbenu vrijednost i sprem-

nost za još teže, ali i slavnije dane koji su dolazili. Od takvih boraca, prekaljenih u jednogodišnjoj oružanoj borbi, po odluci Vrhovnog štaba, 22. avgusta 1942. formirana je u selu Kamenici kod Drvara Treća krajiška brigada. (Brigada je tada imala oko 700 boraca, uglavnom iz Petog krajiškog odreda. Komandant je bio Nikola Karanović, zamjenik Vlado Bajić, a komesar Simo Todić).

Kao što su se borci i bataljoni što su ušli u sastav Brigade pokazali dostojni povjerenja Partije, druga Tita i imena udarnika koja su dobili ulaskom u Brigadu, tako se i Brigada kroz borbe 14. novembra 1942. godine pokazala dostojnom da uđe u sastav Prve divizije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i ona postaje brigada Prve proleterske divizije. Brigada je, boreći se rame uz rame sa slavnom Prvom proleterskom brigadom, učeći se od nje i koristeći njeno bogato borbeno i životno iskustvo, takmičeći se sa njom u junaštvu, radu i izdržavanju ratnih napora, razvijajući se neprekidno pod okom i uz neposrednu pomoć CK i Vrhovnog štaba, učestvujući u rješavanju glavnih zadataka u najslavnijim bojevima i bitkama glavnine naše vojske, postala jedna od najboljih jedinica NOV, dostojan partner Prve proleterske, njen »mladi brat«, kako su to govorili borci Prve proleterske.

Iz pete neprijateljske ofanzive Brigada je izišla oče-ličena i obogaćena borbenim iskustvom. U jeku te ofanzive i neposredno poslije nje, Brigada se nalazila u punom naponu svoje snage. Od završetka ofanzive do kraja novembra 1943. riješila je niz krupnih zadataka, kao što su: oslobođenje Donjeg Vakufa, Turbeta, Bugojna, Duvna, Livna, Kupresa, sjajna pobjeda na Zenici itd. Zato je dobila nekoliko pohvala od Vrhovnog komandanta i najveću nagradu — proletersko ime. Nadahnuta pobjedama naše vojske u tom periodu i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Brigada je dočekala šestu neprijateljsku ofanzivu snremna da izvrši svaki, pa i najteži zadatak koji se pred nju postavi. Ona je do tog vremena položila ispit zrelosti proleterske jedinice.

Početkom šeste ofanzive na slobodnu teritoriju u srednjoj Bosni, Brigada je bila razmještena kao rezerva u rejonu Donjeg Vakufa.

Petog decembra 1943. godine, neprijatelj je od Imotskog preko Duvna i od Sinja, preko Prologa, prodro u Livanjsko polje i zauzeo Livno, s namjerom da nastavi dalje dještvo preko Kupresa ka dolini Vrbasa i u pravcu Glamoča. Saznavši za ovo, Štab Prve proleterske divizije uputio je, noću 5/6. decembra, Štabu Brigade naređenje: »Izvršite pokret pravcem Donji Vakuf, Bugojno, Kupres, Šujica, Livno sa zadatkom: razbiti neprijatelja na pravcu Livno—Šujica i povratiti grad u zajednici s dijelovima 9. dalmatinske divizije koji se tamo nalaze. Pokret izvršiti odmah«.

Lijevo se kretala Prva proleterska brigada koja je imala zadatak da sadještvo sa Trećom u pravcu Duvna, gdje je neprijatelj koncentrisao jake snage i pripremao napad ka Kupresu i dolini Vrbasa.

Dužina marša koji je Brigada imala da izvrši preko teškog planinskog terena od Donjeg Vakufa do Livna, bila je oko 80 km.

Pripreme za pokret izvršene su u toku noći. Starješine su upoznale borce sa situacijom, važnošću i težinom predstojećeg marša.

Pokret je otpočeo u dvije kolone. Brigada je maršovala 6. decembra u '6 časova. Desna kolona, od tri bataljona, sa potrebnim dijelom komore, kretala se planinskim putevima i stazama desno od drumu Donji Vakuf, Kupres, Livno.

Lijeva kolona od dva bataljona, sa Štabom Brigade i komorom kretala se drumom. Vrijeme je bilo vrlo rđavo. Stalna kiša i susnježica natapali su odjeću boraca.

Kad su prethodnice kolona izbile u rejon Kupresa, dobili smo Obavještenje da je neprijatelj krenuo od Livna ka Šujici. Ubrzali smo pokret, jer je bilo potrebno izbiti prije neprijatelja na paidine planine Cincar, sjeverno od Šujice, ili u najboljem slučaju, na južne padine i Borovu glavu.

U 17 časova naše prethodnice sukobile su se s prethodnicima neprijatelja na Borovoj glavi (12 km od Livna prema Šujici). Prethodnica neprijatelja je brzo razbijena, te je našoj glavnini omogućeno izbijanje na Borovu glavu i greben Cincara i dalje uspješno dještvo ka Livnu.

Talko se za svega 11 časova završio marš Brigade, dug oko 68 km, po teškom planinskom zemljištu i vrlo lošem vremenu. U normalnim uslovima za ovakav marš potrebna su dva dana, ili jedan i po dan usiljenog marša, s obzirom da se očekuje borba u susretu sa jalkim neprijateljem.

Pošto je razbijena neprijateljeva prethodnica na Borovoj glavi, neprijatelj je u toku noći prikupio snage u rejonu Potočani (8 km ispred Livna) i spremao se da nas napadne.

Brigada je odlučila da sa dva bataljona zaposjedne Borovu glavu, jer se očekivalo da će neprijatelj tu usmjeriti svoj glavni udar, a ostalim snagama od 3 bataljona sa južne padine Cincara da udari u bok neprijatelja kad on napadne na Borovu glavu. Ovakva odluka je uslijedila kad je ustanovljeno da je neprijatelj brojno jači i da raspolaže izvjesnim brojem tenkova i divizionom artiljerije.

Sedmog decembra oko 7 časova neprijatelj je otpočeo napad glavnim snagama na Borovu glavu. Za vrijeme najžešćih borbi, oko 12 časova, sa iužnih padina Cincara naša tri bataljona su udarila neprijatelju u bok, nadirući u pravcu Potočana i Livna. Ovakav iznenadni protivnapad naših bataljona razbio je i natjerao neprijatelja na povlačenje. Goneći ga, Brigada je istoga dana do 17 časova izbila na periferiju Livna, uspostavila vezu sa jednom brigadom 9. dalmatinske divizije, koja je dještovala znanadno od Livna, i otpočela napad na gtrād.

Tokom cijele noći u gradu su se vodile žestoke borbe. Brigada je zauzela njegov istočni dio, no kad su neprijatelju stigla jaka pojačanja u pješadiji i artiljeriji, borba je obustavljena. Glavne snage Brigade, po naređenju Štaba Divizije su se povukle na Borovu glavu i planinu Krug sa zadatkom da ne dozvole prodor neprijatelja ka Sujici.

Od 8. do 13. decembra na prostoru Livno—Sujica plamtjele su žestoke borbe. Neprijatelj je napadao sa dva puka pješadije, uz podršku 15 tenkova i dva divizionā artiljerije. Jedna brigada 9. diviziie dještovala je zapadno od Livna, bez neposrednog dodira sa nama. Brigada je koristila povoljan položaj i jednim ojačanim bataljonom držala ključ odbrane na ovom pravcu Borove glave, a sa ostalim snagama, manevrišući preko planine Krug, djej-

stvova'la je čas u bok neprijatelju, čas mu ugrožavala pozadinu i samu bazu — Livno. Iznenadnom pojavom i silovitim protivnapadom u bok neprijatelj je bio zbunjivan, razlbijan i odbacivan na polazne položaje. Ali, na borcima se sve više osjećao zamor.

Na čitavom prostoru gdje su vođene borbe nije bilo ni jedne kuće niti kolibe u kojoj bi se umorni vojnici mogli skloniti, zagrijati i odmoriti. Napolju snijeg, poledica, hladnoća. Poslije sedam dana Brigada je bila iscrpljena i nije se mogla više držati pred neprijateljem koji je dobio nova pojačanja. Dvanaestog decembra neprijatelj je već držao Borovu glavu, a sa tenkovima se nalazio u Šujici. U toj situaciji dio Brigade je povučen na greben Cincara, a glavnina na Donji Malovan. Tu je smijenjena od dijelova 6. proleTERSKE divizije i povučena na odmor i rezervu na prostoru Travnik—Donji Vakuf.

Usljed velike hladnoće 120 naših boraca bilo je izbačeno iz stroja. Oni su spaseni u brigadnoj bolnici. I pored toga što je neprijatelj bio dvostruko nadmoćniji i sa oko 15 tenkova i nekoliko diviziona artiljerije, Brigada je sedam dana uspješno zadržavala njegovo nastupanje i nanižela mu gubitke od 350 mrtvih i zarobljenih, uništila 3 tenka i 7 kamiona. Brigada je imala 40 ranjenih i 17 mrtvih, među kojima je bio omiljeni borac i starješina, partizanski rukovodilac 1. bataljona, drug Mile Brkljač »Mićo«.

Ovaj marš i iscrpljujuće sedmodnevne borbe koje su slijedile, samo su epizoda iz herojske epopeje naših proleTERSkih brigada u natčovječanskoj borbi za slobodu i nezavisnost domovine.

VIKTOR KUCAN

S TREĆOM KRAJIŠKOM U BANJOJ LUCI NA NOVU
1944. GODINU

Noć je, a cestom Jajce—Mtfkomjić kreću duge nijeme kolone brigade po smrznutom snijegu. Ponekad se začuje prigušeni povik: »Veza . . . veza . . . brže« A onda sve opet utone u tamu i ćutamje.

U samo svanuće prolazimo kroz još neprobudeni Mrkonjić prema Čađavici. Vijugava cesta sve Više i više ostaje iza nas.

Još nam nije poznat pravac i cilj pokreta. Mairšujući drug druga pita tiho i povjerljivo »Hoćemo li u Krajinu?« Šapat se sliva s jednoličnim ritmom koraka. Iznenada, kod Čađavice, čelo kolone pravi nagli zaokret na sjever. Time su razbijena naša nagađanja o putu u Krajinu, odnosno u uži zavičaj brigade.

Ponovo nas je na rnaršu zatekla tiha zimska noć — posljednja u 1943. godini. Snijeg se bjelasa u mraku. Ravnomjerno, bez odmora i zastoja, promiču kolone brigade približavajući se svome cilju. Idu, promiču, kao gorski potoci kojima ne čuješ šum, ali osjećaš njihovu snagu, osjećaš da će svakog časa da se pretvore u bujicu, u moćnu, nadošlu rijeku, koja je u stanju da razbije sve prepreke.

Kad su se kolone sustigle na blagim planinskim ravnicama iznad Banje Luke, zagrmile su kao u zinak dobrodošlice prve topovske granate naših antiljerijskih jedinica. Sad je već svako od nas i bez zapovijesti znao cilj pokreta.

Banja Luka! Mnogobrojne električne sijalice, poređane jedna do druge. Jedna do druge, u neprekidnom lancu stidljivo trepere i kao da nas mame k sebi s planinskih ograna. Odavno takvu sliku nismo vidjeli . . . Ponoisni, obuhvaćeni onim unutrašnjim nemirom što ga je izazvao voljeni grad kad je iskrsnuo pred očima, u zanosu pred barbu, borci su se sručili kao vihor u dolinu sa prvim topovskim granatama.

Dohvatismo se prvih kuća i ulice, a da nikog živog ne sretosmo. Prati nas jedino zlokobno fujfkanje oušćanih zrna, koja prolijeću iz daljine povrhu naših glava. Odjednom se začu neka potmula tutnjava, iza zavoja na cesti bljesnuše prodirna žućkasta svijetla:

— Tenkovi!

U jednom trenu duge kolone nesta sa ceste. I ulica je ostala prazna. Pored kolone boraca skrivenih u jarcima, projuriše čelične nemani uz teško klopavanje i izgubiše se iza obližnjeg zavoja, a kolona proletera, kao da iz zemlje izađe, produži naprijed, šireći se poput lepeze u sve manje i manje grupice. Ubrzo zamakoše između kuća. Odmah zatim, jedan neprijateljski »šarac« osu sa nepunih sto metara ispred naših prvih dijelova. Ali, proleter i se nisu otkrili, i prodriješ između kuća, ulica i vrtova do spoljašnje odbrambene linije neprijatelja, gdje stupiše u borbu s iznenađenom posadom.

Na domaku bunkera i bodljikave žice zapraskale bombe uz gromoglasne povike »Naprijed, proleter!«. Za kratko vrijeme, prva linija bunkera i bodljikave žice bila je savladana. Počeše dolaziti, uplašena lica, prvi zarobljenici u zelenim njemačkim uniformama.

Ponoć je . . . Rađa se nova godina uz kanonadu topova, u jeku ogorčene borbe. Kroz zastrti prozor jedne kuće bojažljivo škilji žućkasto svjetlo. To je prva kuća u koju smo ušli. U kaminu veselo pucketa vatra i ispunjava prostoriju ugodnom toplinom. Pored prozora stajalo je okićeno drvo, a u dnu tople odaje ukućani, na čijim se licima ocrtavala bojazan i znatiželja . . . Došli su partizani, ljudi o kojima je neprijateljeva propaganda širila svakakve vijesti.

Upali su iznenada, u času kad ih ni okupatorski garnizon nije očekivao. Na svojim licima, preplanulim od vjetrova i sunca u dugim marševima, oni su sačuvali mir i hladnokrvnost, ponašajući se kao da se ništa nepredviđeno nije dogodilo. Po tome su bili još čudniji za iznenađene i zbunjene građane, koji su živjeli u vječitom strahu.

Za kratko vrijeme razvedrila su se lica zastrašenih ukućana, jer su u nenadanim posjetiocima vidjeli ljude bliske i drage — svoje. Uvjerili su se da su oni iskrali iz mračnih, snijegom zavijanih šuma, da osvanu u gradu i obračunaju se s okupatorskom tiranijom.

Kad smo izašli iz kuće i pošli naprijed, huka borbe bivala je sve jača i jača.

Prodiremo sve dublje u ffrad, osvajajući manja uporišta neprijatelja. Broj zarobljenih vojnika i oficira stalno se povećava. Ima ih već nekoliko stotina. Zaustavili smo se pred »Crnom kućom« tvrdavom »Kaštel« i gradskom opštinom. Tu nas je zatekao dan.

Preko čitavog dana nastavile su se ogorčene ulične borbe. Po ulicama, po vrtovima, po kućama ležali su leševi fašističkih vojnika. Svugdje ih susrećeš. Na svakom koraku. Leže sa iskivljenim licima, iskolačenih očiju, kao strašna prijetnja i opomena svima onima koji su prolili nevinu krv radnog naroda.

Spušta se suton. U štabu našeg bataljona veoma je živo. Vrš se pripreme za noćne juriše, izdaju se naređenja.

— »Crna kuća« i opštinska zgrada moraju se likvidirati po svaku cijenu!

Na svega stotinu metara od opštinske zgrade dovučeni su topovi, a odmah zatim započela je ubrzana paljba iz neposredne blizine. Masivna zgrada gradske opštine, koja leži na obali samog Vrbasa, u kojoj se neprijatelj jako utvrdio, planula je pod tučom zapaljivih granata. Neprijatelj pokušava da bježi, ali naši mitraljezi, koji su postavljeni na svega nekoliko desetina metara od same zgrade, sprječavaju ga u tome i nemilosrdno kose.

Na lijevom krilu naših položaja, pred nama se uzdigla mračna i tamna »Crna kuća«. Dna u sebi krije mnogo zatvorenih naših drugova, koji iza gvozdених rešetaka slu-

šaju praštan je pušaka. Napad naših jedinica na »Crnu kuću« bio je silovit. Kad su pala željezom okovana vrata, iz mračnih tamniokih prostorija počеше da se pomaljavu ljudi — sjene, koji su, zbog toga što su voljeli slobodu i što su se borili za nju, bili osuđeni na postepeno, lagano umiranje između četiri zida. Prilazili su nam blijedi, s upalim obrazima i pružali ruke, a u očima su im blistale suze. Teško je riječima opisati ono osjećanje koje prožima čovjeka u tako uzbudljivim trenucima. Kao da iz dubine duše iskrsava spoznaja da bi za ovakvo djelo i deset vlastitih života žrtvovao kad bi ih imao.

Za kratko vrijeme, uz mračne zidine zloglasne zgrade liznuli su plameni jezici. Te noći na »Crnoj kući«, mračnom mjestu najpodlijih fašističkih zločina, svijetlili su vatreni stubovi u znak propadanja jednog razbojničkog poretka i, u isto vrijeme, u znak novog života koji se pomalja i raste iz krvi najboljih sinova naših naroda.

Borbe su nastavljene sljedećeg dana. Neprijatelj je nekoliko puta pokušao da nas tenkovima izbací iz grada, ali mu je sve bilo uzalud. Morao se svaki put povući uz velike gubitke. Držao je još centar grada i starinsku tvrđavu »Kaštel«, koje je trebalo da zauzmemo iduće noći. Međutim, da bi se oslobodila i održala Banja Luka, trebalo je u isto vrijeme osloboditi Bosansku Gradišku, jer je ona bila ključ Banje Luke. Jedinice koje su napadale Gradišku osvojile su sve objekte izuzev mosta na Savi. Taj most neprijatelj je iskoristilo i ubacio jednu snažnu motorizovanu kolonu, koja je uspjela da odbaci naše snage iz Gradiške, a zatim da pomogne preostalom banjalučkom garnizonu. Poslije žestoke borbe s tom kolonom, mi smo se trećeg dana organizovano povukli, znajući da će junački grad, čije je mlado pokoljenje od prvog dana bilo u redovima naše vojske, ostati s nama i uz nas do konačnog oslobođenja.

DIMITRIJE KOVIJANIĆ

NA AERODROMU KOD BOSANSKOG PETROVCA

Početak aprila 1944. godine dobio sam poziv da se hitno javim Vrhovnom štabu. Po dolasku u Drvar javio sam se drugu Zdenku Ulepiću, koji je tada bio u Vrhovnom štabu referent za vazduhoplovstvo. Ukratko mi je saopštio zašto sam pozvan i rekao da ćemo u VŠ dobiti detaljan zadatak. Pošli smo u pećinu, u kojoj se nalazio Vrhovni štab.

Razmišljao sam o zadatku koji će mi biti povjeren, a koji mi još nije bio sasvim jasan. Bio sam veoma uzbuđen.

Međutim, kada mi je načelnik Štaba saopštio zadatak brzo sam se umirio i zadatak mi je postajao sve jasniji i lakši, mada pun odgovornosti. Izlaganja i objašnjenja zadatka trajala su oko 2 časa. Naročito je podvučen odnos i postupak sa članovima stranih misija u vezi sa njihovim poslovima. Kada sam uvjerio načelnika Štaba da sam shvatio zadatak, uslijedila su pitanja druga Marka, koji je za sve vrijeme sjedio po strani.

Tri puta me je pitao: »Druže, da li ti je potpuno jasan zadatak, da li si svjestan njegove odgovornosti i da li si uvjeren da ga možeš sigurno izvršiti«, i ja sam odgovorio — »Da«. Rekao mi je da prije nego što stignem u Medeno polje prišijem majorske oznake, kojih tog momenta nisam imao. Blago nasmijan, a istovremeno starješinski ozbiljan stegao mi je ruku i poželio uspjeh.

Pitanja i napomene druga Marka u vezi sa zadatkom nekako su me još više obavezale na odgovornost koju sam primio tog momenta. Pošto smo izašli iz pećine, pitao sam druga Ulepića ko je taj civil koji mi je poslije generala

ponovo izdao zadatak. Bio sam iznenađen kad mi je rekao da je to drug Manko.

Tako sam postao komandant na aerodromu »Medeno polje« kod Bosanskog Petrovca.

Zadržao sam se još neko vrijeme u Drvaru da mi drug Ulepić objasni još neke detalje, a zatim kremuo za Medeno polje. Uz put sam sreo komesara Đorđevića. Upoznavao sam ga sa zadatkom žureći da što prije stignemo. U sam mračk stigli smo u Medeno polje gdje sam sa komesarom Đorđevićem, zamjenikom Tin torom (ne sjećam se imena) i Bošlkom Šnajderom, koji je tada bio pri štabu baze, održao sastanak. Napravio sam plan rada i odmah smo pristupili poslu.

Prvo smo pozvali komandanta i komesara Petrovačkog odreda, koji je bio pridodati za obezbjeđenje aerodroma, i dogovorili se o načinu obezbjeđenja aerodroma za vrijeme noćnog letenja.

Oko aerodroma su postavljena tri stalna teška mitraljeza »toreda« za obezbjeđenje sa zemlje i iz vazduha.

Sa vodom koji je bio dodijeljen za obezbjeđenje štaba baze i pomoć u izvođenju radova oko organizacije letilišta, raščistili smo teren za slijetanje i polijetanje, ali bez naročitog obilježavanja da danju ne bi bio uočljiv iz vazduha.

Sve pripreme aerodroma izvršene su za dva dana i poslat izvještaj Vrhovnom štabu da smo spremni za prijem aviona.

Najava aviona vršena je preko posebnih radio-stanica Vrhovnog štaba, a nama prenošena telefonom iz Drvara. To je bilo neophodno zbog pripreme letilišta, kao i zbog pripreme određenog broja ranjenika koje je trebalo otpremiti.

Avioni koji nisu slijetali već samo padobranima spuštali materijal takođe su bili unaprijed najavljeni. Pored našeg štaba i njegovog pratećeg voda, za prikupljanje bačenog materijala koristili su se borci Petrovačkog odreda i jedne inženjerijske brigade.

Svjetlosna organizacija letilišta, prihvat i oprema aviona organizovani su na slijedeći način:

Na planini Oštrelj, kao najvišoj tacki u rejonu aerodroma, u toku noći gorjela je jaka vatra, koja je približno označavala mjesto aerodroma, jer je bila uočljiva, a istovremeno je označavala i Oštrelj kao prepreku. Ovakve vatre gorjele su na još nekoliko manjih prepreka u okolini aerodroma, a paljene su u prvi sumrak svakog dana kada je trebalo primiti avione.

Obilježavanje samog letilišta vršeno je u obliku slova »T« i to uzdužna osa piste zapaljenom naftom u konzervama, kao i pravci vožnje po zemlji, dok su krajevi piste i prepreke neposredno ispred nje bili označeni po jednom jačom vatrom od drva.

Postupak za prijem aviona bio je ovakav: Čim padne mrak sve ljudstvo je moralo da bude na svojim mjestima spremno da na dati znak pali vatre, odnosno naftu u konzervama. Zatim smo osluškivah zvuk avionskih motora i čim bi se čuo, palili smo po jednu »fakeliu«, čija je izrazito jaka bijela svjetlost omogućavala avionu da se približno orijentiše u odnosu na aerodrom. Zatim smo čekali da avion doleti bliže i da on prvi da ugovoreni svjetlosni znak. Ako avion nije davao ugovoreni znak, mi nismo dalje reagovali sve dok se ne udalji iz zone. Međutim, ako je avion bio »naš«, čim bi uočao svjetlost upaljene »fakele« i doletio bliže aerodromu, davao je ugovoreni signal, na koji smo mi odgovarali ugovorenim svjetlosnim signalom pomoću »aldiis« lampe. Time bi međusobno identifikovanje bilo izvršeno, kako se to praktikuje u noćnom letenju.

Avioni su obično dolazili jedan za drugim u razmaku od tri do pet minuta i tada je svjetlosna orijentacija na zemlji gorjela neprekidno sve dok se ne izvrši slijetanje svih, odnosno dok ne otpočne i dok se ne završi polijetanje. Međutim, čim je nastupao veći razmak između dolazećih, odnosno polazećih aviona, sva svjetla na aerodromu su se gasila, a pri dolasku sljedećeg aviona postupak se ponavljao kao i sa prvim.

Na Slijetanje su dolazili isključivo avioni »DC-3«.

Na početku, u toku jedne noći dolazilo je po pet do šest aviona na slijetanje. Međutim, kasnije je dolazilo i po deset, a jedne noći čak i dvanaest aviona. Prosječno u toku noći otpremano je **Oko** 200 ranjenika za Bari, a ponekad

i više. Bilo je pilota, naročito Amerikanaca, koji su dozvoljavali da se ukrca i po 30 ranjenika u avion, a normalno su ukrcavali po 25.

Ne sjećam se tačno koliko je ranjenika ukupno prebačeno za Italiju, ali mislim da ih je bilo preko 2000.

Avioni koji su slijetali dovozili su razni materijal, a oni koji su spuštali materijal padobranima doturali su većinom municiju i hranu. Spuštanje materijala padobranima vršili su i saveznički avioni iz južne Italije i avioni SSSR-a, koji su bacali materijal redovno sa velikih visina, pa je ponekad padalo toliko daleko od aerodroma da se nije mogao ni pronaći. Ovo je bilo i logično, jer su zbog bezbjednosti morali da lete visoko, a nad ciljem, s obzirom na daljinu puta, nisu imali vremena da snižavaju visinu i gube gorivo potrebno za povratak. Front Crvene armije bio je tada još daleko. Za najavu i navođenje ovih aviona u neposrednoj blizini aerodroma bila je smještena radio-stanica sa goniometrom, koja je ranije dopremljena jedrilicom koju je dovukao »LI-2«. Tom radio-stanicom rukovala je grupa sovjetskih oficira na čelu sa potpukovnikom Ivanovim, koji su pripadali misiji SSSR-a pri Vrhovnom štabu.

Bili su smješteni u spedi jalno izrađenim malim barakama u neposrednoj blizini aerodroma, koje su bile dobro maskirane.

Članovi ostalih misija bili su smješteni u Petrovcu, a na aerodrom su dolazili samo noću kad su slijetali avioni.

Rad na samom aerodromu bio je moguć isključivo noću, jer je u toku dana bio izložen neprekidnom izviđanju, mitraži i bombardovanju od strane njemačkih aviona. To nam je pricinjavalo posebne teškoće, jer se prikupljanje i dnevni boravak ranjenika morao vršiti dosta daleko od aerodroma u obližnjim šumama i na obroncima okolnih planina. Bilo je mnogo teških ranjenika, koje je trebalo dovoziti volujskim kolima. Zato je u prvim časovima sumraka na aerodromu, i pored svih mjera opreznosti, vladala velika gužva. Stotine ranjenika čekalo je u nestrpljenjem, jer su svi htjeli da budu baš te noći prebačeni, zbog neizvjesnosti da li će im to omogućiti situacija.

oija narednih noći. Brojna volujska kola zakrčavala su neposrednu okolinu aerodroma, a svaki je seljak žurio da se što prije vrati, prije zore svakako. Medicinsko osoblje je klasifikovalo ranjenike po težini rana — bolesti, tješeći one koji ostaju da će, taikode, iste noći biti prebačeni. Na žalost, ranjenika je uvijek bilo više nego raspoloživih mjesta i svaki put jedan broj je morao da bude vraćen. Nasuprot ovoj teškoj i mučnoj situaciji sa ranjenicima, borci koji su obezb jedi vali kolonu ranjenika i koji su ih nosili, da bi ih utješili i ohrabрили, povelі bi kozaračko kolo i pjevali: »Oj Kozaro ...«, dok bi druga grupa prihvatala: »Suzama se boj ne bije...« itd. Strani piloti su dolazili do ranjenika i izražavali svoje žaljenje, a istovremeno i divljenje, za one koji su ih pjesmom i igrom bodrili da istraju. Nudili su cigarete, čokoladu, novac, Skidali cipele i poklanjali, a u zamjenu uzimali opanke itd.

Taikva atmosfera vladala je skoro svake noći na aerodromu »Medeno polje« od polovine aprila do 25. maja.

Na dan 25. maja, dok su svi bili otišli da se sklone u šumu obližnje planine, nalazio sam se kod telefona i prenosio izvještaj o radu u toku noći drugu Ulepiću a Drvar. Najednom čuo sam jak zvuk avionskih motora i ugledao da od Bihaća ka Petrovcu lete eskad/rile aviona od kojih su neki vukli jedrilice. Odmah sam to saopštio drugu Ulepiću. Naredio mi je da pratim pravac kretanja i da mu javim, što sam i činio ne zatvarajući telefon. Kad je esfeadrila bila na visini Medenog polja, glavnina se uputila ka Drvaru, dok se jedna grupa oko 30 aviona uputila ka Petrovcu. Nije dugo potrajalo i Petrovac je bombardovan. Pošto je izvršeno bambardovamje Petrovca, aerodrom i njegova okolina takođe su bih stalno napadani.

Sve dok bombe nisu počele da padaju na Petrovac, imao sam vezu sa Ulepićem u Drvaru i o svemu ga obavještavao.

Major Romic, koji je sa svojom jedinicom držao položaje prema Bihaću, do napada je bio sa nama u kontaktu i javljao nam da vode borbe, ali da nema ništa opasno i da se ne pokrećemo. Čim je počelo bombardovanje i sa njim smo izgubili vezu. Bili smo u potpunoj neizvjesnosti.

Iznenada poslije podne proradila je telefonska veza sa Petrovcem. Javio se Stari, drug Đuro Pucar:

— Jeste li se evakuisali?

— Nismo dobili nikakvo naređenje o tome, niti znamo da li se situacija izmijenila — odgovorio sam.

— Odmah se evakuišite u pravcu Petrovca — slijedio je odgovor.

— **Sta da radimo sa paketima — upitao sam.**

— Šaljem vam dva kamiona — odgovorio je Stari, i veza je odmah bila prekinuta.

U iščekivanju kamiona uništavali smo sve nepotrebno, zaikopali materijal — kante za osvjtljenje aerodroma, raspodijelili municiju koju smo dobili padobranima Petrovačkom odredu i ostalim borcima, pokušali da uništimo radio-stanicu sa goniometrom, koju je imala delegacija SSSR-a. Nismo uspjeli, jer njen rukovodilac, koji je bio i čuvar dinamita za eventualno njeno uništenje, bio je otišao u Drvar, pa se dinamit nije mogao naći.

Stigli su kamioni. Na njih smo utovarili pakete koji su bili namijenjeni svim pokrajinskim komitetima i upućeni u pravcu Petrovca.

Pred samu noć vratio se kamion po radio-stanicu. Pošto nismo mogli da je uništimo pokušali smo da je evakuišemo. »Štuke« su nas stalno napadale. Odstupamo ka Petrovcu. Njemački tenkovi su za nama i mi prolazimo Petrovac bez zaustavljanja. U pravcu Ključa se nije moglo. Koristimo šumsku prugu i po njoj kamionom prevozimo stanicu do iznad Drvara. Tu smo je po naređenju pukovnika Nemanje Vlatko vica survale u jednu jarugu i zapalili.

Time je bio završen naš rad na aerodromu »Medeno polje«.

Nešto kasnije ovaj aerodrom, kao i mnogi drugi u toku narodnooslobodilačkog rata, ponovo je uspostavljen da bi omogućio izvršavanje postavljenih zadataka.

SAVO LUKAC

MOJ KOMANDANT MILAN CUP

Bez njega, bez Milana Cupa, ustanak u Bosanskom Petrovcu kao da nije mogao ni početi. Znam da nije tako, jer koga nema, može se i bez njega, ali Milan **Cup** je prvih dana ustanka i naročito kad je došlo do teških trenutaka i međusobnih sukoba, bio u ovom kraju toliko prisutan, da hi se poneki događaj ipak drukčije zbio, da nije tu i on bio učesnik.

Za nas omladinu Milan je bio stari borac i komunista. Rodio se još 1917. godine u selu Vedro Polje. Završio je građansku školu u Petrovcu. Nije odmah dobio drugog posla, nego se kao šumski radnik u preduzeću »Šipad« upoznao sa prvih nedaćama i nepravdama proleterskog života. U šumama Grnneča i Klekovače doživio je svoje prvo revolucionarno vatreno krštenje, tu je shvatio da se bez borbe ništa ne može postići. Zar je onda čudno, što se Milan već 1940. godine našao u Partiji, da bi godinu dana kasnije postao sekretar vedrapoljske partijske ćelije.

Na toj dužnosti je dočekaao 27. juli 1941. godine, kada se zajedno sa svojim komunistima i narodom Vedrog Polja obreo u ustanku.

Ističući se hrabrošću Milan **Cup** je kroz Revoluciju, sve do svoje prerane smrti, bio na raznim rukovodećim dužnostima. Najprije je postao sekretar štaba Petrovačkog bataljona, zatim obavještajni oficir u 3. krajiškoj brigadi, politički komesar, kasnije i komandant bataljona, da bi svoju bogatu revolucionarnu putanju završio kao zamjenik komandanta 7. krajiške brigade.

Milan Čup

Rukovodeće dužnosti nikako nisu ležale ovom temperamentnom borcu. Jer, on nije nikad mirovao, on je živio za akcije. U svalku se prvi javljao, a kada ih nije bilo, onda ih je Milan Őuip izmišljao. Bile su to opasne, sa rizikom skopčane akcije, ali je Milan uvijek za njih imao dovoljno dobrovoljaca. Znali su borci, da će prvi metak biti opaljen iz Milanove puške, da će prva bomba poletjeti iz Milanove rulke. Mnoga od tih »njegovih« alkcij'a završavala je krvavo, bilo je ne talko rijetko mrtvih i ranjenih, ali već kod slijedeće bilo je opet dosta dobrovoljaca koji su s Milanom rado išli u boj. Jer ići sa Milanom u bitku, značilo je ići u bitku — za njim.

U ljeto 1942. godine Petrovačka omladinska četa nalazila se na položaju u selu Pritoci kod Bihaća, kada je za njenog komesara došao Milan Cup. Bio je to lijepo obučen, izbrijan mladić, za one prilike pravi kicoš. Oni koji ga nisu poznavali, nikako nisu u njemu mogli nazrijeti ratnika i junaka, kalkav je Milan već do tog vremena bio. Tih dana nalazio sam se u noćnoj patroli na Bijelom brdu kod Golubića. Pošto je te noći bilo puškar an ja sa ustašama, u svitanje zore kod nas je stigao novi komesar čete. Počeo je da doziva ustaše pitajući ih zašto pucaju na nas kad mi ne pucamo na njih. Čine li to iz straha, pitao ih je Milan. Vikali su nam da ne čuju ništa od šuma rijeke Une koja je između nas proticala. Pozvali su nas da pridemo bliže dajući nam riječ da neće na nas pucati. Taj poziv je mogao prihvatiti samo Milan **Cup**. Nas dvojicu iz patrola ostavio je da ga iz zaklona štitimo, a on je sišao pravo rijeci 30 do 40 metara ispred ustaških bunkera. S druge strane okupili su se svi neprijateljski vojnici i nešto seljaka iz Golubića da vide kako izgleda to čudo — »šumnjak« koji se smrti ne boji. Sada smo i mi vidjeli, i bilo nam je drago, što nam je naš novi komesar onako lijepo i pristojno izgledao, a još više što se onako hrabro nosi s njima kao da se on nalazi u bunkeru, a oni pred njegovim golim cievima na čistini.

A govorio im je Milan teške i izazovne riječi. Zašto, veli, ubijaju nevin narod i to starce, žene i djecu, zašlg pale i uništavaju sve do čega stignu i za koga se to oni na taj način bore.

S druge strane rijeke nije bilo odgovora. Zamukle su i neprijateljske puške, ustukle pred tolikom ljudskom hrabrošću, a pravi i veliki pobjednik iz ovog neravnopravnog duela i u očima neprijateljskih vojnika i u očima naroda iz Golubića, ali i u očima bonaca Petrovačke omladinske čete bio je naš novi komesar Milan Čup.

Posili je Četvrte ofanzive, tada je Milan Čup bio komesar 2. bataljuna 3. krajiške brigade, prešli smo Drinu na putu u Sandžak. Kad smo stigli na mjesto odmora, ponovo je došla do izraza njegova nemirna narav. Dok su se drugi odmarali, on je prihvatio jednu desetinu dobrovoljaca i poveo ih u akciju protiv četnika. Čitav smo ih dan uznemiravali i jurtili, te smo ih pred večer stjerali u kanjon rijeke Čehotine. Misleći da nas je više i da su opkoljeni, predalo ih se oko četrdesetak četnika. I sad nastaje nevolja: kako tolike četnike nas svega deseterica da sprovedemo. Naročito kako da ponesemo i zaplijenjeno oružje. Milan Čup je jednostavno sve riješio. Puške je ponovo podijelio četnicima i potjerao ih pred sobom. Djelovao je toliko sigurno, da nikom od četnika nije palo ni na pamet, da se okrenu ponovo protiv nas koji smo brojno bili 4 puta slabiji.

Milan Čup je bio siguran u sebe, vrlo uporan ali ne i tvrdoglav. Znao je nekad da prihvati mišljenje i običnog borca ili kurira.

U početku Pete ofanzive povlačili smo se od Mojkovca prema Drini i Zelengori. Na Zlatnom boru, kod sela Čelebići, dočekali su nas Nijemci. Naš bataljon dobio je zadatak da se neprijatelju prebaci u pozadinu i napadne ga s leđa. Zadatak je izvršen, ali pošto je neprijatelj bio znatno jači nego što se pretpostavljalo, borba je trajala nešto duže. Izgubili smo zbog toga vezu sa brigadom, a mogli smo je ponovo uspostaviti samo probojem kroz neprijateljske položaje. To je bilo veoma opasno, pa se Milan odlučio na nešto drugo. Pozvao je mene, a bio sam tada kurir pri štabu bataljona i njegov pratilac u protekloj borbi, da samo nas dvojica pokušamo proći kroz njemačke položaje i uspostaviti vezu sa brigadom.

— Proći ćemo kroz njemačke položaje, a da nas neće ni'ko ni osjetiti — govorio je samouvjereno Milan.

Bio je toliko siguran da bih mu ja i povjerovao, da tog dana kao kurir nisam nekoliko puta odlazio na položaj kod naših jedinica i vidio koliko je tu mnogo neprijateljskih vojnika. Bio sam siguran da nam to neće uspjeti i da je to što on traži, ravno samoubistvu. Ostao sam uporan i kad me je Milan podražavao da sam se prepao, da se bojim smrti. Sutradan, poslije nove borbe koja je trajala svu noć, kada je sam Vidio koliko je Nijemaca, priznao je ga sam bio u pravu.

Milan nije znao za strah, jednostavno se nije ničega bojao. Vjerovao je i često to govorio, da njemu ne može ni top, ni avion, ni mitraljez ništa. I pored toga što je već nekoliko puta bio teže i lakše ranjen. Jedino ludo se bojao da ne ostane invalid. Jednog dana, bio je drugi dan borbe za Bugojno, u avgustu 1943. godine, u centru grada odbijali smo juriš opkoljenih ustaša. Sa prozora jedne zgrade dobio je metak u mišicu, koja se sva rascvala. Kad je to vidio, stao je na sred ulice i povikao: »Udri u grudi, ku - kavico. Ovako se ne puca na borce!«

Očigledno je to zbunilo ustašu pa je prekinuo za trenutak paljbu. A mi smo Milana jedva sklonili sa mete.

Takav čovjek i junak završio je život kako mu i dolikuje. U 7. neprijateljskoj ofanzivi, na visokoj planini Vranići, u borbi sa zloglasnom Princ Bugen divizijom hrabro je pao Milan **Oup**, zamjenik komandanta 7. krajiške brigade.

Dvadesetog decembra 1951. godine Milan **Cup** je posmrtno odlikovan Ordenom narodnog heroja.

ILIJA RADULOVIĆ

BLISTAVI PUT POD ZVIJEZDAMA

VII

BORAVAK U ISTOČNOJ BOSNI

Naveče 16. juna, grupa boraca iz svih bataljona stigla je u sastav Brigade, koja je već bila pripremljena za pokret. Toga dana Bravisku četu je iznenadila radosna vijest. Stigao je Kojo Radulović, sa kojim se Četa već bila oprostila. Niko nije mogao ni zamisliti da bi se Kojo mogao živ vratiti, s obzirom na stanje u kakvom je ostao kod Crnog jezera prilikom njegovog rastanka sa komandirima.

Napori i poteškoće koje je Kojo savladao poslije ranjanja, poslije stradanja III divizije i bolnice sa kojom je on bio, teško da ibi i on sam mogao ispričati vjerno. Slušati i nemoćno gledati sve patnje ranjenika i bolesnika za vrijeme ubijanja od strane Nijemaca nije bilo lako. Nije bilo lako posmatrati brutalnost i postupke Nijemaca prema nemoćnim ranjenicima i bolesnicima. Čelična volja mu je pomogla da stigne u svoju Četu. Teško ga je neko od drugova iz Čete mogao prepoznati. To je bio kostur, kao da na njemu mesa nije bilo. Teško je bilo povjerovati da će on moći nastaviti pokret i da će se moći oporaviti.

Jandrija i Koju izvlači iz teške situacije. Pored redovnih obroka, koji su sada postali normalniji, Jandrija dopunjuje Kojinu hranu rezervama i daje pojačanje za njegov brži oporavak.

Pokreti su nastavljeni. Istog dana oko 18 časova Brigada kreće pravcem Krnja Jela—Mravinci u cilju prelaska komunikacije i pruge Sarajevo—Višegrad.

Neprijatelj je primijetio prebacivanje naših jedinica. Snažna artiljerijska vatra je tukla iz garnizona Prače. Nekoliko drugova je ranjeno. U Minu se umiješao i Šuco, borac iz brigadne komore. Borci su ga opominjali da ide brže, ali je on nešto zatezao.

Šum jedne granate je prosvirao. Eksplozirala je. Šuco je bio presječen, a komandir Bravske čete teško ranjen. Glava mu je izranjavana gelerima, a ožiljaka je bilo i po ostalim dijelovima tijela. Naprijed se ići mora. Kolona se spušta niz šumu i pretrčava preko ceste. Artiljerija tuče duž kolone. Prelaz preko pruge i rijeke Prače bio je naporan. Obezb jedan je prema Prači i Višegradu moralo je biti dobro. Svakog časa očekivao se nailazak oklopnog voza.

Četa se sakupila. Izvršena je smotra i održana kraća konferencija. S obzirom na dkršaje kroz koje je prošla Četa, sadašnje stanje je podnošljivo i mogli bismo reći zadovoljavajuće. Sa osamdeset snažnih i iskusnih boraca malo koja četa da je izašla toliko snažna iz V ofanzive. To je davalo nadu da će ona, obogaćena iskustvom, dok se malo odmori i nahrani, krenuti još snažnije u nove borbe i zadatke. Osam »brnaca« i četiri »šarca« nosili su borci Bravske čete.

Izranjavan, otečen, u zavoje umotan, komandir je stao pred postrojenu Četu. Jedva se čuo njegov glas, ali su rulke dopunjavale ono što je on želio da kaže.

»Pred nama su još ogromni i teški zadaci. Moramo biti spremni da djelujemo kao samostalna jedinica u slučaju potrebe i ako budemo odsječeni od ostalih jedinica Brigade. Drug na druga, jedni na druge moramo dobro paziti, moramo uvijek biti spremni i na okupu, jer četničke zasede i legionarske grupe vrebaju one koji zaostanu ili se izdvoje iz sastava jedinice«.

Pažljivo su barci slušali komandira. Pažljivo su ga slušali i još pažljivije posmatrali njegovu natečenu i umotanu glavu.

»Ništa se ne brinite, neću ići u bolnicu, ostajem sa vama. U borbi će ovo brzo ozdraviti« — rekao je komandir postrojenim borcima, komandujući zatim Četi »na desno« i »naprijed«.

U selu Grbićima, pod jugozapadnim padinama planine Devetaka, 21. juna došlo je do izvjesnih ^promjena u Četi. Došao je novi komesar, Luka Atlagić na mjesto ranijeg komesara Bože Jeličića. I Veljko Novaković, za komandira voda, umjesto Miše. Prekomande i promjene na nekim rukovodećim mjestima u toku rata su česte, usljed raznih potreba. I ova promjena je tako shvaćena i nije imala nikakvih posljedica po monolitnost i udarnu snagu Čete.

Sekula i stari Babo stupili su u afcoiju. Pronađeni su drugi kazani umjesto onih koji su ostali kod Lučkih koliba. Ponovo je oformljen Radni vod. Proradile su kuhinje. Veselo se Sekula smijao nad punim i masnim kazanima. Sa zadovoljstvom je nalsipao porcije svojih drugova. Znao je ponekad da priupita da li je hrana masna i bolje spremljena od one kod Lučkih koliba.

Malo je vremena od toga prošlo, a snaga boraca toliko je izmijenjena da bi ih onaj, koji ih svaki dan ne gleda, jedva mogao prepoznati. »Samo da ovako duže potraje« — rekao bi Mile, odnoseći punu porciju sa Sekulinog i Babinog kazana.

Jedno poslije podne III bataljon se niz Javor planinu spuštao u Srebrenicu. Ne osmotrivši nikakve pokrete neprijateljskih snaga, a pošto je već prišla na domak Srebrenice, Četa je po vodovima i kolonama krenula pravo u Srebrenicu. Cestom se kretao III vod, dok su druga dva voda išla paralelno sa njim, u koloni, grebenima kosa.

Na ulasku u varoš, pred III vodom pojavio se iz Srebrenice kamion natovaren žandarima. Bdio je to iznenađenje i za jedne i za druge. Iznenadeni šofer zaustavio je kamion. Treći vod se brzo snašao. Zandarme je pozvao na predaju. Nemavši kuda, jedan za drugim, bez oružja, iz kamiona su iskakali i predavali se partizanima iznenadeni žandarmi.

Primijetivši naš ulazak u Srebrenicu i predaju žandarma, straža sa okolnih brda brzo je pozivala posadu iz Srebrenice da bježi ka sjeveru, pošto sa juga partizani ulaze u varoš. Samo još nekoliko legionara je uhvaćeno na brdu istočno od Srebrenice, dok su svi pobjegli iz Srebrenice na poziv stražara.

Kondicija boraca iz dana u dan se popravlja i jača. Sto vrijeme dalje odmiče, sve više se brišu tragovi V ofanzive sa lica boraca. Sad Sekula i Babo nisu više namršteni i nervozni, niti zalbriinuti šta će kuvatli za ručak i večeru. Sad im je žao napustiti svako oslobođeno mjesto, jer im se čini da tako nešto dobro neće naći u drugom kraju. Mnogi od nas rado bi se duže zadržali u svakom od ovih lijepih seda i zaselaka.

Kad pogleda rodne trešnje, čije su se grame po vile od roda, Mišo ćulibrk često pita: »Šta mislite, drugovi, da se malo zasladimo? šteta je što ovo voće propada, jer ga nema ko brati«!

Kolona maršuje. Postoji naređenje, postoji cilj ka kojem je ona krenula na ovaj put. Treba se naći na prostoru između Kladnja i Tužile.

Svaki dan se vrše pokreti i dugi marševi. Na ovako naporne i duge marševe bili su naviknuti svi borci. Cijelo vrijeme na maršu jedinice su spremne za borbu, ali neprijateljske snage na očekivanim pravcima niisu nailazile. Stigli smo na Malo Polje.

Malo Polje Bravskoj četi je ostalo u živoj uspomeni. Pred postrojenom Brigadom je govorio komandant brigade Karan o poteškoćama kroz koje je Brigada prošla i o naporima koji nam predstoje na daljem putu.

Komandira i cijelu Četu je iznenadilo Karanovo naređenje da se Četa posebno postroji. Razlog nam nije bio poznat. Tada je došlo objašnjenje. Komandant Brigade je rekao: »Pogledajte Bravskare, vidite kakvi su, prebrojte ih da vidite koliko ih ima, ima li još koja četa osamdeset vojnika«. Zatim je upitao ima li neko da navede primjer gdje ova Četa nije uspjela, gdje nije zadatak izvršila i gdje nije bila među prvima u Brigadi.

»Tako se rukovodi, tako se bori. Nije cilj tući se i izginuti, izgubiti svoju jedinicu, nego pobijediti neprijatelja, a sačuvati svoje snage. To je zadatak nas svih, tako su se borili Bravskani, na njih se ugledajte«, zaključio je komandant. Pored Bravske čete naveo je primjer hrabrosti Cvjetničke, Vrtočke i drugih četa. Sa manje sopstvenih žrtava u borbi, iz V ofanzive brojnija i jača od Bravske čete nije izašla ni jedna druga četa.

Ove Karanove riječi dale su nam još više snage i poleta za dalju aktivnost u svim borbama koje ćemo voditi. I u narednim borbama naša Četa nastavlja sa uspjesima, uz minimalne gubitke. Starim i iskusnim borcima nije bilo teško komandovati i nije ih bilo teško čuvati u borbi.

Drugog jula krenuli smo sa Malog Polja i stigli na prostor Margetići, Poriževići, u blizinu Sok oca. Narod ovog kraja srdačno nas je dočekaao. Mnoge priče iz borbi u prvim danima ustanka slušali smo od ovih seljaka. Čitave legende oni su pričali o Čiči sa Romani je.

Za vrijeme boravka na ovoj teritoriji svaka jedinica vršila je obezbjeđenje i izviđanje na svom pravcu. Vršeno je prikupljanje podataka o neprijateljskim snagama u So-koou i Podromaniji, radi napada na neprijatelja.

U ovom napadu Bravsika četa dobila je samostalan zadatak i poseban pravac. Na spoju između III i IV bataljona, preko Gazivode i Bregovi—Plandišta da napadne Stočarske staje, mjesto u kom se predviđalo da je smješten jedan batalijon neprijateljske vojske, radi obezb jedenja raskrsnice komunikacije Sokolac—Sarajevo i Podromanija—Sarajevo.

Približavanje jedinica je počelo. Svaka na svom pravcu, naše jedinice čistile su predstraže neprijateljskih snaga. Na pravcu svog nastupanja Četa je naišla na jače uporište Biregovi—Plandište. Noć je bila mračna. Vjetar je duvao tako da smo gotovo neopaženi od strane neprijateljskih straža ušli u samo mjesto. Tada je za neprijatelja sve bilo kasno. Otpor pružati nisu mogli. Puškomitraljez malog Dušana Babića ih je pokosio, a ostala posada dala se u bjékstvo prema Stočarskoj staji i Siokoou. I Rakoeijftn puškomitraljez ih je sustigao i redove im prorijedio. Nekoliko neprijateljskih vojnika je palo prilikom bježanja pred Četom.

Puškomitraljez na straži neprijatelja nije uspio da opali ni jedan metak. Mali Dušan-Zećak je bio brži, presjekao je neprijateljskog stražara prije nego što je pokušao išta da uradi. Neprijateljski vojnici sa straže, koji su pobjegli Stočarskim stajama, stvorili su paniku i prikazali da nastupaju naše jače snage. Toliko su zaplašili posadu

u Stočarskoj staji da su položaje napustili svi i pobjegli prije stizanja i napada Čete.

Četa je stigla, pripremila se za napad i napala, ali otpora nije bilo. Na Sokocu je borba bjesnila, ali naše jedinice nisu uspjele tada da zauzmu Sokolac. Pored svih opravdanja, i nedostatka teškog oružja, možda je ovdje manjkala naša uoomost.

Dan je osvanuo, a Sokolac nije oaloboden. I ovdje vojničko naređenje dolazi do izražaja. Naređeno je, alko Sokolac ne bude zauzet, da se u svanuće povučemo na polazne položaje, bez obzira na djelomičan uspjeh pojedinih jedinica.

Četa je i ovog puta izvršila svoj zadatak. S obzirom da Sokolac nije zauzet i naša Četa se morala povući. Povlačiti se bi'l-o je teško, ali pravilno, jer se ne zna kako bi Četa prošla da je u Staji preiko dana sama ostala. Podromanija i Sokolac su blizu i vjerovatno je da bi neprijatelj izvršio napad na Četu. Sa natovarenim konjima, zaplijenjenim od neprijatelja, bez i jedne sopstvene žrtve, Četa se povlačila na polazne položaje. Kad su sutradan, 5. jula, od svih jedinica stigli izvještaji u Brigadu, komandant brigade Karanović je i ovoga puta govorio pohvalno o Bravakarima.

Trinaestog jula 1943. godine rano ujutro naš Bataljon prešao je planinu Devetak, spustio se u sela Brestovača, Gajevi i Džinrije. Tu je trebalo da se borci odmore, ručaju i nastave pokret za ostalim bataljonima. Bataljon nije znao da se cijela Brigada povukla prema Malom Polju. Čete su bile razmještene po zaseocima radi boljeg odmora i pripreme ručka. Bravska četa se smjestila istočno od sela Džinrije, isturajući borbeno obezb jeden je u pravcu ceste Mrkalja—Kram. Sekula i Babo su rastovarili »komoru«. Pripreme za ručak su otpočele. Borci se raskomotili. Željeli su da se na toplom i sunčanom danu odmore.

Oko 10. časova, zadihan kurir stiže od patrole. »Druže komandire, Nijemci! Evo ih već tu, pred nama, u selu! Njemački streljački stroj već je išao kroz selo Džinrije. Četu i njemačke vojnike razdvaja svega nešto oko dvjesto metara, mali brežuljak sa seoskim sokacima i kamenim zidovima.

Ceta je krenula naprijed, da hi prva stigla do zidova. Stigla je prva, ali samo za zidove i gomile na svojoj strani sokaka, dok su INijemci u isto vrijeme pritrčali za zidove sa druge strane sokaka. Rastojanje između njih i nas sada je ono jedva petnaestak do dvadesetak metara. Ceta se našla oči u oči sa jačim njemačkim snagama. Puškomitraljezi ka zrna kao da su zapalila kamene zidove. Kamena prašina je nad nama. Ručne bombe su zatutnjale, ali neprecizno i sa jedne i sa druge strane. I jedni i drugi prebacuju bombe daleko, usljed nervoze i brzine razvoja borbe. Teren za povlačenje bio je vrlo težak — nezgodan za nas. Brisan prostor na jednoj i na drugoj strani.

Nijemcima stižu pojačanja, dok naše ostale dvije čete, umjesto pristupanja naprijed prema položajima Ceite u borbi, povukle su se nazad na ivicu šume Bukovac, istočno od zaseoka Pušunje. Braviska četa ostala je sama u neposrednoj borbi sa nadmoćnijim njemačkim snagama. Izlaz se morao tražiti. Dalje čekati u ovakvom stanju samo bi pogoršalo situaciju Čete. Povlačiti se pravo za onim dvjema četama prema ivici šume, preko čistine i brisanog prostora, značilo bi okrenuti leđa neprijatelju i dozvoliti mu da nesmetano gađa svakog pojedinca i da uništi Četu. To bi bilo najgore rješenje u ovoj situaciji.

Povlačiti se koso, pored zidova, u pravou Devetaka, mnogo je povoljnije, ali je pitanje šta nas tamo čeka. Da im sada ne dođemo na cijevi? Ali, ni ovako se ostati ne može. Nijemcima i dalje stižu pojačanja.

Sve su to teške brige o kojima je trebalo voditi računa, a na čije rješenje i naređenje su očekivali svi borci, cijela Četa. Preko veze je preneseno da su poginuli puškomitraljezac Mirko Latinović i njegov pomoćnik Grbić. Mala Borka, bolničarka, bila je teško ranjena. Zora im je pružala pomoć, ali je sve to bilo kasno. Puškomitraljezac i pomoćnik su umrli.

Ugasio se život dvojice mladića, hrabrih boraca iz svih dotadanih borbi od početka ustanka. Mali Mirko u početku ustanka bio je najsigurniji kurir za prenošenje pošte u Rihnik i u Crkveno. Sa svojom ogoljenom puškom, koju je imao prvih dana, hladnokrvno i sigurno je gađao. U jurišima za Zelengori, kod Visa, iznad Govze, on je bio

jedan od puškomitraljezaca, pored Rakocije i Grbica, koji je cijelog dana gađao neprijateljske vojnike svojini puškomitralj ezom. I sada, ovog posljednjeg časa svog života, on je sigurno stajao iza tankog drveta i gađao puškomitraljem naslonjenim na ramena svoga pomoćnika.

Taj mladi skojevac nije znao za Strah, nije znao kazati da mu je nešto teško i da ne može izvršiti postavljeni zadatak. Njegov pomoćnik bio je njemu sličan po svemu. Ta dva mlada druga i borca bili su prtim jer skromnosti i hrabrosti u Četi.

Mala Borka Majstorović, bolničarka, bila je poštovana od svih drugova kao mjezimče zato što je bila mlada i još neodrasla. Bila je nježna, mala, sa svojih petnaest godina i sada u ovoj borbi dopala je teških rana koje su je bacile u besvjesno stanje. Ostala je da leži pored mrtvih drugova, pored Mirka i Miloša.

Četa je u kritičnoj situaciji. Komandir naređuje izvlačenje iza malog brežuljka, pod jakom zaštitom puškomitralj eske vatre i vatre ručnih bombi. Puzeći po zemlji, zaklonjeni iza zidova, borci se lagano izvlače. Rakocijin puškomitralj ez kao rezerva i posljednja zaštita neprekidno tuče.

Borci su se povukli preko zidova, pozadi brijega. Pred Nijem dima, iza najbližih zidova, iza gomile kamena ostali su još komandir i Rakocija. Sa suprotne strane od doline, gdje su poginuli Mirko i Miloš, pred Švabama je trčala Zora Čulibrk. Dozivala je u pomoć, jer je švapski vojnik bio već na domaku da je uhvati. Zrno ispaljeno iz naše puške prekratilo je dalje trčanje Švabe i zaštitilo Zoru od hvatanja. To je ovog momenta došlo kao vraćanje duga za sve ono što je Zora učinila za komandira u najtežim danima njegove agonije od temperature i tifusa.

Nastalo je nagađanje između Rakocije i komandira ko će se prvi prebaciti, a ko će da ih štiti vatrom. Svaki je želio da ostane u zaštiti dok se drugi prebaci. Još samo sa tri puna okvira metaka ostao je Rakocija. Nije bilo vremena ni mogućnosti za čekanje. Rakocija ostaje, štiti prebacivanje, a komandir se prebacuje.

Kad se komandir prebacio preko posljednjeg zida, a oko njega podigla se magla od ispaljenih zrna i kamene

prašine, Rakooija je mislio da je i sa komandirom sve svršeno.. Počeo je da razmišlja da li da on uopšte pokušava da se povlači, ili da ostane, tuče i tu za gomilom kamena sačeka nailazafc Nijemaca. Poziv komandira Rakocijii da se i on prebacuje povratio mu je nadu. Sad je komandir dograbio puškomitr aljez i zaštitio Rafcocijino prebacivanje. Brz tresalk drugog rafala, a zatim munjevit sko!k nazad i Rakocij a živ i zdrav našao se okružen među svojim drugovima.

Sad je lako, sad ne treba da žurimo ili da se plašimo, jer je najteže pređeno. Komandir pozva komandire vodova i naredi im povlačenje prema Devetaku, ispred streljačkog stroja Nijemaca, ali iza malog brežuljka, gdje se ne može vidjeti njihovo povlačenje.

Nijemci su krenuli naprijed. Misleći da je Danilo Simunović, komesar bataljona, posljednji vojnik Čete koji odstupa preko polja, ispališe nekoliko rafala iz »šarca« za njim, ubrzaše mu odstupanje, dok na pravac povlačenja Čete nisu ni obraćali pažnju, niti su ispalili i jedan metak. Ovaj momenat Danilo nikad nije zaboravio i o njemu je često pričao.

Sunce se počelo spuštati. Ni sa koje strane nije bilo izgleda da bi mogle naići neprijateljske snage, pa je Bataljon izašao iz šume i krenuo preko sela Džinrije, preko terena na kome je Bravska četa vodila borbu sa Nijemcima u toku dana.

Mirka i Miloša smo našli i sahranili. Veliko iznenađenje nam je priredila Borka, kad nas je osjetila i počela dozivati u pomoć. Strašno je iskrvarila. Od žeđi sva su joj usta pocrnjela. Jedva je govorila. »Osjetila sam ja Nijemce kad su prolazili, ali se živa nisam javljala« — kaže ona. Malu, laganu i napola mrtvu Borku stavili smo na nosila i ponijeli je sa četom. Cijelu noć na maršu nosila su išla sa čela na začelje Čete i obratno. Borka je prenesena u brigadni sanitet, tamo je zaliječena i ostala je živa.

Narednih dana bilo je ogorčenih borbi protiv Nijemaca koji su ponovo pokušavali da zatvore обруč oko naših snaga i da ih postepeno tuku. Stiglo je naređenje za marš i pokret, ponovo preko pruge Višegrad—Sarajevo.

Marš iz šume Kopito bio je dug, brz i naporan. Da bismo stigli na vrijeme u toku noći na određeni cilj, morali smo žuriti i trčati. Ni jednog časa veza nije smjela biti prekinuta. Svim boroima je saopšteno da u toku noći prugu i cestu moramo preći.

Prolaskom kroz usputna sela, uzeli smo posljednje vodice. Ovog puta naišli smo na četnike koji su tek bili legli i misu se nadali nailasku naših snaga, pošto je pola noći već bilo prošlo, a mi u blizini tih sela prethodnih dana nismo se pojavljivali.

»Znam tačan put kud treba ići, gdje treba stići, ali nam ti trebaš samo toliiiko da pokažeš raspored neprijateljskih snaga i utvrđenja na pruži«. Vodič kojeg je Ceta iz kreveta probudila bio je četnik i imao je pusicu koja je nađena pored njegovog kreveta. Usput je pokušavao da nas voda pogrešnim putem da ne ide tamo gdje treba.

Pruga je razrušena u dužini od jednog kilometra. Dva propusta — nadvožnjaka na pruži — su srušena. Po rušenju pruge, pretresanju i hvatanju nekoliko legionara koji su iznenađeni, Ceta prelazi prugu i cestu, a zatim uz desnu obalu ide u pomoć I četi. Sa svih okolnih visova neprijateljske snage bile su zbačene i zbijene u Sjetlinu. Bile su koncentrirane oko pilane i u Zandarmerijskoj kasarni. Dvije čete su ih okružile i zbile u Kasarnu.

Trebailo je prići planskom osvajanju Kasarne, zatvaranju prozora puškomitralj eskom vatrom, a zatim se privući i baciti bombe u zgradu i sve bi bilo svršeno. Kada ovaj pokušaj nije uspio, naredeno je da se čete povuku — da ne bi trpile gubitke zbog nagomilavanja velikih snaga, a samo Prvom, Lakičinom vodu, dat je zadatak da on likvidira neprijatelja u Kasarni.

Svi prozori su zatvoreni snažnom puškomitralj eskom vatrom, a Lakica, iako najstariji po godinama, imao je najviše povjerenja sam u sebe. Od zadnje strane zgrade, kroz lij ehe krompira, privlačio se na stomaku, uzverao se uz stepenice, popeo se na tavan zgrade, naložio vatru i vratio se oprezno istim putem kuda je bio i došao.

Kako ga je bilo interesantno posmatrati kada je izašao iz zgrade, napunio svoju malu lulu i zapalio. »Prekini

vatru«! — naredio je on svom vodu. »Nemojte više tući, to su »dobri ljudi, oni će izići i predati se bez borbe«! »Hajde, bolan, izidite i predajte se« — pozivao je Lakica.

Ne znajući šta im je Lakica na tavanu i oko zgrade pripremio, ustaše su prijetile psovka. Vriskali su i bacali bombe. Lakica je i dalje pozivao ustaše na predajju, a ujedno kontrolisao svoje borce — da budu oprezni kad ustaše počnu iskakati iz zgrade da neki ne bi pobjegli.

Bačkonja, Vladić, Rakooija, Mile, Đokdna i drugi puškamlitraljeski napeto su očekivali i motrili na prozore za koje su bili »zaduženi«.

Plafon je progonio. Tek tada ustaše su se dosjetile svom jadu. Sve im je bilo kasno. Ništa više niisu mogli preduzeti, osim da jumu na puškomitr al ješke cijevi. Bombe, puške i municiju bacili su napolje, a zatim u gaćama i košuljama počeli su da iskaču kroz vrata i prozore. Skinuli su uniforme da im izgore u zapaljenoj zgradi, da se »vlasi ne bi sjetili« s kim se bore i koji čin imaju pojedinci.

Vod je opkolio kuću, Skočio naprijed i ustaše žive pohvatao.

»Ja sam rekao da ćete vi doći i predati se« — kaže im Lakica. I za Laikiou je bilo problema. Trebalo je Skakati u zapaljenu zgradu, vaditi oružje, municiju i ostalu opremu — da ne izgori. Plafon progorio, a iz zgrade još poneka bomba ispadne napolje i eksplodira.

»Nismo mi krivi, krivi su oficiri, eto ih unutra, njih hvatajte i tucite«! — vikale su zarobljene ustaše. Kapetan u uniformi, sav izrešetam mitraljeskim zrnima, ležao je na zemlji. Poručnik pokušava da se dignu i opet pada na zemlju. Lakica i nekoliko boraca uskočili su unutra, borili se sa vatrom i izbacivali naoružanje i ustašku opremu.

Kasarna je zauzeta, ustaše pobijene ili zarobljene, a u Četi žrtava nema.

Dvadeset šestog jula Brigada je ponovo vraćena preko pruge Sarajevo—Višegrad. Opet starim putevima i stazama. Prilikom prelaska pruge spaljena su dva mosta. Idućeg dana, pred mrak, ba tal j oni su postrojeni, svaki na svom prostoru. Tada je saopšteno naređenje — zapovijest — da Brigada kreće prema zapadnoj Bosni — u Krajinu.

Svi borci su se obradovali ovoj vi i es ti i bili su željni da čuju za svoje koji su ostali u Krajini i preživjeli poteškoće, progonstva i ofanzdve.

Četnici i zeleni kadar bili su navikli na naše česte prelaze, sklanjali se s puta i samo ponegdje, ponekog zaostalog borca dočekivali i ubijali. Mnogi zaostali u V neprijateljskoj ofanziivi bili su dočekani i ubijeni od strane četničkih trojki.

Bataljoni po kolonama, svaki sa svog pravca, pošli su na dugi put da bi se svili u jednu kolonu i krenuli određenim pravcem.

Kao rijetko kada, ovog puta pored spuštenih nosila legao je komandir Bravske čete da bi se malo odmorio, dok IV bataljon siđe u kolonu i krene naprijed. Noć je bila tamna, a kišica je počela da pada. Svojim drugovima je rekao, u slučaju da zaspim, a kolona krene, probudite me da ne bih ostao. Legao je i zaspao. Kolona je krenula. Nosila su podignuta i ponesena, ali zaspalog komandira niko nije probudio. Ostao je spavajući, a kolona je otišla. Otišla je i njegova Četa, ne znajući da je komandir ostao umoran na spavanju i da ne maršuje na čelu Bravske čete. Brigada je prešla prugu i cestu, rijeku Praču, a komandir Bravske čete je ostao na spavanju. Topla ljetnja kišica je padala tokom cijele noći. Misleći da njegova Četa još čeka na silazak IV bataljona, komandir se pokrivao šinjelom i spavao.

Časovi prolaze. Četa se sjetila, ali kasno. Pruga i cesta su već pređene. Sta da se radi, niko nije znao. Uzalud je prenošeno stalno preko veze da komandir dođe na čelo Čete. Treba se vratiti i naći komandira, ali gdje? Niko ne zna gdje je ostao. Oni kojima je rekao da ga probude slučajno su krenuli prije no što se on probudio i nisu znali šta sada da kažu. Na sve se pomišljalo. Zasipao i ostao. Izostao i uhvatili ga četnici, a u II bataljonu su proturili šalu »pobjegao komandir u četnike«.

U tri sata ujutro, kad se naspavao, komandir je počeo da pipa oko sebe da li su tu nosila koja su sinoć bila spuštena. Jesu li tu pored njega drugovi koji su privilegij kao i on i oni kojima je rekao da ga probude ukoliko krenu.

Sitna kišica još pada, ništa se ne vidi, ali pored sebe

nikoga pronaći ne može. Trči lijevo, desno, nikog živog nema. Otišli su. Ostao je sam.

Pokušao je da se pribere i razmisli šta da radi. Svud unaokolo vrebaju četničke patrole, hvataju, ubijaju zao-stale. Eto sad i on zaostao iza svoje jedinice. On, koji je uvijek pazio na svoje drugove, vodio računa o njima, sad je ostao na terenu gdje krstare četničke trojke i patrole. Zastao je kraj potoka koji je žuborio i svojim žuborenjem još ga više uspavljivao. Izvadio je sat, upalio bateriju i pogledao. »Šest sati sam spavao. Šest sati noćnog marša po tri kilometra — osamnaest kilometara. Brigada je da-leko. Partizani, a naročito ova Brigada, gazili su hitro i njihovi pokreti nisu se mogli računati kao normalni hod u noćnom maršu — tri kilometra na sat. To je govorilo da je Brigada daleko oko dvadeset kilometara.

Kud, u kom pravcu je otišla Brigada, bilo je pitanje. Cio trag na livadi kud je Brigada prošla u toku noći kiša je nakvasila i izbrisala. Trag se ponegdje jedva primjećuje. Treba ići nizvodno dosjetio se komandir i pošao po-toKom. Bljesak svjetla upaljene baterije u mirnom potoku ne otkriva pravac toka. Ništa od predmeta voda ne nosi

— da bi se barem po tome mogao otkriti pravac toka. I najzad hvata travu u potoku, izvlači njen struk naviše i utvrđuje na koju stranu je bila povijena. Od oružja komandir je imao pištolj, a od pribora busolu i sat. Topografske karte nije imao. Njih su imah samo štabovi bataljona i viši štabovi, pošto su u ovo vrijeme jedinice koje su izašle iz ofanzive uglavnom bile bez karata.

Pištolj u ruku i trkom naprijed, ne bi li do rasvanjivanja prešao prugu, cestu i rijeku Praču. Sve je to bilo daleko. Bateriju koristi samo u najnužnije potrebe, jer zbog četničkog osmatranja svjetlo se nije smjelo paliti. Kad je stigao na poparanu prugu već se potpuno rasvanulo. Oblačno je i kiša još pada. Možda je kiša i doprinosila tome da četnici još nisu počeli krstariti ovim putovima.

Pružio je korake da bi što prije prešao preko pruge i ceste. Evo i pruge! Pogled desno, lijevo, nikog nema. Krenuo je naprijed. Primiče se cesti i razmišlja. Ići kroz Sjetlinu ili Podgrab — to je veliki rizik, jer je Brigada rano

noću prošla kroz ova mjesta i vjerovatno su već tamo četnici. Ići preko rijeke Prače i prijekim putevima preko šume na put kojim je Brigada vjerovratno morala proći, takođe je trebalo rizikovati zbog četničkih bandi.

Odlučio se za ovo drugo: ići preko rijeke Prače i poznatim putevima kud je Brigada ranije prolazila i izići na put kojim sada treba da prođe.

Usljed noćne kiše Prača je mutna i nabujala. Kako je preći, nema vremena da traži gazove i prelaze, jer što prije treba biti na drugoj strani, u šumi. U čizmama i u odijelu zagazio je preko rijeke. Voda je duboka gotovo do vrata na mjestu kud je nagazio. Zanjela ga je i ponijela nizvodno, prema mlinu, ali se nekako spasio i prešao na suprotnu stranu. Čizme mu pune vode, ali naprijed ići mora.

Na malom proplanku iznad Podgraba travu su pasla dva četnička konja. Samari su im bili prekriveni mutapima, a na svakom samaru visile su vojničke torbice sa municijom. »Četnički konji i četnička municija«, zaključio je on. To je znak koji ga je opominjao da bude oprezniji, jer će najvjerovatnije naići na četnike. Zajašiti konja i ići putem, brže bi došao na pravac kojim je Brigada trebalo da pređe, ali jaši ti četničkog konja i ići putem kroz šumu, značilo bi ići u ruke četnicima.

Krenuti pješice i presijecati sve puteve bilo je najsigurnije i zato se on odlučuje na pješaćenje. Na svakom putu preko kojeg prelazi vide se svježi tragovi vojničkih cokula. Pred kućom u selu Kamenici u zaseoku Prisoje, stajala je grupa četnika. Iza ograde, sa ivice šume on ih posmatra, a zatim se povlači u šumu, nastavlja put prema Mlječniku.

Nedaleko od ivice zaseoka, u šumi, nailazi na nadstrešnicu — kolibu — pod kolom gori vatra. Nad vatrom postavljen kotao pun mesa. Para se izvija voda kuva. Nikoga nema. To je bajta od onih što stoje kod kuće, zaključio on. Zaobišao je bajtu i produžio dalje, prema brdu.

Oko deset časova izašao je na Mlječnik. Pr eno znao je mjesto na kojem je ranije bila i ručala njegova Četa. Orientacija je dobra. Malo se rasooložio. Pretpostavljao je da je blizu puta kojim Brigada treba preći, ili je već

prešla. Tu negdje, u blizini, u selima, trebalo bi da se Brigada odmara.

Razvedravanje je počelo. Rijetki pramenovi magle iz doline rijeke Prače prelaze preko brda. Sklonio se u žbun i osmatrao u pravcu puta kojim je Brigada trebala proći. Na južnim padinama Mačka grupa kosaca kosi. To su mještani iz sela Rodelj, Stojkovići, i drugi. Nije im vjerovati i ne treba im ići na oči — misli on. To su možda oni koji preko dana kose i rade, ali su uvijek spremni da napakoste tamo gdje mogu.

Nije se prevario u ocjeni. Jedno parče su pokosili i pošli na drugo. Ispod otkosa izvadiše puške i ponesoše ih sa sobom. Preko čistline u selo ići je opasno, jer i tamo, možda, čeka slična situacija. Najbolje je rješenje spustiti se u šumu iza Mačka, sjeverno od kosaca i izaći na put kojim je Brigada trebalo da prođe.

Preko raskršća spustio se u šumu i krenuo u pravcu puta. Zemlja i lišće su mokri. Sitno granje pod nogama ne puca. Kapi rose od jutarnje kiše padaju sa drveća. Sve su to saveznici putnika ili lovca, koji na sličan način vrebaju kroz šumu i hoće da se približi i prikrije svoje prisustvo. Laganim koracima ide naprijed, gledajući prema grebenu brda i prema ivici šume. A onda veliko iznenađenje: pred njim samo na dva metra sjede dva četnika sa puškama preko koljena. I oni su iznenađeni. Ni oni se nisu nadali, niti su od ranije šta primijetili. Nisu primijetili njegova kretanje i približavanje zbog toga, što su zemlja, lišće i granje bih vlažni i nije bilo nikakvog pucketanja.

Pištalj je u desnoj ruci koja se instiktivno podigla naviše u pravcu četnika. Zbunjeni i iznenađeni četnici su gledali u njega. Jedan je bio stariji, sa crnom bradom i šubarom na glavi, a drugi mlađi, bez brade. Ubiti obojicu prije nego što oni mrdnu, to je moguće, ali time bi dao znak za uzbunu onima što iznad njih kose, ili čekaju u drugim zasjedama. Stariji četnik se približio i upita: »Gdje ideš?« »Idem pred III krajišku brigadu, evo je tu, izlazi putem, a vi mi uputite bataljon za mnom, evo ga, odozgo, spušta se od raskršća. Nemam vremena za razgovor sa vama, žurim se da presretnem Brigadu. Uputite mi bataljon, za mnom«!

Četnici još više zbunjeni gledali su prema raskrsnici odakle se »bataljon spušta«. Komandir je grabio prema šumi — da bi izmaikao bez veće uzbune.

Dva metka preko glave su ispaljena, ali kasno. Pištaljke i trubice zasvirale su na sve strane. Počela su dozi vanj a i raspitivanja šta se dogodilo, otkud idu, kuda je pobjegao »onaj« ...

Opet kolibica sa nastavi] enim kotličem nad vatrom, ali ne ona koju je prvi put prošao prije nailaska na kosce, nego sad druga i na drugom pravcu. To je koliba onih kosaca koji puške ponesoše i onih koji im stražu čuvaju.

Dalji hod kroz šumu bio je još brži. Dozivanje i zviždanje četnika ukazivalo mu je orijentaciju kojim pravcem treba, a kojim ne treba da ide. Skrenuo je udesno i naniže da bi izbjegao četničko traganje. Najednom, iznad Malog Mrkodola, tri kućice u Mrkodolskom potoku. Voj-ska se napolju odmara. Čija je, trebalo je ustanoviti. Dvogled je privukao bliže i prepoznao je: Mićo Oulibrk se digao iza sna i šeta. Dva konjića, koji su nosili mitraljeze, pasla su na ledini. To je njegova Četa.

Sekula i stari Babo spremali su ručak. Kad su se vrata otvorila stali su i gledali da ih oči nisu možda prevarile. A onda, srdačan zagrljaj i poljupci.

Sékula je ponudio komandira da jede. Za tren oka stvorila se Četa oko komandira. Sta je, kaiko je stigao i gdje je bio, niko ne stiže da upita. Svi kažu: »Samo nek' si nam stigao!«

Pred mrak bataljoni su krenuli dalje, putem koji, im je određen. Do borbi sa neprijateljskim snagama nije došlo.

Trideset prvog jula bataljoni su krenuli prema Trnovu. Svaki na svom pravcu čistio je teren i razgonio četnike, ustaše, legionare i miliciju okolnih sela.

Na Igrištu Karan, komandant Brigade, rekao je mladom komandantu bataljona Pužiću: »Pozovi Bravskare, daj im zadatak i ne treba da te boli glava ikako će Trnovo hiti zauzeto«. Stiglo je preko veze naređenje: »Treća četa neka dođe naprijed«.

Karan i Pužić stajali su na Igrištu. Tu je i Milentije i još neki drugovi iz CK. Naređenje je bilo kratko. »Ko-

mandant Brigade mi je rekao i ja sam kazao da te pozovu. Kako su Bravskari? Eno, tamo ti je Trnovo, varošica na cesti Sarajevo—Kaiinovic, treba da se zauzme. Brane ga ustaše, mjesna milicija i legija. Koliko ih ima, vidjećemo kad tamo stignemo. Vjerovatno da će dati otpor na prilazima Trnovu, ali kako treba raditi to ti znaš i šta da ti ovdje više pričamo. Kreni naprijed. Alko ti je nešto nejasno, pitaj, ali ja mislim da je tebi sve jasno kako treba raditi i napadati».

»Nema ništa nejasno« —pozdravio je komandir i krenuo pred četom. Karan je poslije rekao drugovima koji su bili sa njim: »Pratite rad njegove Čete, vidljecete kako i'du, kako napadaju i osvajaju kotu po kotu, unaprijed vam tvrdim da neće imati gubitaka. To mogu tvrditi iz dosadašnjeg iskustva«.

Komandir je odmah pozvao komandire vodova i desetare. Kratko i brzo im je saopštio zadatak i dao naređenje da odmah krenu naprijed. Od Igrišta Četa je krenula u manjim kolonama, širokim frontom. Išla je brzo da su je oni, kojima je komandant rekao da prate njen rad, teško mogli stizati i pratiti. Sa svih usputnih kota neprijateljska milidija je brzo zbacivana. Bježali su prema Trnovu. Otpor nije bio jak i brzo je slomljen. Ostale jedinice Bataljona tafcode su brzo napredovale.

Usljed brzine pokreta i napada, Četa se brzo našla na kotama istočno od Trnova. Neprijatelji su počeli da bježe kolima prema Sarajevu. Lakica Sobot sa svojim vodom otima kola i opremu, dok drugi vodovi upadaju u Trnovo. Nema snažnijeg i jačeg otpora, on je slomljen na kotama iznad Trnova. Zbos? brzine gađanja puškomitraljezom onih koji su bježali iz Trnova, komandiru je ostala poznata trubica kojom je još prvi komandir čete, Gliša, davao signal svojim borcima za kretanje u borbu i juriš.

Naveče je komandant Brigade Karan pitao drugove jesu li pratili rad komandira i Čete. »Ne, nismo pratili upad Čete u Trnovo«. Došli su i inteiresovali se da li je taono ono što im je Karan tvrdio prije početka napada da neće biti gubitaka u Četi. »Niilko nije ni ogreban« —dobili su odgovor od komesara Luke.

Karanovo mišljenje i konstatacija bili su tačni. Četa je izvršila zadatak i nije imala gubitaka. Od ove borbe kod Putića ise odomaćilo da u svakoj ozbiljnijoj borbi star rješine govore: »Prenesi vezom da III četa prođe naprijed«.

Idućeg dana komandant Brigade Karan navratio je malo u Četu. »Kako ste Bravskairi?« — pitao je. »Druže komandante ovo je III četa, III bataljona, a ne Bravska.*ri« — rekao je komandir. »Ama, slušaj ti, zaveži, vi ste Bravskari i to je Bravska četa dok i jedan od vas u njoj postoji. Samo je tako treba zvati i ona taikva i ostaje! Da se slučajno ne stidite što ste Bravskari? Ta četa dosad je opravdala svoj naziv i kad ja kažem tako mora da oстане«.

»Recite vi meni nešto, drugovi — rekao je on — mi noćas treba da idemo preko pruge Sarajevo—Konjic, a šta vi o tome kažete, ako bude tvrdo?« »To ćemo preći kao i sve dosadašnje prepreke« — kaže Luka. »Ti šuti, tebe nisam pitao, ti si Vrtočanin«. Ositali borci su se nasmejali i odgovorili mu da je i njihovo mišljenje isto kao i komesarovo. »Je li to zato što je komesar? Dobro, vidjećemo, u Bravskare sam siguran!«

U tolku noći Brigada je prešla prugu slamajući jači otpor neprijatelja. Idućih dana preko Solakove Kule krenula je u rejon Gornjeg Vakufa.

U Gornjem Valkufu i okolnim selima nije bilo jačeg otpora, jer je neprijatelj, uplašen nailaskom naših snaga, pobjegao prije torbe.

Dirljiv je bio ponovni susret boraca iz Čete sa rodbinom kod Šarića staja. Starica je izašla raširenih ruku da vidi svoje stare poznanike i prijatelje. Prijatno je bila iznenađena kad je vidjela postrojenu Četu i gotovo sve one momke koji su joj ranije dolazili i bili poznati. Nije zaboravila ni starog Saliju koga sada ne vidi u stroju Čete. Pitala je za njega: »Gdje vam je onaj stari brko, ne sjećam se kako ste ga zvali? Mi smo mislili, djeco moja, da od vas n'iko živ ostati neće. Kad smo slušali one borbe na Kobili i Raduši, kad smo slušali kako tuku topovi i avioni, mi smo mislili da tamo niko živ ostati ne može«. Sa svim što je imala starica je ponudila borcu.

Četrnaestog augusta Brigadu je napustio njen tadašnji komandant Nikola Karanović. Otišao je na novu dužnost. U Bravskoj četi Karan je uživao posebno poštovanje. Njegov dolazak u Četu i njegove riječi i šale sa drugovima pamtili su svi borci, a pogotovo od Dokine, Bačkone, Gažde i ostalih, čiji su se postupci njemu dopadali, jer su bili hrabri i snalažljivi borci u svakom pogledu. Nikad nisu zaboravili njegov nailazak u IV ofanzivi, kad mu je Đokina rekao: »Gladni smo, druže komandante«, a on odgovorio: »Neka ste, zašto ne ubijete ovce koje oko vas trče i bježe na neprijateljsku teritoriju! Poštovanje koje je Četa gajila prema komandantu u svakom slučaju je on i zaslužio.

Ovog dana Četa je navratila u selo Lužane da posjeti grobnicu u koju su sahranjeni Dušan, Nikica, Duka i Radaik. Posljednja posjeta i posljednja počast drugovima. Mnoge oči bile su pune suza, Sklaipale su se nad grobnicom četiri druga, četiri borca, rukovodioca i komuniste. Još jednom sjetili smo se drugova i odali im posljednju poštu. Sjećajući se njih, sjetili smo se mnogih uspomena sa BravSka, Grmeča, Ključa, Rarnića, Gvozdaca, Prijedora, Bihaća, Teslica, Zailkovine i svih drugih mjesta na kojima su se oni isticali svojim junaštvom i nesebičnom hrabrošću. Njihovi lilkovi i primjeri ostali su svijetli i u dubokom sjećanju svih boraca i drugova njihove čete.

I ovaj posljednji oproštaj od njih govorio je mnogo. Kratak osvrt nad grobnicom na njihovu prošlost još je više upečatilo i osvježilo sjećanja na pale drugove. Sjećanje na mile i drage drugove nikad neće izostati ni iščeznuti kod onih koji se ovog puta posljednji put oprostiše nad njihovom grobnicom.

Šesnaestog augusta naveče napadnut je i zauzet Donji Valkuf. I ovog puta Četa je snažno jurišala na neprijatelja i uspjela brzo da slomi otpor na svom pravcu.

Po oslobođenju Donjeg Vakufa glavnina Brigade bila je orijentisana za napad na Turbe, dok je III batal'jon bio na obezbjeđenju od Bugojna.

ČETA U NAPADU NA BUGOJNO

U vrijeme dok je Brigada bi'la ori j entisana prema Turbetu d Travniku, a III b at al j on prema Bugojnu, komandant III bataljona Pužić je odnekud dobio podatke da se u Bugojnu nalaze vrlo male neprijateljske snage i da su u većini spremne da se predaju našim jedinicama. Manji dio ustaša, prema ovim podacima, trebalo je likvidirati * grad bi bio oslobođen bez mnogo borbe. Ovi podaci Pužića su ohrabрили toliko da se nosio mišljenju da sam sa III bataljonom napadne na Bugojno. Radi svake sigurnosti rješava da provjeri ove podatke.

Uhvaćena je veza sa Komandom Teritorijalne čete. Ta Četa je bila na terenu između Bugojna, Kupresa i Donjeg Vakufa. To je bila Četa iz odreda koji je na tom terenu vodio borbu protiv neprijateljskih snaga i sprečavao njihov izlazak do sela kada brigade odu na druge terene. Komesar Čete bio je rodom iz Bugojna. On bi mogao da pođe do kuće u Bugojno da provjeri i donese tačne podatke, jer njegov brat, koji se nalazi u Bugojnu kod kuće, navodno je na vezi i može dati približno tačne podatke o jačini i rasporedu neprijateljskih snaga u Bugojnu. Da bi podaci što prije stigli i bih sigurni da su dobiveni iz ruke komesarovog brata u Bugojnu, Puzlić sa komesarom ove Čete šalje po podatke u Bugojno komandira Bravske čete sa još dvojicom boraca.

Naveče 20/21. augusta 1943. godine sastali su se komesar i komandir, dogovorili se i sporazumjeli o svom putu u Bugojno. Komesarova kuća nalazila se pored same ceste, sa desne strane idući iz Čipulića u Bugojno i bila je pod stalnom prismotrom ustaških organa. Proći između neprijateljskih snaga i patrola, ući u kuću u Bugojnu, koja je pod ustaškom prismotrom, nije bilo lako.

Pored toga, prvi put se sresti i vidjeti sa čovjekom čija rodbina živi u Bugojnu i slobodno se kreće, davalo je brige komandiru u toku čitavog putovanja.

Sa još dva borca, Milom i Bačkonjom, naoružanim mašinikama i bombama krenuli su na izvršenje postavljenog zadatka. Noć je bila vedra i lijepa za putovanje. U selima kroz koja smo prolazili vladala je mukla tišina.

Sve je spavalo. Lavež paisa odavao je naše prisustvo i obilježavao put kojim se krećemo, te smo morali izbjegavati naselja; obilaziti ih i tajno se prikradati. Selo po selo ostajalo je za leđima. Ugarlije, Ripić i Kotez smo prošli. Karalinku, na domaku Bugojna, zaobilazimo sa istočne strane, aui ipak psi nas osjeteše.

Poneka puška iz Bugojna — iz bunkera sa Gaja — opali u pravcu laveža pasa. Otkrili su, skrenuli im pažnju i biće oprezniji. I oni sa Gradine, kojima je najbliži lavež pasa, počeo su da poneki metak ispaljuju u njihovom pravcu.

Trebalo je sve to izbjeći i utišati, samo kako, to je bilo pitanje. Povlačiti se nazad značilo bi otkrivati se još više i gubiti u vremenu. Ići naprijed kad je neprijatelj na oprezu značilo je rdzikov-ati. Pa ipak, odlučujemo se za ovo drugo: ići naprijed bliže bunkerima, iako je opasnije, ali će i lavež pasa utišati i prestati.

Priivukli smo se Gradini i ispitujemo uslove za ulazak u Bugojno. Lavež pasa je prestao. Prešli smo Cdjpućki potok. Patrola iz Bugojna dođe do bunkera, porazgovara sa stražarom, zapališe cigaretu i krenuše nazad.

Sad je vrijeme, kaže komesar. Sad smo za njima, jer misle prošli su i sve je u redu. Obalama potoka prolazimo između bunkera i krećemo naprijed u grad. »Sad je gotovo, sad smo mi gospodari, ovdje nam se ne nadaju«, kaže komesar, ali komandiru, Mili i Bačkomji koža se ježi. I oni zamišljaju da bi sad moglo biti gotovo, jer su unutra i svaka najmanja neopreznost može da ih otkrije.

»Idemo na cestu i za patrolom« — kaže komesar. »Tu smo sigurni. Ako nas primijete, misliće da smo njihovi, jer se slobodno krećemo, a Meo nas otkrije u potoku onda je opasno«.

Patrola od 4 partizana cestom ulazi u Bugojno za ustaškom patrolom, možda i domobranskom, sa različitim ciljem i zadatkom.

»Evo, to mi je kuća«, kaže komesar. »Vi sačekajte na kaipiji da vidim kako je unutra i da li mi je brašt kod kuće«. Komesar je ušao u dvorište. Ostala tri druga sa punim mašinkama stoje napolju i drže oružje na gotovs.

Komesar lagano prilazi prozoru i budi majkiu koja takode laganim, tihim glasom pita ko je? »Ja sam, Nane, ne plaši se, bona, hajde, digni se i otvori«. Brat nije bio kod kuće. »Otišao je u grad« — kaže komesarova majka. »Otišao je u grad« — nije prijatno zvučalo u ušima drugova koji su stajali pored kapije. Sta sve može biti, ko sve sa njim može doći i kako će to sve noćas ispasti?

Komesar priđe komandiru i drugovima da kaže da je brat otišao po podatke i plan rasporeda neprijateljskih snaga u Bugojnu. »Ako iz grada bude dolaziio jedan čovjek u uniformi, pa i više njih ako budu išli cestom prema nama, nemojte da bi pucali na njih, jer je to moj brat s njima i to su naši«. Sve to još više daje brige i povećava sumnju, ali sad smo unutra, trpićemo sve pa kako ispadne, mislili su komandir, Mile i Bačkonja.

Nisu mnogo čekali, najviše pola časa, a iz pravca Bugojna dolazio je jedan vojnik, cestom, lagano žviždukajući kao da razbija misli ili strah. Skrenuo je lijevo i ušao u kapiju. »Oh, drugovi, vi ste već stigli, gdje je brat?« — upita čovjek, pozdravljajući se sa drugovima koji su stajali na kapiji i čvrsto u rukama držali spremne mašinke.

»Sve je u redu. Tačan raspored svih neprijateljskih snaga, bunkera i oružja u Bugojnu donio sam. Bogami, ima ih dosta. Preko 800. Sve skupa«. Izvadio je i pokazao plan — papir na kojem su bili ucrtani svi objekti, tačan raspored oružja, razmještaj snaga i broj jedinica.

Tek tada je počela da opada naša trema i da se živci smiruju. Sa flašom rakije par puta je ponudio drugove, a zatim, gledajući na sat, reče: »Sad pođite, jer se primiće vrijeme nailaska patrole i smjene straže. Istim pravcem, sa planom u torbici, krenuli smo nazad. Izišli smo izvan okružja bunkera da nas niko nije primijetio. Sad nam više nije smetao lavež pasa, sad smo išli sigurnije, zadovoljni potpuno izvršenim zadatkom.

Ujutro rano plan je predat Pužiću, a ovaj ga je odnio u Štab Brigade. Tek tada se Pužić uvjerio da su raniji podaci bili netačni. Plan koji je te noći dobijen i iznesen iz Bugojna sa dosta treme, ali i hrabrosti drugova koji su išli po plan, omogućio je donošenje pravilnije odluke i pravilan raspored naših snaga u napadu na Bugojno.

Ići po plan u Bugojno, kad je u njemu bdio preko osamsto ustaša i domobrana i kad su se nadali eventualnom našem napadu bilo je smjelo i od važno. Doneseni podaci i plan su proučeni, situacija procijenjena, odluka donesena i već 22. naveče III i IV krajiška napadaju Bugojno.

Otpor ustaša na Gradini i Gaju bio je snažan. Dobro sagrađeni bunker, sa jakim mitraljeskim gnijezdima, štiti su sve prilaze k njima. Nekoliko pokušaja prodora preko Gaja i Gradine odbili su ustaše. Na koljenima i stomacima su borci puzili pred bunkerima i rovovima. Brisan prostor omogućio je neprijatelju dobru kontrolu vatre i preglednost terena kojim nastupaju naše jedinice.

Nemanje artiljerijskih oruđa za gađanje bunkera otežavalo je uspješnije izvršenje zadatka. Četa se privlačila pred same bunkere. Privukao se Mile Latimović, bacio bombe, ali ustaše ne napuštaju bunker, nego pružaju sve žešći otpor. Veljko Novaković, krupni, snažni i hrabri vodnik, na desnom krilu krenuo je naprijed sa svojim vodom. Prostor je bio potpuno otkriven i branjen unakrsnom vatom iz četM neprijateljska bunkera. Veljko i još tri druga bili su teško ranjeni. Teško im je bilo prići i pružiti pomoć, jer je to iziskivalo nove žrtve.

Sami, svojom snagom, teško ranjeni, ne mogu se izvući. Sa svojom bolničkom torbom Zora Čulibrk prilazi do njih u ležećem stavu, previja Veljka i uz njegovu minimalnu pomoć izvlači ga u zaklon i otprema na nosilima do bataljonskog previjališta. Sa ostalom trojicom drugova Zora postupa na isti način. Njen primjer u ovoj, kao i u svim ranijim i kasnijim borbama, zaslužuje veliku pohvalu. Hrabrost i odvažnost drugarice, koja je u najtežim trenucima, izlažući svoj život opasnostima, izvršavala svoju obavezu, pružala prvu pomoć ranjenim drugovima i izvlačila ih sa bojišta je svijetao primjer odanosti borbi i revoluciji. Zorin primjer požrtvovanja i hrabrosti na Bugojnu zadivio je Četu i Brigadu. Ona je bila i pohvaljena naredbom Štaba Brigade.

Četvrti bataljon prodro je niz Čipulički potok među neprijateljska uporišta i počeo je da osvaja jedan za drugim bunker i da pali neprijateljska uporišta na Gradini.

Ali, neprijatelji na Gaju ne popuštaju no još više tuku, prijete i viču: »Čekajte samo dok svane«!

I ovdje je naš trik uspio i ustaše prevario. Na pravcu gdje je Veljko ranjen — u malu uvalu izrovanog jarka privuklo se nekoliko drugova na stomaku, bacili su bombe, a zatim vikali: »Držite, ih hvatajte, ne dajte im da bježe, eno ih, pobjegoše, udri one što bježe«! Na ovu viku ustaše u bunkerima uhvatila je panika, Skočili su napolje i krenuli da bježe u grad »za ostalima«.

Četa ih je obasula vatrom, jumula naprijed i tako reći »na njihovim leđima« ušla u Bugojno. I druge čete, na svojim pravcima, krenule su naprijed.

U gradu je bilo nekoliko utvrđenih zgrada, koje je neprijatelj uporno branio. Nije bilo teškog oruđa da bi se ove zgrade lakše mogle zauzeti. Pokušavamo slati mještane sa pismima u zgrade — da ustaše pozovemo na predaju, ali mještani ne uspijevaju ući unutra, već pogošeni ustaškim mecima padaju na prilazima zgrada.

Pokušali smo sa buretom eksploziva, kotrljajući ga ka zgradi — da je srušimo, ali u tome nismo uspjeli. Oko 9 časova jedinice su malo sklonjene da se odmore — dok se izvrše pripreme za organizovan napad.

Kao da su nešto osjetili i primijetili, grupa ustaša ispada iz zgrade i vrši juriš na dežurna oružja, koja su ostala na položajima. Rakooija, Bačkonja, Đofcina, Savica i ostali tukli su ih brзом puškomitralješkom vatrom. Padaju ustaše po cesti, ali se ne zaustavljaju i sa bombama u rukama jurišaju naprijed. Ručne bombe prašte sa jedne i druge strane. Jednu već upaljenu i kroz prozor izbačenu bombu Dušan Babić-Bačkonja hitro vraća nazad. Bomba eksplodira među ustašama. Okvir u puškomitral jezu bio je ispražnjen, a ustaša skače na prozor i hvata puškomitraljez za cijev.

Snažni Bačkonja od gumu ga puškomitraljezom. Na ponovni nasrtaj ustaše na cijev puškomitraljeza, Bačkonja udarcem puškomitraljeza razbi mu glavu i obori ga na zemlju. Preostale ustaše poslije neuspjelog juriša pobjegoše u zgradu ka onima koji su ostali da njihov juriš podrže i da ih prihvate ako se budu povlačili.

Preko cijelog dana vladala se borba oko uporišta u koja su ustaše bile povučene. Svi pokušaji naših jedinica da zauzmu ta uporišta u toku dana misu uspjeh.

Pred mrak Stab III bataljona pozvao je komandira i komesara Bravske čete. Razgovor je kratak. »Pužić kaže, organizujte i odmah krenite sa Četom da zauzmete Ružinu kucu«. Danilo dodaje: »Zapaljivim flašama i ručnim bombama, pa sa komunistima i najhrabrijim skojevcima naprijed«.

Komanda Čete se vratila, pozvala komuniste i saopštila im odluku i naređenje Štaba Bataljona. Jedan među njima, delegat voda, je rekao: »Ja ne mogu«. »Zašto? — brzo ga je upitao Duka. »Imam tremu i ne smijem! Teško i poprijeko je gledan od svih drugova. U ranijim borbama nije ispoljavao strah, ali eto sada mu se ovo desilo.

Lazo je bio uporan i izgadio stvar. Inače drugovi su odmah zahtijevah smjenu i isključenje delegata voda.

Pročulo se da Komanda Čete članovima Partije daje zadatke i da sa njima ide na zauzimanje Ružine kuće. Brzo se pronio glas da se komunisti traže za izvršenje zadatka. »A šta smo mi, svi ostali, viknuo je Mile Latdnović. Cijela četa se brzo grupisala oko svoje komande. »Dajte meni najtežu flašu i bombu«! — kaže Miišo Čuliibrk. »Ja mogu najdalje da bacim«. »Svi idemo, zajedno, na zgradu, jer se i mi osjećamo komunistima i borcima ove zemlje, iako nas vi niste upisah u svoj »tefter« — kaže Đokina Babić.

»Da, komunisti smo svi, iako nismo upisani«, ah jedan od upisanih reče: »I ovi koji nisu upisani, hoće da idu na juriš«!

Miloš Latinović preko plotu, sa bombama u rukama, prvi trči u pravcu zgrade. Cijela Četa je jumula streljačkim strojem. Vladić, Ožegović i Zeljov bih su prvi. Oni su stigli i uspjeh da sretnu posljednje neprijateljske vojnike koji su u prvi sumrak iskakali i bježali iz zgrade. Gomile mrtvih i ranjenih ispred i u zgradi, na stepenicama i u sobama. Ranjene ustaše pokušavaju da bace bombe na naše borce. Golim noževima brane prilazak k sebi. Ništa im nije pomoglo, otpor je slomljen, a posljednje utvrđenje zauzeto.

Od odlaska Brigade iz Krajine, njenim ulaskom u sastav Prve proleterske divizije, širom Krajine pronesene su vijesti da je Brigada uništena na Neretvi i Drini, Pivi, Tari i Sutjesci, Zelengori i Crnoj Gori. Do oslobođenja Bugojna narod Krajine malo je znao o III brigadi, o svojim proleterima.

U oslobođeno Bugojno prvi put poslije dugog vremena počela su stizati pisma borcima. To su bili listići papira iskinuti iz neke sveske, ili na tvrdom i krutom papiru iz drvarske celuloze, na kojima je bilo napisano nekoliko dragih i ljubaznih riječi.

»Mi smo dobro, piši nam odmah ako si živ. Je li živ taj i taj« — pitali bi u pismu za najbliže rođake i prijatelje koje dobro poznaju. Ta prva pisma, zalivena suzama još kad su pisana, opet se zalivaju suzama radosnicama, ili žalostnicama, kada ih borci čitaju. Te blijede, jedva čekane ceduljice ljubomorno su čuvane i čitane bezbroj puta. Napamet su se učile riječi i svakog puta kad bi se pročitale pred drugovima, kao da se nešto novije u njima otkrivalo. Teško i sa zebnjom su borci otvarali ova pisma. Ruke su im drhtale, jer se ne zna šta unutra piše. U jednom od takvih pisama, teškom radničkom rukom bilo je napisano nekoliko riječi. »Svi smo živi i zdravi, djeca su dobro, samo su nam Nijemci sve popalili. Pozdrav i piši ako si živ«. Suzama zaliveno pismo nošeno je u vojničkoj torbici, među mecima.

Ovih dana počele su da stižu prve posjete. Dolazila je rodbina da bi se na licu mjesta uvjerila u istinitost pisama koja stižu i u priče koje su slušali sve od odlaska Brigade u daljinu — do ovog dana. Bilo je dirljivih i potresnih momenata.

Po oslobođenju Bugojna jedinice Brigade su razmještene po Okolnim selima. Borci su se odmarali i oporavljali od teških napora, borbi i marševa. U to vrijeme Četa se nalazila isturena na predstraži prema zloglasnom Kupresu — na Velikom i Malom Stožeru. Budno je pratila pokrete i pristizanje neprijateljskih snaga u Kupres. Na ovim položajima dočekala je radosnu vijest, 9. septembra 1943. godine, vijest da je fašistička Italija kapitulirala.

Ovih dana bilo je još radosnih događaja. Za popunu

naših jedinica stigli su novi borci iz Krajine sa novim krajiškim -pjesmama. To je bio susret boraca koji su 1941. godine zajedno vodili borbe protiv neprijatelja, ali su duži period vremena bih razdvojeni, jedni u Brigadi i na dalekom putu kroz Bosnu, Crnu Goru i Zelengoru, a drugi u Odredu i na svom terenu. Borci koji su stigli za popunu iz Krajine pjevaju da sve zvoni: »Druže, tvoja kuća gori. Ako, ako, ako gori i ovdje se borba vodi, ja ne mogu ići borbu ostaviti«. Dok stari borci pjevaju »Kad brigada za Krajinu krene, širi majko ruke, evo mene«. Da je tada bilo kazati da krenemo u napad na Kupres, vjerovatno da ovog puta ustaše ne bi bile u stanju zadržati juriše, jer su borci toliko razdragani da su bili raspoloženi i za najteže podvige.

BORBE CETE U DALMACIJI

Trinaestog septembra Brigada kreće na put za Dalmaciju i u toku dana stiže u Donje i Gornje Vukovsko. Sela su bila popaljena od strane ustaša, kupreške milicije, još u početku ustanka. Sada u njima, osim golih, izgorjelih zidina, ništa više nema. Narod izbjegao i sklonio se u šume, a sve sposobno krenulo je u borbu. U ovim mjestima nije bilo zadržavanja. Odmah naveče Brigada je krenula određenim pravcem.

Ne nadajući se nailasku naših jedinica, pošto je Bugojno daleko, pokret u ovom pravcu Brigada je izvršila noću i nije bila primijećena, neprijatelj je ujutro rano, kamionima iz Duvna, krenuo prema Šujici, vjerovatno u namjeri da pojača neprijateljsku odbranu u Kupresu, ili da sa jačim snagama izvrši napad na naše jedinice u Okolini Bugojna.

Potpuno iznenađeni u ranim jutarnjim časovima vatrom naših jedinica na cesti kod sela Mokronoge, ustaše su skakale sa kamiona i bježale u brdo, a drugi prema Duvnu i Šujici. Dok su borci II, III i IV bataljona vodili borbu i protjerivali neprijatelja prema Šujici i Livnu, I bataljon je ušao u Duvno i zauzeo ga.

Sa pravca Lavina, preko Zagoričana i Ostruljke ka Duvnu naišla je mjesna milicija, svi obučeni u crnu uniformu. Grupa je bila jačine od oko jedne satnije — oko sto vojnika. Primijetivši ih u neposrednoj blizini, Četa je sa Orlovca otvorila vatru na njih i odmah krenula na juriš, u napad, razbijajući neprijatelja. Bježeći pred četom, jedna grupa vojnika natrčala je na Stab Divizije, smješten u zaseoku Buhovo.

U Duvnu i okolini zaplijenjeno je dosta materijala, a neprijatelj je bio protjeran. U ovoj borbi u nogu je bila ranjena bolničarka Bravske čete Zora Culibrk.

Na daljem putu kroz Dalmaciju narod je Brigadu oduševljeno dočekivao i sve njene jedinice srdačno prihvatao.

Ovlih dana naše jedinice pripremale su napad i zauzimanje Sinja. U Sinj su Nijemci svakodnevno dovlačili pojačanja — da bi osujetili stizanje naših jedinica na ovaj teren i da bi ofanzivnim djelstvima protjerali naše jedinice iz Splita i okolnih obalnih terena, koji su poslije kapitulacije Italije već bili oslobođeni od naših jedinica.

U napadu na Sinj Četa je nastupala grebenom kose, preko kote 435. Prva i Druga četa nastupale su cestom i Sirijskim poljem prema gradu i kasarni. Dvije čete, II i Dravska, rastjerale su posadu sa artiljerijskih oruđa i streličkim strojem izbile na položaje artiljerije. Naši borci oduzeli su artiljeriju od neprijatelja. Prva četa je napadala preko aerodroma i podišla kasarnama. Cio Bataljon u svamuće, 23. septembra 1943. godine, našao se skoro u Sinju sa istočne strane i imao je povoljne u slove da upadne u grad do centra. Zbog toga što druge jedinice nisu uspjele na svojim pravcima, Bataljon je u svanuće dobio naređenje da se povuče na polazne položaje.

Teško je bilo napuštati već osvojene topove, aerodrom i željezničku stanicu. Teško je to bilo napustiti, ali se naređenje moralo izvršiti.

U toku cijelog dana na Sinjski aerodrom spuštali su se neprijateljski avioni sa vojnicima koje su dovlačili za pojačanje. Sve ovo nije bilo lako posmatrati, a u napad preko otvorenog, brisanog terena nije se moglo krenuti.

Komandant Bataljona Pužić bio je nestrpljiv. Tražio je od komandi četa da samoinicijativno čitav Bataljon

krene u napad, pa kako prođe. Ovako nešto rizikovati nije se smjelo. Tada smo privukli mali protivtenkovski top i gađali neprijateljske avione prilikom spuštanja na aerodrom. Prva granata je promašila, ali je druga pogodila benzinski rezervoar aviona koji je eksplodirao i cio avion sa posadom i transportom je izgorio.

Radost je bila velika. Teško se kada u ratu dogodilo da je neprijateljski avion bio pogođen proti vtemkovskim topom i zapaljen. Ova radost malo je trajala, jer je poslije izvjesnog vremena eskadrila njemačkih »štuka« nadlijetala položaje odakle je top gađao i obrušavala na njih. Sirene iz »štuka« su zavijale, bombe sipale, ali su borci bili dobro zaklonjeni u velike rupe iskopane ranije prilikom vađenja pijeska za zidanje zgrada. Kad su mislili da su neutralisali položaje naših jedinica, da su one razbijene i povučene, streljačkim strojem krenuli su sa aerodroma i sa pravca Sinja. -

Na stotinu metara ispred sebe tu Sinjskom polju naše čete ih puštaju, a onda iz svih oružja otvaraju brzu vatru. Kao da su zasuti vatrogasnim šmrkovima, švapski vojnici polegoše i popadaše po zemlji. Brzo su se povlačili nazad, na položaje odakle su došli. Ponovni napad »štuka«, artiljerije i pješadije neprijatelja nisu uspjeli odbaciti sa kose naše borce niti ih prisiliti na povlačenje.

Noću 23/24. Nijemci uspijevaju da izađu na pravcu sela Gornji Radišić u pozadinu naših jedinica. Zaposijedaju brdo zvano Visoka. Ujutro rano, dok je Prva četa, III bataljona još spavala, u selu Malbaši napali su je sa Visoke vatrom i nanijeli joj gubitke. Tu je poginuo i zamjenik komesara Cete Branko Kecman.

Misleći da je došlo do zabune između naših snaga, borci Bravske čete su vikali »Halo I bataljon, ne pucajte, ne otvarajte vatru!« Švabe se nisu na ovo obazirale, nego su i po nama otvorile vatru. Srećom, prošli smo bez gubitaka, ali je zato Ceta trikom »preletjela« do sela Krivodol i odatle se grebenom uspela na Visoku.

Još uvijek smo bili u nedoumici, misleći da je pred nama I bataljon naše Brigade, jer je, u stvari, Bataljon ovdje trebalo da bude. Otvorenih grudi, bez zaklanjanja, Mile Šikman je sa svojim vodom istrčao na Visoku i po-

čeo da viče »Alo, Prvi bataljon, zašto tučete, vidite da je dolje III bataljon. Ubili ste nekoliko drugova«!

Švabe su posmatrale Sikmana začuđeno, ne razumijevajući šta on priča, a zatim su ga zasuli mecima, rafalom šarca, i ranili ga na nekoliko mjesta. Tek tada se Sikmanov vod uvjerio da su pred njim švapski vojnici. Vod koji je još išao u koloni razvio se u streljački stroj i skriveno od neprijatelja izašao do Sikmana. Sada je po Švabama osuta snažna puškomitralješka vatra. Drago Radulović je iz svog »šarca« sigurno tukao Nijemce koji su se bili okupili u grupu i izviđali u pravcu palog Sikmana, čekajući hoće li se još neko pomoliti iz zaklona. A pomolila se cijev Dragimog »šarca«.

Sikman je teško ranjen. Drugovi ga nose. Drago sa svojim pomoćnikom budno pazi hoće li Nijemci krenuti u napad. Krenuli su. Pošli su sporo, ali su ubrzo stali. Zaustavio ih je rafal Dragimog »šarca«, **kojim** je Drago iz dobrog zaklona sigurno gađao.

Sikman je iznesen i previ i en. To je bio onaj hrabri borac, što je 12. juna, na Visu, iznad Govze, otimao »šarac« iz švapskih ruku, dok je Švabo držao za obarač i šarac palio u nebo. Sikman je sada bio izranjavan, pa je odvojen od svog Voda i svoje Čete za duže vrijeme.

Pod zaštitom puškomitralješke vatre Drago se povukao iz neposrednog dodira sa Nijemcima. Polagano i smišljeno on se odvaja od najbližih grupa Nijemaca. U borbu je žurno ušao, ali kad je trebalo da se povlači, onda nije žurio. U pravcu Sičana povlačili su se I i III bataljon. Njemačke snage sa pravca Trilja spojile su se sa onima u Dicmu i krenule u susret snagama koje su počele nadirati iz Simja.

U toku čitavog dana maše jedinice vodile su žestoke borbe sa Nijemcima na cesti. Uništeno je nekoliko bornih kola. U daljem povlačenju maših jedinica Nijemci su vršili snažan pritisak sa više pravaca. Oni sa Visoke i kote 486 tukli su nas prilikom povlačenja.

Dalje komandovanje i povlačenje Čete iz borbe bilo je organizovano po odjeljenjima i vodovima, pod sopstvenom zaštitom i prihvatom. Sve je izvršeno u najboljem redu. Niko od boraca nije bio ranjen, niko nije poginuo.

Povlačenje do sela Nevrića išlo je normalno i mimo, bez pratnje njemačkih vatni. U Nevriću je ostala Bravska četa, dok su ostale jedinice odmah iz pokreta prešle preko ceste Sinj—Muć. Naša artiljerija ovog dana tukla je njemačke kolone u nastupanju. Jednom prilikom, zbog pogrešnog obavještenja otvorila je vatru i po selu Nevrićima, gdje se nalazila naša Četa. Pukim slučajem nije bilo mrtvih i ranjenih. Ovaj momenat ostao je u dubokom sjećanju svih boraca i starješina Četa. Kad smo počeli ručati, mještani isu nam umjesto vode, koju smo tražili, donijeli vino.

Naveče je Brigada krenula sjeverno od Sinja, preko sela Zeljevo, Hrvače i dalje. Rano ujutro idućeg dana Brigada je prešla rijeku Cetinu, a zatim je krenula na planinu Dinaru, odakle će idućih dana poći u napad na neprijateljske garnizone u Livnu i Kupresu.

Livno je bilo zauzeto, kć> zna po koji jput, dok je Kupres prvi put oslobođen. Svi raniji pokušaji naših jedinica da Kupres zauzmu nisu uspjeli. Kupres su branile kupreške ustaše i milicija, među kojima je bilo mnogo poznatih zločinaca, koji su počinili pokolje mještanima u okolnim selima i sva srpska sela u okolini Kupresa popalili. Poznata je i njihova poruka ratnom zločincu Anti Paveliću: ukoliko mu je nesigurno u Zagrebu da dođe kod njih, u Kupres. U napadu na iKupres u ranijim borbama palo je mnogo boraca. Sada je Kuores bio oslobođen od more okupacije i nasilja. Naše jedinice pobjedonosno su ulazile u Kupres.

UČEŠĆE ČETE U NAPADU NA ZENICU

U oslobođenom Kupresu Brigada se nije mnogo zadržavala. Nastavljeno je gonjenje ustaša koji su se izvukli i bježali preko Kupreških Vrata i sela Prusca prema Travniku. Treći bataljon ostao je u Kupresu da bi pronašao i pohvatao one koji su bili skriveni. Bravskoj četi palo je u dio da uhvaćene i zarobljene ustaše izvodi pred vojni sud i da ih po presudi vojnog suda kažnjava.

Kratak odmor od nekoliko dama bio je dovoljan da se borci oporave — odmore i da budu spremni za dalje marševe i borbe. Kasno noću iz Kupresa je krenuo III bataljon. Jaka kiša padala je u toku cijele noći. Do Cipulića borci su bili potpuno mokri. Kratak odmor od svega nekoliko časova i opet mokri nastavljamo pokret dalje. Prolazeći kroz Bugojno komandir Bravske čete pokazuje borcima kuću u koju su dolazili po plam i podatke, kao i pravac kuda su joj prilazili.

Predstojeći marš bio je dug i naporan. Trebalo je nekoliko desetina kilometara prodrijeti u neprijateljsku pozadinu, tamo gdje u to vrijeme partizana nije bilo, i napasti neprijateljski garnizon u Zenici. Taj zadatak bio je povjeren našoj Brigadi.

Prilikom prelaska pruge Zenica—Travnik naše jedinice su potukle neprijateljske posade na pruzi i Ham Biloj i porušile prugu i mostove preko rijeke Lašve. Idućeg dana Brigada je pređanila u Lupcu. Preko dana prikupljeni su podaci o neprijatelju u Zenici. Pripremljeni su vodiči za pokret i razbijena jedna neprijateljska bojna koja je krenula u ovom pravcu i naišla na položaje Prvog bataljona.

U selu Lupac nije bilo teško pronaći vodiče. Bilo je tu dosta ljudi koji su svakodnevno radili u Zenici. Početak napada na garnizon u gradu poklapao se sa trećom radnom smjenom, u kojoj su radili mnogi ljudi iz sela Lupac.

Dolaskom na kosu iznad Zenice posmatrali smo velika upaljena svjetla duž lijeve obale rijeke Bosne. To je grad koji ne spava, u kojem rade tvornice, električna centrala i sve ostalo u toku čitave noći. Sami sebi postavljamo pitanje da li ćemo uspjeti u napadu, s obzirom da samo naša Brigada napada na tako velik grad, kojeg brane jake neprijateljske snage. Pored ustaša i domobrana u Zenici su u to vrijeme bile i njemačke jedinice koje su obezbjeđivale željezaru, električnu centralu, most, i čitav grad.

Spuštamo se nizbrdo. Vodiči nas opominju na tišinu, jer smo pred bunkerima. Kolona zastade. Rukom vodič komandiru pokazuje bunker i zemunicu u kojoj se nalaze Nijemci. Vidimo kako šeta naoružani neprijateljski stra-

žar. S druge strane potoka, opet na jednom uzvišenju, nalazi se bunker.

Blizu smo. Od stražara razdvaja jias svega petnaestak metara. Ne primjećuje nas. Sigurno da nam se ne nadaju. Lupnjava u željezari i tutnjanje lokomotiva — manevarki privukli isu pažnju stražara. Zbog toga mi možemo prolaziti između stražara i bunkera. Već je rudnik pred nama, tu 'su glavna postrojenja za spuštanje i izvlačenje radnika. Dolje ih ima oko 250. Imaju pomoćni izlaz kuda mogu izaći u slučaju kvara ili rušenja ovog ulaza pred nama. »Ovaj ulaz slobodno možete rušiti i nemojte da vas upravnik ili starješina prevare da rudnici nemaju pomoćne izlaze, da radnici iz njih ne mogu izaći ako ova postrojenja budu porušena« — kaže vodič — radnik, koji inače radi u ovom rudniku.

Dokina i Mile sa pravca grada lagano se privlače stražaru, hvataju ga za vrat bez pucnjave i razoružavaju. Ušli su u zemunicu, iznijeli oružje pospale straže, pa tek onda bude stražare d izvode ih napolje. Nemoćno su se Švabe o'bazirale, oružja kod njih i u zemunici nije bilo. Povezane konopcem Švabe sa cdjölom opremom dovode u Četu. Dva borca odveli su zarobljene Nijemce na brdo kod štaba brigade, a ostali iz njihove desetine krenuli su naprijed, u borbu.

Slično je učinjeno d kod drugih bunkera. Njemački stražari isu razoružani bez borbe, prije početka napada, čubrilo (Čić) sa Prvom četom ulazi u Željezaru. Na ulazu Švabo je 'spavao oslonjen na »šarac«. U Željezari i po pojedinim odjeljenjima ista slika. Mnogi radnici ne prekidaju posao, nego nam govore da bježimo dok Nijemci nisu došli da nas tuku i izgone. I ostali bataljond uspjeti su na svojim pravcima. Sve 'je ovo obavljeno prije »zvaničnog« rnčetka napada, bez ispaljivanja granata iz naših minobacača, kako je to bilo ugovoreno.

Tek tada, u 22 časa, sa brda iz minobacača ispaljene su prve granate. Bolje bi bilo da ni tada nisu ispaljene, jer bismo vjerovatno postigli još veći uspjeh, pošto smo neprijatelja potpuno iznenadili i zatekli na spavanju.

Izvršen je osnovni zadatak. Željezara, električna centrala, rudnici, željeznička stanica, lokomotive i vagoni bili

su spaljeni, razbijeni, onemogućeni da služe zadugo neprijatelju. Brigada je izvršila zadatak.

Prilikom povratka iz Zenice, opet je Brigada predala u selu Lupac, a zatim je preko noći prešla prugu i rijeku Lašvu na istom mjesto odakle smo i stigli.

BORBA CETE NA HAN BILOJ

Dvanaestog oktobra u ranim jutarnjim časovima Brigada se opet našla na slobodnoj teritoriji u selima Donja Večerinka i Bugojđci. Istog dana njena dva bataljona, I i IV, napadaju neprijatelja u Han Biloj i na željezničkoj stranici Bila.

Četrnaestog oktobra 1943. godine osvanuo je oblačan dan. U ranim jutarnjim časovima padala je sitna kiša. Treći bataljon je u Gornjoj Večerinki. Mjesto zavičeno u zapadnim obroncima Krušćićke planine. U blizini potoka odmaraju se borci. Osvježili su se i komentarišu svoje utiske iz borbe u Zenici. ĐoMna i Mile ko zna po koji put su morali prepričati kako su razoružali stražara i budili ostale Nijemce u zemunici. Bačkonja je prepričavao svoj slučaj u Zenici, kad se sam našao u blizini Skladišta eksploziva, kad je sve eksplodiralo. Lakica je prepričavao ulazak i postupak njegovog Voda u rudniku, kako se prepirao sa tamošnjim šefom i našim minerima dok komandir nije stigao. Svi su puni utisaka, svak komentariše onako kako je vidio i doživio napad na postrojenja i na švapske vojnike u Zenici.

Ostali bataljoni bili su bliže cesti, na položajima, radi obezbjeđenja ispravca Zenice i Travnika. Borba sa njima je već otpočela. Treći bataljon je na odmoru, u zavičenoj selu, daleko od ceste. Bataljon se odmah spremio i čekao spreman, ukoliko bi ga pozvali u borbu.

Nijemci su jačim snagama, potpomognuti bornim kolima, artiljerijom i većim brojem kamiona krenuli ujutro rano iz Zenice u Travnik da bi se spojili sa tamošnjim snagama i odbacili naše jedinice koje su držale položaje između Busovače i Travnika.

Oko 11 sati kurir iz Brigade stigao je u Štab III bataljona. Donio je naređenje da III bataljon odmah krene u pravcu Bile, gdje će dobiti novi zadatak.

Bataljon je krenuo. Na čelu je komandant Pužić. Cete u koloni, jedna za drugom maršuju za svojim komandantom. Išle su po rednom broju I, II, III (Bravska). Kolona je stala. Okolo i naprijed su pošumljeni brežuljci. Ne vidimo šta se naprijed dešava. »Nije ni važno«, kaže Aleksa Kosanović. »Tamo je komandant, on vidi i narediće šta bude potrebno da se radi«. Za kratko vrijeme čuo se Pužićev piskavi glas: »Prenesi vezom da Treća četa pođe naprijed! Od boraca do boraca usmenom vezom se prenosi naređenje: »Treća četa naprijed!«

Aleksa, zamjenik komandira, visok, cm i snažan, uvijek veseo, spreman za šalu, i ovog puta dobacuje borcima: »Pripremite se, sigurno je tvrdo dok Bravskare zovu naprijed!«

U posljednje vrijeme kod Pužića je bilo uobičajeno da teže zadatke povjerava Bravskoj četi.

Borci ponosni na povjerenje — žure naprijed. Ceta je stigla na čelo Bataljona. Komandant Bataljona Pužić i zamjenik komandanta Brigade Pećanac čekaju da Ceta stigne, da bi joj dali zadatak. Oni upознаše Komandu Cete sa zadatkom:

»Vaša Ceta treba da se prebaci preko pruge i rijeke Lašve — da sa leđa napadne onu kolonu na cesti, da je pokrenete sa položaja i omogućite našim jedinicama nastupanje i razbijanje neprijatelja. Zadatak je težak, jer se treba probiti kroz njemačku kolonu. Zato smo tražili vašu Četu. Vi ćete uspjeti da ovaj zadatak izvršite« — dodao je Pećanac. »Treba da požurite da odmah krenete na zadatak, jer cijela Brigada to očekuje«.

Komanda Čete osmotrila je teren preko kojeg se moramo prebaciti. Preko četiristo metara brisanog prostora dijeli nas od rijeke Lašve. Poslije, dalje, do Bile, do pruge i ceste opet brisan prostor.

»Komandante, molim te, daj jedan vod I čete sa mitraljezima kod crkve na onu kotu, da štite prebacivanje moje Čete« — kaže komandir. Pužić se sa ovim složio i vod je pošao. Švabe ga spaziše, otvoriše vatru, te nekoliko

drugova raniše. Aleksa vrti glavom. Sumnja u mogućnost prelaska preko rijeke i prebacivanja Čete. »Vrtio, ne vrtio glavom, ići ćeš naprijed na čelu Čete! — kaže mu komandir.

Lakica ozbiljan. Gleda u polje koje treba preći. Cio teren kontrolišu njemački „šaroi“ i ne dozvoljavaju da im se ko približava. Zrna mitraljeza paraju brazde po zemlji.

»Biće teško, ali je tako naređeno«. Aleksa i Lakica na čelu Čete spuštaju se niz duboku vododerinu. »Kad prođe cijela Četa, ja ću sići do vas da izvidimo i pronađemo najbolje mogućnosti za prebacivanje« — kaže im komandir.

Četa se spušta niz vododerinu. Kolona najednom zastade. Pužić i Pećamac viču. »Zašto ne idete naprijed, zašto se Četa ne prebacuje? I komandir naređuje da Četa krene, ali ona stoji. Prolazi kroz jarugu, pored boraca, do čela kolone, da vidi zašto borci ne kreću naprijed. Polako se približava do Alekse i Lakice. Sa njima su naprijed i tri Bahića, dva Dušana i Đokina. Pred njima je čistina brišani prostor. Nemoćno posmatraju kako njemački »šarci« brišu čistinom. Teškog oružja nemamo da bismo ih mogli neutralisati, a mitraljeska vatra ništa im ne može učiniti.

Ovu situaciju uočili su Pužić i Pećanac, pa su prestali da urgiraju da se Četa prebacuje. »Obustaviti pokret i tražiti drugo rješenje« — kazao je Pećanac. Komandir je ležao pored Alekse i Lakice, osmatrao ispred sebe i razmišljao kako bi se najlakše Četa mogla prebaciti. Povući se nazad kad su se već svi nadali u Četi da će preći, bilo bi za nas sramota. Krenuti naprijed, reskirati Četu, još je teže. Ne izvršiti zadatak, iako možda opravdano, značilo bi poljuljati povjerenje u Pužićevo »Prenesite vezom da Treća četa pođe naprijed«.

Postojala je minimalna mogućnost za napad. Mali mrtvi ugao ispod pada snopa švapskih mitraljeza je postojao. Možda bi se tu, puzeći na stomaku, moglo proći. O ovome komandir ne govori ništa Aleksi i Lakioi. Misli u sebi: uputiti ljude koji su stekli ubjeđenje da se ne može naprijed ne bi bilo umjesno. Kad je skinuo i bacio šinjel i od Bačkonje zatražio puškomitralj ez sa okvirima, Aleksa

i Lakica su ga začuđeno posmatrali, a kad vidješe šta namjerava da učini, usprotivile se.

»A!ko je tako, onda mi, a ne ti krećemo naprijed, na juriš, pa kako ispadne! — kaže Aleksa. Komandir im reče kakve mogućnosti postoje, zatim naredi da budu mirni, da ne smiju krenuti naprijed dok ih on ne pozove.

Puškomitraljez sa mm im okvirom stavlja na leđa. Druga dva okvira, puna municije, stavlja u dva džepa. Puzeći na stomaku krenuo je naprijed. Svakog časa očekuje kad će zrna ispaljena iz njemačkih mitraljeza da ga zakače za leđa, ili da mu zaioaraju tjemenom. Krenuo je i vraćanja nazad nema. Preći mora, ili ostati na polju. Samo je u jedno siguran — da ga Švabe okom ne vide. Metar po metar odmicao je naprijed.

Prešao je čistinu i sad je laikše. Ovdje švapska zrna ne padaju i ne zuje. Prepuzao je do živice i tu već nije bilo švapskih pogodaka. Ugovorenim znakom Aleksa ga pita da li sa Četom da krene naprijed. »Još ostanite, ne smijete krenuti«. Sad već nije potrebno da puži. Može i u pognutom stavu da gazi pored ograde. Naprijed, u Biloj, ništa ne primjećuje. Tamo desno u usjeku pruge dva njemačka »šarca« dječjstvuui na pravac kojim je on prešao i preko koga Četa treba da se prebaci. Zvižde meci. Tutnje pušikomitraljezi.

Prolazi jednu kuću, a zatim drugu, treću i ostale. U njima nikoga nema. Sve bliže, pored plota i živice, primiće se švapskim »šarcima«. Njegova Četa odavno ga je izgubila sa oka. Ne vide ga i ne znaju šta će se sa njim desiti. Lakica i Babici vrte glavom. Polako se podižu, kao da hoće da skoče naprijed. Pužić i Pećanac ne znaju da je komandir Čete otišao naprijed i pitaju: »Zašto se Četa ne povlači kad ne može naprijed?« »Čekamo komandira« — prenijeli su mu odgovor od Alekse. »Kakvog komandira, gdje je on, zar nije sa Četom?« — Pitao je Pužić. »Otišao je do Švaba, prenesite vezom komandantu Bataljona« — kaže Aleksa.

»Sam na prugu, čuješ li, Nikola, onaj »ludak«, otišao na prugu boga mu njegovog, i sad mu Četa očekuje šta će sa njim biti. Idem i ja naprijed da vidim šta je učinio«. Pužić se lagano spustio niz vododerinu i došao do Čete.

Kad se komandir primakao neopaženo »šarcima« na petnaestak metara bočno i kad ih je jasno vidio pred sobom kako iz usjeka pruge djeluju u pravcu njegove Cete, razmišljao je kako najlakše i na koji način da pobije posadu, ili ih otjera iz usjeka. Nije ih bilo mnogo. Tamo dalje, iza usjeka, na cesti je čitava kolona Švaba sa kamionima i proti vtenkovskim topovima.

Vremena za razmišljanje nema mnogo. Treba riješiti da li bombama ili puškomitral jezom potući Švabe. Puškomitral jez je sigurniji. Bočno su okrenuti jedan pored drugog i jednim snopom može ih pokositi. Švabe se opružile uz nasip i ne slute ko je stigao tu, pored njih, sa desne strane. Njihove oči uprte su prema četama, u polje, i prema crkvi na koti. Pogledao je puškomitral jez, da li je sve u redu, je li okvir dobro stavljen, da li je nategnuta udarna igla, da li je puškomitral jez otkočen. A onda, nasloni oružje na ogradu, dobro nanišani, povuče obarač. Njemački »šard« pali su na zemlju. Sa drugog »šarca« su se obazrali da vide šta je bilo sa onima koji padaju niz usjek pruge. Ne stigoše da isprave glave, a i njih pokosiše meci.

Svapski »šarci« začutaše. Njihova zrna ne padaju na položaje kojima Četa treba da prođe. Kao vihor skočila je cijela Četa i pretrčala polje pravcem kojim je ranije komandir prepuzao.

Sa prvim dijelovima Čete prešao je i komandant Pužić. Videći komandira kako stoji kod ubijenih Švaba, pritrčao mu je da mu stegne ruku, da mu čestita i zagrlji se sa njim i poljubi. »Zašto si prelazio ovamo do nas? Trebalo je da ostaneš sa Bataljonom, mi bismo ovo sami potukli!« Pužić je bio razdražljiv u svakoj borbi. U većini slučajeva on je jurišao sa prvim jedinicama. I ovoga puta je to učinio. Ponosno je gledao u komandira Bravske čete. »Nisam mogao gledati tebe i Četu kako vješto i smjelo prodišete, a da ne pridem i ne budem sa vama« — kaže Pužić. Htio je da sa cijelom Četom jurne na neprijatelja, prema mostu i cesti, preko rijeke Lašve. Nije dovoljno razmislio da sa pravca sela Jardelj, Bukve i Polovići neprijatelj može napasti sa leđa i da na taj pravac, kao zaštitu, treba orijentisati bar jedan vod. »Molim te, Jovo, nemoj se miješati u našu zamisao, jer ćemo mi sigurno uspjeti. Sa

prvim vodom možemo zauzeti topove, a iza leđa se moramo obezbijediti» — kaže mu komandir.

Preko potoka i Bile, na južnim padinama Grbavice dat je raspored Četi. Aleksa sa Lakicom i I vodom da krene na kamione i proti vtenkovski top. Mile sa svojim vodom da krene niz prugu i da bočno tuče neprijatelje u grupi kuća na mostu, pred IV bataljonom, kao i one koji budu bježali i povlačili se ispred Lakičinog voda. Drugi vod treba da ide u zaštitu sa leđa — da spriječi neprijateljski napad, ukoliko do njega dođe.

Aleksa i Lakica, iznenadno, sa leđa Nijemcima, najurišaše na tom i kamione i na one koji su zalegli iza ceste i tukli prema IV bataljonu, preko rijeke Lašve.

Zbunjeni, iznenađeni brzim i snažnim juriš em sa leđa, Nijemci nisu imali vremena da se okrenu i pruže otpor. Svi koji su bili zalegli za cestu i tukli prema IV bataljonu bili su sa leđa prikovani za zemlju. Oni, koji nisu bili pogođeni mecima, pokušali su da bježe, ali je već sve bilo kasno. Proti vtenkovski top sa 85 granata i dva kamiona puna municije padoše u ruke Lakičinog voda. Lakičim vod zaplijeni i puškomi trai jeze od neprijatelja kojima odmah kremu u borbu.

Mile Latinović sa svojim Vodom pomiče se pored pruge i bočno tuče Nijemce na mostu i oko njega. Sad je sa leđa udario i onima pred I bataljonom kod Viteza. I oni su, iznenađeni vatrom sa leđa, počeli da uzmiču nazad prema Lašvi i Zenici.

Švabe su opazile Pužića u svijetlom mantilu. Znali su da se radi o starješini i počeli su da gađaju prema mjestu gdje je on ležao. »Jovo, pomakni se u zaklon, ostani i posmatraj razvoj borbe, a ja idem do Lakice, da zbacimo one s mosta« — reče mu komandir. Kad je skočio naprijed i krenuo ka Lakioi, bio je prisiljen da padne u zaklon, obasut njemačkom vatrom. Pužić je pao pored njega. »I ja da idem da se prebacim kod kamiona« — rekao je.

Opet je nastalo nagađanje — da Pužić ostane na mjestu, jer će se komandir prebaciti naprijed do Alekse i Lakice. Sa ovim predlogom komandant Bataliona Pužić nije se složio. Skočili su zajedno naprijed do kamiona koji su bili u mrtvom uglu.

I ovoga puta Pužić je obećao da neće dalje kretati dok borci ne protjeraju Nijemce sa mosta. Komandir je ostavio Pužića kod kamiona, a on se prebacio do Lakičinog voda kojeg je od Nijemaca razdvajala samo rijeka Lašva. Stigao je i stao iza zidina ranije spaljene kuće. Začudo mu je bilo — kad su Nijemci svu vatru koncentrisali na njih — zašto IV batljon ne ide na juriš. Njegova Ceta je iza leđa Nijemcima i svu vatru privukla je na sebe. Perćanac je odgovorio sa druge obale rijeke Lašve: »Nema čime da napada, nestalo mu je municije«.

Nijemci zasuli Lakičin vod žestokom vatrom. Ne daju Vodu ni koraka naprijed. I Lakićini mitraljezi neprekidno tuJku Nijemce na suprotnoj obali. Rastojanje je malo, ali preko Lašve ne može se naprijed. Komandir naređuje Lakici da pripremi juriš, kad već IV bataljon ne može da krene naprijed, jer nema municije.

»Evo ga stiže, opet Pužić. Neće da ide u zaklon, za zidine, nego u svojem svijetlom mantilu i sa tri borca ide cestom prema mostu i Lakici. Kao da se od velikog roja pčela brani počeo je da mlati rukama na cvrkutanje nje-mačkih zrna oko njegove glave. Nijemci raniše jednog, pa drugog borca, koji su išli za Pužićem. Treći borac se skloni, a Pužić pritrča za debeli hrast, ispred samog mosta.

U okvir od pištolja na opasaču pogodi ga švapsko zrno. Okvir je prsnuo, stomak je provaljen i crijeva su pojurila napolje, iz rane. Zapomagao je Pužić i pao iza hrasta. Padajući na zemlju uspio je još da vikne: »Naprijed, Treća«! Komandir je htio da dotrči do njega, da vidi je li teško ranjen. Skočio je i potrčao, obasut vatrom nje-mačkih »šaraca« skočio je u rupu punu kreča. Nije pogođen mecima, ali su mu odijelo i obuća izgorjeli od kreča.

Videći da su u teškoj situaciji, švapski vojnici su se poslužili lukavstvom — da bi se lakše izvukli. Jedan od njih vjerovatno Švabo iz Banata, viknuo je: »Prekinite vatru, naši smo«! Tada su počeli da se izvlače i bježe. Videći da su to Nijemci i da pokušavaju da pobjegnu, Lakičin vod je skočio na juriš. Borci su skočili prema mostu. Bježeći cestom Švabe su oosrtale i padale od bočne vatre Milinog voda i od vatre Lakičinog voda koji ih je pratio sa leđa.

Teško ranjeni komandant ležao je iza hrasta. »Jovo, brate zašto se ne Skloni za zidine? Zar nisi imao povjerenja da bez tvog prisustva nećemo izvršiti zadatak?!«

Teško dišući, ranjeni komandant je rekao: »Imao sam povjerenja u tebe i u Četu, ali nisam imao Strpljenja da gledam kako prelazite i jurišate, a da ja u tim jurišima ne učestvujem. Da sam na jurišu sa III četom poginuo, vjeruj mi da mi ne bi bilo žao«.

Shvatio je svu težinu svoje rane. Vidio je svoja nabubrena crijeva, ali je ipak hrabrio sebe i drugove. »Rana nije teška, nije opasna, nosite me u bolnicu, ostaću živ«. Odmah je previjen. Ranjenog komandanta borci Bravske čete, isa kojom je jurišao i pao, na ramenima i nosilima odnesoše u brdgadno previ jalište, u bolnicu.

Pećanac je trčao preko mosta — da čestita Bravskoj četi na postignutom uspjehu. Teško mu je pala vijest da je Pužić ranjen. »Ranjen je teško i Radošević« — kaže Pećanac. Dva mlada i hrabra komandanta bataljona su teško ranjena i podlegla su ranama. Pali su Pužić i Radošević, komandanti III i IV bataljona u jurišu pred svojim jedinicama.

I ovoga puta Bravska četa opravdala je povjerenje svog komandanta, koji pade, jurišajući zajedno sa borcima.

Usred bijela dana prevesti Četu preko tako brisanog prostora, pod kišom švapSkih kuršuma nije bilo lako. Dva borca su lakše ranjena, jer su krenuli za svojim komandantom. Četa je prešla, otela kamione sa municijom, otela top, potukla Švabe na lijevoj obali Lašve, potukla i protjerala vojnike na mostu i omogućila izvršenje zadatka Brigade. Zahvaljujući njenom uspjehu, neprijatelj je bio razbijen i natjeran na povlačenje.

Petnaestog oktobra III bataljon je ostao sjeverno od pruge i komunikacije Zenica—Travnik. Sa pravca Zenice na Bataljon je preko sela Pročići napala bojna legionara. Kad je borba prihvaćena i Bataljon bio spreman da izvrši protivnapad i protjera neprijatelja, iza njegovih leđa — od Zenice — došla je kolona od oko sto kamiona sa osam bornih kola.

Jaka artiljerijska i minobacačka vatra prinudila je Bataljon na povlačenje, ali ovog puta ne preko ceste, jer je prelaz bio zatvoren kamionima i bornim kolima, nego u pozadinu neprijatelja — na teritoriju koju je on držao.

Preko cijelog dana vodili smo tešku i upornu borbu mnogo nadmoćnijim snagama neprijatelja. Pritiješnjeni vatrom sa dvije strane biii smo prinuđeni da se prema onima na cesti samo zaklanjamo, a da legiju na uzastopnim položajima sačekujemo i tučemo. U toku borbe i IV bataljon se prebacio do 111 bataljona da bi mu pomogao u borbi. Oba bataljona bila su odsječena. Njihovo povlačenje u sastav Brigade moralo se izvršiti okolnim putevima, kroz neprijateljsku pozadinu, preko planine Vlašića i Turbeta.

U vremenu od 18. oktobra do 3. novembra bataljoni su ostali na položajima između Travnika i Bugojna. Ovaj predah od desetak dana iskorišten je za odmor i održavanje vojno-političke nastave.

U ovim selima i Doikina je iskoristio priliku da zakaže razgovor sa komandirima i da ga zapita: »Zašto ja, komandire, do ovog vremena nisam primljen u Partiju? Ja smatram da sam hrabar kao i ostali koji su u Partiji. Ne vidim nikakvog razloga zašto do sada nisam primljen?«

Komandir ga je pažljivo posmatrao i smišlja odgovor. A odgovor je bio štur. Sad je on njemu postavio nekoliko pitanja iz kojih se moglo nazrijeti navodno, zašto on do sada nije bio primljen u Partiju.

»Ako su samo to razlozi«, kaže Doikina, »ja sam svakog časa spreman da ih otklonim«. Ovog puta mu je komandir obećao da će njegovo pitanje biti razmotreno. Doikin primjer govori koliko su naši borci voljeli Partiju i bili spremni i željeli da što prije postanu njeni članovi.

RAZDVAJANJE ČETE

Šestog novembra 1943. godine, bataljoni su se prebacili u okolinu Bugojna, a drugi u Kupres. Bravska četa bila je u selu Odžak. Komanda Čete smještena je u stari begov zamak, u kulu, gdje je nekad beg teferičio i čibuk

pušio. Bilo je veselo. Šala je bilo kao nikad ranije. Komanda i Četa bili su raspoloženi. A onda, 10. novembra 1943. godine, poslije podne, stiže kurir iz Štaba Bataljona i donese zatvoreni koverat.

Lazo Latimović zamjenik komesara, otvori koverat i lagano pročita okupljenim drugovima: »Komandir Čete neka odmah preda dužnost svome zamjeniku Aleksi Kosanoviću, neka se oprosti sa Četom. Sa Mišom Čulibrkom odmah da se javi u Štab Bataljona radi upućivanja na novu dužnost«.

Da se oprosti sa Četom. Da se oprosti sa drugovima iz djetinjstva, drugovima iz školske klupe, ispod jelike i najzad da se oprosti sa drugovima sa kojima od prvog dana ustanka provede sve dane borbi, patnji i muka u svim neprijateljskim of anzi vama. Opraštati se sa onima koji su u teškoj agoniji tifusa spasi: njegov život, noseći ga na ramenima i na konju, dajući mu posljednji zalogaj konjskog mesa i stručak trave, nije bilo lako.

Da se oprosti sa drugovima koji su sa njim zajedno jurišali na sva utvrđenja i disciplinovano izvršavali svako njegovo naređenje, da se oprosti sa Četom koja je toliko bila homogena, snažna i sigurna pri izvršavanju svakog zadatka, sa Četom kojom se on ponosio u svim borbama.

Ah došlo je naređenje da se on sa borcima oprosti i da pođe iz Čete.

Drugovi iz Komande Čete sagnuli su glave i gledali u zemlju pred sebe. Nastala je tišina, a onda kratak susret pogleda i zatim opet obaranje očiju ka zemlji.

Lazo se digao, prišao komandiru, stegao mu ruku u znak čestitanja, zagrlio se sa njim i poljubio. »Dragi naš druže, u ime Komande Čete i svih boraca ja ti čestitam na novoj dužnosti, jer ti ideš za komandanta V bataljona, koji se sutra formira. Za sve ono što si sa nama zajedno učinio za ovu Četu, da bude jalka i monolitna, da izvrši sve zadatke koji su pred nju postavljeni, mi smo ti svi zahvalni i mnogo nam je žao za tobom što odlaziš. Ipak, mi možemo biti ponosni da se iz naše sredine ljudi uzdižu i idu na više dužnosti. Želimo ti mnogo uspjeha na novoj dužnosti i da rukovodiš novom jedinicom isto onako kako si rukovodio Četom sa kojom se danas rastaješ«. Luka i

Aleksa prišli su komandiru, čestitali mu i rekli nešto slično kao i Lazo.

Naređen je zbor Čete da borci iziđu i postroje se sa oružjem. Gotovo niko od boraca nije znao razlog postrojanja. Smatrali su da će uslijediti pokret ili smotra. Postrojavajući se, borci su kao i obično bili veseli, raspoloženi, postavljali su pitanja gdje će sada krenuti. Aleksa je odbijao da išta kaže. »Sve ćete čuti kad Četa bude postrojena.«

Aleksa je postrojio Četu. Komanda Čete, neraspoložena, dolazi pred stroj. »Nije dobro«, razgovaraju borci međusobno u stroju. Prekinu ih Aleksina komanda. »Mirno! Pozdrav«!

Oštrim korakom izlazi pred komandira i raportira mu: »Druže komandire, Četa je postrojena radi tvoga oproštaja«. Komandir je pozdravio Četu, dao »na mjestu voljno« i počeo da govori borcima i oprašta se sa njima.

Njegove riječi prolomi glas čitave Čete: »Idemo i mi, svi, u tvoj bataljon. Nećemo ostati iza tebe«! On im je zahvalio na željama, a zatim je rekao da to sada nije više moguće, nego da moraju slušati i izvršavati naređenja starijeh, da moraju biti tamo gdje komanda odredi, a ne gdje ko želi i hoće.

Opet se pogledaše, a zatim povikaše: »Traži nas da svi tamo pređemo!« Zatim ih je komandir upoznao da im za novog komandira ostaje Aleksa i da njegova naređenja poštuju i izvršavaju kao što su izvršavali do sada njegova. Tada je naredio da i Mišo pođe i spremi se odmah, jer i on treba da krene sa njim.

'Oproštaj sa svakim drugom i drugaricom bio je dirljiv. Bilo je i grljenja, i poljubaca, i suza.

Bez obzira što će i dalje 'Ostati u istoj Brigadi, što će moći da se sretnu i zajedno učestvuju u borbama, među njima neće više biti onih svakodnevnih neosrednih susreta i kontakata. Komandir se oprostio sa svakim borcem, sa cijelom Četom, pa ponovo sa Komandom Čete. Sa Mišom je krenuo u pravcu Štaba Bataljona. Mnoge oči uprte za njima pratile su ih dok nisu zamakli za brijeg.

U Štabu Bataljona bio je kratak razgovor. Samo pozdrav i »pođite da se javite u Štab Brigade«.

U Brigadi članova užeg Štaba nije bilo. Svi su oni po planu pošli u bataljone. Iz svakog bataljona trebalo je izvući jezgro za formiranje novog, V bataljona. Nije se tražilo od bataljona da pošalju određen broj boraca i starješina, nego su od strane Štaba Brigade odabrani borci, kao i starješine za novi bataljon.

Jedanaestog novembra u ranim jutarnjim časovima u Bravskoj četi našao se komandant Brigade Bajić. Od vodnika II voda uzeo je spisak voda, a od vodnika III voda spisak I desetine. Trideset šest boraca čete sa starješinama, pored komandira i Miše, koji su prethodnog dana otišli, izašlo je i poistojilo se sa oružjem pred Bajićem. Mile je dobio zadatak da ih sve zajedno povede do Štaba Bataljona, gdje će stići borci i starješine iz ostalih četa, a zatim će svi krenuti na mjesto gdje će se vršiti formiranje V bataljona.

Uzaludni su bili protesti štabova bataljona zbog odlaska odabranog ljudstva. Njihove proteste Bajić i ostali članovi Brigade nisu primili ni slušali.

Jedanaestog novembra 1943. godine bila je podijeljena Bravska četa u dva dijela i od ovog dana dještovala je u dvije čete, u dva bataljona. Od njenog jezgra, dopunom novih boraca, formirane su dvije snažne čete, koje su do kraja rata potpuno i uspješno izvršavale sve zadatke koji su pred borce postavljeni.

Iz redova Bravske čete izrasle su mnoge starješine — rukovodioci koji su otišli u druge jedinice.

Lalkica, o kome je bilo dosta riječi u ovoj knjizi, pošao je za komandira čete, a zatim za zamjenika komandanta bataljona i na toj dužnosti je, 19. oktobra 1944. godine, poginuo prilikom oslobođenja Beograda. Njegovo ime i hrabrost bili su poznati svim borcima naše Brigade.

Otišao je i Đokina za komandira čete.

Iz redova Bravske čete izrastao je i narodni heroj Mile Latinović, koji je na stranicama zapisa o borcima pominjan više puta.

U jeku IV i V ofanzive Mile je bio primjer.

U borbama oko Livna, koncem 1943. godine i početkom 1944. godine, Mile je izveo niz podviga koji su iza-

zvali divljenje njegovih drugova i starješina. Njemački tenkisti su sa Strahom kretali preko terena koji je branila Milina četa. Mnogo tenkova bilo je spaljeno i dignuto u vazduh nagaznim minama koje su postavljali Milini borci.

U žestokim borbama VII ofanzive, koje je vodila njegova četa, Mile je uvijek bio među prvima i služio je za primjer čitavoj jedinici. Njegov uspjeh u borbi kod Uvea i Zlatibora, na Čajetini i Palisatu, na Valjevu i Ubu, na Mladenovcu, gdje diže u vazduh njemački tenk »tigar«, na Beogradu i sremskom frontu učinili su njegovo ime i njega nezaboravnim. Mile je proglašen za narodnog heroja Jugoslavije. Njegovi drugovi ga se uvijek rado sjećaju, jer je bio primjer drugarstva, uzoran borac u toku čitavog rata, pa i onog dana kad je svoj mladi život dao za oslobođenje svoje zemlje i svog naroda. Takav je bio Mile Latinović i takav je i umro 7. decembra 1944. godine, na jurišu pred bataljonom. Na dužnosti v. d. komandanta V bataljona bio je teško ranjen, a uskoro je od zadobijenih rana umro.

Lazo Latinović, koji je od prvog dana bio u Četi kao borac, a zatim partijski rukovodilac, poginuo je 5. januara 1945. godine na sremskom frontu, kod sela Djeletovci, na dužnosti zamjenika komesara bataljona. Kada je bio teško ranjen i kad je uvidio da za nekoliko časova treba da umre, da ne može prezdraviti, on je svojim drugovima, koji su sa njim bili u posljednjim časovima života rekao: »Ja sam prvog dana u oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika svjesno stupio, sa znanjem i ubjedenjem da teško mogu ostati živ. Ali, ja sam svjesno, kao i vi svi, krenuo u borbu da tučem morskog okupatora. Nas komuniste, naše sopstvene žrtve i naponi ne mogu i ne smiju da razočaravaju i zaustavljaju na našem putu. Ono što nam daje poleta i hrabrosti u borbi, to je sigurna pobjeda nad neprijateljem. Borio sam se sa vama zajedno i sada sam pao. Vama, dragi moji drugovi, želim mnogo uspjeha u budućim borbama i vašem radu do konačne pobjede nad svim neprijateljima naše zemlje i naroda. Možda bi bilo dobro da mi prekratite ovo mučenje, jer vidite da ovako dugo ne mogu«.

Posljednje, tužne, ali hrabre Lazine riječi natjerale su nam suze na oči. Teško se bilo opraštati sa ovakvim drugom i pod ovakvim uslovima.

Kod ovih istih Djeletovaca, 17. januara 1945. godine, poginuo je i Dušan Babić (Bačkonja) o kojem je takođe bilo dosta riječi u ovim zapisima o Bravskoj četi. Pao je na jurišu kao komandir onog dijela Bravske čete koji je ostao u ranijem — III bataljonu. Toga dana poginuo je i Jovan Grhić, takođe na dužnosti komandira čete.

Ne samo ovi drugovi, nego i mnogi drugi dali su svoje živote za slobodu i bolju budućnost novih naraštaja.

Tako je živjela, radila i borila se Bravska četa, koja je bila poznata po svojoj hrabrosti i junaštvu u čitavoj III krajiškoj proleterskoj brigadi. Njeni borci hrabro su ustrajali i pobjeđivali u svim borbama i u svim krajevima naše zemlje koje su prošli sa svojom slavnom Brigadom.

Posljednji put ova -Četa je postrojena i njeni siu se borci sastali i ponovo pogledali u oči 4. jula 1958. godine na legendarnoj Sutješci, 'gdje su se nekada hrabro borili i gdje je iz njihovih redova palo nekoliko drugova. Nr tom mjestu, gdje je Đofcina išao da hvata vezu sa susjednom brigadom i probija se kroz kišu neprijateljskih granata, izvršen je proziv Čete, ali samo onog dijela i onih boraca koji su sa četom ušli u Petu neprijateljsku ofanzivu i u njoj se borili. Taj spisak i prozivnik izgledao je ovako:

1. — Radulović Ilija, komandir Čete,
2. — Jeličić Božo, komesar Čete,
3. — Ožegović Vlado, zamjenik komandira Čete, poginuo 23. augusta 1943. godine, prilikom oslobođenja Bugojna, na dužnosti komandira II čete,
4. — Latinović Lazo, zamjenik komesara Čete, poginuo 5. januara 1945. godine kod Djeletovaca, na dužnosti zamjenika komesara III bataljona.
5. — Čulibrk Zora, četna bolničarka,
6. — Dimitrijević Simo, kurir Komande Čete,
7. — Šobot Lako (Lakica), vodnik I voda, poginuo 20. oktobra 1944. godine, prilikom oslobođenja Beograda, na dužnosti zamjenika komandanta II bataljona,
8. — Radulović Kojo, delegat I voda,

9. — Banjac Milanko, borac i delegat,
10. — Sikman Mile, desetar.
11. — Culibrk Sveto, puškomitraljezac, poginuo 16 maja 1943. godine u borbi kod rijeke Lim.
12. — Grbić Milan, borac,
13. — Latinović Mihajlo (Salija), borac — puškomitraljezac, poginuo 14. juna 1943. godine između Visa i Govze u Zelengori,
14. — Latinović Mirko, puškomitralj ezac, poginuo 12. jula 1943. godine, na planini Devetak,
15. — Grbić Miloš, pomoćnik puškomitralj esca, poginuo 12. jula 1943. godine na planini Devetak,
16. — Stanković Vujo, borac,
17. — Latinović Milanko, omladinski rukovodilac, poginuo u Centralnoj bolnici, juna 1943. godine na Sutjesci,
18. — Vidljinić Simo, borac,
19. — Jeličić Jandrija, borac,
20. — Rakocija Stevo, puškomitraljezac,
21. — Despot Drago (Burle), borac, poginuo 24. maja 1943. godine na Čelebiću,
22. — Kerlkez Blagoj a, borac,
23. — Grbić Dušan, puškomitraljezac,
24. — Grbić Jovan, poginuo 17. januara 1945. godine kod Djeletovaca na dužnosti komandira čete,
25. — Mandić Kojo, borac,
26. — Babić Dušan (Zečak), desetar, poginuo 8. decembra 1943. godine, na dužnosti komandira voda kod Borove glave kod Livna,
27. — Rađulović Drago, borac,
28. — Radulović Savica, borac,
29. — Culibrk Mišo, vodnik voda,
30. — Ožegović Vlado (Vladić), delegat voda,
31. — Bubić Fanika, vodna bolničarka, poginula 12. juna 1943. godine u Centralnoj bolnici na Zelengori,
32. — Avramović Dušan (Avram), puškomitraljezac, poginuo 5. juna 1943. godine kod Popovog Mosta na Sutjesci — Zelengora,
33. — Bjelić Bogdan (Bobota), desetar,

34. — Kovačević Durađ, borac, poginuo 24. augusta 1944. godine na sremskom frontu, na dužnosti v. d. komandanta,
35. — Keoman Miloš, borac, poginuo juna 1943. godine u Centralnoj bolnici na Sutjesci,
36. — Novković Mićo, borac,
37. — Sabljčić Pero (Gazda), puškomitraljezac,
38. — Srdić Božo, desetar,
39. — Latinović Mile, desetar, poginuo 7. decembra 1944. godine na sremskom frontu, na dužnosti v. d. komandanta V bataljuna, proglašen za narodnog heroja,
40. — Radulović Dušan, delegat, poginuo juna 1943. godine u Centralnoj bolnici,
41. — Aničić Dane, borac, poginuo 5. juna 1943. godine kod Popovog Mosta na Sutjesci,
42. — Babić Dušan (Bačkonja), desetar, poginuo 17. januara 1945. godine kod Djeletovaca, na dužnosti komandira čete,
43. — Čuliibrk Mile (Sida), borac, poginuo juna 1943. godine u Centralnoj bolnici na Sutjesci,
44. — Latinović Jovo, borac,
45. — Knežević Dane, borac,
46. — Tankosić Nikola, borac,
47. — Stupar Dušan, borac,
48. — Keoman Nikola, bolničar,
49. — Skondrić Lukica, borac, poginuo 24. augusta 1944. godine na Palisatu,
50. — Latinović Miloš (Zeljov), borac,
51. — Latinović Bogdan, vodnik voda,
52. — Mrda Milan, delegat voda,
53. — Latinović Jovo (Jovica), bolničar,
54. — Babić Đorđe (Đokina), desetar,
55. — Jokić Anđa, delegat voda, poginula 11. septembra 1944. godine na Ravnoj gori,
56. — Latinović Janko, desetar,
57. — Kecman Nikola, puškomitraljezac,
58. — Radulović Nikola, borac,
59. — Grbić Gojko, borac,
60. — Jeličić Branko, desetar,
61. — Cvijić Jovo, puškomitraljezac,

62. — Avramović Cvijio, borac,
63. — Šilkman Stevo, borac,
64. — Stojaković Stojan, borac,
65. — Samardžija Dušan, desetar,
66. — Jeličić Marica, borac,
67. — Šikman Božo, borac,
68. — Stuipar Ilija, desetar,
69. — Latinović Ilija (Alat), borac,
70. — Radošević Vojo, borac,
71. — Malić Milan, borac,
72. — Kecoman Mika, bolničarka,
73. — Majistorović Borka, bolničarka,
74. — Kovačevlić Ilija (Babo-Kirija), kuvar,
75. — Latinović Stevo (Setoula), kuvar,
76. — Latinović Đuro, borac,
77. — Kecman David (Dale), borac,
78. — Lulkić Mirko, borac,
79. — Novaković Sava, intendant,
80. — Dantić Marko, borac,
81. — Latinović Siano, borac,
82. — Stupar Ni'kica, borac,
83. — Tešić Milan, borac,
84. — Dubajić Milan, borac,
85. — Drugarica Jada (Prezime joj nismo tačno znali), borac.

U toku prozivanja kanu le su i suze iz nekih očiju boraca. Ovim prozivnikom je ustanovljeno da je Bravska četa 15. maja 1943. godine, ulaskom u petu neprijateljsku of anzi vu imala 85 boraca. Prilikom smotre na Sut ješci, 4. jula 1958. godine, bilo je preživjelih boraca 62. U toku rata iz Čete su poginula 23 borca.

Na završetku proziva, brišući suze, jedan drug iz stroja Čete izrecitovao je ove stihove:

»O, drugovi naši dragi,
da vam se dići pa vidjeti
kako je blistav bio naš put
kojim smo išli,
na kojem ste pali
i svoje mlade živote dali
za slobodu!«

DRAGO STOJANOVTC

IZ RATNOG DNEVNIKA

Medeno Polje 25. maj 1944.

Iz noćnih predstraža već se povlače borci sa čuvika do 'kuća Mirkovića. Tu je smještena i naša Komanda Čete. Sunce samo što nije granulo. Svanulo je, a nismo stigli da pokupimo mnoštvo padobrana spuštenih sa paketima ratne opreme u Medenom Polju. Iz dvorišta Jandrine kuće gledam te razasute pakete i padobrane u nijansama različitih boja. Najmanje ima crvenih, mnogo bijelih i žutih, a ponegdje vidim i zelene boje. Došli su borci-stražari sa nosi jednj ih smjena, ispred Komande aerodroma i od stranih misija koje su ovdje smještene. Sve se odvijalo po planu, kako je predviđeno pravilima rasporeda noćne straže.

Cijelu noć proveo sam na aerodromu gdje su dolijetali saveznički avioni. Nekoliko aviona spustilo se na aerodrom, a drugi su kružili i izbacivali iz svojih utroba ratnu opremu pomoću padobrana. Sa mnom se nalazio i Slavko Ševo, pomoćnik komesara Čete. Prišli bismo svakom avionu koji bi sletio na aerodrom i pozdravljali smo oficire i pilote savezničke vojske. Uz pomoć boraca i omladine prenosili smo ranjene i oboljele drugove do aviona. Ukcavali smo u velikoj žurbi naše borce da bi se već u jutarnjim časovima našli na liječenju u Bariju, na jugu Italije. Više nema sumnje ju našu pobjedu. Sada je mnogo lakše i našim ranjenicima.

Borci i petrovačka omladina kojima sam noćas davao povremena naređenja, cijelu noć su prenosili pakete i padobrane do Komande aerodroma. Ova noć bila je krat-

ka. Nismo stigli da posao do kraja obavimo. Meni se čini da su saveznici ove noći, više nego ijedne druge, prenijeli i izbacili najveće količine ratne opreme. I borci su umorni i neispavani kao i ja. Oni su se povukli sa aerodroma do Komande Čete. U dvorištu čujem njihov žagor. Pričaju jedni drugima o svojim utiscima iz noćnog rada na aerodromu. Mnogi su prvi put imali priliku da vide savezničke oficire i pilote.

Naš četni fcuvar Simo priprema hranu za doručak. Zatražili od njega vode da se umijem. Poliva mi ruke vodom i ja se zapljuskujem po liou. »Ama, družo zamjenice«, veli on, »nikako ne mogu da Shvatim naše saveznike«. »U čemu«, pitam ga, jer osjećam da je raspoložen za šalu. »Šalju nam tanjire, viljuške i noževe, umjesto da šalju porcije i kašike«. »Sta nalaziš u tome da nije pravo«? — pitam Simiu. »Meni se čini, veli on, da saveznici ne znaju da se hranimo iz »kazana i porcijom i da dijelim svakom podjednako, bratac moj«. »Pa šta ima u tome smiješno«? — pitaju ga borci iz noćnih predstraža, koji slušaju naš dijalog.

»Idite do đavola«! — viče fcuvar. »Još ste politički neizgrađeni da to možete razumjeti. Eto vidiš, družo zamjenice, naši saveznici žele da naprave od nas gospodu«. »Ama, kakvu gospodu, pa nećemo valjda odmah postati gospoda ako jedemo iz njihovih tanjira«. Borci se iz sveg glasa smiju, smijem se i ja, a fcuvar Simo nais nijemo ploda. »Smijte se koliko god hoćete, ali ja vam tvrdim da će to saveznici učiniti od nas«.

Javljeno je da uputimo nekoliko patrola u nekoliko pravaca sa zadatkom da pronađu i dovedu savezničke oficire. Noćas su se spustili padobranima ne'gdje u okolini aerodroma u Medenom Polju. Poslijeoola sata jedna od natrola dovela je dvojicu saveznika do Komande Čete. Oni su određeni u miisiiu, vjerovatno će odavde otići u Vrhovni štab NOV i POJ. Obađvojica su raspoloženi i nama se zahvaljuju što smo ih pronašli i doveli do partizanske komande. Englezi su, a jedan od njih veli »Ne želimo da padnemo u ruke četnika, a ioš manie IU ruke Niemaca«. Raspituiu se pdie su naibliže stacionirane niemacke trupe i gdje najbliže ima četnika u okolini. Onaj

druigi, ne vadi svoju lulu iz usta. Koliko ih možemo razumjeti, njima nedostaju još trojica padobranaca. Sigurno je da su negdje u okolini, ukoliko već nisu stigli do Komande aerodroma.

Jandrija Mirković — u čijoj smo kući smješteni — sprema se da ide u Petrovac. To je najslobodnija partizanska varošica, koju držimo u svojim rukama. U njoj je izgrađena jaka organizacija vilasti, pa joj u tome mogu pozavidjeti mnogi gradovi u našoj zemlji. Jandrija je predsjednik NO odbora u Medenom Polju. Ide, veli, na konferenciju u »Sokolski dom«.

Sunce je već odavno obasjalo Osječenicu. Svuda se oko nas šuma zazeijenjela, pa je prava milina biti napolju. Borci doručkuju. Jandrija se pozdravi sa nama i ode u Petrovac.

Iz Komande aerodroma opet Stiče kurir. Ovog puta donio je poruku: »Angažovati što više zaprežnih kola i seljake da gone ratnu opremu u šumu«. Osim toga, ništa drugo, kuda, gdje, ništa поближе. Po svemu sudeći ova poruka je na brzinu poslata, neprecizna je i nejasna. Dogovorili smo se da pošaljemo padobrance u Komandu aerodroma. Ubrzo odoše u pratnji kurira.

Po završenom doručku ndka borci očiste oružje, naredi komandir Čete. Pozvah vodnike i dadoh im takvo naređenje. Gledam Jandriju kako odmiče niz polje. Ode u Petrovac koji se odavde vidi kao sa dlana. Udaljen je od nas oko desetak kilometara. Borci već čiste svoje oružje. Tu i tamo čuje se njihov žagor. Vrijeme prolazi, a još nema zaprežnih kola i seljaka iz sela. Da je Jandrija u selu, sve bi to brže išlo, kaže komesar Čete.

Odnekud se čuje huka aviona. Niko od nas još ne primjećuje otkud avioni dolaze. Po zvuku, reklo bi se da ih ima više. Za nas ništa neobično, jer smo navikli na tu huku. Ne rijetko smo gledali i na stotine savezničkih aviona kada ovuda u eskadrilama prolaze. Neki naši borci govore da su to saveznički avioni. Hitler nema vremena da ih sprječava. Najzad, na horizontu se ukazaše laki bombarderi. Lete pravo ka Petrovcu. »Pa to ©u njemačke štu-ke«! — povikao sam. Svi smo poskakali. Jedan za drugim

avioni su lagano kretali u krugu, a zatim su počeli da se obrušavaju na varošicu. Eksplozije od bačenih bombi su zagusujuće. Samo deset minuta kasnije sva je varošica bila pretvorena u ruševine i dim.

Naša je mržnja glasna. Svi redom psujemo hitlerovce što uništavaju naše varošice. Našli smo se na okupu svi iz Komande Cete i dogovaramo se o mjerama koje treba preduzeti. Njemački avioni su izvršili bombardovanje varošice da bi odmah zatim odletjeli svojim trupama radi zauzimanja teritorije iz pravca Bihaća.

Poslali smo na zadatak nekoliko patrola, a htjeli bismo da imamo sve ljudstvo na okupu. Švaba još nema. Pozvali smo vodnike i ukratko ih upoznali da budu u pripravnosti. Po držanju četnog kadra i boraca, zapažamo njihovu punu borbenost i spremnost. Oni bi bili spremni da jurišaju na njemačke fašiste iz ovih stopa, samo kad bismo se odmah sreli sa njima na otvorenom Medenom Polju.

Obavijestili nas da je iz Petrovca došao Jandrija koji je jutros tamo otišao. Preživljavao je strahote bombardovanja. Svi se nadamo oko njega da čujemo što se tamo desilo. Kaže, desant je izvršen na Drvar. Ove vijesti su nas strašno pogodile. Više nas ne interesuje šta se dogodilo u Petrovcu, sada nas više zanima šta se dešava u Drvaru. Za nas je ovo najteži ratni dan od kako vodimo borbu za oslobođenje zemlje. U Drvaru je naše najviše rukovodstvo, tamo je i drug Tito.

Iz Komande aerodroma primili smo hitno naređenje. Treba da uputimo grupu boraca do Komande aerodroma, koja je oko pet stotina metara udaljena od nas. Formirao sam grupu boraca. Komandir mi reče da pođem i ja. Drugovi iz Komande aerodroma stoje pred zgradom, a jedan od njih daje zapovijesti borcima koji su pristigli šta treba da rade na pripremi za evakuaciju Komande. Od njega primih naređenje da odmah sa dvojicom boraca spaljujem ostatke materijala, sve što ne možemo ponijeti. Vjerovatno je taj materijal manje značajan, ali drugovi iz Komande ne žele da Nijemcima padne u ruke. Na brzinu mi je objasnio gdje se nalazi kanta sa benzinom i kaže mi »Pospi benzinom sve to da bi brže izgorjelo«! Jedan avion,

tu potkraj zgrade aerodroma, već je zapaljen i gori. Iz njega kulja gust dim.

Sve je pripremljeno za polazak. Vozač kamiona čeka da sjednemo u kaibimu sa komandantom aerodroma i sa osobljem i da krenemo u pravcu Petrovca. Pri polasku, primih kratka saopštenja od komandanta aerodroma. Nijemci nadiru od Bihaća prema Petrovcu, veli on. Preduzete su sve mjere da se zaustave. Neke naše jedinice vode borbu sa Nijemcima na prostoru bod Bihaća. Vaš zadatak je da se povežete sa Štabom vašeg Bataljona, rekao je i sjeo u kamion. Ratni materijal je prevtlačen od jutros za Petrovac, a još ga ima mnogo ovdje. Nismo stigli da sve otpremimo i pokupimo iz ovog polja. Šta treba činiti da ne bi pao iu ruke neprijatelju, pitao sam se, kada je komandant aerodroma sa svojim osobljem otišao.

U Komandi Čete zatekoh Vladu Kecmana, koji je u međuvremenu došao iz štaba Bataljona. Prešao je put od Petrovačke Suvaje do nas za nepun sat vremena. Reče mi da ga je majka posjetila u Suvaji i da je poslije bombardovanja varošice otišla kući. U Komandi Čete dogovorili smo se da sa jednim vodom boraca osiguramo izvlačenje paketa iz Medenog Polja u Osječenicu. Preostali dio boraca dobio je zadatak da skupljaju padobrane sa paketima ratne opreme. Sve je već u pokretu. Pristiglo je nešto i zaprežnih kola iz sela i već se toware s paketima. Izvlači se ratni materijal u Osječenicu, duboko u šumu, tamo gdje smo sigurni da neće neprijatelj dospjeti.

Naše predstraže, koje smo postavili na pogodnim mjestima, budno motre na prilaze zbog mogućnosti pojave neprijatelja. Razmišljamo o nastaloj situaciji, Vlado veli: »Treba da očekujemo motorizovane kolone neprijatelja od Bihaća — da bi što prije prodrli preko Petrovca u Drvar. Već jasno naziremo njihov cilj i namjere. Uvjereni smo da im neće uspjeti da unište rukovodstvo NOV i POJ«. Sasvim je moguće da Nijemci prodiru iz svih pravaca. Ah, dok dospiju u Drvar, biće prepolovljeni. To su naši zaključci, koje izvodimo u procjenama ratne situacije koja je od jutros nastala neočekivano.

SLAVKO SEVO

NA PARTIZANSKOM AERODROMU

Neprijatelj je pripremao VII ofanzivu, pa je iz Bihaća preduzimao jača izviđanja prema Petrovcu. Stab Petog korpusa, koji se nalazio u Petrovcu, odlučio je da naš Bataljon preuzme obezbjeđenje i zaštitu aerodroma u Medenom Polju. Radi toga su nas kod Ripča smijenili dijelovi IV krajiške divizije i oko 10. maja 1944, krenuli smo od Bihaća prema Medenom Polju. Usput, na svim odmorima, održani su sastanci rukovodećeg kadra, partijske organizacije, aktiva SKOJ-a i svih boraca koje 9U organizovali pomoćnik komesara bataljona Vlado Kecman i komesar Bataljona. Na tim sastancima saopšteno nam je da idemo u zaštitu aerodroma i podvučen je značaj zadatka. Bez obzira na to što tamo vjerovatno neće biti borbi, zadatak je bio delikatniji nego na položaju, jer je aerodrom bio glavna baza NOV i POJ gdje su se spuštali saveznički avioni i odvozili ranjenike u Italiju. Na aerodromu je talkođe bacana iz aviona pomoć koju smo dobivali od saveznika u naoružanju, brani i ostalom materijalu.

Svi smo se radovali dolasku na aerodrom, jer smo znali da ćemo se tu malo odmoriti i oporaviti, a to je bilo i neophodno pošto su borci bili iscrpljeni i premoreni držeći položaj pred samim Bihaćem oko 5 mjeseci pod vrlo teškim uslovima. Ali naša radost nije trajala dugo, jer je neposredno poslije našeg dolaska na aerodrom počela VII neprijateljska ofanziva. Predahnuli smo svega oko 14 dana.

Po dolasku u Medeno Polje izvršen je raspored obezbjeđenja: 1. četa je ostala na samom aerodromu gdje ate-

riraju avioni i gdje je bacan materijal padobranima, 2. četa bila je razmještena okolo aerodroma i preuzela je protivavionsku odbranu od napada neprijateljske avijacije koja je gotovo svakodnevno napadala aerodrom, 3. četa je sprovodila karavane koji su odvozili opremu za Petrovac i Drvar. Štab Bataljona sa Pratećim vodom i ostalim dijelovima smjestio se u selo Suvaju, oko 2 kilometra od aerodroma.

Prva četa raspoređena je na sam aerodrom zato što su u njoj partijska i skojevska organizacija bile najjače. Oko 80 odsto boraca Prve čete bili su članovi Partije i SKOJ-a. Osim usputnih sastanaka, po dolasku na aerodrom zamjenik komesara Bataljona održao je sastanak posebno sa Prvom četom i ukazao borcima i rukovodiocima kako treba da se drže i ponašaju, jer će oni gotovo svakodnevno biti u dodiru sa predstavnicima savezničkih misija koji su se nalazili na aerodromu, ili su često dolazili iz Petrovca i Drvara.

Saveznički avioni su dolazili samo po noći, spuštali se i odvozili ranjenike i razne delegacije na Siciliju, a otuda su donosili opremu koju smo mi preuzimali i transportovali. Takođe noću, nadlijetale su i savezničke eskadrile koje su padobranima spuštale opremu i materijal, tako da noću aerodrom oživi. Cio Bataljon je imao pune ruke posla. Preko dana borci su se odmarali i vršili razne pripreme, a noću su radili. Do pola noći sa četom su na aerodromu bili komandir čete i pomoćnik komesara, a od pola noći do svanuća komesar čete i zamjenik komandira čete.

Jednom prilikom smo komandir i ja naišli pored grupe boraca koji su sakupljali padobrane. Ogledali smo ih iz prikrajka tako da nas borci nisu vidjeli. Kod jednog padobrana paketi su prsnuli i materijal se rasuo. Vidjeli smo kako borci sakupljaju kutije cigareta, table čokolade i čuturice sa likerom, te ih pakuju i zavezuju u pakete. Niko ništa ne uzima, iako su željni i cigareta i čokolade. Svjedoci sličnih prizora bili su i oficiri iz Komande aerodroma u kojoj su bili i naši i saveznički predstavnici. Zato je u znak zahvalnosti Komanda aerodroma davala ponekad poklone borcima i rukovodiocima.

Sve je teklo dobro, ali jednog dana zbog jedne vojničke engleske bluze čovjek zamalo da ostane bez glave.

Svakih 14 dana, radi održavanja higijene, parila smo odjeću u 'takozvanom »partizanskom buretu«. Takvom jectoom prilikom vratiše mi bluzu svu izgorjelu, bez skutova i sa velikom nagoretinom na prsima. Jednom riječju, bio je to dronjak, a ne bluza.

Tada nismo imali rezervne odjeće, a kako nismo odlazili u akcije, nije bilo ni mogućnosti da zaplijenimo, npve uniforme. Valjalo je, dakle, ostati u dronjcima, što mi je teško padalo, tim prije jer sam bio u svom kraju gdje me gotovo svi poznaju, a osim toga sam partijski rukovodilac čete, pomoćnik 'komesara.

Istina, svaku noć smo preturali preko ruku stotine i stotine novih engleskih uniformi koje su nam padobranima bacali saveznici, ali svu tu opremu, kako je već rečeno, mi smo do posljednje sitnice predavali Komandi aerodroma.

Nekoliko noći nakon što sam ostao bez bluze, komandir čete i ja bili smo dežurni od ponoći. Stiglo je nekoliko eskadrila savezničkih aviona koje su izbacile svoje tovare. Oprema je odmah transportovana u baze, ali kada je svanulo ostalo je neotpremljeno još mnogo bala. Posakrivali smo ih u obližnje šumarke do sljedeće noći. Neke bale pune odjeće i obuće su se raspale, pa smo skupljali uniforme i cipele na jednu gomilu u šumici. Tada mi komandir predloži da uzmem jednu novu bluzu. Jedva sam dočekaao taj predlog. Svoje dronjke sam bacio u jedan grm, a obukao englesku 'Muzu. Usput naiđosmo na još jedan razasut paket i iz njega uzesmo četuricu alkohola da se poslije napornog noćnog rada okrijepimo i počastimo u Komandi Čete.

Kada smo stigli u četu komesar Bajić nas izgrdi i zbog bluze i zbog četurice alkohola, govoreći da je to loš primjer borcima, jer šta će oni reći kad doznaju šta rade rukovodioci, a njima (brane da uzmu cigaretu ili čokoladu kojih su željni. Ali na tome se završilo.

Međutim, ne lezi vraže, dođe tog dana u obilazak pomoćnik komesara Bataljona Vlado Kecman, partijski rukovodilac Bataljona. I naš komesar mu sve ispriča.

Nešto kasnije pozva me Vilado da nešto razgovaramo. Ja mu pričam o radu, o stanju u četi, zadacima, partijskoj organizaciji, a on sve zagleda moju novu bluzu. Na kraju mu ispričah i o njoj i o četurici, ne znajući da je on već obaviješten. Staloženo i mimo počeo je da mi izlaže težinu moje greške, pitajući me šta bih ja uradio da je to učinio neki borac, pogotovo ako je još i član Partije, a šta ako bi bio u pitanju rukovodilac partijske organizacije u četi, koji u svemu treba da služi za primjer. Toliko sam se postidio da nisam znao šta bih odgovorio, a on predloži da ovaj slučaj iznesemo pred Biro partijske organizacije Bataljona i da na sastanak pozovemo i pomoćnika komesara Odreda.

Krenuli smo u Suvaju, u Štab Bataljona. Imao sam osjećaj kao da me Vlado vodi na suđenje. Pa ipak, ni jednom pomisli nisam mu zamjeravao na njegovom postupku, iako smo drugovi iz djetinstva i zajedno momkovali. Znao sam da nije mogao drugačije da postupi. I ja bih da sam na njegovom mjestu.

Idući prema Suvaji uporno sam razmišljao o svemu: greška je zaista, za naša tadašnja poimanja, bila neoprostiva. I manje greške smo najstroše kažnjavali. Zato mi se ova moja učinila ogromnom. Odlučio sam da sam predložim Birou da mi izrekne najstrožu kaznu — isključenje iz Partije. Znao sam šta to znači. Više se od stida ne bih mogao pojaviti u četi, među svojim drugovima, svojim saborcima. Ne, ne mogu preživjeti tu sramotu. Nego, odmah ću zatražiti prekomandu u neku jedinicu koja ide u akciju, natrpaću punu torbicu bombi i krenuti u susret nekom njemačkom ili ustaškom bunkeru. Tako ću kazniti sam sebe.

Dok sam tako razmišljao, ne izustivši ni riječi, Vlado me je sumnjičavo pogledao i sve zapitkivao: »Da ti ne spremaš kakvu glupost, nešto si neobičan, ponašaš se kao da ideš pred dželata.« Pokušao je da me utješi pretpostavkama da će me Biro blago kazniti. Ono jest, moraju me kazniti, jer greška nije mala, a živ čovjek griješi i ispravlja greške, uči i na njima. Nisam ga, talko reći, ni slušao. Progonile su me moje misli i vizija smrti na bunkeru, ili u neprijateljskom rovu.

U tim mislima prođe mi put do Suva je i Štaba gdje poče i sastanak Biroa na koji je stigao komesar Odreda. Dnevni red je imao četiri tačke, a četvrta je bila »Slučaj pomoćnika komesara Slavka Seve«. Kad je pročitao dnevni red, svi prisutni se začuđeno i znatiželjno okrenuše prema meni, jer smo se dogovorili da prije sastanka ništa ne govorimo. Vjerovatno je samo pomoćnik komesara Odreda Stanko Karanović znao o čemu je riječ, jer mu je Vlado, obrazlažući dnevni red, po svoj prilici morao kazati šta sam učinio.

Sastanak je trajao već puna tri sata i svi su bili umorni i pri kraju strpljenja kad je moj slučaj došao na red. Valjda je i Stanko žurio na neki drugi zadatak, pa, da bi skratio sastanak, predloži da ja sam izložim taj svoj slučaj.

Sve sam potanko opisao, analizirao svoju grešku, ocijenio iskreno, pred svima, njenu težinu i predložio kaznu — isključenje. Nisam ni podigao glavu kad se javio za riječ prvi diskutant. Ne znam ni ko je to bio, ali njegove riječi su mi se urezale u sjećanje. Potvrdio je da je zaista u pitanju krupna greška, ali samo s obzirom na to da ju je počinio partijski rukovodilac. Pa ipak, zaključio je da ne zaslužuje oštru kaznu. Slično su govorili i drugi, a na kraju je drug Stanko uzeo riječ. On je predložio da se cijeli slučaj okonča onim što se dogodilo na sastanku, na kritici i samokritici, jer je očigledno da ne treba biti strog, pogotovo kad je onaj koji je počinio grešku svjestan njene težine i da ga je sramota pred samim sobom što ju je napravio.

Tako je završena za mene najupečatljivija epizoda iz kratkog boravka na partizanskom aerodromu kod Medenog Polja, koja je srećno završena, a mogla me stajati glave.

Krajem mjeseca, 25. maja 1944, završava se naš boravak na aerodromu, jer je desantnom na Drvar počela VII neprijateljska ofanziva.

Prva četa je bila nekoliko dana na obezbjeđenju sovjetske glavne radio-veze u Jugoslaviji, koja je bila smještena u jednom šumarku nedaleko od aerodroma, ispod zaseoka Luikači. Izjutra 25. maja, čim je svanulo, nepri-

jatelj je sa više eskadrija ferencio na Drvar, a malo kasnije, prije izlaska sunca, počeo je da bombarduje Petrovac. Vraćajući se sa Petrovca prema Bihaću, avioni su zasipali mitraljeskom vatrom prostor od Petrovca do Bihaća, a naročito su se obarali na aerodrom i oko aerodroma, tako da je vatra trajala neprekidno od jutra do mraka. Bilo je onemogućeno kretanje preko cijelog dana. Od Bihaća čula se jaka artiljeriska kanonada. Pošto smo znali za prepreke u Ripačkom klancu, vjerovali smo da neprijatelj ne može prodrijeti prije 8 dana. Ali naveče smo ugledali neprijateljsku motorizovanu kolonu koja je prodrla do Vrtoča. Pošto se uhvatila noć, neprijatelj je zastao.

Preko cijele noći trajala je evakuacija sa aerodroma ranjenika, radio-stanica i Štaba aerodroma. I te noći dolazili su saveznički avioni, koji su se spuštali i odnosili ranjenike, bacan je i materijal padobranima. U toku noći Stab Bataljona prešao je iz sela Suvaje na aerodrom, a Bataljon je zaposjeo položaj iznad aerodroma, spreman za odbranu. Pretpostavljali smo da će neprijatelj, koji je izbio u Vrtoče, 6 kilometara od aerodroma, u svanuće izvršiti napad na aerodrom. Međutim, kada je svanulo, Nijemci su krenuli iz Vrtoča, mimoišli aerodrom, produžili za Petrovac i Drvar. Iako su nas lako mogli primijetiti na položaju oko aerodroma, Nijemci se nisu zaustavljali, već su žurili prema Drvaru.

Pošto nije u blizini bilo naših drugih snaga, postojala je mogućnost da nas neprijatelj odsiječe i da nas na otvorenom terenu uništi.

Zato je Stab Bataljona odlučio da se povučemo u Osječenieu, odnosno preko Osiečenice u pravcu Oštrelja, kako bismo došli u sastav naših jedinica i zajednički prihvatili borbu.

Preko cijelog dana sa planine smo gledali kako neprijatelj dovlači jake snage u Petrovac i okolinu Petrovca. Pošto nismo imali veze s našim jedinicama, u toku naredne noći prebacili smo se kraj Oštrelja preko Sekovca i Drića u Srneticu i Rudanovac, više zaseoka Gavrići.

To je bio treći dan VII neprijateljske ofanzive. Dva-deset sedmog maja u toku dana uhvatili smo vezu sa dijelovima našeg Bataljona koji su prethodne noći ostali u

selu Suvaji. Bataljonska intendantura i još neki dijelovi došli su na Bravski Vaganac i spojili se s nama i glavnom Bataljona. Ali veze sa drugim našim jedinicama nismo imali. Neprijatelj je nadirao jakim snagama od Petrovca prema Drvaru i Ključu, a sam naš Bataljon nije se mogao suprotstaviti jakom neprijatelju na otvorenom prostoru.

Istog dana održan je sastanak Štaba Bataljona i bataljonskog Biroa Partije, jer je pomoćnik komesara Bataljona imao običaj da pred svaku ozbiljniju akciju održi i sastanak Biroa da bi se postavili partijski zadaci u vezi sa izvođenjem akcije. Na ovom zajedničkom sastanku odlučeno je da se Bataljon uvede u borbu bez obzira na to što nemamo vezu s našim jačim snagama. Na tome je naročito insistirao pomoćnik komesara, ističući da su već prošla dva dana ofanzive, a da mi nismo tukli neprijatelja.

Komandant Bataljona bio je iskusan i prekalien borac, te ga je bilo lako nagovoriti da povede Bataljon u borbu, samo je trebalo odrediti mjesto gdje da se neprijatelj sačeka, gdje bi mu se mogli nanijeti najveći gubici, a bez naših žrtava. Donesena je odluka da se postavi zasjeda na komunikaciji između Oštrelja i Petrovca, jer to je bio najbolji položaj da se sa malim snagama nanese težak udarac jakim neprijateljskim motorizovanim kolonama.

Istog dana po donošenju ove odluke izvršili smo pokret u Dijelove kod Kozila, prebacili se u šumu iznad bivše Kninske industrije na »fuglajz« koji vodi za Vrletinu. Ovo mjesto i šuma su zaklonjeni, tako da neprijatelj nije mogao otkriti gdje namjeravamo da postavimo zasjedu.

Do noći smo stigli u Slatinu. Na putu pod samim Sljemenom skuvana je topla večera, jer već dva dana nije bilo toplih obroka. Poslije večere krenuli smo ispod Viojle za selo Šekovac, kuda smo prošli prethodne noći. Znajući da tu nema neprijatelja, od Brkljače ve struge išli smo slobodno putem do Jovanićevih kuća. Kod kuće Nikića Jovanića, kovača, kolona je zaustavljena radi malog odmora. Borci su poluglasno razgovarali i počeli priokupiti cigarete, jer se u pokretu nije smjelo pušiti. Pomoćnik

komesara Bataljona Vlado otišao je u kovačevu kuću da ispita kiuda se neprijatelj kreće i da li je zalogorovao negdje u blizini. Pošto je ušao u kuću, Nikić ga uplašeno pogleda i reče da su Nijemci u susjednoj kući, udaljenoj svega 15 metara. Dvorište im je zajedničko.

Vlado nije mogao da povjeruje kovaču, jer je bio siguran da ne bi prošao neopažen kad bi tu bilo više Švaba. Zato nastavi ispitivati kovača gdje su to Nijemci i koliko ih je. Stari se onda popravi, pa objasni da je on vidio kako je u sumrak došao jedan Nijemac i da sad spava u Daničinoj Ikući. Ali možda s njim ima još vojnika, on nije siguran.

Doista, zapletena situacija. Otkud samo jedan Nijemac u ovom vrletnom planinskom selu. Pa ipak, da ih je više, morali bi nas opaziti. Vlado zaključi da je to neki vojnik zalutao, ali za svaki slučaj savjetovao nam je da budemo oprezni.

Prema Daničinoj kući krenuli smo komandir Prve čete, komesar čete i ja. Oni podoše u kuću, a mene ostaviše pred vratima. Otvoriše ih, a ona malo škripnuše, ali dovoljno da se Nijemac probudi. Na samom pragu koji dijeli spavaću sobu od kuhinje sudari se s komesarom i Pepom Latkovićem. Švabo i Pepo se uhvatiše u koštac, rvu se i guraju, a komandir baulja dko njih. Uto Pepo zapomaga: »Drži ga, komandire, zavrće mi ruku«. U kući pomrčina ne vidi se prst pred okom. Komandir pipa da razazna koje ko, napipa švabu, nasloni mu cijev od puške na stomak i okide. Švabo popusti Pepinu ruku, ali se maši za opasač gdje mu je pištolj (spavao je sasvim obučen i s oružjem). Komandir okide još jedan metak i Nijemac se smiri.

Pošto nismo imali nikakvog svjetla, zapalili smo neki papir i vidimo da je Nijemac mrtav. Ima snajperku, sanduče municije, revolver i drugu opremu. Odmah nam je bilo jasno da je to padobranac koji je zalutao sa drvarskog desanta. Uzesmo oružje i opremu, a padobranca ostavismo seljacima da ga što prije sahrane.

Produžili smo dalje niza Šekovac i preko Vedrog Polja izašli na cestu kod Runića kuća. Idući prema Oštrem Iju tražili smo najpogodnije mjesto za zasjedu. Pošto sam

ja najbolje poznao teren, pozva me komandant Bataljona i upita koliko još ima do Ravni, jer tu je riješio da postavimo zasjedu. Naredio mi je da vodim čelo kolone sa Prvom četom i kad dođemo do Ravni da stanemo.

Već je dobro svanulo kad smo zaposjeli drum sa gornje strane. Negdje 10, a negdje 20 metara udaljeni od ceste dobro smo se maskirali, tako da nas ne može primijetiti ni slučajni prolaznik. Pošto se razdanilo vidjeli smo s visoravni kako od Bihaća neprekidno dolazi motorizacija, ali iz Petrovca produžava za Bravsko i Kozila. Međutim, prema Drvaru ne ide nijedna kolona. To nas je malo naljutilo, jer 'smo mislili da neće biti ništa od naše zasjede.

U stvari, njemačka vojska koju smo posmatrali s visoravni sačinjavala je gotovo cijelu motorizovanu diviziju koja je tog dana predahnula u Petrovcu, kako bi sljedećeg dana mogla odmorna krenuti u napad na glavninu naših snaga koje su vodile tešku bitku od Drvara do Kupresa. Ali zbog bojazni da ih ne otkrije naša ili saveznička avijacija, vozila su sklonjena od Petrovca do Kozila u voćnjake i šumarke.

Čekali smo cio dan, a neprijatelj nije kretao niti iz Drvara prema Petrovcu, niti iz Petrovca prema Drvaru. Već su i četiri sata popodne, kraj je maja, jako .sunce i prava žega. Iako cijeli dan ništa nismo jeli, glad nam nije mnogo smetala, ali žeđ je bila neizdržljiva. Izgubili smo svaku nadu da će neprijatelj naići, jer se primicala i noć, a znamo da Nijemci po ovom terenu ne kreću noću. Počeli smo planirati gdje da se sljedećeg dana sukobimo s Nijemcima.

Iz Štaba Bataljona, koji se nalazio pozadi zasjede na oko sto metara, dođe tada komesar Bajić i oozva mene i Uroša Kovačevića, pomoćnika komesara Drupe čete, da se dogovorimo kako da u sumrak svedemo Bataljon u neko selo i nahranimo vojsku.

S lijevog krila stigao je Uroš, pa pođosmo do Štaba liuti što džaba izgubismo cijeli dan. A da smo ostali u Kozilima, gdje smo juče bili, mogli smo izvesti dobru akciju. Imak, zaključismo da nismo krivi ni mi ni onaj ko je predložio da ovdje postavimo zasjedu, jer ko bi znao

kuda će neprijatelj krenuti. A zapravo, ovo je glavna saobraćajnica i ovuda su Nijemci danas morali naići.

U razgovoru o izgubljenom danu stigismo do Štaba Bataljona. Nismo se ni počeli dogovarati kad dotrča komandir Treće čete Ćeva Vučković i javi da je od Petrovca krenula prema nama veća motorizovana kolona. Do tada je nabrojao oko 30 vozila. Komandant nam ponovi naređenje da propustimo čelo kolone, a da sredinu i začelje, petnaestak kamiona, napadnemo.

Požurili smo odmah svaki do svoje čete. Nije bilo daleko, pa smo za minutava stigli do svojih ljudi i provjerili vezu između četa. Sa lijevog krila svaka tri do četiri minuta javljali su dokle je neprijatelj stigao. Utvrdilo se da u koloni nema više od 35 vozila. Dogovoreno je da ih napadnemo kad polovina kolone prođe naše desno krilo.

Već 'su nailazili njemački tenkovi — »tigrovi« — koji su išli na čelu kolone. Pošto je na ovom dijelu druma veliki -uspon, mašine su snažno brektale, a kolona se kretala sasvim polagano, tako da smo mogli lako da prebrojimo vozila koja promiču. Zadatak je bio da komandir Druge čete, na desnom krilu, odbroji određeni broj kamiona i prvi otvori vatru. Prva četa je bila u sredini, a njen komandir Jovo Stupar, željan da uvijek prvi zametne boj, nije imao strpljenja da čeka. Određeni znak za paljbu, već zapuca iz puškomi trai jeza kada je polovina kolone bila kod Prve čete, na sredini naše zasjede.

Odmah su se razlije egli plotuni iz sve tri čete i to pretežno iz automatskog oružja, jer je svaka četa bila izvrsno naoružana puškomitraljezima i ruskim automatima kojim smo se snabdjeili na aerodromu. Zatim su planule i bombe, a već poslije dvije-tri minute vidio sam na kamionu komandira Prve čete i bolničarku Maru Nikić kako gađaju Nijemce koji su bježali prema šumi. No, ispod druma, u neposrednoj blizini kamiona, uzeše ih na nišan dvojica Švaba, jedan mitraljezac i jedan automatičar. Ali Jovo ih ugleda na vrijeme i baci na njih dvije ručne bombe i oni zanijemise. Jedan borac odmah pretrča cestu i uze »šarac« i automat od poginulih Nijemaca.

Ispred i pozadi nas na drumu je sve gorjelo od naše automatske vatre i bombi. Nijemci koji su ostali živi pobjegoše u šumu. A borci su odmah počeli da skidaju plijen sa onesposobljenih kamiona.

Prema plijenu koji smo našli na kamionima zaključili smo da je to bila kolona koja je nosila sljedovanje njemačkim trupama što su prvih dana ofanzive vodile borbu sa glavninom naših snaga.

Sa začelja neprijateljske kolone probijali su Be njemački tenkovi koji su išli kao zaštitnica, ali nisu mogli lako da prođu, jer su se na drumu ispriječili zapaljeni i onesposobljeni kamioni.

U ovoj akciji uništeno je 15 kamiona, ubijeno i ranjeno nekoliko desetina Nijemaca, zaplijenjeno preko sto hiljada komada cigareta, oko sto kilograma putera u paketićima, nekoliko sanduka dvopeka, desetak mitraljeza i automata i drugog ratnog materijala. Mi smo se povukli bez gubitaka malo dublje u šumu. Kada je pala noć prošli smo sasvim blizu onesposobljenih kamiona, koje su Nijemci opravljali i izvlačili na cestu. Zatim smo preko Vedrog Polja, Bukovače i Vaganca otišli za Šobatovac, gdje smo se spojili s dijelovima Šeste i Osme krajiške brigade.

Kasnije smo saznali da su Nijemci poslije našeg napada, na mjestu gdje su uništeni njihovi kamioni, ostavili dva džaka griza i druge hrane koju su zatrovali, misleći da ćemo se mi vratiti, uzeti hranu i potrovati se. Ali, našla su goveda, prokinula vreće i najela se zatrovane hrane.

Uginule su dvije krave.

PRVI OPŠTINSKI KOMITET KPJ U BUKOVACI

Prvo partijsko tijelo za Bukovačku opštinu organizovano je u vidu partijskog biroa, i to istog dana kad je organizovan i opštinski NOO ili nešto kasnije. Koliko se sjećam, to je bilo negdje koncem proljeća ili početkom ljeta 1942. godine, ali siguran sam da je partijski biro bukovačke opštine formiran prije oslobođenja Bosanskog Petrovca. Ovaj prvi biro sačinjavali su drugovi Toma Moraća, kao sekretar, a Lazija Došen i Milja Kecman kao članovi. U birou su bili i sekretari partijskih organizacija i to Dragan Jovanić iz Šekovca i Vedrog Polja, Bogdan Kecman, sekretar organizacije u Driniću, i ja kao sekretar organizacije u samoj Bukovači, u čijem su sastavu bili članovi KPJ iz sela Bare.

Ovakva organizacija ovog partijskog tijela na bukovačkoj opštini ostala je sve do jula 1942. godine, kada dolazi do formiranja Opštinskog komiteta KPJ u istom sastavu, sem što je u Komitet bio primljen i sekretar OK SKOJ-a drug Dušan Kecman-Dragin. Ovakav sastav Komiteta ostao je sve do IV i V neprijateljske ofanzive, kada su neki njegovi članovi otišli u partizanske jedinice, kao što su Bogdan Kecman, Dušan Kecman i Dragan Jovanić. Mislim da je jedno vrijeme Bogdana Kecmana na dužnosti sekretara partijske organizacije zamjenjivao Vojo Banjac, jer je Bogdan nešto ranije otišao u partizane, pa je Vojo istovremeno, kao sekretar organizacije bio u ovom rukovodstvu.

Poslije V neprijateljske ofanzive dolazi do reorganizacije Opštinskog komiteta. Formiran je među opštinski

komitet bukovačke i smoljanske opštine. Komitet je formirao Milan Dukić, član sreskog komiteta KPJ za bosansko-petrovački srez. U Komitet su izabrani Milja Kecman, Mirko Solomun, Anda Pećanac i Sava Kecman kao članovi i ja kao sekretar.

Ovaj komitet je malo vremena djelovao u ovom sastavu i na ovom području. Rekao bih da je to bilo potrebno poslije V neprijateljske of anži ve kada su sve institucije NOP u ovom kraju bile desetkovane iz više razloga. Jedni drugovi su otišli u partizanske jedinice, drugi oboljeli od tifusa ili izginuli, a neki su se našli i na drugim područjima, kao partijski i terenski radnici. I pored toga što je ovaj međuapštinski komitet kratko djelovao, on je ipak konsolidovao partijske organizacije na terenu poslije IV i V neprijateljske ofanzive.

Početak septembra 1943. godine dolazi do nove reorganizacije opštinskog komiteta KPJ za bukovačku opštinu i mislim da je to bila posljednja reorganizacija u ratu. To je bio period kada su skoro svi sposobni za vojsku već bili u partizanskim jedinicama, a preostali dio naroda i omladine bio je angažovan na raznoraznim pozadinskim poslovima kao što su bile omladinske radne čete i bataljoni koji su neprekidno radili na sječi drva za potrebe partizanskih bolnica i drugih institucija narodnooslobodilačkog rata. Omladina je bila angažovana i na izradi građevinskog materijala za obnovu spaljenih sela i naselja. Osim toga omladina naše opštine je neprekidno radila u Jasikovcu, Brizgaou i Oštrelju. Pored tih radilišta, omladinske radne grupe su radile i na izgradnji i održavanju partizanskih praga ili na rušenju pruga i puteva prema slobodnoj teritoriji. Naša omladina je odlazila i na žetvu u Podgrmeč i okolinu Ključa i Sanice, održavala je i partizanski aerodrom, zatim obrađivala i ljetinu i za porodice boraca čiji su roditelji ostali samohrani i nesposobni za rad. Slobodno bih mogao tvrditi da je ovo posljednje partijsko tijelo naše opštine moralo stalno biti na poslu. I u ovom komitetu sam ja bio sekretar, a članovi Sava Kecman, Milja Kecman i Obrad Trninić. Ovog puta sekretari osnovnih organizacija činili su plenum komiteta, a članovi komiteta imali su raspored u komitetu po sektorima rada,

a svi su bili odgovorni za idejno-politički rad i stanje na terenu.

Partijsku organizaciju u selu Bukovači činili su Stevan Bosnić, kao sekretar i članovi Blažo Lukić, Milka Kuvaić-Balaban, Dragoljub Kecman, Mileva Kecman, Štaka Morača, Jovan Morača, Miloš Rodić, Bogdan Kovačević, Dušan Kačar, Milan Banjac-Simeunov i još neki drugi.

Driničku organizaciju činili su Dušan Banjac-Zelić, Dušan Kecman, Žarka Kuburić, Jelka Stoisavljević, Stevo Kecman, Stevo Kecman-Drugi, Svetko Kecman-Didin, Dragica Kecman-Spirić, Boro Sekulić i drugi.

Organizaciju u Bravskom Vagancu sačinjavali su: Mičo Kovačević, Jovanka Srdić, Sava Srdić, Lazija Došen, Dušan Kovačević i drugi.

U Bari partijsku organizaciju u to vrijeme sačinjavali su Spiro Budimir, Desa Bajić, Mirko Runić, Mile Rodić i drugi.

Osnovnu organizaciju u Sekovcu — Vedrom Polju sačinjavali su Ilija Grubiša, Zele Došen, Dragan Stojković, Božo Jovanić, Mira Čičina, Milja Jovanić i drugi.

Usljed velikog broja odlaska u partizanske jedinice, mladih i starijih, organizacije duže vremena nisu bile obnavljane. U našim selima ostali su samo suviše stari ili opet suviše mladi žitelji, a jedan dio aktivista bili su u SKOJ-u ili su bili na partijskom kandidatskom stažu, tako da se upravo u to vrijeme, od konca 1943. sve do kraja 1944. godine organizacija nije obnavljala. Tek koncem 1944. godine primljeno je nekoliko mladih članova koji su bili sekretari aktiva SKOJ-a ili aktivniji skojevci.

OSTOJA RAKOVIC

LIK JEDNE PARTIZANKE

Grmeč je planina jela i borova, ljutih zimskih mećava i kratkih ljetnih žega. Grmeč je i kolijevka legendi 0 junacima.

Poslije mnogih godina od revolucije do danas, kad ovim zapisom želim otrgnuti od zaborava burne događaje 1 likove u njima — osjećam u svojoj nutrini da je to teško učiniti na par stranica i pored činjenice da je masu detalja prigrlio zaborav.

Anda Raković pripada plejadi herojskih likova iz burnih dana revolucije. Anda je rođena 18. 10. 1921. godine u Smoljani, selu ispod surovog Grmeča. Njeni roditelji, otac Vid i majka Vida, siromašni seljaci koji su zavisili od čudi planine, nisu mogli da školuju Andu, ali su joj pružili uzorno patriotsko vaspitanje koje može da pruži porodica grmečkog seljaka. Anda se nije zadržala samo na tome, već je uz brata, oca i strica, učila čitati i pisati. Voljela je knjigu kao parče hljeba.

Anda je bila vitka, nježna djevojka, velikih crnih očiju, smeđe kose, ozbiljnog lica i vedra čela. Dani su joj prolazili u mukotrpnom radu da bi koliko-toliko doprinijela elementarnoj egzistenciji porodice.

Od svog oca naslijedila je osjećaj za pravdom i bunt prema režimu žandarskih bajuneta i omalovažavanja čovjeka.

Ratni vihor zahvatio ju je u cvijetu najljepše mladosti. U vrijeme neizvjesnosti, Anda energično osuđuje krutu čizmu zavojevača-fašista i njihovih sluga ustaša. Prisiljena da spasava svoj goli život, kao i svi njeni Smo-

ljanci, Anda bježi u Grmeč da tamo pod teškim okolnostima brani prava svog naroda.

Dvadeset sedmog jula 1941. godine sinula je muinja iznad petrovačkih sela i planina, upaljena prvim pucnjevima ustaničkih pušaka.

Anda se stavlja svim svojim bićem u službiu svog naroda i NOP. Neumorno radi na okupljanju i organizovanju seosike omladine i već u novembru 1941. godine postaje jedna od prvih članova SKOJ-a. Njena inteligencija i sposobnost za organizaciju u to vrijeme dolaze potpuno do izražaja za emancipaciju seoske žene i djevojke. Neškolovana djevojka postaje vrlo ddbra aktivistkinja, prvi organizator analfabetskih tečajeva za seosku žensku omladinu, postaje učitelj i rukovodilac nekoliko tečajeva i time stiče veliko poštovanje seljaka, a posebno ženske omladine u Smoljani.

Radi na organizaciji omladinskog pokreta. Organizuje prikupljanje i izradu obuće i odjeće za partizanske borce. Uporno radi na organizovanju svih žena i na njihovom uključivanju u NOP. Godine 1942. radi na Stvaranju organizacije žena AFŽ-e u čemu je potpuno uspjela. Ta krha i nježna djevojka uspijevala je u svome radu da prede nekoliko desetina kilometara dnevno, izvršavajući zadatke koji su postavljeni pred nju, bez pogovora.

Naročito se istakla u organizaciji raznih omladinskih akcija u kojima je i sama učestvovala. Mnogim akcijama je i sama rukovodila. Posebnu pažnju je posvećivala na organizaciju prikupljanja hrane i tople obuće za partizanske bolnice, naročito za bolnice tifusara. Ona je svojim sigurnim nastupom uspijevala da privoli najkonzervativnijeg seljaka na rad za Narodnooslobodilački pokret.

U požaru četvrte neprijateljske ofanzive, nakon uspješne evakuacije bolnica sa područja Smoljane, Anda se priključuje 2. bataljonu Prve krajiške brigade i svojom hralbrošću i izdržljivošću zadivljuje i prekaljene borce. Svoju odanost ciljevima KPJ i NOB-i pokazala je boreći se u prvim borbenim linijama na ratnim poprištima brigade, rame uz rame sa ostalim borcima, od Ključa preko Mrkonjića, centralne i istočne Bosne, a posebno u akciji paljenja aviona u Rajlovcu 1943. godine.

Prilikom prodora Prve krajiške brigade u Srbiju, novembra 1943. godine, i prelaska 2. bataljona preko Lima, u žestokim borbama sa četnicima na Belom Brdu, Anđa je teško ranjena. Prenesena je u brigadnu bolnicu. Ubrzo zatim Nijemci forsiraju svoju 6. ofanzivu i u tom metežu zarobili su bolnicu. Anđa kao teški ranjenik na nosilima biva zarobljena prvih januarskih dana 1944. godine kod Rogatice, u istočnoj Bosni. Zarobljene ranjenike Gestapo odvozi na isleđenje u Sarajevo. Gestapovci su Anđu izložili strahovitom mučenju, torturama »ispiranja mozga« električnim šokovima i batinama, onako premrzlu, ranjenu. Ona je i dalje ostala dosljedna svom ponosu i na svako pitanje gestapovaca odgovarala je prkosno sa par riječi: »Ja sam partizanka i ne znam ništa drugo da kažem«. Mučenja, maltretiranja, batine, glad, a uz to i oštra zima, trajala su dva mjeseca. Gestapovci su bili uporni i nemilosrdni u iznuravanju radi dobijanja bilo kakvih podataka. Oni Anđu u vagonima za goveda prebacuju u Tuzlu, a poslije nekoliko dana mučenja u Tuzli prebacuju je u bolnicu u Osijek. U Osijeku je za nju bilo nešto snošljivije. Ubrzo se ona oporavlja i povezuje sa osječkim ilegalcima, koji joj organizuju bijeg i povezuju je sa slavonskim partizanima. Međutim, Anđa je bila još bolesna od zadobijenih rana i pretrpljenih mučenja, te je partizani sa jednom grupom ranjenika prebacuju avionom u Italiju — na liječenje.

U Italiji, u Bariju, bila je liječena, ali ne i izliječena. Poslije toliko vremena od ranjavanja na Belom Brdu i prepaćenih muka u Sarajevu i Osijeku — bilo je teško izliječiti tako izmrcvarenu, iako otpornu partizanku. Po povratku iz Italije, donekle zaliječena, vraća se pozadinskom radu u Komandi područja Bosanskog Petrovca. Tu, u Petrovcu, ona ponovo nastavlja aktivni rad za NOP, sve do oslobođenja 1945. godine. Poslije rata uključuje se u rad dnuštveno-političkih organizacija, ostajući dosljedna ciljevima revolucije sve do svoje smrti — u februaru 1961. godine.

Anđa je samo jedna od mnogih likova omladinki Smoljane. U ovom kruškom napisu, iznoseći na preskok i uopšteno svoje impresije o Andi, ostaće mnogo toga netaknuto

i nedorečeno. Za pisanje o Andi i o smoljanskoj omladini u narodnooslobodilačkoj borbi potrebno je mnogo više vremena, snage i prostora.

Mnogi omladinci i omladinke Smoljane ostali su mi u trajnom sjećanju. Mnogo sam čega naučio od njih: šta je borba i vojevanje, kako se bori i gine, bako se cijene ži'vot i borba, kako se cijeni petokraka zvijezda pod kojom su jurišali.. . Kada se sjetim Anđe, Mile Dragišić, Danice Prošić, Ilinke Latinović i mnogih drugih, obuzme me osjećanje divljenja. Tada mogu reći: da, zaista, bili su to najbolji među najboljima i svojom smrću iskovali su sebi oreol Slave i poštovanja.

ČINOVI

Nemanja Vlatković, pukovnik iz štaba V korpusa i Miloš Polić zanoćišu jedne noći u selu Bastasima kod jednog Miloševog prijatelja.

Kada su se sljedećeg dana spremali za put, domaćini im spremišu doručak, dadoše im i po čašu šljivovice. Domaćinova kćerka koja je polijevala vodom Miloša Polića, obrati mu se pitanjem: »Druže Milošu, šta si ti po činu kad ti ne vidim činova?«

Miloš odgovori: »Drugarice, ja nemam čina. Drug Nemanja je vojni rukovodilac i zato on ima čin pukovnika.«

Na te njegove riječi djevojka odgovori: »Vala, druže Milošu, šališ se ti. Varaš ti mene, vidim ja, čim ti sa pukovnikom ideš i sa njim tako lako razgovaraš, ti mora da imaš čin pukovnika SKOJ-a ili AVNOJ-a.«

MILE TRNJAKOVIĆ

SJECANJE NA MIRKA SRDICA

Talas narodnooslobodilačke borbe i otpora okupatoru i narodnim izdajnicima zahvatio je široke narodne i omladinske mase još od početka ustanka, a naročito u 1942. godini u našem kraju. Tada su se u rad i borbu sve više uključivali i najmlađi. Jedan od tih bio je Mirko Srđić, rođen 1927. godine u Reveniku. On je kroz pionirsku četvu u selu izrastao sa Dušanom Trnjakovićem, Savom Vulinom i drugima, u mlade komuniste, skojevce. U SKOJ su primljeni u ljeto 1942. godine, kada je i formiran aktiv SKOJ-a u Reveniku (izdvojio se iz Kolunića), čiji je sekretar postao Mirko Srđić. Pored aktivnosti, njegovom izboru je doprinijelo i to što je imao građansku školu, te je svojim znanjem doprinio daljem uspješnom radu omladine u selu. I ranije, kao pojedinac, a poslije kao sekretar aktiva, disciplinovano je izvršavao sve postavljene zadatke, koji su se nametali omladini u srezu sa velikim društvenim obavezama. Petnaestogodišnji omladinac angažovao se na organizovanju omladinske radne čete za rad u Saničkoj dolini, za radove siromašnim porodicama, ili porodicama čiji su hraniooci u partizanima, zatim na organizovanju analfabetskog tečaja i na političkom radu sa omladinom.

Takvom aktivnošću izrastao je u zrelog omladinskog rukovodioca. On je smatrao da može dati i više od sebe. Tražio je da ide u vojsku, ali su ga sprečavali jer je bio mlad.

U periodu IV ofanzive, kada je narod počeo da odstupa pred okupatorom, Mirko Srđić se priključio novoformi-

ranoj XII krajiškoj brigadi i u sklopu brigade učestvovao u borbama po Krajini, a zatim u centralnoj Bosni, oko Kotor-Varoši i Kulen-Vakuf a. Tada smo se i sreli poslije dugog vremena. Bio je to već izrastao i ozbiljan mladić u ulozi pomoćnika političkog komesara čete. U svakodnevnim borbama i pokretu, uz neprekidnu glad na tom pasivnom terenu, Mirko se nije žalio. Bio je optimista, kao i ranije. Pričali smo o drugim stvarima, o našim uspjesima, o našoj Krajini i Petrovcu, o našim roditeljima, o zajedničkom pohađanju škole. Još smo se povremeno sastajali 2—3 puta i svaki put sam primjećivao pozitivne promjene i rast tog mladog političkog komesara čete, koji 'se svojim ličnim vrijednostima uspio izboriti u nepoznatoj sredini da ga prihvate kao svoga rukovodioca.

Završio je svoj život u centralnoj Bosni, u borbi sa četnicima, 1944. godine. Često razmišljam kako je naša revolucija odgajala svoje mlade borce za pravednu stvar, o borcima koji nisu žalili svoje mlade živote. I neću umanjiti zasluge druga Mirka ako kažem da smo ovakvih, tek sazrelih omladinaoa, ali svjesnih boraca, imali mnogo. I u tome se ogledao zinačaj naše revolucije. Imenom Mirka Srdića naša omladina se može ponositi.

PETKO BANJAC

SJECANJE NA TEŠKE DANE

Neposredno pred ustanak bio sam pod uticajem naprednog omladinskog pokreta. Skupa sa grupom svojih vršnjaka i komšija, uvijek sam rado slušao Boru Kecmana koji je došao odmah po kapitulaciji bivše Jugoslavije, nastanio se kod svojih stričevića Daičića, mojih komšija. Boro je širio vjeru u ustanak, pružanje oružanog otpora okupatoru i svim njegovim sairadnicima. On je bio komunist. Hrabrila je njegova vedrina, a uvijek je bio spreman na razgovor i akciju. Stoga je vrlo brzo kod svojih komšija izazvao pažnju.

Slušali su ga. Kad je dignut ustanak, jedno vrijeme sam obavljao kurirske poslove kod Ilije Došena i poručnika Rokvića, a poslije sam bio u desetini kao borac.

Ponovnim dolaskom talijansko-fašističkih trupa u naš kraj drugom polovinom septembra 1942. godine, kad je i pala naša slobodna teritorija, a potom uslijedila reorganizacija našeg odreda, krenuo sam na nekoliko dana da zlbri- nem porodicu zimnicom, a 14. oktobra 1941. godine, na sastanku aktiva SKOJ-a u mom selu Bukovači, javio sam se dobrovoljno da skupa sa Perom Kecmanom i Milom Kecmanom — odem u vod Vlade Bajića na opsjedanje Buidimlić Japre, gdje sam ostao skoro cijelu zimu. Poslije sam otišao sa udarnim bataljonom Voje Todorovića u Manjaču, gdje sam učestvovao u Više borbi. Bili su to teški dani. Onaj april 1942. godine, kad smo uspjeli u jednoj borbi da zarobimo 400 četnika i zaplijenimo oko 500 karabina, kada su četnici u Manjači zarobili našu patrolu, u

kojoj je bio i moj komšija Milutin Kecman sa još dvojicom drugova, Kasta Kecman-Đidin išao je na pregovore sa četnicima. Srećom uspjeli smo ih brzo osloboditi.

Naš udarni bataljon, kojim je komandovao Vojo Todorović, ušao je u sastav Prve krajiške brigade i od tada sam postao njen borac 21. maja 1942. godine. Nekoliko mjeseci bio sam na oporavku pri Komandi mjesta u Bosanskom Petrovcu (ljeta 1942. godine), a potom opet, u toku IV neprijateljske ofanzive, stupio u istu Brigadu. Brigada je kasnije bila u sastavu V krajiške narodnooslobodilačke udarne divizije, i kao njen borac bio u mnogim borbama sve do 8. januara 1944. godine, kad sam nakon teške borbe, istog dana oko 23,00 časa poslije gaženja rijeke Kriva je, ušao u jednu kuću da se osušim. Sušili smo odjeću na sebi, pored vatre na smjenu. Bio sam jedan od prvih koji se osušio i odmah ustupio mjesto sljedećem. Sjeo sam na jednu klupu da se odmorim. I zaspao.

Nijemci su opkolili ovaj zaselak u kome smo se mi nalazili. Počela je noćna borba. Moji drugovi su se povukli, a ja i jedan moj drug Nad iz Kozare, ostali smo spavajući. Nijemci su upali u kuću, sa šarcem i mašinlkom na gotovs. U prvo vrijeenje nisam mogao da shvatim o čemu se radi, ali kad me Švabo drmnuo 'kundakom, shvatio sam da sam u njihovom ropstvu. Izveli su me napolje, svezali nas obojicu i stavili u snijeg da sjedimo.

U zadnjem džepu od hlača 'imao sam svesku u kojoj sam vodio dnevne redove sa sastanka aktiva SKOJ-a, jer sam bio sekretar aktiva u četi. Svesku sam uspio da neprimjerno izbacim u snijeg. Sutra kad su nas pretresli, nisu ništa našli.

Nakon dva dana bio sam prebačen u Sarajevo, a odatle u Zenicu, u logor. Tu smo naišli na još nekoliko zarobljenih drugova iz VI 'istočno-bosanske brigade i Druge proleterske i iz drugih jedinica.

U logoru sam se upoznao sa Todorom Kulićem iz Druge proleterske, Vladom Sertićem iz VI bosanske i Petrom Sačićem iz Istočno-bosanske majevičke, nekim Ilićem i drugim.

U logoru bilo je oko 168 partizana, ali smo se nekako odmah međusobno povezali.

Tod or Kulić je odmah formirao partijsku ćeliju u kojoj su pored njega bili Ilić, Sertić, Petkov, neki Miro i ja. Bilo na's je devetorica, koji smo počeli odmah organizovano da radimo. Da li je bilo još drugih ćelija, ja ne znam.

U Zenici 25. januara 1944. godine strpali su nas u vagon »G«, po 80 ljudi u svaki vagon. Do Njemačke iznijeli smo desetak mrtvih drugova, koji su se ugušili jer nisu mogli izdržati toliki pritisak.

Dolaskom u Njemačku, u Mazbarg, prvi put smo dobili hranu.

Bili smo smješteni u jednu baraku logora koji je bio ograđen žicom i posebno čuvan. Pa ipak, opet smo uspjeli da oživimo rad naše partijske ćelije.

U logoru sam upoznao Đuru Radulovića i Ljubu Ljuština. I oni 9u bili povezani sa našim radom. Međusobno smo se povezali i aktivirali tako da smo na sebe skrenuli pažnju policije. Postali smo čak toliko drski da smo pjevali Internacionalu. Jednom smo održali partijski sastanak na spratovima kreveta, te nas je primijetio neki bivši jugoslavenski zarobljenik koji je bio doušnik u logoru. Mi smo mu stavili ćebe na glavu, a zatim

Ovo nas je teško koštalo. Sutradan nas 25 prebačeno je u logor političkih zatvorenika u »Mepn«, prema holandskoj granici. Tu smo strpani među 150 zarobljenika — partizana. Među zarobljenima bilo je nekoliko stotina Engleza i Amerikanaca. Živjeli smo pod očajnim uslovima, pa su se neki počeli dobrovoljno javljati u njemačku vojsku. Nas 25 dobro organizovanih uspjeli smo da to razbijemo.

Za nekoliko dana uspjeli smo da organizujemo preko 150 logoraša i da bježimo za Holandiju. Međutim, bili smo izdani i nas 50 odmah sutra prebačeni u Orleans, u logor političkih krivaca u Francuskoj.

Kakve smo sve teškoće i muke preživjeli u transportu, najbolje govori činjenica da nam nisu dali ni najminimalnije uslove za život: hranu, odjeću, a tokom transporta nikom nisu dali prići našoj kompoziciji. Na željezničkim stanicama smo provodili ponekad četiri do pet dana, na slijepom kolosjeku, bez vode, hrane i dozvole za izlazak napolje. Vagon su čuvali stražari.

Konačno, iskricali su nas na aerodrom Orleans da vadimo neeksplodirane bombe, ikoje su saveznički avioni bacali. Koliko je to bilo naporno i opasno govori i činjenica da je desetak naših drugova raznešeno od bombi. Bili smo prisiljeni da štrajlkujemo glađu.

UsloVi za život nakon toga nisu poboljšani, ali su nas opet prebacili u drugi logor gdje su nas pomagali francuski radnici.

Polovicom maja 1944. godine dolazi do velike gužve u Orleansu. Saveznici bombardiraju ovo mjesto pa je nekoliko bombi palo i u naš logor i okolo njega. Mislim da je eksplodiralo šest bombi, jedna je direktno udarila u osmatračnicu i stražarnicu i razbila ih.

Deset nas odlučilo se tada na bjekstvo. Pozivamo i ostale, ali oni neće. Ljudi su bježali jedni od drugih, sve se uskomešalo. Sve u ovom mjestu je na nogama, padaju teške bombe. Sa nama su pošli i sedmorica Francuza. Pobjegli smo u neku šumu, u kojoj nas je zatekla zora. Tu smo se prikrili, zahvaljujući Francuzima. Narednih osam dana smo neprekidno lutali po šumi. I to je bilo lakše, bili smo na slobodi.

Jedan Francuz 21l uspio je, nakon napornog traganja, da uspostavi vezu preko nekih seljaka sa francuskim pokretom otpora i donio nam obavještenje da će ubrzo stići saveznici i osloboditi Francusku. Našoj sreći nije bilo kraja, ali glad i neizvjesnost još uvijek nas je mučila.

Bio je 15. juni 1944. godine kada smo vidjeli da bježe njemačke jedinice. Panika i rasulo. Nakon nekoliko sati stigoše i američki dipovi, sa bijelom petokrakom zvijezdom. Izišli smo na sporedan put, i tu našli Amerikance.

Pitali su ko smo. Francuzi su im objasnili, a za nas su kazali da smo zarobljeni partizani iz Jugoslavije. Dali su nam pomoć. Smjestili u bolnice, jer smo bili do tog stepena izmoreni da se više nismo mogli kretati. Ja sam, sa odjećom, imao svega 35 kilograma.

Za vrijeme oporavljanja posjetili su nas mnogi naši iseljenici, koji su bili u američkoj armiji, i drugi. Pitali i interesovali se o zemlji, o našem pokretu, o Maršalu Titu i svemu drugome.

Kada smo se oproravili, tražili smo da nas prebace u Jugoslaviju. Ali, rekoše nam da nas ne mogu poslati u zemlju, već za London. I tako, nas desetorica smo prebačeni avionom do Bristola, a zatim vozom u London. Na željezničkoj stanici u Londonu sačekala nas je policija i prebacila u hotel broj 2 kod Temze.

Odmah po dolasku u ovo mjesto tražili smo sastanak sa našom vojnom misijom. Međutim, umjesto predstavnika naše vojne misije, stigao je jedan bivši jugoslovenski major, koji je nastojao da nas vrbuje za kraljevsku vojsku tvrdeći da ise u Jugoslaviji jedino protiv okupatora bori Draža Mihajlović. Mi smo energično protestvovali, jer je nas desetorica, u stvari, bila jedna partijska organizacija.

Nakon nekoliko dana uspjeli smo da uspostavimo vezu sa drugom Vujovićem, iz naše vojne misije u Londo^{nu}. On nas je posjetio i obećao da će forzo organizovati naš povratak u zemlju. Desilo se međutim, drugo.

Po njegovu odlasku, već sljedećeg dana, naređeno nam je od engleske policije da se spremimo i siđemo u prizemlje. Kada smo to učinili, strpali su nas u jednu »crnu maticu«, i pod pratnjom sproveli nas u jedan logor u kojem su bili i Nijemci. Protestvovali smo kod uprave logora, ali ovi su nam jednostavno kazali: »Vi ste komunisti, opasni i nepoželjni ovdje, a, eto, nosite i vaš simbol — crvenu zvijezdu petokraku.«

Nekim čudom uspjeli smo da ipak uspostavimo vezu sa našim predstavnikom i da se povratimo u zemlju preko Napulja i Barija. Bio je to težak put, dug koliko i naše robovanje.

Na svojim kapama nosili smo crvene petokrake zvijezde, sa srpom i čekićem, klicali Partiji i Maršalu Titu. Takav naš stav pomogao nam je da se što prije vratimo u zemlju. Naši saveznici su nam se divili, ali smo osjećali kod **nekih** i prezir.

Kad smo došli u Jugoslaviju doživjeli smo slobodu, onu pravu Slobodu koju čovjek jedino može doživjeti i osjetiti u svojoj zemlji.

Prošao sam dug put borca narodnooslobodilačke vojske. Doživio mnoge napore, ratne strahote, vidio brojne žrtve. Pa ipak, onaj surovi dan, 8. januara 1944. godine,

i sve ostale dane do konačnog sloma fašističke Njemačke, nikad neću zaboraviti.

Preporučio bih mladim i budućim borcima za obnovu naše zemlje da se nikada, niti u snu ne daju zarobiti. U mom teškom životu osjetio sam da je bolje biti grob nego rob.

U ratu je puška najveća moć, snaga, sloboda, zato, ratnice, ne predaj se.

SA POKLONOM NA KAMARU

Dr Zaim Filipović bio je tumač englesko-američkih pilota, koji su iskočili iz jednog oštećenog savezničkog aviona na kome je bio kvar negdje u okolini Sanskog Mosta. Čekali su pri Komandi mjesta u Ključu da se transportuju u svoje baze.

U znak zahvalnosti, tokom smještaja i tumačenja, engleski piloti su dali Filipoviću jednu vindjaknu i naliv pero, a jedan pilot mu je poklonio i svoj pilotski mantil.

Filipović se pojavi u Komandi mjesta pred Mitra Kovačevića, obučen i dotjeran, za razliku od mnogih drugih partizana i njihovih rukovodilaca. Međutim, prisutnima ne bi pravo i skoro mu u jedan glas povikaše: »Druže Zaime, nećemo mi zadržavati poklone za sebe, već ćemo ih na kamaru i dijeliti ljudski i pošteno.« Na to će Filipović: »Eh, drugovi, ostavite me nekoliko dana da se malo propušem sa ovim poklonima pa makar onda išli na kamaru.«

STOJAN PLAVŠA

TUŽNA I RADOSNA PISMA

U neposrednoj okolini Pljevalja 1944. godine nalazila se Treća krajiška proleeterska brigada u kojoj je bilo dosta Petrovčana.

Drago Plavša, moj brat, bio je teško (ranjen 12. VIII 1944. godine, o čemu me je informisao Petar Lazarević-»Švabo«, pomoćnik komesara brigade. Drago je bio u brigadnoj ambulanti i »Švabo« mi reče da što prije dođem da ga vidim. Kada sam došao u ambulantu, Drago nije mogao ni jedne riječi da kaže. Pomirih se sa sudbinom i zaključih da njega više nema. Tu, u brigadnoj ambulanti, nađe se i Vlado Bajić, komandant brigade, pa on i »Švaba« počеше me smirivati. Govorili su mi da će Drago možda, ostati živ, s obzirom da se svi teži ranjenici moraju prebaciti na liječenje u Italiju.

Brigada se morala osloboditi težih ranjenika. Ranjene, među kojima je bio i Drago, preuzela je omladina iz sela oko Pljevalja, pa ih je prenijela do našeg partizanskog aerodroma u Zabljaku, a odatle su avionima saveznika prebačeni u Italiju.

Prebacivanje ranjenika do Zabljaka i Italije bilo je teško i riskantno.

Pisao sam mojima kući o Dragi. Sadržaj pisma bio je otprilike ovakav:

»Dragi moji...

Majko, nisam želio da ovako pismo pišem. Živjela si za nas, djecu, za nas četvoro, ali od danas neka bude za nas troje. Drago je teško ranjen i ne vjerujem da može

ostati živ. Majko, teško mi je to napisati, ali se i ti pomiri sa time da Drage nećeš vidjeti više. Za slobodu se gine i umire širom naše zemlje, pa eto ta sudbina zadesi i našeg Dragu, a ko zna do kraja rata koga još može da zadesi slična sudbina. Majko, ti poznaš Vladu Bajića, Petra Lazarevića-»Švabu«, oni su lično sa mnom bili kod ranjenog Drage, kao i brigadni lekar. Zajednički smo zaključili da Drago ne može ostati živ. Brata gledam teško ranjenog, ne mogu mu pomoći bilo šta, on me ne pozna, niti može koju riječ da (sa mnom izmijeni, od svega mi ne preostaje ništa nego od teških muka da zaplačem. Brigadni lekar dir Binefeld mi reče da će se svi pokušaji napraviti sa Dragom kao i sa ostalim teškim ranjenicima, odnosno da će ih preuzeti crnogorska omladina i prenijeti do aerodroma Zabljak, a zatim avionima prebaciti na liječenje u Italiju».

Bilo mi je to najteže pismo u životu. Svaka riječ, svako slovo, znao sam da će razarati majčino srce iako je već u dobroj mjeri bilo razoreno. Od tada pa do kraja rata nisam znao ništa za roditelje, ni za Dragu.

Došao je kraj rata. Ponovo sam odlučio da se javim roditeljima. Nalazio sam se u Mariboru, u Sloveniji. Poslao sam pismo, ali nisam bio uvjeren da će ga imati ko da primi. Stalno je u meni bila prisutna misao da su moji u ratu nastradali.

Prolazili su dani, odgovor na pismo nije stizao. Već sam bio spreman da se pomirim i sa najgorim, da mojih više nema, da su u vrtlogu rata, ko zna gdje, našli svoje vječito utočište.

Jednog dana Milan Prizm'ić, komesar bataljona, Dalmatinac, reče mi: »Plavša, imaš pismo iz Petrovca«. Sadržaj pisma kojeg je Jelka, naša sestra, pisala u ime roditelja, bio je približno ovakav:

»Dragi sine, dragi brate, srećni smo da si živ. Mi smo dobro i svi smo živi. Drago nam se javio pismom iz Italije, živ je i pozdravlja tebe i pita da li si ostao živ. Navodi da ise dobro osjeća«. U pismu Jelka piše koga su iz Drinića Nijemci, Talijani i četnici ubili, ko je umro, čije su kuće i domovi popaljeni. »Neka ste vi nama živi, draga naša djeco, dođite da vas majka vidi žive, dođite što prije, želim da vas vidim sve skupa, mladi ste otišli u rat, da li

ste porasli, ojačali, uh kako sam sretna. Cura je ostalo dosta u našem Driniću, vrijeme je da se sada ženite. Ona tvoja stalno pita da li si živ, kad ćeš doći, ona je dobra, poštena, iz dobre porodice i mi smo mišljenja da se oženiš sa njom. Piši nam, dragi sine, hoćeš li usikoro doći, naše je sve izgorjelo, pa da se dogovorimo šta ćemo, kada i gdje da se smjestimo, ali je važno da je glava živa pa će se sve stvoriti, zar ne? Mnogo pozdrava i poljubaca od tvoje majke, oca, sestre Jelke, Dušanke, tvoje cure i svih naših Drinićana».

Nisam mogao vjerovati da je Drago živ. Ne, majka vjerovatno nije ni dobila moje pismo. Možda joj se neko drugi javio u Dragino ime iz Italije, da je utješi i umanii majčinu bol. Ponovo ću da pišem roditeljima. Moram, jer ne mogu dozvoliti da mi roditelji žive u zabludi. Nastade i u meni kolebanje. Ljelkar mi je rekao da Drago neće ostati živ. Onog dana Drago me nije prepoznao, nije mi ništa mogao reći, iako sam ga pitao za njegove poteškoće. On je, možda, bio u korni. Ne, on tada živ nije mogao ni da stigne u Italiju, bez obzira na sve pokušaje i dobru volju. To se nelko pogrešno javio. Kolebam se. Drago je teško ranjen. Pisaću, paziću na svaku riječ, da ne povrijedim roditeljska osjećanja. Oni zaista nisu dobili moje pismo. Uzeo sam papir i olovku i napisao pismo, približno ovog sadržaja:

»Dragi moji, drago mi je da ste živi i zdravi. I ja sam dobro i zdravo. Vi vjerovatno niste dobili moje pismo, ono iz Sandžaka, od Pljevalja, u kome sam vam pisao da je Drago teško ranjen i da ne može ostati živ. Bio bih srećan da nisam u pravu, ali Drago je, vjerovatno, umro«.

Ruka mi je podrhtavala, suze stizale jedna drugu.

Jednog dana ponovo dobih pismo u Maribor. Vjerovao sam da mi to moji pišu, ili je Jelka dala mojoj djevojci adresu, pa mi ona piše. U nervozi otvaram pismo, samo da saznam od koga je i da kratko sagledam sadržaj pisma. Iznenadio sam se kad sam ugledao pečat pošte na pismu iz Dubrovnika. Tamo sam imao strica, rođenog brata moga oca, lično ga nisam poznavao i mislio sam otkud sad da mi on piše. Sadržaj pisma bio je ovakav:

»Dragi brate, evo nalazim se na oporavku u Dubrovniku. Zahvaljujući velikom naporu ljekara i omladine Orne Gore, ja sam ostao živ. Pisao sam prije par dana kući. Oni mi pišu da si ti živ i zdrav i da se nalaziš u Mariboru. Zelja mi je da se vidim s tobom i to kod kuće, sa našim roditeljima, što prije. Srećan sam da si živ. Mnogo sam te poželio, često sam u Italiji pomišljao na tebe — da li ćeš ostati živ. Svjestan sam toga da je rat, da u ratu mora neko da pogine. Tébi je poznat komesar 2. čete Bančić iz Drvara, pa me interesu je da li je on ostao živ, obzirom da je bio teško ranjen istog dana kada sam i ja bio ranjen. Ne mislim da ti puno pišem, iako bih imao šta. Pitao bih te za naše pojedine drugove iz brigade, ali neka to ostane do našeg susreta. Piši mi gdje i kada da se sastanemo? Ja predlažem da to bude u Driniću, kod naših roditelja. Puno te voli i pozdravlja tvoj brat Drago«.

U prilogu pisma Drago mi je poslao svoju fotografiju. Poznam ga dobro. Malo je odebljao, porastao, ali je Drago, moj hrat. Dragin predlog u pismu usvojio sam. Kod roditelja, u Driniću, sastali smo se 1945. godine. Susreti su bili dirljivi. Plač i veselje. Majka skoro da nas ne pozna.

Naše je sve pogorjelo. Izađe zakon o kolonizaciji. Otac predloži da se krene za Vojvodinu, ali prethodno da treba vidjeti u koje ćemo mjesto da selimo. Drago je bio pokretan i toga posla se on prihvatio. Za mjesto užeg budućeg zavičaja izabrao je Titel. Drago se sa roditeljima i sestrama preselio u Titel, gdje i danas živi. Roditelji su doživjeli godine starosti i umrli. Pod i smut im je pristojan spomenik. Drago je ratni vojni invalid, 80%, ima troje djece, a ja sam vojni penzioner. U čestim susretima sa Dragom, našom djecom, sestrama i našim drugaricama, evociramo uspomene. U šali me ipitahu: »Da li si se uvjerio da i »mrtvog« mogu da ožive«. Na sreću, jesam.

MILENKO STUPAR i
MICA JEVIC

KOMANDIROV KRATAK ZIVOT

Rijetko je koja jedinica u narodnooslobodilačkom ratu doživljavala tako česte potrese kao što je to bio slučaj sa našom 2. krnjeuškom četom. Kao po pravilu, najkraći život u četi bio je komandirov, svega 150 dana. Za četu, za partijsku organizaciju, za sve nas, to su bili teški momenti. Utoliko teži, što se radilo o ljudima koji su uzdizani iz naše sredine, što su to bili naši mještani, sa nama uzrasli i na ustanak pošli 1941. godine Dakle, naši stari i dobri poznanici, intimni drugovi i najbolji među nama.

U prvim danima ustanka Krnjeuška četa je formirana od boraca iz pet sela kmjeuške opštine. Još tada je u njoj započeo kolektivni vojnički život, zajednički smještaj i ishrana i drugo. To nas je zbližilo i od nas stvorilo jednu novu sredinu u kojoj smo sve više bili ovisni jedni od drugih i upućivani jedni na druge.

U jesen 1941. godine, po oslobođenju Krnjeuše, četa je prešla iz petrovačkog u krupski kraj, a potom novski, gdje je učestvovala sve do proljeća 1942. godine u nizu akcija, zajedno sa snagama Prvog krajiškog odreda. Takva udaljenost od rodnog mjesta imala je pozitivan uticaj na još veće zbližavanje i učvršćenje čete. Prvi njen komandir, Lazo Atlagić, zbog grešaka u ustanku, bio je smijenjen sa dužnosti, a potom kao odmetnik uhvaćen i osuđen. Pri napadu na ustaško uporište u selu Agići, januara 1942. godine, poginuli su njen politički komesar Radivoj Rodić, narodni heroj, i grupa od sedam boraca članova KPJ i SKOJ-a.

Za komandira je određen Simo Krčmar, jedan od najboljih komandira vodova u četi. To je bila i želja čete, omladine i naroda krnjeuških sela koji su sa svojom četom održavali veoma tijesne kontakte.

Još prvih dana ustanka, u blokiranju neprijateljskog garnizona u Krnjeuši, Simo je (iz zasjede ubio dvojicu ustaša, a dvojicu ranio. A kada smo izvršili napad na ovo mjesto, Simo je sa svojom desetinom, niz brdo Bećimica, prvi usred dana prodro do samoga centra, gdje je zarobio vod domobrana. Bili smo oduševljeni ovim uspjehom. Simin ugled je u očima ustanika naglo porastao. Divili smo se njegovoj hrabrosti. Slabo naoružana četa dobila je nove puške toga dana zahvaljujući Simi i njegovoj desetini.

U mnogim borbama vođenim u toku 1941. godine, u napadima na neprijateljske logore na Ripču, Bravsku, Radiću — Simo je kao komandir voda uspješno izvršavao dobijene zadatke. U jurišu na Ripač, Simin vod je razbio ustašku posadu i zaplijenio je dva teška mitraljeza, tako da je četa prvi put došla i do ovog vrlo cijenjenog oružja. I na Radiću je Simin vod postigao izvanredno velike uspjehe. Zajedno sa Vođeničkom četom razbio je ustašku satniju, nanoseći joj osjetne gubitke, gdje je zaplijenjeno 10 pušaka, 1 puškomitraljez i 45 topovskih granata, sa prednjakom topa haubice 100 mm, a na bojnopolju ostalo je 25 mrtvih ustaša. U Kmjeuškoj četi ranjen je jedino borac Stevo Đekić.

U toku zime 1941/42. godine, komandujući vodom, a od marta 1942. komandujući četom, na položajima Novska planina, Simo je kao komandir uspostavio takve kontakte i odnose sa ljudima da su mu oni obezbijedili veoma uspješan rad i komandovanje. Sa četom je u toku zime uspijevaao da odoli svim neprijateljskim napadima iz garnizona Bosanski Novi, Čađevica, Otoka, Suvača i Agići. Simo je uvijek bio prvi u napadu, a najčešće posljednji pri izvlačenju iz borbe. Najuspješnija akcija koju je Simo izveo sa četom bila je napad na blindirani voz, izvedena na Unskoj pruzi između željezničkih stanica Čađevica i Otoka, marta 1942. godine, u kojoj su dvije lokomotive izbačene

iz upotrebe i nekoliko vagona, a mrtvih i ranjenih ustaških oficira i vojnika bilo je dosta.

Kada se aiprila 1942. godine četa prebacila na područje Bosanskog Petrovca, Simo je takoreći rastao od zadovoljstva. To je kiraj koji su njegovi borci dobro poznavali, što je za partizane i njihove akcije od posebne važnosti. Tih dana Simina četa na položajima kod Kolućića, na puščane cijevi sače'kuje bataljon talijanskih fašista, nanosi im velike gubitke i snažnim protivnapadom progoni neprijatelja. Razbijen neprijatelj se u paničnom bjekstvu povlačio u pravcu Bosanskog Petrovca. Za ovu uspješno izvedenu akciju Simo i njegova četa dobi jaju zasluženno priznanje — pohvalu od komandanta 5. krajiškog odreda druga Slavka Rodića, koji je, našavši se u Siminoj četi, pratio tok i ishod borbe sa Talijanima. On se lično uvjerio o borbenoj spremnosti, hrabrosti, smjelosti i odlučnosti komandira Krčmara i njegovih boraca. Nije ovo bila prva pohvala za Simu i njegovu četvu. Pohvala je bilo i prije, a i kasnije, za uspješne akcije, koje je Simo izvodio u borbama sa četnicima Drenovićima na području Ribnik, Medna, Pecka i Sitnica, maja i juna 1942. godine. Još jedna od pohvala koju su Simo i njegova četa dobili u tom periodu je i pohvala za napad na tvrđavu »Tqmaševa kula« kod Ključa. Četa je imala težak zadatak ali ga je sa uspjehom izvršila, po ocjeni štaba Prve krajiške brigade, koji je četvu pohvalio po oslobođenju Ključa.

Ali život komandira Sime bio je, na žalost, vrlo kratak. Ugasio se ubrzo po oslobođenju Ključa. U jednoj od borbi, štiteći omladinske brigade na radnim akcijama — na sabiranju žitarica na području Ključa, Sanice i Krasulja — hrabro je poginuo Simo Krčmar, komandir 2. kmjeuške čete Petrovačkog bataljona »Zdravko Čelar«. Poginuo je u jurišu, u borbi prsa u prsa protiv čete ustaša, koji su izvršili ispad iz utvrđenog logora Vrhpolje na položaje koje je držala naša četa. U borbi koja se razvila na život i smrt, Krnjeuška četa uspjela je da razbije neprijatelja, ali uz veliku žrtvu.

Borci i starješine Simine čete bili su duboko potreseni gubitkom hrabrog borca, starješine i primjernog komunista kakav je bio naš komandir Simo Krčmar.

Tu, pod Grmečom, pod bunkerima ustaških zlikovaca, pred stotinama mladih brigadira, četa se oprostila od komandira kakvog je mogla stvoriti samo revolucija, hrabrog, skromnog i do posljednjeg časa života istrajnog u borbi.

Simo je pao hrabro, herojski. Još su nam svježja sjećanja na njega, na njegov lik i njegove ljudske osobine.

Jednak u odnosima prema borcima, dovoljno strog i uporan, kada je bilo u pitanju izvršenje borbenog zadatka i ličnih odluka, Simo je od čete stvorio takav kolektiv, takvu borbenu jedinicu, takvu vojničku snagu koja je bila u stanju da izvrši i najteža naprezanja u ratu.

Simo je prerano napustio redove Krnjeuške čete i nije uspio da dočeka dan kome se posebno radovao — dan ulaska Petrovačkog bataljona »Zdravko Celar« u sastav tek formirane Treće krajiške brigade.

Milan Kerkez »Ujko«, novi komandir 2. krnjeuške čete, u mnogo čemu je bio nalik na Simu. Zato se i ljubav i povjerenje, kakvo su borci gajili prema Simi, proširilo na »Ujku« već od prvog dana njegovog dolaska na dužnost komandira. Svi smo ga još ranije dobro poznavali. Kao borac i komandir Vakufske čete, »Ujko« je postao veoma poznata i cijenjena ličnost među borcima na Grmečiu. Bili smo ponosni na njega. Cijenili smo njegove sposobnosti, njegovu hrabrost i hladnokrvnost u borbi i intimnost za vrijeme odmora i razonode.

Pod »Ujkinom« komandom četa je doživjela dosta teških trenutaka u Saničkoj dolini, na Bihaću, Jajcu i u centralnoj Bosni, ali, zahvaljujući njegovom ratničkom iskustvu i snalažljivosti, izlaz iz teškoća uvijek je na vrijeme bio pronađen. Četa je ušla u sastav brigade sa uspješno položenim ispitom borbene spremnosti. »Ujkine« zasluge u tome su bile velike. Iz jedne teške situacije, poslije svega nekoliko mjeseci komandovanja Krnjeuškom četom, »Ujko« nije izašao. 23. januara 1943. godine četa je naišla na žilav otpor neprijatelja. Otpor je trajao punih sedam časova. Moralo se ići naprijed. Eksplozija ručnih bombi u prvoj borbenoj liniji bio je znak da je otpor tvrd i da su žrtve neizbježne. A znalo se da u takvoj situaciji »Ujkin« četa ne uzmiče. Čuo se »Ujkin« poznati prodorni glas:

— Juriš, naprijed, naprijed!

I borci su zajedno sa »UjKom« krenuli na juriš. Još na prvim koracima napravljenim prema utvrđenom neprijatelju, »Ujko« je počeo da posrće. Ranjen je. Drugovi su ga uvukli u zaklon i previli. Za to vrijeme neprijatelj je davao očajnički otpor. Nije se moglo dalje. Ručne bombe prelijetale su preko glava naših boraca i iza njih eksplodirale. Ranjeno je još nekoliko drugova, desetar Joj a Radišić, puškomitralj esci Mirko Stupar i Ilija Krčmar i komandir voda Nikola Vranješ.

Tek što je previjen, »Ujko« je naredio ponovni juriš. Među prvima sjurio se u neprijateljske položaje. Razbijen i uplašen, neprijatelj se u neredu povlačio prema Tesliću. Dio čete krenuo je za njim. Ostali su obavljali najneprijatniji zadatak u ratu — prikupljali su pale drugove. I »Ujko« je među njima. Kakva tuga i bol za sve nas. Raznesen parčadima bombi, davao je posljednje znake života aok su ga njegovi drugovi pažljivo umotavali zavojima. Izdahnuo je u teškim bolovima. Srahranjen je pored najboljih boraca, palih zajedno sa njim, Drage Radišića, Petra Radišića, Petra Atlagića i bolničarke Mike Kovačević.

Teško je bilo pomiriti se sa činjenicom da pred četom kolonom više nikada nećemo vidjeti stasiti lik komandira Milana Kerkeza-»Ujke«, ni iz njegovih usta slušati omiljenu pjesmu:

»A vi, omladinci, kad čujete glas« ...

Kada se, nekoliko dana poslije »Ujkine« smrti, pred postrojenom četom pojavio novi komandir Stevo Banović, na ozarenim licima boraca moglo se jasno vidjeti sa kakvom ga toplinom primaju. Stevo je bio energičan i hrabar starješina. Svi smo ga dobro poznavali i cijenili. A starješina sa takvim osobinama morao je biti cijenjen. Uz Marka Jokića, jednog od najboljih komandira u brigadi, rastao je i uzdizao se, poprimajući od njega mnoge osobine.

Stevo je došao u četvrtu u pravi momenat, jer je na pomolu bila IV neprijateljska ofanziva. Tih dana hitali smo od Teslića prema izvornom dijelu Vrbasa. I tek što smo stigli kod Gornjeg Vakufa, došlo je do teškog okršaja sa neprijateljem koji je vršio napad na naše položaje. Šest

punih časova trajala je borba. Ležali smo u snijegu i čekali povoljnu situaciju za protivnapad. Stevo je jednog momenta komandovao juriš i među prvima jurnuo prema neprijateljskim položajima. Razbijen neprijatelj povukao se u Gornji Vakuf sa dva kamiona mrtvih i ranjenih vojnika. Bez gubitaka, vraćali smo se na konačište. Stevo je u našim očima još više porastao.

Redali su se surovi zimski dani jedne teške ofanzive neprijatelja. Nije lako reći ko je bio teži neprijatelj, zima ili njemačka i ustaška vojska sa »šarcima«, topovima i »štukama«. Komandir, Stevo Banović, danonoćno nas je obilazio i bodrio. Znali smo da mu nije lako. Bili smo spremni na sve, jer smo shvatili kakva odgovornost leži na komandiru i njegovoj četi. Obostrano čvrsto povjerenje sve više nas je spajalo iz dana u dan. A kada je 8 marta 1943. godine na planini Raduša kod »Šarića koliba«, tek nakon mjesec i po dana komandovanja sa našom četom, pronesena vijest da je Stevo hrabro poginuo, a njegov zamjenik Nikola Stupar¹⁾ da je teško ranjen, a ranjen je bio i Mića Jević, zamjenik politkomesara, borcima je za momenat ponestalo daha.

— Pa zar je to moguće? pitali su borci.

Rastanak sa Stevom bio je isto toliko bolan i težak kao onaj koga smo nedavno imali sa »Ujkom«, a prije njega sa Simom Krčmarom. To su bili odabrani borci, komunisti i revolucionari, uzorni drugovi čiji je gubitak za sve nas značio veliku žrtvu.

Četu je primio Nikola Vranješ. On je od ustanka 1941. godine pa sve do tada komandovao vodom u našoj četi. Divan je to drug. Svi smo ga voljeli. Omladina ga je posebno cijenila. Simpatije potiču još iz ustanka. Kada je bio izabran za komandira voda, Nikola je počeo da postepeno okuplja omladince oko sebe. U omladince je imao posebno povjerenje. Za naše tadašnje pojmove on je bio stariji čovjek.

Nikolin vod je u toku 1941/42. godine izveo niz vrlo uspjelih akcija na širem području Bosanskog Novog i Banije. Na Agićima, početkom 1942. godine, u najtežoj borbi

¹⁾ Kasnije umro u Centralnoj bolnici.

koju je naša četa vodila do tada, Nikolin vod je proveo cio dan na mrazu od oko 20°, gotovo u okruženju usred ustaškog logora. Palo je osam najboljih boraca, ali vod je izdržao.

Tih dana Nikolin vod je razbio četnu domobranu, zarobivši desetinu vojnika, a bez ijedne svoje žrtve. Koliko je to bilo takvih i sličnih akcija za vrijeme dok je Nikola stajao na čelu voda! Sjetimo se samo Ključa i osvajanja čuvene »Tomaševe kule«, Bihaća, Jajca, i borbi sa četnicima kod Maslovara, u centralnoj Bosni, borbi na Tesliću i drugih.

Nikola je preuzeo četnu kada je bilo najteže, na planini Raduši, kod »Šarića koliba«, kada je ostala tako reći bez ijednog rukovodioca. Preživjeli borci nikada neće zaboraviti njegove podvige na Drini, u osvajanju Cajniča, njegove juriše na mostu preko Tare, kod Mojkovca, na početku pete neprijateljske ofanzive, ih podvige u borbama sa Nijemcima na planinama Magliču, Volujaku i Zelenjari. Pokazao je izvanrednu hrabrost pri osvajanju brda Vis, kada je sa grupom boraca osvojio neprijateljski bunker i otvorio put četi da se lakše razračuna sa razbijenim neprijateljem. Poginuo je 14. juna 1943. godine u selu Govzi, pod padinama Visa, jurišajući na razbijenog neprijatelja koji je uporno nastojao da se spoji sa glavninom svojih snaga na komunikaciji Kalinovik—Foča. U neposrednoj njegovoj blizini poginuo je i skojevski rukovodilac bataljona Petar Simić, kao i još nekoliko boraca iz čete.

Ponovo je došlo do izbora novog komandira. Kandidata je bilo dosta. U četi se u šali pričalo ko li će biti taj »srećnik«, jer, komandirov život je kratak, pogotovo komandira naše čete.

Razumije se, rat je to, pitanje je ko će preživjeti. Mučila nas je ta surova istina, ali sa njem smo se morali pomiriti. Borba protiv Okupatora je neminovno zahtijevala napore i žrtve.

Biti komandir, uzor za sve u četi, nije nimalo laka stvar. To je častan, ali i vrlo težak poziv. Ovoga puta odluka je pala na Marka Pilipovića, skromnog, najboljeg vodnika u našoj četi, koji je svojom sromnošću, hrabrošću i po drugim osobinama zaslužio odgovornu ratnu dužnost.

Marko je odmah na samom početku pokazao da je izbor bio pravilan.

Izveo je četu iz posljednjeg obruča pete neprijateljske of anzi ve, sposobnu da odmah nastavi uspješna of anzi vn a dejstva kroz istočnu Bosnu. U Marka su polagane velike nade. Obećavao je mnogo. Svi smo to dobro znali. Za protekle dvije godine rata, kao običan borac, desetar i komandir voda, ko zna koliko je puta javno istaknut kao primjeren borac i starješina, pohvaljivan za hrabrost i umješno komandovanje, a nikada nije ukoren ni feritikovani. To nam je davalo za pravo da u Marka kao novog komandira polažemo velike nade.

Ali, na žalost, nismo imali sreću da nas Marko dugo vodi, da nam komanduje i zajedno sa nama da dijeli sve radosti i teškoće koje su nam prethodile. Hrabro je poginuo samo nekoliko nedjelja poslije prijema dužnosti komandira. Pao je u jurišu na planini Devetaku u deblokadi bataljona opkoljenog od neprijateljskih snaga, dok se nalazio na odmoru. Ša Markom je palo još nekoliko najodvažnijih boraca. Žrtvovali su se da bi bataijonu omogućili izvlačenje iz klopke u koju je zapao.

Vlado Ožegović postavljen je za novog komandira. Došao je sa dužnosti zamjenika komandira 3. čete našeg bataljona. Svi smo ga dobro poznavali. Njegova, Bravska četa, organizovala mu je dirljiv ispraćaj. A i mi smo ga od srca prihvatili.

Već u prvim akcijama strahovali smo da ćemo bez njega brzo ostati. U borbi se ponašao suviše slobodno. Mladost, polet i hrabrost, kao i vjerovanje da mu se ne može ništa desiti, često su ga dovodili na ivicu najtežeg. Vlado nam je u svemu inponirao i bili smo vrlo sretni i zadovoljni sa takvim starješinom. I on je gajio takva osjećanja prema nama. Često je to i javno isticao.

Poslije vrlo uspješne ^akcije na Donji Vakuf, polovinom avgusta 1943. godine, u časovima odmora u oslobođenom gradu, Vlado se nije mogao uzdržati da nam ne kaže da je spreman da ide sa ovakvom četom na bilo kakav i najteži zadatak. A upravo tih dana smo se pripremali za napad na jedno od jakih ustaških uorišta u zapadnoj Bosni — Bugojno. Znali smo da će to biti težak

zadatak ,ali za njega smo se zbog toga i solidno pripremili.

Došao je taj trenutak. Napad je otpočeo. Pomut one decembarske noći 1942. godine kada je na čelu voda boraca jurnuo na četnički teški mitraljez u planini Borja i oteo ga iz ruku smrtno ranjenog komandanta četničkog bataljona Jove Kitića, tako je i ove avgustovske noći 1943. godine, na čelu čete, Vlado osvajao do tada neosvojive ustaške bunkere. U uličnim borbama Vlado je vrlo uspješno primjenjivao ranije stečena iskustva i smjelo prodirao ka cilju.

I onda, kada je već Bugojno bilo oslobođeno, kada je neprijatelj sabijen samo u jednu kuću u centru grada, kada je trebalo da se izvrši posljednji juriš, Vlado je teško ranjen i za kratko vrijeme na ruikama svojih boraca, koji su mu pokušali ukazati pomoć, izdahnuo je. Pored komandira, poginuo je vodnik Marko Vučković. Sa Markom na jurišu pala je i bolničarka Zora Vučković. Teško su ranjeni puškomitraljezac Vid Karanović, borci Vojo Vučković i Rade Kerkez. Najtežu tjelesnu povredu od eksplozivnog metka zadobio je komandir II voda Nikola Karanović, koji je ubrzo podlegao ranama.

Poslije pogibije Vlade Ožegovića u četi se je izmijenilo nekoliko komandira, jer su poslije ranjavani a odlazili na liječenje. U borbama kroz Dalmaciju, septembra 1943. godine, u oslobođenju L'ivna i Kupresa, pri napadu na Zenicu, Travnik i kasnije u razbijanju VI neprijateljske ofanzive i u napadu na Banju Lijku, četa je nekoliko puta ostajala bez komandira. Period od aprila 1944. godine, kada su započele teške borbe sa njemačkim snagama u zapadnoj Bosni, a koje se nisu smirile sve do formiranja sremskog fronta, taj period bio je posebno karakterističan u tom pogledu. U tim nezapamćeno teškim i napornim mjesecima borisi, u četi je sve manje ostajalo starih, prekaljenih boraca. Tonili su se, prosto su iz dana u dan iščezavali jedan po jedan. Sremske ravnice i novi uslovi ratovanja učinili su svoje, a posebno Tovamik, gdje je na bojnopolju dnevno ginulo na desetine boraca i starješina. Četom je tada komandovao Jovan Grbić, stari prekaljeni borac. Probojom drugog odbrambenog pojasa ne-

prijateljske odbrane na liniji Šarengrad, Tovami'k i našim izbijanjem na liniju Dželetovci—Oriolik, Nijemci su prešli u protivofanzivu. Tako je 17. januara 1945. godine došlo do teških borbi između naših i njemačkih snaga. Po cijenu velikih žrtava njemačke snage su zaustavljene. Među desetinom palih drugova nalazio se i naš komandir Jovan Grbić koji je pao smrtno pogođen u posljednjem jurišu četa.

ZA RUSIJU

Na jednoj seoskoj konferenciji u selu Bravski Vaganac raspravljale ljudi o načinu sabiranja hrane za partizane.

Jedni su bili za razrez po domaćinstvu, a drugi su bili za dobrovoljni prilog.

Domaćin Nikola Kecman raspricao se sa jednim čovjekom koji je sjedio do njega i očigledno nije pratio rad skupa.

Predsjednik SNOO u selu, Mićo Kovačević, koji je predsjedavao ovim skupom, kad je saslušao mišljenja ostalih domaćina, upita i Nikolu: »Zašto si ti, Nikola? Jedini si ti koji se nisi izjasnio.«

Kad to ču, Nikola se diže i reče:

»Vala, ljudi, pa vi svi znate da sam ja za slobodu i — Rusiju!«

BOSKO STOJANOVIC

MICA KOKORUS

»Ni manjeg čovjeka ni većeg srca!« — imali su običaj da kažu borci za Miću Kokoruša — vodnika Drugog voda Treće čete Drugog bataljona Prve krajiške brigade, rođenog u selu Janjilima kod Bosanskog Petrovca. Mića kao da nije bio izgrađen od istog tkiva kao drugi. Njegova energija i izdržljivost nisu bili u srazmjeri sa njegovim fizičkim izgledom. Njegovo krhtko tijelo krilo je u sebi neiscrpnu snagu i upornost. Dinamičan, pun života i uvijek dobro raspoložen bez obzira na uslove života i opasnosti na vatrenom položaju, on kao da je bio predodređen cja bude vječiti optimista — da se nada uvijek dobrome, pa malkar naizgled situacija bila bezizlazna. Sa velikim uvjerenjem u uspješan ishod kretao je na svaki marš i u svaku akciju. Po svojoj živosti i mobilnosti — spremnosti na akciju u svako doba — ličio je na zetegmutu oprugu. Njemu nije smetalo da tek probuđen iz dubokog sna odmah krene na marš ili u borbenu akciju bez gundanja, oran i raspoložen kao da se prije toga satima i danima odmarao.

Mišo Kecman, komandir Prvog voda, često bi procijedio kroz zube: »Pa gdje mu leži snaga, Boga mu. Cini mi se, mogao bih ga nositi u zubima, ali eto, taj čovjek kao da ne može biti umoran«.

Premda je četa bila sastavljena od mladića koji jedan drugome nije davao prednosti u podvizima, u borbi i izdržljivosti, ipak se Mića među njima u mnogo čemu isticao — bio je zapažen po istrajnosti, veseloj prirodi i šalama u svim prilikama. Mićina fizička i psihička vitalnost

često je izazivala divljenje i čuđenje. Borci ga nisu nikada vidjeli zamišljenog i tužnog, niti pak umornog.

On se od 09tallih razlikovao prije svega po brizi za svoj vod. On je posljednji lijegao, a prvi usta jao. U svim prilikama, bilo da jedinica logoruje u kućama, ili je smještena pod otvorenim nebom, obezbjeđivao joj je najbolje uslove smještaja i odmora. Onda kada nijedna jedinica nije imala¹ prostirku, njegov vod je imao. On bi se uvijek snašao za sušenje odjeće prokislih boraca, za vodu u bezvodnom kraju, posjedovao je rezervu zavojnog materijala i slično. Druge starješine su mu za vid jele, a borci drugih vodova uzimali su njega za primjer kada bi kritikovali svoje starješine, govoreći im: »Pa kako Mića može sve obezibijediti, a mi ne možemo«. Dok bi svi spavali, on bi obilazio sitražare i patrole, popričao sa njima i tako svojim prisustvom uticao na budnost u vršenju službe obezbjeđenja. Kada se dijelila hrana on je stajao pored kazana dok i posljednji borac njegovog voda ne primi hranu. Poslije toga je lično uzimao hranu za svoje borce koji su na obezbjeđenju i svaki pult je za ljude koji su na zadatku uspijevao izmoliti od kuvara veće porcije, veću parčad mesa i hljeba. Zbog toga su njegovi borci bili bez brige kada su na obezbjeđenju. Znali su oni da ih Mića neće zaboraviti i još uz to će dobiti obilnije porcije hrane.

U odijevanju je bio kicoš. Kao da nisu ratni usi ovi života, kada je svakoga dana moguće poginuti. On se u tome ponašao kao da će vječito živjeti — kao da nije vjerovao da može poginuti. Uvijek čist, zategnut i isioeglan. U tu svrhu koristio je svaku priliku. Dok bi drugi lješkari ili spavali, on je po kućama tražio krojače, ili pribor od domaćica kojim je prekrajao ili krpio odijela zarobljenog njemačkog oficira.

U vojničkim navikama takođe je bio izuzetak. On se jednakom odgovornošću odnosio prema svakom dijelu opreme. Ništa nije pOtcjenjivao. Znao je da to ratniku treba u ovoj ili onoj borbenoj situaciji. Dok su drugi zanemarivali svaku opremu osim vatrenog oružia, Mića je posjedovao: ašov, gasmasku, šatorsko krilo i ćebe, nož za pušku, dvogled, čuturicu za vodu, porciju i slično. Zahtijevao je i od svojih boraca da to imaju i veoma često kritikovao

one koji su ovu opremu potcjenjivali i smatrali je suvišnim teretom. Svi smo se mi znali smijati na njegov račun u ljetnje dane zbog velikog broja uprtača i opreme koja je pritiskivala njegovo naizgled slabašno tijelo. Ali u prilikama kada je ova oprema dolazila do izražaja, svi smo mu zavidili i tražili da nam je posudi. On bi tada likovao i pobjednički dobacio po koju idkru ironije na račun ratničke vrijednosti onih koji su mu se ranije smijali zbog te opreme. Osjetio bi se pobjednikom i vidio u tome revanš za sva dobacivanja i peckanja.

Na dugim marševima imao je običaj da nosi puškomitraljez ili sanduk sa municijom — smjenjivao je u nošenju puškomitralj esce ili pomoćnike puškomitraljezaca. Činio je to uvijek, ali kao po pravilu onda kada je marševanje bilo naporno. Zbog toga su mu puškomitralj esci bili zahvalni i cijenili su ga. U trenucima kada su svi padali od umora, imao je običaj da izaziva na utrkivanje, i' to s pušlkomi trail jezom na ramenu, ili sandukom municije. Ovim kao da je htio podići morali i osokoliti izdržljivost boraca. Tako je jednom prilikom na maršu uz Kobilju Glavu u istočnoj Bosni provocirao puškomitralj esca Diku. Dika je bio svojevrsna junačina, ne samo u četi nego i u čitavoj brigadi. On je poznat po tome što je uvijek pjevao, prvi ulazio u borbu, a posljednji se povlačio. Dika je uvijek bio u borbenoj situaciji — ili u prethodnici ili zaštitnici. Razvijen i zdepast, snažnih mišica, Dika nije vjerovao da se neko može sa njime u bilo čemu takmičiti, pogotovo ne i izdržljivosti. Opklada je pala u ručak. Onaj ko izgubi ustupa svoj ručak pobjedniku. Poslije sto metara trčanja uzbrdo Dika je odustao, a Mića produžio do vrha, sačekao kolonu i Odmah zatražio drugog takmaca. Od tada se na njegove izazove na utrkivanja u toku marševanja niko nije odazivao. Mići je istovremeno bilo drago, ali i krivp što nema partnera.

U borbenim akcijama Mića se ponašao kao da nije imao razvijeno osjećanje straha. Sa nekim čudnovatim darom i vojničkim instinktom je reagovao na svaku promjenu situacije. U borbenom okršaju se ponašao hladnokrvno kao da je njegov nervni sistem izgrađen od loših provodnika. Sticao se dojam da on u svakoj situaciji radi

sa punim razumijevanjem zbivanja, a snagom intuicije predviđa razvoj događaja gotovo bez promašaja kao da od njega zavise. Takvim držanjem ulivao je povjerenje i unosio sigurnost u cijelu jedinicu. Sticao se dojam da nema zadatka koji on ne može sa svojim vodom izvršiti, naravno ako taj zadatak ne prevazilazi mogućnosti jednog voda. U borbenoj situaciji i neposredno pred početak borbe nije se zbunjivao — komandovao je odlučno kao da je prije toga satima razmišljao o odluci. U toku akcije pratio je razvoj situacije i usmjeravao glavni napad voda tamo gdje je neprijateljski borbeni poredak bio najslabiji. Kada bi osjetio kolebanje i neodlučnost svoga voda u akciji, brzo bi se našao tamo gdje je bilo najkritičnije i ličnim držanjem vratio pouzdanje i uticao na tok borbene situacije. Teško bi bilo opisati sve situacije gdje je Mića ličnim primjerom neposredno uticao na tok borbe i pokazao umješnost u vođenju voda. Evo nekih koje to ilustriraju, iako su nepotpune.

Januara 1944. godine na maršu prema Ribnici trebalo je pod borbom, između ostalih prepreka, preći na suprotnu stranu rijeke Krivaje. Pošto je bila niska temperatura, Krivaja se nije mogla gaziti bez posljedica po zdravlje boraca. Na suprotnoj obali Nijemci su posadom iz bunkera štitili most. Boljeg rješenja nije bilo osim nečujno preći preko mosta. Međutim, to je moguće maloj grupi boraca, ah cio bataljon nije mogao nečujno proći, jer je most bio od drveta i svako kretanje se čulo, tako da mrak kao zaštita od pogleda mnogo nije koristio. Komandant bataljona Cvijo Mazalica se odlučio da obezb jeden je prelaska bataljona preko mosta povjeri Mići Kokorušu. Mića je to uradio na sebi svojstven način. Na polaznoj obali ostavio je vod sa zadatkom da nakon likvidiranja posade u bunkeru brzo pretrči most i pridruži se akciji na suprotnoj obali. Mića je sa dva svoja borca prepuzio nečujno most. Od pogleda je bio zaštićen pomrčinom noći — iznenadio je strážara i ubodom noža na pušci uspavao ga za uvijek. Privukao se bunkeru i bacio kroz puškarnicu dvije bombe. Posada je začas bila likvidirana. Dok su još bombe praštale vod je trčao preko mosta. Pod Mićinom komandom vod je istrčao daleko naprijed i zaposjeo visove Odatle je štitio

mostobran od eventualne intervencije Nijemaca novim snagama. Bataljon je neometano prešao rijeku. Mića je za to pohvaljen.

Marta 1944. godine poslije protjerivanja četnika kod Sirogojna, bataljon se našao u sukobu sa četom Nijemaca. Treća četa je dobila zadatak da štiti bataljon na maršu. Četa se našla na grebenu jedne visoravni bez rastinja i prirodnih zaklona. Tu je upravo došla do izražaja oprema koju je Mićin vod posjedovao zahvaljujući njegovom insistiranju. Do početka borbe Mićin vod je bio izgradio zaklone. Ostali vodovi to nisu mogli, jer nisu imali ašove i noževe. Nijemci su poslije nekoliko pokušaja najzad uspjeli da pridu na odstojanje bacanja ručnih bombi. Manevar po dubini bio je nemoguć, jer je prostor bio sav otkriven, a jedan njemački bombarder je stalno po dubini čete mitraljirao i tako onemogućavao pokret unazad. Četa je imala zadatak da do pada mraka drži položaj, a pod zaštitom noći da se odlijepi od Nijemaca i nastavi marševanje za bataljonom. Pošto su bili bez zaklona, krilni vodovi su poslije nekoliko žrtava bili prinuđeni da se povuku. Mićin vod je ostao sam. Mića se nije dao skinuti sa grebena. Nijemci su jurišali i upravo kada su bili na domak zaklona Mićinih boraca, bili bi prinuđeni da se povlače ostavljajući mrtve i ranjene. Mićini borci su veliki broj njemačkih bombi vratili natrag na Nijemce. Kada je komandir čete vidio da se Mića ne povlači i da uspješno odolijeva jurišima Nijemaca vratio je vodove natrag na položaj. Njemački avion već je bio napustio poprište borbe. Zahvaljujući Mićinom vodu četa se održala na položaju. Istina, postojala je mogućnost da Nijemci udare u bokove voda, ali eto Mića je bio takav, za poraze nije znalo. Komandir čete nije znao da li da ga pohvali ili kritikuje za tvrdoglavost. Po padu mraka četa se odlijepila od Nijemaca i nastavila marševanje za bataljonom.

Avgusta 1944. godine Prva krajiška brigada je prelazila cestu Prijepolje—Sjenica. Drugi bataljon je dobio zadatak da izvrši proboj — skine sa položaja njemačke jedinice koje su štitile cestu. U zoru Bataljon je uspio protjerati Nijemce — ubivši i zarobivši desetak vojnika. Po prelasku ceste Bataljon je ostao na visovima iznad ceste

u zaštitnici dok je Brigada marševala prema Brodarevu i rijeci Limu. Negdje oko 10 sati, kada je Brigada već bila stigla na obalu Lima, komandant Bataljona je zaključio da je moguće saviti Bataljon u kolonu i krenuti za Brigadom. Za svaki slučaj ostavio je Drugu četvu na položaju. Međutim, poslije nepunih pola sata kretanja, na položaju Druge čete čula se vatra iz automatskog oružja. Četnici — Vasojevići napali su Četu i potisnuli je sa položaja. U međuvremenu dotrčao je četni kurir i o tome obavijestio komandanta Bataljona. Pošto smo bili blizu i na mjestu sa kojega se vidio položaj Druge čete, to smo i bez kurira vidjeli kako se razvija borbena situacija. Na zahtjev komandanta, Bataljon je prekinuo kretanje. Poslije .kratkog konsultovanja u pomoć Drugoj četi poslat je Vod Miće Kokoruša. Dok se Mićin vod podvlačio položajima četnika, svi borci Bataljona su posmatrali kao na filmskom platnu razvoj situacije. Mića je bočno podilazio položajima četnika. Uspion je bio velik, tako da su se borci klizali unatrag kod svakog iskoraka. Mića je bio uporan, išao je upravo — najkraćim putem. Kada je bio blizu neprijateljskog položaja razvio je vod u streljački stroj. Neprijatelj ga nije primjećivao, jer se usredsredio na napad na Drugu četvu, a i zbog grebena koji je bio toliko strm da se na njega nije moglo vidjeti šta je ispod njega. Mićin vod je stigao neposredno pod greben u času kada su se četnici spremali za juriš. Mića je bio na pravcu jednog puškomitraljesca koji je gađao Drugu četvu i trubača koji je svirao četnicima juriš. Tog momenta Mića je bacio bombu na glavu puškomitraljesca, dohvatio puškomitraljez od svoga borca, iskočio na greben i lijevo-desno gađao po neprijateljskom streljačkom stroju. Istovremeno je pripucao cijeli njegov vod. Četnici su bili zbunjeni i u panici se povukli ka Prijeodliu. Te večeri cijela Brigada je prešla rijeku Lim bez borbe. Mića ni ovoga TMuta nije iznevjerio.

U borbi za Kuršumlju 1944. godine Mića je teško ranien i nakon nekoliko sati je umro. Bila je to njegova posljednja akcija u koju je ušao pun uvjerenja da će se uspješno završiti kao sve prethodne. On je zaista sa svojim vođom izvršio svoj dio zadatka. Kuršumlju su branili

Bugari sa položaja na okolnim visovima. Napadom je trebalo protjerati Bugare sa visova — svaka jedinica na svome pravcu — a potom zauzeti grad. Mića je sa svojim vodom protjerao Bugare sa visova i na pravcu svoga napada produžio u grad ka željezničkoj stanici. Na žalost, ostale jedinice nisu mogle zauzeti visove na svojim pravcima i Mića se morao sa vodom povlačiti. U toku povlačenja bio je teško ranjen. Dok se Lazo bolničar, najstariji partizan u četi, spremao da ga previje, Mića ga je odvrćao. Bio je svjestan da su rane toliko teške da ih neće preživjeti. Lazo je bio čovjek koji je duboko preživljavao svako ranjavanje i gubitak drugova u četi. Umjesto previjanja i jaukanja od bolova Mića je tješio Lazu. »Lazo nemoj da očajavaš. U ratu se pobjeđuje i gine. Mogao sam do sada stotinu puta poginuti, ali eto, baš me sada zakačilo, bratko me dobro nanišanio. Nemoj da me previjaš, sa mnom je i onako gotovo, čuvaj zavoj za one koji će moći da prežive«. U toku tog razgovora je i umro.

PRŽENJE

Đurađ Kecman, seljak sa Otaševca, reče Iliji Matericu 27. jula 1941. godine: »Mnogo pržite, drugovi moji, mnogo pržite.«

Ilija se začudi pa priupita Đurda: »Ma šta, Đurđu, govoriš, šta pržimo, objasni mi to?«

»Moj Ilija, posmatrao sam vašu borbu za oslobođenje Drvara, pa više ste vi spržili municije za oslobođenje ove naše male varošice, nego što je spržio Franjo Josip za cijelo vrijeme osvajanja Bosne.«

MILAN INDIĆ

NA MEDENOM POLJU NESTALA JE SATNIJA
DOMOBRANA

Poslije zasjede na Ravnoj cesti kod Oštrelja, Pirvi bata! j on Šeste krajiške brigade zadržao se u Bravskom Vagamelu 17, 18. i 19. juna 1944. godine u sređivanju, odmoru i pripremanju za nove akcije. Štab Šeste brigade je zajedno sa štabovima Prvog i Trećeg bataljona nastavljao proučavanje saobraćaja neprijatelja na putu Bosanski Petrovac—Vrtoče—Bihać. Dobivali smo podatke da iz Petrovca prema Bihaću i obratno često idu kamioni sa naoružanom pratnjom, kao i da manje kolone pješadije izlaze iz Petrovca do Medenog Polja i Vrtoča i da se opet vraćaju nazad.

Da bi se bolje izučio saobraćaj neprijatelja na putu Petrovac—Bihać i da bi se Bataljon što brže mogao postaviti u zasjedu, zamjenik komandanta Šeste brigade Rade Brkić dogovorio se sa štabom Prvog bataljona da se u toku 20. juna Prvi bataljon Šeste brigade premjesti iz Bravskog Vagamca u Smoljamu — zaseoci Kovačevići, Grbići, Rakovici — i da detaljno izviđi saobraćaj na putu: Petrovac—Krmjeuša i Petrovac—Vrtoče, te da se što prije organizuje zasjeda na pogodnom mjestu.

Oko 18 časova 20. juna Prvi bataljon se prikupio u Smoljani — zaseoci Kovačevići, Grbici, Rakovici, štab bataljona se smjestio u Kovačevće. Iz ovih zaselaka u Bataljonomu je bilo dosta boraca i rukovodilaca: Stevo Kovačević, zvani »Zobomja«, zamjenik komandira Druge čete, Dušan Grbić, zvani »Pismeni«, zamjenik komandira Treće čete; komandira vodova, desetara i boraca iz Smoljane

bilo je dosta, tako da su oni, u ovom mjestu, zajedno sa narodom, preuzeli svu brigu oko razmještaja Bataljona. Zbog toga je Stab Bataljona produžio rad na prikupljanju podataka o neprijatelju. Jedna desetina boraca je odmah upućena u Marjanovića Do da uhvati vezu sa našim obavještajcima.

Do 12 časova 21. juna u Štab Bataljona pristiglo je nekoliko podataka iz Petrovca, od naših obavještajaca iz Marjanovića Dola i iz Štaba Seste brigade. Ovi su podaci ukazivali na potrebu da se već u jutro 22. juna postavi zasjeda na putu Petrovac—Vrt oče. U 15 časova 21. juna u Stab Prvog bataljona stigao je Rade Brkić sa minerskim odjeljenjem i saopštio je Štabu Bataljona da se 22. u jutro očekuje pokret neprijatelja iz Petrovca prema Vrtoču, te da je Stab Brigade odlučio da borci Prvog i Trećeg bataljona naprave zasjedu u rejonu Kamenito polje — između Medenog i Bjelajskog polja. Dogovoreno je da se zasjeda postavi s lijeve strane puta Petrovac—Vrtoče, u šumi pored samog puta, između Medene glavice i Vujanovice. Prvi bataljon je dobio zadatak da organizuje zasjedu na lijevom, a Treći bataljon na desnom krilu. Lijevo krilo Prvog bataljona je bilo na koti 625, a desno krilo Trećeg bataljona jugozapadno od kote 624 na Medenoj glavici.

U ovo doba godine, u petrovačkom kraju sve ozeleni i odiše svježinom izraslih biljki. Pošumljeni dijelovi su dobro prohodni, sa dosta pješačkih staza koje se povijaju padinama, rekao bih da označavaju horizontale. Po livadama, oko puteva i po šumama su veoma guste veće i manje uvale, ponegdje i doline, u koje se mogu ljudi skloniti. U ponekim dolinama obično je preko dana nekada plandovala stoka. Prema Kamenitom polju spuštaju se blage, pošumljene padine, Vujanovice, a pored samog puta nalazi se pokoje stablo čija sjenka obično pravi hlad ivicom puta.

Zadatak bataljona dobro smo shvatili, uočili karakteristike zemljišta i odredili pravac pokreta bataljona preko Sedla i Suvaje na Kamenito polje. Odredili smo da se pokret izvrši u jedan sat noću 22. juna i da se zasjeda postavi, uglavnom, pod zaštitom mraka. Sa komandirima četa smo razradili pripremu i izvođenje marša, »stavljanje za-

sjedbe i način otvaranja vatre, koliko se moglo odrediti po karti i na osnovu stečenog iskustva. Međutim, ostalo je još dosta toga da se riješi na zemljištu, u toku organizacije zasjede.

Prije odlaska na odmor kurir Vaso, koji je došao iz Jelašinovaca, ispričao nam je da je bio kod komandanta bataljona Steve Kovačevića u Sanici i da se Stevo oporavlja od ranjavanja u zasjedi kod Oštrelja. Drago nam je bilo čuti za Stevu, jer smo s njim proveli minule ratne godine i mnoge borbe. U njega smo zaista imali veliko povjerenje; on je uvijek umješno rukovodio pripremama bataljona, a uz to je bio primjeren i veoma korektan prema članovima Štaba i potčinjenim starješinama. Ovo je bila prva priprema akcije bataljona bez Steve. On nam je nedostajao, ali smo se svi u Štabu trudili, a Rade nam je pomagao. Boško Durašinović, zamjenik komandanta kralio se u teškim borbama. On ovog puta komanduje bataljonom, a mi mu pomažemo.

Oko jedan sat noću bataljon je krenuo prema Sedlu, a onda kroz južni dio sela Suvaje, sjeverno od Samnjaka, prešao u svitanje Medeno i Kamenito polje u gornjem dijelu i istočno od kote 625 i ušao u šumu. Još prije Prvog bataljona, u svoj rejon zasjede ušao je Treći bataljon. Noć je bila vedra, mjesecina jasna. Samo je pokoji oblak ponekad zaklanjao mjesec. Svaka biljka, drvo, grana bili su puni rose. Kada smo išli iz Suvaje prema Kamenitom polju usmjerili smo se sa cijelim bataljonom prema lijevom krilu zasjede da bismo, koliko je moguće više, sakrili trag kuda smo ušli u naš rejon zasjede. Pogažena rosna trava upadljivo je pokazivala naš trag i dolazak.

Brzo smo postavili zasjedu. Čete i vodovi su se rasporedili, uredili smo zaklone, organizovali vatreni sistem i izvršili maskiranje. U visini lijevog krila Prvog bataljona postavljena je mina na putu, nešto ispod traga kuda smo došli od Suvaje. Štab Bataljona je bio u rasporedu četa. Vezu s četama štab je održavao preko kurira, ali pretežno i ličnim dodirima — jednostavnije kazano upravljajući borbom i jedinicama iz streljačkog stroja. Nešto pozadi Druge čete, koja je bila u sredini, nalazio se Rade Brkić sa odjeljenjem минера i sa postavljenom i spojenom dina-

mo-mašinom sa minom na putu. Kada je svanulo i sunce izašlo iza prvog horizonta, u zasjedi Prvog i Trećeg bataljona bilo je sve spremno. Nestrpljivo smo čekali da naiđe neprijatelj.

Vrijeme je sporo odmicalo, a neprijatelja nije bilo. Prošlo je 5, a onda i 6 sati. Poneki vojnik izašao bi iz zaklona. Intervenišemo i govorimo borcima da ne otkrivaju položaj — da nas neprijatelj ne bi otkrio. Tek oko 7 sati s desnog krila stiže vijest da kolona pješadije neprijatelja ide od Petrovca putem preko Medenog Polja i da čelno osiguranje podilazi Medenoj glavi. Bila je to Treća satnija Prve bojne Prve lovačke pukovnije sa jednim opkoparskim (pionirskim) vodom koji je pripadao Stožeru Drugog lovačkog zdruga.

Treći bataijon ih je propustio. Ušli su u zasjedu Prvog bataljona. I njegovo desno krilo ih propušta. Gledamo iz zaklona kako domobrani maršuju. Satnija ide u dvije kolone: jedna pored lijeve, druga pored desne grabe. Ispred kolona, na svega oko 150 metara, ide čelno osiguranje, što je bilo i suviše blizu glavnine. Idu dosta neoprezno. Tek poneki vojnik kratko baci pogled prema nama i šumi. Bočnih osiguranja — lijevo i desno — uopšte nema. Iza čelnog osiguranja išla je dvokolica sa inženjerijskim alatom. Na Medenoj glavici neprijatelj je zadržao jedan vod, a ostali dio satnije i opkopartski vod približavali su se polako postavljenoj mini i lijevom krilu naše zasjede.

Čelno osiguranje se približilo mini sa dvokolicom i uočilo trag preko livade u vrhu Kamenitog polja, kuda smo mi prošli. O tome su obavijestili glavninu, produžujući pokret. Vidjeli smo kako domobrani, na znak upozorenja, skinuše puške s ramena u ruke, u pripravnosti za otvaranje vatre. Čelno odjeljenje, a i dvokolica, približiše se mjestu gdje je postavljena mina i već se počеше pripremati da je otkopaju. Nešto se više prikupiše i zastadoše. U isto vrijeme Rade Brkić je naredio minerima da opale. Detonacija mine je odjeknula preko Medenog Polja. Zastjeda je otvorila plotunsku paljbu takvom brzinom da svi domobrani na putu nisu uspjeli zauzeti zaklon. Mina je jednog domobrana podigla od zemlje, konj je poginuo, dvokolica se prevmula. Od prvog plotuna, iz neposredne

blizine, poginulo je ili ranjeno dosta neprijateljskih vojnika. Čujemo plač, kukanje. Preostali vojnici su zalegli u grabu i otvorili paklenu paljbu. Iz graba se dvije grupe prebaciše dalje od puta u doline. Ove grupe imale su povoljne oslove za dejstvo po nama u zasjedi. Bilo nam je otežano daljnje uspješno dejstvo, a morah smo neprijatelja što brže likvidirati. Zbog toga smo isturili dio boraca. Druge čete na put, da tuiku duž graba oko puta, gdje su zalegli neprijateljski vojnici. Dušan Zorić iz Lušd-Palanke, plavokosi dvadesetogodišnji omladinac, dugogodišnji nišandžija na puškomitraljezu »zbrojovka« samoinicijativno je prvi izašao na put, naslonio »zbrojovku« na omanje drvo i tukao duž donje grabe sa udaljenosti oko 200—300 metara. Drugi su borci uhvatili na nišan gornju grabu. Svaki metak pogađao je neprijateljske vojnike. U grabama je borba završena za svega desetak minuta. Ni jedan neprijateljski vojnik iz ovih graba nije preživio. Naši su borci zatim zašli u grabe i pokupili oružje, municiju i drugu ratnu opremu. Još samo izvjesno vrijeme vadila se borba sa dvije grupe u dolinama ispod puta, koje su se, nakon izvjesnog otpora predale. Pored ovih spasilo se još oko desetak domobrana koji su ostavljeni na Medenoj glavici u zaštiti. Međutim, ova zaštita je sa Medene glavice, samo otvarala vatru, a nije ni pokušala da interveniše prema Kamenitom polju kada je počela borba.

U dvije grabe i tamo gdje je eksplodirala mina izforojano je 60 mrtvih, ali sve mrtve vojnike na drugim mjestima nismo mogli izbrojati. Zarobljeno je 20 domobrana. Zaplijenjeno je 6 puškomitraljeza, 7 »šmajsera«, 12 pištolja, oko 50 pušaka, 1 mali ručni bacač, 2 minoistraživača, 6.000 metaka i Oko 30 ručnih bombi. Mi smo imali jednog poginulog borca, jednog teže i šest lakše ranjenih boraca. Poginula je Borka Sovilj bolničarka u Trećem baitaljonu, žena Petra Sovilja, komandira voda u Prvoj četi Prvog bataljona. Teško je ranjen Dušan Zorić u grlo prilikom vođenja borbe sa neprijateljem u grabama oko puta, koji se posebno istakao u ovoj borbi. Lakše su ranjeni: Dušan Praća iz Brdara, Marko Vukić iz Dabra, Sretko Dragić iz Moljevaca, Sava Mandić iz Sanice i Mirko Orlović sa Emkiovaca. Ranjen je lakše i Boško Đorašinović koji je

zamjenjivao komandanta. Desilo se da u dvije zasjede, koje su izvedene neposredno jedna iza druge budu ranjeni komandant i njegov zamjenik, što je bilo veoma nepovoljno za operativnu jedinicu. Odmah smo odredili komandira Treće čete Veljkinu Vručinića da komanduje bataljonom.

Kako se borba privodila kraju, tako su se sve više nad Medenim Poljem nadvišali gusti oblaci puni kiše. Zurili smo sa evakuacijom zarobljenog oružja i opreme. Pošto je zarobljenog oružja i opreme bilo dosta, za njegovu evakuaciju koristili smo zarobljenike i dvokolicu, a u prenošenju opreme bili su angažovani i mnogi naši borci.

Oko 10 časova, 22. juna, bataljon je odmicao preko Medenog Polja ka Suvaji sa zarobljenicima, zaplijenjenim oružjem i opremom. Ispred prvih suvajskih kuća uhvatila nas je kiša. Borci su bili umorni, gladni, nosili su tešku opremu i oružje. Do Smoljane, gdje je bila kuhinja, trebalo je pješaćiti još oko tri sata. Stigli smo u logor oko 13 časova, 22. juna. Tako je završila akcija i borba iz zasjede u Kamenitom polju.

ZAGORKA UMICEVIC

NAPAD AVIONA NA VOZ U OŠTRELJU

U Banjoj Duci sam, kao sekretar Mjesnog komiteta KPJ, za deset mjeseci ilegalnog rada doživjela veoma mnogo uzbudljivih trenutaka i dramatičnih događaja iz rada s omladinom ovog grada. Ali i kasnije, na oslobođenoj teritoriji imala sam mnogo susreta, doživjela mnogo događaja koji su mi se duboko urezali u sjećanje.

Jedan od njih koga neću nikada zaboraviti bio je događaj koji se odigrao u Oštrelju, dan uoči II Kongresa Antifašističke omladine Jugoslavije koji je početkom maja 1944. godine održan u Drvaru.

U to sam vrijeme vršila dužnost sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku Krajinu. Trebalo je da, kao domaćin, uz pomoć ostalih članova Oblasnog Komiteta SKOJ-a, organizujem, u Ribniku, prihvrat delegata za II Kongres USAOJ-a i to dz Bosanske krajine, Istočne Bosne i partizanskih jedinica. Delegati su neprekidno stizali sa svih strana, donoseći sa sobom dah borbenih linija, atmosferu oduševljenja koja je podjednako nosila omladinu i na frontu i u pozadini. Mnogi od njih pješačili su desetine i desetine kilometara, prebacivali se preko neprijateljskih zasjeda, opsjednutih pruga i cesta, pored mitraljeskih gnijezda. Delegati dz Istočne Bosne imali su, na svom dugom putu iz Birča i Tuzile, za sobom d okršaje s neprijateljem. Pjevalo se, bilo je veselja i radosti koju mladost nosi sa sobom. Događaj koji je stajao pred nama, bio je od izvanrednog značaja — radovali smo se susretu sa hrabrom drvarskom omladinom, koja je, kao najbolja, bila nosilac prelazne zastavice, radovali smo se što ćemo vidjeti Tita,

oličenje naše borbe i uspjeha, što ćemo moći, zajedno sa delegatima iz cijele borbene Jugoslavije, razmotriti uspjeha koje smo postigli d zadatke koji nas očekuju. Oni delegati koji su prisustvovali I Kongresu USAOJ-a radovao su se ponovnom susretu sa starim poznanicima.

Kada su 'se sve delegacije sakupile, ukrkali smo se u partizanski voz, malu šumsku željeznicu koja nas je trebala odvesti do Drvara. Ta uSkotračna pruga, koja je kroz tamu sjekla lijep planinski kraj, jedva je, hukćući, vukla uzastranu svoj teret, predstavljala je za omladinu pravu atrakciju. Sa nama su se našli i članovi Pozorišta Narodnog oslobođenja koji će, kasnije, u improvizovanoj Kongresnoj sali u Drvaru, izvesti program. Sjećam se pojedinih drugova a među njima i Ljubiše Jovanovića koji je plijenio pažnju mladih toplinom svoga jakog baritona.

Bila je topla proljetna noć i mnogi su delegati na svojim sjedištima spavali. Neki su opet razgovarali, a neki od delegata je razmišljao o pređenom putu. S vremena na vrijeme, noćnu tišinu prekidaao bi oisak lokomotive. Odjednom, ona stade, i kao da se zakašlja, pomaće se nekoliko puta, ali uzalud. Ostade na mjestu stoieći. Začas smo doznali 'da treba izvršiti opravku na lokomotivi. Ovo saznanje ispunilo nas ie nemirom. On ie oostao sve veći što je noć više odmicala prema jutru. Trebalo se bojati aviona koji isu sa osvitom zore nadlijetali oslobođenu teritoriju, bacali bombe roo selima i mitraliirali. Naša odgovornost — moia kao domaćina i Miće Rakića kao komandanta voza, bila je velika. Trebalo je dovesti do Drvara, odnosno, do isela u njegovoj okolini, delegate iz Istočne Bosne i Kraiine, naikasnije do zore, razmjestiti ih po okolnim selima, da bi već uveče prisustvovali otvaran i u Kongresa Omladina nije smiela biti nigđie grupisana zbog aviona. Činilo nam se da lokomotiva sto i i u beskraj, da nikada neće krenuti. Konačno, u osvit zore ie dat znak da se ukrcao u vagone. Međutim, upravo u času kada su se nosi leđni i penjali u kompoziciju iza brda su se iznenada pomolila četiri njemačka aviona i strmoglavila se na voz. U jednom trenu, na nrugu su se sunovratile prve bombe uz zalušnu huku. Dok su prštale, bacaiući gelere i zemlju uokolo, mi smo se razbježali po šumi koja se.

srećom, nalazila tik uz prugu. Omladina se sjurila niz pošumljenu paditnu tako da je neprijatelj nasumce mitraljirao po okolini. Bilo mi je strašno. Još mi je u ušima odzvanjala pjesma omladine koja će možda ostati ovdje desetkovana. Strahovala sam da ćemo u Drvar dovesti proriječenu delegaciju. Tih tri do pet minuta koliko je trajala bombardovanje, produžilo mi se u vječnost. Uz tutnjavu eksplozije i štektanje mitraljeza čuli su se jauci ranjenih koji su pozivali u pomoć, a kroz prašinu koja se visoko dizala iznad pruge, promicale su figure onih koji su tražili ranjene. Kada su se avioni povukli, saznali smo pravi bilans. Srećom nije bio tako strašan kao što smo u prvi mah mislili. Jedna omladinka, po imenu Draginja je poginula a nekoliko drugova je samo lakše ranjeno. Još uvijek uzbuđena i uznemirena sjela sam na kamen pored pruge, kad me iz mračnog raspoloženja prenu pjesma. Opet iona vedra partizanska pjesma. Lebdjela je nad šumom, nad prugom i dimnom zavjesom koja se još nije razišla. Za desetak minuta opet smo svi bili u vozu i on je daihćući, kao ponesen pjesmom omladine, pobjedonosno krenuo prema Drvaru.

U Drvaru je, međutim, trebalo otići na »raport« Rati Dugonjiću, sekretaru, Centralnog komiteta SKOJ-a. Uvjerili smo ga da tamo nešto duže ostali u Oštrelju zbog kvara na lokomotivi, a ne Zbog nediscipline omladine.

Dalje je sve bilo kao u nekom snu. Zakletva omladine koju je u kongresnoj sali čitao Rato, a osam stotina delegata uzbuđeno ponavljalo, susreti sa Titom i ostalim drugovima, govori delegata, kongresne novine, sportska takmičenja, priredbe i sve drugo što smo tih dana vidjeli i doživjeli u mjestu boravka našeg Vrhovnog štaba — dalo nam je još više poleta za dane borbe koji su nailazili.

OBRAD TRNINIC

SJECANJA NA II KONGRES USAOJ-a

Bila je to u 1944. godini prva aktivnost omladine u svim oblastima rada. Takmičenje je bilo dobro organizovano i u čast održavanja II kongresa USAOJ-a. Napor i trud omladine petrovačkog sreza urodili su plodom. Neka sela petrovačke i bukovačke opštine bila su u neku ruku i domaćini jedne večeri delegatima iz drugih krajeva na putu za Drvar. Sreški komitet SKOJ-a u Petrovcu je prethodno bio obaviješten o tome. Gotovo svi članovi Sreskog komiteta SKOJ-a su krenuli na teren. Bio je održan i sastanak Opštinskog komiteta SKOJ-a za petrovačku i bijkovačku opštinu. Zaključak je bio: što bolje dočekati i rasporediti delegate koji treba da prenoće u selima našeg područja. Brojne grupe skojevaca Kolunića, Vedrog Polja, Bare, Bukovače i Drinića, čiji sastanci su bili prethodno održani, brinule su nekoliko dana samo o tome. Gdje koga rasporediti, kako dočekati što toplije? Kako ga ispratiti i povezati sa ostalim grupama — bila je zajednička briga domaćina.

Susret je bio veoma interesantan, jer su grupe domaćina sačekale grupe delegacija iz drugih republika. Izgledalo 'je tkao da je to poznanstvo odavno, a ne prvi susret. Bio je poneki i partizan. Neki su delegati, neki vodiči a neki su se našli tu sa domaćinima iz zaštitnice Komande mjesta i Petrovačkog bataljona. Tu su i neki petrovački delegati: Smiljka Rodić, Savica Solomun, Obrad Trninić, Dragica Đukić, Jela Latinović, Milanko Radulović, Đuro Latinović i drugi.

Igralo se kozaračko kolo i pjevalo do kasno u noć.

Sutradan je rastanak bio još interesantniji o čemu se prepričavalo na putu do Drvara. Djevojke Vedrog Polja ipak su bile najpažljivije. Podijelile su nekoliko pari vunениh čarapa, vunениh džempera, vezenih peškira, itd.

Bili su nam zahvalni, pogotovu vojnici. »Valjda će to spomenuti kako su ih Petrovčanke dočekale i ispratile«, kažu neke djevojke. »Nije nam žao ovih poklona jer smo ih svakako bile namijenile za partizane. Drago nam je da smo to imale sakupljeno« vele omladinke Vedrog Polja.

Kad smo ovo sve ispričali u Okružnom komitetu SKOJ-a u Drvaru bili su oduševljeni ovim vidom ukazane pažnje i gostoprimstva.

Za neke grupe je Zborno mjesto bilo u selu Vedro Polje a za neke na Oštrelj u. Svi su na vrijeme došli. I vođiči su prisutni, jer je valjalo rano stići na Oštrelj. Iako smo 'krenuli na vrijeme, govorili srno da treba da žurimo, da ne zakasnimo jer smo znali da nas na Oštrelju čeka pripremljena kompozicija voza koja rano ujutro treba da preveze delegate do nekih sela blizu Drvara. Delegati su na Oštrelj stigli na vrijeme. Tu su i delegacije koje su došle iz pravca Potoka i Bravska. Tu je i grupa petrovačkih pionira i omladine. Pripremili su kulturni program i treba da nastupe u Drvaru. Predvodila ih je Rada Lukač-Bika. Plan je bio da krenemo zajedno. Nije nam to pošlo za rukom jer je i neprijateljska obavještajna služba im[^]l? svoje planove, a vjerovatno i naš plan kretanja. U najvećem raspoloženju i pjesmi delegati i ostali ukrkali su se u vagone okićene parolama i zastavama. U trenutku kad je kompozicija trebalo da krene, naišli su neprijateljski avioni sa tovarom eksploziva. Bio je to strašan prizor kada su počeli da bombarduiu i mitralieskim rafalima da tuku po kompoziciji i raStrčaloj omladini.

Mašinista Sreto Miljuš je uspio da otkaći mašinu od kompozicije i da se njom spuSti malo dalje u šumu u namjeri da spasi mašinu, što mu ie zahvaljujući prisebnosti a i hrabrosti, _i uspielo. Omladina se razbježala po šumi. U tom trenutku teško je ranjena Draginja Miljuš koja je bila u 'kulturnoj ekini petrovačke omladine. Pogodena je od bombe prvog naleta neprija'teliskih aviona. Bila je vrlo vrijedna i aktivna omladinka. Nismo je ranjenu ostavili.

Teško smo je iznijeli u obližnju šumicu. Prizivala je često drugaricu Radu-Boku. Mislila je na najgore. Naša nastojanja da je spasimo bila su uzaludna. Brzo je podlegla ranama.

Još se nije znalo kako su od bombardovanja drugi prošli. Naređenje je došlo da se omladina kreće ivicom šume prema selima u okolinu Drvara. Neki nisu znali da je Draginja poginula. Tek naveče smo saznali da je i jedan vojnik bio ranjen na Oštrelju. Mogao je sam da ide. Treće povrijeđeno lice bila je jedna žena koja je u trenutku bombardovanja išla cestom i gonila prase pred sobom. Bila je pogodoena iz mitraljeskog rafala iz neprijateljskog aviona, ali je uspjela da zadrži svezato prase užeom za svoju ruku a da ga ne pusti. Mnogi koji su to vidjeli bili su začuđeni kako ta ranjena žena u najvećoj mucu drži i ne napušta prase.

Petrova'čki pioniri su ipak loše prošli. Krenuli su njih jedna grupa u suprotnom pravcu od onog kojim je trebalo da se kreću prema Drvaru. Tako uplašeni išli su dugo kroz šumu. Najzad su izbili više Kalabine Strane i kad su prepoznali Petrovac tek onda su se uvjerali da su bili zalutali i da su išli pogrešnim putem. Sve je to uticalo da kulturna ekipa omladine i pionira nije mogla kompleono da nastupa u programu na II kongresu USAOJ-a u Drvaru maja 1944. godine.

Tako je neprijateljska obavještajna služba, u nastojanjima da akcijom i vjerovatno planom da uništi cijelu kompoziciju sa delegatima i onemogući održavanje kongresa — završila porazom.

U drvarskim selima smo bili vrlo toplo primljeni. Samo smo jednu noć prenoćili a sutradan smo imali konačan raspored opet u obližnjim selima Drvara. U njima smo ostali cijelo vrijeme dok je Kongres trajao, imali smo organizovanu ishranu, prenoćište i zabavni i sportski program.

Kongres je radio noću a preko dana smo se odmarali. Za mnoge od nas ostao je u najdubljem sjećanju susret sa drugim Titom.

Kongresne odluke značile su nov podstrek za omladinsku organizaciju petrovačkog sreza.

ILIJA RADULOVIĆ

HEROJ MILE LATINOVIĆ

U porodici Koje i Jelice Latinović, u zaseoku Jasenovcu, na Bravsifeu, rodilo se 1919. četvrto dijete i treći, sin po redu. Prilikom krštenja dali su mu ime Mile. U prvim godinama života dijete je bilo napredno, raslo je i igralo ise sa ostalim vršnjacima kojih u to vrijeme u Latinovićima nije bilo malo. Četiri razreda osnovne škole Mile je učio i završio na Bravsku. Po završetku osnovne škole, izvjesno vrijeme, dok nije odrastao, Mile je čuvao stoku u Dravskom polju i u planini Grmeč. Kad je stasao kao momak, pošao je sa svoja dva starija brata na rad kod preduzeća »Šipad«.

Tih, miran, skroman i povučen, Mile se nigdje nije isticao. Slušao je naredjenja starije braće, što hi narod rekao »bio je sputan kao djevojka«. Jednog dana stariji brat Nikola, prilikom rada u šumi bio je ljut i Mili je udario šamar. Mile je uzeo Nikolu, podigao ga od zemlje, okrenuo se sa njim i dok ga je držao upitao je: »Zar ne vidiš da sam mnogo jači od tebe? Molim te, nikad više nemoj pokušati da me udariš. Na ljudski način sporazumno sve stvari možemo rješavati.« Ovaj događaj stariji brat Nikola je zapamtio i nikad više nešto slično nije ni pokušao da učini.

Okupacija zemlje i rasulo bivše jugoslavenske vojske zatekli su Milu Latinovića u uniformi na odsluženju kadrovskog roka. Služio je u artiljeriji i točak od zaprege očepio mu je nogu. Pukim slučajem je izbjegao da ne ode u zarobljeništvo. Stigao je kući i do početka ustanka skla-

Mile Latinović

njao se da ne izlazi pred oči ustaša i da ne padne u ruke neprijateljima.

Prvog dana ustanka 1941. godine sva četiri sina Koje i Jelice Latinović stupaju u oružanu borbu. Kod kuće ostaje stara majka sa snajorn i nejakom djecom. Ni jedan od četiri brata ne želi da napušta borbu i da ostane kod kuće. Novembra 1942. godine starijeg brata Nikolu smo ostavili na terenu da bude sekretar odbora, a kasnije sekretar partijske organizacije. Mladeg Milinog brata, Ljubu, ostavili smo da radi sa omladinom u zaseoku Jase novcu. On je kasnije otišao u XIII krajišku brigadu i bio je teško ranjen kao komesar čete. Najstariji brat Ilija i Mile nastavili su borbu i krenuli sa Biravskom četom u III krajišku brigadu.

U prvim borbama 1941. godine Mile je zapažen po borbenosti, ističe se hrabrošću, javlja se dobrovoljno na teže i složenije zadatke, mnogo ne priča, ne govori, ne reaguje ni na kakve poteškoće. Iz borbe u borbu je smjeliji i spremniji — reklo bi se uvijek u borbu ide promišljeno, vojnički. U prvo vrijeme, a i kasnije vjerovatno mu je pomoglo što je bio svjež vojnik — taman što je vojnu obuku završio — i krenuo u borbu. Prvih mjeseci 1941. godine pripadao je četi Milana Zorića. Mile se isticao u borbi na Kljevcima i prvoj borbi protiv Talijana kod Sanskog Mosta. Početkom 1942. godine ponovo se vraća u Bravsku četu i 28. februara 1942. godine — sa hrabrom grupom boraca skače i hvata žive talijanske vojnike kod sela Majkića, više Ključa. U borbama protiv Talijana na Bravsku, maja 1942. godine, sa Đokinom Babićem, Ninom Mandićem i Lakom Šobotom opet se ističe.

U napadu na Prijedor 19. maja 1942. godine Mile je bio u desetim Lake Sob ota. Iako su ustaški minobacači cio dan tukli njihov položaj i ustaše jurišale da bi ih odbacile sa položaja, borci su izdržali, a Mile je cijelog dana hrabrio drugove. Prilikom borbi za oslobođenje Ključa i Sarnice, kada je trebalo slomiti otpor ustaša u bunkerima, kod Mahale prema Željezničkoj stanici Mile sa Đokinom sakuplja od drugova ručne bombe privlači se bunkerima sa suprotne strane, baca bombe u njih, lomi otpor neprijatelja i omogućava prodor Čete.

Drugog novembra 1942. godine u napadu na Bihać — Mile zajedno sa Misom i 'Svetom Čulibricom' prodire u Zavolje, čime pomažu i omogućavaju prodor Čete i Bata! jona.

Šesnaestog novembra 1942. godine, kad je III krajiška brigada u sastavu Prve proleterske divizije prešla preko Bravska na njen dugi i teški borbeni put, nekoliko boraca iz Čete samovoljno je napustilo Četu, Sklonili su se, nisu htjeli da pođu na daleki put nego su radije ostali i priključili se drugim terenskim jedinicama. Idući kroz Paunovac, raskvašenim putem, nekoliko drugova iz Čete molili su me da ih pustim nazad da dovedu zaostale. Kad je čuo njihov zahtjev, Mile je rekao: »Ne, drugovi, ne treba ići po njih, nego pitati ako još neko želi da ostane da ga pustimo, jer kolebljivim nije mjesto u proleterima«. Ove riječi nasmijanog, ali ćutljivog i hrabrog Mile dimule su svakog borca u Četi. Niko više nije tražio da ide po zaostale, ili da ostane. Iako u to vrijeme nismo bili proleter i nego udarna brigada u sastavu I proleterske divizije, pri-svojili smo proletersko ime i ponosili se njime.

Dvadeset trećeg novembra 1942. godine III krajiška brigada napadala je utvrđeno uporište — grad Jajce. Na jurišu pred svojom desetinom Mile je bio teško ranjen kroz lijevu Stranu pluća. Zrno mu je prošlo iznad samog srca. Teško ranjen, Mile ne traži pomoć, nikom ne kaže da je ranjen nego viče: »Naprijed, proleter!« Kad je otpor neprijatelja slomljen i bunker likvidiran, Mile tek tada kaže da je ranjen i da treba da se previje. Nije mogao dalje, krv istékla, a rana se ohladila. Polaskom u brigadni sanitet i u bolnicu Mile hrabri svoje drugove i govori im da će se brzo vratiti. Odnosen je u brigadni sanitet, a odatle u Centralnu bolnicu u Jasikovac, pod Klekovaču. Mi, njegovi drugovi, pomislili smo da se tada za uvijek rastajemo sa dragim i hrabrim drugom Milom Latinovićem. Nismo se nadali da će poslije tako teške rane i pod onako teškim uslovima pokreta i liječenja Mile ponovo doći u Četu i Brigadu. Brigada je krenula u centralnu Bosnu i dalje, a Mile na liječenje nazad, u Krajinu. Težak je to bio rastanak, ali rat je surov i često rastavlja najbolje drugove.

Prvog februara 1943. godine kada je Brigada bila na Kruševu brdu — na njenom putu iz centralne Bosne prema izvornom dijelu rijeke Vrbas — dat je zastanak da bi se borci odmorili, ručali i spremili za dalji pokret. Bila je tišina. Daleko smo bili udaljeni od neprijatelja. Jedino je moglo doći do iznenađenja od četničkih prepada. Rafali šaraca, puškomitraljeza i pucnjava pušaka prolomili su tišinu i brzo izvukli sve borce sa oružjem. Prvi koji su vatru otvorili trčali su i razdragani vikali: »Stigao je Mile!« Vatra je prekinuta i sve jedinice obaviještene su zašto je bila otvorena ova vatra. Kad smo Milu upitali zašto je krenuo iz bolnice kada mu rana još nije zarasla — odgovorio je: »Kada biste vi znali kako je tužno biti daleko od borbe i svojih drugova, onda me to ne biste ni pitali«. Iako su Milu zaustavljali da još ostane u bolnici ili da ostane u nekoj drugoj jedinici, govoreći mu da je njegova III krajiška daleko i da od četnika i drugih neprijatelja do Brigade ne može stići, Mile je bio odlučan i krenuo je u svoju jedinicu. Na putu od Klekovače navratio je na Bravsko i sakupio one koji su zažalili što su ostali iza Dravske čete i Brigade. Na putu za Brigadom, sa grupom boraca koje je poveo sa Bravska, Mile je nekoliko puta stupio u borbu protiv četnika, naročito prilikom prelaska rijeke Vrbas. Četničko puškaranje nije ga moglo pokolebati da se vrati u svoju Cetu, Bataljon i Brigadu. O četničkim presretanjima, napadima i o probijanju boraca pričao je hladnokrvno i pribrano kao da je išao sa Bataljonom, a ne sa grupom boraca. Bio je presrećan što nas je stigao, pa na svoju još nezaliječenu ranu nije ni mislio.

Dvadeset prvog februara 1943. godine, u borbi sa Nijemcima, kod sela Lužani, kod Gornjeg Vakufa, njemačke juriše odbijao je ručnim bombama. U toku IV i V ofanzive bio je neumoran. Posebno glad i naporne marševe podnosio je sa osmijehom na licu, govoreći da mu nije teško i da samo misli na uspjehe u borbi. U probiju iz V ofanzive, pri napadu na Sinjevac i Vis u Zelengori upada u njemački raspored i hvata se u koštac sa Nijemcima. Poslije V ofanzive, ako bi samo dva dana bili bez borbe, Mile je tražio da sa svojim vodom pođe negdje u borbu.

Dvadeset drugog augusta 1943. godine, u napadu na Bugojno, u najžešćem ustaškom otporu privlači se bunkerima i baca ručne bombe. Zahvaljujući njegovoj hrabrosti, omogućen je uspješniji napad cijele jedinice.

U napadu na Zenicu, 10. oktobra 1943. godine, Mile se sa Đokinom Balbićem i još s nekoliko drugova prije početka napada provukao u Zenicu i sa unutrašnje strane došao do bunkera, razoružao stražu, iznudio im znake raspoznavanja, a zatim ušao u bunker iznio oružje i tek onda probudio 11 neprijateljskih vojnika koji su spavali. Iznenadjeni, razoružani Nijemci nisu mogli pružiti nikakav otpor. Prvog januara 1944. godine — u napadu na Banju Luku — sa svojim vodom prodire spoljnu odbranu neprijatelja, upada u grad i razoružava iznenadene neprijateljske vojnike. Interesantan je bio slučaj da je upao u zgradu gdje isu oficiri-piloti sa djevojkama čekali Novu godinu i bez borbe ih razoružao, a potom doveo u zarobljeništvo. Poslije svake borbe, dok bi drugi prepričavali šta je ko uradio, Mile o svojim uspjesima ništa ne bi pričao, jer kako to on kaže: »To je u ratu normalna stvar«. U toku borbe u Banjoj Luci poginuli su mu komandir Čete Stevo Miljuš i zamjenik komandira Čete, a nekoliko drugova je bilo ranjeno. Da bi ih osvetio, Mile je bio vrlo aktivan sa vodom u napadu na Sokolanu i on u prizemlje i na sprat baca ručne bombe. Poslije borbe na Banjoj Luci postao je zamjenik komandira čete.

Od petog aprila pa do 25. maja 1944. godine na području Livna i Livanjskog polja, Milinom zaslugom spaljena su i uništena tri njemačka tenka. On je rukovodio postavljanjem nagaznih mina na najprometnijim pravcima nailaska njemačkih tenkova. Jednom prilikom, kad su mineri išli bez Mile, nisu uspjeli da pregaze vodu koja je bila hladna i duboka preko jednog metra. Kada su se vratili i izvijestili o povratku — Mile se smijao, a zatim je došao da moli da se njemu iduće večeri povjere ovi mineri i njihov zadatak. Za Milu, tako reći prepreke nisu postojale. Oni koji su stavljeni njemu pod komandu iduće večeri nisu mogli kazati da je nemoguće gaziti. Mile je prvi u odijelu zagazio u hladnu vodu, a za njim su morali da gaze svi kojima je on komandovao.

Na cesti između Livna i Gubera postavio je nagazne mirne i čekao nailazak njemačkih tenkova. Kada su dva tenka bila spaljena, Nijemci su bili oprezniji.

Na dan 25. maja 1944. godine, na dan desanta na Drvar, njemačka kolona od 12 tenkova, 38 kamiona i 1.500 vojnika krenula je iz Livna, preko Korične, prema Glamoču i Drvaru. Prvi tenk naišao je na minu koju je Mile postavio. Tenk je bio spaljen. U toku borbe, kada je tenkowska kolona prešla Koričnu i krenula prema Glamoču, Mile razbija zaštitne dijelove, dolazi na cestu između Priluke i Korične, ukopava nagazne mine, a naveče kad su se Nijemci povlačili pod pritiskom naše Brigade, opet je jedan tenk naišao na minu. Dok je Brigada bila u zaštiti Vrhovnog štaba, poslije desanta, Mile nije spavao, nije se odmarao ni jednog časa, uvijek je bio budan i oprezan. Za Milu su govorili da uvijek »traži i zameće kavgu«, ali svakog puta da izlazi kao pobjednik. Šesnaestog juna 1944. godine na cesti između Bugojna i Gornjeg Vakufa sačekuje i uništava njemačku motorizovanu kolonu.

Dvadeset sedmog jula 1944, prilikom prelaska pruge Sarajevo—Konjic, Četa uništava neprijateljsku posadu u bunkerima i rovovima. Mile potom sam ručnim bacačem »džonbulom« gađa neprijateljski oklopni voz, koji je bio pošao u pomoć napadnutima.

Trinaestog augusta 1944. godine, kad su Nijemci i Bugari posljednjim snagama i naporima navalili na Prvu diviziju da je odbace na Ljubišnju planinu i od Pljevalja, Mile je sa Četom vodio borbu na život i smrt. Po nekoliko puta položaji su prelazili iz ruku u ruke, ali Mile, Mišo i drugi borci iz Čete nisu popuštali. Gomile mrtvih Nijemaca, Bugara i četnika ležale su pred Četom koja se nije povlačila.

Dvadeset drugog augusta 1944. godine, na drugu godišnjicu formiranja Brigade osvanuo je vedar i sunčan dan. Svim jedinicama naređeno je da izvrše neposredno osiguranje — da se borci odmore i vrše političke i vojničke pripreme za prelazak Brigade i Divizije preko rijeke Uvea u Srbiju. Kada su se jedinice razmjestile za odmor, većina boraca izula se da osuši obuću mokru od znoja i

rose. Neki borci bili su prilegli — da se odmore. U šumi na cesti Nova Varoš—Kokin Brod, dva kilometra od Bataljona koji se odmarao, prolomio se prasak bombi, mitraljeskih rafala i pušanih plotuna. Taj prasak nije trajao više od deset minuta, a potom su odjeknuli pojedinačni pušani pucnji. Na tom pravcu obezljebjenje je davala Mišina i Milina četa. Odmah sam na konju pojurio u pravcu njihove Čete da vidim šta se dešava. Miša, krupan, visdk, protegao se iza sna i nadlanicama tare oči kao da se još ni on nije orijentisao gdje se borba vodi. Pitam Mišu išta se tamo dešava? »Ni ja sam ne znam«, kaže Miša. »Tamo je otišao onaj ‚luđak‘ sa Dobotinim vodom i sigurno je nekog sačekao«. Miša je mislio na Milu, svog zamjenika, koji nikad nije mirovao, uvijek je tražio i zametao borbu. Kad smo dotrčali nad klanac u kome je borba vođena, Mile je već bio pri vrhu strane i na leđima zarobljenih njemačkih vojnika nosio je zaplijenjeno oružje i municiju. Prvo sam se izvikao na Milu zašto je bez odobrenja i naređenja išao u borbu, kad je trebalo da se odmara zajedno sa boricima, radi predstojećih zadataka i prelaska u Srbiju. Mile se blago nasmijao i rékao: »Mislim da nisam pogriješio, potukao sam Švabe, a mi nismo imali mrtvih ni ranjenih. Evo ti ova torbica njemačkog oficira za uspomenu, ako negdje zaglavim da me se sjećaš«. Tu torbicu i danas čuvam kao dragu uspomenu, šta sam mogao više da mu govorim: 19 mrtvih, 23 ranjena njemačka vojnika, spaljen kamion i motocikli, zaplijenjeno naoružanje i oprema, a Milina jedinica bez gubitaka. Mile nasmijan i raspoložen. Na primjedbu zašto se nije odmarao, Mile je rekao: »Nen^a odmora do konačne pobjede«. Radovao se našim uspjesima, a pogotovo skorom prelasku u Srbiju.

Dvadeset četvrtog augusta, 1944. godine u napadu na Palisat i Čajetinu, na bugarske fašističke vojnike, Milina snalažljivost, prisebnost i hrabrost dolazi do punog izražaja. Sa Četom upada u Čajetinu, presijeca odstupnicu bugarskim jedinicama, sprječava njihovo povlačenje prema Užicu. Razoružao je bugarsku bateriju, povadio zatvarače iz topova i izveo 32 konja baterijske zaiprege. Za cijelo vrijeme borbe na Palisatu, sa najpogbdnijih položaja tukao je neprijateljske vojnike u rovovima, ne do-

zvoljavajući im povlačenje. Opet uspjeh bez sopstvenih žrtava. Kada je prethodnog dana, na Zlatiboru, od četničkih bacača bila teško ranjena drugarica Mileva iz njegove Čete, Mile je djevojku sam sa bojišta iznio i prvi joj rane previo. Ranjavanje Milevino za dugo vremena zbrisalo je pitomi osmijeh sa Milinog lica. Prema neprijateljima, a pogotovo prema četnicima, postao je još ljući, još borbeniji. Drugog septembra tako reći na leđima četnika upada u Užičku Požegu. U daljnjem razbijanju četnika teško ga je bilo zadržati.

Četvrtog septembra 1944. godine, dok sam komandama četa saopštavao zadatak za napad na Kosjerić (mjesto u Srbiji), Mile je zadatak napola saslušao. Svom komandiru Miši Culibrku rekao je: »Ti primaj zadatke, meni je sve jasno, ja odoh«. Izgubio se u tamnoj noći. Došao je pred Cetu i rekao: »U kolonu po jedan, za mnom«. Na čelu svoje Čete, nečujno, bez borbe, ušao je u Kosjerić u kom je na spavanju bilo nekoliko stotina četnika. Kad je borba počela, Mile je sa svojom Četom napravio pravi metež. Goli četnici, bez odijela i oružja, skakali su na prozore i vrata bježeći glavom bez obzira. Kad su četnici koncentrisali svoje snage da bi 7. i 8. septembra krenuli u protunapad, Milu je teško bilo ubij editi da se sa Četom povuče na druge položaje, pred navalom nekoliko hiljada pijanih četnika. Uživao je da ih sačekuje na bliskom odstojanju, zatim brzom paljbom kosi iz svih oruđa. U narednim danima do 11. septembra, kad je III brigada razbila glavni štab Dražine komande na Ravnoj gori, Mile se ni jednog časa nije smirivao. Ako četnici ne bi napadali, on je samoinicijativno išao da ih traži i napada.

U napadu na Mladenovac 10. i 11. oktobra 1944. godine Mile je imao zadatak (tada je bio komandir čete) da sa Četom presiječe odstupnicu Nijemcima iz Mladenovca prema Beogradu i dovlačenje pojačanja iz Beograda u Mladenovac. Ovaj zadatak izvršio je na taj način što je sa svojom Četom cijelo vrijeme borbe bio uz samu cestu i prugu, te nije dozvoljavao saobraćaj u oba pravca. Sa grupom минера Mile upada na cestu i zakopava nagazne mine. Kada su tri njemačka tenka iz Mladenovca pojurila prema Beogradu, Mile je jedva očekivao njihov nailazak

na mine. Prvi tenk je prošao, nije nagazio. Nestrpljiv, Mile se podigao na noge. Kada je drugi tenk »tigar« naišao i nagazio na minu, gusta pečurka dima digla se u vazduh. Ne obazirući se na ostala dva tenka, koji su se odmah okrenuli i vratili u Mladenovac, Mile je skočio iz zasjede, potrčao prema zapaljenom tenku i iz njega izvlačio žive, eksplozivom ošamućene Nijemce. Dugo vremena poslije rata ovaj tenk, olupina, ležao je pored ceste kod Mladenovca. Istog dana naveče, kada su Nijemci počeli da odstupaju prema Beogradu, pred nastupanjem Crvene armije, Mile sa svojim borcima potpuno presijeca Švabama odstupnicu, na cesti pravi lom motornih vozila, plijeni 15 kamiona, dok Nijemci bježe pješice, bez vozila. Teško mu je bilo kad su kamione koje je on zarobio odvezli Rusi. Tješio se time što mi tada nismo imali šofere.

U borbi za oslobođenje Beograda svi borci i starješine III krajiške proleterske brigade bili su presrećni što učestvuju u oslobođenju Beograda u nezadrživim napadima i jurišima. Kad je Mile sa svojom Četom izbio pred zgradu Beogradske žandarmerije, neprijatelji su odbili da se predaju. Njihov komandant, pukovnik, tražio je da neko iz najviše naše komande dođe njemu na pregovore, jer on je, navodno, imao da postavi neke uslove. To je Milu jako naljutilo. »Kakve uslove i zahtjeve da postavljaju saradnici okupatora? Šta oni od nas da traže kada su sa Nijemcima i njihovo je oružje upereno protiv nas«. Mile ne sluša i ne prihvata nikakve uslove žandarmerijske komande. Za njega je naređenje njegove komande bilo svetinja. Sa dva voda Čete opkoljava zgradu, a na čelu jednog voda upada na kapiju u zgradu, prisiljava žandarme na predaju, razoružava Oko 300 žandarima, a među njima i glavnog komandanta Beogradske žandarmerije — pukovnika Radutovića. Cijelo vrijeme borbe u Beogradu Mile je neumoran, uvijek je iznalazio načine i mogućnosti kako najlakše, bez sopstvenih žrtava, da izvrši zadatak. Pred zgradom Vojne odjeće, pod Kalemegdanskom tvrđavom koja je bila pretvorena u neprijateljska uporišta, jako branjena sa Kalemegdana — Mile sa borcima probija zidove triju zgrada da bi se neopaženo privukao što bliže uporištu i napao ga iz neposredne blizine. Kad je probio posljednji

zid zajedno sa grupom njegovih boraca, sa ručnim bombama privlači se bunkerima, baca bombe u njim, a potom sa cijelom Četom juriša u uporište. Noću, 19. na 20. oktobar, u ranim jutarnjim časovima našao se Mile sa Četom na Kalemegdanskoj tvrđavi i uništavao posljednje ostatke neprijateljskih vojnika. Blistao je od radosti i zadovoljstva. Nazirao se konačan dan pobjede nad okupatorom i njegovim kvislinzima.

Po oslobođenju Beograda Prva divizija i naša III krajiška ostale su u Beogradu mjesec dana — radi odmora preoružavanja i sređivanje prilika u gradu.

Dvadeset četvrtog novembra i Mile je krenuo na sremski front da sa ostalim jedinicama nastavi borbu do konačne pobjede. Mile je postavljen za komandanta V bataljona. Teške borbe vodila je Brigada 4. decembra i narednih dana 1944. godine na Fruškoj gori i sremskom frontu. Front je probijen i jedinice su krenule naprijed preko trideset kilometara. Na jednom od juriša, idući pred svojim Bataljonom, 7. decembra 1944. godine bio je teško ranjen Mile Latinović. Od rana je uskoro umro. Istog dana na istom frontu i u istoj jedinici poginuo mu je brat Ilija, borac od prvog dana ustanka 1941. godine. Ugasio se život mladog komandanta, primjernog druga i starješine, junaka i heroja iz svih borbi koje je vodila njegova jedinica. Nije znao za umor i teškoće, glad i napore, sve je podnosio bez riječi. Svagdje, u borbi, na maršu, u svim teškim trenucima služio je za primjer. To je ono što se može u ovako kratkom opisu reći o blistavom liku junaka i heroja naše revolucije Mile Latinovića. Takav je bio i takav je umro naš dragi Mile. Njegov lik, svijetao lik, ostaće u nezaboravnoj uspomeni svih nas — njegovih najbližih drugova.

VASILJE ĐILAS

SAVA SOLOMUN

Savu Solomuna poznao sam od 1932. do 1936. godine, kada smo pohađali četvororazrednu školu u selu Janjilima. Bili smo zajedno i od novembra 1941. godine do januara 1943. u omladinskom pokretu u Janjilima i u opštini Smoljana. Kasnije smo se rjeđe viđali, sve do njegove smrti 25. maja 1944. godine.

Savo je rođen 1924. godine u selu Janjilima u porodici bogatijih seljaka, u vrlo uglednoj i poštovanoj porodici. Kasnije je cijela ta porodica radila za NOP. Četiri brata (među kojima i stričevići) poginuli su u NOB-i, dva su kao pripadnici NOV-e ostali živi, a pet članova ove velike porodice pomagali su Pokret, naročito materijalno. Poslije završetka osnovne škole, 1936. godine, nije mi poznato šta je zatim radio Savo Solomun. Znam jedino da je neko vrijeme bio u Beogradu. Od novembra 1941. godine bio je sekretar SKOJ-a u Janjilima, a u novembru 1942. godine otišao je u Opštinski komitet SKOJ-a u Smoljanu. U toku 1943. i 1944. godine radio je u Sreskom komitetu SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu, takođe i u Okružnom komitetu SKOJ-a, do svoje smrti.

Bio je onizak rastom, sa svijetlom crnom i gustom kosom. Oči su mu bile žive a pogled sugestivan, smio i uporan. Ostavljao je utisak inteligentnog, temperamentnog, smjelog i otvorenog čovjeka. Takav je i bio u suštini — neposredan, originalan, čovjek koji nije poznao niti je želio taktiziranje. Govorio je dosta brzo, živo, temperamentno i ubjedljivo. Njegov temperament dolazio je naročito do izražaja u radu pri čemu je bio agilan, čak na-

prasiat i dinamičan. Nije znao ni hodati polako, bez obzira na to da li mu se žurilo, ili ne ...

U školi je bio jedan od boljih učenika, pa je sva četiri razreda završio sa vrlo dobrim uspjehom. Ipak se isticao sklonošću za anangardizmom, ali je u svemu bio društven i nije zloupotrebjavao svoje socijalno porijeklo.

Kad je prvi put u novembru 1941. godine u selu Janjilima osnovana organizacija SKOJ-a Sava Solomun je izabran za prvog sekretara, pa smo skupa radili, pripremali akcije, dijelili i hranu i postelju, kad je trebalo (ja sam tada bio predsjednik Odbora NOSOBiH u našem selu). Često mi je pričao da rat mora riješiti ne samo pitanje slobode, nego i socijalne razlike. Vidio sam da je dobro poznavao Moriju naroda Jugoslavije i razvoj političke situacije u Evropi i uzroke ovom II svjetskom ratu. I na prvom sastanku SKOJ-a u selu dao je detaljan prikaz evropske političke situacije od I svjetskog rata do ovog, doprinio je snažnom ideinomi i političkom obrazovanju djevoika i mladića i cijelog sela.

Kao sekretar, pravilno ie usmieravao rad organizacije, svakome članu davao određene zadatke i neumoljiv u zahtievu da svako, pa i on sam, izvršava str oso svoje zadatke. Sjećam se i danas jedne njegove kritike zbog toga što jedan naš drug niie izvršio svoj zadatak. Cio slučaj je obradio sa svih mogućih asoekata, povezu i ući ga sa ratnom siituaciom, političkim stanjem i moralnim normama, a onda istakao dobre primiere drugih članova koji su se i žrtvovali da bi određeni zadatak ispunili. Govorio ie da se naš Pokret toliko afirmisao i da ne oskudijeva pojedinci-ma. da ie SKOJ borbena orsanizaciia i da od svoiih članova traži i žrtve, i smrt ako zatreba. Ni epova kritika \e uviiek bila oštra i poučna za sve članove, tako da se niie dešavalo da neko dva puta bude kritikovan. Istini za voliu, unosio je nekakav strah. u stvari, bio ie strog prema samome sebi pa i prema drum'ma. Za ni epa bi se mo?lo r^ći da ie bio timični predstavnik najrevölucionamijeg dijela naše mlade generacije u ratu.

Duže vremena u 1942. nisam se vidao sa Savom Solomunom. jer sam ia bio komandant omladinsko? radnog bataljona ove opštine za sabiranje ljetine u saničkoj i

ključkoj kotlini. Nakon mog povratka u jesen 1942. Savd je otišao u Opštinski komitet u Smoljanu, pa smo se rjeđe sastajali do mog odlaska u partizane u januaru 1943. godine.

Kao vojno lice u Šobatovcu, gdje sam obezbjeđivao tajna Skladišta, u septembru 1943. sastao sam se sa Savom koji me je pozvao da u Janjilima prisustvujem kao gost seminaru o ulozi, značaju i razvoju Narodnooslobodilačkih odbora, kao osnovnih organa narodne vlasti. Seminar je držan u kući Davida Banjoa i trajao je cijeli dan, a prisustvovali su odbornici iz sela Janjila i Kapijuva. Na seminaru je govorio Sava Solomun, prikazujući istorijat nastanka i razvoja NOO, zatim pregled međunarodne i unutrašnje političke situacije i stanja na frontovima. Bio sam prijatno iznenađen njegovim znanjem i govorničkim sposobnostima. Taj još dječak, sa 18 godina, suvereno je »vladao« auditorijem slušalaca starije generacije.

Naši kasniji susreti bili su kratkotrajni i rijetki. Posljednji put bili smo zajedno u maju 1944. godine na velikom narodnom zboru kod crkve u selu Suvaji, gdje je takođe govorio seljanima i borcima dijela Petrovačkog bataljona. Glavna mu je tema bila — izbjeglička vlada, kralj Petar i drugi izdajnici. Osuđivao je vrlo oštro njihov pokušaj i međunarodne reakcije da kralj i bivša vlada prisvoje rezultate. NOB-e za sebe i uporedio ih sa mačkom koja obigrava oko lonca u kojem se kuha vruć komad mesa i koja pokušava da ga ukrade ali se u svakom pokušaju opeče i pobjegne. Takav govor ostavio je na Slušaoce veoma snažan utisak.

Poslije Zbora nije se dugo zadržavao u selu. Zurio je u Petrovac, kao i uvijek, jer su ga čekali novi zadaci. Pozdravili smo se, na žalost posljednji put. U istom mjesecu, 25. maja, poginuo je junačkom smrću u Drvaru, braneći Vrhovni štab, kao član Okružnog komiteta SKOJ-a. Nije uspio da ispuni sve zadatke koje je SKOJ imao za njega ...

BOSKO STOJANOVIĆ

JURIS POD ZAŠTITOM NEPRIJATELJSKIH AVIONA

U ljeto 1944. godine Peta krajiška divizija u operacijama u Srbiji izvodila je svakodnevne akcije u rejonima Užice—Užička Požega—Bajina Bašta—Kremna i u drugim rejonima. Divizija je najčešće vodila borbe sa bugarskim jedinicama i Nedićevom vojskom.

Jednog julskog dana divizija se našla na logorovanju u Jelovoj gori. Cilj logorovanja je bio predah poslije napornih marševanja i borbi i priprema za dalja nastupanja i borbe. Za obezbjeđenje divizije na logorovanju određen je Drugi bataljon Prve krajiške brigade.

Komandant bataljona Cvijo Mazalica rasporedio je bataljon tako da su Prva i Druga četa zaposjele položaj na ivici šume, a Treća četa u sredini borbenog poretka isturena je unaprijed za par stotina metara ispred ivice šume iznad ceste Užice—Bajina Bašta. Zemljište na kojem je Treća četa držala položaj takode je bilo skriveno rastinjem, iako rjeđim nego što je to bilo na položajima Prve i Druge čete. Velika pogodnost položaja ove čete bila je u tome što se našla u rovovima za stojeći stav koji tu leže odavno, pa su bili obrasli travom i korovom. Ispred položaja čete zemljište je bilo blago talasasto i prošarano rastinjem i živičnjacima, ali ipak toliko visoko da je svojim glavicama i čuvicima sakrivalo cestu na dužini od 3—4 kilometra. Neposredno isored položaja Treće čete na oko četiri stotine metara nalazila se usamljena seoska kuća i štala. Od ceste se odvajao širok seoski put koji je vodio kroz naš položaj u šumu. Na 100 metara ispred šume, na putu, napravljena je od balvana barikada protiv tenkova.

Bataljon je zaposjeo položaj rano — pod zaštitom mraka. Negdje oko deset sati izjutra naišao je vod bu-

garskih vojnika. Kada je stigao do mjesta na kojem se put odvaja od ce9te, vod je zastao i poslije kratkog oklijevanja skrenuo sa ceste i uputio se pravo ka ivici šume. Vjerovatno su primijetili barikadu, ili im se iz nekih drugih razloga put učinio sumnjivim, pa su krenuli da izvide ivicu šume. Međutim, da bi to uradili bilo je potrebno da prođu kroz borbeni poredak naše Treće čete. Kada su stigli na rastojanje od dvjesto metara ispred nas, otvorili smo koncentričnu vatru. Naš Prvi vod je izašao iz rovova i zarobio tri bugarska vojnika i zaplijenio puškomitraljez. Nekoliko vojnika bilo je ranjeno, dok su ostali pobjegli natrag.

Poslije razbijanja voda bugarskih vojnika, sve do 13 časova vladalo je zatišje. Svakog časa smo očekivali napad. Već smo bili zaključili da toga dana napad neće uslijediti. Počeli smo da se opuštamo, a onda je prvi kamion iza krivine ceste izašao na vidik. Iza njega su išla još dva kamiona, pa zatim biciklisti, artiljerija sa konjskom vučom i najзад pješadija. Svi su se zaustavljali na cesti — na onom dijelu koji je bio skriven od oka i predstavljao mrtvi ugao za gađanje. Međutim, organizacija napada trajala je neočekivano dugo. Tek negdje oko 16 časova ugledali smo šest paralelnih četnih kolona koje su duž živičnjaka kretale ka našem položaju. Čekali smo da nam se približe na odstojanje neophodno za uspješno dejstvo. Kada je jedna od tih kolona stigla do kuće, zastala je. Vidjeli smo kako su izveli seljanku iz kuće i nešto sa njom razgovarali. Primijetili smo da im je ona rukom pokazala ka šumi. Odmah zatim zapalili su štalu i pod zaštitom dima nastavili kretanje naprijed. Centralna kolona išla je upravno na rov u kojem smo bili na položaju ja i Čeran¹⁾). čudili smo se bez nogu. Umro je prije nekoliko godina u Novom Sadu. da neprijatelji idu tako otkriveno. Vjerovatno su pogrešno ocijenili mjesto našeg položaja. Jedan dugajlija, sa šarcem na ramenu, išao je na čelu kolone koja se najviše približila našem položaju. Čeran mi je predložio da obadvojica nišanim puškomitraljesca dugajliju i da ga po komandi gađamo.

*) Čeran je rodom iz Ruiške. Na sremskom frontu ostao je

Čeran je bio veoma hrabar borac i veseljak, sklon raznim smicalicama u toku borbe. Prihvatio sam njegov predlog da zajedno nišanim. Kada smo zaključili da je kolona stigla na povoljno odstojanje, na njegov znak, zajedno smo povukli obarač. Dugajlija se opružio koliko je dug. Borba je počela. Bugari su se razvili u streljački stroj i počeli, pod zaštitom vatre, da se prebacuju. Ja i Čeran smo gađali grupu Bugara koji su bili u sastavu kolone koju je predvodio pogođeni puškomitraljezac. Više puta su pokušavali naizmjenično da svoga puškomitraljesca izvuku i sklone u zaklon, ali svaki put smo ih spriječili našim mecima, sve dok nisu sasvim odustali od namjere. Ranjeni puškomitraljezac je s vremena na vrijeme zauzimao sjedeći položaj, okrenut leđima k nama, da bi odmah zatim padao na leđa.

U međuvremenu stigla je jedna eskadrila od šest aviona iz pravca Niša. Prvi nalet aviona sručio je vatru po našim položajima, da bi zatim počeli gađati i po položajima svojih jedinica. Bugari su se zbunili. Uzalud su davali signale platnom, maramicama, raketama, čime su već stigli. Što je vrijeme više odmicalo to su avioni najveći dio vatre usmjeravali na položaje Bugara, a manji na nas.

Zabunu i loše pilotiranje bugarskih avijatičara iskoristili smo pa smo izvršili juriš. Razbili smo ih i prinudili na dezorganizovano povlačenje. U toku našeg juriša avioni su se vratili u svoje baze. Zarobili smo oko trideset bugarskih vojnika. U borbi je ubijeno oko dvadesetak vojnika, a preostali su se povukli. Zarobili smo bateriju minobacača i komoru sa kuhinjom. Borci koji su toga dana ostali bez ručka, sa apetitom su pojeli večeru namijenjenu bugarskim vojnicima. Bio je to, sjećam se, gust pasulj sa slaninom i crvenom paprikom.

Dugajliju puškomitraljesca, koji je bio prva žrtva borbe, zatekli smo živog. Govorio je, molećivim glasom: »Bratko, daj vode«.

Tako se desilo da je neprijateljska avijacija izvršila bombardovanje u našu korist.

Te noći divizija je bez borbe prešla preko ceste i nastavila nastupanje prema Čačku i Valjevu.

PETAR KECMAN

SIMO SOLOMUN

Rijetko se susreću ljudi ovalkve ljudske skromnosti, sklada između djela i svakodnevnog ponašanja, držanja i ophođenja sa ljudima kakav je bio Simo.

Radeći kao šegrt upoznao se sa svim nedaćama bivšeg društva i punom eksploatacijom radničke klase od strane bogatih, shvaća klasne suprotnosti i klasne interese radnika. Kao talkav, iako mlad, primljen je 1938. godine u napredni omladinski pokret da bi ga iste godine Savo Pandurević primio u -aktiv SKOJ-a. Prirodna bistrina omogućuje mu u ranoj mladosti da postane komunista, što ostavlja dubok pečat u njegovom ljudskom biću. Oslobođen religije i drugih zablude, čita naprednu literaturu i neprekidno radi na sopstvenom obrazovanju. Ulazi u suštinu klasnih odnosa, shvaća i način borbe KPJ za promjenu klasnih odnosa.

Kapitulaciju bivše države Simo doživljava kao posljedicu Vladavine nenarodnog režima i vraća se u rodno mjesto Bravski Vagamac. Njegovo se prisustvo odmah osjeća u selu. On hrabri, ulijeva optimizam i vjeru u sopstvene snage naših naroda, aktivno i pravilno objašnjava predstojeće tokove. Mnogima je ostao u sjećanju upravo iz tih dana po tome što je propast bivše države tako realno prikazivao tako da su se veoma brzo u to uvjeravali njegovi seljani shvatajući besmislicu bivše politike. Veoma je uspjelo objašnjavao predratni period i besmislicu političkog rivalstva bivših građanskih partija, njihovih korteša i saradnika.

Simo ili Sirnica, 'kaiko su ga zvali u selu, nije bio suvi frazer. On je bio praktičar, stalno se nalazio u žurbi, razgovoru sa ljudima, ali uvijek sa knjigom u ruci ili nekom zabilježskom o vijestima.

Već početkom decembra 1941. godine oformljen je aktiv SKOJ-a i on postaje njegov prvi sekretar. On istovremeno okuplja i stvara antifašističku omladinsku organizaciju, zatim omladinsku radnu četvu u kojoj je u početku bilo preko 150 omladinaca i omladinki, organizuje četvu predvojničke obuke u koju obuhvata oko 100 omladinaca. Neposredno u prvim danima 1942. godine u selu počinje sa radom tečaj za opismenjavanje nepismene omladine. To je djelo Simine aktivnosti i širine u radu. Iza toga on uporno radi na organizaciji pjevačkog hora i diletantske sekcije u selu. On lično kreira neke komade, komponuje pjesme, uvježbava hor i sekcije.

Simo je radio na aktiviranju SKOJ-a u stvaranju organizacije NOSOBiH-a.

Upravo njemu se može zahvaliti što je selo Bravski Vaganac imalo već koncem 1941. godine obuhvaćenu organizacijom bilo SKOJ-a ili omladine skoro cjelokupnu omladinu sela.

Početkom 1942. godine Simo postaje član opštinskog komiteta SKOJ-a za bukovačku opštinu a potom i predsjednik opštinskog odbora NOSOBiH-a i član SK SKOJ Bosanski Petrovac. On prisustvuje prvoj konferenciji sreškog komiteta SKOJ-a i prvoj okružnoj konferenciji SKOJ-a za drvarski okrug. Na jednoj i drugoj konferenciji uzima aktivno učešće u radu. Ističe stečena iskustva u radu sa seoskom omladinom kao i iskustva u radu sa aktivima SKOJ-a u partizanskim vodovima i četama lociranim na istočnom dijelu Bos. Petrovca. Formiranjem omladinskog radnog bataljona bukovačke opštine Simo postaje njegov prvi komandant i izvodi prvu radnu akciju omladine na obradi napuštene zemlje juna i jula 1942. godine da bi se već 2. avgusta našao na čelu omladinskog radnog bataljona u obradi i prvoj žetvi u saničko-ključkoj regiji. Ovaj bataljon su činile omladinske radne čete Bravskog Vaganca, Drinića, Sekovca, Bare i Bukovače.

On je služio ličnim primjerom u radu. Zalagao se u svim pitanjima života radne jedinice na čijem čelu je stajao, obilazi organizacije SKOJ-a po četama, uvježbava pjevački hor, diletantsku sekciju, radi na obučavanju nepismene omladine, obučava omladince u rukovanju oružjem, pa je upravo zbog toga njegov omladinski radni bataljon zauzeo vidno mjesto u prvoj omladinskoj poljoprivrednoj radnoj brigadi ljeta 1942. godine u ključko-saničkom području.

Simo je na svim ovim poslovima radio kao član KPJ, u čije redove je primljen prvih dana 1942. godine a kao takav potvrdio se u borbama još prvih dana ustanika. On je zapažen kao hrabar i odvažan u borbama u zasjedi u Zdenom dođu 8. i 9. avgusta 1941. godine kada su potučeni neprijateljski vojnici i uništeno nekoliko motornih vozila.

U IV neprijateljskoj ofanzivi januara 1943. godine Simo odlazi sa omladinom iz prve omladinske poljoprivredne brigade na prenošenje ranjenika iz partizanskih bolnica lociranih na području Bos. Petrovca, da bi se ubrzo našao u Desetoj krajiškoj brigadi kao politički komesar čete II Bataljona u ovoj brigadi.

Učestvuje u više borbi ali u borbi na Kamenj goru u Sandžaku bude teško ranjen, gdje ostaje bez jednog oka. Odmah po prvom ozdravljenju dok je još rana curila on se vraća u jedinicu i učestvuje u borbama kao ranjenik za oslobođenje zemlje.

Početkom 1948. godine kao major JNA uporno nastavlja školovanje, završava viši vojni kurs a potom Vojno-pješačku školu. S uspjehom savladava gimnaziju a zatim se upisuje na pravne studije koje završava 1956. godine da bi nešto kasnije položio i advokatsko-sudski ispit.

Pored stalne borbe za lično obrazovanje i uzdizanje on neprekidno radi na praćenju savremenih društveno-političkih zbivanja u čemu je bio neumoran.

Simo je bio primjer komunista koji je svakodnevno radio na svom sopstvenom uzdizanju nalazeći vremena i za lični i porodični život. Uvijek je imao lijepe riječi sa svim prijateljima i poznanicima nastojeći da svakoga razumije pa često i da se angažuje za rješavanje ljudskih

pitanja. On je poznat u svom rodnom selu kao čovjek koji je, jednostavno rečeno, živio sa ljudskim problemima sve do svog zadnjeg daha kada je u 48-oj godini završio život 17. juna 1971. godine. S njime ljudi su nepovratno izgubili čovjeka- radnika, pregaoca u miru i velikog druga i čovjeka.

ŽURILO MU SE

Dušan Morača, borac III krajiške brigade, u borbama za oslobođenje Bihaća 3. novembra 1942. godine, ušao u kuću Jugića u Zegaru i susreo jednu veoma lijepu djevojku. Dok su još kuršumi zviždali, Dušan se ipak zabavi oko djevojke, pa joj zakaza i randes za naredni dan, našto djevojka pristade. Dok se Dušan zadržao oko djevojke, pozva ga jedan borac, koji je vodio borbu i reče: »Dušane, eto ustaša, bježimo na vrata«, i velikom brzinom se izgubi.

Dušanu bi neprijatno da bježi od djevojke, a kad vidje ustaše da ulaze u kuću, on skoči kroz prozor sa II sprata, nađe se među ustašama i mašinkom osu rafale po njima, a potom brzo umače.

Sutra je grad oslobođen. Sa djevojkom se susreo na zakazanom mjestu i na pitanje šta ima novo u kući, djevojka mu reče:

»Mama pita, što se onako momku žurilo da nam onako brzo ode iz kuće?«

MARINKO BANJAC

OD SRPA DO TENKA

U kući Mile Kecmana, Vasanovića, kako su ga zvali u selu Driniću, ništa se neobično nije desilo kada je mlada Milica rodila žensko dijete.

Dali su joj ime Anka. Neka bude živa i zdrava, biće i muških glava. Mladi ste, imate vremena, rodićeš i sina, tješile su je komšinice.

Kao petnaestogodišnja djevojčica, 1939. godine Anka je pohađala u Bukovači tečaj, zajedno sa nekoliko djevojčica iz sela. Naučila je prva slova i mogla se potpisati na prva ljubavna pisma.

U Milićinoj porodici rađala su se djeca. Kada je rođeno prvo muško dijete, Svetko, ponosili su se i otac i majka. Međutim, najstarije dijete Anka, počelo je zabrinjavati roditelje, jer se u ranoj mladosti počela zanimati za politiku. Imala je tek sedamnaest godina kada je pod uticajem njenog brata od tetke, Svetka Kačara, pristupila naprednom omladinskom pokretu.

Na seoskim skupovima i sijelima djevojka Anka je često pjevala narodne i revolucionarne pjesme i odmah je bila zapažena od omladinaca, ali i od žandarma.

Roditelji su se plašili za svoju kćer. Ubrzo je buknuo rat. »Preko noći je pala trula buržoaska država; izdadoše je gospoda ministri i generali« — tako je Anka govorila roditeljima. »Bosa, gladna i bijedna raja ostavljena je na milost i nemilost okupatoru«.

Komunisti su radili na organizovanju ustanka. Ilija Došen, organizator ustanka u ipetrovačkom kraju, zajedno

Anka Kecman

sa Svetkom Kačarom dolazi i krije se u kući Ankinih roditelja. Ankina aktivnost u tim danima nastavlja se većim intenzitetom, a u vrijeme početka borbe Anka stupa među prvim u aktiv SKOJ-a sela Drinića.

Među prvim u selu, Anka se prihvatila posla oko snabdijevanja boraca rubljem, čarapama, šalovima i rukavicama; radila je i plela danonoćno u omladinskoj radnoj četi u selu Driniću. Sa svojim vršnjakinjama, starijim i mlađim djevojkama, išla je i na duža putovanja izvan sela. Prvi put je na duže vrijeme bila odsutna sa svog ognjišta kada je sa seoskom radnom četom krenula u Podgrmeč — da na svojim leđima donese torbu žita za partizane i siromašne porodice u petrovačkom kraju. U dubokom snijegu i velikoj vijavici Grmeča, slabo odjevena i obučena, gazila je Anka i obilazila magacine Podgrmeča, sve do Budimlić Japre.

Plavokosa djevojka Arika, izrazito živih zelenih očiju, u radnoj četi je bila primjer svima. Zato je postala i član Partije. Poslije prijema u Partiju, Anka napušta selo i odlazi u prvu omladinsku radnu akciju u Saničkoj dolini.

Na ovu radnu akciju omladine Bosanske krajine Anka dolazi sa srpom u ruci a pod crvenom zastavom na kojoj su izvezeni srp i čekić.

Od omladine Drvara, Petrovca, Grahova, Sanice, Ribnika i Ključa, formirana je prva poljoprivredna radna brigada. Radilo se cijelo ljeto, izvojevana je bitka za žito, a onda ih je posjetila Prva krajiška brigada.

Reklo bi se od radosti, sreći i ponosu nije bilo kraja Veličanstven je bio susret boraca sa žeteocima i radnicima Prve poljoprivredne omladinske brigade.

Sa radnom brigadom ostalo je nekoliko ranjenih i bolesnih drugova na privremenom oporavku, a u Prvu krajišku brigadu je stupilo nekoliko desetina omladinaca i omlađinki iz radne brigade.

Među onima koji su ostavili srp i uzeli pušku i bombe — bila je i Anka. Na njenom ramenu našao se karabin, a o opasaču su visile ručne bombe.

Umjesto marame, seoska djevojka Anka stavila je titovku sa pažljivo izvezenom petokrakom zvijezdom, sa srpom i čekićem.

Anka se našla u Prvoj krajiškoj brigadi sa borcima Drinića. Sve su to bili omladinci, njene Komšije, rođaci i prijatelji. Morala je biti primjerna u svemu, podnositi napore i u praksi dokazivati da je žena ravnopravan član borbene zajednice. Nikakvih izuzetaka i posebne pažnje prema sebi nije dozvoljavala ona, jer se vaspitala u SKOJ-u i Partiji za dugu, napornu i borbenu stazu na kojoj treba kao komunista da prednjači. Takva je bila Anka u koloni Prve krajiške brigade.

Živahna, hitrog i lakog hoda, u razgovoru sa sagovornikom ubjedljiva, postojana i odvažna, sa naglašenim ljudskim emocijama, Anka je bila veoma zapažena mlada ličnost. Uvijek spremna na pomoć svakom borcu, svakom drugu i drugarici, uz obavljanje vojničkih obaveza, straže, od sitnih ženskih poslova, vješto i brzo je krpila poneki patrole, dežurstva, u maršu i jurišu, Anka nije bježala ni komad odjeće svojim drugovima, na brzinu prišivala dugmad, a potom previ jala ranjene drugove, u hodu pomagala nemoćnima i bodrila klonule.

Poslije oslobođenja Bihaća, novembra 1942. godine, neposredno uoči IV neprijateljske of anzi ve njemačke jedinice vršile su pritisak u namjeri da prodru iz Sanskog Mosta preko Petrovačkog polja. Talijani su usmjerili svoj prodor od Knina prema Grahovu. Borci Prve krajiške brigade davali su žilav otpor njemačkim snagama kod Sanskog Mosta, Sanice i Ključa. Okupator je htio presjeći odstupnicu Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i partizanskim bolnicama i drugim jedinicama na ovom sektoru.

Otpočele su oštre borbe u predgrađu Sanskog Mosta, na Krasuljama, a potom na Bajeru i Paunovcu. Ankin bataljon vršio je danonoćne kontranapade, da bi razbio neprijatelja i zaustavio njegovo nastupanje. Borci Drinićko-bukovačkog voda, koji se nalazio u sastavu bivše Prve petrovačke čete, tukao se na život i smrt.

Drinićani i Bukovčani nisu mogli ostaviti smrtno ranjenog Vladu Banjca, zvanog Karana, jednog od najboljih boraca još iz prvih ustaničkih dana u borbi za odbranu Oštrelja.

Jurišali su.

Smrtno je ranjen Pero Kecman.

Opet su jurišali. Ranjen je zamjenik komandira Milutin Kecman. Borci su opet samoinicijativno jurišali. Smrtno je ranjen i Košta Banjac. Jurišali su ponovo. Tako je otpočela samostalna borba svih boraca ove čete sa jednom njemačkom jedinicom koja je đavolski navaljivala da slomi otpor Prve krajiške.

Nijemci kao da su sav teret ove borbe prenijeli na borce ove čete. Otpočela je borba prsa u prsa. Mnogo je ranjenih drugova. Anka se zajedno sa svojom hrabrom drugaricom Stanom Maričić našla u središtu borbe. Previjale su ranjene drugove, organizovale njihovo sklanjanje, sa puškom se probijale sljedećem ranjenom drugu, a borba nije jenjavala. Svaki borac, bez komande, snalazio se svojim požrtvovanjem, tražeći najbolja rješenja za spas svojih drugova.

Anka i Stana nisu više bide bolničarke voda, čete, išle su da spasu svoje, ginuli su Drinićani i Bukovčani, Barani, Šekovčani i Vagamčani, i svi su bili njihovi. Ginuli su jedan za sve, svi za jednog, ranjeni su davali pomoć zdravima, ali svi su dozivali i tražili svoju Anku i Stanu.

Na bojištu Bajera, u suton, zaustavljena je protivnička navala.

Dugom ratnom stazom, borbenim putem slavne Prve krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade išla je Anka sve dok nije prešla u IV krajišku brigadu koncem 1943. godine, učestvujući u borbama i okršajima ove jedinice, posmatrajući traume rata i ratnog užasa. Bila je teže ranjena na Kečevu, gdje je prebačena u bolnicu Vrhovnog štaba NOV POJ a odatle na Siciliju, radi liječenja i oporavka.

Nakon prvog oporavka javila se nostalgija za zemljom, za svojom jedinicom, za drugovima, borcima krajiških brigada. Anka je govorila liječnicima i upravi bolnice da se osjeća dobro, pa se prijavila kao zdrava na obuku za prvu tenkovsku brigadu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Mislila je da je to najkraći put za zemlju.

Bila je to teška obuka i za one koji su imali tehničko predznanje. Anka je sve savladavala upornošću komunista,

upornošću skojevke. I stvarno, mlada skojevka, do juče polupismeno seljačko dijete, ovladala je ubrzo komplikovanim mehanizmom teškog tenka namijenjenog za borbe u savremenim armijama.

Nastavu i obuku na teniku odlično je savladala. Mlada djevojka postala je tenkista.

Postala je tenkistkinja prve jugoslovenske tenkovske brigade i učestvovala u više borbi kao jedina žena tenkistkinja u narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji.

Anka se nalazila u II tenkovskom bataljonu Prve armije.

Sa tenkom učestvuje u borbama za oslobođenje Dubrovnika, Trebinja, Bileća, Nevesinja i Stoca, a potom Čapljine, Listiće, zatim u borbama kroz Dalmaciju, Liku, Krajinu, sve do Slovenije. Posljednje borbe vodi kod Trsta.

Arikin tenk je bio na čelu kolone koja dolazi pred Čaplinu. Kroz borbenu vatru vozila je tenk do mosta. Otpočela je paklena vatra. Njen tenk je Obasut topovskim granatama, a potom se našao u plamenu.

Tenk je u plamenu. Mile Martinović komandu je da se napusti tenk. Prvi je pao Berginac. Mile je štitio Ankino napuštanje tenka. Pao je i nišandžija Šiljegaj. Anka je u vatri napustila tenk, ali teško ranjena. Neprijatelji su uništili njezin, a zatim i drugi pristigli tenk.

Vaspiitavana duhom revolucionara i komunista, tenkista Anka se ne udaljuje od svoje divizije. Za nepun mjesec dana opet se našla u tenku, nastavljajući borbeni put do slobode.

To je bio, u najkraćim crtama, borbeni put skojevske, a zatim člana Partije iz sela Drinića, Anke Keeman. koja je bila prva žena tenkista u Jugoslaviji.

Marko Jokić

MILOVAN T. SAMARDŽIJA

SJEĆANJE NA MARKA JOKICA

Poznavao sam ga kao komunistu, borca — partizana, komandira i komandanta. Njegovo ime ne mogu da zaboravim i mislim da ga teško zaboravljaju svi oni sa kojima je radio i bio ratni drug u toku narodnooslobodilačke borbe. Poblize sam ga upoznao u aprilu 1943. godine kao komandira 1. čete, 3. bataljona, 3. krajiške proleterske brigade. Čuo sam i ranije za njega. Njegovu četvrtu su zvali po njegovom prezimenu — »Jokićeva četa«. Ovaj naziv se odomaćio ne samo kod boraca njegove čete, već i kod mnogih boraca i starješina Brigade. Čak i kod nas u Štabu Bataljona, kad se diskutovalo o nekoj akciji koju treba izvesti i pri rasporedu četa, upotrebljavan je ovaj naziv.

Za borca ili starješinu njegove čete bio je ponos da kaže da mu je komandir Jolkić, da je iz Jokićeve čete. Da budu ponosni postojalo je više razloga. Marko Jokić je prije svega bio dobar drug i komunista. Brinuo se za svakog borca i starješinu u četi. Poznavao ih je ne samo kako se biju i jurišaju, već i kakvi su uopšte kao ljudi i vojnici. Poznavao je njihove porodične prilike, njihove želje i težnje, njihova raspoloženja. Na svako pitanje o ma kojem borcu ili Starješini njegove čete, Jokić je uvijek mogao dati pouzdan i tačan odgovor.

Međutim, Jokić nije osvajao srca svojih boraca samo ljudskim odnosom, brigom za svakog i uvijek kada je ona bila nužna. On ih je osvajao i svojim boračkim kvalitetima, svojom pribranošću i hrabrošću u boju, svojim podvizima. A to je u ratu koga smo mi vodili bilo od izvanrednog značaja.

Kada su se oni najhrabriji i najodvažniji Vođeničani, Suvajčani, Skakavčani i Brestovčani u julskom ustanku 1941. godine počeli okuipljati pod ustaničku zastavu, Marko Jokić je bio među prvima. Već u prvim borbama, onoj pod Obljajem poslije ustanka, na Ripču, Velikom Radiću, a posebno onoj pri napadu na neprijateljski logor na Bravsku, Marko Jolkić se svrstava u grupu najhrabrijih boraca Vođeničke čete. Ozbiljan i zreo, politički stabilan i neposredan u kontaktima sa ljudima, Marko ubrzo skreće pažnju boraca i naroda na sebe, na svoje držanje u borbi i van borbe, u diskusijama i raspravama, na konferencijama i zborovima. Primljen je u KPJ među prvim borcima Vođeničke čete. Zdravko Celar, koji je do jeseni 1941. godine sa četom učestvovao u nekoliko okršaja, visoko je cijenio Markove ljudske, starješinske i boravke osobine i kvalitete. Otuda, u jesen 1941. god. on ga, na predlog boraca, uzima za svog zamjenika, Jovu Medića za komesara, a Đuru Pećanca za zamjenika komesara čete.

Zdravko je znao da će se kratko zadržati u četi i da je Jokićeva skora perspektiva biti komandir »Vođenčana«. To se i ostvarilo već u decembru 1941. kada je Celar postavljen na novu, odgovorniju dužnost.

Skroman i još uvijek bez dovoljno iskustava za obavljanje ovako odgovorne dužnosti, Marko je teška srca dao svoj pristanak.

— Velika je to odgovornost, drugovi. I ne samo odgovornost, to su i takve Obaveze za čije ispunjenje nije dovoljna samo hrabrost. Ja ću raditi koliko znam i umijem, a vi ćete mi pomoći, govorio je Marko prilikom preuzimanja Č0te.

Oko Petrovca, gdje je Jokićeva četa vodila borbe sve do kraja marta 1942. godine, njegovom zaslugom i najizra-slijih drugova oko njega, Četa je učvrstila svoje redove i odoljela ne samo pritiscima ustaško-italijansko-četničkih snaga koje su ugrožavale slobodnu teritoriju, nego i pokušajima četničke propagande da se poljulja moral njegovih boraca. Tu je početak njegove slave. I borci i narod, u njemu su vidjeli nesalomljivu snagu ustanka i pobjedu istovremeno. O Jokiću i »Vođenčanima« omladina je pje-sme pjevala, dičila se i ponosila njihovom snagom, koja je

ulivaia vjeru u pobjedu. A to nije bila mala snaga. Sto dvadeset što bi se reklo do zuba naoružanih dobrovoljaca vodjeničkog kraja, sa Jokićem i Đurekanom na čelu, sa trobojkom i crvenom petokrakom koja se iznad njihovih glava u koloni raspjevane vojske na maršu vijorila.

Jokić se ističe u borbi na Paunovcu, u borbama oko Pecke, Medne, Gerzova, Vrbljana i Sitnice u razbijanju četničkih snaga u proljeće 1942. godine.

Kada je u toku jedne teške borbe na Bravsku, početkom maja 1942. godine, pored sebe vidio mrtvog Đurekana, omiljenog komesara čete, bio je preneražen. Videći da mu niko u četi ne može povratiti život, osjetio je težak bol na srcu. Samo za tren, koliko da se uvjeri da je to teška istina, Jokić je kao u snu jurnuo prema neprijateljskom streljačkom sitroju sa grupom boraca koji su se našli oko njega. Ali, nikakve žrtve, posebno žrtve neprijatelja, nisu mogle ublažiti bol za Đurekanom, komesarom, komunistom, od koga je Jokić mnogo naučio, koga je cijenio i iznad svega toga iz dna duše volio.

Tih dana, bolje reći 24, 25. i 26. maja, kada je pod pritiskom naših snaga započelo povlačenje Italijana, ustaša i četnika iz Bos. Petrovca, Jokićeva četa, na čelu sa njim, još uvijek pod svježim utiscima komesarove herojske smrti, tukla je neprijatelja ne prezajući ni od kakve opasnosti. Tek kada su Dušan Đumić i Petar Trkulja, dva najbolja puškomitraljesca u četi pali na jurišu, Marko je skretao pažnju borcima da se moraju više čuvati, da sa što manje žrtava postignu ono što žele.

— Da, biti komandir, to je dužnost koja strašno mnogo obavezuje. Meni borba i ovo mutljanje sad tamo, sad ovamo, pa ni uslovi pod kojim živimo, sve to za mene ne predstavlja nikakvu teškoću. Jer, u ratu moraš biti na sve spreman. Ali, kada ti borci ginu, to je teško podnijeti — govorio je Marko drugovima sa terena poslije oslobođenja Petrovca. Skretao im je pažnju da se brinu za njihove porodice, da im uzoru, posiju i pokose. Da im se nađu pri ruci kada to zatreba.

Marko je bio starješina i drug. Kao komandir bio je strog, ali pravičan; borci su ga poštovali i slušali, bili su ponosni na njega. On je bio duhovit i veseljak. Poslije

svake akcije borci bi diskutovali o njegovim postupcima u Okršajima, pitali bi jedan drugoga: »Je li ono tebi komandir rekao: što se plašiš, nijesi od pamuka da će te metak pročešljati«, ili : »Jesi li čuo kako je klicao »Naprijed«, vidiš da je neprijatelj demoralisan i da ne zna kuda puca«, ili: »Koga je ono primijetio kako juriša, pa se je zato ljutio, treba to sada da znamo pa da mu na konferenciji možemo reći sve«.

Ovakve diskusije su, u stvari, bile pripreme za konferenciju čete. Iako su izvršili zadatak i pobijedili neprijatelja, po držanju komandira zaključivali su da će na njih biti primjedbi i da Jokić neće propustiti, a da ne ulkaže i na najmanju sitnicu, a isto tako da ne pohvali i oda puno priznanje svakome onome koji se u borbi istakao.

Voleći svoga komandira, kako su to samo znali voljeti borci svoga Jokića, bilo je svakom od njih teško da mu se što prebaci za držanje u akciji. Ako bi se desilo da je u pitanju nečija nedovoljna hrabrost, onda je o tome razmišljala sva četa. Jer, svi su znali da je to ono što njihov komandir cijeni, pošto je i sam bio izvanredno hrabar. Ovu bi Slabost smatrali zajedničkom slabošću čete, iako bi se radilo o pojedincu, jer su bili u tom jednodušni i uvjereni da ne bi smjelo biti slabog borca u četi kojom komandu je Marko Jokić. On je svoje borce bodrio ne samo u borbi, nego i na maršu, odmoru i na svakom drugom mjestu.

Za vrijeme marša, ako se očekivao susret sa neprijateljem, Marko se mogao vidjeti na svakom mjestu: na čelu čete gdje upravlja radom patrole u prethodnici, zatim duž četne kolone gdje sa borcima vodi diskusiju i priprema ih za razvijanje u borbeni poredak i odlučan napad ako dođe do susreta i borbe sa neprijateljem. Objašnjava onima na čelu kolone, a zatim zaostaje, pa tako duž čitave kolone — sve do posljednjeg borca u četi. Iznosi im sve što ih može interesovati u vezi sa neprijateljem: da li se očekuje borba sa četnicima, ustašama, Nijemcima, ili domobranima, kakva im je borbenost itd, a na kraju obično ponavlja: »E, samo da se sretnemo sa njima, ili da nas odnekud napadnu, ala bismo im dali po repini«. Na ovo bi se njegovi borci smijali i radovali bi se isto kao i njihov ko-

mandir, jer su uvijek bili uvjereni da će iz okršaja izići pobjednici. Na dužim marševima i kad su borci bili umorni, te je prijetila opasnost da se kolona prekine, Marko se mogao Vidjeti čas na čelu, čas na začelju svoje čete; vodio je računa o marševskoj disciplini i o svakom borcu svoje čete, brinuo se za njih i pomagao im da izdrže marš.

Po završetku marša i stizanju na cilj, gdje je trebalo četa da se odmori (ako nije bilo potrebno odmah stupiti u borbu), Marko bi se brinuo o smještaju boraca za odmor, o njihovoj ishrani i borbenom obezbjeđenju. Nije bilo stvari koju bi Marko zaboravio.

Štab Baitaljona je uvijek bio siguran da će pored takvog Jolkića u 1. četi biti sve u redu. Imao je puno povjerenja ne samo u Jokića, nego i u njegovu četu kojom je on rukovodio i koja je svaki borbeni i drugi zadatak junački izvršavala i Služila za primjer ostalim u Bataljonu, koje su je u stopu pratile. Eto, takva je bila »Jokićeva (Vođenička) četa« i Marko Jokić kao njen komandir. To su i razlozi zbog kojih su ga njegovi borci voljeli, cijenili i poštovali.

Počela je bitka na Sutjesci. Marko, po potrebi službe, predaje četu svom zamjeniku Đuranu Kovačeviću i odlazi za zamjenika komandanta bataljona. Na ovoj dužnosti Marko se brzo snalazi i njegove ga vrline kao komuniste, borca i komandanta brzo čine još popularnijim u očima svih boraca u Bataljonu. Već poslije prvih akcija borci ostalih četa, kojima nije bio komandir, raduju se kada vide da će i Marko sa njihovim četama u borbu. Počeli su da se čuju glasovi omiljenih znakova na juriš, sad već u dvije čete, iz trubica Marka i Đurana. Njihove trube postale su popularne kod svakog borca u Bataljonu. Kad ih čuju borci 2. ili 3. čete, znaju da je pored njih Jokić, što ih je neobično radovalo i ulivalo im još više snage u pobjedu.

Pri proboju sa Sutjeske Bataljon je dobio zadatak da zauzme jako utvrđeni neprijateljski položaj na koti Vis. Marko je išao sa 2. četom, i kad smo se našli na jurišnom

odstojanju, čula se njegova truba i njegov glas. U 1. četi je davao trubom znak Đuran Kovačević. Nalazeći se sa 1. četom čuo sam kako se borci dovikuju: »Naprijed! Da stignemo na vrh prije 2. čete i Jokića«. Kad smo poslije razgovarali sa borcima zašto baš prije 2. čete i Jokića, objašnjavali su to time, kako imaju želju da prikažu svom bivšem komandiru da su ostali i dalje onakvi kakve ih on poznaje i da on može i dalje biti ponosan na njih, kako mu ne bi mogao niko ništa prebaciti na račun »bivše« čete.

(Stvarno, na Visu, Marko je imao šta i da vidi. Ispred 1. čete ležao je leš do leša njemačkih vojnika, a svaki je borac trčao kada bi vidio Jokića da mu se pohvali i sa radošću ispriča šta je uradila njegova četa. Kad bi im Jokić rekao da su »sile«, bili su srećni. Ovakvih dirljivih momenata, momenata ponosa na svog starješinu, bilo je mnogo i ispoljavali su se svakom prilikom i na svakom mjestu.

Poslije Sutjeske napadali smo i oslobodili Bugojno. Naš Bataljon je napadao sa zapadne strane. Sa Bataljonom je bio i Marko Jokić. Neprijatelj se uporno branio iz utvrđenih zgrada. Naši borci su u jurišu vikali: »Naprijed Krajišnici«. Odgovor neprijatelja je bio: »I ovamo .su Krajišnici, nećete lako u Bugojno!« Tu se naišao i Marko, među borcima, pa je dovikivao neprijatelju: »Ovdje su Titovi Krajišnici, samo nas čekajte, pa vam ni Ante, ni Hitler neće pomoći«. Prodirući u grad, Jokić je bio teže ranjen u nogu. Pao je na zemlju i ostao ležeći. Borcima koji su dotrčali da ga sklone u zaklon i bolničarima, koji su dopuzili da ga previju, Marko je doviknuo: »Naprijed, drugovi, neprijatelj je u panici. Koristite to, a za mene je lako ... «

Dok su borci izvlačili ranjenog Marka, on je i dalje vikao: »Samo naprijed!« Borci Bataljona kada su doznali da je Jokić ranjen svi su se raspitivali da li je teško ranjen, hoće li preživjeti, da neće ostati bez noge? Posebno su ga žalili borci 1. čete i govorili: »Bolje bi bilo da je još kod nas, sigurno ne bi bio ranjen«.

Krv? sve ovo osjećalo se koliko su borci voljeli Marka Jokića, zamjenika komandanta bataljona, posebno borci »njegove« čete. Marko je poslije ozdravljenja ostao ono

što je bio i prije ranjavanja: dobar borac, drug i komandant.

Prije desanta na Drvar, — maja 1944. godine, sa dužnosti komandanta Drvarsko-Petrovačkog odreda, Marko je otišao u Oficirstku školu VŠ u Drvar. Prilikom neprijateljskog desanta on se našao sa ostalim drugovima pred časnim zadatkom odbrane našeg Vrhovnog štaba i druga Tita. Marko je kao komandir II oficirske čete bio u prvim redovima, kao i uvijek, odan svojoj Partiji, Vrhovnom komandantu i svom narodu. On je u jurišu na njemačke padobrance na Golubiću u Drvaru herojski poginuo na čelu Druge oficirske čete, koja je svojim napadima na neprijatelja omogućavala otstupnicu opkoljenim branio-cima Drvara.

Za pokazanu hrabrost i odvažnost u toku NOR-a, Jo-kić je proglašen za narodnog heroja.

PEČENJE KROMPIRA

Dode Simo iz Brestovca u svoju kuću, koju je bio napustio početkom ustanka jula 1941. godine, sklanjajući se u zbjegove Grmeča, da vadi krompir, kojeg je dovoljno imao, da ga utraپی u kuću.

Kad to vidje njegova žena, ona ga začuđeno upita:

»Je li, Simo, kako ćeš trapiti krompir u kućni trap kad znaš da je ratno stanje, spaliće nam kuću, izgoriće krompir, ako za boga znaš?«

»U redu je, ženo«, odgovori Simo. »Taman će nam ustaše ispeći cijeli trap krompira o jednom trošku, pa će nam biti lakše.«

ANEGDOTE

MARKO RADOŠEVIĆ

MUDAR I HRABAR

Odmah poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, pa sve do 27. jula 1941. godine, KPJ je vršila pripreme za oružani ustanak u bosanSko-petrovačkom srezu. Između ostalih, partijskim radom je bilo obuhvaćeno i nekoliko drugova iz sela Vodenice. Preko njih je KPJ vršila uticaj na mase i obavljala pripreme za borbu. Među tim drugovima bili su Marko Jokić, Jovo Medić, Božo Jeličić, Rade Stupar i još nas nekolicina — njihovih dobrih i vjernih drugova — među kojima je bio i Luka Jeličić, čijoj uspomeni i posvećujem ove redove.

Pred sam ustanak, u naše selo su dolazili drugovi iz partijskog rukovodstva, gdje su noću, u strogoj tajnosti, održavali sastanke u vezi priprema oružanog ustanka sa određenim brojem drugova u koje su bili sigurni po cijenu života. Takvih sastanaka održano je više, a posljednji je bio između 25. i 27. jula 1941. godine.

Na tom sastanku je odlučeno da se nas što više prebaci pod Osječenicu, u selo Kolunić, u šumu iznad kuće Milijana Mirkovića. Bila nam je skrenuta pažnja da trebamo biti oprezniji ići pojedinačno ili u sasvim malim grupama, jer se cesta Petrovac—Bihać nalazila pod jakom kontrolom ustaških snaga.

Uspješno je izvršeno prebacivanje preko ceste Bosanski Petrovac—Bihać. To je činio kako je ko znao i umio, vodeći računa da se što prije probije do naznačenog mjesta. Za to vrijeme, ustaše su se kretali cestom, upotrebljavali razna motorna vozila, vršili izviđanja i pravili brojne zasjede.

Drug Luka Jeličić je bio pošao sa drugom Savom Škondrićem. Međutim, na samoj cesti su naišli na ustašku zasjedu, koja je na njih otvorila vatru i Savu na mjestu ubila, a Luku živa uhvatila. U takvoj situaciji, niko im nije mogao priteći u pomoć, iako su ostali bili nedaleko od mjesta zbivanja.

Ustaše su Savu ostavili tamo gdje su ga ubili, a Luku su odmah počeli tući i ispitivati ko je, odakle je, kuda je pošao, ko je sa njim išao, gdje se krije, itd. Međutim, vidjevši da se našao u bezizlaznoj situaciji, Luka je pokušao da obmane ustaše i da se posluži lažnim imenom i prezimenom. Koristio se time što ga od ustaša niko nije poznavao i okolnošću da kod sebe nije imao nikakvih ličnih dokumenata, jer mu je to upravo odgovaralo u tom trenutku.

Luka se predstavio kao Jure Sekulić, Hrvat iz sela Vodenice i kao vatreni ustaški simpatizer. Kazao je ustašama da se tu slučajno našao, jer je pošao kod nekog kovača u Kolunić, da vidi je li mu okovao teretna kola. Takođe je kazao da je sa njim išao i Savo Skondrić.

Jure Sekulić je stvarno postojao, bio je to Lukin najbliži komšija i školski drug, sa kojim je odrastao. Zbog toga je Luka znao čitavu Jurinu biografiju i sve njegove rodbinske veze, kao i činjenicu da je on zaista bio ustaški saradnik. To mu je omogućilo da ustaše lako ubijedi u svoju priču, utoliko prije što se među njima nije nalazio niko iz petrovačkog sreza ko bi Jeličića prepoznao i kazao da on nije Sekulić.

Ipak, ustaše nisu potpuno povjerovali u Lukine navode, pa ga nisu pustili kući, već su ga vezali i povelili sa sobom u Bihać, da u tamošnjem zatvoru provjere ne krije li se pod Jurinim imenom neko drugi.

Po dolasku u Bihać, ustaše su Luku zatvorile u Kulu, gdje je i prenoćio. O tome su odmah obavijestili više ustaške starješine, koji su ga podvrgli svestranom ispitivanju i batinanju, da bi ustvrdili o kome se stvarno radi. No, Luka nije nikog odao, niti je mijenjao prve izjave, već je i dalje tvrdio da je on Jure Sekulić, Hrvat iz sela Vodenice i stari ustaški saradnik.

Međutim, ustaše su obavijestile svog župana i glavnog zapovjednika, da se u zatvoru nalazi takav i takav

mladić, koji tvrdi da se zove Jure Sekulić. Oni su pozvali ustaše koji poznaju Sekulića, da dođu u zatvor, vide zatvorenika i utvrde da li je to Sekulić.

Na obezbjeđenju su se uglavnom nalazili ustaše iz Bihaća i Like, tako da niko od njih nije poznavao ni Jeličića ni Sekulića. No, među njima je bio i neki narednik iz Like, koji se takođe zvao Sekulić i koji je znao da u Vodenici živi porodica Sekulić, koja se tamo preselila iz Like prije nekih 70 godina. Njihovi preci bili su njegovi rođaci.

Ustaški narednik je nastavio da ispituje Luku, da ga iskušava na 9ve moguće načine. Nastojao je da sazna kako mu je ime, ko su mu otac i majka, kako mu se zovu stričevi, kako je bilo ime njegovom djedi i pradjedi, odakle su preselili iz Like, kada je to bilo, koga još imaju u Lici, koju rodbinu imaju u selu Krnjeuši, koliko Hrvata ima u bosanskoHpetrovačkom srezu, pa čak i to koliko ima crkava i popova katoličke vjere.

Kako je Luka znao sve o čemu je bio ispitivan, čvrsto je zaigrao na sve ili ništa, posebno i ubjedljivo ispričao sve što je znao o porodici Sekulić. Ustaški narednik je u sve to povjerovao, pustio ga iz zatvora i garantovao da se radi o Juri Sekuliću, njegovom rođaku iz Vodenice. Zatim je Luku odveo u kancelariju glavnog zapovjednika, predstavio ga kao svog rođaka i zamolio da mu se da propusnica, kako bi slobodno otišao kući.

Prije toga, Luki je bilo ponuđeno da ostane u Bihaću i da se odmah obuče u ustašku uniformu. Luka je rekao da bi to rado učinio, ali mora ići kući, da bi se tamo odmah priključio ustašama, jer su se pojavile nekakve sumnjive i naoružane bande koje prijetе njihovim porodicama. To su mu uzeli kao opravdanje, izvinuli mu se, nahranili ga, dali mu propusnicu i pustih ga da ide kući. Uz to ga je ispratio i ustaški narednik i na rastanku mu dao 20 dinara, kako bi mu se našlo za puta.

Luka je van sebe od radosti što je uspio da se izvuče iz ustaških kandži odmah krenuo kući, prema Rip&u. Još dok je izlazio iz Bihaća, mislio je da skrene sa glavnog puta, jer mu se kretanje cestom činilo sporo i sumnjivo,

pošto se plašio da ga ne sretne neko poznat. Htio je i da trči, ali se plašio da ga neko ne primijeti.

Međutim, njegova radost bila je kratka. Kad se slučajno okrenuo, opazio je da za njim ide ustaša na biciklu i doziva ga da stane. Misleći da su ga prepoznali i odlučili da ga vrate i ubiju, razmišljao je o tome da pokuša da bježi, ali je od toga odustao, plašeći se da će ga ustaše ubiti pri bijegu. Zato je hladnokrvno stao i sačekao ustašu.

No, to je bio ustaški narednik, nazovi — rođak, koji se plašio da Luka neće moći noću proći kroz ustaške zasjede oko Riipča, pa je pošao za njim, da ga stigne i vrati, da noći u Bihaću, pa da tek sutradan krene za Vodenicu, odnosno za Bosanski Petrovac i to ustaškim kamionom.

Kad je saznao zašto ga vraća, Luki je pao teret sa srca, bilo mu je donekle lakše, ali je i dalje prilično sumnjao. Bojao se da ga ustaša ne vara i ne pokušava da ga vrati u Bihać. No, druge nije bilo. Morao se vratiti sa »rođakom« u ustaški osinjak. Vraćajući se sa narednikom, lučka je usput razmišljao kako da ga se otarasi, kod koga da prenoći i kako da izbjegne povratak u Bosanski Petrovac sa ustaškim kamionom.

Tog puta se plašio i zbog toga što je računao da će ga u kamionu prepoznati neko od ustaša, ili se među njima naći i sam Jure Sekulić. Čak, i alko se u kamionu ne bi našao ni jedan ustaša iz bosansko-petrovačkog sreza, Luka se bojao da će ga prepoznati neko na ustaškim postajama u Lipi, Vrtoču, Kmjeuši ili u samom Bosanskom Petrovcu, odakle ne bi iznio živu glavu, jer su ga tu dobro poznavali.

No, sreća se opet osmjehnula Luki Jeličiću. Ulazeći u bihaćku čaršiju, on i ustaša su naišli pored jedne kafanice, pa je Luka zamolio »rođaka« da navrate u birtiju i napiju se vode. Usput ga je pitao, može li tu prenoćiti, provjeravajući tako da li će ga ustaša ostaviti samog i računajući da će ga se na taj način najlakše otarasiti, a time izbjeci i sutrašnje putovanje sa ustaškim kamionom.

Narednik je rado prihvatio Lukin predlog, svratio sa njim i čak ga preporučio gazdarici za prenoćište, rekavši joj da je to dobar čovjek, njegov rođak i da vodi računa o njemu do sutra, kada će on opet doći i postarati se da ga

opremi za Bosanski Petrovac. Tu se narednik pozdravio sa Lukom i otišao.

Tada su Luku ponovo obuzele zle misli... Kako će prenoćiti u toj kafani, da ga neće neko slučajno prepoznati, kako će se sutra izvući iz Bihaća, da ga neko neće otkriti i ponovo uhapsiti? Ali druge nije moglo biti, nego noćiti u kafani i sutra rano pobjeći iz Bihaća.

Pošto su ispred kafane stalno yršljale neke ustaše i razni civili, Luka je zamolio gazdaricu da mu pokaže gdje može da legne, kako bi se sklonio od pogleda brojnih prolaznika. Međutim, gazdarica mu je pokazala na jednu klupu, u nekom mračnom uglu i rekla da će tu spavati. Luka je odmah legao i okrenuo glavu zidu, praveći se da spava. U stvari je stalno slušao o čemu se priča.

Nakon nekoliko minuta, ispred kafane je bučno zasvirala sirena zloglasnog kamiona punog talaca, koje su odnekuda dovezle ustaše. U kafanu je ušlo pet-šest pijanih ustaša, od kojih ga je jedan odmah gurnuo nogom i pitao gazdaricu ko je taj što tu spava. Gazdarica mu je rekla da je to rođak nekog ustaše, koji ga je tu doveo da pre-spava, pa je taj ustaša prestao dalje da se interesu je za Luku.

Međutim, Luika je među tim ustašama prepoznao ustaškog komandanta Miru Matijevića, inače svog bliskog komšiju, sa kojim je odrastao, a koji ga je ranije tražio da ga uhapsi, u stvari da ga ubije.

Nakon pića, pjesme, orgijanja i hvalisanja — koliko je ko ljudi uhapsio ili ubio, ustaše su kamionom i sa tao-cima u njemu otišli u nepoznatom pravcu.

Luka je cijelu noć razmišljao, kako da se sutra izgubi iz Bihaća, a da ostane neopažen ni od koga. No, kad je zora počela da rudi i gazdarica da otključava kafanu, Luka je brzo platio 10 dinara za prenoćište i krenuo, ali ne ustaši »rođaku« nego pravo u Ripač i Bosanski Petrovac.

Kroz Ripač i ustaške položaje Luka je sretno prošao sa ustaškom legitimacijom na ime Jure Sekulića. Kad je prošao ustaške položaje i malo odmakao od njih, Luka je planirao da skrene sa ceste i bježi poprijeko, ali ga je trgao zvuk kamiona koji je dolazio iz pravca Bosanskog Petrovac. Luka je pobjegao sa ceste i iz blizine posmatrao

ko se sve nalazi u kamionu. Na njegovo veliko iznenađenje, u kamionu su se nalazile ustaše i taoca iz Bosanskog Petrovca, koji su ga dobro poznavali.

Uspio je da umakne, krećući šumom sve do Vodenice. Kada je noću stigao kući, njegovi roditelji su bili toliko iznenađeni, da nisu mogli vjerovati da je Luka mogao ustašama živ pobjeći iz Bihaća. To je za njih bilo još ne-shvatljivo i zbog toga što je prvog dana kod njih navra-ćao ustaša Ilija Sekulić i saopštio im da je Luka juče strijeljan u 12 časova, savjetujući ih da ga se javno odreknu, da će to za njih biti najbolje.

Isti taj ustaša, nakon ubistva Save Škundrića, sutra-dan je pošao kod njegovih roditelja i naredio im da pođu na mjesto pogibije, da pronađu mrtvog Savu i da ga za-kopaju. Istovremeno je zaprijétio, da će se svako provesti kao i Savo ukoliko bude pokušao da se buni protiv Neza-visne države Hrvatske.

Nakon dva-tri dana poslije Lukinog povratka, listaše su saznale da je on prevario njihove u Bihaću i vratio se kući pod imenom Jure Sekulića. Zato su ga počeli tražiti i praviti zasjede Oko kuće, ne bi li ga kako uhvatili, ali im to nikad nije uspjelo.

Luka je odmah po dolasku kući iz Bihaća stupio u borbene redove, prvo u vođeničku prugu — vod, a po for-miranju čete, u vođeničko-9Uvajsku četetu. Luka je bio vrlo hrabar i neustrašiv borac, prirodno inteligentan i odlučan drug. Zato ga je cijela četa cijenila i voljela. Neobično je bio vesele naravi, stalno spreman za šalu i pjesmu. I u najtežim trenucima Luka je znao da razveseli svoje dru-gove i da ih ohrabri. Posebno je bio pažljiv prema druga-ricama, kao saborcima, zbog čega su ga i one neobično vo-ljele i cijenile.

Od samog početka ustanka, Luka je bio odlučan i čvrsto stajao na liniji naše borbe, tako da se nije nikad pokolebao, čak ni u najtežim uslovima. Učestvovao je u svim akcijama i borbama koje je njegova četa vodila 1941. i 1942. godine Oko Bosanskog Petrovca, Krupe i Manjače. Tako je bilo sve do formiranja III krajiške brigade, u koju je, između ostalih, ušla i naša četa. U toj brigadi je Luka ostao sve do avgusita 1943. godine, kada je, po zadatku,

prekomandovan u Ribnički odred, na dužnost vodnog delegata, a potom komesara čete.

Po formiranju XIII krajiške brigade, 1944. godine, Ribnički odred je kompletan ušao u njen sastav. Tu je Luka, poslije kraćeg vremena, postao komesar III bataljona. Na toj dužnosti, Luka je ostao sve do svoje pogibije — 25. februara 1945. godine — u selu Strunjani, koje se nalazi između Busovače i Zenice. To je bio velik subitak za XIII krajišku brigadu, jer je Luka bio perspektivan politički rukovodilac, pa je upravo u to vrijeme često pomimjan kao kandidat za komesara brigade, ali smrt je bila brža i otrgla ga iz naših redova.

Luka je bio više puta pohvaljivan i dva puta ranjavan, ali nikada nije i pored rana htio da napusti svoju jedinicu, već se uvijek kretao sa borcima i sa njima dijelio zlo i dobro.

U svim jedinicama u kojima je Luka bio borac ili starješina, vrlo brzo je sticao simpatije i prijatelje. Poginuo je upravo zbog toga što je ostao sa tri-četdri borca, omogućavajući svom bataljonu da se izvuče iz veoma teške borbene situacije u kojoj se tada nalazio. Tako je, ne žaleći svoj mladi život, Luka poginuo zajedno sa svojim saborcima.

Osmogodišnja škola u selu Strunjani danas nosi ime Luke Jeličića i mlade generacije neprestano podsjeća na lik hrabrog i odvažnog borca i primjernog starješine.

DRAGO KACAR

PRATILI SMO DRUGA TITA

Za vrijeme sedme neprijateljske ofanzive, poslije izvršenog vazdušnog desanta na Vrhovni štab NOV i POJ u Drvaru, nakon izlaska druga Tita iz Drvarske pećine, moj Peti bataljon Treće krajiške brigade, u kojem sam bio zamjenik političkog komesara, nalazio se tada raspoređen na području sela Poljice u neposrednoj okolini Drvara.

Jednog jutra oko 9 sati u Štab Bataljona došla je rukovodilac politodjela Brigade drugarica Neda Božinović i zatražila sastanak štaba i Ba taljanskog biroa. Na sastanku nam je saopštila i prenijela slijedeći zadatak:

»Vaš Bataljon je dobio jedan od najsloženijih i najčasnijih zadataka. Zadatak se sastoji u tome što ćete izvršiti obezb jeden je druga Tita u njegovom prebacivanju iz područja sela Poljice do Mlindšta«. Sam događaj govori o veličini, važnosti i složenosti zadatka. Na Štabu je ostalo da razradi detaljan plan kako da ovaj zadatak u potpunosti izvrši kombinujući najpogodniji marševski borbeni poredak, imajući pri tome na umu da može doći do borbe u susretu na pomenutoj maršruti.

Komandant Bataljona Ilija Radulović rasporedio je jedinice u borbenom poretku na slijedeći način: uputio je izviđačku grupu na čelu sa rukovodiocem grupe Bojanom Polovinom (koju smo mi zvali zbog njezinog uspjeha u ranijim borbama grupa Čapajev) jedan sat prije polaska glavne kolone, zatim su određene pobočnice u jačini ojačanog pješadijskog voda, prethodnica i zaštitnica po dva

voda i glavnina sastava jedne ojačane čete sa kojom se kretao drug Tito i dio Štaba Bataljona.

U to vrijeme I proleterska brigada vodila je ogorčene i žilave borbe sa neprijateljem na komunikaciji Mrkonjić-Grad—Glamoč i širem rejonu Mlimišta, zaustavljajući prodor moto-mehanizovanih jedinica, koje su imale zadatak da spriječe prelazak Brigade i Vrhovnog štaba prema Vukovsku (gdje se nalazio pomoćni aerodrom, sa kojeg se kasnije Vrhovni štab prebacio avionima saveznika na ostrvo Vis).

Logičan je zaključak da je neprijatelj znao značaj ovog aerodroma, te je na svaki način htio spriječiti njegovu korištenje, u čemu nije uspio zahvaljujući upornosti i žilavom otporu naših jedinica.

U toku druge polovine naše maršrute, neprijateljski trupa propustio je prethodnicu (pošto je bio dobro maskiran) i otvorio uragansku vatru na glavninu, čime je postigao potpuno početno iznenađenje, ali zahvaljujući brzom reagovanju jedinice iz glavnine, neprijatelj je bio za tren oka razbijen i protjeran.

Vidio sam kako je nekoliko rafalskih metakla zasulo u neposrednoj blizini druga Tita. On je sasvim mimo stajao i koliko se sjećam rekao: »Sta to banda hoće«. Kasnije su zaštitu druga Tita preuzele neke druge naše jedinice (vjerovatno iz sastava I proleterske brigade). Otišli su prema Vukovsku, a iste noći Tito je prebačen avionom na ostrvo Vis.

Za vrijeme razbijanja navedenog neprijateljskog trupa naišli smo na još jednu neprijateljsku jedinicu koja nam je prije nego što smo je razbili, nanijela izvjesne gubitke (jedan drug je ubijen i nekoliko boraca ranjeno), dok je neprijatelj imao oko desetinu mrtvih i više desetina ranjenih vojnika.

Na ovom zadatku mnogi su se istakli, a posebno komandiri: Mišo Oulibrk, Milorad Tomić, Ilija Sobot, Lazo Babić, Mile Latinović, Bogdan Bjelić, komandiri vodova i drugi poznati po svojoj hrabrosti, puškomitraljesci kao što su Božo Šljivar, Božo Mrda, Stevo Rakocija, Bogdan Repi ja, Drago Roković i mnogi drugi.

Posebnu ulogu u ovom zadatku imala je i uspješno je Izvršila izviđačka grupa na čelu sa Bojanom Polovinom iz Kmjeuše, koja je pomogla u razbijanju neprijatelja, djelujući na njega sa bočne strane.

Zaslužuje pažnju umješno rukovođenje ovom akcijom od strane komandanta Ilije Radulovića, koji je bio uvijek spreman da brzo i uspješno reaguje na sve novonastale događaje i da donosi pravovremene odluke koje su u najkraćem vremenu prenošene komandirima četa u vidu naređenja i zapovijesti.

Ova akcija bila je za mene velika škola, kojoj su prethodile potpune partijsko-političke pripreme u prvom redu članova Partije i svih ostalih boraca iz sastava Bataljona.

ĆAR

Na slobodnoj teritoriji kod Bosanskog Petrovca uspostavljen je partizanski aerodrom gdje su saveznici putem aviona doturali svoju pomoć partizanima Jugoslavije.

Omladinske radne čete su održavale aerodrom, sakupljale rasturene savezničke pošiljke, koje su padale u vidu paketa i po nekoliko kilometara daleko od aerodroma. Saveznici su te pakete spuštali pomoću padobrana. Tako je komanda aerodroma te padobrane dijelila omladini, od čega su se pravile košulje ili bluze.

Ubrzo se ču i pjesma: »Omladino, budi zagrijana, ti ćeš dobit' klin od padobrana.«

ANEGDOTE

DUŠAN TRNJAKOVIC

MATERIJAL BAČEN PADOBRANIMA IZVUKLI SMO
ISPRED NEPRIJATELJA

U proljeće 1944. godine saveznici su padobranima dostavljali pomoć partizanima.

Jedan od terena na kojima je dostavljana pomoć, bilo je i Petrovačko polje. Tako je noću 24/25. maja 1944. godine ruska avijacija bacila veliku količinu hrane, oružja i municije na Petrovačko polje između Bosanskog Petrovca i sela Revenika. Navedene noći niski let avijacije probudio me iz sna. Na momenat sam pomislio da će avioni bombardovati Petrovac. Nije se čulo tutnjanje, pa nji je postalo jasno da su avioni saveznički i da bacaju materijal za nas. Ujutro sam pogledao niz polje i prijatno se iznenadio kada sam ugledao razasute padobrane koji su svojom bjelinom krasili polje.

Kao i obično seosko jutro maja mjeseca počinje u 5 časova. Bio je to miran i tih proljetni dan sa puno svježine. Polje se od okopnjelog snijega tek zazelenjelo od izniklog žita, a naokolo šuma se počela zaodjevati lišćem. Seljaci su se dovikivali iz svojih bašta u kojima su sadili povrće. Nigdje se nije čula pucnjava, pa sam posebno bio raspoložen zbog tako lijepog i tihog jutra koje nije ličilo na ratni dan.

Negdje oko 6,30 časova začula se zvuka avio&a od pravca Bihaća, iza vrha Osječenice. Nakon 5 minuta začuo sam jake eksplozije preko vrha Javorove kose u pravcu Drvara. Odmah sam shvatio da neprijateljski avioni bombarduju Drvar. Znao sam da se u Drvaru nalazi Vr-

hovni štab i Nacionalni komitet. Pomislio sam na Tita. Seljaci koji su se nalazili u baštama i poljima začuđeno su gledali u šumu u pravcu Drvara i osluškivali eksplozije bombi pitajući se međusobno šta se dešava u Drvaru. Eksplozije su odjekivale oko 30 minuta. O vazдушnom desantu niko nije ni pomišljao, jer to nije bilo uobičajeno od strane neprijatelja na ovome dijelu jugoslovenskog ratišta. Iz pravca Bihaća čuli su se topovi. Dugo tutnjanje ličilo je na početak ofanzive.

TJ neizvjesnosti bio sam do 14 časova toga dana, a kako su se sve jasnije čule borbe od Bihaća i Bosanske Krupe prema Petrovcu, krenuo sam u Petrovac, radoznao da čujem šta se dešava naokolo slobodne teritorije, a posebno u Drvaru. Usput su me molili seljaci da se što prije vratim i izvestim ih o događajima. Idući tako poljem posmatrao sam padobrane kako leže na zemlji i niko ih ne odnosi. To me je iznenadilo, jer sam znao da postoji u Petrovcu dio inženjerijske jedinice koja vodi računa o tome. Dolazeći u grad navratio sam u sreski komitet SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu i našao člana SK SKOJ-a Obrada Tminića. Ostali članovi komiteta vjerovatno su bili na terenu. On je bio vrlo zabrinut i služben, nekuda se žurio. Pitao sam ga za situaciju u Drvaru. Odmahnuo je rukom i rekao: »Ne pitaj«. Strah me je bilo od onog najgoreg, pa mi je nakon kratke šutnje tiho saopštio: »Padobranci su pali u Drvar, veza sa Drvarom je prekinuta, dolje je velika gužva. Borbe se vode na život i smrt. Nijemci sa tenkovima napadaju iz Bihaća i Bosanske Krupe. Ustanove se moraju evakuisati u šumu. Ti ćeš ostati na svom terenu«. Sve mi je to saopštavao idući od kancelarije niz drvene stepenice stare muslimanske kuće na Pločama, u koje je bio smješten SK SKOJ-a. Zatražio sam i dobio jednu pušku. Idući u grad ispričao sam mu za padobrane sa paketima koji se nalaze na polju. Rekao mi je da tu ima inženjerijska jedinica koja vodi računa o tome.

U centru grada sreli smo neke drugove iz Komande mjesta. Bili su zabrinuti. Spremili su obavještajnog oficira Komande mjesta Iliju Grubišu da ide prema Drvaru, da izvidi situaciju u toku noći i javi šta se događa u drvarskoj dolini.

Poznavao sam Iliju lično. Bio sam zabrinut kako će izvršiti tako važan i opasan zadatak.

Noć se spustila. Ustanove su bile spremne za evakuaciju. Grmljavina topova od pravca Bihaća i Bosanske Krupe najavljivale su skori dolazak neprijatelja u Petrovac. Krenuo sam na svoj određeni teren. Idući preko polja naišao sam na one iste padobrane sa paketima. Sa manjih uzvišenja vidjela su se jaka svjetla neprijateljske motorizacije, više sela Vrtoča i Kmjeuše.

Borbe su se utišale. Dobio sam dojam da su naše snage koje su se branile na tom pravcu odstupile pod pritiskom jakih motorizovanih snaga neprijatelja. Shvatio sam da imaju zadatak da Sto prije prodru u Drvar i da se spoje sa vazдушnim desantom.

Sta raditi sa ogromnim materijalom koji se je nalazio na Petrovačkom polju? Kako ga izvući, a da ne padne neprijatelju u ruke? Posavjetovao sam se sa elanom KPJ i članom Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora Jovom Trnjakovićem. Dogovorili smo se da pozovemo člana KPJ — Đuru Rakić — sekretara aktiva SKOJ-a Čedu Rakić i predsjednika USAOJ-a Anicu Bjelić, da organizujemo akciju za izvlačenje padobrana sa ratnim materijalom, te sklanjanje hrane i stoke u šumu ispred neprijatelja i ostalog što bi moglo služiti neprijatelju.

Selo je bilo potpuno zamračeno. Sastanak je trajao vrlo kratko vrijeme. Zadatak je bio da sa svim stanovništvom sela krenemo iste noći u Petrovačko polje, oprezno, u najvećoj tajnosti, bez tovarnih konja i kola, samo sa torbama, te da prije izvlačimo municiju, a zatim hranu i ostalo. Jovo Trnjaković kao član partije preuzeo je zadatak da preko odbora fronta organizuje starije ljude. Rakić Čedo i Bjelić Anica — da preko aktiva SKOJ-a i odbora USAOJ-a pokrenu omladinu. Rakić Đuja kao član KPJ i sekretar Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora da organizuje žene, a Rakić Doja koja je bila zadužena za pionirsku organizaciju da kao skojevka organizuje najmlađe. Svak je krenuo na svoj zadatak. Sve se je selo diglo na noge, pa ni najmlađi nisu spavali te noći. Selo je ličilo na mravinjak. Svi sposobni ljudi krenuli su u polje i svi su željeli da se domognu najbližih padobrana sa materijalom

i odmah su ga vukli na dogovoreno mjesto »Batin gaj«. Gonili su na određeno mjesto i sklanjali ispred neprijatelja stoku i nosili hranu od svojih kuća da se neprijatelj ne bi koristio. Radili smo brzo i oprezno. Torbe i vreće bile su glavno sredstvo za izvlačenje. I mjesec je bio na našoj strani, jer je te noći zakasnio sa izlaskom, pa smo veliki dio posla obavili prije poplave mjesečine. Žuljeva na ramenima bilo je dosta, ali se niko nije žalio. Članovi partije i skojevci prednjačili su i uporno se vraćali nekoliko puta. Mislili smo da smo skoro sve izvukli, međutim, sutradan kad smo pogledali niz polje mnogi preostali padobrani su se bjeljeli. Danju smo za akciju koristili pionire koji su čuvali stoku u polju. Oni su uporno u svojim školskim torbicama prenosili municiju bliže selu, odakle su je preuzimali skojevci i omladinci i nosili na određeno mjesto, a dosta municije zatrpali su u zemlju. Rilo je to veliko zadovoljstvo vidjeti sa kakvim oduševljenjem ti najmlađi dječaci i djevojčice, oznojeni i zadihani, vuku pune torbe municije za svoje partizane.

Raca Dragica, pionirka napasala je kravu u polju, a kada je pošla kući natrpala je punu torbu strojničke municije, pokrivši je odozgo sa travom. Putem, kroz polje, tjerajući kravu pred sobom, susrela je patrolu neprijateljskih vojnika. Upitali su je šta nosi u tprbi. Odgovorila je: »Nosim travu za svoju kravu«. Slučaj je htio da joj torbu nisu premetnuli i tako je izbjegla sigurnu smrt. To su radili i mnogi drugi pioniri iz sela Revenika, jer su se natjecali tko će više izvući municije za partizane. Skojevka Milka Tubić prvog dana dok je još neprijatelj prolazio kroz Petrovac, zakopala je cio paket u kome je bilo 10 ruskih strojnica i izvijestila organizaciju SKOJ-a koja je sa članom partije Trnjaković Jovom noću se privukla, otkopala i iznijela strojnice na određeno mjesto. Druge i treće noći stanovništvo sela je ponovilo akciju i skoro sve padobrane sa materijalom izvuklo, izuzev onih padobrana koji su bili neposredno pored neprijateljskih straža.

Nakon završene akcije, četvrtog dana, otišao sam u štab drvarskonpetrovačkog odreda na Prkose. Saopštio sam im da se u šumi više sela Revenika nalazi velika količina municije i 10 ruskih strojnica od kojih sam jednu

ponio sa sobom i pokazao im, te da je to municija i oružje bačeno na Petrovačko polje od strane saveznika prije nego što je neprijatelj ušao u Petrovac. Bili su obradovani viješću. Nakon kraćeg razgovora uputili su patrolu i nekoliko konja da dovuku municiju i oružje.

Lična i kolektivna odgovornost, samoinicijativa, hrabrost, preduzimljivost, snalažljivost — bile su vrline boraca i omladine u narodnooslobodilačkoj borbi.

SKLANJALO

Bi spaljeno jedno petrovačko selo, kako ljudi rekoše, do temelja. Međutim, nade se jedan seljak, osrednjih godina, kupio je sve predmete sa komšijskih zgarišta, a naročito bivše alatljike za koje je mislio da će mu vrijediti i kasnije, pa ih, ostavljao na svoje zgarište.

Jednog dana primijetiše to seljani, pa ga na konferenciji u zbjegu počеше kritikovati i optuživati. Jedan kaže: »Vidio sam kod njega moje okove od kola«, drugi tvrdi da je vidio kod njega svoju ćuskiju, bradvić, žagu i svrdlove, a treći tvrdi da je vidio svoj sač, obruče od izgorjelih bačvi, preklad, capin i štošta drugo.

Optuženi se podiže pa reče: »Ama, dobri ljudi, ja sam to — te vaše stvari, sklanjao sa namjerom da ih neko drugi ne odnese sa vaših zgarišta, a ja ću vam ih dobro čuvati sve dotle dok vam ne zatrebaju. A, dobri ljudi, kad se neprijatelj povuče, vi dodite po svoje stvari.«

VLADO KECMAN

ZASJEDA NA OŠTRELJSKOJ CESTI

U tdku je VII neprijateljska ofanziva. Naš Petrovački bataljon do nedavno je bio u sastavu Drvarsbo-petnovačkog odreda. Međutim, tih dana postali smo IV bataljon XVI krajiške brigade koja je formirana 5. maja 1944. godine, upravo 20 dana uoči VII neprijateljske ofanzive i njemačkog desanta na Drvar.

Bord našeg Bataljona bili su radosni zbog stupanja u Brigadu, jer su mnogi od njih već ranije bili u sastavu neke od krajiških brigada i vodili brigadni život. IJpšto su bili ranjeni, ili su se razboljeli, kao rekonvalescenti ponovno su se našli u zavičajnom Bataljonu koga je narod u okolirii Drvara, Bihaća i Krupe popularno nazivao Pe'trovačkim bataljonom, a Petrovčani su ga zvali — »Naš bataljon«.

Koncem juna istog ljeta nadosmo se u našem logoru u selu Bravski Vaganac u kući Mile Kovačevića, gdje je već duže vremena bio smješten Štab Četvrtog bataljona. I domaćin ove kuće bio je borac našeg bataljona.

Bilo je to jedno popodne, završili smo sastanak u štabu sa komandnim kadrom i uz prisustvo komandanta Brigade Save Batinice, političkog komesara Duška Vujinovića, rukovodioca Političkog odjela Divizije Svete Drecuna i člana tog Odjela Vere Crvenčanin.

Na gkupu je analizirano političko stanje u našoj jedinici, njen borbeni moral, vojnička uvježbanost i spremnost da djeluje i bori se u sastavu Brigade, da učestvuje u brigadnom takmičenju kojeg je organizovao Štab Divi-

zije. Potom je ovaj skup bio opširno informisan o stanju na svjetskim ratištima, o položaju, mjestu i ulozi NOB-e naroda Jugoslavije, zatim je govoreno o političkoj platformi NOP-a i slično.

Sličan sastanak je zakazan već za sutra u Štabu Brigade, ali samo sa komandantima i političkim komesarima bataljona i, nakon završetka tog sastanka, komandant Brigade Sava Batinica, u prisustvu komandanta Našeg bataljon Ilije Balabana i političkog komesara Đure Sekulića, predloži da zamjenik komandanta Bataljona Rade Pilipović, i ja kao pomoćnik političkog komesara Bataljona, organizujemo još u toku noći zasjedu njemačkim jedinicama koje, pretežno kamionima, komuniciraju na relaciji Bosanski Petrovac—Oštrelj.

Odlučeno je da u akciju ide čitav Bataljon osim voda Prve čete koji se već nalazio na terenu krnjeuške i vođeničko-suvajske opštine. Tako smo sa cijelom Drugom i Trećom četom, sa kompletnim komandama četa i sa jednim vodom Prve čete i sa zamjenikom komandira Čete Dragom Stojanovićem, krenuli u akciju.

Nakon što smo primili zadatak, borcima je podijeljena večera i saopšteno im da ćemo u 02 sata izvršiti pokret određenih dijelova Bataljona i da zato odmah krenu na spavanje.

Pokret smo izvršili u određeno vrijeme i već nakon sat i po našli smo se u šumi pored »Ravnj p ceste« između Petrovca i Oštrelj a.

Bila je grobna tišina. Na cijelom petrovačkom području nigdje svjetla ni uobičajenog laveža pasa. Tek ponegdje, zapadno od Petrovca, čuje se poneki pucanj na cesti prema Bihaću. Vjerovatno neprijateljske patrole pucaju iz straha, jer im se štogod priči nj ava u mraku.

Kada smo stigli na samu cestu, borci su se smjestili poViše nje pod jele. Uvukavši glave u šinjele, naslonjeni na drveće i sa oružjem u ruci očekivali su svoj raspored na borbeni položaj.

Tiho je duvao noćni povjetarac režući kroz kičice jela, borića, omorika i kroz granje velikih bukava.

Stigli smo na predviđeno mjesto zasjede umorni od usiljena marša. Zbog toga smo polijegali ispod drveća u

nekoliko većih grupa. Još ne postavljamo obezbjeđenje, jer praskozorje je na pomolu.

Komandir III čete Stevo Vučković, pomoćnik obavještajnog oficira Vojo Milanović i ja išli smo na čelu kolone, pa smo se našli prema Kalašbinom brdu i selu Koiuniću.

Ostavio sam drugove i pošao začelju do zamjenika komandanta Bataljona Rade Pilipovića u namjeri da nakon kratkog predaha, u samo svanuće, napravimo plan akcije i raspored četa. Upravo kad sam stigao na mjesto gdje je bio politički komesar II čete Uroš Kovačević, istočno od njega neko opali iz pištolja. Borci uzeše zaklon, ja i Uroš požurismo začelju da vidimo šta je i ko puca.

U žurnom hodu susretasmo Dragu Stojanovića koji nam reče da je Rade Pilipović nehotično opalio metak i ranio druga Ivicu, borca II čete.

Požurih nekoliko koraka i vidjeh bolničarke Milkicu Grbić i Zoru Ouk kako previjaju druga Ivicu, koji je ranjen u ruku, a Rade, reklo bi se izgubljen čovjek, sav zbunjeno stoji pored ranjenika. Vidim Radi je teško, pogotovo što je Ivica jedini među nama »stranac«. On je rodom negdje iz Slavonije i tih mjeseci je i pristupio Pokretu. Rade je rodom iz Oraškog Brda, prije rata radio je u Beogradu kao obalski radnik. Tu je bio vezan i za napredni omladinski pokret, pošten i čestit komunista, hrabar i odvažan borac od prvih ustamičkih dana.

Odmah sam vidio da je ovaj slučaj teško pogodio i Ivicu. Doik sam gledao nevolje jednog i drugog, kao partijski rukovodilac Bataljona odlučio sam da Radeta i Ivicu jedna bolničarka i dvojica boraca otprate u selo Šekovac i da nas tamo sačekaju. Pretpostavljao sam da će upravo takvo rješenje biti najprikkladnije i da će ga rado prihvatiti i njih dvojica i ostali borci.

Kada sam im to saopštio i jedan i drugi mi uputiše poglede rasterećenja i radosti, a to se moglo pročitati i u pogledima boraca koji su bili prisutni.

Krenuli su kad je zora svitala. Rađao se novi dan. Zuka šumskih insekata i cvrkut ptica skladno su za/pjevali pjesmu života u Petrovačkom polju i šumama. Zakukurijekaše pijetlovi, začu se i lavež seoskih pasa, a petrovačku

čaršiju poče da budi bruhanje jakih oklopnih i čeličnih mašina.

U međuvremenu komandiri su odredili pomoćna obezbjeđenja i zalazne patrole. Pozvali smo komande četa, vodnike vodova, delegate i desetare, da razradimo plan akcije i odredimo borbene poretke četa.

Za našu jedinicu akcije ove vrste bile su tako već svakodnevne tokom VII neprijateljske ofanzive. Pošto sam bio partijski radnik u ulozi člana Štaba Bataljona, okupljene starješine su i očekivale da ja predložim borbeni položaj naših snaga. Umjesto da odmah nešto predložim, prvo sam objasnio odluku komandanta Brigade da na ovom mjestu postavimo tokom dana zasjedu. Razumljivo je bilo očekivati da će se njemačke jedinice, u namjeri da izbjegnu udar našeg i savezničkog vazduhoplovstva po njihovoj motorizaciji, skloniti u toku jutra u šume prema Oštrelju, ili će sa nekoliko vozila prebacivati hranu i ratni materijal za svoju posadu u Oštrelju, Crvljivici i Drvaru. Zbog toga je komandant i odlučio da zasjedu postavimo na ovom mjestu. Kad sam to objasnio, dao sam riječ najstarijem i najiskusnijem vojniku na ovom sastanku, komandiru III čete Stevi Vučkoviću zvanom Čevi da on predloži borbeni raspored jedinica i način izvođenja akcije. Čeva je uvijek bio kao zapeta puška, pa je uz uobičajeni osmijeh, prešao na posao.

Nakon što je Čeva izložio svoj predlog, prisutni su, uz male korekcije, usvojili plan akcije.

Zauzeli smo borbeni položaj sa gornje strane Ravne ceste u dužini od 250—300 metara.

Drago Stojanović, zamjenik komandira I čete određen je da sa I vodom ove Čete, u jačini oko 30 boraca, zauzme položaj prema Kalabmu brdu, s tim da obezbijedi »fuglajz« prema Osječenici, da organi zuje izviđanje prema Petrovcu i da nas blagovremeno obavijesti o nailasku neprijatelja, broju motornih vozila, njihovoj vrsti i broju vojnika.

Zadatak Stojanovićevih ljudi bio je, pored toga, da na samoj cesti, kao lijevo krilo našeg borbenog položaja, postavi desetinu automatičara, puškomitraljezaca i bombaša.

Istočno od voda I čete nastavlja se borbeni položaj III čete, čija se snaga sastojala od oko 70 boraca naoružanih do posljednjeg automatskim oružjem (6 njemačkih šaraca, 8 puškomitraljeza — »zbrojovki«, 3 ruska puškomitralj eza, a sve ostalo ruske dobošarke, njemački i ustaški automati i jedna protukolska puška).

Sa desne strane borbenog poretka ove Čete nastavljen je položaj II čete kojom je komandovao Obrad Kuburić. Četa je učestvovala u ovoj akciji sa 65 boraca naoružanih isključivo automatskim oružjem (3 njemačka šarca, 5 puškomitralj eza, 2 »Džon Bula«, 1 protukolska puška i 2 ručna bacača, preostalo ruske i njemačke mašinke).

Dogovoreno je da komande četa odrede bombaše. Međutim, nedostajale su zapaljive flaše, pa smo odlučili da, u momentu napada, na svako neprijateljsko vozilo mora da padne po jedna ili više ručnih bombi, a zatim da budu

■efznio go^s^BUio^nB zt uiój^ba i;nsez

Riješeno je da se borci maskiraju, ali da ne kopaju rovove i ne prave nikakve grube zaklane, jer smo htjeli da ne odamo mjesto zasjede kako bi ga mogli ponovo iskoristiti za izvođenje eventualnih novih akcija.

Na ovaj plan nije bilo prigovora. Odlučeno je da ja prvi otvorim vatru. Radi toga sam zauzeo položaj na spoj u I i III čete. Sa mnom su bili komandir Vučković, politički komesar Uroš Kovačević, te Vojo Milanović i štapski kurir Mirko Kecman.

Nakon što su borci zauzeli svoje borbene položaje, uzeli zaklane i maskirali se, pošao sam sa Čevom u obilazak borbenih položaja.

Borci voda I čete kao da su se pretvorili u oko i uho. Pažljivo osmatraju, dobro su maskirani, a njihovi automati su gotovo na samoj cesti. Drago Stojanović sa još jednim borcem popeo se na visoku smrčiku sa koje osmatraju cijelu cestu od Petrovca do sela Kolunića. Desetar Janko Srdić, kao Obično, izvali poneku duhovitu da raspoloži borce: »Drugovi, šta će hiti za glodanje«, a neko mu uzvрати: »Glodaćemo ili mi Švabe, ili oni nas, ali od tebe tako mršavog niko neće ništa oglodati«. Ali Janko se ne dade, pa uzvрати: »Ima, druže, mene, evo Vidi, pune su mi hlače i cipele, a pun sam i vaški«.

Treća četa se tafkađe dobro maskirala. Stevo Petrović, pomoćnik političkog komesara Čete i sekretar partijske organizacije, sazvaio je komuniste na okup u vod Siteve Kecmana-Čeje — i političkog delegata voda Dušana Jokića, pa traže i određuju bombaše. Stevo im je objasnio plan akcije, a zatim reče: »Eto drugovi, tu smo na položaju, trebaju nam bombaši. Mi komunisti moramo biti primjer. Ko će dobrovoljno da se javi? Ja ću prvi sa vama«.

Podoh desno prema cesti. Zamjenik komandira čete Boško Sipka, ogromna ljudina, legao na mitraljez, sa lijeve mu strane 5—6 ručnih bombi, a desno od njega Neđo Jeličić sa protukolskom puškom i desetak ručnih bombi. Preko leđa mu zabačena njemačka mašinka. Tu je i delegat Nikola Banjac pored puškomitraljesca Lazije Kerkeza i grupe bombaša. Svi su maskirani i sa pripremljenim bombama. Prvi put vidjeh da imaju i poneku zapaljivu flašu.

Komandir čete Čeva se pogurio i s političkim komesarom Prošićem opominje borce na oprez i primjećuje svaki nedostatak. Odjednom se sjeti pa mi reče: »Vlado, Boga ti tvoga, mi ne odredismo poledinsko obezbjeđenje. Hoće nas neko s leđa pocmekati kao Panta pitu«.

»U redu je, družo komandire, reče mu njegov zamjenik Boškan. Ja sam to već uradio, dao sam jednu cijelu desetinu na obezbjeđenje, ali se drugovi bune, ne žele da budu u pozadini hoće i oni ovdje na cestu«.

Potpuno se razdanilo. Stiže nam kurir od Drage Stojanovića, koji je na osmatračnici, i predade mi ceduljicu na kojoj je pisalo: »Čuje se jaka huka od neprijateljskih kamiona i bornih kola, ali ja ne znam kada će i kuda krenuti. Poslao sam patrolu na izviđanje, a o svim novim zapazanjima obavješt ćemo te«.

Sa kurirom je došao Drago Dukić, nemiran čovjek, jedan od najhrabrijih boraca, obavještajac I čete. Dok sam pisao odgovor Stojanoviću da budno osmatra i da mi po mogućnosti javi tačan broj neprijateljskih vozila i njihov tovar, on mi reče: »Mani brigu Vlado, daj da ja sletim dolje u selo, saznaću sve o neprijateljskoj motorizaciji, vrsti vozila i teretu, a pored toga vidjeću kuda su vozila

krenula, da li prema nama ili prema Petrovcu, a iz tog ćemo zaključiti kuda će krenuti. Pored toga organizovao bih da nam omladina Vedrog Polja i Sekovca donese ručak, pa ćemo čekati Švabe tokom cijelog dana i noći. Biće boja ako bude i hrane», završi Drago.

Čeva, Vojo, Uroš i ja saglasismo se s njegovim predlogom. Sa dvojicom boraca Drago ode niz šumu u selo, a ja naistavih sa Urošem da obilazim položaj njegove čete.

S posebnim uživanjem posmatrao sam borce ove Čete. Mićo Kuburić, delegat voda i puškomitraljezac, maskirao se na samoj ivici ceste, a njegov pomoćnik niže redenike. Imaju pregled velikog dijela ceste. Pored njega bombaši i automatičari. Istočno od njega vodnik voda Dmitar Bjelić koncentrisao tri puškomitraljeza i odatle osmatra cestu. Tu su i bombaši. Tu je i vodni veseljak Mirko Mrda, zvani Bugarin. Sa njima je i komandir čete Obrad Kuburić, podučava i savjetuje drugove tihim riječima, a hajdučkim pogledom bodri svakog od njih. Tu je i vodnik Jovo Kecman, sa njim je pomoćnik političkog komesara Vasili je Dilas. On obilazi skojevce i komuniste, dogovara se sa njima.

Uroš i ja se vrtismo na naš položaj. Naidosmo na bombaša Borana Grbića i čudimo se otkuda mu onoliko ručnih bombi. Stao je iza jedne deblje bukve koja se nadvisila nad samu cestu. Vidim nije dobro zaklonjen, ali se sav maskirao lišćem. Rekoh mu: »Borane, stradaćeš prije nego istreseš te bombe. Vidiš, čovječe, sa obje strane te mogu tući«, a potom primi jetih da mu prijeti opasnost i od oružja naših boraca. »Ne brini, družo pomoćniče, čim ja čujem mašine, evo vidi ovo gore (pokazuje u krošnju), tu sam ti odmah i samo ih po želji **9puštam** među Švabe«, odgovori on. Stvarno, gore na debelom drvetu bio je splet ogranaka i dobro je sklonište.

Stigosmo ponovo do Čeve, Voje i Mirka. Iznijeli smo im svoje utiske. Što sam više govorio o našem borbenom položaju, sve me više hvatala neka zebnja i strah da smo borce razmjestili suviše blizu ceste, izginuće. Spopadala me pomalo i panika koju sam krio od drugova.

Čeva i Vojo se oglušise o moje slutnje da ćemo imati većih gubitaka, a Uroš se našali: »Klisnuće oni, ne brini,

Vlado, ako im bude gusto. Nećemo mi njih stići ni sakupiti u ovoj šumi«. Uroševa upadica unese malo vedrine. U međuvremenu sa desnog krila nas izvijesti Ob rad Kuburčić, komandir II čete, da mu se sa oštreljske strane primiće cestom njemačka patrola od trojice vojnika i pita nas šta da radi.

Rekoh Urošu da se brzo prebaci do Obrada i da niko ni metka ne opali. Neka patrola ide svojim putem, a ukoliko za njom naiđe veća formacija, ići će vjerovatno u koloni, pa ćemo otvoriti vatru.

Za nekoliko minuta čusmo topot njemačkih čizama koji mirno prolaze pored naših položaja, reklo bi se na domaku naših ruku.

Bili smo mirni. Grobna tišina. Samo se čuje bat njemačkih čizama. Nijemci gledaju sad na jednu sad na drugu stranu ceste i odoše prema Koluniću.

Od Kolunića se ponovo čuje huka motora, a Stojanović ništa ne javlja. Nema ni Drage Dukića iz sela. Nad petrovačkim nebom pojaviše se tri eskadrile savezničkih aviona. To su bombarderi, prate ih lovci.

Tek što su eskadrile zamakle preko Grmeča, Stojanovićeви osmatrači javiše da se iz Petrovca prema Koluniću kreću njemački kamioni puni vojnika. Prvim obavještenjem javljeno nam je da se radi o 8 vozila, a potom — 16 kamiona. Odlučismo — otvorićemo vatru kad naiđe osmo vozilo.

Ubrzo se začu huka motora. Prilaze našem položaju. Stojanović ponovo javlja da prema nama kreće i druga kolona njemačkih kamiona. On ih je nabrojao 16, a pred njima su laka borna kola.

Sve je jača huka motora. Tu su na dometu naših cijevi.

Počinjem da brojim. Gotovo su mi na domaku ruku. Nailaze tankete — jedna, druga. Počinjem da brojim. Vidim topove. Za njima kamioni puni vojnika. Teška vozila otvorena, u njima vojnik do vojnika po 25—30 u svakom.

Strah, strah me obuzima. Sjetih se da treba da brojim: peti, šesti. Na osam treba da opalim mašinkom koja mi postade teška. Odjednom kamioni sa vojnicima uspo-

riše. Ta usporena vožnja kao da me osvijesti. Sabrah se i dobih novu snagu. Opet brojim.

Čeva i Vojo su mi sa lijeve strane, Uroš i Milan Banjac, zamjenik komandira II čete, sa desne strane. Pogledah svi osmatramo, sedmi, osmi, evo ga, treba da pucam.

Digoh mašinku, rusku dobošarku, povukoh obarač, osu rafal...

Na čitavom našem borbenom položaju osuše rafali, a eksplozije ručnih bombi pr pratiše prve rafale. Zastoj. Mijenjaju se doboši, šaržeri, ali šarci ne prekidaju. Opšti je pakao.

Vrisak, vapaj neprijatelja. Treće, četvrto pražnjenje automata, bombe neprekidno trešte. Poneka pada i u našoj blizini, ali niko na njih ne obraća pažnju. Pod našim udarom našla su se 24 njemačka kamiona i dvojica borna kola.

Začuh Boranov glas: »Naprijed drugovi«. Podosmo korak, dva.

Eksplodira jedno vozilo. Popadasmo opet na zemlju. Lijevo od nas pred Čevinom četom planuše druga dva vozila, strašna eksplozija. Diže se ogroman dim. Municija prašti u vatri.

Ali lijevo od nas, upravo na položaju dijelova I čete, osuše Nijemci paklenom vatrom. Sarei presijecaju granje koje pada po nama.

Ceva Vučković pita šta da radimo. Upitah ga da se sa svojim ljudima primakne Stojanovdću, a Uroš da preuzme ovaj položaj, jer su pred nama Nijemci potučeni.

Pogledam na cestu, pravi krkljanac. Naši borci se privlače kamionima. Neprijateljske vojnike obasipaju vatrom sa svih strana. Međutim, okrenuše se borna kola i počеше da tuku lakim topovima po našem položaju. Precizno udaraju po našem stroju, tuku bacači, tromblond. Jauk i vapaj na bojištu.

Savjetujem se s Milanovićem i Urošem kad spazih Stojanovića i njegove borce kako se povlače. Stiže i Ceva s viješću da s te strane nadiru Nijemci. Naš razgovor prati snažna eksplozija topovske granate, jedne pa druge. Naredih povlačenje prema »fuglajzu« koji je 100 do 150

metara više nas. Opet eksplozija topovske granate, potom su Joiu bacač plamena. Uroš i ja nađosmo se na zemlji.

Boran Groić je uzeo Uroša na leđa i iznio ga, a ja dođoh svijesti na plećima Voje Milanovića pod »iuglajzom«. Bolničarka Milka oprala mi lice alkoholom.

Borci su na okupu oko nas. Tada Ceva ponovo donese lošu vijest: »Evo Nijemaca idu »fuglajzom«, a tđ si naredio da mi idemo gore«.

Nije mi preostalo ništa drugo do tđ da naredim pokret, nazad dole, da bombaši krenu naprijed i da presiječemo cestu kako bismo se probili prema Sekovcu. Jer, više je nego sigurno da će njemačke jedinice sa Oštrelja priteći svojima u pomoć.

Skočismo preko ceste, ali zaobišli smo borna kola.

Trčeci desetak do dvadesetak metara u pravcu Oštrelja, do puteljka kojim se silazi u Sekovac, na cesti ugledasmo zdjele kisela mlijeka, nekoliko tepsija pita i hljebova. To je Drago Dukić sa šekovačkom omladinom ponio našim borcima. Ali kad je čuo pucjavu naredi im da ostave hranu i bježe u selo, a on požuri u borbu.

Dok stojim na cesti pored puškomitraljesca koji obezbjeđuje prolaz od Kolunića i Petrovca, požurujem borce. Dotrčase zatim Boran Grbić i Dušan Jokić i prihvatiše se da obezbjeđuju pravac od Oštrelja. Stigao je i Drago Dukić, okupio desetak drugova, pa svi otvoriše vatru iz automata na neprijateljske vojnike koji su pristizali sa oštreljske strane. Borci se izvlače ali ih tuče, reklo bi se, hiljadu automata. Još malo pa ćemo upasti u unakrsnu vatru.

Najzad stiže i začelje sa Stojanovićem i Čevom. Raspitujemo se da li su svi prešli, jesu li svi živi, da li ima ranjenika, a njih dvojica samo slegoše ramenima.

Švabe neprekidno tuku naše bivše položaje. Ali naši borci su se povukli do posljednjeg. Dohvatili smo se donje strane ceste i mrtvog ugla.

Provjeravamo da li smo svi na broju, da nije ko ostao na bojištu ranjen ili mrtav. Još uvijek imamo vremena da ga potražimo i iznesemo.

Ceva i Vojo okupiše u mrtvom uglu sve borce, a zatim radosno povikaše: »Drugovi, prosto nevjerovatno, svi smo živi i zdravi, nikom ne fali ni dlaka sa glave«.

Spustila se noć. Niz šumu smo prišli prvim seoskim kućama i susreli nekoliko seljaka i omladinki. Rekoše nam da su tu u Sekovou Rade Pilipović i ranjeni Ivica. Uskoro nam se priključiše i oni.

Razliježe se pjesma kad zgrabismo put Bukovačkih brda. Seljaci i omladinke koje srećemo govore nam da ovakve borbe i ovoliko pucnjave nikad nije bilo u ovom kraju. Dok se kolona proteže uz Bukovačka brda, naiđe Nikola Jovanović, kovač iz Sekovca, pa nas prekori: »Sta radite, drugovi, narod u ovom kraju nikad nije doživio ovakav strah, upropastićete ovaj narod. Sada će poslije vas doći Nijemci, pa će nas poklati i podaviti kao mačke«.

Utješismo se time da smo Nijemce potukli do nogu, a to je nedavno učinila i VI brigada. Sada su žestoko oslabljeni pa se zato moraju povlačiti, a neće valjda radi nas dovlačiti nove snage. Nasmija se on na to, pa onako poguren od bolesti i starosti, priđe bliže i upita čime i kakvim oružjem smo onako tukli.

Vodnik Stevo Kecman, pokaza mu rukom u automate i mitraljeze koje su pronosili borci idući u koloni pored nas.

Nikola se razvedri, pa okuražen počeo: »E, neka, nek' Švabo shvati da je došao i njegov kraj, da je i njegovog dosta bilo«.

Kad stigismo na Bukovačka brda bila je mjesečina. Napravismo mali odmor i pozvasmo starješine da bar približno procijenimo rezultate ove akcije. Naše pretpostavke kretale su se oko 300 ubijenih i ranjenih neprijateljskih vojnika. Zapaljeno je 16 kamiona, oštećeno preko 10 vozila, uništena su tri topa i više bacača. Mi nismo imali gubitaka, osim dvojice lakše ranjenih.

Međutim, mnogi borci su tvrdili da smo potukli daleko više neprijateljskih vojnika. Zbog toga sam još u toku noći odredio Dragu Dukića da sa dvojicom boraca, preko naših ljudi u Koluniću i Petrovcu, utvrdi stvarne njemačke gubitke, kako ne bismo Štabu Brigade poslali netačan izvještaj. Već smo u toku sutrašnjeg dana bili obaviješteni od Dukića i preko drugih kanala iz Petrovca da je ubijeno 240 neprijateljskih vojnika, a da je preko 60 ranjeno.

Nakon nekoliko dana, kad smo se iz nove akcije vratili u naš logor u Bravskom Vaganu, stiže vijest da je Štab V korpusa naredbom pohvalio naš bataljon zbog uspjeha u zasjedi na oštreljskoj cesti. Do kasno u noć orila se pjesma boraca u našem bataljonskom logoru.

KUVANJE

Jednog dana otjeraše ustaše svu stoku Davida Kemanu iz Bravskog Vaganca u Petrovac. Čovjeku bi teško, rastužio se, ali pomogoše ga komšije i on počeo lakše podnositi gubitak stočnog blaga.

Pride mu šaljivdžija Nikola, inače njegov rođak i komšija, pa mu reče: »Davide, je li da će ustaše skuhati svu tvoju stoku u kazanu?«

»Hoće, ne dao im gospod bog dragi«, a zatim David osjeti provokaciju od Nikole pa nastavi: »Ali, rođo, skoro će i njih i naši partizani još u vrućoj vatri kuhati isto onako kao oni mog Špuronju, Medonju i Biserku, prokleti da su.«

Poslije ovih riječi u isti momenat čuše se borbe na Pavlovcu, a zagriše i topovi u okolini Petrovca. Na to će David Nikoli: »E, moj Nikola, eto vidi, obistini se moja, već ih i kuvaju.«

»Eh, da je to kuvanje, moj Davide«, reče Nikola, »nego je to naše ponovno rasturanje po šumi.«

DURAN KOVACEVIC

POSLJEDNJI SUSRETI

Kroz krvlju obojenu IV i V ofanzivu bilo je bezbroj sitnih i krupnih događaja, borbe, juriša, suza, umiranja u mukama, ali i trenutnih radosti, smijeha i šale, nade u pobjedu i život u slobodi. Mnogi borci bili su hrabri, i izdržljivi ali nisu izostajale ni mlade djevojke — partizanke. U svim ovim našim boračkim teškoćama, partizanke su išle u korak sa nama muškarcima.

Iz borbe sa Zelengore duboko mi se usjekla u sjećanje uspomena na tri djevojke, tri cvijeta naših partizanskih jedinica, rekao bih, tri uvenula cvijeta. Smilja Petrović i Desa Kecman, obje iz sela Bukovače i Ilinka Latinović iz sela Smoljane.

Smilju Petrović sam poznao još kao dijete. Odrasli smo skupa u selu.

U četvrtoj ofanzivi poslije pobjede partizana na Neretvi sreo sam je u rejonu Boračkog jezera. Bio je vedar dan i veliki snijeg. Kada me je Smilja susrela odmah je počela da se smije i šali. »Kakav ti je to šinjel« — upitala je — »više liči na strašilo nego na odjeću«. Moj šinjel je zaista bio takav. Negdje sam se pored vatre odmarao pa je sa obje strane obgorio. Da bi skrenuo pažnju sa mog ogorjelog šinjela, otpočeo sam da joj se hvalim sa košuljom. Imao sam crvenu košulju. Smilja se malo zagleda u košulju i reče: »Ala je tebe ovaj rat uredio, pravi si ušonja«.

»Jednaki smo« — opet će ona. — Znači, mi smo ušljiva vojaka. Sta hoće i može ušljiva vojska?« — malo se zamisli pa dodade: »Može puno — pobijedićemo. Vidiš, mom-

če, mi imamo puno ušiju, a ne osjećamo ih. Mi mislimo samo na borbu».

Ona me zatim upita jesam li u Partiji. Ćutao sam, jer je Partija u to vrijeme bila ilegalna pa sam mislio da joj to ne smijem reći. Na to će ona: »Ti si neozbiljan, tebe još neće primiti u Partiju. Nisam joj ništa odgovorio i rastali smo se, a da nisam utvrdio da li je ona član Partije, u što sam lično bio ubij eden.

Drugi i posljednji susret je bio na Zelengri. Podijelio sam borcima I čete po parče konjskog mesa, a u to vrijeme naišla je Smilja. Bilo mi je žao što nisam mogao naći parče mesa, da joj dam, jer su ga borci brzo pojeli. Osjećao sam da je gladna, ali je i pored toga bila vesela. Bilo joj je teško kada je vidjela ranjenike kod Tjentišta i Sutjeske. U isti čas njemački avioni počeli su sijati smrt po partizanskim kolonama, a naročito po ranjenicima. Smilja je duboko uzdahnula. Osjetio sam da je to sve muči, da radi toga kao čovjek pati, a zatim mi reče: »O, šta rade ovi krvnici. Kako bezdušno tuku naše ranjenike«. Malo je učitala i misli su je nekuda daleko odvele. Upitah je zašto je toliko odsutna i o čemu razmišlja? Ona se povratila i poslije mog pitanja sasvim ozbiljno nastavi: »Ne znam, ali i ne vjerujem, da li ću ikad braću žive vidjeti«. Imala je dva brata u zarobljeništu u Njemačkoj, Miću i Dragu. »A na Mirka ne misliš« — dodadoh joj.

»Ima ovdje jedan drugi, ne Mirko nego Vlado« — mislila je na svog komandira.

Mirko je bio njen momak prije rata, a nalazio se u zarobljeništvu u Njemačkoj. Vrijeme čini svoje, pomislih u sebi i iskreno mi bi drago što je Smilja zavoljela komandira koje je bio divan drug.

Docnije sam saznao da je i ovaj Smiljin momak odmah iza našeg susreta poginuo. Napisao sam joj jedno toplo pismo kojim sam nastojao da je utješim.

Odgovorila mi je i molila me, da joj opet Dišem. Vidjeh, poznanstvo iz mladosti i iz zavičaja se ne briše lako. Međutim, uskoro više nisam imao kome pisati, poginula je u jednoj borbi blizu Kreševa u VII krajiškoj brigadi 1944. godine. ^

Bila je hrabra, služila je drugima za primjer, bila je bolničarka i sekretar SKOJ-a u četi. To su kazali njeni drugovi meni za utjehu.

Susreo sam i Desu Kecman u Zelengori. Ranije sam je poznavao kao lijepu djevojku, nježnu i ženstvenu. Bila je to mila i veoma plemenita djevojka. Sa majkom je odrasla u selu, oca je malo pamtila, otišao je na rad u Ameriku. Njen mlađi brat Mićo i njena braća od strica Jovo, Dragoljub, Milovan i Dragutin i sestra od strica Milosava su joj zamjenjivali oca, težeći da mala Desa ne osjeti prazninu. Jer oni su u porodici bili veseli, živahni, sa dosta duha i ljudske vedrine.

Poznato mi je bilo da je veoma rano još u selu primljena u SKOJ te je kao takva politički djelovala i radila u našoj sredini. Susretao sam je na mnogim omladinskim radnim akcijama ljeta 1942. godine, pored ostalog imao sam prilike da sa njom duže razgovaram kad se naša omladina nalazila na obradi napuštene ljetine u okolini Sanice i Ključa i bio sam jako impresioniran brzim preporodo'm ovih djevojaka pa i Dese.

Međutim, u Zelengori ratne teškoće su je osušile. Bila je veoma iscrpljena i izmorena. Zalio sam je kao rođenu sestru. Poželih da je raspoložim i počeh sa našim razgovorom iz sela i mladosti. Pokazala je malo osmjeha, ali iza toga osmjeha osjećala se glad, umor i tuga na licu ali i u duši. Izgleda, da je болоvala tifus. Želio sam da joj dam hrane, da joj pomognem. Vidio sam da je gladna, da joj treba pomoći, ali na žalost, hrane nije bilo. Nisam mogao a da je ne pitam zašto je tako tužna?

Sa osmjehom okrenula je glavu prema meni, pokušavajući da taj osmijeh duže zadrži, i odgovorila mi da nije tužna nego umorna. Nije htjela da kaže da je gladna iako je to bilo očigledno.

Želio sam da joj pomognem, ali nisam mogao. Nikad u ratu kao tada nisam bio onsjednut ljepotom našeg sela Bukovače. Kovitlala mi se stalno misao da bi ovu skršenu mladost moglo spasiti samo naše selo. Sjetio sam se i njene majke Marte, mislio šta je sa njom, gdje joj je brat. Sve to gledam sad ovdje u Zelengori, nemoćan da joj dam bilo kakvu pomoć. Samo dva do tri dana poslije probijen je

obruč Zelengore. Došli smo do hrane, ali Desa je prije toga već poginula. Bila je kuršumima isječena, gladna i umorna. Poginula je i ostala željna naše Bukovače, svoje majke i braće i naroda iz našeg sela.

Bio je to naš posljednji susret.

Poznao sam mnogo omladinki koje su svim svojim bićem učestvovala u NOR-u kao borci naših partizanskih i proletherskih jedinica, i koje nisu ništa drugo htjele biti nego borci sa puškom u ruci. Takva je bila Ilinka Lati-nović.

Posljednji put sam je vidio u Miljevini poslije proboja obruča na krvavoj Zelengori.

Sjedili smo pored jednog potočića. Oboje smo bili gladni i umorni. Uz drugarski razgovor to smo nekako i zaboravili. Ilinka je bila visoka plava djevojka. Na svom krilu je držala pušku, kao da je i ovaj tren odmora bio suvišan, željela je borbu. Sa Ilinkom se ranije nisam mnogo poznao, osim što sam je ponekad na brzini vidio u koloni. Sada je počela da privlači moju pažnju. Pitao sam je zašto nije bolničarka, jer sam je podsjetio da su drugovi govorili da ne da pušku i da neće da primi dužnost bolničarke. Upravo u tom momentu naleti grupa neprijateljskih aviona i eksplozije zamračije teren oko nas. Ilinka se tako spretno skloni na zemlju i to preko puške a ja odoh malo dalje u stranu.

Kada su avioni prošli, podigla se oslanjajući se na lijevu ruku i koljeno, a pušku je čvrsto držala u desnoj ruci. Iz džepa izvadi malo krpe i obrisu pušku. Ja osjetih koliko ova djevojka voli svoju pušku. Pogledala je u nebo, u pravcu kuda su odletjeli avioni i opsovala »Majku im fašističku!«

Pogledao sam je, u licu je pocrvenila. Lijepa djevojka kao lijep san a psuje. Da bih je izvukao iz neprilika i sam sam počeo da psujem i brišem pušku.

Nije zaboravila gdje smo stali.

»Pitaš me zašto neću da budem bolničarka? Neću i neću! Ja sam zdrava. Fizički sam dovoljno razvijena i hoću da se borim ravnopravno — sa vama — mojim drugovima«. Pogleda me energično i reče: »Je li ti sad jasno?«

Slegao sam ramenima, savio glavu bježeći od njenog oštrog pogleda i kazao blagim tonom da mi je jasno.

Bila je zadovoljna, ali je brzo izmijenila temu i ton govora, izvinjavaj ući se što je bila suviše oštra prema meni pa nastavi: »Šta možemo, rat je rat. Prije rata ja sam iz moje Smoljane putovala u Vojvodinu kod mog strica. Vojvodina je ravna i plodna, ali ja sam voljela moju Smoljanu i nikad nisam pomišljala da je onako lijepu i čarobnu ostavim. Danas sam željna sela, roditelja, omladine, ali najviše moje sestre Jele. Ona me je vukla sobom, primila me u SKOJ, ispratila me kad sam pošla u jedinicu. Obećala sam joj da ću biti dobra i hrabra, šta ćeš, i mi djevojke se moramo boriti. Mi ćemo pobijediti, a poslije pobjede sve će se kod nas izmijeniti. Život će biti ljepši u slobodi, biće vremena i za nježnost«.

Osjetih da su ove njene riječi prosto pravdanje zbog psovke.

U njoj je živjela bujna mladost koju je rat teško pri-
gušivao. Ponikla je iz sela Smoljane i odrasla u siromašnoj seljačkoj porodici. Rasla je uz mnogo djece i bila veoma voljena od roditelja. Otac joj se obraćao kao sinu pa je to opravdavala i ovdje na bojištu držeći se jednako ^{sp} najboljim borcima. Ispunila je obećanje dato pred ocem, pred sestrom Jelom i pred SKOJ-em da hoće da se bori ravnopravno sa drugovima.

Nije dočekala oslobođenje i sa njim igru, pjesmu i radost.

U Knjizi III krajiške brigade Milinko Stupar je napisao: »Latinović Iliinka bila je teško ranjena u stomak. Drugovi su joj pritekli u pomoć, a ona je tu pomoć odbila izgovarajući posljednje riječi: Borite se drugovi! Meni je pomoć nepotrebna«. Ilirika je bila stari borac, član SKOJ-a odvažna djevojka i voljena od svih« — završava Stupar na 196. strani.

I zaista, ova tri uvenula cvijeta koja su se toliko radovala slobodi, ne doživješe je, ne nasmijaše se u njoj, ne poslaše pisma svom dragom, pa su radi toga one mojorn rukom, rukom njihova ratnika napisale ove poruke svojim sretnim vršnjacima.

MILA JAKŠIĆ-BODNARUK

MOJ KAMANDANT BOGDAN VUKŠA

Upoznala sam relativno kasno ovog već do tada legendarnog komandanta, ali o njemu sam mnogo čula i davno prije nego što sam došla u njegovu jedinicu. O Bogdanu Vukši se pričalo kao o neustrašivom borcu i hrabrom komandiru i komandantu. Bio je poznat i po tome što je znao u najtežim časovima po jedinicu koju je vodio, kada već niko nije vidio izlaza, svojim gromkim glasom zapjevati i borcima povratiti zračak nade. No i drugu stranu te njegove poslovične hrabrosti koja ga je pratila još od prvih dana ustanika u njegovom rodnom selu, Vrtoču, upoznala sam tek kad sam, po svojoj želji došla u 2. bataljon Desete brigade Pete krajiške divizije.

Bila sam pri brigadnoj bolnici Desete brigade sa kojom sam prešla Istočnu Bosnu, Sandžak i učestvovala u nekoliko neuspjelih pokušaja da predemo Ibar. Kao mlada skojevka smatrala sam da je nekako časnije biti u operativnoj jedinici nego u pozadini jedne bolnice, pa sam se javila štabu brigade sa svojom željom. U sebi sam se nadala da će me dodijeliti u 3. bataljon gdje mi je bio brgt Sreto Jakšić ili, još bolje, u 4. bataljon gdje mi je bila sestra Mara i kojom je komandovao ni malo manji junak Mitar Tica. Stab brigade mi je molbu usvojio i poslao me u — 2. bataljon kojim je komandovao Bogdan Vukša.

Brigada je bila u okolini Bijelog Polja i držala je položaj na Limu. Na putu od štaba brigade do 2. bataljona srela sam brata Sretu koji je već bio obaviješten o moor, premještanju. Sreto je bio dobar borac, dobar komunista (poginuo je kao komesar čete na Sremskom frontu). Za-

hvaljujući njemu i otac i majka su nam bili saradnici NOP-a od 1941. godine, pod njegovim uticajem smo i nas dvije sestre i mlađi brat Niko stupili u partizane. Pa ipak, kad me je vidio, u njemu se probudio brat koji se ozbiljno zabrinuo za sestru.

— Dobro je što si tražila operativnu jedinicu. Ali zar nisi mogla nigdje drugo nego kod Vukše. Pa znaš li ti da kod Vukše za noć gine i po 9 drugarica — govorio mi je Sreto.

To je bila ta druga strana Vuikšine hrabrosti o kojoj ja ranije nisam mnogo znala. Ali natrag nije se imalo kud. Jer, ja sam tražila prekomandu.

I nisam se pokajala. Bilo je gusto, bilo je vruće, priče o mrtvima i ranjenim u njegovoj jedinici nisu bile ni malo pretjerane, ali još nešto je bilo sasvim tačno: Vukša nije štedio borce, ali još manje je štedio samog sebe. U to sam se uvjerila gledajući njega i njegovo držanje sve od maja 1944. pa do aprila 1945. godine.

Kada je dato naređenje da se divizija definitivno prebaci u Srbiju, naš bataljon je forsirano prešao Lim zatim Ibar, zauzeo Banju Kuršumliju, nastavljajući čišćenje područja Toplice.

Ne treba naglašavati da smo moja najbolja drugarica, Stana Milisav, djevojka kao od brda odvaljena iz nekog sela kod Duvna i ja kao bolničarke imale pune ruke posla. Jer, kod Vukše ništa nije išlo lako i bez krvi.

Na željezničkoj stanici Slatina iznenadili su nas Nijemci, pa smo imali podosta nepotrebnih žrtava. I neka mi oprosti moj dragi, sada već pokojni, komandant Bogdan Vukša, ali u interesu istorijske istine moram reći da je on bio lakomislen. Mi smo naime primijetile neku vojsku i upozorile Vukšu, a on je odgovorio: »Ajde, šuti fercajcong« (tako je on u šali, za koju je uvijek bio spreman, zvao sve drugarice u jedinici), vi vazda vidite Švabu. Zar ne vidite da je ono Četvrta brigada«. A komandant Vukša je morao znati bolje od nas da je u to vrijeme Četvrta brigada napadala na Rašku, mnogo kilometara daleko od nas.

Za nas žene-bolničarke posla je bilo na pretek i kada je bataljon vodio borbu na Čakoru. Najviše su nam rana i jada zadali balisti u čiju sposobnost gađanja na razdaljini

smo se svi neposredno uvjerali. I ja iz tog kraja i tog perioda nosim naziv ratnog vojnog invalida.

I borbe oko Topole, za selo Lipu bile su krvave i slavne. Na Oplencu, gdje smo dobili zasluženi odmor, zobali smo zajedno grožđe iz — kraljevog vinograda. I naš hrabri komandant Bogdan Vukša, pun neke naivne vjere u budućnost, pričao nam je, umjesto političkog časa, kako ćemo mi svi, nakon pobjede, ne samo zobati kraljevo grožđe, nego uživati i sve drugo što je ranije bilo samo kralju dostupno*

Zajedno smo napustili Oplenac, zajedno smo prošli krvave bitke oko Mladenovca, još krvavije oko Malog Mokrog Luga i najkrvavije prilikom neposrednog zauzimanja Beograda.

Zajedno smo dobili knjižicu »Oslobodilaca grada Beograda«.

Za duži odmor nije bilo mnogo vremena. Otvarao se Sremski front. Valjalo je ići tamo, ali da nije bilo silnih dobrovoljaca koji su se javili nakon oslobođenja Beograda, ne znam s kim bi drugi bataljon izašao »pred Miloša«.

Čitav Srem — od Dunava do Vinkovaca — bio je naše bojište. I nije bilo sela u kome naš bataljon nije ostavio po nekog mrtvog ili teško ranjenog borca. Naročito su ginuli beogradski đaci, mladi i neiskusni a puni želje da i oni pod kraj rata daju svoj doprinos, jer je Sremski front bio takav, da je malo ko ostao netaknut i tamo, u ravnici, nisu ginuli samo najhrabrij, pošto tikva i kukuruz nisu pružali nikakav siguran zaklon.

Prošli smo zajedno Šid, Tovamik, Sarengrad, Erdevik, prokrstarili smo i krvlju obojili Bosansku šumu, doživjeli da nas u selu Nijemcima fanatični zaostali pripadnici njemačkih manjina sa prozora posipaju vrelom mašću.

Rastali smo se prije proboja Sremskog fronta. Rastali smo se, jer nam je brigada rasformirana. Niko nam nije rekao zašto, ali svima je bilo poznato da je brigada ostala bez boraca. U tome je naročito prednjačio naš, drugi, Vukšin bataljon.

Rastanak je bio tužan. U oku vedrog, veselog i na oko neozbiljnog junaka i komandanta zaiskrila je suza. Ona

suza koju je vješto oko moglo zapaziti iza svake bitke, kada smo pravili bilanis poginulih i ranjenih a koju je svojom prividnom veselošću nevješto skrivao. Zbog toga su mnogi mislili da je u biti ova topla ljudska priroda gruba i nemilosrdna prema svojim saborcima, iako je svako morao da prizna da je Bogdan Vukša uvijek, pa i tada kada kao komandant to nije smio činiti, prvi jurišao u najtežim i najopasnijim okršajima.

PEDESET PUTA STRIJELJAN

Ilija Balaban, komandant Petrovačkog bataljona, traži Iliju Nikića, poštara u Bosanskom Petrovcu, da što prije uspostavi vezu sa Štabom Bravsko-petrovačkog odreda sa komandantom Markom Jokićem ili sa njegovim zamjenikom Kajom Popovićem. Međutim, Nikiću se nije dalo uspostaviti brzo vezu, pa je Balaban po drugi put intervenisao i tom prilikom preko telefona je rekao: »Nikiću, ukoliko mi što prije ne uspostaviš vezu, strijeljaću te!«

Drugu Nikiću to ne bi prijatno pa nakon prvog pokušaja da uspostavi vezu sa Štabom reče sekretaru SK KPJ u Bosanskom Petrovcu Vladi Crubiši da mu Ilija Balaban prijete strijeljanjem.

Drugi telefonista je slušao razgovor pa reče: »Druže, ništa ne brini što drug Balaban prijete da će te strijeljati, on je već do sada radi istih razloga mene strijeljao preko 60 puta, a za pedeset slučajeva sam bio siguran da će me strijeljati, a evo, ja sam još uvijek živ.«

DMITAR MRKIC

ROBIJA

Na decembarskim izborima 1938. godine, bio sam uhapšen od strane bivše države, i osuđen na 4 mjeseca strogog zatvora na Okružnom sudu u Bihaću. Optužnica me je teretila da sam psovao kralja i dinastiju Karađorđevića, pa je u optužnici kao i na procesu korišten Zakon o zaštiti države.

Istina, ja sam na dan samih izbora bio vatren za opoziciju i bio sam grlat u vici protiv eksploatacije i nepravde.

Radi svega toga me je bivša država pored odležana 4 mjeseca strogog zatvora, već januara 1941. godine skupa sa Ilijom Došenom, studentom iz Vedrog Polja, Đurom Dukićem iz Revenilka, Ratkom Krecom iz Bos. Petrovca i Ostojom Jeličićem iz Smoljane, otjerala u koncentracioni logor Ivanjicu u Srbiji.

Mi smo u ovaj logor odvedeni na prevaru. Dobili smo poziv da idemo u rezervu bivše jugoslovenske vojske. Međutim, kad smo tamo došli na određenu vojnu poštu, tamo nismo našli nikakvu vojnu jedinicu već koncentracioni logor gdje smo bili logorisani i oidležali puna tri mjeseca tj. januar, februar i mart 1941. godine. Po isteku tri mjeseca bili smo pušteni svojim kućama. Međutim, dolaskom u naš kraj a naročito u Srneticu i Oštrelj, okupljale su se mase radnika, pa im je Ilija Došen i s njim Ratko Kreco rekao poneku riječ. Došen je govorio, pa su žandari i jednog i drugog sproveli u zatvor u Ključ, a nas dvojica smo otišli kućama.

Jula mjeseca 1941. godine, među prvima sam stupio u našu borbu, ali mi se desi slučaj da padam u ruke talijanskih fašista 3. novembra 1941. godine, skupa sa Borom Kesićem, Filipom Đukićem — Piljom i Vicom Jakšićem. Talijani su nas povelili u Petrovac, a potom preko Oštrelja i Drvara za Šibenik na robiju.

Dok je nad nama vođena istraga i vršena saslušanja pokušavaju četnici, a posebno Talijani, da nas slome i da nas dobiju za svoje redove, ali mi ostajemo dosljedni sebi i svojim ubjeđenjima. Radi toga dolazi do suđenja, pa smo svi osuđeni. Boro Kesić je osuđen 18. maja 1942. godine na smrt i streljan na šibiševcu 25. maja iste godine, a nas trojicu su osudili na po 20 godina robije.

Boro se herojski držao. Nije se dao nikakvim intrigama lomiti i pokolebati. Čak je otvoreno rekao četničkom vojvodi Mani Rokviću, kada mu je ovaj tražio da se pokaje da će mu spasiti život: »Vojvodo, znaj da i tebe ovo čeka, što ste meni predviđjeli. Ja ću biti pogubljen, ali ni tebe ništa bolje ne čeka i neće te to mimoići«.

Nas ostala trojica Đukić, Jakšić i ja, svaki za sebe, imali smo svoje teškoće. Kapitulacijom Italije 1943. godine Đukić i Jakšić su otišli u zemlju, a mene su Nijemci prebacili u Njemačku u logor odakle sam oslobođen od Crvene armije tek 1945. godine, tj. po kapitulaciji Njemačke.

U svim ovim zatvorima i robijanju, mnogo sam štošta naučio, bio u zatvoru, logoru ili robiji, ali sve sam se više uvjeravao da je bolje, po onoj narodnoj, biti grob nego rob.

VELJKO ČANAK

U TOPLIM DOMOVIMA

Primicao se kraj rata, novembar je 1944. godine, sela slobodne teritorije u koja su često prodirale neprijateljske jedinice, to su bila naša sela Hrgari, Račić, Gorjevac, Dugo polje, Lipa i Doljani, bila su potpuno iscrpljena i ekonomski uništena. Ovo radi toga što su se u tim selima neprekidno nalazile partizanske jedinice koje su vodile borbu za zaštitu Bos. Petrovca, Drvara, Ključa, Sanice kao i cijelog Podgrmeča.

U našem selu Gorjevcu smo stvarno ostali bez igdje ičega. Moj otac Đuro nalazio se kao ranjeni vodnik partizanskog voda u bolnici, a majka Milica bila je sa četvoro nejake djece u selu Gorjevcu.

Nestalo je hrane. Zima je počela sa svojom vijavicom i jednog dana neko iz MNOO našeg sela reče mojoj majci: »Pošto ti je muž ranjen i nalazi se kao partizanski ranjenik u bolnici, odlučismo da ti sa svoje dvoje djece odeš u sela slobodne teritorije, da ih tamo preko NOO smjestiš negdje gdje bi se mogli prehraniti, a za tebe i ono dvoje manjih dobivaćeš nešto pomoći od MNOO našeg sela«.

O kakav je to stravičan osjećaj za porodicu, te kakav za tu odrasliju djecu koja imaju samo 8—9 godina, kad se moraju rastati sa roditeljima. Zaista, nema ničeg težeg, nema ničeg strasnijeg. Tužna su to osjećanja, kada napuštaš svoje ognjište, svoju kuću, kada se rastaješ sa majkom, braćom i sestrama. A tim više kada je i sudbina oca neizvjesna.

Spopalo me je neko čudno uzbuđenje, nekakav težak osjećaj, jer malo po malo primjećujem kako majka duboko

uzdiše, a potom krijući od nas briše suze. U kuću je unesen neki nemir, nepostojanost i neizvjesnost. Ali šta je drugo majka mogla nama reći za utjehu — kazala je, biće dobrih ljudi u svijetu, pa eto da i to probamo ne bi li preživjeli i dočekali slobodu koja je na pomolu, pa stići će nam i čaća, pa će nam biti lakše.

Majka je jednog dana krenula sa nama. Povela je mene i sestru Miku. Mislím da je bio pao mali snijeg. Krenuli smo prema Bos. Petrovcu. Krenulo je više naroda iz naših sela. Bilo je na desetine djece. Bilo je tu i plaća; rastanak sa selom, porodicom, nije bio lak, a rastanak sa roditeljima nikad nikome ne pada lako.

Došli smo u Bos. Petrovac. Tu nijesmo nikoga poznatog imali. Sakupili smo se pred zgradom SNOO i čekamo da nas negdje smjeste da se prehranimo. Primiću se trenuci rastanka sa majkom, a moja mlađa sestra primiće se sve više meni, eto rastajemo se sa majkom. Idemo u neizvjesnost gdje i u kakvom ćemo se domu naći?

Ubrzo smo bili raspoređeni. Mene i sestru su odredili u selo Bukovaču i bili smo odmah smješteni. Mene su smjestili u kuću Miloša i Ilije Samardžije. Bila je to dobra porodica. Bosa je domaćica, dobra i plemenita žena, često je oplakivala svoga sina Slavka koji je prije godinu ili nešto više poginuo u partizanima. U kući su imali više djece, a jedino muško dijete bio je Čedo. U komšiluku je bio i stari djed Ste van, koji je znao i umio da priča o starim vremenima, i prošlim ratovima, o selu i ljudima.

Moja mlađa sestra Mika, smještena je u istom zaseoku, kod domaćina Dragoljuba Kecmana-Daičića. I to je bila dobra porodica. Bili smo sretni i zadovoljni jer smo se ja i sestra mogli svaki dan vidjeti. Obilazio sam redovno sestru sve dok nijesam prebačen u Vidovo selo kod Bos. Grahova, a moja je sestra imala sreću pa je kod Daičića ostala do oslobođenja zemlje. A ja sam se u kući Samardžija zadržao samo tri mjeseca.

U selu Bukovači svaka kuća je imala u to vrijeme po jedno ili više djece sa strane. Bilo je djece sa Kozare, iz Banije i Like, bilo je i nas od Bihaća.

Sjećam se, jednog dana smo bili svi pozvani u Osnovnu školu. Održan je sa nama sastanak. Rukovodioci sela

iz NOO su se interesovali kako smo primljeni, kako nas domaćinstva, kod ikojih smo smješteni, hrane, kako nas drže. Kalkav je porodični odnos prema nama i si. Ovaj sastanak po mom sjećanju su organi zov ali Toma Morača i Stevan Bosnić. Oni su bili rukovodioci.

Svi mi koji smo bili prisutni u jedan glas smo odgovorili, da nam je dobro, da nas ukućani — mještani paze, da se prema nama dobro ophode itd. Pored ostalog to je potvrđivala organizacija tečaja za opismen javan je, jer smo već tada u selu Bukovači svi išli u osnovnu školu, koja je u to vrijeme redovno radila.

Meni je teško bilo napustiti ovo selo i rastati se sa mojom sestrom, ali me je tješila dobrota porodice u kojoj se ona nalazila, jer iz te i susjedne kuće bilo je 6 ili 7 boraca u borbi, pa je čitava porodica, bila veoma pažljiva prema nama, djeci ranjenog partizana.

LIČNI RAČUNI

U vrijeme napada partizanskih snaga za oslobođenje Banja Luke 1945. godine primijeti politički komesar čete Nikola Banjac da neko puca na desnom krilu izvan njegove čete, pa uputi patrolu da izvidi o čemu se radi.

Patrola stiže na jednu plećinu i zateče jednog starijeg čovjeka koji puca na neprijateljske snage koje se povlače.

»Sta radiš, čovječe«, upita ga voda patrole, »kad ne pripadaš njihovoj vojsci. Ko si, šta si i što to činiš?«

»Tučem i prašim Nijemce za svoj račun i po sopstvenom ćeifu, druškane moj«, odgovori čovjek.

SELO VELIKI STJENJANI U NOB

Selo Veliki Stjenjani ipo svojoj geografskoj lokaciji je udaljeno od većih gradskih naselja i prolaznih puteva, jer je ograđeno brdima i šumama sa svih strana. Prolaz u selo je kozija staza, kojom se vrlo teško može doći u selo, zato su samo ljudska noga ili tovarni konj bili podesni za prilaz selu. Stanovnici ovog sela su se služili konjem, bilo da nosi tovar ili da ga jašu. Usljed toga nisu bili rijetki slučajevi da su mještani morali oboljelo lice nositi na nosilima ukoliko nije moglo jahati konja, do susjednih mjesta — Prkosa i Kulen Vakufa.

Međutim, ipak seljani ovog kraja kažu da ih je priroda nagradila veoma zdravom i hladnom izvorskom vodom koja rijetko ili nikad ne presušuje, jer izvire u više predjela sela i podmiruje potrebe domaćinstava i njihovih brojnih stada.

U selu je pred II svjetski rat bilo 80 domaćinstava, koja su se bavila zemljoradnjom, stočarstvom, a jedan neznan broj ljudi je odlazio na sezonske radove unutar zemlje. Bilo je slučajeva da su neki išli i vani.

Jula 1941. godine, kada je narod bio prisiljen da digne ustanak u našim krajevima, tada je i cijeli narod naših Stjenjana s voljom pristupio NOP. Muškarci su se svrstali u gerilske grope, postavljajući svoje borbene položaje prema neprijatelju i obezbjeđujući selo i narod od neprijatelja. Međutim, život se i u takvim uslovima odvijao upravo organizovano. Stariji su ljudi sa ženama i mladim koji nisu bili sposobni za front odmah sakupljali i spremali hranu za gerilce, a docnije za partizane.

Iako je ovo selo bilo zabačeno, ustaški koljači su još prije ustanka iz njega otjerali jednu grupu ljudi i postrjeljali ih. Zato se s pravom kaže da su prve žrtve u našem kraju Duka Malešević, Nikola Mijić, Gojko Karanović, Simo Malešević, Vojin Malešević, Dmitar Kojić, Vlado Antunović, Stevan Antunović, Jovo Vručinić, Miloš Medić, Simo Petrović i Petar Petrović. Ove prve žrtve u smrt je odveo ustaša iz Kulen Vakufa Mahmut Kadić.

U selu Veliki Stjenjani neposredno pred ustanak 1941. godine nije bilo mnogo oružja. Tako je ustanak dignut sa 4 vojnička karabina i nekoliko civilnih pušaka, ali zahvaljujući prirodnim uslovima ljudi su i sa ovako malim oružjem uspjeli da odbrane selo jer je priroda omogućila da su se mogli koristiti bodeži, rogulje i sjekire, kako bi se onemogućilo napadaču da prodre u selo. Avgusta 1941. godine, spaljena su susjedna sela kao što su Rajinovci, Prkosi i Oreško Brdo, pa je narod sela Veliki Stjenjani ukazao gostoprimstvo domaćinstvima ovih spaljenih sela koji su sa sobom dotjerali i stočno blago. Istina, to je omogućilo u docnijim borbama jaču odbranu protiv neprijatelja, ali i snažniji napad na protivnika, pa se u relativno kratkom vremenu došlo do oružja te su se manje gerilske grupe organizovale u četu. Ona je veoma uspješno branila i štitila ovaj kraj, omogućavajući da se narod iz spaljenih sela već koncem septembra vrati na svoja zgarišta.

U selu Veliki Stjenjani je bio logor partizanske Vakuške čete u kući Maleševića, a četu su sačinjavali borci sela Oreškog Brda, Rajinovaca, Velikih i Malih Stjenjana i Prkosa. Komandir je bio Nikola Karanović, sada general i narodni heroj.

Radi održavanja ishrane partizanske čete kao i radi pružanja pomoći siromašnim porodicama i rješavanju drugih međuljudskih odnosa pristupilo se formiranju NOO u selu Veliki Stjenjani u koji su izabrani Boško Karanović, Jovo Malešević, Rade Zorić, Nikola Kojić, Slobodan Antunović, a pored ovog odbora čiji je predsjednik bio Rade Zorić ubrzo je formiran i odbor narodnog fonda u kojem su bili Simo Antunović, Mileva Karanović-Lela i Dušan Kojić.

NOO je djelovao kao istinska narodna vlast vodeći računa o svim problemima žitelja u ovom kraju, dok je Odbor narodnog fonda vodio računa o prikupljanju hrane, odjeće i obuće za partizansku četu.

Izbor Prve mjesne vlasti u ovom kraju održan je u kući Sime Antunovića, gdje je bilo i prvo sjedište, a kasnije premješteno u kuću Nikole i Joke Amtunović. Dcnije je vršena popuna ovih odbora. Neki su odlazili na druge poslove, ali najduže vremena je ostao predsjednik NOO Rade Zorić. Mjesni NOO u selu Stjenjani pristupio je izgradnji tajnog magacima za smještaj hrane za potrebe partizanskih jedinica koji je izrađen na kraju sela prema Osječnici, u brdu zvanom Kasar. Interesantno je istaći da je ovaj tajni magacin ostao neotkriven za neprijatelja za čitavo vrijeme NOR-a.

Razvojem NOB-a u ovom kraju i širenjem NOP pristupilo se izboru Opštinskog NOO Kulen Vakufa, pa mu je i prvo sjedište bilo u selu Veliki Stjenjani u kući Milice Medić i Marka Antunovića. U prvi odbor su izabrani Milan Medić koji je bio predsjednik, a kasnije Milan Dukić, a članovi su bili predsjednici seoskih odbora.

U proljeće 1942. godine u selu Stjenjanima formiraju se i ostale antifašističke organizacije. Tako je formirana partijska organizacija koju su sačinjavali Simo Anbunović, koji je bio sekretar, Rade Zorić i Milan Dukić. Ovu organizaciju je formirao Jovo Kecman-Šuco. Organizaciju SKOJ-a je formirao Stanko Karanović. Ona je bila nešto brojnija, a sekretar je najprije bio Marko Malešević, zatim Stanko Kojić. Stanko Karanović je u selu formirao i druge organizacije: USAOJ, radnu četu, četu pred vojničke obuke i analfabetski tečaj, kojima su rukovodili članovi Partije i SKOJ-a. Dcnije se formira i organizacija NOSOBiH-a kojom rukovodi Nenad Keča, koji je vodio i tečaj za opismenjavanje.

U proljeće 1942. godine je u Bos. krajini povedena borba protiv talijanskih jedinica koje su ugrožavale mnoga naša sela naročito u okolini Drvara. Rukovodstvo pokreta je bilo prisiljeno da iz nekih drvarskih sela prebaci mnoge porodice na oslobođenu teritoriju. Tom prilikom je u selo Veliki Stjenjani skoro u svaku kuću bila smješte-

na najmanje ipo jedna porodica. Takvih je bilo iz sela Resanovaca, a bilo je i nekoliko familija iz sela Tiškovca. Ove su porödice ostale skoro cijelo ljeto 1942. godine, a neki su pojedinci ostali sve do 1945. godine.

U ljeto iste godine s resko partijsko rukovodstvo organizuje Obradu napuštene zemlje u Orašcu i dijelom u Kulen Vakufu, pa je putem NOO bilo organizovano izvođenje radnih akcija na ovim područjima. Narod sela Stjenjana je u tim poslovima uzeo velikog učešća. Tako je u zimu 1942. na 1943. godinu narod Stjenjana prevezio sijeno preko Oštrelja za Drvar za vojne potrebe. Kakvi su to bili naponi, najbolje govori činjenica da se sijeno moralo vući po veoma lošem putu u dužini od 30 km, a da bi se to činilo, morao se prethodno popraviti put, a negdje i izgraditi. Međutim, narod je bio jedinstven pa je uspio da odoli svim svojim obavezama.

U jesen 1942. godine oslobođen je Bihać. U tim borbama je bilo mnogo naših ranjenika, koji su evakuisani i u selo Veliki Stjenjani. Ranjenici su smješteni u kuće Đurđa Karanovića, Jove Medića, Marka Antunovića, Petra Vručinića, Rade Antunovića, Sime Antunovića i braće mu, Slobodana Antunovića, Luke Antunovića, Joke Antunović, Branika Antunovića, Vladonje Kojića, Sime Kojića, Bože Kojića i Mile Zorića. U ovim kućama je u stvari bila partizanska bolnica Stjenjana, pa su u ovu bolnicu prebacivani ranjenici iz Like, koji su ranjavani u borbama na Mazinu. Uprava bolnice je bila u kući Lulke Antunovića u kojoj se nalazio i bolnički materijal. Dolaskom bolnice u selo Stjenjani NOO kao i sve ostale antifašističke organizacije imale su veoma mnogo posla oko njihovog zbrinjavanja, a naročito je brigu zadavalo obezbeđenje hrane, ogrijeva, pranje i sušenje zavoja, dežurstvo kod ranjenika, prenošenje ranjenika, te obezbjeđenje bolnice sa stražom. U svemu ovome je bila naročito mnogo angažovana pored mjesne vlasti partijska i omladinska organizacija. Svakako u svemu tome su pružale veliku pomoć i žene sela Stjenjana.

U selu su nikle i prve bolničarke: Sava i Marija Karanović, Smilja, Milica, Stanka, Devica i Marija Medić, Man-

da Vnućinić, Milica Antunović, Bosi ja Antunović, Manda Kojić, Milka i Dragica Keča, Milka i Danica Karanović.

Narod i omladina sela Stjenjana naročito su uložili mnogo napora početkom IV of anzi ve u prenošenju ranjenika iz ove bolnice prema Oštrelju, odnosno preko Očijeva za Drvar i Martin Brod. Zahvaljujući tim velikim naporima omladine, ova je bolnica sa velikim brojem ranjenika bila na vrijeme evakuisana.

Dok je partizanska bolnica izlazila iz sela, već su stizale u januaru i februaru 1943. godine druge kolone izbjeglica iz Banije, od Bihaća, Gorjevca i Dubovska. Opet je selo bilo puno naroda, pa je MNOO imao pune ruke posla u smještaju i obezbjeđenju izbjeglica, a zatim u njihovom evakuisanju prema Očijevu i Lici, jer jedan dio Like nije bio obuhvaćen IV ofanzivom.

Pored izbjeglica iz daljih mjesta u selu su bile izbjeglice i iz susjednih sela Prkosa i Rajinovaca i Ojreškog Brda.

Kad su drugovi MNOO upravo mislili da su obavili ove poslove vezane za ofanzivu, iznenada je u selo sitigla 16. banijska brigada koja je odstupala pred najezdom jakih njemačkih snaga. Sa njima je išla još jedna kolona izbjeglica i jedan broj ranjenika. Za kratko su se bili smjestili u iselo Stjenjam, da bi nakon predaha ponovo grupe omladine morali angažovati na noženju i evakuisanju ranjenika iz Banije. Međutim dok je omladina nosila ranjenike prema Očijevu i Martin Brodu kuda se i 16. banijska povlačila, u selo su nastupali Nijemci. Partijska organizacija i MNOO je organizovao povlačenje, ali jedan manji broj stanovništva nije htio napustiti selo. To su bili stariji i bolesni stanovnici. Švabe su tom prilikom strijeljale Nikolu Keču, Milu Maleševića, Zorku Malešević, Peru Kojića, Vasilja Kojića, Damjana Karanovića, Luku Mandića iz Rajinovaca i Milu Čubrila iz Prkosa. Pored strijeljanja Nijemci su popalili kuće Nikole Keče, Davida Keče, Milana Keče, Dragana Keče, Mile Malešević, Nikole Malešević, Ilije Maleševića, Mike Malešević, Vladonje Kojić, Save Kojić, Dmitra Kojića, Jovana Kojića, Luke Amtunovića, Slobodana Antunovića, Đurđa Karanovića i još neke. Nakon ovog zločina neprijateljska vojska je napustila selo Velike

Stjenjane i u povlačenju prema Kulen Vakufu uhvatila Milu Zorića iz Prkosa i Dragu Keču iz Stjenjana i na putu za Vakuf ih likvidirala. U šumi između Velikih Stjenjana i Kulen Vakufa nalazila se kuća Jovana Orel ja, koja je bila usamljena, Oreljeva se porodica povukla dalje u zbjeg, a kuća mu je ostala prazna. Međutim, naišla je familija Luke Zorića i braće mu Šljivara, pa se tu sklonila. Bilo je oko 20 članova. Švabe su ih zatekle u kući, i poubijali ih, a zatim zapalili kuću koja je izgorjela na žrtvama. Od te familije samo su preživjele 4 osobe koje se nisu tu slučajno zadesile, i to Luka, Boško, Mileva i Dragica Zorić.

Nijemci odlaze dalje prema Očijevu i na Očijevu stižu jednu veću grupu naroda koja je bila u izbjeglištvu. Tu se našlo naroda u zbjegu iz više sela iz Banije, zatim iz Vrtoča, Bjelaja, Malih i Velikih Stjenjana. U tome se zbjegu zatekla i grupa omladine iz Velikih Stjenjana koja je evakuisala posljednje ranjenike iz sela za Martin Brod pa su švabe otvorile vatru na njih. Mnogo je naroda tu stradalo, a neki su 'uspjeli da pobjegnu. Među njima je bio Đukan Kojić iz sela Veliki Stjenjani koji je bježeći u brinu rijeci Uncu otisnuo se niz liticu Grič, slomio desnu nogu, ali je ipak ostao živ, i stalno nesposoban. Švabe su istog dana uhvatile jednu veću grupu izbjeglica među kojima je bio omladinac Jovo Vrućinić iz sela Velikih Stjenjana. Izdvojili su muškarce i postrojili za streljanje i otvorili vatru iz mitraljeza na oko 100 ljudi. Izginulo ih je oko 60. Švabe su prilazile žrtvama i ubijale iz pištolja one koji su davali znake života. U stroju potučenih — oko 60 ljudi omladinac Jovo Vrućinić je ostao živ, i uspio da pobjegne i da ispriča ovu tragičnu dramu narodu sela Velikih Stjenjana.

Neposredno u toku IV ofanzive u Velike Stjenjane dolazi Hajro Kapetanović, sekretar OK KPJ-u za Bihaćki okrug, i prenosi direktivu viših partijskih foruma da sve ono što je sposobno da nosi oružje treba da stupi u NOV. MNOO i partijska organizacija sprovode to u djelo, jaa iz sela odlazi veliki broj omladinaca i omlađinki, kao i odraslijih ljudi koji su mogli nositi oružje.

Tokom IV ofanzive, a naročito pri njenom kraju pojavljuje se epidemija pjegavog tifusa od čega stradaju mnogi seljani — žene, djeca, omladina. Svi ovi činioci su

na koncu oslabili radnu i druge sposobnosti naroda iz sela. iako se njegove obaveze nimalo nijesu smanjile već naprotiv iz dana u dan rasle.

Po završetku IV of anzi ve dolazi jedna partizanska jedinica Drvarskonpetrovačkog odreda i stavlja se u zaštitu sela Stjenjani odbijajući nekoliko njemačkih i četničkih napada. Juna mjeseca 1943. godine kada se ova jedinica, koji smo teško ali uspješno hranili, povukla na drugo područje prema Bihaću, jedna njemačka kolona predvođena četnicima dolazi iz pravca Bjelaja zauzima pola sela i tom prilikom ubija Nikolu Medića, i Lazu Antunovića, kod njihovića kuća, a zarobljava jednu grupu omladinki i naroda i to: Savu i Mariju Karanović, Devicu Medić, Stanu Vojvodić i Saju Kojić, zatim Radu Antunovića, Maricu Antunović i Savu Kojić. Potjeraju ih prema Bjelaju. Međutim, stigla je jedna jedinica VIII krajiške brigade, prihvatila borbu sa neprijateljem i oslobodila zarobljeni narod. Neprijatelj je u toj borbi imao više ranjenih vojnika.

Poslije ove borbe nakon 20 dana neprijatelj je uspio ponovo da dođe u selo Stjenjane preko Prkosa, ali tom se prilikom našla četa kojom je komandovao Milorađ Medić koja prihvata borbu sa Nijemcima, ipak neprijatelju polazi za rukom da spali kuće Šime Petrovića, Petra Lončara, Miće Kneževića i da opljačka nekoliko grla stoke, ali je ova partizanska četa uspjela onemogućiti neprijatelja da čini dalje zločine.

U jesen 1943. godine četnički komandant kapetan Ciganović pokušava nekoliko puta da prodre u selo ali je uvijek bio dočekan i odbijen od partizanske čete koja je štitila selo.

Koncem 1943. godine jedan švapski logor je bio zalogorovao na Prkosima na mjestu zvanom Krmaruša. Veće partizanske snage su se skoncentrisale u selu Veliki Stjenjani i vršile pripremu za likvidaciju neprijateljskog uporišta na krmaruši. U selo je stigla skoro čitava X krajiška brigada kao i dijelovi drvarsko-petrovačkog odreda. Sve antifašističke organizacije kao i NOO bio je angažovan na poslovima obezbjeđenja hrane i drugih potreba za ovu brigadu. Narod je u to vrijeme zaista bio oduševljen za NOP, pa i pored izmorenosti i pasivnosti ovog kraja narod

je davao i posljednji zalogaj hljeba za partizane i njihove ranjenike. Ljudi su davali dobrovoljno krave i volove, a da ne spominjemo sitnu stoku.

Kada je X krajiška brigada sa ostalim jedinicama krenula u napad na Krmarušu sa njom je veoma spremno i organizovano krenuo i narod, a naročito omladina. Pored vodiča koje smo obezbijedili za sve partizanske jedinice obezbijedena su i brojna nosila za ranjenike. Tako da je u toj borbi narod našeg sela ponovo potvrdio svoju veliku spremnost i organizovanost da učestvuje u svim akcijama naše vojske. S obzirom da je u ovoj akciji bilo više ranjenih i palih boraca, ranjenici su izneseni u selo Velike Stjenjane gdje im je ukazana pomoć, a pali drugovi na neprijateljskom uporištu Krmaruša bili su pokupljeni i sahranjeni. U ovoj borbi je ranjena i drugarica Marija Bursać, borac X krajiške brigade, docnije proglašena narodnim herojem.

Godine 1944. je selo Veliki Stjenjani sa okolinom bilo slobodno. Mnogo porodica iz Like, bježeći ispred neprijatelja, sklonilo se u bosanske šume pa je tako jedna veća grupa naroda iz Bubnja i Ličkih Doljana bila izbjegla u naše selo. Narod sela Stjenjani morao je prihvatiti izbjeglice, dati im pomoć u hrani i drugom, tako da je i MNOO imao više posla, jer je selo skoro bilo spaljeno, a našlo se u njemu i drugih porodica sa strane. Ličani su ostali sve dok nisu jedinice VIII hrvatskog korpusa očistile njihove krajeve od Nijemaca i četnika što dolazi tek u jesen 1944. godine.

Partijska organizacija, organizacija SKOJ-a organizacija AFŽ-a i druge antifašističke organizacije kao i MNOO sela Veliki Stjenjani uvijek su bili sa narodom, dijelili zajedno sa njim sva zla i dobra, pa su upravo radi toga svi ovi faktori uživali veoma veliko povjerenje u narodu. Narod sela Veliki Stjenjani dao je 102 borca u partizanske jedinice širom Jugoslavije. Poginuo je u toku NOR-a 31 borac iz našeg sela.

Zahvaljujući veoma dobroj organizaciji i punom razumijevanju drugova i drugarica koji su radili u MNOO i antifašističkim organizacijama narod sela Veliki Stjenjani i susjednih sela uspio je da očuva svoju stoku, alatlijeke za

rad, vučnu Stoku i drugo, pa i pored svih zla i nedaća koje mu je donio okupator i njegovi saradnici uspio da i drugima pruži pomoć. Osim toga ostao je dosljedan ideji revolucije, a iz njegovih redova nije bilo izdajnika i saradnika okupatora. Upravo na ovu činjenicu narod sela Velikih Stjenjani je posebno ponosan.

REUMATIČNOST

Jedanaestog oktobra 1942. godine VI krajiška udarna brigada oslobodi jedno manje mjesto u Bosanskoj krajini, u kojem je bilo nekoliko trgovačkih radnji, pa su u njima našli i veće količine odjeće.

Nekoliko boraca obuklo je na sebe i po nekoliko odijela, jedno za sebe, a ostala za drugove. Došlo je do povlačenja iz novooslobođenog naselja. Svratio se politički komesar Ekrem sa drugovima u jednu kuću, da se malo ogriju i odmore. Domaćin ponudi drugove da sjednu, ali s obzirom da su imali na sebi po nekoliko hlaća, košulja i kaputa, nikako nisu mogli da sjednu.

Osjetivši to, politički komesar Ekrem reče domaćinu: »Drugovi su dobili išijas, pa ne mogu sjediti. Stajaće oni pored vatre da se malo ogriju, ali daj nam da se nešto prezalogaji stojeći, pa ćemo nastaviti put«, reče komesar.

ILIJA RADULOVIĆ

NAPAD ČETNIKA NA PETI BATALJON

Poslije oslobođenja Kosjerića noću između 4. i 5. septembra 1944. godine, nakon što je bio razbijen Valjevski četnički korpus, petog septembra naveče stiglo je naredenje iz komande Brigade da Peti bataljon ostane u Kosjeriću radi sprečavanja četničkog napada od Valjeva, Tomečinog polja i Ravne gore.

I uskoro, već 7. septembra oko 13 sati, od Bjeloternica, Mušića, Sevrljuga četnici su napali Peti bataljon u Kosjeriću. Međutim, prvi napad odbila je Prva četa ovog Bataljona, koja se nalazila na položajima Prvog bataljona. Ocijenjeno je da je namjera četnika da opkole Kosjerić i da unište naše snage. Ali, raspored naših jedinica nije dozvoljavao nikakvo iznenađenje, pa prema tome i četnički planovi da nas opkole već su pri samoj zamisli propali. Naša Prva četa bila je na Gradini i orijentisana prema komunikaciji Užice—Požega—Kosjerić — selo Tubići—Bjeloternice. Druga i Prateća četa bile su raspoređene zapadno od Kosjerića, dok se Treća nalazila u samom mjestu. Komanda Bataljona nalazila se sa Drugom i Pratećom četom.

Upravo takav raspored Bataljona omogućio je svim našim jedinicama da djeluju brzo i uspješno, protiv svih zamisli neprijatelja. Poslije napada na Prvu četvu, uslijedio je napad i na ostale jedinice našeg Bataljona. No, mi smo otkrili pravi momenat kada su četničke snage stupile u djejestvo, te smo zasuli žestokom vatrom nalet njihovih prvih kolona. Bataljon je bio dobro naoružan, potpuno spreman da se uhvati u koštac sa bilo kakvim neprijateljem.

Četnici su nastupali u gomilama, a njihova vatra niti je bila jaka niti precizna. Opijeni rakijom, prisilno gonjeni od ravnogorskih bradonja, padali su kao snoplje, vriskali i vrtoglavo srljali naprijed. Po načinu na koji su se borili lako se moglo zaključiti da su to bili posljednji trzaji davljenika.

Pijani četnici nasrtali su na cijevi naših puškomitraljeza i maširiki kao pobješnjele zvijeri. Videći pred sobom daleko brojno nadmoćnije snage, Stab Petog bataljona poslao je Štabu Brigade izvještaj o snazi četnika koji su napali Bataljon i o svojim daljim namjerama. Izvještaj je glasio: »Četničke snage u jačini od oko 10.000 četnika napale su Bataljon od sela Bjeloternica, Turići i Sevriljuge. Nastupaju u gomilama, ima ih bez oružja, sa sjekirama i roguljama. Po njihovom srljanju, vrisци i pjesmi vidi se da su pijani. Mi ih tučemo kao stoku. Napad četnika nećemo moći izdržati, jer ih ima mnogo. Pod njihovim snažnim pritiskom moraćemo napustiti Kosjerić i uz borbu povlačiti se grebenom kose u pravcu Drmanovina (trig. 1022).«

Mali kurir Gojko bio je spreman. I konja je posebno opremio da bi prije stigao. Poštu je uzeo, konja uzjahao i odjurio. Stab Brigade bio je daleko: puna tri sata trebalo je čekati da se Gojko vrati i donese odgovor od Štaba Brigade. A za sve to vrijeme trebalo je zadržati nalet pobješnjele rulje četnika.

U međuvremenu stigao je kurir od Đure Babića i Jovana Morače iz Komande Prve čete sa Gradine. I oni nas izvještavaju da četnici jako navaljuju, da su pijani i da padaju kao stoka, ali srljaju naprijed i već se vodila borba prsa u prsa. »Još se držimo na Gradini, ali ogromna masa četnika sa zastavama i pleh-muzikom nastupa kroz selo Gromide u pravcu Trnove. Ukoliko bismo i dalje ostali na Gradini, Ibićemo opkoljeni. Čekamo vaše naređenje.« — stajalo je u njihovom pismu.

Novostvorena situacija uticala je na to da Stab Bataljona donese odluku da Druga četa ostane na svojim ranijim položajima, na zapadnoj strani sela Kosjerića, da se Treća četa povuče iz Kosjerića i da posjedne položaje na grebenu kose južno od sela Drmanovina, tako da bude

spremnja za bočno dještvo na četnike koji vrše pritisak na Prvu četv. Pratećoj četv je naređeno da ostane pored Treće čete radi dbezb jedan ja, a Prvoj četv da ostane na Gradini. Time bi bilo onemogućeno četnicima kretanje prema selu Trnavi.

Takav raspored naših jedinica najbolje je odgovarao trenutnoj situaciji u kojoj smo se našli i bio veoma pogodan za uspješno suprotstavljanje četnicima. Borba je bješnila. Vrilo je kao u kotlu. Mitraljesci, šardžije i puškomitraljesci imali su ciljeva napretek. Gomile neprijatelja puštali isu da im se približe na stotinjak metara, a onda ih osipali najžešćom vatrom. Naši biju nemilosrdno, ali četnici srljaju kao slijepi.

Četnici su naročito navalili na položaje Prve čete, te Babić i Joca odlučuju da narede četv da se povlači sa Gradine. Do tada nije se nikad desilo da oni sami donesu odluku da se povlače, ali je to ovoga puta bilo najbolje rješnje. Nama je stigao i kurir koji nas je obavijestio da se moraju povući, jer je neprijateljska kolona iz Trnave obišla četv i namjerava da joj onemogući odstupnicu. Vod koji smo poslali da štiti taj pravac nije bio u stanju da se održi pred naletima razjarenih četaika.

Zbog toga je naređeno Prvoj i Pratećoj četv da tuku položaje ispred Prve čete da bi joj omogućili povlačenje. Istovremeno Druga četa javlja: »Četnici ušli u Kosjerić i njihova kolona kreće prema selu Sječa Raka. Iz Kosjerića su napali na našu četv, ali smo ih mi odbili.«

I Gojko je stigao iz brigade i obavijestio nas da je predao izvještaj i donio poštu. U odgovoru na izvještaj stajalo je: »Ostanite na svojim položajima, nemojte napuštati Kosjerić, jer će 'taj teren biti važan za dalje naše borbe.« (V. Bajić)

Svi mi u Štabu Bataljona pitali smo se šta sada da radimo. iNe vjeruju nam da četnika ima više od deset hiljada. Dogovorili srno se da postupimo onako kako možemo i kako je najbolje, da treba da napišemo drugi izvještaj o situaciji, pa ako je ovaj teren tako značajan, onda neka nam pošalju pojačanja, jer sami ne možemo zaustaviti četnike. Poslali smo ga po drugom kuriru u Stab Brigade.

Borba postaje sve žešća. I na Drugu četu neprijatelj vrši jak pritisak od Kosjerića. Prva četa se povukla na nove položaje, ali je četnici u stopu prate. Već je od sela Trnova i Gubin-dola obilaze. Desno i lijevo od našeg bataljona nema uopšte naših snaga, te s te strane ne možemo računati ni na kakvu pomoć. Nastojimo da spriječimo neprijatelja da nas okruži, jer bismo u protivnom tek tada upali u veoma tešku situaciju. S tim ciljem povukli smo Drugu četu sa Kosjerića i pomjerili je prema Prvoj četi, a Prvu četu usmjerili na neprijateljsku kolonu koja je nesmetano išla prema Trnovi. Treću i Prateću četu postavili smo na lijevo krilo Druge čete. Jedan vod Treće čete pratio je četnike koji su nastupali prema selu Sječa Reka i usporavao im kretanje prema Cikoti.

Borba je iz momenta u momenat bila sve oštija, a četnika je bilo sve više, jer su uvijek pristizali novi. Nekoliko juriša Prva četa morala je da odbije ručnim bombama. Vatra je otvarana tek kad bi se neprijatelj približio na manje od 200 metara. I pored svih žrtava, četnici su srljali naprijed. Kola sa buradima rakije išla su iza njih. Dizali su im moral irakijom. Svaka osvojena kota značila je otvaranje novog bureta.

I nama i njima bilo je jasno da ih naš bataljon ne može zaustaviti, a u Štabu Brigade kao da su se oglušili o izvještaje bataljona. I kao da nam nisu vjerovali, pitali su se otkud sad četnicima toliko snage kad su im korpusi razbijeni.

I drugi kurir je stigao, a u naređenju koje je donio stajalo je: »Skrećemo vam pažnju da ne smijete ni po koju cijenu dozvoliti da četnici ovladaju Drmanovinom. Šesti talijanski bataljon stiže vam kao pojačanje. — V. Bajić«. U isto vrijeme naređeno je Šestom bataljonu da odmah krene prema Drmanovini u pomoć Petom bataljonu.

Noć se primicala. Već od 13 časova Peti bataljon ulaže sve napore da izdrži nalet četnika, koji su navaljivali sve žešće, očito želeći da do noći osvoje Drmanovinu, kako bi sutra imali lakši posao.

Šesti bataljon je ubrzo stigao, a nemalo zatim nama je došao njegov komandant radi upoznavanja sa situacijom i s ciljem da se dogovorimo o koordiniranom sadjeju.

Odlučeno je da Šesti bataljon zaposjedne položaje na desnom krilu Petog bataljona, to jest selo Ribaševinu i Guibin potok. Do 21 čas Bataljon je ostao na svojim položajima. I tali j ani još nisu prihvatili naše navike da se podvrgavaju neprikosnovenom disciplini, da štede municiju. Oružje su imali italijanske proizvodnje, te je bilo veoma teško snabdjeti ih adekvatnom municijom. Zbog svega toga na položaj je morao biti upućen Drugi bataljon radi sprečavanja prodiranja četnika.

Duranu Kovačeviću bilo je neshvatljivo da smo morali da se pred četnicima toliko povučemo, jer nije vjerovao da su četničke snage takve da su to mogle učiniti, a nije vjerovao ni da ih ima onoliko koliko smo mu mi rekli.

Pošto je Italijanski bataljon zaposjeo određeni položaj, naša odbrana postala je mnogo čvršća. I zbog toga nisu uspjeli pokušaji četnika da se do noći domognu Drmanovine i položaja Petog bataljona. Nekoliko veoma žestokih juriša odbili su borci Bataljona, a borba nije prestajala ni u toku noći. Ali noću su četnički napadi bili nešto slabiji nego u toku dana. Oni su naveče do^ačili nove snage spremajući se da ujutro izvrše novi, kako su oni mislili, odlučujući napad.

I zaista, 8. septembra rano ujutro četnici su započeli veoma opsežan napad, uključivši u njega sve svoje snage. Pod njihovom navalom naša dva bataljona počela su da se povlače prema Jelovoj gori. Mi smo se tome i nadali, te smo na vrijeme poduzeli određene mjere: još u toku noći prebacili smo Drugu i Prateću četnu na nove položaje s ciljem da organizuju eventualno povlačenje drugih naših četa.

Duran Kovačević takvu situaciju nije očekivao, pa se uskoro našao u mnogo težem položaju. Bataljon mu se povlačio bez obezbjeđenja, tako da je u selu Rovići naišao na četnike koji su pokušali da ga okruže. Morao je izvršiti proboj na dvije strane da bi izbio na položaje Četvrtog bataljona, kojom prilikom umalo nije došlo do međusobne borbe u gustoj šumi.

Peti bataljon povlači se prema jugu u pravcu sela Tubbajići, a njega je prihvatao i štitio Prvi bataljon, koji je takođe stigao na položaje.

Više od petnaest kilometara Peti bataljon se sam povlačio i odolijevao napadima četnika koji su nastupali prema Jelovoj gori. Guste njihove gomile srljale su i padale kao snoplje pod koncentrisanom vatrom naših mitraljeza. Nije bilo potrebno mnogo se naprezati i nišaniti da bi se pogodio cilj. U svakoj četi bilo je dovoljno »šaraca« i puškomi trai jeza, tako da smo nemilice kosili sve ispred sebe. Toliko je četnika u toj borbi palo da bi ih bilo veoma teško izbrojiti.

Poslije povlačenja Drugog i Petog bataljona na Jelovu goru, cijela brigada zauzela je položaje na liniji Rovića. Oko 13 sati stigle su nam u pomoć Treća lička i Trinaesta proleTERSka brigada. Tako su četnici zaustavljeni. (U ratnom dnevniku brigade piše da je »do ovog momenta ubijeno oko 900 četnika i isto toliko ranjeno«.)

MILAN INĐIĆ

POD OŠTRELJOM GORE KAMIONI

U sedmoj ofanzivi Nijemci su doveli jače snage u Drvar i Bosanski Petrovac, a jednu četvu su rasporedili na Oštrelj.

Snagama iz Drvara, Bosanskog Petrovca i sa Oštrelj a Nijemci su, pored ostalog, obezbjeđivali saobraćaj između Drvara, Bosanskog Petrovca i Bihaća. U to vrijeme Šesta krajiška brigada nalazila se na terenu Bosanskog Petrovca, Štab Brigade na Osmaci, Prvi bataljon u Bravskom Vagancu, Drugi bataljon u Smoljani, Treći u Skakavcu i Četvrti u Janjilima.

Štab Šeste krajiške brigade imao je dobro organizovanu obavještajnu službu. Obavještajna služba je na vrijeme otkrivala pokrete njemačkih jedinica od Drvara prema Bosanskom Petrovcu i Sansikom Mostu, kao i od Bosanskog Petrovca prema Bihaću, štab brigade i štabovi bataljona su stalno izučavali mogućnost postavljanja zasjeda na putevima kojima su se njemački vojnici morali kretati.

U prvoj polovini juna 1944. godine Štab Šeste krajiške brigade je ocijenio da je neophodno u širem rejonu Bosanskog Petrovca razviti ofanzivna dejstva, naročito na putevima, zbog čega su zamjenik komandanta brigade Rade Brkić i zamjenik političkog komesara brigade Savo Popović upućeni u bataljone da organizuju zajednička dejstva više bataljona jednovremeno.

Do 15. juna Prvi bataljon Šeste krajiške brigade imao je kraći odmor u Bravskom Vagancu. Toga dana u štabu Bataljona radilo se intenzivno. Komandant bataljona Stevo Kovačević, zamjenik komandanta Boško Đurašinović, zamjenik komandanta Šeste krajiške brigade Rade Brkić i

obavještajni oficir Stevica Crnomarković radili su na proučavanju podataka o neprijatelju u Drvaru i Bosanskom Petrovcu i njegovim pokretima na putevima i na odabiranju pogodnih mjesta za postavljanje zasjeda. Politički komesar bataljona Milan Indić i zamjenik komesara Veljko Bogunović obilazili su čete, prisustvovali četnim konferencijama, sastancima partijskih ćelija, skojevskih aktiva i razgovarali sa kandidatima Partije. Intendant bataljona Jovo Paprić brinuo se da što bolje hrani borce, a referent saniteta Stojna Vignjević pažljivo je njegovala nekoliko bolesnih drugova. Iskustva ratnih godina upućivali su nas da i najkraći odmor koristimo u pripremanju jedinica za naredne borbe i napore.

Kad je pao mrak 15. juna 1944. godine, sve je bilo pripremljeno — donijeta odluka da se postavi zasjeda na putu Bosanski Petrovac—Oštrelj, na mjestu zvanom »Ravna cesta«, završene su političke, materijalne, sanitetske i druge pripreme. Stigao je i Četvrti bataljon iz Janjila u Bravski Vaganac. Prikupili smo se na večeru u Štabu Bataljona. Jeli smo kuhan krompir zaliven kiselim mlijekom i hljeb od ječma, počesto govoreći »ćočka« kako se u ovom kraju kaže ugnječenom kuhanom krompiru kad se zalije kiselim mlijekom. Kao i obično komandant Stevo Kovačević unosio je raspoloženje u Štabu, šalio se sa kurirom Mićom Kovačevićem, zvanim »Zobonjica«, koji je sa nepunih 17 godina 1942. godine došao iz Smoljane u Podgrmeč u naš bataljon.

Poslije večere došli su komandiri i komesari radi prijema zadatka. Komandant Kovačević je naredio pokret bataljona u 21 čas prema Oštrelju. Pripremljeni su vodiči koji znaju da od Bravskog Vaganca preko Drinića i Šekovca, po noći, dovedu bataljone do Oštrelja. Rade Brkić objasnio je postavljanje zasjede od strane Prvog i Četvrtog bataljona u rejonu »Ravna cesta« i odredio zadatke bataljona pri nailasku njemačkih vojnika iz Bosanskog Petrovca, ili prema Bosanskom Petrovcu i ukazao je na način vođenja borbe u zasjedi i skrenuo pažnju na čuvanje boraca od naše unakrsne vatre.

Još je trebalo da se uvjerimo jesu li komandiri i komesari četa sve razumjeli. Za riječ se javio komandir Tre-

će čete Dušan Grbić i iznese da su se borci njegove čete, osim manjeg broja, razboljeli — za večeru su imali škrob od ječmenog brašna u kojem je bilo buba. Rekao je da četa zbog toga ne može poći na zadatak. Ta vijest nas je iznenadila. Pogledali smo se, sliježući ramenima. Komandant Kovačević reče: »Dobro, ići ćemo bez Treće čete. Prva i Druga četa će nadoknaditi nedostatak Treće, većim zalaganjem«.

U 21 čas vodiči i bataljoni bili su spremni za pokret. U punoj tišini kolone se počele izduživati. Čete su odmicale prema Driniću, Šekovcu u pravcu Oštrelja, prešli put Drinić—Bukovača, stigle ispod Oštrelja i prije svanjivanja borci su zaposjeli određena mjesta u zasjedi. Bataljoni su postavili zasjede s gornje strane puta, u šumi. Prvi bataljon bio je raspoređen na lijevo krilo zasjede prema Bosanskom Petrovcu, a Četvrti bataljon na desnom krilu zasjede, prema Oštrelju. Dogovoreno je ako njemački vojnici naiđu od Oštrelja prema Bosanskom Petrovcu — da ih Četvrti bataljon propusti dok im čelo kolone ne uđe u zasjedu Prvog bataljona. U tom slučaju Prvi bataljon otvara vatru, a zatim napad vrši Četvrti bataljon, i obratno: ako Nijemci naiđu od Petrovca vatru otvara Četvrti, pa onda Prvi bataljon.

Na desnom krilu Četvrtog i na lijevom krilu Prvog bataljona postavljene su protivtenkovske puške i »Džon-Bul« bacači; prema dogovorenim varijantama dejstva bataljona, borci iz protivtehničkih oružja prvi otvaraju vatru na njemačka čelna motorna vozila. Na putu su iskopane rupe za postavljanje mina, a bilo je predviđeno da se mine stavljaju tek kad se otkrije nailazak njemačkih vozila.

Čete su raspoređene u liniju duž puta. Dobro maskirani borci mogli su bombama tući sve kolone na putu. Pozadi četa na svega 20—30 metara bili su štabovi bataljona. Zamjenik komandanta brigade bio je za jednim drvetom zajedno sa Štabom Prvog bataljona.

Bila je vedra junska noć. Pod Oštreljom, u blizini Osječenice, zasjeda je bila dobro organizovana. Borci su nestrpljivo čekali nailazak njemačke kolone.

Već je svanulo i sunce je prelilo planinske vrhove svjetlom, (borci su u najvećoj tišini još ponešto dotjerivali u svojim zaklonima. Rade i Stevo sjede iza debelog drveta, maskirani. Napregnuto osluškiju svaki šum. Najednom se podigoše, zureći u pravcu Petrovca. Očekivali su nailazak njemačke motorizovane kolone.

U daljini su se čula motorna vozila. Zvuk se približavao. »Eno ih, idu od Kolunića« — reče Rade Brkić.

Iznad šume lagano se dizala prašina sa puta kojim je dolazilo oko 17 motornih vozila. Među vozilima su bila i oklopna kola i tri kamiona sa vojnicima (u dva-tri kamiona bila je municija za razne vrste oružja i artiljerijske granate; u nekim kamionima bilo je hrane, odjeće i obuće). Između kamiona bilo je malo odstojanja, a osiguranja lijevo i desno uopšte nije bilo.

Motorizovana kolona Nijemaca sve više se udaljavala od Kolunića, vijugajući od okuke do okuke. Kolona se približavala zasjedi.

Borci su čekali u zasjedi sa utvrđenim planom dejstva i dogovorenim signalima, maskirani u zaklonima.

Prva grupa vozila, sa jednim oklopnim kolima, sasvim polako uđe u zasjedu Prvog bataljona. Oklopna kola su prolazila ispred lijevog krila Prvog bataljona. Idu prema Četvrtom bataljonu. Nijemci ne primjećuju ništa neobično. Međutim, u dosta niskom letu nadleti jedan par naših aviona »spitfaer« i kolona brzo zastade ispred Druge čete Prvog bataljona. Šoferi i vojnici počеше kidati granje i maskirati kamione. Kidali su granje iznad naših boraca u zasjedi, ali ih nisu otkrili. Avioni su brzo preletjeli Bosanski Petrovac i izgubili se u jutarnjem plavetnilu, a njemački kamioni produžiše prema Oštrelju.

Borci Prvog bataljona strpljivo i disciplinovano pratili su kretanje kamiona držeći ih stalno na nišanima. Janko Bjelobrk, poznati nišandžija na puškomitraljezu »šarac«, izbrojao je jedanaest kamiona koji su bili ušli u zasjedu Četvrtog bataljona.

Najednom počе paljba Četvrtog bataljona. Protivtenkovska puška nije uništila oklopna kola koja su išla na čelu njemačke motorizovane kolone i ona punom brzinom pro juriše kroz zasjedu u pravcu Oštrelja. Ostali kamioni

stadoše. Zaprastale su ručne bombe. Odjeknuli su dugi rafali puškomitralj eza i plotuni pušaka. Ječe doline od grmljavine oružja.

Nijemci daju žestok otpor. Bogdan Čalić ubaci bombu u jedan kamion i on planu. Grunu jaka eksplozija municije. Već gore četiri kamiona, jedan do drugog. Mrtve Nijemce zahvati vatra zapaljenog kamiona. Gadan miris nanese vjetar prema Štabu Prvog bataljona.

Na sredini zasjede Prvog bataljona, gdje je bila Druga četa, razvi se žestoka borba. Nijemci su zaposjeli zaklone oko dva kamiona i ispod kamiona i pružaju očajnički otpor. Puškomitralj esci Janko Bjelobrk i Marko Zarić tuku neumorno. Sjevnuške ponovo bombe po kamionima. Ponovo odjeknu strašna eksplozija. Pogođena je municija u jednom kamionu a ona je eksplodirala, raznijela kamion i oko njega pobila mnogo njemačkih vojnika. Jedan snop parčadi eksplodiranih artiljerijskih granata sručio se u pravcu Štaba Prvog bataljona. Veće parče gvožđa pogodilo je komandanta bataljona Stevu Kovačevića, ispod desne plećke. Rade i još dva vojnika takođe su ranjeni, lakše. Oni su mogli nastaviti borbu. Javiše nam da je od iste eksplozije poginuo i borac Petar Čamber, a da je njegov stričević Gojiko Čamber, vodnik Drugog voda Druge čete Prvog bataljona, teško ranjen. Na lijevom i desnom krilu borba se utišala. Borci su uništavali preostale grupice Nijemaca kod Prvog bataljona.

Pokušali smo evakuisati oružje i municiju, popaliti preostale kamione, uništiti sve što Nijemci mogu ponovo koristiti. Rade Brkić je iskoristio pripremljene flaše sa benzinom i zapalio šest kamiona. Izvađen je zatvarač jednog topa prikačenog za kamion. Trebalo je još malo vremena pa da se uništi, ili evakuiše, sav plijen. Međutim, iznenada počne borba pozadi Prvog bataljona. Od Oštrelja prema »Ravnoj cesti« išao je najvjerojatnije jedan vod čete sa Oštrelja i naišao na grupu naših izviđača koja je bila sa obavještajnim oficirom Šeste krajiške brigade Stevicom Crnomarkovićem u izviđanju prema Oštrelju. Poslije kraće borbe, Nijemci su razbili našu izviđačku grupu i sa novim snagama sa Oštrelja neopaženo su izbili iza leđa Prvog bataljona. Prema njima je upućena desetina Steve

Kukolja, u kojoj je bio puškomitraljezac Janko Bjelobrk sa pomoćnicima Stojanom Davidovićem i Brankom Bjelovukom.

Prvi bataljon se morao što prije izvlačiti, jer se nije moglo ocijeniti kakve neprijateljske snage dolaze iza leđa. Tako su Nijemci onemogućili uništenje plijena i izvlačenje poginulog druga Petra Čambersa.

Desetina Steve Kukolja imala je u tokvoj situaciji najteži ratni zadatak — zaustaviti napad Nijemaca i omogućiti izvlačenje bataljona. Otpor desetine je bio maksimalan, ali nije bio dugotrajan. Janko je sa puškomitraljezom i pomoćnicima bio na jednom visu na kojem se sukobio sa Nijemcima koji su dolazili s leđa. Kada je dobio naređenje za povlačenje, Janko je uputio svoje pomoćnike za bataljonom, a on je ostao da ih štiti. Prije nego se Janko počeo povlačiti, Nijemci su mu presjekli odstupnicu i on je ostao na terenu, među Nijemcima. Iskoristio je nesnalažljivost Nijemaca i sjurio se u gust četinar, pored puta, zatrpao puškomitraljez u žbunje i popeo se na jelu, gdje je ostao do dan 16. juna 1944. godine sve do pada mraka. Sa jelke je posmatrao kako su njemački vojnici stigli sa Oštrelja, pokupili mrtve i preostalu opremu i u Petrovac odveli kamione koji nisu spaljeni. Naveče je Janko zaprtio puškomitraljez i ujutro 17. juna stigao u bataljon koji se nalazio u Bravskom Vaganju. Izviđačka grupa i Stevica Crnomarković stigli su sa Oštrelja tek 18. juna.

Bataljon je organizovano stigao u Bravski Vaganac. Ranjenog komandanta Stevu Kovačevića i vodnika Goika Čambersa uputili smo u Sanicu, u bolnicu. Gojko Camber je nakon 2—3 dana umro u bolnici. Tako je Prvi bataljon imao dva mrtva i pet ranjenih boraca. Nijemci su imali oko šezdeset mrtvih. Zapaljeno je desetak kamiona, onespособljen jedan top, uništena tri kamiona municije i drugog materijala. Olupine spaljenih njemačkih kamiona u zasjedi kod Oštrelja ležale su nekoliko godina poslije rata, svjedočeći o našem uspjehu u borbi na Ravnoj cesti.

Pored pomenutih drugova u ovoj borbi su se istakli i Stevo Bodiroga, Jela Latinović, Đuro Vranković i Gojko Oljača.

BOGDAN BIJELIO

MISLIM DA NISAM POGRIJEŠIO

Dvadeset drugi avgust 1944. godine. Druga godišnjica formiranja Brigade. Vedar i sunčan dan. Jutarnja maglica iz doline rijeke Uvea se podigla.

Četvrti «bataljon i jedna četa Trećeg bataljona razbili su četničke dijelove na Uvcu i prešli na njegovu desnu Obalu, stvarajući mostobran za lakši prelazak Brigade.

U toku dana, svaki na svom pravcu, vršili su nasilna izviđanja i prikupljanja podataka o četničkim snagama na Zlatiboru. Ostali bataljoni bili su na ranijim mjestima ,i vršili potrebna obezbjeđenja. Glavni zadatak je bio što bolje odmoriti jedinice i pripremiti ih za predstojeće napore zadatke koji ih očekuju po prelasku u Srbiju.

Peti bataljon je bio najistureniji u istočnom dijelu zaseoka Vranješa. Sunce je bilo pripeklo. Borci su se sunčali. U kuće nisu ni zalazili. Naređeno je i neposredno obezb jeden je i izviđanje prema cesti. Nije dozvoljeno nikakvo udaljavanje da ne bi otkrili naše prisustvo.

Kad se Bataljon razmjestio, većina boraca izula se da osuši od znoja i rose mokre čarape. Neki su bili privilegij u šumi. Južno od Kokinog Broda, na dva kilometra, prolomio se iznenada prasak ručnih bombi, mitraljeskih rafala i pušanih plotuna. Trajalo je to oko desetak minuta, a onda se čuo samo poneki usamljen pucanj.

Na tom pravcu bila je razmještena Mišina četa.

Komandant Bataljona odjahao je do Miše da vidi zna li on šta se dešava u tom pravcu.

Mišo, onako krupan i visok, protegao se iza sna, protrljao oči, kao da se još nije orijentisao.

— Sta je Mišo? Šta se tamo dešava? — upitao ga je komandant.

— Ni ja ne znam — kaže Mišo.

Tamo je otišao onaj »luđak« sa Bobotinim vodom, sigurno je nekoga dočekao i slomio, mislio je Mišo na svog zamjenika Milu, koji je uvijek gledao da nešto uhvati i iskoristi svoju četu.

Cijela četa se spremila i brzo krenula u pravcu gdje se borba već zaoštrila, gdje su pucnjevi prestali. Na konju prvi je otrčao komandant, ali ni on nije mogao da vidi šta se desilo, jer se borba vodila u dubokoj klisuri potoka Zlačanica, na cesti.

Dolaskom nad klisuru imao je šta da vidi. Mile je već bio pri vrhu sa zarobljenim Švabama koju su nosili prazne šarce. Ostali borci su iznosili drugi plijen.

Šta se zapravo dogodilo?

Ujutro, umjesto da se odmara i istu r a obezbjeđenja, Mile je predosjećao da će se dio neprijateljskih snaga kretati cestom, jer nisu znali za prisustvo naših snaga.

Krenuo je na cestu i vidio svježe tragove motornih vozila. To je još više potvrdilo njegovu raniju pretpostavku. Odmah je izabrao mjesto za zasjedu i postavio je, uz manja obezbjeđenja na vrhovima klisure.

Zasjeda je bila postavljena uz samu cestu tako da ništa po njoj nije moglo proći a da se ne vidi.

Nisu mnogo čekali. Samo što su se razmjestili i pripremili za napad, čulo se brujanje motornih vozila. Od pravca Nove Varošli prema Kokinom Brodu dolazila je njemačka kolona motornih vozila.

Jedva se čekalo na njihov nailazak. Bilo je to vrlo pogodno mjesto za zasjedu. Onaj ko nailazi nije imao mogućnosti razvoja snaga. Nije mogao da pruži otpor niti da pobjegne na stranu. Jedina mogućnost bila je bježati nazad, pa kako mu bude.

Pobjeda je morala pripasti onima koji čekaju u zasjedi.

Četiri motocikla sa prikolicama išla su naprijed. Iza njih kretao se jedan kamion, a iza njega na većem odstojanju opet motociklisti sa prikolicama. Mile nije imao strpljenja da dočeka veću grupu motornih vozila. Sarei su

po dubini počeli da rešetaju motocikliste, a ručne bombe eksplodirale su u kamionu prepunom vojnika. Niko od njih nije ostao živ, niti je imao vremena i mogućnosti da se brani, da pokuša nešto. S njima je bilo sve svršeno.

Kolona je počela da pristiže, ali su i nju šarci preduhitrili i natjerali na bjegstvo nazad prema Novoj Varoši. Sve se to odigralo brzo, za tren oka.

Motociklisti i kamion gore, 19 mrtvih i 23 ranjena, među kojima je i jedan oficir, ostali su ležeći u potoku. Jednog živog Švabu Mile je uhvatio i poslao ga na saslušanje u Štab Brigade.

— Mile, zašto si to uradio bez pitanja i odobrenja?

— pitao ga je komandant prilikom prvog susreta, kad je izlazio iz doline.

— Mislim da nisam pogriješio, potukao sam i rastjerao Švabe, a od mojih drugova niko nije ranjen, niti je poginuo.

Smiješeći se hladnokrvno kao i uvijek, Mile je komandantu pružio novu — zaplijenjenu oficirsku torbicu i rekao:

»Evo ti ova torbica od ubijenog njemačkog oficira kao uspomena na ovu borbu. To je od mene. A ako negdje zaglavim u ovakvim i sličnim situacijama dugo me se sjećaj«.

Komandant nije mogao mnoso da ga grdii. Jer, Mile je u svaku borbu ulazio promišljeno, sa razumjevanjem i dobrom procjenom situacije. Znao je da organizuje borbu, potuče neprijatelja i sačuva svoje borce. To i jeste bila najbolja odlika ovog dobrog starješine.

GINULI SU NAJBOLJI

Gledala sam začuđenim očima posljednji podvig Kojtice Novakovića. Eto, kao da se to sada tu pred nama dešava. Naš Bataljon je maršovao. Bili smo strašno zamoreni, pa smo išli polako. Dan je bio zimski, prohladan. Kolona je silazila u ravnicu. Četnici su držali položaje na brdima oko nas. Ja ne znam da li su naši to znali. Ne vjerujem. Jer da su znali, sigurno nam ne bi dozvolili da tako bezbrižno maršujemo preko otvorenog terena, ravnog polja na kome je bilo samo poneko stablo.

Potpuno iznenada na našu kolonu otvorena je paljba iz pušaka i mitraljeza. Neko je komandovao da legnemo. Kojica je bio nekoliko koraka ispred mene. On nije htio da legne. Oko nas su fijukali meci. Kojica je gledao prema jednoj kosu, desno od nas.

— Eno ih. Pazli kako se prebacuju — reče Kojica i pođe nekoliko koraka naprijed.

Ispred njega je bio jedan panj. Kada je došao do njega i lijevu nogu stavio na panj, repetirao je mitraljez i onako u stojećem stavu pustio je nekoliko kratkih rafala prema četnicima. Nekoliko četnika polijegao je na zemlju kao snoplje. Blizu su bili. Ja sam, gledajući kako se svališe na zemlju, uvjeravala sebe da ih je Kojica pokosio mecima. Međutim, neki od njih zapucaše pravo na Kojicu. Oko njega meci su se zabadali u zemlju, ali on je i dalje puštao kratke rafale i nešto govorio. Jednog momenta, bez riječi, svalio se pored panja. Odmah smo znali da je pogođen. Nekoliko nas pojurili smo prema njemu. On je vikao: »Bježite!«

Borba je poduže trajala. Kojicu su drugovi izvukli i odnijeli do našeg ljekara. Zajedno sa njima išla sam i ja. Ljekar je rekao da je rana teška i opasna. I prije nego što je počeo da ga previ ja, gledao je ranu, vrtio glavom i počeo da je čisti od parčadi odjeće koja se zajedno sa metkom usjekla u meso i kost. Kojica je stavio ruke pod glavu i gledajući nas kako smo se oko njega okupili, počeo je da pjevuši. Meni su suze potekle niz lice, dok je doktor zavladio pincetu u živo meso, okrétao je i izvlačio parčad odjeće. Kojica je trpio, hrabro, onako kako je on to umio. Pjevušio je zbog nas, to sam osjetila, jer je znao da ćemo to reći Ružicu. A Ružica, Kojičina sestra, koju je više volio od bilo koga, već nekoliko dana borila se sa životom. I ona je bila teško ranjena. Metak joj je prošao kroz grudi, pored srca. Imala je jake bolove, a krv je izgubila, tako da je potpuno bila ošamućena. I temperaturu je imala.

Ružičino ranjavanje i njena situacija uopšte, Kojicu su teško pogodili. On to nije javno dspoljavao, ali se to na njegovom ponašanju u posljednje vrijeme primjećivalo. Ružica je bila najmlađe dijete u porodici. Pored toga, ona je djevojčica, tako reći dijete, bez ikakvih iskustava u životu. Član je SKOJ-a. To je još više oplemenilo njene karakterne osobine i dalo podsticaja njenom prirodnom, posebno izraženom temperamentu. Ona je istovremeno bila i vragolan koji osvaja srca boraca. Ona je zaista u svemu Kojičina kopija. Otuda i takva ljubav još iz djetinjstva jednog prema drugom. Svi smo to znali. Znala je to i Milka, i Bojica, i Vojin, Ni'kica, Brane, Rosa, i mnogi drugi. Zato smo se i dogovorili da Ružica ne smije doznati za Kojičinu nesreću. I on sam skrenuo nam je pažnju na to. Rekao je da joj ne govorimo ništa, a on će joj, dok se malo okrijepi i kada njoj bude bolje, reći šta se dogodilo.

Ja ne znam, ne mogu da se sjetim kako je došlo do toga i ko je rekao Ružici da je Kojica na mukama umro. I kada smo ga sahranjivali, bilo je riječi o tome da Ružica ne smije za to znati. Kasnije ćemo joj sve reći. Jer, kada bi saznala za Kojičinu smrt, ona bi brata teško preboljela.

I desilo se to što niko od nas nije želio. Ne znam kako, ali sutradan je Ružica doznala za Kojičinu smrt. Čim je to doznala pala je u duboku nesvjesticu. Povratila se. Suzu

nije pustila. Ležala je nauznak, na nosilima, nepokretna. Bistre, reklo bi se potpuno suve, grčem ukočene Ružičine oči, bez treptaja, bile su uprte u nebo. Blijedo, bolom ispijeno lice djevojčice sa laganim osmijehom, kao da se je nečim radovalo.

Pjevala je, koliko su joj glas i snaga dozvoljavali, nerazgovijetne i bez ikakve veze pjesme. Plakala je i vikala istovremeno. Uzalud smo pokušavali da je smirimo. Ubrzo zatim Ružica je umrla.

Ružicu smo sahranili, pored puta, prije nego što smo dobili naređenje za pokret. Svi smo plakali. Bojica Novaković, njena nerazdvojna drugarica iz djetinjstva, bila je van sebe. I ona je teško preboljela Kojičino stradanje. Od momenta kada je on bio ranjen, pa sve do njegove smrti, nije se odvajala od njegovih nosila.

Kada su drugovi, koji su nosili Kojicu, na jednoj uzbrdici pali pod nosilima, pa je tom prilikom došlo do Kojičine povrede, Bojica je jaukala. Drugovi su se pravdali, jer su nehotice pali pod teretom. Kojica ih je podržavao, a Bojica je ječala.

Kad bi se Kojica smirio, ona bi išla kod Ružice.

— Ružice, sunce moje žarko, reci mi boli >ld te? Hoćeš li malo vode? Daj, pojedi ovaj krompir, biće ti lakše — govorila je Bojica.

Ni poslije Kojičine smrti, Bojica nije mijenjala način ophođenja prema Ružici. Čak i onda kada je Ružica doznala istinu o bratu, Bojica je održala prisustvo duha.

— Ma hajde, Ružice, ne benavi. Vrijeme je takvo. Ko zna hoćemo li i mi živi ostati. Bilo nam je gore na Vrbasu, ili na Čečavi, pa i to se pregorje-lo. I ovo ćemo, valjda, preživjeti.

Uveče, dok smo se odmarali, došao je Nikica Čurgus da vidi Ružicu i Boju, mene i druge sestre, Milku, Maru i Rosu. Bio je nervozan.

— Ko je rekao Ružici za .KojUčinu smrt? Vidite li šta je uradila od sebe! — grubo je pitao još iz daljine, dok je Ružica buncala u komi.

Bojica, koju je Nikica u potaji bio vjerio još uoči rata, presjekla ga je ostrim pogledom, da bi odmah zatim, ne sti-

dečii se našeg prisustva, savila mu ruke oko vrata i šapatom mu rekla kako je do toga došlo.

— S tobom nije nešto u redu, poluglasno, reče Nikica Boji.

Boja uzdahnu. Podboči glavu i udari u plač. To je prvi put da je vidim da plače. Jecala je od velikog uzbuđenja i nekakve tuge.

Nekoliko puta Nikica je pokušavao da ustane, ali ga je Boja energičnim pokretom ruke zadržavala.

Šaptali su. Bojica je jecala i prosto grcala u plaču.

Kada je Nikica otišao u četu, prišla sam Bojici i upitala je zašto to radi od sebe. Ona je uporno ćutala. Znala sam kako joj je. Već su prošle skoro dvije nedjelje od kako se sirota bori sa životom. Temperatura joj se ni za stepen ne smanjuje. Naprotiv, posljednjih dana gori kao oganj. Ništa osim vode ne stavlja već danima u usta. A stalno, kao najzdraviji čovjek, juri od Ružice do Kojice, pa i do drugih ranjenika. Uzalud smo joj savjetovali da se smiri, da se odmori na prenoćištu, da se pošteno naspava. Sve je to bilo uzalud. Niti je imala sna, niti snage da izdrži takav tempo života. Rekla sam Nikici da je savjetuje. Ništa mi nije odgovorio.

Bojica je teško prehladena. Desilo se to u toku jedne noći dok smo se nalazili na planini Borja, kod Pribinića. Poslije iznenadnog napada četnika, izletjeli smo na položaje. Napolju je bilo suviše hladno. Čića zima, srce da puikne. Lako obučena, Boja je premrzla ležeći u snijegu skoro cijelu noć. Sutradan je gorjela od temperature. To još uvijek traje.

Imala je suv kašalj. Onda je izgubila snagu. Ni nakašnjati se snažnije nije mogla. Naš ljekar je rekao da je to galopirajuća TBC. Ona nije bila svjesna što to znači.

Bojica je izdahnula, bez glasa.

Nikada ne mogu zaboraviti te momente. Nikicu ne mogu da zaboravim posebno. Bojičinu smrt, bojala sam se, neće biti u stanju da podnese. Nije bio u stanju da shvati da je tako nešto zaista moguće.

U njegovom ponašanju tih dana dolazi do vidnih promjena. Postaje otvoreniji, pristupačniji. Gubi svaku pomisao o tome da ga metak može pogoditi i ubiti. To je, čini

mii se, bio dubok šok, šok ratnika koji ne znam zašto uli va snagu u čovjeka, uli va vjeru u povratak izgubljenog.

Ja ne znam, ali sam čvrsto uvjerena da je sve do svoje smrti¹⁾ u podsvijesti osjećao Bojino prisustvo. On, rekla bih, prosto nije vjerovao da ona nije tu, uz njega.

I moj osjećaj u tim trenucima bio je neizmjereno težak. Bila sam uvjerena da to sve tako mora biti. Ničega se nisam bojala, za nikim nisam suzu pustila. San mi nije išao na oči i nešto me je stezalo u grudima i stalno izazivalo na kašalj. A poslovi i zadaci bolničarke toliko su me apsorbovali da često nisam znala ni gdje se nalazim. Najgore je to što sam se našla među najbližim komšijama i rođacima, među vršnjacima sa kojima sam odrasla i zapala u situaciju iz koje kao da nema nikakvog izlaza. Tri rođene sestre, brat, djever, moje najbolje drugarice, svi su tu sa mnom. A skoro gotovo svaki dan ponekog sahranimo.

Kada sam naišla na prvog komšiju, Iliju Salapuru, kako slomljen od tifusa vapi za vodom, nisam izdržala a da mu je ne donesem, pa makar me strijeljali što kršim naređenje našeg ljekara.

Gojku, rođenom bratu mog muža Rade, nisam bila u stanju da pomognem. Znala sam da je gotov. Poput Bojice, dugo je vukao visoku temperaturu. Svijest je gubio, jer je imao tešku upalu pluća. Nikakvog lijeka nije bilo kojim bi mu se moglo pomoći. Skrhan, iznemogao, ostao je zauvijek pored jedne klade, nedaleko od Priibinića. Bilo mi je najteže kako ću to objasniti Stani, njegovoj majci i Boji, njegovoj ženi, kada se i ako se nekad kući vratim.

Kada sam se jednog dana oklinkom privlačila kući, činilo mi se da od mene nema sretnijeg čovjeka na svijetu. Srce mi je toliko lupalo od uzbuđenja da sam mislila da neće izdržati. Glava mi je bucala od raznih misli koje su bez prestanka navirale i smjenjivale se. Imala sam što-šta da ispričam, da prenesem poruke onih kojih više nema. Preslišavala sam se.

Bila sam pri svijesti dok mi je Boja, moja jetrva, opisivala tragediju koja se odigrala u našoj kući. Za detalje

^{*)} Nikica Čurgus, poginuo kao komandir čete u 1. Krajiškoj brigadi 17. januara 1945. godine na sremskom frontu.

sam je pitala, ali suze mi nisu nadolazile. Još joj nisam ni stigla ispričati za muževljevu smrt.

— Moja Koso, sve se zatra, kao nekim uvodom počela je Boja. Grdne rane moje, umrije ti mali Grujo od ognja. I kao da sad gledam, nedjelju dana, osim vode, ništa u usta nije stavio. I nana umrije od opake bolesti. I moj sin Slobodan evo samo što nije izdahnuo, a potom udari u bugarenje.

Dugo sam je bez riječi posmatrала i slušala. Nikako nisam mogla shvatiti da mi Gru je nema i da neće izletjeti iz sobe čim čuje moj glas. Izgubila sam strpljenje, skočila i zakoračila u sobu. U ćošku, iza vrata, stajala je Grujina kolijevka sa zgužvanom plahtom na kojoj je siroto dijete na mukama provelo posljednje dane svog mladog života. Bez svijesti pala sam preko kolijevke i nikako ne znam šta se sa mnom dalje dešavalo. Krili su od mene da ne doznam. I neka.

UZOR

Naide Dedo Družić pored groblja u selu Smoljane 1943. godine. Na groblju je bugarila jedna žena. Budući da je prepoznao, a ona ga je poznavala kao veoma poštena i dobra čovjeka, on joj se obrati sa pitanjem: »Sta je, draga kuma, zašto plačeš?«

»Dragi kume, umrlo mi nekršteno dijete«, odgovori mu žena kroz suze i plač.

»Eh, draga kuma, nemoj da plačeš, ti si mlada, biće još djece, a ja sam nekršten ostario pa ću sigurno nekršten i umrijeti.«

Zeni bi lakše, obrisa suze i pode kući.

Poslije sedme neprijateljske ofanzive njemačko-ustaške snage zadržale su komunikaciju Bihać—Petrovac—Drvar. Držanjem ove komunikacije, one su obezbjeđivale svoju glavnu saobraćajnicu i vezu sa Dalmacijom koja je vodila dolinom Une i zapadnije. Tim glavnim saobraćajnim vezama neprijatelja sa Dalmacijom, držanje komunikacije Bihać—Petrovac—Drvar služilo je kao bočno Osiguranje. Pored toga, neprijatelj je pljačkao narod u prostoru Petrovca i Drvara, pa je i to bio jedan od razloga za držanje pomenute linije.

Snage 8. korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bile su oslobodile neka mjesta u širem prostoru Knina i svoje napore usmjerile prema Strinici i Deralima. Četvrti korpus, isto tako, imao je uspjeha u borbi protiv neprijatelja i svoje akcije orijentisao je prema Bihaću, jednom od glavnih neprijateljskih uporišta. S obzirom na djelovanje tih dvaju korpusa i razvučenost neprijateljskih snaga, Stab 5. korpusa ocijenio je da je situacija povoljna, pa je odlučio da izvrši napad na neprijateljska uporišta duž komunikacije Bihać—Petrovac—Drvar. Odluka Štaba 5. korpusa predstavljala je široko zamišljenu akciju, koja je imala cilj potpuno likvidiranje neprijateljskih snaga i ponovno oslobađanje prostora Drvar—Petrovac.

Na komunikaciji Drvar—Petrovac—Bihać, neprijatelj je zadržao svoja uporišta u Ripačkom klancu, Gorijevcu, Vrtoču, Metli, Medenoj glavici, Rastovoj glavici, Petrovcu, Oštrelju, Crvljivici i Drvaru.

U Vrtoču se nalazio Štab 1. lovačkog puka sa 13. i 15. štalbskom četom. U Metli je bila 7. četa i dio 8. mitraljeske čete, 2. bataljona, 1. lovačkog puka. Na Medenoj glavici nalazila se 2. četa, 1. bataljona, 1. lovačkog puka, a na Rastovoj glavici 5. četa istog bataljona i puka.

U Petrovcu su bili štabovi 2. bataljona, 384. puka, 373. divizije »Tigar« i 1. bataljona, 1. lovačkog puka. Od jedinica u Petrovcu su bile: 5. i dijelovi 8. mitraljeske čete, 2. bataljona, 384. puka, 1, 3. i dijelovi 4. mitraljeske čete, 1. bataljona, 1. lovačkog puka, pionirski vod 2. lovačkog zdruga, jedna baterija haubica, 373. artiljerijskog puka divizije »Tigar«, 6 teških bacača i četnici Mane Rokvića.

U Oštrelju se nalazila 7. četa, 2. bataljona, 384. puka, a u Crvljivici, kod Babica, 6. četa istog bataljona i puka. Jedinice koje je neprijatelj imao u Drvaru, Gorijevcu i Ripačkom klancu nisu, po svom uticaju, mogle biti toliko bitne za uspjeh u napadu na Petrovac, pa ih i ne navodim.

Ako se pretpostavi, da je u jednoj neprijateljskoj četi moglo biti oko 150 ljudi, uz mitraljeze, bacače i topove po 70 ljudi, u vođu pionira oko 50 ljudi, uz štab bataljona oko 50 ljudi i četnika Mane Rokvića oko 50, onda je u Petrovcu ukupno bilo oko 900 ljudi. Od težeg naoružanja u Petrovcu je bilo: 4 haubice, 6 teških bacača i 8 teških mitraljeza,

Odbranu Petrovca neprijatelj je organizovao sistemom rovova i bunkera ispred kojih je postavio žičane prepreke. Spolja, oko cijelog grada, bila je jednoredna žičana prepreka iza koje su se protezali rovovi koji nisu bili neprekidni. Na ulazima u grad, oko komunikacija koje vode u Petrovac iz drugih mjesta, naročito komunikacije Ključ—Petrovac u visini Žandarmerijske stanice i nešto iza nje, bili su dobro uređeni bunker i rovovi. Iza tih ulaza u grad bili su i vatreni položaji minobacača, mitraljeza i artiljerije. I oni su bili dobro osigurani rovovima i bunkerima, a i bodljikavom žicom. Najviše bacača mina i mitraljeza bilo je postavljeno oko puta za Smoljanu i ceste za Rašnovac. I zgrade su bile pripremljene za odbranu, naročito Žandarmerijska stanica. Osim toga, neprijatelj je izvršio planiranje artiljerijske i minobacačke vatre, obuhvativši cio prostor oko grada i daleko ispred žičane ograde. Vatra je

planirana tako da su sva oruđa mogla gađati određena mjesta u slučaju potrebe. U planiranju vatre, izgleda, prednost je bila data predterenu oko komunikacija kojima se dolazi u Petrovac.

Štab 5. korpusa planirao je napad tako, da sa snagama 4. i 39. divizije napadne neprijateljska uporišta na liniji Bihać—Petrovac—Drvar istovremeno, s ciljem njihovog likvidiranja i ovladavanja prostorom Vrtoče—Drvar—Petrovac. Prema tom planu, glavnim snagama — 6. i 13. krajiškom brigadom i 1. i 2. artiljerijskim divizionom — trebalo je napasti neprijatelja u Petrovcu i osloboditi grad. Jednom brigadom 4. divizije planirano je da se napadne i zauzmu Gorijevac i Ripački klanac i, po svaku cijenu, zatvori pravac Bihać—Petrovac. Jednom brigadom 39. divizije trebalo je napasti neprijateljsko uporište u Crvljivici, zauzeti ga i zatvoriti pravac Drvar—Petrovac. Zamisao je bila jasna: trebalo je po svaku Cijenu izolovati neprijateljsku posadu u Petrovcu za vrijeme napada na grad i spriječiti dolazak pomoći napadnutom garnizonu od strane Drvara i Bihaća. Po likvidiranju neprijateljskih uporišta u Gorijevcu, Ripačkom klancu i Crvljivici, planirano je da brigada 4. divizije nastupa ka Bihaću i čisti neprijatelja, a 39. divizije ka Drvaru sa istim zadatkom, ali i da napadne Drvar.

Planirajući akcije, Štab 5. korpusa je odlučio da on rukovodi napadom na Petrovac, Štab 4. divizije napadom na Gorijevac i Ripački klanac, a komandant 39. divizije — napadom na Crvljivicu.

Šesta krajiška brigada dobila je zadatak da izvrši pokret iz Podvidače, prije zore zađe u šumu Grmeča i do 12 časova 1. augusta 1944. godine stigne na prostor Palež, Otrovni do, a odavde, pred mrak istog dana, krene prema Petrovcu i do 23 časa stigne na polazne položaje za napad. Ova Brigada dobila je zadatak da napad izvrši na odsjeku između puteva Smoljana—Petrovac — i Drinić—Petrovac i likvidira neprijateljske bunkere i roveve na pravcu svoga nastupanja, četnička uporišta kod groblja na cesti Petrovac—Vrtoče i položaje 5. čete, 2. bataljona, 384. puka, 373. divizije »Tigar«. Brigadi je naređeno da napad izvrši sa dva klina, s pravcem glavnog napada ce-

stom Krnjeuša—Petrovac i da vezu sa 13. krajiškom brigadom održava na putu Smoljana—Petrovac. Po oslobođenju Petrovca, 6. krajiška brigada imala je zadatak da krene prema Bihaću i dalje djeluje pod komandom Štaba svoje Divizije.

Osma krajiška brigada dobila je zadatak da do 12 časova 1. augusta stigne na prostor Karanovac—Bukovac, s tim što će u šumu ući kad se smrači, napadne neprijateljska uporišta u Goričevu i Ripačkom klancu, likvidira ih, postavi zasjedu prema Bihaću, ruši komunikaciju na pogodnim mjestima i spriječi pokret neprijatelja u pravcu Petrovca.

Drvarsiko-Petrovački odred, koji je bio u sastavu 4. krajiške brigade, dobio je zadatak da sa Vran ovine izvrši pokret prema Vrtoču i u 23 časa demonstrativno napadne neprijateljska uporišta Vrtoče i Metlu. Glavnim snagama trebalo je da zaposjedne cestu između Metle i Vrtoča i odsiječe Vrtoče od Petrovca.

Trinaesta krajiška brigada dobila je zadatak da iz Daibra izvrši pokret i do 12 časova 1. augusta stigne na prostor Palež, Otrovni do, s tim što u šumu Grmeča mora ući prije zore, a odatle, pred mrak istog dana, krenuti prema Petrovcu i do 23 časa stići na polazne položaje za napad. Brigada je dobila zadatak da na odsjeku između puteva Smoljana—Petrovac i Drinić—Petrovac izvrši napad i to sa dva klina. Napad je trebalo da izvrši jednim klinom duž puta Smoljana—Petrovac, a drugim između ovog puta i ceste Ključ—Petrovac i da što prije dođe u centar grada, likvidira neprijateljsko uporište u centru i položaje 3. i 5. i dijelova 8. neprijateljske čete. Dijelom snaga, naređeno je, da vrši pritisak cestom Ključ—Petrovac i da na putu Smoljana—Petrovac održava vezu sa 6. krajiškom brigadom. Po oslobođenju Petrovca, 13. krajiška brigada imala je zadatak da krene prema Oštrelju i pristupi likvidaciji Oštrelja, a zatim Drvara.

Šesnaesta krajiška brigada 39. divizije dobila je zadatak da u 23 časa 1. augusta glavninom svojih snaga napadne neprijateljsko uporište u Crvljivici i likvidira ga, a i dijelom snaga da blokira i demonstrativno napadne Oštrelj. Brigadi je naređeno da, po likvidaciji neprijatelja

u Crvljivici, sruši i minira cestu u Klancu južnije od Krivodola, a zatim se orijentiše ka Drvaru i spriječi upućivanje neprijateljskih snaga sa te strane prema Petrovcu.

Prvom i 2. artiljerijskom dMzionu naređeno je da do 12 časova 1. augusta dođu na prostor Palež. Otrovni do, a do 23 časa da se postave na vatrene položaje, Prvi — na prostoru Latinovići, Kneževići, Grbici, a Drugi kod Vaganca. Divizionima je naređeno da sa tih vatrenih položaja 15 granata ispale na neprijateljske haubice, a ostale u centar grada. Pored toga, naređeno je da protivtenkovska oruđa 1. artiljerijskog divizona prate 6. krajišku brigadu, a 2. divizona — 13. brigadu. Po oslobođenju Petrovca, 1. artiljerijski divizion stavlja se pod komandu, 4. krajiške divizije, a 2. divizion — 39. divizije da bi podržao njene jedinice u napadu na Oštrelj i Drvar.

Opštu rezervu Štaba 5. korpusa činio je 1. bataljon, 11. krajiške brigade, kome je naređeno da do 12 časova 1. augusta dođe na prostor Palež, Otrovni do, a u sumrak odavde krene i do 23 časa stigne na prostor Vaganac, Tuk, gdje će služiti kao opšta rezerva.

Prateći bataljon Štaba 5. korpusa dobio je zadatak da sa Štabom Korpusa dođe na prostor Palež, Otrovni do, a odavde krene prema Rastovoj glavici i u 23 časa demonstrativno napadne neprijatelja na njoj, a poslije toga postavi zasjedu na cesti između Rastove glavice i Petrovca i spriječi pokret neprijatelja prema Petrovcu.

Četa Komande mjesta Petrovac, sa ostalim stražama, imala je zadatak da 1. augusta blokira sve prilaze Petrovcu sa sjeverne i istočne strane, a kad počne napad, da vrši pritisak na južni dio odbrane Petrovca.

Početak napada određen je za 23 časa 1. augusta.

Komandno mjesto Štaba 5. korpusa određeno je da bude kod bunara, 1 km sjeveroistočno od Tuka. Štabovima 6. i 13. krajiške brigade i artiljerijskim divizionima naređeno je da njihovi dijelovi za vezu uspostave vezu od svojih komandi do Štaba Korpusa. Pored toga, Štab Korpusa izradio je i dostavio posebnu šifru 6. i 13. brigadi za održavanje radio-veze sa Štabom Korpusa.

Hirurška ekipa 5. korpusa naređeno je da se smjesti u Smoljani, zaselak Marjanovići, a prihvatna ambulanta u

Smoljani. U ove korpusne sanitetske ustanove naređeno je da 6. i 13. brigada upućuju svoje ranjenike.

Svim jedinicama je naređeno da se snaldbiju rezervnom hranom za tri dana, a dalje snabdijevanje vršilo bi se preko Ekonomskog odsjeka i trupne intendanture 5. korpusa.

Zarobljenike je trebalo slati Štabu Korpusa, a odavde u zarobljenički logor.

Šesta i 13. krajiška brigada i bataljon 11. krajiške brigade, koji su određeni za napad na Petrovac, imali su ukupno oko 1.800 boraca. Svaka brigada imala je vjerovatno po 6 oruđa, bacača i protivtenkovskih topova. Dva artiljerijska divizona 5. korpusa imala su vjerovatno po 8 oruđa, pa je ukupno bilo 16 oruđa korpusne artiljerije. To znači, da je sa brigadnom artiljerijom u napadu na Petrovac učestvovalo 28 oruđa. Prema tome, vjerovatan odnos snaga bio je: u pješadiji 2 : 1, a u artiljeriji 2,8 : 1 u korist jedinica koje su napadale grad. Takav odnos snaga, ako bismo ga posmatrali na osnovu iskustva regularnih jedinica u drugom svjetskom ratu, nije bio dovoljan da obezbijedi uspješan ishod u napadu na Petrovac.

Međutim, Štab 5. korpusa je najviše polagao na iznenađenje neprijatelja u napadu. Da bi se to postiglo, potrebno je bilo izvesti operativno maskiranje, tj. takav manevar sopstvenih snaga koji će neprijatelja navesti na pogrešan zaključak u pogledu njihove upotrebe. Zbog toga su jedinice određene za učešće u napadu držane daleko od Petrovca. Neke su čak izvršile takve pokrete, da se na osnovu toga nametao zaključak da se radi o napadu na neko mjesto daleko od Petrovca. Takav slučaj je bio sa 13. krajiškom brigadom.

Prvi i 2. bataljon 13. krajiške brigade bili su 27. jula 1944. godine na prostoru Gerzovo, Trnovo, 3. bataljon — u Kadinoj vodi, a 4. bataljon na Okruglici. Prvi, 2. i 3. bataljon trebalo je da učestvuju u napadu na Petrovac, te ih je trebalo približiti Petrovcu. Najkraći put za dolazak

1. i 2. bataljona 13. brigade do Petrovca vodio je preko Medne, Crkvenog i Bravska, a 3. bataljona — preko Sitnice, Ključa i Bravskog. Međutim, zbog namjere Štaba 5. korpusa da izvrši operativno maskiranje i postigne iznena-

đenje u napadu, drukčije je postupljeno. Dvadeset sedmog jula, 1. i 2. bataljon izvršili su pokret na prostor Ključa. Treći ibataljon vratio se iz Kadine vode 28. jula naveče ovog dana stigao u selo Sokolovo, zaselak Maričići. Sutradan, u 4 časa, 1. 2. i 3. bataljon 13. brigade krenuli su za selo Dabar, u Podgrmeč, što je značilo udaljavanje od Petrovca. Zbog toga su neki borci smatrali da se radi o napadu na Prijedor. Do 23 časa 29. jula naređeno je da bataljoni 13. brigade stignu u zaselak Marjanovići kod đabarske crkve, gdje je određeno zborna mjesto za sve brigadne dijelove. Bataljoni su tamo stigli do određenog vremena i u Dabru ostali dva dana na odmoru. Ovdje je izvođena nastava sa borcima.

Boravak bataljona 13. krajiške brigade u Dabru omogućio je njihov daljnji pokret u željenom pravcu, a da to neprijatelj ne dozna. Štab korpusa je svojom naredbom precizirao da se na prostor Palež, Otrovni do mora stići u 12 časova 1. augusta. On je, takođe, naredio da pokret iz Dabra prema Petrovcu mora biti podešen tako da jedinice u toku noći zađu u Grmeš. Tu je izražen onaj momenat težnje za postizanjem iznenađenja. Jer, preko Grmeša moglo se kretati danju, bez bojazni da će pokret biti otkriven.

Štab 13. krajiške brigade precizirao je svojim bataljonima pravac kretanja od Dabra prema Petrovcu. Tako je naređeno da se pokret izvrši pravcem: zaselak Marjanovići — zaselak Stupari — zaselak Miljevići — škola u selu Jelašinovcima — zaselak Vojvodići — Međugorje — zaselak Kukolj. Zaselak Kbkolj određen je kao mjesto odmora i pripremanja hrane, a posebno je naglašeno da se pokret izvrši u najvećoj tajnosti i da za njega mogu znati samo članovi štabova bataljona. Prema tome, rastojanje od Dabra do Petrovca, koje iznosi oko 40 km, trebalo je preći u toku 1. augusta i istog dana u 23 časa stići na polazne položaje za napad i napasti Petrovac. Treba istaći i činjenicu da je zemljište preko kog je trebalo izvršiti pokret, teško za kretanje, jer je ispresijecano i obiluje sa dosta uspona i nagiba. Ako se doda još i to da su bataljoni 13. brigade prešli preko 40 km do dolaska u Dabar,

da u Dabru nisu imali urednu ishranu, onda postaje jasno kakve je teškoće imao taj pokret za njih i kako se mogao odraziti na njihovu borbenu sposobnost.

Uglavnom, Brigada je stigla do 10 časova 1. augusta do Ilijine vode, 3 km sjevernije od sela Smoljane. Tu su se bataljoni odmarali i izvršena je priprema za napad. Izgleda da se jedinice Brigade nisu odmarale u zaseoku Kukolj u Međugorju, kako je bilo predviđeno, već su produžile pokret i na određeni prostor stigle dva časa prije predviđenog vremena.

Pred noć, 13. brigada je krenula od Ilijine vode, preko Ogumače, Smoljane, Kapijuva i Bravskog Vaganca za Petrovac. Od zaseoka Latinovići, u selu Kapljuvu, bataljoni su se kretali cestom prema Petrovcu. Stigli su oko 22 časa do Gorinčana. Ovdje je dalji pokret obustavljen i izvršena je orijentacija bataljona prema pravcima napada. Pošto je bila noć, komandanti bataljona i komande četa nisu mogli biti u dovoljnoj mjeri upoznati sa zemljištem, protezanjem rovova i neprijateljskim položajem, ali su koliko-toliko orijentisani u tom pogledu. Pokazano im je kuda treba da prođu da bi došli do polaznih položaja za napad.

Drugi bataljon krenuo je prema Tuku i putu Smoljana—Petrovac. Prvi bataljon krenuo je od Gorinčana ka neprijateljskoj odbrani, a 3. bataljon je pošao između ceste i zaseoka Dževar ka spoljnoj neprijateljskoj odbrani. Štab Brigade išao je cestom, došao do groblja kod ceste i tu ostao. Bataljoni 13. brigade došli su, zahvaljujući vodičima koji su uzeti u Kapljuvu i Bravskom Vagancu, na vrijeme do određenih položaja za napad i čekali su ugovoreni znak.

Jedinice 6. krajiške brigade nalazile su se grupisane u selu Podviđači, 5 km zapadnije od Starog Majdana. Odavde su krenule noću između 31. jula i 1. augusta sa istim zadatkom u pogledu budnosti, kao i 13. krajiška brigada. Do određenog vremena, stigle su do Ilijine vode, prešavši Grmeč, a odavde su u 18 časova 1. augusta krenule prema Petrovcu, ali nisu uspjele da neprimjetno dođu do polaznih položaja za napad.

Artiljerija 5. korpusa, takođe je na vrijeme stigla, na vatrene položaje i bila spremna za otvaranje vatre na Petrovac.

Tako su sve jedinice, savladavši velike napore, u određeno vrijeme prema planu napada Štaba 5. korpusa, bile spremne za izvršenje napada. Potrebno je istaći da borci i rukovodioci 13. brigade nisu poznavali Petrovac ni zemljište oko njega. Prije toga, oni nikad nisu bili na prostoru Petrovac, a nisu imali mogućnosti da se približe i osmotre ga po danu, kako bi imali bar nekakvu predstavu o gradu i neprijateljskoj odbrani. Ni rukovodioci nisu izvršili izviđanje po danu, vjerovatno zbog toga što je data prednost tajnosti, momentu iznenađenja. Sesta brigada bila je ranije na prostoru Petrovca, ali poznavanje terena, kao i samog grada i neprijateljske odbrane od strane njenih boraca i rukovodilaca nije bilo dovoljno za uspješno izvršenje jedne ovakve akcije. Korpusna artiljerija nije uzela elemente za gađanje u toku dana samo zbog toga da bi se obezbijedila tajnost napada.

U 23 časa 1. augusta, artiljerija 5. korpusa otvorila je vatru, prema naredjenju Štaba Korpusa. Međutim, došlo je do prebačaja, pa su granate padale južnije i jugoistočnije od grada. Zbog toga, neprijateljska odbrana nije imala nikakve štete od vatre naše artiljerije.

Kad je artiljerija otvorila vatru, 1. i 2. bataljon 13. brigade bili su ispred žičane prepreke, a 3. bataljon bio je nešto dalje. Bataljoni su odmah izvršili napad. Neprijatelj ih je dočekao potpuno spreman u bunkerima i rovovima. Prvi bataljon svojim lijevim krilom savladao je žičanu prepreku, napao neprijatelja u bunkerima i uspio da zauzme dva bunkera. Odmah ih je zaposjeo i poveo borbu za kuće koje su se nalazile iza bunkera. Zauzeo je i nekoliko kuća. Međutim, desno krilo 1. bataljona nije uspjelo da savlada žičanu prepreku i prodre do neprijateljskih rovova i bunkera. Zahvaljujući tome, neprijatelj je prikupio rezervu i izvršio kontranapad na dijelove 1. bataljona, koji su bili u zauzetim bunkerima i kućama. Uspio je da izbaciti partizane iz bunkera, ali oni koji su bili u kućama nisu se dali izbaciti. Tada je neprijatelj zapalio kuće i kad se vatra razgorjela uspio je i njih da izbaciti iz kuća i od-

baci do žičane prepreke. Drugi bataljon 13. brigade, savladao je žičanu prepreku ali nije uspio da zauzme rovove i bunkere. Neprijatelj ga je dočekao jakim puščanom, mitraljeskom i minobacačkom vatrom i zadržao. Treći bataljon, u prvom naletu zauzeo je neprijateljske rovove i bunkere na pravcu svoga nastupanja i prodro do kuća kod bivše Komande mjesta Petrovac. Međutim, neprijatelj je izvršio kontranapad i potisnuo 3. bataljon do Zandarmerijske stanice. Podrška naše artiljerije potpuno je izostala. Jedino je protivtenkovski vod, koji se nalazio uz 13. brigadu, sa vatrenih položaja od groblja, ispalio nekoliko granata u kuće pred 3. bataljonom. Neprijateljska artiljerijska i posebno minobacačka vatra bila je tako isplanirana i intenzivna, da se teško moglo ostati u domenu njenog dještva, a da se ne pretrpe veliki gubici. Ona je stalno dještvovala na udaljenje 1 km od grada. Tukla je i komandno mjesto Štaba Brigade njenobacačima kao da je znala za njega. Neprijateljska artiljerija je gadala kartećom »sa tempiranjem na usta cijevi«. Zbog tako snažne neprijateljske vatre, jedinice su pretrpjele teže gubitke, pa je Štab Korpusa, nešto poslije 3 sata 2. augusta, naredio da se jedinice povuku na polazne položaje. To je značilo odustajanje od daljeg napada. Oko 14 časova 2. augusta, bataljoni 13. brigade povukli su se u obližnja sela na odmaranje. Prvi se povukao u selo Kapljuv, 2. bataljon — u selo Smoljanu, a 3. bataljon u Bravski Vaganac. Bataljoni su se povukli u ova sela da bi se odmorili i pripremili za pokret.

Trinaesta krajiška brigada u ovom napadu je imala 3 mrtva, 37 ranjenih i 2 nestala borca. Evakuišući ranjenike za korpusnu hiruršku ekipu i prihvatnu ambulantu, 13. brigada je imala još 3 mrtva i 1 ranjenog borca od nagazne mine u Zdenom Dolu. Ranije, kad je bila na prostoru Petrovca, 6. krajiška brigada postavila je nagazne mine na cesti. Tako su kola sa ranjenicima 13. brigade naišla na minu, pa su poginula trojica ranjenika, a jedan pratilac je ranjen. Time su se gubici 13. brigade popeli na 6 mrtvih i 38 ranjenih. Od naoružanja 1. bataljon 13. brigade izgubio je 5 pušaka, a dvije su oštećene od bacačkih mina. Neprijatelj je imao 8 mrtvih vojnika.

Jedinice 6. krajiške brigade stigle su na vrijeme, ali neprijatelj ih je otkrio »prije nego što je trebalo izvršiti prodor«. Jedinice 6. brigade otkrivene su, prema izvještaju, zbog toga što je bila mjesečina. Ali, izgleda da to nije bio razlog da ih neprijatelj otkrije prije vremena, već činjenica da je došlo do sukoba sa neprijateljskim patrolama koje su bile ispred žičane prepreke, van grada. Bataljoni 6. brigade savladali su žičane prepreke i uvukli se u grad na pravcima svoga nastupanja. Međutim, pored toga što je pružio snažan otpor, neprijatelj ih je tukao jakim vatrom bacača i mitraljeza. Na 1. i 2. bataljon je vršio kontranapade i primorao ih da se povuku pola sata prije naređenja Štaba 5. korpusa za povlačenje. Ostali dijelovi 6. krajiške brigade povukli su se kad je stiglo naređenje Štaba Korpusa za povlačenje u 3.30 časova 2. augusta. Podrške od strane naše artiljerije ni ovdje nije bilo. Prateći vod 1. artiljerijskog divizion 5. korpusa, koji se nalazio uz 6. brigadu, bio je ućutkan od neprijateljske artiljerije, pa se ni njegovo dještvo nije osjećalo. Ni jedan bataljon nije iskoristio teška oruđa pri pokušaju prodora ka centru grada. Čim je napad počeo, neprijatelj je palio pojate i tako osvjetljavao teren. To je činio i kad su se izvlačili 1. i 2. bataljon 6. brigade.

Šesta krajiška brigada u napadu na Petrovac imala je 6 mrtvih, 66 ranjenih i 3 nestala borca. Neprijatelj je imao 65 mrtvih, 79 ranjenih i 4 zarobljena vojnika. Brigada je zaplijenila 1 puškomitraljez, 6 pušaka, 1 pištolj i 1300 metaka.

Ni jedna, jedinica 5. korpusa u ovoj široko zamišljenoj i izvedenoj akciji nije izvršila zadatak, a ukupno je izbačeno iz stroja 170 boraca, što je bilo očigledno mnogo. Zbrinjavanje ranjenika, preduzimanje odgovarajućih mjera i evakuacija, izvršeno je sa uspjehom.

Zbrinjavanje velikog broja ranjenika 13. krajiške brigade moguće je bilo izvršiti jedino zahvaljujući angažovanju omladine iz sela Bravskog Vaganca, Kapljuva, Smoljane, Janjila i Bravska. Omladina je ispoljila veliku ljubav oko zbrinjavanja ranjenika, sada ih je prenosila i donosila im »hranu s velikom radošću i voljom«. Slično je bilo i sa ranjenicima 6. krajiške brigade.

Osnovni uzrok neuspjehu ovako široko planirane akcije, u kojoj se vrše napadi jia više neprijateljskih uporišta je u tome što se nigdje nije mogao stvoriti realan odnos snaga koji bi garantovao uspjeh. Ni na jednom mjestu na koje je izvršen napad, odnos snaga nije bio takav da bi obezbijedio uspjeh jedinici koja na njega juriša. Naprotiv, takav plan napada i angažovanje snaga izražava težnju da se sve napadne i da se neprijatelj veže za određene Objekte. Međutim, realno gledano, to je bila zamisao koja je neminovno vodila »usitnjavanju« napadačevih snaga i stvaranju takve situacije da nigdje ne bude dovoljno jak. To je prvi i osnovni uzrok neuspjeha napada jedinica 5. korpusa. Bolje bi bilo da je napadnuto samo jedno neprijateljsko uporište odgovarajućim snagama. Tada bi se sigurno postigao uspjeh i onemogućilo korišćenje komunikacije Bihać—Petrovac—Drvar od strane neprijatelja.

Drugi po negativnom značaju momenat je taj, što se računalo sa iznenađenjem, pa su jedinice vršile pokrete u cilju dovođenja neprijatelja u zabludu u pogledu pravih namjera i tako se nepotrebno zamarale. To je, opet, imalo za posljedicu činjenicu da se nije moglo izvršiti komandantsko izviđanje i upoznavanje terena od strane rukovodilaca jedinica koje su uzele učešća u napadu. One su do objekta napada došle noću i napad izvršile nasumice, dočekane od neprijatelja potpuno spremnog za odbranu kao da je očekivao napad.

Treći veoma važan momenat neuspjeha je loša upotreba artiljerije i minobacača. Pošto su došli noću na vatrene položaje, nije bilo mogućnosti da vatru planiraju, a o kontroli gađanja nije moglo biti ni govora. Zbog toga je došlo do prebačaja i nijedno zrno nije palo u grad. To je, svakako, došlo i kao posljedica činjenice da se računalo na iznenađenje.

DRAGO DUKIC

USPJELA AKCIJA NA ČETNIKE

U ljeto 1944. godine Nijemci su čuvali svoje zaprežne konje po livadama i barama južno od Bosanskog Petrovca. Njihovi konjočuvari često su odlazili u sela Kolunić i Revenik, pljačkali janjce i kokoši, a zatim ih pekli.

Ovim pljačkaškim izletima pridruživali su se i četnici Mane Rokvića koji su, nakon hvatanja njihovog bradatog kolege Dane Kecmana-Pejića, iz Drvara, krstarili po područjima istočno od Petrovca, u selima Sekovac, Drinić i Bukovača.

Njihove akcije u Koluniću, Reveniku i Medenom polju (gdje su maltretirali partizanske porodice, naređivali da se kolje stoka, odvodili volove), uglavnom su se odvijale u blizini njemačkih trupa.

Zbog straha od partizana svoj logor iz sela Kolunića, zaselak Bujadnice, premjestili su u zapadni dio Bosanskog Petrovca, u kući Šeledovu, da bi bili bliži Nijemcima.

U takvoj situaciji štab Partizanskog petrovačkog bataljona formirao je udarnu grupu sastavljenu od iskusnih i hrabrih boraca sa zadatkom da hvataju i uništavaju njemačke i četničke patrole koje su krstarile i pljačkale po selima južno od Bosanskog Petrovca. Ova grupa djelovala je na prostoru sela Sekovac, Vedro Polje, Kolunić, Revenik i Medeno polje, a njen krug djelovanja završavao se na sjevernim padinama Oštrelja, Javorove Kose i Osječnice. Dogovoreno je da ishranu ove grupe vrše partijske i skojevske organizacije s tog područja.

Desetog augusta 1944. godine zanoćismo na Žutoj Glavici, južno od Revenika. Uхватili smo vezu sa sekretarom SKOJ-a Revenik Dušanom Tmjakovićem, aktivnim

i hrabrim mladićem. Kao komandir udarne grupe, dao sam mu zadatak da odredi omladinke i omladince koji će osmatrati i pravovremeno izvještavati o nailasku njemačkih i četničkih patrola.

Tužno je izgledao tada Revenik. Porušen i opustošen. Sjećam se, tog dana su nam aktivne skojevke Anica Bječić, Đuja Rakić, Mara i Milja Raca donijele doručak i ručak.

Popodne obavijestio nas je omladinac Čedo Trnjaković da se dva Nijemca nalaze u kući Luje Dukića. Istog momenta smo istrčali u želji da ih pohvatamo. Međutim, Nijemci su izmakli niz progon Luje Dukića u pravcu Botsanskog Petrovca.

Naredio sam Cedi da trči za njima dok ih ne stigne i da im kaže da se u njegovoj kući nalazi partizan. Ako ne uspije ova zamka, rekao sam mu da im ponudi kokoši i jaja.

Čedo ih je sustigao kod puta koji vodi iz Kolunića za Medeno Polje. Ubjeđivao je oba Nijemca da se vrate u selo, ali ništa nije pomoglo. Produžili su u pravcu Petrovca.

Neraspoložen i utučen zbog neobavljenog zadatka, Čedo se vratio u Revenik.

Sutradan, negdje oko 14 časova, sekretar SKOJ-a nam je javio da se grupa četnika nalazi kod žrvnja Jove Rakića.

Kao komandir grupe, ovog puta udarne trojke, donio sam odluku da Mirka Sovilja gošaljem do kuće Jove Trnjakovića, sa njezine zapadne strane, u pravcu žrvnja, Jovu Toljagu uz zapadnu ivicu šumarka pored doline Jove Rakića, da bude direktno okrenut prema četnicima, a ja sam sâm, sa istočne strane ove doline, kroz sitno žbunje i lijesku, obišao četnike i pazio da ne pobjegnu prema Petrovcu.

Prišao sam žrvnju. Sa odstojanja od oko 50 metara pozvao sam četnike da se predaju. Od buke žrvnja nisu me čuli.

I drugi put sam im uputio poziv, ali ga oni ponovo nisu čuli. Izmiješali su se sa omladinom, koja se tamo bila zatekla.

Zrvnjanje se dalje nastavlja.

Da ne bi potukli našu omladinu, uputio sam novi poziv da se četnici odvoje od njih. Ponovo nikakvo reaganje.

Kad ovo sve nije uspjelo, odlučio sam da bacim ručnu bombu na oko dvadesetak metara od njih. Začuo se prasak. Bomba engleskog porijekla eksplodirala je, ali nikog nije ranila.

Istog časa nastala je panika među omladinom i četnicima. Neki su pobjegli u brdo, kući Jove Trnjakovića, a neke omladinke su se posakrivale oko žrvnja i kuće Jove Rakića.

Četnici, izbezumljeni i uplašeni, gledali su šta se događa.

Iskoristivši trenutak, osuo sam iz ruskog automata brzu paljbu po njima.

U isklasano žito i travu pored žrvnja pali su Srele Lafcinović, pogođen sa dva metka u stomak, Rade Dukić, pogođen po nogama, Mića Rakić, ranjen u nogu i pluća.

Ostala trojica četnika: Mirko Kecman, Drago Latinović i Sretko Lukač neokrznuti munjevito su »kliznuli« preko njiva u pravcu Bosanskog Petrovca.

Niko od nas nije vidio gdje su tačno pali Srele Latinović i Rade Dukić.

A njih dvojica, ranjeni, ležali su u žitu i tražili jedan od drugoga spas.

Međutim, dok je Jovo skidao Miću Rakića, odbjegli četnici Kecman, Latinović i Lukač pogođeni su u žito, na oko 400 do 500 metara od žrvnja, i osuli paljbu iz uškomitraljeza.

Uz podršku Mirka Sovilja, koji je gađao četnike iz kuće Jove Trnjakovića, uspjeli smo da nekako pretrčimo brisani prostor i da se dokopamo Reveničke zidane ograde.

U međuvremenu, četničku paljbu su podržali i Nijemci koji su čuvali konje oko Reveničkog jezera, a ubrzo zatim uslijedili su plotuni njemačke artiljerije koja je bila locirana u Bosanskom Petrovcu.

Ipak, uspjeli smo da se izvučemo bez gubitaka u pravcu Medenog Polja.

Nakon toga, četnici su se, uz podršku Nijemaca, vratili u Revenik po ranjene kolege Latinovića i Dukića i na leđima ih prenijeli do Reveničkog jezera gdje su ih prihvatila njemačka zaprežna kola i odvezla u Petrovac.

Tužna je bila životna odiseja Miće Rakića. Poslije IV neprijateljske ofanzive, on je, kao bolestan partizan — skojevac, uhvaćen i prisilno odveden u četnike. Naoružali su ga. Tumarao je s njima po selima, pratio njihove pljačkaške pohode, sve dok nije poginuo.

Sudbinu Mićinu doživjeli su i neki drugi nezbrinuti, ranjeni i bolesni partizani sa područja Bosanskog Petrovca, koji su, u toku i poslije IV ofanzive bili sklonjeni od svojih očeva, majki, ili bliže rodbine, u razne zbjegove.

Međutim, ma njegovoj sahrani kod crkve u selu Koluniću, velika porodica Rakić, kao i ljudi iz čitavog sela nisu osuđivali partizane.

Osuda je pala na četnike — izdajnike: Manu Rokvića, Dragutina Mrkića, Mirotu Kecmana, Miiću Jeličića, Žarka Marića i još mnoge s kokardom i dugom bradom.

Mihajlo Popović — Kaja i Lazo Radošević

ILIJA BALABAN

BORCI TRAŽE DA NAPADNU OŠTRELJ

U julu 1944. godine držao sam sa Petrovačkim bataljonom položaj oko Bosanskog Petrovca, a sjedište Štaba Bataljona bilo je u selu Bravski Vaganac. Komandant 39. udarne divizije pozvao me 30. jula da se 1. avgusta javim kod Hine vode u planinu Grmeč poviše sela Smoljane. Kada sam došao na određeno mjesto, našao sam veći broj oficira Narodnooslobodilačke vojske. Među njima su bili komandant V korpusa Slavko Rodić, politički komesar Ilija Došen, i načelnik Operativnog odjeljenja Velimir Knežević. Tu su bile i gotovo sve starješine iz Štaba 39. udarne divizije.

Na ovom skupu je komandant V korpusa Slavko Rodić izložio plan napada na neprijateljska uporišta u Bosanskom Petrovcu, Oštrelju, Vrtoču, sve do Bihaća. Prema njegovoj zamisli, neprijateljski garnizon u Bosanskom Petrovcu trebalo je da napadnu VI i XIII krajiška brigada. Međutim, pošto rukovodioci XIII krajiške, koja će napasti garnizon sa istoka i sjeveroistoka, nisu dobro poznavali teren, naredio mi je komandant Korpusa da im dam nekoliko odvažnih boraca koji će biti vodiči. Dijelovi XVI krajiške brigade su dobili zadatak da sa Drvarsko-petrovačkim odredom napadaju ostala uporišta na komunikaciji Petrovac—Oštrelj—Vrtoče.

Za vodiče XIII brigade odredio sam pomoćnika obavještajnog oficira Dragu Dukića, borca Borana Grbića i delegata jednog voda Nikolu Kovačevića. Na neprijateljsko uporište u Ripačkom klancu napašće Drvarsko-petrovački odred, a na Vrtoče, Medenu glavicu i Rastovaču

napadala je VIII krajiška brigada. Prvi i Treći bataljon XVI krajiške brigade izvršice napad na neprijatelja u selu Crvljividi i na Gradini kod Drvara, a moj IV bataljon XVI brigade dobio je zadatak da blokira neprijatelja u Oštrelju i da ga napadne zajedno sa II bataljonom naše brigade.

Po dobij enom zadatku hitno sam se vratio u Štab Bataljona u selu Bravski Vaganac, skupa sa komandantom Brigade Savom Batinicom i komesarom Duškom Vujatovićem. Održali smo sastanak na Štabom Bataljona, razradili naš zadatak i upoznali članove Štaba sa zadatkom drugih jedinica. Posebno sam naglasio značaj čuvanja tajne o napadu, jer neprijatelj nije smio ništa saznati o našim namjerama i ovolikoj koncentraciji naših trupa na petrovačkom sektoru. Tako smo do 16 časova prvog avgusta izvršili sve pripreme za pokret Bataljona i on se, radi konspiracije, privukao pod Oštrelj, tako reći neprimjetno. Kada smo došli u neposrednu blizinu Oštrelja, na mjesto zvano Zaravan, Petkov grob, napravili smo kratki odmor. Na tom mjestu smo održali sastanak komandira i komesara četa i dogovorili se da ja kao komandant Bataljona idem sa Prvom četom koja je obezb jedi vala blokadu Oštrelja sa zapadne strane, sa brda Javorova kosa. Politički komesar Đuro Sekula i moj zamjenik Rade Pilipović određeni su da sa Trećom četom blokiraju Oštrelj sa istočne strane sa Oštreljskog brda, a zamjenik komesara Bataljona Vlado Kecman i obavještajni oficir Rajko Miljuš određeni su da sa sjeverne strane sa Drugom četom blokiraju Oštrelj i da s leđa obezbijede eventualni prodor neprijatelja od pravca Petrovca.

Na ovom sastanku smo upoznali i ostale borce o našem zadatku, naglašavajući da je naš cilj blokada neprijatelja, a ne i napad. Borci su reagovali, kao i starješine. Tražili su da odmah napadnemo neprijatelja. Mi smo se u Štabu konsultovali, pa smo se dogovorili da i pored toga što nemamo odobrenje od pretpostavljene komande, da ipak udovoljimo borcima i napadnemo neprijatelja u Oštrelju.

Raspored neprijateljskih snaga nam je bio dobro poznat, jer smo pored ostalih obavještenja, koje smo svakodnevno dobivali od obavještajnog oficira Rajka Miljuša

i njegovih pomoćnika Drage Dukića i Voje Milanovića, tih dana dobili i obavještenje od dvojice neprijateljskih oficira koje je zarobio Drago Dukić, mislim 25. jula u selu Driniću. Oni su nam dali precizne podatke o rasporedu neprijateljskih snaga u Oštrelju, kao i o drugim uporištima na području Bosanskog Petrovca.

Kako se primicala noć, tako 1. avgusta 1944. godine smo se s četama privlačili svak na svoje određeno mjesto, a u 22 časa, u zakazano vrijeme, otpočeli smo napad.

Uspjeli smo potisnuti neprijatelja iz njegovih utvrđenja, mada je bio nešto jači nego što smo predviđali. On se u neredu povukao u svoja utvrđenja, u zidane podrumne kuća Svetka Milanovića, u podrum bivše Zandarmerijske stanice i u veliko utvrđenje koje je bilo ozidano na željezničkoj stanici. Prilikom napada u našim prvim jurišima i borbama nismo imali gubitaka, dok je neprijatelj imao nekoliko mrtvih i veći broj ranjenih.

Neprijatelja smo držali u blokadi sve do 18,00 časova 2. avgusta. Tada su neprijatelji doznali da su odbijeni napadi naših jedinica na Bosanski Petrovac i na ostala uporišta i da su se glavnine naših snaga povukle od Petrovca i drugih utvrđenja. Okupator je iz pravca Petrovca uputio jednu svoju jedinicu da ipomogne blokiranim snagama u Oštrelju, a vjerovatno opkoljeni u oštreljskom utvrđenju bili su o tome obaviješteni putem radio-stanice, pa su i oni istovremeno organizovali svoju akciju.

Neprijatelj je počeo istovremeni napad od Ravne ceste, zvane Runića palež, na naše snage, a i blokirane snage iz Oštrelja su prešle u kontranapad. Na svim otpornim tačkama otvorena je jaka minobacačka i artiljerijska paljba, pa se naš Bataljon našao pod udarom jake unakrsne neprijateljske vatre. U ovim borbama poginuo je komandir I čete Jovo Stupar, dok su istog dana ujutru od minobacača poginuli komesar II čete Uroš Kovačević i njegov borac Dane Đumić, rodom iz sela Suvaje. Borba je bila oštra, kako po napadu neprijatelja, tako i po otporu naših snaga. Poslije sam obaviješten da su neprijatelju naneseni znatno veći gubici.

Naši pali drugovi su bili poznati borci Bataljona, omiljeni kod drugova, pa smo organizovali sahranu u pri-

sustvu naroda i naših boraca. Uroša Kovačevića i Danu Đumića smo sahranili u selu Bukovači, a Jovu Stupara u njegovom rodnom selu Skakavac. U sahrani nam je pomogla omladina ovih sela. Na sahranama su pored naših boraca, posmrtno govore držali i omladinski radnici, pa su sahrane bile pretvorene u protestne mitinge na kojima je bilo okupljeno gotovo svo stanovništvo.

Ispitujući uzroke neuspjeha naših jedinica u napadu na neprijateljski garnizon u Bosanskom Petrovcu i ostala neprijateljska uporišta docnije smo saznali da je jedna djevojka iz Krnje Jele — Dragica Kragulj — kada je bila obaviještena o koncentraciji naših snaga u okolini Smoljanje, s obzirom na to da je imala brata Dragu u četnicima, otišla u Petrovac pa neprijatelja obavijestila o našem napadu. Navodno je o napadu bio obaviješten Daniša Branković, jedan od četničkih funkcionera, pa je neprijatelj spremno i organizovano dočekao naše snage.

Nakon analiziranja djestva našeg Bataljona u ovoj akciji, ni ja, ni borci, a ni ostale starješine nisu postavljali pitanja ispravnosti naše odluke o napadu na Oštrej. U stvari, za vrijeme napada nismo imali žrtava, žrtve su pale u toku odbrane do koje bi svakako došlo. Zato su borci i u svim sljedećim akcijama uvijek tražili da napadamo, a da se ne branimo, pa smo u narednih nekoliko borbi izveli mnogo uspješnih zahvata na području Bosanskog Petrovca i njegovim drumovima.

SLAVKO KOVACEVIĆ

SMRT UROSA KOVACEVICA

Poletjela soko ptica siva
Od Risovca pa do Šainovca.
Tu se ptica malo odmorila,
pa je letom dalje nastavila.
To ne bila soko ptica siva
već to bio Kovačević Ujo.
Torbica mu o ramenu visi
paralbela u desnici ruci,
petokraka na titovki si ja,
za njim stazom vijuga kolona
tri stotine mladih partizana,
a pred njima Ujo komesare
na Dorinu konju vilovitu.

Iz družine neko progovara:
»Je l' slobodno, družo komesare,
da se ovdje malo odmorimo
i hladne se vode napijemo
a među se riječ prozborimo«.
Stade Ujo i sa konja skoči,
na poljani borce zaustavi,
pa pod viknu da Krajina čuje:
»Braćo moja i drugovi mili!
Jeste l' čuli da nam Oštrelj cvili?
U njemu su Švabe zasjednule,
oko njega straže isturile.
Valja, braćo, s njima ratovati,
valja s njima olovo dijeliti«.

Taman Ujo u riječi 'bio,
al' eto ti mlada partizana,
on naredbu iz štaba donese:
»Druže Ujo, vijesti iz brigade,
Evo pisma od Kecmana Vlade.
Daičić vam Vlado poručuje,
vojsku svoju u redove zbijte,
kod Oštrelja položaj uzmite,
naređenje drugo sačekajte.
Jedinice već su sve krenule,
tvoja Ujo, sad treba da krene«.

Tada Ujo još jače podviknu:
»Za mnom, braćo, moji mili ptići,
mi moramo do Oštrelja stiići«.
Svi drugovi na noge skočiše,
svako svoju pušku uzimaše,
konjanici konje osedlaše,
mitraljeze teške objasiše,
samo lake na rame baciše.

Oj, Grmeču, krasnih li vojnika,
a komesar među njima dika.
Od Drinića pa do Kolunića
svirač svira srca razigrava,
a Uroš se kao dijete sm'ješi,
sretan drugar među drugovima.
Kolona se duga otegnula
od Drinića sela dolazila,
pred nju cijelo selo išetalo.
Pletenice cure otpletuju,
pokraj drumu vojsku dočekuju,
buketima cvijeća posipaju,
a Uroša darom darivaju.

Kad je vojska selo ostavila
ii Oštrelju mjestu prilazila,
borci odmah zemlji prilegoše
i položaj redom zauzeše.
Malo zatim, nasmijana lica,

došao je Daičiću Vlado.
Lijeva mu je ruka zavijena,
a u desnoj karta razvijena.
Uroš skoči na noge lagane,
sa Vladom se rukovati stane,
za junačko pitaju se zdravlje
i na Oštrelj mjesto pogledaju.
Vlado kaže: »Otkud sjever duva,
tu Drvarski odred stražu čuva,
sa zapada guja se zavila,
ljuti poskok Balaban Ilija.
Ti ćeš imat' najviše megdana,
jer je naša Druga oprobana,
nije jednom već hiljadu puta,
te se za to zove guja ljuta«.

Tada su se oni rastanuli,
a bombaši bombe pripremili,
na bunkere juriš učinili.
Bomba pade i ne puče loše,
bacio je Đumiću Miloše.
Mitraljezi paljbu otvoriše,
a na juriš momci udariše
i bacači mine opališe.

Ranjen pade Uroš komesare,
kako pade srce kucat stade,
junak život za slobodu dade.
Tad jurnuše mladi partizani,
boj se bije, krv se prolijeva,
udarile partizanske čete,
biju Švabe, gadove proklete,
Svaka glava sa šljemom se valja
i kroz blato prevrće i kalja.

Kad poginu Ujo komesare,
drugovi mu hitro priskočiše,
oko tijela ćebe zamotaše,
na nosila njega postaviše,
do Sekovca Uju donesoše.

Mrtvog Uju u kola staviše,
do Đurđeva gaja dovezoše,
te mu ondje sanduk načiniše
i na brdu grob mu iskopaše,
više glave spomen udariše
na spomenu slova isipisaše:
»Vječnu slavu mi ti odajemo,
a i crnoj zemlji govorimo.
Crna zemljo, ne budi mu teška,
omladino ne zaboravite
drugi avgust stalno spominjite,
iz hiljadu devete stotine
četrdeset četvrte godine,
kad poginu Kovačević Ujo
na Oštrelju u sedamnaest sati.

Omladino roda junačkoga
pokoljenju vašem prenesite
nek' se priča i nek' se pripjeva
dok je ljudi, sunca i mjeseca.

Dr VITOMIR KECMAN

ILINDANSKA NOC NA BRAVSKU

Bilo je ljeto 1944. godine. Noć između prvog i drugog augusta, topla, suha, južni ilindanski vjetar je ispio svaku kap rose. (Pred nama je Jasenovac, selo u prstenastom kompleksu Bravska, prslonjeno uz kameni Visoki, uz padinu Grmeča. Mi smo u nekoj vrsti Zbjega — na paljevinama kuća Sabljica i Raca. Dvije ogromne paljevine, dvije grobnice. Još se u razgrnutom pepelu Sabljica zgarišta mogu naći kamenohijeli ostaci ljudskih kostiju. Tu leži pepeo šezdeset osam spaljenih Sabljica i pedeset sedam Raca. Tu su i kosti tetke Savke i njene djece.

Sutra je Ilindan, dan crkvenog zbora u Bravsku. Prije rata se ovdje skupljalo mnogo svijeta, igralo je kolo, pilo se, pjevalo, stariji su uz čašicu pronalazili viteza kosaca koji će stići koseći od Visokog do u Bunaru, pričalo se o megdanima, o tom ko može dalje baciti kamena-s ramena, čiji su volovi jači, ko ima najoštriju kosu, o svemu što se utkivalo u život ovog kraja. Gotovo svakog Ilindana bi se dogodilo da momak odvede curu, krijući od roditelja, a poslije je bilo na redu mirenje uz svatove pohodnike, pečenje i piće. Tako je nekad bilo.

Danas je sve tužno, pusto. Cestom ispod škole i crkve prođe po koji starac, žena, ili čobanče za malobrojnim stadom, žureći pojilu kod stanice na Sipadovoj pruži. Sumom iznad sela danas je prolazilo dosta ljudi. Dan je obavijen tajanstvenošću. U brvnari kod Raca nalaze se djeca, žene i nekoliko omladinki preostalih od pet uništenih porodica. Tu je i partizanska relejna poštanska stanica.

Gledam kamene vrhove Klekovače i Osječenice. Kao da se vrhovi nešto dogovaraju. Ja dijete, deset mi godina, stojim tu u Jasenovcu, pod Grmečom koji kao da se u došaptavanju pridružio svojim dvjema susjedama. Dan naizgled običan, vreo. Suhi južnjak talasa ostatke nepokošenih livada i visoku bravsku raž i zob što su iščetvrtale polje sa svim njegovim razbacanim vrtačama i ljeskarama. Pred veče se cestom prokradalo više kola. Atlagići i Babići upregoše konje i nekud odoše. Sasvim tiho pala je i noć uz daleku riku zaostalog govečeta. Zapad je bio nebbično crven, na horizontu radali su se bakarno-riđi oblaci, isprobadani strijelama zalazećeg sunca. Tišina i noć su prekrili Bravsko.

Za prvog sna probudi nas prodorni zov odbornika. Valoviti i izlomljeni horizont prevoja između Bravskog i Petrovačkog polja parale su svijetleće. rakete, čas žarko žute, čas crvene, pa zelene, zabadajući se visoko u nebo, ostavljajući na njemu svjetlucavo inje, a onda bljesak poput munje, tutanj topova, štektanje mitraljeskih rafala i prasak bombi. Sve se to slijegalo u intonaciju jedne stravične ilindanske noći.

Oskudne su bile moje predstave o ovom što se zbiva. Dotrča neka djevojka, omladinke i žene počеше iznositi već pripremljene zavoje od izrezanog rublja, platna i ručnika.

»Daj brzo, tovarite vučije i breme, hajte, djeco, sipajte vodu, sad će dovoziti naše ranjenike«, čulo se energično naređivanje žena. Zurio sam sanjivo, ne shvatajući ništa.

»Šta stojiš, makni se, brzo, vi cure požurite dolje do pruge na štaciji natočite bačve, naši napadaju Petrovac!<-

— glasno je saopštavala jedna omladinka.

Sad sam shvatio šta se zbiva. U dječjoj mašti doživjeh juriš, kao da sam tamo na Petrovcu, da oko mene zvone rafali, ali mi nikako ne mogu ništa, stisnuo sam ruke, obuze me grč, u mislima vidim Vladu, Ljalju, Milovana, Milutina, Boru, Bogdana, Desu, Miću, vidim sve moje Kecmane, Banjce, Špiriće, Bajiće, moje Kovačeviče, Morače, Balabane, moje Kačare i Lukiće i sve one odrasle koje već dugo nisam vidio, sva njihova momačka nadme-

tanja, prela uz zapaljene cincare, vesele čaroičare, sokolske vježbe, svatove i vjenčanja, čuh njihovu pjesmu i moćno »Uraaaa« što se prolama dolinom. Osjetih neku bolnu slast te daleke, ali čujne borbe.

Sve moje želje i moj djeoiiji svijet bili su zaštićeni nekom čudnom čvrstom ogradom koja nikom i ničem nije dozvoljavala da nas uništi.

Topli južnjak je svirao na granama velikih lipa i javora svoju noćnu elegiju, koja se s glasovima oružja od Petrovca za čudo tako divno stapala u jedinstvenu muziku. Prolazili su trenuci, minute i časovi. Dobismo naređenje da sidemo dolje, na cestu, kod Ivanovca. Ivanovac je mala nakapnica u kamenoj ploči u dnu uvale uz samu cestu, gdje se ponajduže zadrži voda poslije kišnog perioda. Kad smo dotrčali do ceste, već je počela pristizati kolona zaprega od Petrovca. Trčali smo od kola do kola, često se saplićući, prestrašeni onim što vidimo i čujemo. U muziciranje vjetra i u našu žurbu ubadali su se diskordantni krikovi i jauci, a najčešći se čuo refren: »Vode, vode, majko, sestro, vode, jaoj , šta ću«. Glasovi ranjenika parali su dušu i srce. Tek sad shvatih da su samo moje želje zaustavljale rafale i metke u mojoj dječjoj slici borbe.

Jasna mjesečina činila je sve vidljivim. U trećim kolima žurno je partizanska bolničarka previ jala jednog ranjenika. Hitro je prstima savijala nemirna crijeva — da ih pokori zavoju. On je stenjao i ječao. U prvim kolima krvava tri lica. Ista bolničarka doskoči hitro uze od jedne omladinke krpe namočene rakijom i previ ranjenike. Drugi ranjenik je hroptao u šoku, treći je od bola trgao zavoj i odjeću, a kao u izmučenom horu zvonilo je dozivanje' »Vode, vode, sestro«.

Obuze me strah, tuga, nemoć i jedna velika želja da pomognem, da utolim žeđ, da smanjim bol. Isto su osjećali i moji drugovi. Savladasmo nekako strah. Hitro smo počeli grabiti vodu iz Ivanovca. Dodavali smo bukare, lončice, kutije od švapskih konzervi i po koji šljem. Moji drugovi, Dule Javor, Mićo Atlagić, Petar Babić, Ožegovići i dosta još pionira iz Bravska te noći vodili smo svoj pio-

nirski dio borbe, pomažući plemenitim partizanskim bolničarkama i drugim omladinkama.

Pred zoru se naoblači, laka topla kiša ovlaži dah. Promicala je noć, krijući pod svojim plastom kolone ranjenika da ih do zore preda zaštiti šume. Promicala su kola i ranjenici, a u mojim ušima ostalo je još i danas čujno vapajno dozivanje: »Vode, vode, sestro«. Ostale su slike ispalih crijeva, razgolićenog ljudskog mozga, otvorenihih grudi, poluotpalih ruku i nogu, slijepih očiju, mrtvih drugova. Ostali su tragovi krvi na cesti i vapaji kao strune koje moćno podražavaju život, gubeći se tamo negdje u šumi uz rafal i pjesmu.

Ostale su slike nesebičnosti, plemenitosti, hrabrosti i odanosti, slike divnih likova partizanskih bolničarki koje nisu bile ovom poslu mnogo obučene, ali su činili sve što su znale i mogle. Ostale su slike doživljene u prvim satima moje jedanaeste godine (znao sam da sam rođen dan prije 11. listopada), a te drage i mučne slike imale su presudni uticaj na moj dalji život, usadile su u mene želju da jednom budem onako velik, plemenit, hitar i koristan kao partizanska bolničarka.

Deset godina kasnije, u ljeto 1954. poslije mature, kad sam se odlučivao za izbor studija, prošaptala je u meni ona noć na Bravskoj cesti, oživio je napad Petog korpusa na Bosanski Petrovac, a s njim i neodoljiva želja da pomognem onima koji krvare, koji pate. Odlučio sam da studiram medicinu.

Tako su 11. listopada 1944. i moj ratni jedanaesti rođendan predodredili da budem ljekar.

ILIJA BALABAN

BORBE NA KUĆNOM PRAGU

Petrovački bataljon Drvarsko-petrovačkog odreda nalazio se u junu 1944. godine na području sela Skakavca, Marjanovića Dola i Smoljane. Tih dana smo se po naređenju komandanta Odreda Kaje Popovića i političkog komesara Laze Radoševića prebacili u Bravski Vaganac. Naređeno nam je da istog dana počnemo zaposjedati ceste Oštrelj—Petrovac i Petrovac—Kolunić, da operišemo na cesti Petrovac—Ključ i da zaposjedamo gajeve i brežuljke na relaciji Petrovac—Drinić.

Tako smo se 13. jula iste godine našli u jednoj borbi koju su borci mog Bataljona nazvali »borbom na kućnom pragu«. Naime, isti dan smo obaviješteni da će neprijatelj izvršiti pokret svojih snaga prema selu Drinić, pa smo se već u jutarnjim časovima, ili bolje rečeno rano u zoru, našli sa snagama Bataljona na bukovačkim brdima i sa jednim dijelom u Gorinčanima između sela Bukovača i Bare.

U samo svanuće primijetili smo pokret neprijateljskih snaga iz pravca Petrovca, pa smo izvršili solidne pripreme i maskiranje naše jedinice. Neprijatelj je išao prema nama. Nailazio je sa dvije čete od Banjačkog kotla i iz Gajeva poviše Lazića i Jovanića kuća. Naša Druga četa, sa Radom Pilipovićem, mojim zamjenikom, i pomoćnikom komesara Bataljona Vladom Kecmanom, bila je na području Gorinčana i sela Bare.

Pustili smo neprijatelja da dođe do naših položaja na odstojanje od 150—200 metara. Dao sam znak za otvaranje vatre i to samo Trećoj četi i Prvom vodu Prve čete,

koji je bio na koti 832. Borci su otvorili vatru i navukli neprijatelja na bukovačka brda i pomenutu kotu. Neprijatelj se brzo snašao, otvorio je jaku minobacačku i mitraljesku vatru, podržan artiljerijom iz Bosanskog Petrovca.

Dok sam osmatrao tok borbe, naredio sam Drugoj četi da sa dva svoja voda, sa kojima se nalazio moj zamjenik Pilipović, otvori vatru od Begine kule, a zatim je stupio u borbu i Treći vod sa kojim se nalazio pomoćnik komesara Vlado, u neposrednoj blizini kuća Toljaginih, u Bari.

Neprijatelj se našao u okruženju. Počela je žestoka borba.

Bio sam na takvom mjestu, neposredno pored bivšeg zgarišta moje kuće, da sam mogao posmatrati kako raspored moje jedinice, tako i raspored i pokret neprijateljskih snaga. Naši borci su pokazali izdržljivost, hrabrost i organizovanost u akciji. Našao sam se sa vodnikom Bogdanom Stojanovićem, pa smo skupa prešli u juriš. Neprijatelj se dao u bjekstvo kad su se naše desetine, vodovi i čete, svi kao jedan, našli prsa u prsa sa neprijateljem. Neprijatelj se nije mogao snaći. Iako je bio premoćniji odlučio je da bježi prema zapadu preko ceste Petrovac—Oštrelj, prema Medenom Polju i zaustavio se tek u svojim utvrđenjima Rastovača i Medena glavica.

Naše snage koje su dještvovalе preko sela Bare da bi obezbjeđivale put prema Bukovači, našle su se u opasnosti da ne dođu pod udar neprijateljske motorizacije, pa sam naredio da se povuku prema Banjačkim kućama. Međutim, one su se nekom čudnom brzinom u progonu neprijatelja našle kod kuća Lazića. Jedan dio neprijateljskih snaga, koji se nalazio na Kalabinu brdu s lijeve strane našeg borbenog položaja, stupio je u dještvo sa svojim mitraljeskim odjeljenjem, pokušavajući da osujeti naš dalji prodor. Ipak, ni to mu nije pomoglo, jer su ga dijelovi naše Prve čete natjerali u panično bjekstvo.

Na moje veliko iznenađenje i na iznenađenje mojih saradnika, u ovoj akciji nismo imali gubitaka, osim što je lakše ranjen Dušan Jokić, vodni delegat Treće čete.

Neprijatelj je u ovoj našoj akciji imao velike gubitke. Imao je 16 ranjenih, 9 mrtvih, zarobili smo jednog podoficira, kojeg je uhvatio Jovo Toljaga. Zarobili smo

veće količine municije, 6 lakih minobacača, 30 granata, 2 ipuškomitraljeza i oko 10.000 metaka. Dali smo se u potjeru za neprijateljem prema Bosanskom Petrovcu, prolazeći kroz sela Bare, Bukovaču, a zatim kroz Drinić. Narod nas je sa zadovoljstvom dočekivao i nudio borcima sve što je imao. Bilo je uzbudljivo posmatrati kada su djevojke raspletene kose izlazile pred nas, a starice nam davale milošte, jabuke, lješržiike i komade hljeba prema-zane kajmakom kao svojim borcima i svojim sinovima koji se bore na svom pragu.

Od zarobljenog neprijateljskog podoficira saznali smo da su u ovoj borbi s našim Bataljonom učestvovala dva bataljona pješadije, jedna baterija artiljerije i jedna minobacačka desetina.

Ovom prilikom neprijatelj nije uspio pokupiti svoje mrtve i ranjene prilikom odstupanja prema Rastovači i Medenoj glavici, te je narednog dana organizovao ponovni napad na naš Bataljon, zauzeo položaje od ceste Petrovac—Ključ i Petrovac—Oštrelj i kod sela Kolunića, krećući prema Đurnovači više Gortinčana i na glavnu kotu Bukovačkog brda uz podršku artiljerije iz Petrovca i svoje prateće artiljerije. Uspio je da odbaci naše snage prema zaseocima Budžak i Avala. Pljačkao je sve do čega je došao, sobom kupio nedužne ljude i žene, među kojima su bili Mile Simić zvani Kolar, Gojko Đukić i njegova žena Bojana, Mika — Jakova Budimira i njen sin Mile, Bogdan Špegar, Nikola Puzigaća, Kojo i Uroš Latinović i Jovan Banjac, svi iz sela Bare. Odveli su ih u Petrovac sa motivacijom da je kod Mile Simića pronađen spisak gore navedenih ljudi i žena da su davali dobrovoljne priloge za partizane. Osudiše ih na smrt i strijeljaše, dok je jedino Urošu Latinoviću pošlo za rukom da pobjegne sa strijelišta. U bjekstvu je bio ranjen sa dva metka.

Pošto smo saznali o ovom zločinu neprijatelja odmah sutradan smo organizovali odmazdu. Bataljon je postavio zasjedu na Ravnoj cesti kod Oštrelja. Tu smo napali kolonu od deset neprijateljskih kamiona i razbili je. Jedan kamion smo zarobili i u njemu veće količine marmelade, čokolade, sanitetskog materijala, cigareta, dvopeka i alkohola. Prema iskazu Pere Balabana, koji je taj dan bio u

zarobljeništvu u Petrovcu, prišao mu je jedan ustaša u zatvoru i rekao: »Vidi šta rade srbo-komunistički odmetnici, napali su nam deset kamiona, imali smo preko šezdeset mrtvih i ranjenih«. Pero je posmatrao iz Petrovca ovu borbu, pa se čas smijao, čas plakao, jer je ustaša sjedio pored njega s puškom u ruci i zajedno s njim posmatrao borbu.

U ovom okršaju se istakao veći broj boraca, a naročito puškomitraljezac Lazija Kerkez, zatim Nikola Banjac, Stevo Petrović i Boran Grbić. Naročito mi je ostalo u sjećanju bolničarka Prve čete Mara Nikić, snažna i razvijena djevojka, izrazito lijepa, koja se prva našla sa karabinom u ruci na neprijateljskom kamionu i dok je pucala na neprijatelja, nogama je zibacivala sanduke hrane i drugog zaplijenjenog materijala i govorila: »Drugovi nosite, ja ću vas štititi«. Ja i pomoćnik političkog komesara smo prišli jednoj desetini boraca i naredili da se zaplijenjeni tovar baca na donju stranu ceste kako bismo ga lakše mogli prenijeti u našu jedinicu.

O ovoj akciji dugo se pričalo u ovom kraju.

DARA KECMAN-TEŠANOVIĆ

RUKE SU SE LEDILE

Stanovnici naših sela Bukovače, Drinića, Bare i Se-
•kovca, prosto kao da su bili ukleti. Kad su nam već svi
odrasli i sposobni otišli u partizane ili su se našli na stra-
ni NOP-a, svi mi preostali — starci, žene i djeca — nismo
izostali nego smo stalno i neprekidno radili za NOP, našu
borbu i slobodu.

Konac je 1943. godine. Na pomolu je 1944. godina.
Prosto kao da je bila prava najezda svih zala i teškoća
na omladinu ovih sela. Imali smo omladinske radne čete
u svakom selu. Ali to ni jesu bile one omladinske radne
čete iz perioda 1941. i 1942. godine u kojima je bilo i po
150—200 omladinaca i omladinki. To je bilo u vrijeme
kada su naša sela bila puna naroda, naročito omladine.
To je bio period 1942. godine kada smo išli na žetvu na
Sanički i Ključki kraj, a sada su nastale teškoće koje
su se ogledale u nedostatku i, rekla bih, u nestanku radne
snage u ovom kraju. Međutim, potrebe narodnooslobodi-
lačke borbe nisu hile ništa manje, već, naprotiv, sve veće.
U to vrijeme bila je smještena partizanska bolnica I pro-
leterske i XI divizije na području drvarskog i petrovač-
kog sreza pa je iz dana u dan bilo sve više zahtjeva u
pogledu snabdijevanja tih bolnica sa ogrevnim drvetom.
Pored toga, stalno je vođena bitka za snabdijevanje og-
revnim i drugim materijalom svih naših vojno-pozadin-
skih vlasti, te oblasnih institucija NOP-a koje su bile
smještene u Sanskom Mostu. Tafcode, tu je boravio i Vr-
hovni štab NOV i POJ, koji se sa svim ovim institucija-
ma nalazio zajedno sa AVNOJ-em u Jajcu a zatim prešao

na područje Drvara i Petrovca. Tu su se početkom 1944. godine kompletirale i savezničke vojne misije pri rukovodstvu našeg NOP.

Obnavljana je i partizanska željeznica na relaciji od Drvara do Srnetice prema Jajcu i Sanskom Mostu, što je tražilo više radne snage, građevinskog materijala i drveta. Radi svega ovoga sresko rukovodstvo SKOJ-a i USAOJ-a u Bosanskom Petrovcu otvorilo je takozvanu stalnu omladinsku radnu akciju u Jasikovcu na Vrletdnu, Brizgaću i Oštrelju. Naše bivše omladinske radne čete zamijenili su sada omladinski vodovi. Stizale su i omladinske radne čete sa cijelog bosanskopetrovačkog područja. Rad je trajao neprekidno, rekla bih, dan i noć.

Mi omladinski rukovodioci morali smo služiti ličnim primjerom. Povedena je akcija udarništva i udarničkog takmičenja. A to se zatim prenijelo na međusobno takmičenje.

Osiromašena ratom, omladina je bila zaista gola i bosa. Razumije se da se u ratnim uslovima u našim spaljenim selima odjeća i obuća nije mogla zadržati. Ni partizanske jedinice nisu mogle redovno da se odijevaju i obuvaju, a u našim omladinskim radnim četama još je bilo manje izgleda za opskrbljivanje obucom i odjećom. Počela je stizati saveznička pomoć za partizanske jedinice u oružju i vojnoj obući ali u nešto manjem obimu. A potrebe naše vojske bile su daleko veće. Pa iroak ni kiše i mrazevi, vjetrovi i grmljavina, a potom snjegovi i snježni nanosi ndsu nas mogli spriječiti u radu, iako je bio iscrpljujući, zamarajući. Ali radili smo, jer smo znali da rad'mo za naše koji se nalaze u partizanima, koji su u našem pokretu.

Naša su sela ostala skoro orazna. U kućama su se susretale po koja starija žena, baba ili djed. Pored svega toga naše radilište je uvijek bilo živo. Nad glavama su nam crvene zastave na kojima je pored srpa i čekića pisalo: »Proleter i svih zemalja, ujedinite se!« A na donjoj strani je obično bilo izvezeno: »Omladinska radna četa sela ...« ili »Omladinski radni bataljon opštine ...«

Zastave bi obično razvijali na zakazanom zbornom mjestu odakle je četa rano ujutro polazila na posao, pa je imala i ulogu zova. Zastavnik je obično polazio u od-

ređeno vrijeme, a oni koji bi zakasnili, stizali bi četu ili bataljon usiljenim hodom.

Na radilištu bismo uvijek stavljali zastavu na vidno mjesto, a onda bi počinjala akcija i takmičenje. Udarnici bi se Obično brzo istakli. Oni su postizali ponekad nevjerovatne rezultate, a i mi ostali željeli smo ih stići ili bar prebaciti normu. Bilo je na tim radilištima pravih heroja rada. Meni su ostali nezaboravni likovi kakvi su bili iz Drinića: Dragica Kecman-Spirić, Mileva Rončević, Milka i Mara Kecman, Jelka Sekulić, Beba Kecman, Svetko Kecman-Diđin i druge. Iz Sekovca obično 'bi se isticala Mira Čičina, Nata Brkljač i Milosava-Milja Jovanić i druge. Iz Bare je prosto bilo nemoguće stići Milku Banjac i Desu Bajić. Omladina Bukovače imala je takođe svoje udarnike, ali ne griješim ako kažem da je cijela četa bila udarnička.

Svi ovi naponi i teškoće zaista ne bi bili tako veliki da su postojali oni minimalni uslovi za smještaj i kuhanje, da je bilo malo bolje odjeće i obuće.

Ručak smo nosili u svojoj torbi od kuće. Bilo je prosto za nevjerovati — komadić neslana hljeba ili komad kukuruzova hljeba, tzv. kuruzovnica. Rijetki su bili oni koji su donosili komad slanine ili drugog mesa, komadić sira ili kašiku kajmaka, pekmeza od šljiva i si. Svakako, ljudska solidarnost i ovdje i pod ovim uslovima je dolazila do izražaja, pa smo i to skromne hrane dijelili i stavljali u kolektiv koji je već u to vrijeme među nama bio glasilo i oreol naše revolucije.

Pored golote i boeote koja je bila stalni pratilac naših radnih četa i bataljona koji su poticali iz spaljenih sela i razorenih domaćinstava, pored leda i snijega koji su štípali naše ruke i noge pri 'Skoro svakom hvatanju za drvo, dasku ili šimlu, ipak među nama je bila neprekidna pjesma o slobodi, pjesma našim borcima, našim junacima o kojima su dopirali glasovi sa raznih strana naše zemlje i o pobjedama naših brigada. Pjevale su se i omladinske pjesme borcima koji su padali. Pjesma je bila neprekidna. Ona je prosto bila kolektivna radnja sviju nas. Pjevali smo je od srca sa čistim željama u susret svitanju budućnosti.

JELA LATINOVIĆ-KECMAN

NJEMAČKA KOLONA

U toku sedme neprijateljske ofanzive 1944. godine održali smo u selu Šobatovcu sjednicu Sreskog komiteta KPJ Bosanski Petrovac i odlučili smo da se svi članovi Sreskog komiteta upute na teren radi obilaska opštinskih komiteta i osnovnih partijskih organizacija po selima da bi podsticali politički rad u narodu zbog novonastale situacije izazvane sedmom neprijateljskom ofanzivom.

U to vrijeme u Petrovcu su bile njemačke, ustaške i četničke snage. Osjećali smo u Komitetu da je tokom sedme neprijateljske ofanzive naš politički rad bio smanjen, kako u intenzitetu, tako i po sadržaju. Oživljavale su razne neprijateljske parole i priče, pa je odlučeno da još u toku dana krenemo na teren. Mene su drugovi odredili da odem na sastanak Opštinskog komiteta KPJ u Krnjeušu, koji je bio smješten u kući Đorđije Bjelića, koji je takođe bio član ovog rukovodstva.

Krenula sam sljedećeg dana rano ujutro iz Janjila, preko Krnje Jele, Skakavca, Vodenice, a zatim poviše Brestovca, sa namjerom da se tokom noći prebacim na krnjeuško područje. Međutim, naši drugovi, partijski i omladinski radnici, tražili su da ostanem na terenu radi nekog slučaja, a po nekim podacima drugovi su sumnjali da je prolaz za Krnjeušu slobodan. Zbog toga sam prenoćila na području Vodenice i sutra nastavila put.

Sređujući svoje utiske o stanju na ovoj opštini i razmišljajući o predstojećem sastanku u Krnjeuši, opustila sam se u budnosti, tako reći i nisam osmatrала put niti okolinu kojom idem. U pravcu Petrovca, Medenog Polja

i sve do Bihaća čas je štektao mitraljez, a potom su grivali topovi, minobacačke granate, ili ručne bombe. Grmilo je oko Drvara, a treštalo na Oštrelju.

U putu sam se umorila. Išla sam sama. Velike su mi teškoće činile tijesne cipele, ooasač, pištolj, terenska torbica puna propagandnog materijala, nešto mog materijala kojeg sam kao politički radnik stalno nosila sobom, a sobom sam ponijela i jedan veći paket propagandnog materijala iz Komiteta za drugove u krnjeuškoj opštini. Pored toga, sobom sam nosila zabilješke sa ranijih sastanaka, ibilo da smo ih držali u Sreskom komitetu ili na terenu u partijskim organizacijama, ili opštinskim komitetima. Za mene su te pribilješke mnogo značile, jer smo u to vrijeme od Partije stalno učili da uvijek provjeravamo i analiziramo sadržaj ovih ili onih naših mjera. Pored toga, pratili smo i rad kontrarevolucije i onih snaga koje su se suprotstavljali našim stavovima.

Upravo noseći sav ovaj svoj prtljag, prelistavala sam jedan blok u kojem sam ranije notirala neka svoja zapažanja sa opštinskog područja Krnjeuše i tako zamišljena, dok podosta umorna idem putem prema Vranovini, odjednom čuh dječiji glas: »Ej, drugarice, ej, bolan, stani, kuda ideš, izar ne vidiš Nijemce.« Ja pogledah i vidjeh da mi to viču mališan Stevo Adamović i još jedan dečko, vjerovatno njegov rođak. Stala sam i vidjeh pred sobom njemačku konjičku jedinicu koja putem ide pravo prema meni.

Od stralha i zbunjenosti zastadoh, vidjeh da nemam nikaikvih mogućnosti za bježanje, a još manje za bilo kakav otpor. Dok pred sobom gledam njemačke konjanike, čujem među njima lavež pasa, zapažam svjetlucanje i bljesak noževa i drugog oružja, primijetih grm kraj puta nekoliko koraka od mene. Probaću da se sklonim u njega, pomislih i krenuh da to učinim.

Uvlačila sam se u dubinu grma. Ubode trnja, ogrebotine po rukama i licu nisam uopšte osjećala. **Sto** se ja snije čuo topot konjskih kopita, bat čizama pješadije, lavež pasa i zvéket oružja, sve sam se više primicala jednom hrastu, koji je bio visoko izrastao iz ovog žbunja. Neprijateljski vojnici idu sa obje strane. Dah mi je stao.

Čujem otkucavan je svog srca u dubini grudi, vidim Nijemce, preetadoh da dišem, jednom rukom pritegoh sebi torbicu sa materijalom i paket propagandnog materijala, a drugom stežem svoj pištolj.

Nijemci i dalje prolaze. Psi koje njemački vojnici drže na lancu laju... Mene obliva hladan znoj.

Sekunde sporo prolaze. Kolona kao da vječno prolazi. U svijesti se javlja slika užasa koja mi predstoji: vidjeh sebe kako me živu trgaju švapski psi, a potom zamijeni se ta slika još stravičnijom. Nijemci me vode vezanu konjima o sedlo, gaze me konjskim kopitama. U tom razmišljanju i od straha da živa ne padnem neprijatelju u ruke izvadih pištolj iz futrole i čekam. Počeh da dišem, znoj i dalje lije sa mene, topot kopita, lavež pasa, užasan strah, mržnja i odvratnost prema svemu tome.

Ipak vrijeme prolazi. Lavež pasa i topot kopita i čizama postade prošlost. Ne čuje se više. Ipak, još sam ostala nepomična u grmu.

A onda ... Opet ista slika, začelje njemačke kolone u povratku istim putem; opet konji, vojnici, psi, zveket oružja i priča nepoznatog jezika, opet znoj, strah i neizvjesnost, strah, pravi strah. I kraj. Sve je prošlo.

Teškom mukom sam se izvukla iz grma.

Nastavih put Krnjeuše.

Kad sam došla u Kačarslku dolinu, drugovi se začudiše otkuda ja, kada su maločas Nijemci tuda prošli, proveli pse i konje, goneći stoku i ljude, što su god našli na putu.

Bila sam više nego sretna ikada sam predavala materijal drugovima u kmjeuškome Komitetu.

DUSKO JELIČIĆ

RODNA GRUDA

Desetog maja 1944. godine upućen sam na liječenje u Italiju. Bilo je to za mene još jedno veliko iskušenje. Ostaviti zemlju, borbu i drugove, a putovati avionom u tuđu zemlju u neizvjesnost.

Nalazio sam se u tom času u svom rodnom 'kraju. Horizont »pukao« između grmečkog masiva, sa južne strane klekovački, oštreljski i osječanski masiv. Zelenilo na sve strane. Bujna priroda upravo u to vrijeme krasila je moj zavičaj, a slobodni Petrovac blistao je pod jarkim majskim suncem, tihi povjetarac, a uz svako njegovo jekovanje čuje se zujanje novog života — pčele i ostali insekti na cvijeću.

Našao sam se tog maja na partizanskom aerodromu na Medenom Polju. Dolazili su i ostali ranjenici, stiglo je i nekoliko mojih drugova i prijatelja iz petrovačkog bataljona da se sa nama pozdrave neposredno pred naš ulazak u avion. Bio sam tužan i radostan. Tamo, biće bolji uslovi za liječenje moje rane, koja je bila veoma teška. Skoro više od godinu dana uzaludni su bili pokušaji da se zaliječi. Stoga sam se radovao boljim uslovima za liječenje u Italiji i to me ohrabrialo.

Avion sa ranjenicima uzletio je sa partizanskog aerodroma na Medenom Polju. Rastao sam se od moje zemlje. Let preko plavog Jadrana, i dolazak na tlo Italije. Bili smo u bolnici koja se nalazila u Tarantu. U sobi nas je bilo 7, među kojima je bilo drugova iz Like, Banije itd. Bolnička odjeća i kretanje je bilo zabranjeno. Od nas je traženo poštovanje kućnog reda na koji se mi — parti-

zani nismo mogli lako navići. Teškoće nam je pričinjavalo i nepoznavanje jezika bolničkog osoblja koje nas je opsluživalo. Stoga je dolazilo i do nesporazuma.

Ubrzo sam bio izabran za sobnog starješinu, vjerovatno zbog toga što sam bio i član Partije. Predlog je došao od drugova koji su sačinjavali rukovodstvo na spratima bolnice.

Znali smo da u Tarantu, u bolnici ima nekih drugova koji su i ranije došli na liječenje, a koji nisu mogli dolaziti kod nas u posjetu. Nakon nekoliko dana, u dvorištu bolnice vidjeli smo našeg ranjenika sa plavom titovkom i petokrakom na glavi. Nastalo je spontano veselje i radost među nama, tako da smo, čak i one nepokretne drugove morali donositi do prozora, da i oni vide.

Pored teških operativnih zahvata nad nama, bilo je, ponekad, i drskih postupaka od strane pojedinih bolničara, pa i do fizičkog obračuna, jer su od nas zahtijevali i ono nemoguće. Više puta smo doživljavali i zamračenje grada s obzirom na to da je bio rat. Bilo je pokušaja da se odvoji rukovodstvo od boraca, što su svi ranjenici jednoglasno odbili. Čak i po cijenu povratka u zemlju neizliječeni. Kada smo bili donekle oporavljeni, prilikom našeg prvog izlaska u grad, susretali smo se na ulicama i sa četnicima, čije je sjedište bilo u neposrednoj blizini bolnice. Među nama je dolazilo i do sukoba i razračunavanja. Sve je to trebalo objasniti ranjenim drugovima, očuvati među nama dostojanstvo, jedinstvo. Bili smo svjesni da na neki način predstavljamo naše borce u borbi. Zalagali smo se za očuvanje morala kojeg smo donijeli iz zemlje.

Jednog jutra svi smo bili kao pokisli. Velikom brzinom se pronijela vijest koja nas je zabrinula i uznemirila. Odnosila se na desant neprijateljskih jedinica na Drvar, gdje je bilo sjedište Vrhovnog štaba i druga Tita. Vijest je do nas dosta sporo došla, u zakašnjenju skoro 15 dana. Ali, našoj zabrinutosti nije bilo kraja. Međutim, ubrzo je stigla i druga: da je Vrhovni štab na čelu sa drugom Titom spašen i da su naši nastavili borbu.

U svim tim momentima bili smo dostojanstveni. Otporni i uporni da savladamo i shvatimo sve teškoće i da ostanemo ponosni na mukotrpni put naše borbe, borbe

naših drugova. Među nama je bila takva klima da, i pored teških operaci onih zahvata, kao i amputiranja nogu, ruku itd., od nas niko nije mogao čuti jauk. Drugovi su u najtežim mukama klicali parole o Titu, Partiji, o borbi i slobodi. Zaista, to je za mnoge bilo neshvatljivo. To junaštvo je i kod medicinskog osoblja ostavljalo snažan utisak, pa su nas poštovali i divili se. Bilo je primjera da je neko od ranjenika, koji su naknadno došli i odmah otišli na operaciju, odavao znake bolova naglas; ljekari su se iznenađivali takvima pa bi obično rekli: »No, ti nisi partizano — Titov vojnik, ti si Talijano — kme.«

Sa ovo nekoliko primjera koje sam naveo, ukoliko je to bilo moguće sa ovako malo riječi, želio sam da predstavim tu ljuidsku dimenziju naše borbe. Borba za druga, ranjenika, borba ranjenika za drugove, za jedinicu, za zemlju, čežnja za svim tim njegovim milim i dragim — to je ta priča. To je ona strana nevidena ali osjećajna, doživljena od svih nas — učesnika rata, od ranjenika. Htio sam i sa nekoliko ovih mojih riječi da dam poruku ranjenika mlađim generacijama.

PETAR CELAR

IZNENAĐENJE

Bio sam pomoćnik obavještajnog oficira Komande mjesta Bosanski Petrovac u vrijeme VII neprijateljske ofanzive. Tih dana se na području Bosanskog Petrovca pucalo sa svih strana. Dijelovi manjih partizanskih jedinica bili su veoma aktivni, a naročito VI, VIII i XVI krajiška brigada. Izvodili su, reklo bi se, svakodnevno ozbiljne napade na neprijateljske motorizovane jedinice koje su se kretale po petrovačkim cestama. Partizani su pretvarali desetine neprijateljskih kamiona u buktinje. Jedna grupa četnika, koja se nalazila u neprijateljskom garnizonu u samom gradu, bila je potpuno onemogućena i bezopasna u svojim akcijama.

Mi u Komandi mjesta bili smo razvili veliku aktivnost na obavještajnom planu, jer je štab V korpusa NOV spremao plan oslobođenja ovih dijelova, pa je od nas tražio mnoge detaljne i opširne obavještajne podatke. Stoga, morali smo izučavati i stalno pratiti snagu neprijateljskih postava na ovom sektoru. Stalno smo sabirali i prikupljali opširne podatke o neprijateljskim utvrđenjima na komunikaciji Drvar—Oštrelj—Petrovac—Bihać i Krnjeuša. Pored tih podataka o njemačkim fašističkim snagama prikupljali smo i podatke o četničkim i ustaškim grupama, o svakom pojedincu, pa i o četničkim jatcima kojih je bilo u nekim selima.

Đuro Kecman-Jurki bio je obavještajni oficir Komande mjesta. Dogovorili smo se da ja krenem na područje zapadnog dijela petrovačkog sreza, a on je, koliko se sjećam, otišao na područje Krnjeuše s namjerom da

se prebaci prema Bjelaju. Sa sobom smo ponijeli spiskove sa podacima o ustašama i četnicima i njihovim jatcima. Znam da je bilo malo jataka. Moglo bi se slobodno reći da ih i nije bilo. Ipak, poneki član njihove porodice ili bliže rodbine nije se mogao lako odvojiti od njih.

Krenuo sam 24. avgusta 1944. godine iz Komande mjesta čije je sjedište bilo u Šobatovcu. Istog dana stigao sam u moje selo Vodenicu. Kući sam našao porodicu, bili su svi na okupu oni koji nisu bili u partizanima. Kada sam došao, nisam osjećao kod porodice bilo kakvu promjenu ili strah. Međutim, majka mi reče: »Sine, nemoj da se po terenu krećeš sa tom kožnom torbicom. Šta znaš šta te može sresti, a vidim od oružja nemaš ništa drugo sem pištolja. Stvarno ne znam šta je u torbici, ali bolje ti je da se krećeš bez svega toga.«

Poslušao sam majku i ona ostavi moju torbicu u kojoj su bili spiskovi četnika i njihovih jataka. U tim osnovnim podacima, stajali su pored ostalog i mnogi podaci o ratnim i drugim zločinima koje su činili neprijateljski vojnici tokom VII neprijateljske of anži ve na ovom području.

Sljedećih dana trebao sam da odem jednoj svojoj vezi koja je imala zadatak da prikupi što više podataka o neprijateljskim posadama i njihovim utvrđenjima, broju vojnika, tehničkoj izvedbi utvrđenja, o jatcima četničkih grupica i pojedinaca. Da saznam o njihovim namjerama. Krenuo sam i na tom putu naišao pored kuće Jeke Stupar. Sa mnom je bio u društvu i omladinski rukovodilac i politički radnik sela Stevo Stupar. U hodu neko nam sa leđa veoma energično povika: »Ruke uvis, predajte se, pucam!«

Okrenuo sam se, jer nisam imao kuda da bježim i ugledao četnike Vladu Dukića i Dragana Curguza. Držali su u na>s uprte mašinke, a neki četnik za tren oka skide nam opasač na kojem su visili pištolji. Bio je to strašan osjećaj. Teško je naći riječi kojom bi se to moglo opisati. Jer, četnici su nas poznavali. Počela su maltretiranja, vrijeđanja i poniženja, ali, budući da sam bio poznat sa mnogima od ranije i s obzirom da nisu znali moju funkciju u partizanima, pretpostavili su da se ja tu nalazim

kao odvojen od partizanskih snaga, da se sam krijem, pa su nastojali da nas sprovedu u svoj logor kako ibi nas mobildsali za svoje redove.

Vijest se brzo or oni jela selom, pa je moj otac organizovao neke ljude iz četničkih porodica, a i sam je sa njima došao da se interesuje i moli da nas ne maltretiraju i da nam spasi život. Otac je sa nekim ljudima u tome i uspio. Istog dana našao sam se u četničkom logoru u Bosanskom Petrovcu kod kuće Čelarovih, gdje sam zatekao nešto oko 15 četnika.

Otac, kao otac, hoće da se snađe. Tyrdio je nekim ljudima: »Pero se odvojio od partizana.« Četnici su jedva dočekali takvu vijest, bilo im je stalo da imaju ljude iz sela. Njih šaka jada našli su se na šapuću sa Okupatorom. Ono što naš narod veli, nisu mogli od stida i sramote da idu po zemlji, tim prije što ih je na svakom koraku dočekivao prezir naroda, pa čak i njihovih najbližih.

U logoru kod Čelara, vidio sam da se tu nalazi još nekoliko zarobljenih partizana. Bio je tu Luka Marjanović, zvani Lule i još neki. Ta činjenica me ohrabrio. Rekoh svom saputniku: »Evo vidiš, možda nas neće strijeljati. Jer, drže i ove u ropstvu. Zato, šutimo i ne priznajmo ama baš ništa o sebi i drugima, samo da bismo sačuvali i izvukli živu glavu.«

U Petrovou smo ostali punih jedanaest dana. Pitali su i saslušavali ljude o nama ali, niko nije htio da nas tereti. Mi ništa nismo priznavali. Imao sam vremena da mislim i razmišljam o svom položaju i o njima. Mislim da nema za čovjeka ništa teže već kada se nađe u ropstvu protivničke Strane. Kad mu sticaj okolnosti ne dozvoli da upotrijebi oružje.

Gledao sam četnike u raspadanju, šaika jada, zbunjeni ne znaju kud će i gdje. I sami vide da su saveznički frontovi na domaku Njemačke. Znađu koji su gradovi u našoj zemlji oslobođeni, vide svoje posljednje dane i sate.

Nakon 11 dana prebaćeni smo Luka Marjanović, Stupar i ja u logor Metle. Tu smo ostali nekoliko dana. Reklo bi se mimo, kad jednog dana među četnicima nastala velika gužva. Tuga, plač, oproštaj sa porodicom, vele idu na dalek put. Mnogi govore: »Bože, hoćemo li se ikad više

vidjeti?» Posmatrao sam jedan prizor. Četnik moli ženu da mu čuva djecu. On kaže: »Ja idem i nikad se više nećemo vidjeti.« Pao je pred ženu, po ledini, plače, koprca se kao malo dijete, tukao se šaikama po glavi, čupao kosu, a potom reče: »Eh, da sam bio pametan, nikad ne bih ovo doživio. Sto sam se morao odvojiti od svog naroda, jedan ti sam ja do groba svog.«

Izbezumijenost, bijeda i tuga, koja ih je obuhvatila, omogućila je meni da se snađem i dok je četnik, naš čuvar Dušan Cuk u jednom momentu pokazao nebudnost, ugrabio sam njegovo oružje i veoma spretno izmakao iz logora, a zatim pobjegao prema Osječenici u šumu. Sljedećeg dana našao sam se kod moje kuće, a odmah zatim otišao u Komandu mjesta kod Jovana Keomana. Kad sam se javio komandantu Jovi, on me zagrlio i poljubio. Reče mi: »Već smo te bili ožalili i otpisali, ali, eto, pratila te sreća vojnika.«

Sljedećeg dana sam opet pošao na isti put. Bio sam iznenađen i posebno pogođen viješću da su četnici uhvatili Paju Grbica, sekretara partijske organizacije u Suvaji. Odmah su ga sproveli u Petrovac i kad je poveden pred (četničkog vojvodu Manu Rokvića, on je izvadio pištolj i kazao: »Eh, ti mi nećeš pobjeći kao onaj Čelar« i strijeljao ga u prvom susretu kod kuće Seledovih.

Nakon nekoliko dana našao sam se na obavještajnim zadacima i, prolazeći kroz moje selo, navratio sam u kuću kod svojih roditelja. Ovog puta sa mašin'kom i jednim vojnikom koji mi je bio u pratnji. Taman što sam ušao dođe mi Jeka Egel ja, Markova žena, i reče da je primijetila da jedna četnička trojka, navodno po zadatku Mane Rokvića, kriomice krstari okolinom našeg sela i pravi zasjedu da me uhvate i likvidiraju. Poslije ove vijesti nisam se smio navraćati mojima sve dok neorijateljske snage nisu napustile naš kraj.

Nalazeći se tih nekoliko dana u ropstvu kod četnika vidio sam sram izdajnika, vidio žalost i sram pobijedenih.

BRACO GALIN

TRAGEDIJA PORODICA GALIN

Na raskrsnici puteva Bihać—Bosanski Petrovac i Kulen Vakuf—Bosanska Krupa nalazi se selo Vrtoče. Rat je u njemu zatekao i četiri domaćinstva porodica Galin, u kojima je živjelo oko pedeset članova.

Kuće Galina nalaze se neposredno ispod šume, uz komunikaciju koja prolazi kroz Vrtoče, u pravcu Kulen Vakufa. Ispod kuća, prema centru sela, prostire se široka ravnica, takozvano Vrtočko polje. Kuće Ukrašavaju bašče sa voćnjacima. Iznad sela sa brda Osoje pruža se lijep pogled na samo selo i okolinu.

Kako je ovo područje dosta pasivno, to i prihodi od poljoprivrede nisu mogli zadovoljiti potrebe porodica, tako da su one i sa druge strane morale obezbjeđivati sredstva za život. Otuda su iz ovih porodica svi muškarci, koji su bili sposobni za rad, odlazili u svijet da bi zaradili parče hljeba. Oni su radili na prugama, nosili ciglu i beton po građevinama, istovarali šlepove i sjekli šume da bi svoje porodice zaštitili od gladi koja ih je ugrožavala. Neki od njih u potrazi za kruhom stizali su do rurskih rudnika i francuskih dokova. U stalnoj borbi za goli život, oni su se sukobljavali sa surovom stvarnošću kapitalizma i dolazili do spoznaje koja je imala uticaja na njihovo opredjeljenje da zauzmu svoja mjesta u redovima radničke klase u najsudbonosnijim danima.

Tako je to bilo godinama. Zene i djeca sačinjavali su osnovnu radnu snagu koja je obrađivala zemlju, gajila stoku, održavala objekte u kojima su živjeli i si.

Samo onaj ko poznaje uslove u kojima su živjele ove porodice, može da razumije i njihovo držanje u najtežim danima naše borbe i revolucije.

Okupacija Jugoslavije, aprila 1941. godine, zatekla je žitelje Vrtoča i okolnih sela u dobrim susjedskim odnosima. Ono se očitovalo kroz razne manifestacije, a najviše igru i pjesmu brojne omladine. Dolaskom ustaške vlasti, ovo je odjednom zamrlo. Divljanje ustaša osjećalo se na svakom mjestu. Od trenutka kada je počelo ubijanje i bacanje u pećine viđenijih ljudi narod se ispred ustaške razbojničke bande masovno sklanjao u zbjegove.

Kada su ustaničke puške najavile otpor ustaškom bezakonju, u selima se ponovo osjetila živost. Po uzoru na ranija vremena, mladi bi povelili kolo i zapjevali narodne i borbene pjesme. Među prvim krenulo je u borbu oko sto Vrtočana, pa i njih devet iz porodice Galina.

Ustaše su odmah po uspostavljanju svoje vlasti počele da iz Vrtoča i okolnih sela odvođe viđenije ljude i strijeljaju ih, iako oni nisu ničim uzrokovali da na takav način budu uništeni, osim što su bili poštteni, voljeli slobodu, svoj dom i svoju porodicu. Shvatili smo da naš odlazak u borbu u isto vrijeme predstavlja opasnost za naše porodice da budu uništene. Zbog toga smo uvijek bili budni i pratili pokrete ustaša i (sklanjali ispred njih porodice.

Prva žrtva iz naših, porodica bio je pokojni Luka. I on je spadao među one koji su bili viđeni u selu. To je smetalo ustašama i zato su ga strijeljali. Ustaše su smatrale da će likvidacijom uglednijih ljudi u selu u isto vrijeme otkloniti opasnost za sebe i mogućnost za podizanje ustanka. Međutim, ovo je brzo proniknuto i osujećeno borbom. Istina, -u početku ustanka svi nismo imali oružje, ali smo u borbi sa neprijateljem, uz ono malo pušaka koliko smo imali, uspješno koristili sjekire, vile, rogulje, motike i si. Iako smo bili slabo naoružani, ipak smo za ustaše predstavljali ozbiljnu opasnost. Njihovo kretanje po selu bilo je svedeno na najuži prostor.

U prvim danima avgusta 1941. godine oslobođeno je Vrtoče. Život u selu počeo je da se normalizuje. Ustaše se s tim nisu mogle pomiriti, pa su preduzele mjere da

snagama iz Bosanskog Petrovca protjeraju ustanike i uspostave svoju vlast. Međutim, u tome nisu uspjeli, jer su naišli na jak otpor boraca iz Vrtoča i susjednih sela, tako da su se morali povući. U ovoj akciji uspjeli su spaliti pola sela.

i Nakon kraćeg vremena, ipak je došlo do uspostavljanja ustaškog logora u Vrtoču, ali ovog puta uz pomoć snaga iz Bihaća. Pošto se ovaj logor nije dugo održao, jer su ga ustanici likvidirali noću 1. septembra 1941. godine, to su ustaše vrlo brzo, sa znatno brojnijim snagama iz Bihaća i Bosanskog Petrovca, ponovo zauzele Vrtoče. Ogorčeni na neuspjehe koje su doživljavali u boribi sa Vrtočanima, ustaše su se ponašale divljački. Zbog toga, suočavano sa životnom opasnošću, stanovništvo se iz sela sklanjalo u zbjegove, napuštajući svoje domove i sve što je vjekovima sticano, noseći sobom samo ono što se moglo ponijeti. U ovoj akciji, zlikovci su pljačkali i uništavali sve do čega su stigli. Spalili su ostatak sela i ubijali ljude, žene i djecu, bez obzira na godine starosti. Tom prilikom, od Galina je stradao pokojni Nikola, koji je po godinama bio najstariji član u našim porodicama. On je prije rata, kao i bezbroj drugih iz sela, morao da radi najgrublje poslove da bi obezbijedio parče hljeba za život svoje porodice. Najčešće je tucao kamen na cesti, pri čemu je ošteti oči, tako da je obnevidio uoči samog rata. U vrijeme ove akcije, ustaše su ga pronašle u šumi više kuća gdje je bio sklonjen i tu su ga zaklale. Nije im smetalo što je to bio stariji čovjek i bez vida. Oduzeli su mu život na najgrublji način.

Sto se borba više rasplamsavala, stasali mladići i djevojke uzimali su brže oružje u ruke i stupali u partizanske jedinice. U selu su ostajali smo starci, žene i djeca, koji su do posljednjeg časa pružali svaku moguću pomoć našim borcima i jedinicama.

Svojim položajem, selo Vrtoče je privlačilo razne neprijateljske vojske, pa je nekoliko puta paljeno. Stanovnici su morali često napuštati domove i bježati u šume. To se ponavljalo iz mjeseca u mjesec, iz godine u godinu.

Osvanuo je 21. juli 1944. godine. Žene i djeca pripremali su se da napuste kuće i pođu u Osoje, jer se ne-

prijatelj nalazio u blizini. Međutim, ovog jutra spremanje se odvijalo nešto sporije, tako da se izgubilo u vremenu. Neočekivano su se Nijemci i ustaše pojavile pred kućama Galina i iznenadno pohvatali žene i djecu koje su tu zatekli. Sa bajonetama na puškama, uz psovke i premlaćivanja, 24 člana iz porodice Galina i 3 člana iz porodica Atlagića, koji su se tog jutra tu našli, prikupili su na ledinu ispred kuća, da bi ih zatim povelu u ustaški logor, koji se nalazio neposredno uz glavnu raskršnicu puteva u Vrtoču. U blizini logora, sprovodnike je presreo ustaški oficir i rekao: »Kuda to groblje vodite? Vraćajte to gore i polbijte!«

Zapomaganje i plač nejakih, preklinjanje majki da im djeci poštede život, ustaše i Nijemce još više je razbjesnilo. Uletjeli su među nemoćne i nemilosrdno im zadavali udarce kundacima i ranjavali ih bajonetima, uz neprestane psovke i besmislene konstatacije: »Svi ste vi komunisti i partizani!«

Niko nije mogao tada pretpostaviti da će tolikom broju djece i žena taj dan biti u isto vrijeme posljednji dan života, a koraci kojima su koraćali od logora do šljivika ispred Jovine kuće, gdje su im opredijelili vječnu grobnicu, biti i posljednji njihovi koraci. Međutim, zvijeri su učinile svoje. Svih dvadesetsedmoro ih je pobijeno i bačeno u rupu koja je prethodno bila pripremljena za bunar koji to nikad nije postao. Ona je dobila drugi sadržaj koji će preživjele iz tih porodica uvijek podsjećati na veliku tragediju.

Za vrijeme strijeljanja, Milan i Dane stajali su jedan pored drugoga. Kad je prvi metak opaljen i pale prve žrtve, oni su shvatili da im za spas života jedino postoji mogućnost u pokušaju bjeikstva. Nisu se dugo predomišljali. Hitrim dječaćkim koracima bježali su od smrti. Danu su stigli ispred kuće i ubili ga, a Milan je uspio da se sakrije u konjske jaslje u podrumu, ali nije izbjegao opasnost. Za njega je nastupio još kritičniji momenat kada su ustaše zapalile kuću u čijem se podrumu nalazio. Kuća je pretvorena u buktinju. Vatra mu se sve više približavala, tako da se brzo našao u situaciji kada je trebalo odlučiti — da li da ostane u požaru i na takav

način završi život ili da još jednom pokuša bježati. Odlučio se na ovo drugo. Laganim koracima prišao je vratima i osmotrio u (kom pravcu da bježi. Ustaše na njega nisu više obraćale pažnju, jer su smatrale da je izgorio. On se neopaženo izvukao iz paljevine, skrivajući se uz ogradu i bašte i pobjegao od smrti. Za svo vrijeme bijega mislio je na Danu, jer nije znao šta se sa njim desilo, dok ga misu nakon nekoliko dana pronašli u kukuruzima.

Teške trenutke preživjela je i Triša, supruga Bože. Ona je među nrvim primijetila ustaše i Nijemce, ali kad se ništa nije moglo učiniti. Iskoristila je jedinu mogućnost da se skloni u trap koji se nalazio neposredno uz kuću i tako ostane neotkrivena.

Tužna je priča dviju drugarica, koje su prve došle na mjesto gdje su čeljad pobijena. »Bilo je to u popodnevnom časovima, kada smo se našle na zgarištu kuća koje su prije nekoliko časova ustaše i Nijemci spalili« — pričaju one. Idući kroz dvorišta stalno su im misli bdle zaokupljene porodicama, za koje su mislile da su odvedene u logor. Pomisao da tamo mogu doživjeti najstrašnije muke i u njima možda umrijeti, potpuno ih je slomila. Krenule su nedozreloj jabuci da se njenim plodom malo Okrijepe. Kada su zakoračile u baštu, u kojoj se nalazilo jabukovo stablo, njihove poglede ukočio je užasan prizor. Neposredno uz jabuku, u nerazdvojnem zagrljaju, na zemlji su ležala mrtva tijela koja su pokošena fašističkim rafalima.

Ovo novo, neočekivano saznanje, potpuno ih je umrtvilo. Okamenjene nad nepomičnim tijelima dojučerašnje razdragane dječice, koja su se igrala u toj bašti, one dugo nisu mogle da progovore. A kada su se najzad pribrale, brzo su se vratile u šumu da jave šta se zbilo i da traže pomoć.

Preživjeli iz porodica i komšije, koji su došli na mjesto zločina, iznenadili su se kada su primijetili da su na mjestu gdje su ležali pobijeni i neposredno oko njih ustaše i Nijemci postavili nagazne mine, tako da su oni koji su pokušali zemljom da zaštite leševe od razne divljači i lešinara bili i sami izloženi opasnosti da uvećaju broj žrtava.

Na mjestu gdje su okupatori i njihove sluge izvršili strijeljanje, preživjeli članovi porodice podigli su u oktobru 1971. godine spomenik žrtvama.

Taj spomenik nije običan spomenik. To je spomenik sinovima i kćerima, braći i sestrama, očevima i majkama koje je zadesila zajednička tragedija. To je spomenik dobro znanim u ovom kraju, koji su svoje živote dali za pobjedu nad ropstvom i bezumljem.

I ne samo to. Ovaj spomenik je istovremeno i utjeha roditeljima, djeci, braći i sestrama onih čija su imena ispisana na njemu. Njihovi likovi ranije su čuvani jedino u sjećanju i srcima njihovih najbližih. Sada oni imaju gdje doći, cvijećem i brigom o spomeniku ublažiti tugu.

■Svako ko pred ovaj simbol patnje i žrtava dođe i pred njim zastane, uočiće da je iz četiri porodice Galina u narodnooslobodilačkoj borbi poginulo 28 članova, ili nešto više nego svaki drugi član iz domaćinstva.

Teška su saznanja da se među 31-im imenom, ispisanim na spomeniku, nalazi i 18 imena djece, od jedne do četrnaest godina. Ova djeca su rođena i živjela u burnom vremenu. Mnoge od njih rat je spriječio da završe školu, a mnogi nisu stigli ni da dorastu za školovanje. Nisu imali vremena ne samo za školovanje već ni za omiljene dječije igre. Najviše vremena su proveli u zbjezgovima po šumama, sklanjajući se od neprijatelja. Takav je bio njihov život i u takvim uslovima se završio. Nisu dočekali slobodu. U tome ih je omeo okupator i njegovi pomagači, koji su i u njima vidjeli opasnost za sebe.

No, ni ovih 29-oro djece, žena i staraca, za koje kažemo da su žrtve fašističkog terora, nisu bili neborci. Oni to nisu bili, jer nisu pasivno posmatrali zbivanja i nisu se slučajno našli na putu okupatorskih i izdajničkih kuršuma i kama. U ovim porodicama nije bilo neboraca. One nisu bile neutralne, a niti su bile neutralisane, jer su znale šta znači boriti se za slobodu. Svako od njih bio je za okupatora borac bez obzira na godine starosti. Kada bi kod kuća Galina bio partizanski logor, ta djeca i te žene su svesrdno pomagali borcima. Oni su ih obavještavali o neprijatelju, pomagali bolesnim i ranjenim partizanima, obrađivali napuštene njive i spremali hranu za borce

naših jedinica. Njih niko nije mobilisao i niko ih nije u spiskovima vodio, ali su uvijek bili na licu mjesta i sa njima se itekako računalo.

Bili su borci i ratnici i kao takvi i pali za slobodu.

Učešće porodica Galin u narodnooslobodilačkom ratu poznato je ne samo u selu Vrtaču, nego i daleko šire. Mnogi preživjeli borci iz raznih jedinica, koje su u Vrtaču vodile borbe, uvijek rado pričaju kakav su oslonac imale u stanovništvu ovog sela i u porodicama Galina kada je bilo u pitanju dobiti podatke o neprijatelju, zbrinuti bolesne i ranjene i dočekati jedinice sa hranom, odjećom i obućom i kad su i sami oskudijevali.

Teško se može u ovako kratkom napisu vjerno ispričati epopeja duga četiri godine, uslovi u kojima su živjele ove porodice, noći prespavane u zbjegovima po šumama, gladno, boso, golo, po kiši i snijegu. A još je teže iskazati kakva su osjećanja preživjeli Nidže i Duka, Božo, Triša i Stevo, Jovo, pokojni Nikola i njegov Milan, Tode, Perka i Mićo, Mile i **Dokojni** Dušan, **Ilinka** i Petar, kada su prvi put došli na mjesto strijeljanja. Umjesto toplih dočeka, osmjeha, poljubaca i radosti, njih je dočekao bol i grč u srcu, jer više nije bilo njihovih najmilijih sa kojima su živjeli i na životnim stazama dijelili tugu i radost.

Kad pišem o ovoj tragediji, osjećam za svoju obavezu da posvetim nekoliko redaka pokojnim Radi i Janku, koji su pali u toku rata kao borci. Nas trojica smo se krajem 1942. godine rastali od naših porodica. Borili smo se u drugim krajevima naše zemlje, tako da je njima dvojici taj rastanak u isto vrijeme bio i posljednje viđenje sa porodicama Galina. Rade je poginuo u V ofanzivi, u Zelengori, a Jariko, 20. januara 1944. godine, u Ubovića Dolini kod Glamoča. Teško bi se mogle pobrojati sve borbe u kojima su se oni istakli, jer za njih nije bilo beznačajnih borbi. U napadu su uvijek bili među prvim, a u odstupanju među posljednjim. Na samom domaku slobode su pali, a voljeli su je i cijenili iznad svega. Oba su pala sa srpom i čekićem na kapi, a Janko i sa oznakama komandira voda na ručavima.

Najteže mi je bilo, kada smo 26. januara 1944. godine krenuli iz brigade na nekoliko dana da obiđemo porodice.

Prošli smo kroz Ubovića Dolinu pored sedam svježih grobova. U jednom od tih grobova bio je i pokojni Janko. Za svo vrijeme puta, do susreta sa našim porodicama, stalno me je pritiskivala pomisao kako ću objasniti njihovim porodicama gdje su i kako su poginuli. Ali, šta sam mogao, morao sam se pomiriti sa stvarnošću. Bezbroj puta pričao sam o borbama koje smo vodili u Bosni i Crnoj Gori, a posebno o njima — da su bili neustrašivi borci, da su se junački borili i pali u borbi kao proleter i da svi na njih možemo biti ponosni.

Vratio sam se u brigadu. Borba je nastavljena, ali nisam pomišljao da je ovo moje viđenje sa našim porodicama u isto vrijeme bilo i posljednje viđenje.

Do oktobra 1944. godine nisam znao o onome što se dogodilo porodicama Galina. Po oslobođenju Beograda, preko radija, uputio sam pozdrav našim porodicama. Umjesto otpozdrava, dobio sam tužnu vijest — da su stradale. Nemam riječi kojima bih mogao iskazati kako sam to preživio. Nisam mogao da shvatim, da nakon tri godine muka i patnji ovog naroda, na domaku slobode, ovoliki broj djece i žena, na ovakav način, izgubi svoje živote. Dugo vremena, ja sam živio u varljivoj nadi da naše porodice nisu stradale. Nažalost, prvo pismo koje smo dobili Simo i ja u oslobođenom Beogradu, potvrdilo je naša strahovanja.

Porodice Galina, osim žrtava u toku rata, pretrpjele su i velike materijalne štete. Njihove kuće su tri puta gorjele. Osim kuća, neprijatelj je spalio i 15 drugih objekata namijenjenih stoci, smještaj u hrani i sličnim potrebama. Otjerano je preko 350 ovaca i koza, 4 para konja, oko 40 grla goveda, sve svinje, živina, ljudska i stočna hrana, i si. Najkraće rečeno, sve ono što su ova domaćinstva i porodice imale, u toku rata neprijatelj im je uništio. Samo po opaljenim zidinama moglo se zaključiti da su tu nekad postojale kuće. Toliko se puta u toku rata iznova počinjalo, ali to nije preživjele članove iz ovih porodica demoralisalo. Oni su od početka ustanka do konačne pobjede sa optimizmom gledali u budućnost i u uspjeh naše borbe. Otuda među njima nije bilo kolebljivosti, nego su svi kao jedan dali svoj udio u borbi i revoluciji.

DUŠAN PETROVIC

POBJEDONOSNA ALI I TRAGIČNA NOĆ

Milka Zorić, šesnaestogodišnja djevojka sa Oraškog Brda, vrijedna i aktivna djevojčica, u svojoj 15. godini postala je član aktiva Saveza komunističke omladine u selu. Rat se rasplamsavao. Užas i strahotu rata Milka je osjetila u svom ranom djetinjstvu. Život joj inače nije bio lijep : siromaštvo i bijeda u njenom selu nisu joj kazivali o ljepoti budućeg života. Međutim, stupanjem u SKOJ djevojčica je postala ozbiljnija, otvorila se pred njom vizija budućeg društva. I sama je postala zanesena tom vizijom. Postala je pravi politički radnik u svojoj sredini. Cesto je govorila: »Rad je naš zadatak, mi omladinke i omladinci borimo se za nove društvene odnose, za novo društvo u kome ćemo biti slobodni i jednako poštovani.« Iz dana u dan poslije svakog sastanka njenog skojevskog aktiva postajala je zrelija, aktivnija, a samim tim i popularnija među omladinom i narodom.

U VII neprijateljskoj ofanzivi, u ljeto 1944. godine, na brdu Čovka, ukopao se neprijateljski garnizon dominirajući svakodnevno ogromnim prostorom oko Čovke. Vojnici su pucali iz pušaka, mitraljeza, topova i bacača na sve živo što bi primijetili u okolini. Sela su bila napuštena. Prestala su da se dime ognjišta seoskih kuća, a ni stado se nije moglo primijetiti u ovom prostranom Bjelajskom polju. Borci Petrovačkog bataljona svakodnevno su opsjedali neprijateljski garnizon, pri'klješćujući ga uz zidine logora. Razbuktavale su se danonoćne borbe. U logoru su bili domobrani sa manjom grupom njemačkih vojnika.

Jednog dana pod udarom naših snaga nastalo je među neprijateljima komešanje. Ponuđena je ovom neprijateljskom garnizonu predaja. Nakon što je postignuta veza sa jednim domobranskim oficirom, dogovoreno je da domobrani likvidiraju njemačke vojnike i da onda predaju garnizon. Nakon dužih pregovora domobrani su pristali na uslove i odlučili se na predaju. Bio je to radostan dan, radostan glas da će nestati mračnog garnizona, da će ovaj dio dugog Petrovačkog polja biti slobodan.

U akciju su krenuli borci, krenula je i omladina. Milka Zorić sa svojim drugaricama bila je ushićena, imaće sreću da vidi Ikako nestaje jedna crna tačka odakle je dolazila smrt i harala vatra po njenom zavičaju. Pošle su djevojke da pomognu partizanima, da iznesu oružje, municiju i drugi ratni materijal, da pomognu svojim drugovima. Bila je noć. Kraj avgusta 1944. godine. Došli su u garnizon, gdje je ostalo mnogo leševa njemačkih vojnika. Znali su da su bila postavljena minska polja oko ove neprijateljske tvrđave. Sekretar aktiva SKOJ-a i komesar Partizanskog bataljona upozoravao je vojnike i omladinu da se drže strogo linije prilaza koji nije miniran.

Sve je uzavrelo od žurbe. Očekivala se intervencija neprijatelja iz drugih susjednih utvrđenja, očekivalo se njihovo vazduhoplovstvo. Najednom, odjeknula je eksplozija. Čuo se vrisak. Jauk djevojke Mil'ke izazvao je razočarenje i bol među drugovima i njenim drugaricama. Brza pomoć spasila je život ove djevojke, ali je ona ostala bez desne noge. Na njenom tijelu je ostalo više rana koje je Milka dugo vremena liječila u partizanskim bolnicama na Grmeču i Kozilima.

Tako nam je jedna pobjedonosna noć donijela radost pobjede i žalost za teško ranjenom djevojkom Milkom Zorić.

DRAGO DUKIĆ

TREŠNJA

Hiljadu devetstotina četrdeset četvrta.

Njemačke i domobranske snage grčevito čuvaju komunikaciju Bihać—Bos. Petrovac—Drvar—Knin—Split.

U Oštrelju domobranske snage su gotovo neaktivne. Nije ni čudo. U to vrijeme domobranci su se masovno predavali partizanima.

A Nijemci?

Povremeno prave »izlete« u sela Sekovac i Drinić da bi iznenada napali partizane. Pljačkaju stoku. Siluju omladinke. I ko zna šta sve još ne rade. Ko može pratiti i gledati sva ta njihova zvjerstva? Gadovi!

U takvoj situaciji juna iste godine, dobio sam zadatak od Štaba Petrovačkog partizanskog bataljona da krenem u selo Sekovac, u Čičinu kuću, i da preko Gaje Banjca iz sela Bare, koji će me tamo čekati, pokušam da nađem vezu sa domobranskim snagama. Naime, Gajo je trebao da ode u Oštrelj i da putem pisma pozove domobrane na predaju.

Čičina kuća bila je ukliještena među planinskim okovima Mračaja, Oštrelja, Viojle. U bogatim voćnjacima i gajevima crnogorice i bjelogorice.

Pošto se nalazila na ivici šume, bila je pošteđena 1941. godine od rušenja i paljevine, jer joj ustaše, bojeći se partizana, nikad nisu blizu ni prilazili.

Moje partizansko ime bilo je Parie.

Ušao sam u Ččinu kuću ranije i, čekajući Gaju, skinuo Pantalone napravljene od šinjela, dao ih Stevaniji Čiči da ih okrpi.

Šezdesetogodišnja majka partizana Dušana, Jove i Branka i majka tri sina u zarobljeništvu, Miloša, Ilije i Slavka, ostala je da krpi pantalone, a ja sam u kratkim gaćama i zelenoj švapskoj bluzi, sa automatom, izašao napolje i popeo se na trešnju pored puta, oko sto pedeset metara daleko od Stevanijine kuće. Počeo sam da berem njene crvene plodove.

Najednom, ugledao sam desetinu Nijemaca kako od Čičine lokve, uz progon, ide ka Stevanijinoj kući.

Vremena je bilo još samo toliko da sam mogao uzeti automat koji je visio na jednom ogranku trešnje, zakloniti se iza stabla i maskirati.

Kroz glavu su mi proštrujale misli: kako spasiti sebe i Stevaniju, majku koja je bila sama kod kuće. Njena kći Mira i snaha Desa tog dana nisu bile s njom. Otišle su u Krmarovac.

A Nijemci četrdeset metara od mene.

Samrtnički znoj.

Vremena za razmišljanje nema.

Nijemci će proći ispod trešnje.

Bježati ili ne? -Skočiti sa trešnje i ostaviti automat, pa pored Petrove kuće u Krmarovac. Ili pored Stevanijine kuće u Mračaj. Ili . . . Ili . . .

Ne, sve to ne ide. Čim bih počeo bježati, Nijemci bi me primijetili i pozvali da stanem. Ne bih stao i oni bi me ubili.

Stevanija sama u kući!

Možda uzeti automat, nišaniti u Nijemce i pucati. Da. Ali njih je više. Šta ako promašim? Ko zna koliko ih ima još iznad Čičinih lokvi.

Odlučio sam da ne bježim. Da ostanem na trešnji. Maskiran. Pa, ako me primijete, pružiću otpor.

U tom trenutku promakoše njemački šljemovi ispod trešnje. Nisu me uočili.

Njemački oficir sa još tri vojnika ušao je u Stevanijinu kuću. Ostali se rasporediše lijevo i desno.

— Šta će biti sa Stevanijom, — pomislio sam. — A toliko puta me je nahranila. Okrpila. Oprala. Bila je to moja majka, jer svoju nisam ni zapamtio.

— Hoće li joj zapaliti kuću? I nju s njom?

Sjetih se. Za vrijeme rata ovi voćnjaci i njezina kuća su bili gnijezdo partizana.

I da nastrada zbog mojih pocijepanih pantalona?

A u kući Stevanija je zanijemila. Kad je ugledala Nijemce na vratima, ustala je. Pantalone su joj okliznule na pod.

Njemački oficir ih je podigao, pogledao i upitao:

— Gdje je partizan?

— Nema ovdje partizana, — odgovori ona otresito.

— Pantalone?

— Od mog sina su. Branka mog. Da ga pozovem?

Njemački oficir i ona izašli su pred kuću.

Stevanija je počela da zove iz sveg glasa:

— O, Branko . . . Brankooo . . .

Odzvanjao je njen glas. Čuo se daleko. Ali, Branko se nije odazivao. Nije je ni mogao čuti. Bio je daleko. Negdje u Srbiji, sa X krajiškom.

Kad je vidio da se Branko ne odaziva, njemački oficir joj je rekao da uđu u kuću.

Pitanja nisu prestajala.

— Otkud Pantalone od šinjela vojnika bivše jugoslovenske vojske? — pitao je njemački oficir.

Stevanija je objašnjavala da joj je sin bio vojnik i da je ostavio čitavo odijelo kada je Jugoslavija okupirana od Nijemaca.

Oficiru je bilo sve sumnjivo. Dohvatio je staru ženu za kosu i počeo da viče da je partizanska majka, komunisti itd.

Sirota starica se nekako dokopala dopisnih karata od sinova Miloša i Ilije koji su bili na radu u Njemačkoj.

Kad je vidio dopisnice sa kukastim krstom i njemačkim pečatom, oficir se malo smirio, pitao je šta joj pišu. Starica je odgovorila da joj javljaju da im je dobro u Njemačkoj. Nijemcu se to dopalo. Prestao je sa maltretiranjem.

Tog trenutka prenuo sam se. Na vratima kuće ugledao sam njemačkog oficira i vojnike. Stevanije nije bilo.

Krenuli su prema lokvi, ponovo pored trešnje. Kad su došli ispod nje, privukli su ih njeni krupni crveni plovci. Stali su.

Strah i jeza ispunili su moje tijelo. Mozak paralisao.

— Neće, valjda, na trešnju, — pomislio sam istog trenutka.

Progovoriše nekoliko riječi na njemačkom. I, dva Nijemca se popeše na drva ispod trešnje koja je naslagao stari Petar Čiča, djever Stevanijin. Lomili su grane i bacali ih ostalima ispod trešnje. Da jedu trešnje.

Onako prestravljen stezao sam automat. Čekati? Pucati?

Jedan od Nijemaca se počeo penjati uz stablo, jer su sve igrane, koje je mogao dohvatiti sa brvna, bile polomljene.

Okrenuo sam automat u njegovu glavu.

Švabo je jednom rukom dohvatio granu, a drugom tražio drugu, iznad sebe. Pogledao je gore. Cijev automata! Od straha se srušio kao vreća. Tresnuo je o zemlju ispod trešnje.

Tog trenutka, onako nekontrolisano, u magnovenju, osuo sam po Nijemcima. Iznenadeni i uplašeni razbježali su se, kao preplašene ovce, put Čičine lokve.

Skočio sam s trešnje i kao strijela pobjegao u Petrovu avliju i dalje u Petrov mali gaj.

Još uvijek uplašen, prosto ne mogavši da sagledam šta se sve dogodilo, naletio sam na Stevaniju. Bila je sva uplakana. Jedno drugom nismo verovali da smo živi.

Stevanija je, videći da su Nijemci zastali ispod trešnje i počeli je brati, istrčala iz kuće. Znala je da sam ja na trešnji. Ali mi nije mogla pomoći. Pobjegla je i tako uplašenu, sa suzama u očima, ugledao sam je u gaju. Čvrst zagrljaj. I, suze radosnice zamijenile su malopredašnji strah, jezu, bol i tugu.

Uplašeni Nijemci priključili su se grupi koja ih je čekala kod Stuparovih kuća i svi zajedno, a bilo ih je oko 60, krenuli prema Oštrelju. Uz put, na Petrakovom brdu, ganjali su goveda Đukana Jovanića, četvoro uhvatili i odveli u svoj logor.

Kad su došli u Oštrelj ispričali su četnicima kako ih je nekakva nečastiva, bez odjeće, pola gola, kako oni rekoše »nekrštena sver« napala s trešnje automatom i pitali su ko bi to mogao biti.

Četnici su znali o kome se radi i nakon dva dana, jula 1944. godine, četnik Vid Prpa poveo je Nijemce u selo

Sekovac, kući Nikole Dukića. Znali su da je ta »nekrštena sver« sin Nikole, Drago, Duka, partizan »Parle«.

Otac se na vrijeme izvukao u planinu Mračaj, a kod kuće je ostala Nikolina žena Soka sa četvoro nejake djece.

Kad su došli ipred kuću i vidjeli da nema Nikole, njemački oficir je -bez ikakvog komentara izveo Soku za kose, postavio pred kuću i upro cijev od automata u njene grudi, da je strijelja. Tog trenutka, Sokina dva sina, Milan star osam i Dušan star šest godina, bacili su se majci u naručje, čvrsto stegli njen vrat i počeli da viču: »Nemojte ubiti našu majku! Nije ona ništa kriva. Mila majko, išta ćemo bez tebe? Ubijte i nas!«

Vrisak mališana tako se teško dojmio četnika Vida Prpe te je pritrčao njemačkom oficiru, objasnio mu na njemačkom da Soka nije partizanska majka, da je ona maćeha i zamolio da je ne ubiju. Nijemac je poslušao. Sklonio je cijev automata. Ostala je živa Soka, majka četvoro nejake djece i aktivna saradnica u NOR-u.

Pa ipak, da porodica Dukić ne bi ostala nekažnjena, Nijemci su joj uzeli dvije posljednje krave i nekoliko ovaca, otjerali u Oštrelj i tamo zaklali.

KUM I NIJEMCI

Jedno jutro prolaze Medenopoljančani pored kuće Sime Kesića u šumu i vele: »Idu Nijemci.«

Simo šuti i radi svoj posao. Njegove izdade strpljenje, pa će mu žena Milica:

»Je li, bolan, šta misliš ti, ode svijet u šumu, a ti šutiš i radiš i čekaš tu smrt sa nama skupa.«

»Šuti, ženo, znam ja i gledam, nema još Nijemaca.«

»Ama da nam ne bude kasno?« — dobaci neko drugi iz porodice?

»Neće, neće biti kasno, još uvijek nije prošao kum D Mitar Dukić-Trbonja. Uferčio sam ja to. Kad on ide i nosi torbu kruha, onda bježi, eto Nijemaca.«

OMLADINSKI RADNI BATALJON

Početkom avgusta 1944. godine, poslije direktive Sreskog komiteta SKOJ-a za Bosanski Petrovac da svi opštinski komiteti SKOJ-a formiraju jednu omladinsku radnu brigadu, za komandanta brigade određen sam ja, a za komesara Obrad Trninić, takode član Sreskog komiteta SKOJ-a.

U selima jugozapadno od ceste Bosanski Petrovac—Bihać, trebalo je formirati jedan radni bataljon i prevesti omladinu u planinu Grmeč. Za ovaj zadatak zadužen je Obrad Trninić. Trebalo je izvršiti političke pripreme i kod omladine i kod njihovih roditelja, a zatim ilegalno omladinu prevesti u Grmeč a da četnici ne znaju gdje je omladina.

Sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a za Bosanski Petrovac zakazala je u to vrijeme sastanak Komiteta u šumi Osječenici, više kuće Milijana Mirkovića. U to vrijeme, pored sekretara, u Komitetu su bili i Dragica Đukić, iz sela Medeno Polje, Stana Celar, iz sela Rašnovca, Boja Bogdanović, iz sela Kolunića, i ja, iz sela Revenika. Sastanku su prisustvovala samo tri člana. Boja Bogdanović je bila zatvorena od četnika, jer je u njenoj kući pro-nađena pošta, a Stana Celar nije mogla preći dvije ceste, koje je neprijatelj budno čuvao. Na sastanku Komiteta podijeljeni su zadaci. Osnovna obaveza bila je da što više omladine pridobijemo za berbu, a da se u propagandi služimo uspjesima Crvene armije i ostalih saveznika, a posebno naših jedinica, ističući u prvi plan da je u pozadini najvažniji zadatak da obezbijedimo hranu za borce u predstojećim završnim borbama za oslobođenje zemlje.

Istog dana otišao sam u selo Kolunić i odmah održao kraći sastanak sa sekretarima aktiva SKOJ-a Čedom Rakićem iz Revenika i Brankom Latinovićem iz Kolunića. Prenio sam im obavezu da održe sastanke aktiva, da što prije otpočnu političke pripreme, a kasnije će dobiti i obavještenje o vremenu i mjestu za izlazak omladine. Ubrzo su i održani sastanci aktiva, omladincima je skrenuta pažnja da se sklone od četnika da ih ne bi angažovali u svoje redove ... U ovoj akciji pomogli su nam i malobrojni članovi KPJ, u Koluniću Mile Latinović i Milan Sikman, a u Reveniku Jovo Trnjaković i Đuro Rakić. Oni su, kao članovi mjesnih odbora, preuzeli na sebe obavezu da razgovaraju sa roditeljima.

Ubrzo su, međutim, i četnici saznali za naše namjere, pa su zatim počeli prijetiti i omladini i roditeljima u selima, kontrolišući gdje se ko nalazi i kuda ko ide. Jedne noći pokupili su sve muškarce, i starije i mlađe, izveli ih više sela, a onda, uz maltretiranja, ispitivali o tome ko su organizatori akcije za odlazak na berbu u Sanski Most. Takvim postupkom četnici su samo postigli suprotan efekat, jer se omladina kasnije — i zbog gnjeva i gnušanja na četnike — još više odazivala na odlazak u berbu.

Nešto teže, međutim, bilo je djelovati u selu Koluniću, u kojem je bilo dvadesetak četnika, koji su stalno bili u logoru na Bujadnicama. Često su vršljali po selu, pravili zasjede, ispitivali ko su organizatori akcije ...

Po dogovoru, određenog dana omladina iz sela jugozapadno od ceste Bosanski Petrovac—Bihać (iz sela Kolunić, Revenik, Medeno Polje, Bjelajski Vaganac, Čimeše, Bjelaj) prikupila se u selu Čimeše, u obližnjim kućama kod Bjelajskog polja, blizu bihačke ceste. Tu se okupilo oko stotinu djevojaka i mladića. Sa nama je bio i vod vojske Petrovačkog bataljona, koji je trebalo da nam omogućí prelazak ceste prema Grmeču.

U sam sumrak počela je jaka grmljavina, sa kišom. Pošli smo u koloni po jedan, naprijed omladinke, a pozadi omladinci. Iz predostrožnosti, da se kolona ne prekine i neko ne ostane, ispred je išao vod vojske... Išli smo oprezno i u najvećoj tišini. Kad smo došli do ceste, vodnik, komandir voda vojnika pokazao nam je pravac kretanja prema selu Vodenici, a svoje vojnike poslao je ce-

stom i u pravcu Petrovca, i u pravcu Bihaća. Nastao je dijalog, mi iz »poljoprivredne brigade« protestovali smo zašto nas ne prati preko krupske ceste, jer je tamo i opasnije, s obzirom da su vođenički četnici logorovali u blizini i često se kretali u patrolama. Vodnik je ipak ostao pri svome, a budući da nije bilo vremena za objašnjavanje, morali smo krenuti dalje ...

Trebalo je da se krećemo što više lijevo, no pod jakim pljuskom kiše i zbog pomrčine išli smo desno, pa smo nakon pola sata ponovo prešli cestu. Nismo bili sigurni da li je ipak bila krupska cesta, ili smo zalutali i vratili se nazad i ponovo prešli bihaćku cestu. Neko je iz kolone predložio da skinemo opanke i da idemo bosi, a opanke da čuvamo za Grmeč. Prihvatili smo predlog. Krenuli smo dalje, očekivali smo brdo, kojeg nije bilo. Posrtali smo preko grmlja, trnje je bilo boso noge. Negodovanja ipak nije bilo, svi su bili disciplinovani. Na jednoj livadi, primijetili smo dvije prilike, a zatim se čuo uzvik: »Ura!«, i poslije toga vatra oružja . . . Omladina je kao po komandi pala na zemlju dok se svjetleće rakete nisu ugasile, a zatim je jurnula prema obližnjoj dolini, nazad. Vatra iz oružja i dalje je sipala, rakete su osvjetljavale grmove iza kojih smo se privremeno sklanjali, a u kratkim pauzama u skokovima smo se vraćali nazad. Omladinke, koje su se najviše plašile, počele su se hvatati za ruke. Vjerovatno su se plašile da neka od njih ne ostane. Povikao sam: »U strijelce!«, »Ne hvatajte se za ruke!« Izvlačili smo se u koloni, pognuti... Jedan dio se vraćao brže prema mjestu odakle smo i pošli, a ostali su u grupi izmicali.

Kasnije smo shvatili da smo bili zalutali i da smo nabasali na stražu četnika, koja je spavala, pa kad se preнула, dala je znak na uzbunu i četnici su počeli nasmucati da pucaju, misleći — vjerovatno — da su naišli partizani. To je bio četnički logor u Metli — Šišića gaju.

■ Mi smo se, povlačeći, našli u selu Bjelajski Vaganac odakle smo krenuli prema selu Cimešama. Komesar i ja odlučili smo da se omladina vrati kućama, a nas dva smo otišli kod člana Opštinskog komiteta SKOJ-a za Bjelaj Mare Orelj da od nje i drugih skojevaca saznamo šta je sa ostalim omladincima koji se nisu vratili sa nama. Sa-

znao sam da niko nije ni poginuo, ni ranjen, da su se svi povukli, osim jedne grupe koja se probila prema planini Grmeč, tamo gdje je i trebalo da krenemo svi mi.

U selu Medeno Polje sreo sam kod kuće Mrkića Petrovački partizanski bataljon (komandant Ilija Balaban), koji se upravo te noći spremao da pređe bihaćku i krupsku cestu put Grmeča. Pošao sam i ja sa njima i dalje poznatim partizanskim stazama Dreko Grmeča za Sanski Most i tek drugog dana uveče stigao dio brigade u selu Dabar.

Sutradan, trebalo je da održimo zbor kod crkve u Sanskom Mostu. Idući u koloni prema crkvi, na mjestu bivšeg mosta sačekao me omladinac iz mog sela Mićo Bosiočić, koji mi reče da se odmah javim u Sreski komitet SKOJ-a kod Raginovca u Grmeču. Napustio sam tako brigadu i, kasnije kroz kišu i noć, vratio se na Grmeč da bih od S reskog komiteta SKOJ-a dobio zadatak da se vratim u Kolunić na rad.

SUMNJE

Jedan politički komesar bataljona u IV krajiškoj brigadi objašnjava borcima: »Kada izvojujemo slobodu, biće mo mi veliki ljudi, imaćemo prvenstvo kao ratnici, nosićemo velika odlikovanja i činove.«

Sluša te njegove riječi Nikola Kotle, politički komesar brigade, vrti glavom, izražavajući sumnju. Primijetiš to borci kao i sam govornik.

»Druže Nikola, ti nešto kao da sumnjaš u moje navode.«

*»Da, komesare«, reče Kotle. »Ti zaboravljaš Nikolu Jo-
vičića iz Drvara koji je kao Solunac nosio Karađordevu zvi-
jezdu, a djeca su za njim išla i lupala u kantu.«*

ILIJA BALABAN

BORBA ČETVRTOG BATALJONA U KRIVODOLU

U julu 1944. godine Petrovački bataljon Drvarsko-petrovačkog odreda, kao najbolji u Odredu, po odluci V krajiškog korpusa pripao je 16. krajiškoj brigadi. Brigada je bila u Ataševcu, a 4. bataljon držao je položaje prema Bosanskom Petrovcu, sa zadatkom da zatvara pravce koji vode Petrovac—Ključ i Petrovac—Oštrelj—Drvar. Zadatak mu je bio da sprečava neprijatelju kretanje na ovim cestama, da ga napada, da mu nanosi gubitke u ljudstvu i tehnici, da mu ne dozvoli izlazak u sela oko Bosanskog Petrovca da neprijatelj ne bi mogao vršiti pljačku po selima i snabdijevati se vodom iz izvora Praščijak, Begovača i Koto. Stab Bataljona je bio smješten u selu Driniću.

Petnaestog avgusta 1944. godine došao je u Štab Bataljona načelnik Štaba Brigade Dinko Podgornik i prenio nam naređenje komandanta Brigade da sa Bataljonom odmah krenemo za Ataševac. Pokret je izvršen 16. avgusta iz sela Drinića preko Sljeme Kozarske, Svinjarice, Kosice, Deline kose i zaselaka Miljevići u Ataševcu. Kada smo došli u Ataševac, smjestili smo Bataljon u Trninića kolibe, a komandant i komesar su se javili komandantu Brigade i Ataševcu, u selu Trikići, Kolice. Raportirali smo komandantu o dolasku Bataljona, njegovom smještaju i poslije kraćeg odmora komandant Brigade Savo Batinić nas je upoznao o predstojećoj akciji. Neprijatelj često kreće sa kolonama vojnika i vozila iz Drvara za Petrovac, preko sela Crvljivice, Krivodol, prema Oštrelju. Tačno se znalo da će neprijatelj krenuti sa jačom kolonom 18. avgusta.

Treba ga sačekati i napasti. Mjesto napada je izabrano jugozapadno od Oštrelja nad Grubišinom dolinom. Ovo mjesto je izabrano jer je najbolje odgovaralo pošto se cesta sužavala sa sjeverne strane (kota 1.389 Oštrelj) i sa jugozapadne (kota 1.226 Vrančev vrh). Grubišina dolina sa svojom širinom za neprijatelja je prepreka, a Oko nje je teren pogodan i nama omogućava dobru i prikrivenu zasjedu.

(Prvi bataljon je dobio zadatak da zaposjedne cestu sa južne strane, njene sjeverne padine (kota 1.313 Kameniti vrh, kota 1.241 selo Tolići) i sjeverne padine (kota 1.047).

Četvrti bataljon 16. krajiške brigade treba da zaposjedne sa sjevera i sjeverozapadne strane cestu Drvar—Oštrelj. Raspored četa je bio slijedeći: Prva četa sa dva voda zaposjela je cestu sa sjeverne i južne strane, a jedan vod je uputila prema Oštrelju da spriječi eventualnu intervenciju iz Oštrelja, jer je neprijatelj imao garnizon u Oštrelju.

Druga četa zaposjela je cestu sa sjeverne strane, uz samu cestu, dok je Treća četa sa dva voda zaposjela cestu Drvar—Oštrelj sa sjeverne i sjeveroistočne strane, a jedan svoj vod uputila je na Sljeme, na staru cestu koja je vodila nekada preko Krivodola, da sačeka neprijatelja ukoliko bi slučajno uputio svoju desnokrilnu pobočnicu.

Komandant Brigade je dao bataljonima vrlo dobar i precizan raspored. Čete su na vrijeme zauzele određene položaje. Neprijatelj je stvarno sa svojim snagama krenuo iz Drvara 18. avgusta oko devet časova. Kada je prošao okuke Crvljivičkog klanca preko mjesta zvanog Krivodol, približio se Oštrelju na 2—3 km gdje se nije mogao nadati napadu. Na znak komandanta bataljona, čete su otvorile jaku vatru, zbunile neprijatelja, ali je neprijatelj bio nadmoćniji u živoj sili i tehnici. Prebacio se na južnu stranu od ceste Drvar—Oštrelj, ali su ga borci 4. bataljona natjerali na povlačenje, sabili ga u Grubišinu dolinu, puškomitraljezima i ručnim bombama nanijeli mu teške gubitke, tako da mu je naša Prva četa u prvom naletu ubila 5 pari konja, a u Grubišinoj dolini neprijatelj je imao veći broj mrtvih i ranjenih vojnika.

Bataljon je u cjelini izvršio zadatak. Naročito su se istakli zamjenik komandira Prve čete Drago Dukić, komesar Čete Nikola Bajić, mitraljezac Mujo Mujikanović, a iz Treće čete u ovoj akciji istakli su se Dušan Jokić, vodni delegat, Nikola Banjac, komesar Čete, kao i zamjenik komandira Čete Bogdan Stojanović, koji su pobacali bombe na neprijatelja i nanijeli mu gubitke. Plijen nismo mogli izvući, jer se neprijatelj sa začelja svoje kolone izvukao iznad željezničke pruge Drvar—Oštrelj na kote 1.047 i 1.226 i otvorio jaku minobacačku i mitraljesku vatru na naš Bataljon. Teren je bio nadvišen, prostor brisan, tako da smo se morali povući.

Prvi bataljon 16. krajiške brigade nije bio zauzeo svoj određeni položaj, ali da je došao na određeno mjesto mogli bismo da izvučemo dio plijena.

Gubitke koje je neprijatelj imao ustanovili smo preko omladine iz sela Kolunića Boje Bogdanović, Milovana Balabana, Novice Novakovića, Rajka Novakovića, Ljube Bogdanović udate Kerkez, jer su ovi omladinci bili na Kalalbinom brdu kada je neprijatelj prevozio svoje mrtve i ranjene.

Gubici neprijatelja bili su veliki.

DRAGO DUKIĆ

Uzbuna u Drinicu

Prekrasan ljetni dan. Avgust 1944. godine. Sunce se već visoko podiglo i svojim zlatnim zracima natapa topinom okolna ibrda. I Bravski Vaganac.

Upravo iz tog sela krenuo sam sa svojim hrabrim i vjernim drugom Borom Grbićem-Boranom u izviđanje. U slobodan lov na neprijatelja. Put sela Sekovac, Oštrelj, Kolunić, Revenik, Medeno Polje.

Negdje oko 13 časova stigli smo u Drinić, prolazeći zaseoke Savuljevića i Spirića. Najednom, u blizini Drinićkog jezera, primijetili smo da cestom iz Bosanskog Petrovca jure dva biciklista, naoružana vojnika. U pravcu Kozila. Nismo mogli da prepoznamo ko su, kojoj okupatorskoj vojsci pripadaju. Potrčali smo koliko su nas noge nosile da ih pohvatamo. Trčeći kroz zaselak Spiriće, nalletjeli smo na seljake koji su nas pitali: »Sta vam je, kud bježite? Odakle ide neprijatelj? Kuda ćemo mi bježati?«

Nikome ništa nismo odgovarali. Preskakali smo prelaze da bi što prije stigli do Kecmanove doline, da pretnemo bicikliste.

Zadihani, stigli smo do kuće Drage Kecmana. Shvatio je o čemu se radi i odmah nas obavijestio: »Švabe su. Naoružani su automatima. Na njima se sijaju oznake. Vjerovatno su oficiri. Odoše u pravcu Kozila.«

Stali smo i zajedno sa Dragom i Đidom i ostalim seljacima koji su pristigli, pokušali da ocijenimo situaciju.

— Kuda idu Švabe? S kakvim ciljem? Možda su izviđačka patrola, prethodnica, oficiri za vezu?

Auto vrijeme Kozila, Drinić i Bravski Vaganac bili su naša slobodna teritorija. Nijemci nikad nisu logorovali u Kozilima.

Zbog toga ponovo nagađamo zašto idu baš prema Kozilima. U takvoj situaciji, svako za sebe je donosio zaključak.

Većina je smatrala da biciklisti nose naređenje od njemačke komande iz Bosanskog Petrovca da njemačke trupe iz Kozila, za koje se samo pretpostavljalo da su tamo, preko Banjačkog vrha ili Srđića napadnu Petrovački bataljon koji je logorovao u Bravskom Vagancu, a zatim i selo Drinić, u cilju pljačke i ubijanja.

iNeki su predlagali da narod iz Drinića bježi u šumu. Drugi su se plašili šume ako je puna Nijemaca.

Nastala je opšta gužva i pometnja. Uzbuna i panika. Neizvjesnost.

Šta uraditi, kako se spasiti?

Shvatio sam da je najbolje da nekog pošaljem u Komandu Petrovačkog bataljona i da je izvijesti o svemu. Skojevka Dragica Kecmam je određena da ide u Bravski Vaganac.

Ostavili smo seljake da razmišljaju, mada ni nama nije bila jasna situacija.

Odlučio sam da Boran što prije zauzme položaj prema Kozilima. Preko Banjačke strane, ispod kuća Gavrića i da utvrdi da li su Nijemci u Kozilima, gdje je otišla biciklistička patrola. Takođe sam mu rekao da pripuca ukoliko ih primijeti. Ja sam napravio zasjedu u blizini pojate Vojske Kecmana.

Sjedeći tako u grabi pored same ceste, razmišljao sam šta da uradim ako se pojavi kolona ili streljački stroj Nijemaca.

Tog trenutka začuo se pucanj iz Boranove puške. Odmah zatim i iz njemačkih automata.

Pridigao sam se i istog časa ugledao kako dva biciklista jure niz Drinićki klanac u pravcu Bosanskog Petrovca. Bili su daleko od mene ispod 500 metara.

Bacio sam se ponovo u grabu kako me ne bi primijetili. Kad su došli na oko 50 metara od mene, skočio sam i stao nasred ceste.

Viknuo sam koliko me grlo nosilo: »Stoj, predajte se!«

Moju komandu nisu razumjeli, niti je izvršili. Išli su biciklima pravo na mene.

Dreknuo sam ponovo: »Halt, Švabe!« Ponovo nisu reagovali. Tada sam opalio nekoliko metaka iz automata, iznad njihovih glava, jer sam želio da ih žive uhvatim.

Istog trenutka skočili su sa bicikla i potrčali prema pojati Voiske Kecmana. Potrčao sam i ja za njima.

Obojica su stali iza jednog ćoška pojate, a ja sam, s automatom na gotovs, postepeno prilazio.

Dok sam se prebacio blizu njihovog mjesta, oni su već bili na drugom ćošku.

Nastala je prava jurnjava oko pojate.

Kada smo obišli nekoliko puta pojatu, Nijemci su pokušali lukavstvom da me prevare. Jedan od njih je stavio maramicu na cijev automata, znak da se predaju, a drugi je držao automat na gotovs.

Vrlo brzo sam shvatio šta hoće, pa sam se opreznije približio njima. Pošto su vidjeli da im lukavstvo ne pomaže, Nijemci su podigli ruke. Čim sam ih ugledao, skočio sam s automatom na gotovs pred njih. Predali su se.

Čitavu ovu dramu oko pojate posmatrali su ljudi iz sela Drinića. Uzbuđeni i napetih živaca očekivali su ishod ove trke oko pojate.

I oni su vikali Švabama da se predaju. Ili: »Eno ih na drugom ćošku!« — želeći na taj način da mi pomognu.

Kada su se Nijemci predali, oko njih se skupio narod, omladina i pioniri iz Kecmanove doline.

Očevi i majke poginulih sinova u NOR-u bili su spremni da ih odmah linčuju.

Međutim, Boran, koji je tog trenutka dotrčao sa klanca iz pravca Kozila, i ja, spriječili smo to.

Nijemce je trebalo sprovesti u **Stab** Petrovačkog bataljona koji se nalazio u Bravskom Vaganou. Taj zadatak povjerio sam vrlo aktivnim omladinkama: Milki, Dragici, Mari, Desi i Bebi Kecman i Jeli Plavšić.

Skojevke su brzo donijele konopce sa samara, svezale im ruke za leđa, a zatim poskidale sa njih onasače sa pištoljima. Mada Nijemci nisu ništa razumjeli, zaprijetile su im da ne smiju pokušati da pobjegnu.

Omladinke su ih, zajedno sa oružjem i biciklima, za vrlo kratko vrijeme predale Štabu Petrovačkog bataljona u Bravskom Vagancu.

Bicikli su bili prava atrakcija za mladiće, pa i za starije drugove. Mnogi su ih prvi iput vozili. Počela je obuka na neravnom i besputnom terenu Bravskog Vaganca i Kapi ju va. Instruktoru nije bilo. Nastalo je pravo takmičenje u spretnosti i vještini vožnje bicikla na ovako teškom terenu. Niz poligon češće se stizalo na leđima ili zadnjici. Bilo je i povreda, pocijepanog odijela.

I na Nikolu Bajića, komesara I čete došao je red. Međutim, iako teži, vrlo brzo je savladao obuku na biciklu.

Ipak, svima nama se po glavi vrzmala prava istina o tome zašto su Nijemci išli baš prema Kozilima.

Istina je otkrivena, kasnije, prevodiocu.

Naime, Nijemci su, u stvari, nosili naređenje svoje komande iz Bosanskog Petrovca njemačkom bataljonu, koji se nalazio na liniji planine Slatine i Vijojle, u visini sela Drinića, da se hitno povuče prema Bosanskom Petrovcu.

Međutim, Vijojla je na njemačkim vojnim kartama ubilježena kao Avala. Njemački oficiri nisu pravilno shvatili i razumjeli zadatak i, umjesto da odu na Avalu — Vijojlu, otišli su u Uvalu, južno od Kozila. Uvala, odnosno Avala, odvele su ih u zabludu.

Ipak, zarobljeni njemački oficiri dali su veoma dragocjene podatke o jačini, naoružanju i rasporedu neprijateljskih snaga na liniji Bihać—Bosanski Petrovac—Oštrej, te je kasnije, zahvaljujući dobrim dijelom i ovim obavještenjima, ulbrzo uslijedio i napad na ta uporišta.

DUŠAN THNJAKOVIĆ

SPASISE NAS SELJACI

Krajem avgusta 1944. godine, u vrijeme velike četničke aktivnosti, Opštinski komitet SKOJ-a za Bosanski Petrovac zakazao je sastanak pod vrhom planine Osječnice, u šumi više kuće starog Milijana Mirkovića. Sastanak je trebalo da počne u osam sati. Jedan dio članova radio je i živio legalno u selu, a drugi ilegalno. Među ilegalnima bio sam i ja.

Tog dana, Boja Bogdanović i ja trebalo je da se sastanemo u Koluniću, više kuće Luke Rakića-Gajčinovića. Pošao sam iz svog skrovišta prema Gajčinovića gaju. U osvit dana, idući prema mjestu sastanka, razmišljao sam o SKOJ-u, o tome hoće li Boja stići na vrijeme, da li sam ispunio sve zadatke sa prošlog sastanka . . . Prenuo me je gromki glas četnika iza grma: »Stoj, ruke uvis!« Trgao sam se i vidio četnika Miću Rakića sa uzdignutom rukom u kojoj je bila bomba. S druge strane, iza ograde skočio je drugi četnik, Miro Rakić, šćepavši me sa uperenom puškom i ponavljajući: »Ruke uvis, predaj se!«

Bili su to četnici iz istog zaseoka, moji seljani sa kojima sam se sretao i prije rata, a sa nekim sam išao i u osnovnu školu.

Iz šume su se pojavila još trojica četnika. Nakon stotinjak metara, naredili su mi da siednem, a onda je započeo naš dijalog. Pitali su me gdje mi je oružje, koje ovog puta nisam nosio sobom. Prvo sam rekao da ga nemam, a zatim — kad su rekli da su me dvogledom ranije pratili i vidjeli da nosim oružje — priznao sam da ga imam i želio sam da ih obmanem da se oružje nalazi duboko u šumi, roretnostavljajući da tamo neće smjeti da zađu, jer su se plašili jedinica NOB za koje su znali da se kreću u šumi. Rekao sam da je oružje u Rakića gredi.

Voda grupe četnika Sret'ko Latinović, zvani »Srele«, iz Donjeg Kolunića, naredio je četnicima Ljupku Latinoviću, Mirku Rakiću i Radi Dukiću da krenu sa mnom na mjesto gdje se (navodno) nalazilo oružje i da ga donesu. Našem dijalogu, sasvim slučajno, prisustvovala je i seljanka Zorka Rakić, žena partizana Luke Rakića-Gajčinovića, koji je prije toga na 15 dana bio uhvaćen kod kuće i predat Nijemcima. Revoltirana zbog muža, ona me branila, govoreći da su četnici zavedeni i da su izdali drugove partizane. Četnici su je učukali i otjerali kući.

Sunce je već bilo prigrrijalo. Četnici pod ratnom spremom nisu se mogli uz brdo brzo kretati da bi me slijedili. Naviknut na strmine, pokušao sam da se što više udaljim od -njih kako bih pokušao da bježim. Osjetivši moje namjere, zaustavili su me i poslali jednog četnika koji je išao ispred.

Usput sam razmišljao kako da ipak bježim. Nadao sam se da će drugovi koji su noćili sa mnom prošle noći u Dukića gaju saznati za moj slučaj i pripremiti zasjedu četnicima. Četnicima se, međutim, nije išlo dalje kroz šumu, zaustavili su me, psovali i pitali gdje sam ostavio oružje. Vidjevši i sam da ne mogu dalje, pokazao sam rukom put jedne porušene jelike, i rekao: »Tu je.« Oni su prevrtali grane i suho lišće, ali ništa nisu našli. Kad su me počeli udarati u leđa rekao sam da je vjerovatno neko odnio oružje.. . Bili su ljuti i naredili su da se vraćamo nazad. Bio sam odlučio da uhvatim dvojicu četnika za ruke i gurnem niz strmu gredu (liticu) kod Dukića grede, ali su četnici bili obazrivi, držali su odstojanje i prisilili me da se polako spuštam iza prvog četnika.

U zaseoku Rakića Dolini sjeli smo u hlad pod krušku gdje sam nekad kao osmogodišnji dječak piandovao dogoneći ovce na vodu. Ubrzo, pojavi se i četnički komandir Sretko Latinović, koji mi je psovao što sam ih prevario za oružje. Srele je viknuo na četnike da me vežu. Ljupko Latinović, bivši skojevac koji je zajedno sa mnom prisustvovao sastancima SKOJ-a prije četvrte ofanzive, počeo je tražiti nešto za vezanje. Revoltiran, skočio sam na noge i viknuo: »Vežite, ubi te vi, kad me nisu ustaše i

Nijemci uibili!» Četnički vođ Srele odjednom se smiri, poče me ub jedi va ti da ne govorim baš tako, jer su oni dobili zadatak od vojvode Mane Rokvića da me uhvate, razoružaju i dovedu k njemu. Naredio je da me ipovedu u Petrovac.

Idući kroz zaselak Ra'kića Dolina, sretajući seljake koji su na polju obrađivali zemlju, sreli smo i majku četnika Ljupka Latinovića koja je dovikivala sina i zvala da svrati na čas do nje. Ali, Ljupko nije ništa odgovorio, produžavajući s nama kroz selo. Kada smo prolazili ispod sela, s lijeve strane iz njive »Ponora« začuo se glas Ljupkovog oca Davida koji nam je rukom davao znak da stanemo. Vođa grupe Srele Latinović naredio je četnicima Mirku Rakiću i Radi Dukiću da me vode u pravcu gradine i vrela Četašinovac, a on i Ljupko Latinović i Mića Ra'kić ostali su da sačekaju starog Davida Latinovića, inače dobrog prijatelja mog oca. Kasnije sam čuo da ih je stari David opominjao da ja imam strica, brata i ostale u šumi koji će se osvetiti svima njima i njihovim porodicama ukoliko se ma šta desi meni. Pod pritiskom seljaka Donjeg Kolunića i moga strica Vaje Trnjakovića, koji je kao komandir Bugojanske čete Sedme krajiške brigade pušten iz bolnice Petog korpusa kući na privremeno bolovanje, i majka četnika Sretka Latinovića molila je da me puste.

Dvojica iz grupe četnika koji su me vodili, zaustavili su me više vrela Četašinovca, u selu Reveniku, odakle se mogla vidjeti i moja kuća. Primijetio sam i prepoznao majku koja je trčala prema nama i plakala. Usput je srećala seljake koji su je pitali šta se to zbilo. Govorila im je da su me četnici uhvatili, plakala i trčala ... Potresen slikom koja se odigravala pred mojim očima, a nemoćan da bilo šta učinim, stisnuo sam zube i rekao četnicima: »Vidite li šta radite od naroda, idioti?!« U to su pristigla i ona trojica četnika, koji su ostali sa seljacima Donjeg Kolunića. Na njihovim licima vidio sam da se nešto promijenilo. Njihov vođa Sretko pozvao je Mirka Rakića da se odvoji od nas da bi se nešto konsultovali, a Doslije kraćeg vremena prišao mi je i rekao da idem kući i da ne smijem nikud bježati, jer će inače pobiti svu moju porodicu i popaliti cijelu kuću.

I ne saslušavši sve riječi, potrčao sam u susret majci, govoreći joj da je sve dobro i da ništa ne brine. Usput mi je pričala da je za mene intervenisao stric Vajo. Kod kuće sam se odmorio, a zatim sam u sumrak, dok su četnici bili u svom logoru, krenuo ponovo u šumu na mjesto gdje sam trebao prisustvovati sastanku Opštinskog komiteta SKOJ-a.

Pod Osječenicom, na mjestu održavanja sastanka, sekretar Komiteta saopštila mi je zadatak koji sam dobio i usput ukorila za neopreznost, ipak očito zadovoljna sretnim završetkom događaja. U dogovoru sa sekretarom Komiteta Ankom Kaćunić, odlučio sam da se priključim grupi partizana koja je bila na terenu Kolunić—Revenik, čiji je vođa bio Drago Đukić.

Sljedećeg dana, iz kuće Dane Rakića, u Podosječenici, krenuo sam u pravcu šume Žuta glavica, da bih se pridružio grupi partizana. Idući šumskom stazom, blizu mjesta Gajčinovića kolibe, susreo sam Draginju, ženu Dušana Mirkovića, koja me opomenula da se kod moje kuće vodi borba. Uplašio sam se da su četnici, koji su me juče Uхватili i zatim pustili, održali svoju riječ i došli da provjere da li sam kod kuće, te da ih je napala grupa partizana. Obuzeo me strah da su četnici strijeljali moju porodicu. U trku sam išao kroz šumu, pa sam sa vrha brda vidio 'svoju kuću. Nije bila u plamenu, utjeha za mene, ali još sam se plašio za porodicu.

Krećući se dalje primijetio sam oca, sreo sam ga kod kuće naših rodaka u Donjem Kolunidu. Ispričao mi je da je grupa partizana, na čelu sa Dragom Đukićem, nadala četnike pod komandom Sretka Latinovića kod naše kuće, koji su došli da kontrolišu da li sam ja kod kuće. Poginuo je Mića Rakić — Ob rado v, četnik koji me je prvi dočekao u zasjedi sa bombom u ruci, a ranjen je još Rade Đukić i vođa grupe Sretko Latinović.

Preživjeli četnici bili su ubij edeni da sam ja predvodio grupu partizana koja ih je napala, pa su kasnije još upornije tragali za mnom, praveći mi zasjede. .. Nisam mogao otići sa tog terena, jer mi nije dozvoljavalo rukovodstvo SKOJ-a, ali sam ipak dva puta izbjegao četničke zasjede na Batinom gaju i u Rakića Dolini.

NIKOLA BANJAC

SELO RAŠNOVAC

Selo Rašnovac nalazi se tri kilometra sjeverozapadno od Bosanskog Petrovca.

Kad se iz prostranog polja pogledom obuhvati selo, dobiva se utisak da je ono poniklo na razućenoj morskoj obali.

Donji Rašnovac se prostire ispod ceste Bosanski Petrovac—Krupa, i kao da se uvukao duboko u more, a Gornji Rašnovac naseljava pobrđa Grmeča, pa se čini da su grupisane kuće u manje zaseoke ponikle na hridinama obale. Neposredno iznad sela diže se pobrđe obraslo sitnom goricom, a visoke šume kao da su pobjegle od ovog naselja.

Rašnovac je prije rata imao preko 200 domaćinstava od čega više od 100 srpskih, a oko 80 muslimanskih.

Njegovi stanovnici su se bavili poljoprivredom, posebno stočarstvom. Zbog dobre ispaše, poznata je po kvalitetu rašnovačka stoka. Pa ipak, stoka koja se prodavala u bescijenje i siromašna zemlja nisu bili dovoljni za život ovih mještana. Rašnovčani su odlazili na rad u državnu službu, u inostranstvo, u šumu, na pruge. Ovo radništvo stvaralo je postepeno revolucionarni bunt protiv tadašnjeg nenarodnog režima. Rašnovčani su bili jedinstveni u svim akcijama 'koje su imale za cilj stvaranje pravednijeg društva. Svi su bili u opoziciji, išli na izbore organizovani u povorci sa zelenom (zemljoradničkom) zastavom i parolama.

Vlasti su ih nasilno soraćavale, rasturale povorke. U jednom od štrajkova Stevo Suibotić iz Rašnovca je ostao

bez noge. Bio je ranjen od žandarma. Rašnovčani isu išli i u druga susjedna sela, i tamo organizovali opoziciju. A stanovnici ovog sela organizovano su vršili sakupljanje pomoći španskim borcima. Tu akciju je uspješno sproveo Nikola Vulin.

U takvim u'slovima Rašnovčani su jedinstveni dočekali sramnu kapitulaciju stare Jugoslavije, a oružani ustanak sa mnogo zebnje, straha, želja, iluzija, nada i revolucionarnog optimizma.

U vrtlogu ratnih događaja vodio ih je Zdravko Celar, komunista i komandant proletarskog bataljona.

Ratna okrutnost je nemilosrdno kažnjavala Rašnovčane. No, oni kao da su prkosili nastalim nedaćama.

Odmah po izbijanju rata strijeljano je preko 60 seljana, a poslije je selo imalo još više od 40 žrtava fašizma. Gotovo sve srpske i muslimanske kuće, staje, spaljene su i uništene tokom rata. Stočni fond je uništen. Voćnjaci i druei zasadi desetkovani. Rašnovac je bio opustošen, zemlja napuštena.

Srpski živalj se sklonio u zbjegove Grmeča, a muslimanski u Bosanski Petrovac i dalje. Rašnovac je bio na liniji spolnog obezibjeđenja Petrovca i neprijatelj je želio da u njemu protivnička strana nema uporišta i podrške. Naše snage su želile da onemoguće i spriječe neprijatelja u tome. Otuda i često međusobno uništavanje, ukrštanje puščane vatre nad zidinama uništenog sela.

Rašnovac presijeca put Bosanski Petrovac—Krnjeuša—Bosanska Krupa, odnosno Bosanski Petrovac—Krnjeuša—Bihać, kojim su u ratu često išle neprijateljske vojne snage. Ustaše i četnici, Talijani i Nijemci uvijek su donosili zlo selu.

Rašnovčani su se tada, 1941. godine u svojoj istoriji razišli na nacionalnoj osnovi. Manji dio Muslimana otišao je na stranu neprijatelja, a ostali u strahu od četničke odmazde, su se iselili. Dva četnička ekstremista, šest koljača ustaša i jedan dio mobilisanih domobrana iz Rašnovca nisu bitnije uticali na revolucionarnu prošlost i jedinstvo sela.

Među muslimanskim življem bilo je čestitih i pokretu privrženih domaćinstava, kao što su porodice: Ahmeta

Ibrašimovića, Osme Bolića, Ahmeta Bolića, Huse Bolića, i dr.

Muslimanka i omladinka Sena Mujadžić je kao saradnica NOB otkrivena, odvedena u logor Jasenovac, a zatim u Njemačku, gdje je izgubila život.

Preko stotinu boraca NOB-a, više od stotinu žrtava fašističkog terora, preko pedeset poginulih boraca i dva narodna heroja, dalo je opustošeno i uništeno selo Rašnovac u toku rata. Sve to, kao i umiranje od gladi i studeni po zbjegovima Grmeča, mjerilo je snage i vjere u NOB, patriotizma koji su Rašnovčani pokazali u toku Revolucije.

Na jednoj strani ponosni borci ovog kraja sa puškom u ruci su ginuli na bojištima širom naše zemlje, a na drugoj u zbjegu davali su ljudske i materijalne žrtve. Rašnovčani su ibili u zbjegovima: Skakavcu, Suyaji, Smoljani, Grmeču i Klekovači za sve vrijeme rata. Čak su izračunali da za vrijeme od četiri godine nisu više od četiri mjeseca spavali pod krovom. Surova istina, kažu da su se djeca dva brata i dvije sestre, Rade Tubin i Dane, Dragica i Jeka Krstanović odvojili u zbjegu, zalutali i u cići studeni, i visokom snijegu našli smrt. Majka nesrećne djece Joka Tubin umrla je u zbjegu nekoliko dana prije nego su joj djeca nastradala. Ona je sahranjena u groblju, a djeca na mjestu smrti, na Stražbanici.

Rašnovčani su u decembru 1941. godine dobili svoju dugočekanu i željnu vlast, izabrane od naroda. Po snijegu i vijavici ljudi su iz svih zaselaka hitali na Gornji Rašnovac, u kuću Nikice Pećanac, birali i izabrali narodnooslobodi 1 ački odbor.

Prvi odbornici, istinski predstavnici naroda, izabrani voljom rašnovačkih seljana bili su: Nikola Vulin, predsjednik, Nikica Uzelac, Nikica Pećanac, Mićo Srećo i Jovo Karabuva. U toku rata bili su odbornici i Miloš Josipović, Jovo Tubin, Anđelko Banjac, Dušan Tubin, Dušan Kerkez, Sava Čelar, Dušan Pećanac (stalni odbornik od redovnih izbora 1942. godine do 1951. godine) i Dara Čelar.

Za sve vrijeme rata postojao je narodnooslobodilački odbor Rašnovca i izvršavao odgovorne zadatke.

Osnovni zadatak: »Sve za front, sve za borbu«, snovodio se jednoglasno u narodu i sa narodom, i u bijedi i u

pustoši, na ničijoj zemlji, u zbjegovima i pokretima. Narod se iz zbjegova povremeno vraćao svojim zgarištima, ponovo odlazio u zbjegove, ali uvijek praznih ruku, gladnih stomaka, bos i go, ali sa vjerom i nadom u pravednu pobjedu revolucije, u bolje dane.

Iako je radio u teškim uslovima, Odbor je sve zadatke izvršavao na obostrano zadovoljstvo pretpostavljenog rukovodstva NOB i seljana, osnovnih nosilaca svih akcija. Koliko je Odbor formirao karavana u raznim pravcima preko Grmeča, Osječenice i Klekovače, organizovao akcija na obradi napuštene zemlje, zemlje porodica boraca i svoje, koliko je izveo akcija na prikupljanju priloga u prehrambenim i odjevnim artiklima, to ne mogu izračunati ni preživjeli odbornici. Ali svi su jedinstveni u tvrdnji da su te akcije prihvatane od naroda i izvršavane sa voljom, bez ikakvog otpora.

Pošto je Rašnovac bio na domaku puščanog zrna, na vjetrometini svih ratnih zbivanja, Odbor je imao stalno u pripravnosti veću grupu omladine, koja je u slučaju opasnosti izvještavala seljane da se sklone u zbjeg. Ovi omladinci su izvršavali i druge zadatke: prenosili obavještenja, zahtjeve i odluke, jer u raštrkanom selu, u teškim uslovima, jedino je na taj način mogao efikasno djelovati narodnooslobodilački odbor.

Dušan Kerkez, ratni odbornik, danas starac, gorštak još uvijek živahan, košcat, sa borbama, uljudan, uvijek pristojan, čestit, cijenjen i poštovan u selu sa ponosom priča o svojim sugrađanima koji su na svakom koraku omogućavali Odboru da izvrši ratne zadatke. Sa puno sjete priča o tome kako se u njemu za vrijeme rata lomila odbornička i ljudska savjest.

Pri prikupljanju priloga za NOB, naime, nailazio je kao odbornik na nemoguće prizore. Ljudi su davali posljednju kilu užrvanog brašna, posij edrii zalogaj hljeba, a djeci dotičnog domaćina je izvirala na oči glad. Odbornička i ljudska savi est u njegovoj duši se nisu mirile, one su se preplitale i stavljale ga u neodlučan položaj.

Ne uzeti prilog značilo je kršenje odborničkog principa i uvrede sugrađanina koji je mislio da će ta korica hljeba, koju daje iz usta djece, donijeti pobjedu, a gladna djeca su opet pritiskivala roditeljsku i ljudsku dušu.

Za vrijeme rata sinhronizovani su svi faktori koji su doprinosili stvaranju jedinstva kod naroda, volje, vjere u pobjedu i pravednu stvar.

Stari komunisti iz Rašnovca primljeni u KPJ prije rata i u prve dvije godine NOB, Nikola Vulin, Zdravko Celar, Drago Pećanac, pripadali su gradskoj partijskoj organizaciji. Prvi članovi novoformirane ćelije bili su: Dušan Vranješ, sekretar, Darinka Vulin, Mara Pećanac i Danica Josipović-Sekulić, koja je bila i član S reskog komiteta SKOJ-a. Neposredno poslije formiranja ćelija se proširila sa novim članovima; bila je na zavidnoj visini o čemu svjedoče mnogobrojne akcije i rezultati, pohvale i isticanja za primjer izrečena od viših partijskih organa.

Neki stariji članovi KPJ Rašnovca su još prije ustanka bili uključeni u aktivan rad na pripremi i rukovođenju ustankom i masovnim pokretom naroda. To su bili: Zdravko Celar, narodni heroj, Nikola Vulin, Boško Kapelan, narodni heroj, i Darinka Vulin.

U Rašnovcu je prije ustanka boravio i Nikica Pavlić. On je u kući Nikole i Darinke Vulin živio, radio i održavao sastanke sa rukovodećim komunistima Bosanskog Petrovca. Domaćini su Nikici svojom pažnjom i njegom (bio je bolestan) preko veze iz grada donosili lijekove i omogućili mu da uspješno izvrši odgovorne zadatke Partije na pripremi ustanka. Nikica se radi tajnosti i bezbjednosti hranio i radio u voću Nikole i Darinke Vulin.

Darinka Vulin, uvijek vrijedna, vedra, čestita i skromna žena (pored dužnosti domaćice) bila je obavezna da svaki dan ide u Bosanski Petrovac, da nosi ili donosi materijal iz kuće Voje Kreće, odnosno da predaje ili uzima od majke Voje Kreće Danice.

Pošto su sastanci kod Nikice bili učestali i masovniji, on se radi sigurnosti premjestio u šumu više Rašnovca, kod vode Matijevače. Ali je ista obaveza Darinke Vulin ostala. Ona je i dalje obavljala kurirsku dužnost i sa porodicom Zdravka Celara nosila hranu i postelju na novo mjesto rukovodstva pokreta.

U šumi kod vode Matijevače održan je prošireni sastanak uz prisustvo Osmana Karabegovića i Nikice Pavlića. Sastanku su pored rukovodećih komunista Bosan-

skog Petrovca, prisustvovali i komunisti susjednih srezova. Na sastanku je izvršena analiza rada na organizaciji naroda, prikupljanju oružja, i donijeta odluka da se ubrza sa pripremama i otpočne oružani ustanak na širem području.

Društveno-politički život u popaljenom i poharanom Rašnovcu počeo se intenzivno odvijati tek 1942. godine. Tada su stvoreni i potrebni uslovi za takav rad.

Skojevska organizacija je formirana u selu 1942. godine. Prvi sekretar je bila Stana Celar, a u toku rata sekretari su bili Spaso Pećanac i Bosiljka Mrda. Sekretari s'kojevskih grupa po zaseocima bili su Mara Pećanac, Bosiljka Mrda i Dara Celar.

Istovremeno kao i skojevska organizacija, formirana je i masovna omladinska organizacija čiji je predsjednik bila Savfca Josipović, a sekretar i poslije predsjednik, vrijedni Mile Pećanac. U skojevskoj organizaciji bilo je oko 60 omladinaca i omladinki, a u omladinskoj preko 100 članova.

U toku rata predsjednici omladinske organizacije pored Savfke Josipović, bile su: Stana Celar i Bosiljka Mrda.

Ove dvije organizacije su dale iz svojih redova preko 80 boraca, koji su u svim jedinicama služili primjerom hrabrosti, skromnosti, vrjednošću i odanošću, upravo su se ponašali kako su ih njihove organizacije vaspitale.

Skojevska i omladinska organizacija posebnu pažnju su posvećivale pionirskoj organizaciji, koja je u svojim redovima imala oko 150 mališana. Stevan Kerkez i Slavko Celar bili su vrijedni rukovodioci ove najmasovnije organizacije u selu.

Organizacija žena, koja je takode organizovana 1942. godine, bila je masovna. Prvi odbor AFŽ sela Rašnovca sačinjavale su: Darinka Vulin, predsjednik, i član sreskog odbora AFŽ, Rosa Subotić, Deva Latinović, Rosa Ribić, Spašeni ja Damjanović, Joka Sovilj, Mara Pećanac i Milka So vii j.

Organizacija AFŽ izvršavala je isto tako mnogobrojne zadatke koji su bili vezani za pomoć NOB. Rad organizacije rašnovačkih žena je više puta pohvaljen i istican za primjer ostalima. Na nrvoj konferenciji AF2, održanoj dana 6. XII 1942. godine ova organizacija je bila zastup-

ljena sa tri delegata: Darimkom Vulin, Dukom Josipović i Darom Celar. Organizacija je imala mnogo čestitih članova, vrijednih i odanih NOB. Radi primjera vrijedno je istaći Rosu Subotić, koja je radila u šumi Jasikovca u partizanskoj bolnici i služila za primjer većini, kako omladincima tako i zrelijim ljudima. Ona je tada proglašena za udarnicu, a na Prvom kongresu AF2 BiH predložena je za odlikovanje.

Narodni front je okupljao na akcijama sve Rašnovčane, stare i mlade. Predsjednici ove masovne organizacije bili su Jovo Celar i Đuro Mrda.

U selu su u toku rata postojale i druge organizacije preko kojih su narodne vlasti i društveno-političke organizacije izvršavale neposredne zadatke vezane za organizaciju pozadine i pomoć NOB. To su bile omladinske radne brigade, pionirski odredi, diletantske i umjetničke grupe, tečajevi nepismenih, grupe omladinaca koji su stržarili u selu i obavještavali građane.

Prvi komandant omladinske radne brigade bio je Spase Pećanac, a stalni komandant omladinske radne brigade vrijedni, poslušni i odvažni omladinac i aktivista Mladen Kapelan. Tečajeve nepismenih su vodili Dragica Ribić i Drago Pećanac.

Pod neposrednim rukovodstvom narodne vlasti i društveno-političkih organizacija odvijala se cjelokupna aktivnost stanovnika sela Rašnovca. Rad narodne vlasti i masovnih organizacija odvijao se pod teškim uslovima: u opljačkanom narodu u siromaštini i bijedi, na vjetrometini ratnih strahota, u stalnom baražu neprijateljske vojske i pod ukrštenim putanjama artiljerijskih i puščanih zrna, u zbjegovima i pokretima. Ipak to sve nije spriječilo Rašnovčane da su uvijek bili prvi ili među prvima. S ponosom se prisjećaju radnih akcija i podviga na obradi zemlje u selu, Sanici, prema Bosanskoj Krupi, raščišćavajući snijeg na partizanskom aerodromu u Medenom Polju, na njezi i prenošenju ranjenika, izgradnji partizanskih bolnica, radu na partizanskoj pruzi, na karavanskom prenosu žitarica preko Grmeča, Klekovače i Osječnice, tkanju zavoja za ranjenike, prikupljanju priloga u namirnicama i odjevnim predmetima. Ko zna koliko je još bilo dokaza koji su zaista za divljenje.

Rašnovčani su sve svoje sposobne članove, muške i ženske, dali u borbu, u prve redove oružane revolucije. U selu su ostali starci i djeca. To se vidi po sastavu pojedinih rukovodstava. Odbor su sačinjavali stariji, a društvenopolitičke organizacije nedorasla, pretežno ženska omladina. Odredom pionira, komandovala je starica Dragica Repi ja, žena poštenog majstora, zidara Jove Repi je, koji je za svog života ozidao nekoliko stotina kuća, staja, bunara i krečana. Savremenici kažu da su pioniri nevjerovatao slušali i cijenili ovu porodicu, koja ih je učila ratnim vještinama i uvodila u neobični život.

To je ukratko slika sela Rašnovca, na obroncima Grmeča i prostranog polja, slika pomalo neobična i različita u odnosu na druga sela petrovačke kotline.

DRUŽE, DAJ MI CIGARETU

Ljeta 1942. godine došao drug Tito, vrhovni komandant partizanske vojske, u Bosanski Petrovac i odsjeo u zgradi Komande mjesta.

Na straži pred Komandom mjesta nalazio se borac Momčilo Cup iz Medenog Polja. Vidje druga Tita gdje mola cigaretu od Skije pa, ne znajući o kome se radi, Momčilo mu pride i reče: »Druže, molim te, daj i meni jednu cigaretu.«

Drug Tito iz svoje kožne torbice izvadi poveći paketić škiye sa cigaret-papirom, pruži Momčilu, a potom reče: »Evo ti, druže, duvan, ali nemoj sam da pušiš, daj podijeli tvojim drugovima neka i oni zapale.«

MILE TRNJAKOVIC

SJECANJA NA NEDJELJKA KACUNICA

Rođen je 1925. godine u Bosanskom Petrovcu, u siromašnoj četvoročlanoj činovničkoj porodici, koju je hranio otac žandarmerijskom platom. Osnovnu i građansku školu završio je u Petrovcu, a nemajući dalje mogućnosti za školovanje, otišao je na zanat u Vojno-industrijsku školu Zavoda u Kragujevcu. Njegov dolazak u ovu školu sa iMahmutom Čepićem, obradovao me je, jer sam i ja imao svoje poznanike iz rodnog kraja, i nešto mlađe školske drugove. Nas trojka smo svakodnevno našli vremena da se nađemo bar na nekoliko minuta, pri postrojavanju za objede, pri odlasku na praksu u Zavod, ili na odmoru između školskih popodnevničkih časova.

Nedjeljko se isticao ozbiljnošću i skromnošću. Bio je pomalo zatvoren, ali sve više je poprimao osobine društvenosti. Bilo da se radovao ili trpio teškoće, sve je podnosio odmjereno. Dobro je učio i sve ga je interesovalo. Te lijepe osobine ulivale su povjerenje. Sirio se Oko njega krug poznanika i prijatelja. Zato sam se sa njim i Čepićem rado sastao kraj ep aprila 1941. godine u Petrovcu, kada su stigli iz Kragujevca poslije kapitulacije. Pričali su mi da su imali teškoća u povratku kući, naročito u Lapovu, kada je na voz otvorena vatra od strane Nijemaca. Bilo je i žrtava. Prolaskom kroz NDH izvlačili su se na račun nacionalne pripadnosti. Tada smo žalili za prekidom škole, za slobodom, i onakvom kakva je bila, jer je bila bolja od ovog što su nam okupatori donijeli, ne znajući još šta sve pred nama stoji.

Formiranje ustaške vlasti u maju mjesecu i zlodjela nad srpskim živiljem u junu i julu odvratili su građane da dolaze u Petrovac. Tada sam često razmišljao kako će se ponijeti i držati Nedjeljko u Petrovcu, s obzirom da mu je otac još u službi NDH, a on je Hrvat. No, nisam gubilo povjerenje u njega, jer sam vjerovao u njegovo poštenje.

Negdje u drugoj polovini oktobra 1941. godine, u razgovoru sa Mićom Rakićem, došli smo do zaključka da bi trebalo uspostaviti vezu sa Petrovcem, naći uporište preko koga bi djelovali na muslimansku i hrvatsku omladinu. Predložio sam mu da se obratimo Nedjeljku Kaćuniću, koga smo poznavali još iz škole. Mićo se sa tim složio i napisao je jedno pismo — da se Nedjeljko prihvati saradnje za NOP. Uporedo je dao nešto od materijala — izvučene vijesti na šapirografu i neke brošurice — da mu ponesem. Nisam razmišljao šta me može snaći u Petrovcu i kod kuće Kaćunića, pa sam sutradan krenuo sa paštom u grad u kojem su bili Talijani i četnici. Poštu sam strpao u njedra, nenaviknut na ilegalan rad. Prošetao sam gradom, krcat vojs'kom, i primijetio pijane četnike, kojih sam se klonio, jer su me neki i poznavali.

Negdje oko podne došao sam u kuću Nedjeljka Raćunica, gdje sam ga zatekao zajedno sa majkom i sestrom. Primili su me radosno, jer sam i ranije navraćao u ovu kuću. Razgovor se vodio oko toga kako smo preživjeli u šumi u prvim mjesecima u'stanka i kako su oni doživjeli partizansku blokadu i dva napada na Petrovac. Pričao sam im o našim uspjesima i o našoj neuništivosti, o bratstvu i jedinstvu, o potrebi uključivanja u narodnooslobodilačku borbu svih poštenih građana. Prema raspoloženju ocijenio sam da mogu predati materijal i pismo koje sam donio, kao i isporučiti ^ozdrave od Miće Rakića. Nedjeljko je to pismo odmah pročitao a materijal je ostavio da kasnije pročita. Ipak sam žurio, da mu otac, žandarm NDH, ne stigne na ručak. Njegova sestra Anka mi je kasnije pričala da su bili iznenađeni mojom odvažnošću da tako neposredno nastupim. Od tada datira Nedjeljkova aktivnost za NOP. Vjerovatno je i otac saznao za moj dolazak, vjerovatno je čitao materijale koje sam donio njegovom sinu, te je tolerišući rad svoga sina mijenjao

mišljenje i o našem NOP-u. I kasnije smo im slali materijale iz Kolunića. Sa Kaćunićima su uspostavili vezu i drugovi iz Bukovače i Drinića. Njihov rad se pozitivno odrazio među hrvatskim stanovništvom u Petrovcu.

Oslobođenjem Petrovca maja 1942. godine, Nedo i njegova sestra su se odmah uključili u omladinski rad u gradu, gdje se Nedo isticao i ubrzo bio primljen u aktiv SKOJ-a. Među prvim je otišao u sastav Omladinske radne čete na rad u Sanicu, a po povratku bio je vrlo aktivan u kulturno-zabavnom radu u gradu.

Nedo je pozitivno uticao i na svoga oca. Otac mu je bio biran u prvi gradski NOO, u kojem je radio sve do IV neprijateljske ofanzive, kada su ga četnici ubili.

U periodu IV ofanzive, porodica Kaćunića se povlačila sa narodom, ka Drvaru, a Nedo je stupio u zaštitnu jedinicu Komande mjesta, i u proljeće 1943. godine ta je jedinica prerasla u četu, a zatim u Petrovački bataljon u kojoj je Nedo svojom hrabrošću i političkom aktivnošću postao politički delegat, a zatim pomoćnik političkog komesara i politički komesar čete, da bi početkom 1944. godine bio postavljen za pomoćnika političkog komesara Drvarskog partizanskog bataljona. Sa te dužnosti, u ljeto 1944. godine, javio se kao dobrovoljac u Ratno vazduhoplovstvo i na aerodromu u Livnu bio je politički komesar eskadrile V korpusa. U jednom neprijateljskom napadu avijacije na partizanski aerodrom, Nedo je poginuo. Tako je završio divni mladić i komunista Nedjeljko Kaćunić, ugrađujući svoj život za slobodu i bratstvo i jedinstvo naših naroda.

VLADO KECMAN

DJECA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU

Pioniri onemogućili pokolj nedužnih ljudi

Jesen je bila ispunjena aktivnošću pionirske organizacije. Pioniri su brali jagode i maline, nosili voće ranjenim partizanima u bolnice u Vodenici i Skakavcu. Jedna grupa proletera, koji su bili promrzli i ranjeni na iPman-skom maršu, još 1942. godine, upravo se oporavljala i liječila u selu Skakavcu, na proplancima Grmeča. Pioniri su obilazili ranjene drugove i donosili im poklone.

Te godine zima je počela nešto ranije. Omladina nije stigla da povadi krompdr na poljoprivrednim ekonomijama u Suvaji i Vodenici. Pioniri nisu oklijevali. Uzeli su motike i lopate i povadili krompir. Cete su organizovale međusobno takmičenje. Poslije svake akcije čitana su imena onih najboljih, a kritikovani su neradnici. Ovih posljednjih bilo je iz dana u dan sve manje. Pred završetak radne akcije starješinama je bio problem kako da istaknu najbolje kad su gotovo svi bili dobri.

Četvrta neprijateljska ofanziva bila je izrazito teška za pionire, jer su četnici logorovali u ovim selima. I pored toga što su zabranili sastajanje djece, oni su se međusobno posjećivali, dogovarali i radili. Skriveno su uzimali municiju i sve ostalo do čega su mogli doći. Duh pionirske organizacije, mada u izmijenjenim uslovima, ostao je isti. Pored četničkih logora osvitale su parole pisane nevješt看 dječjim rukopisom: »Živio Tito!«, »Živjela KPJ!«, »Živio SKOJ!«

Na Veliki petak 1943. godine Nijemci i ustaše uhvatili su 118 žena, djece i staraca iz Suvaje, Vodenice i Koluinića i otjerali ih u Petrovac. Odatle su uhvaćeni ljudi preko Bosanske Krupe prebačeni u Prijedor. Među djecom nalazio se i komandant Pionirskog odreda Marko Stupar. Kada su stigli u Prijedor, strpani su u logor u kome su se nalazili mnogi zarobljenici — partizani. Djeca su organizovala sakupljanje cigareta, koje su doturali poznatim partizanima, među kojima je bio Đuro Kecman, zvani Jurki, Nikica Novaković i Stanko Erenić.

Pioniri su održavali vezu između partizana, političkih aktivista i odbornika Narodnog fronta. Petar Škundrić iz Vodenice našao se 20. oktobra 1943. godine u nedoumici. Obaviješten je da se sprema jedna veća neprijateljska vojna formacija da zajedno sa četnicima zauzme Bosanski Petrovac, koji je u to vrijeme bio slobodan. Oni su smislili pakleni plan — Nijemci i ustaše trebalo je da pohvataju i pokolju Srbe — simpatizere partizana i porodice boraca, a četnici da pokolju Muslimane.

Petar je bio daleko od mogućnosti da obavijesti partizane i Komandu mjesta u Petrovcu šta im neprijatelj sprema. Obratio se jednom od svojih prijatelja pitanjem šta da radi. Međutim, naišli su pioniri. Djecu nije trebalo dugo nagovarati šta treba da učine. Dovoljno je bilo da oni vide na Petru treba pomoć. Savjesno su Obavili zadatak, iako su četnici već vršljali selima.

— Samo njihova brzina je onemogućila još jedan veliki pokolj nedužnih ljudi — rekao je Petar Škundrić.

Za borbu nisi dorastao

U selu Mali Stjenjani postojala je Pionirska četa čiji je komandir bio Ilija Stojanović. On je bio istovremeno i načelnik Štaba Odreda pionira za opštinu Bjelaj. Sada je nastavnik u Banjoj Luci. Kasnije je komandovao ovom Četom Petar Cigančić koji je veoma vrijedno radio sa svojim pionirima. Jednom je na seoskoj konferenciji kazao:

— Za borbu nisam dorastao, ali ću olovkom tući Nijemce!

I stvarno, pioniri su pod njegovim rukovodstvom u ovom selu redovno posjećivali tečajeve za opismenjavanje, pa se može reći da je ovaj mališan opismenio gotovo cijelu jednu ratnu generaciju pionira iz sela Mali Stjenjani. Ovi pioniri su poslije rata, za godinu dana, završili osnovnu školu, a potom nastavili srednjoškolsko obrazovanje. Tečajem za opismenjavanje je, inače, rukovodio Jandrija Pekić, koji se mnogo zalagao i postigao izvanredne rezultate. Mali Petar Ciganović, pored aktivnosti u pionirskoj organizaciji, čuvao je povremeno i stado. Susretali su ga i četnici i neprijateljski vojnici. Bio je tih, ali hrabar dječak. Volio je svoj Pionirski odred, ali je želio da ode u partizane o čemu je stalno maštao i razmišljao. Tako je došao do uvjerenja da će ga u partizane prije primiti ako donese pušku. Zbog toga je odlučio da oružje ukrade od četnika koji su tog ljeta 1943. godine prebivali u blizini njegove kuće. Nije prošlo mnogo vremena i Ciganović je svoj naum sproveo u djelo. Ukrao je pušku i 200 metaka iz četničkog logora u Bjelaju. Požurio je da svoj ratni plijen što prije odnese partizanima.

Međutim, politički komesar u partizanskom logoru opet mu je kazao da je mali i da nije za vojsku. Objasnjavao mu je da ne bi mogao izdržati velike napore i da je cilj partizana da čuvaju narod, a naročito djecu. Mali je odgovorio:

— Imam još metaka u svom džepu. Druže komesare, hoćete li vi biti još dugo ovdje? Ja ću ponovo ići u akciju, ukrašću ja još pušaka, u to sam siguran.

Komesar se osmijehnuo, a zatim posavjetovao pionira riječima:

— Petre, čuvaj se, banda su oni, ako te primijete i ubiju — to je za nas veća šteta nego korist od sto pušaka.

Tek tada je mali Petar shvatio dobronamjerni savjet komesara i razloge zbog kojih mu on ne dozvoljava da ide u borbu.

Ipak, nešto kasnije on se odlučio da ode u Treću krajišku brigadu. Vjerovao je da će ga proleter i primiti, jer je njihov komandant Nikola Karanović bio Petrov zemljak. Međutim, upravo komandant nije dozvoljavao da Petar ostane u Brigadi. On mu je rekao:

— Bolje je da ti sa svojim odredom ili četom pionira izvodiš vježbe na Kosiru i Čovki. Tamo ostanite vi mali pioniri, u našim selima, među našim narodom za kojeg se upravo mi i borimo.

Pjesma Titu

Pionirski hor u Bosanskom Petrovcu bio je prilično brojčan. U njemu je pjevalo nekoliko desetina pionira. Više od mjesec dana, gotovo čitav april 1944. godine, pripremali su se pioniri za jednu nesvakidašnju svečanost. Vjekoslav Afrić, član Centralne kulturno-umjetničke ekipe Vrhovnog štaba, Branko Copić, Jela Petrović i Nikola Hercigonja spremali su petrovačke pionire da nastupe na II kongresu USAOJ-a u Drvaru.

Bogat je bio njihov repertoar. Djeca su ozbiljno shvaćala svoju ulogu i zadatke. Zavoljela su svoje učitelje, naročito druga Vjekoslava Afrića. Prije nastupa u Drvaru, pioniri su organizovali više priredbi u Petrovcu, s ciljem da što bolje uvježbavaju svoj program.

Pored ostalog, pripremali su i živu sliku »Na Petrovačkoj cesti« od Branka Copića, u izvedbi Ljubinke Čuk i Ljepuške Trninić, pionirki iz Petrovca. Djeca su se radovala putu u Drvar. Krenuli su noću prema Oštrelju. Saznanje da će vidjeti druga Tita i druge vođe naše revolucije dalo im je polet na njihovom putu.

Noću između 5. i 6. maja stigli su na Oštrelj, gdje su se susreli i sa pionirima iz Podgrmeča i delegatima Kongresa, koji su došli iz istočne i centralne Bosne, sa Kozare i Podgrmeča, iz Bosanske krajine.

Ujutro, 6. maja, trebalo je da partizanskim vozom doputuju u slobodarski Drvar, gdje se održavala veličanstvena omladinska manifestacija.

Željezničari su pripremali kompoziciju. Pištala je partizanska lokomotiva. Prvi zraci sunca nagovještavali su lijep dan.

Iznenada, iza brda pojavio se njemački avion. Osuo je bombe na prepunu partizansku željezničku kompoziciju. Razbježali su se putnici. Iz vagona su iskakali mališani i hvatali se duboke šume.

Drugarica Draginja Milj uš, omladinka iz Petrovca, delegat Drugog kongresa USAOJ-a, zastala je da pomogne pionirima. Jedan mitraljeski rafal iz njemačke »štuke« smrtno je ranio Draginju. Omladina Petrovca bila je teško pogođena smrću agilne Draginje, pionirskog instruktora. Zbog njene smrti dječiji hor nije nastupio na svečanosti, iako su pioniri nakon dugog i napornog puta došli u Drvar. Djeca su tada vidjela i druga Tita. Ostvario se njihov najdraži san. Pionirka Ljubinka Čuk nije mogla da izvede sliku »Na Petrovačkoj cesti«, jer se njena partnerka Ljepuška, zajedno sa Dragoljubom Nikićem i Brankom Radoševićem, zagubila u šumi Oštrelja za vrijeme bomlbardovanja neprijateljskih aviona. Ljubinka je recitovala jednu pjesmu, a pjevački hor pionira otpjevao je drugu Titu pjesmu »Puško moja, moj vjerni družo«.

Djeca nisu bila umorna. Naišao je drug Tito i, po sjećanju mnogih, pionire je pozdravio, rukovao se s njima i pomilovao ih po kosi. Zatim je zamolio omladinske radnike da pionire odvedu na spavanje. Pionirima je ostao u neizbrisivom sjećanju ručak koji je u njihovu čast priredio Koča Popović. Mnogi tvrde da je s njima ručao i maršal Tito. Posebno su se Obradovali paketu smokava, koje su Dalmatinci uputili djeci Drvara.

Junačko srce

Pionir Jovo Zorić iz sela Vrtača imao je 14 godina. Bio je poslušan i veoma aktivan. Cesto je prisustvovao sastancima omladinske organizacije na koje nije pozivan. S nestrljenjem je očekivao prijem u SKOJ.

U toku VII neprijateljske ofanzive, Nijemci su izgradili logor neposredno pokraj njegove kuće u Vrtaču. Mali je svakodnevno posmatrao vježbe njemačko-ustaške vojske. Po noći je sanjao kako će se jednog dana njegova drvena puška pretvoriti u pravu karabinku koja će pucati i uništavati neprijateljsku vojsku. Sredinom jula 1944. godine vraćajući se s polja svojoj kući, naišao je pokraj jedne doline u kojoj je on volio da se odmara. Ugledao je tri njemačka vojnika koji su u hladu jednog hrasta spavali. Koriste hladovinu njegove doline i odmaraju se

pod njegovim omiljenim hrastom, pomislio je u sebi mališan. Zastao je i opazio tri mašimke pokraj Nijemaca, zatim jedan dvogled, busolu, čuture i jedan karabin.

Pionir Zorić nije mnogo razmišljao. Sad mu se pružila prilika da svoju drvenu pušku zamijeni pravom i da svoj san pretvori u javu. Tiho je prišao neprijateljskim vojnicima, uzeo jednu mašinku i opasač na kojem je bio pištolj, bombe i nož. Za čas je razmišljao — da li da pokupi svo oružje, ali se odlučio da uzme manje — mašinku i pištolj. Dosta je — pomislio je mališan. Oprezno se odmakao od njemačkih vojnika, a zatim požurio u šume Grmeča. Ostavio je stado, nije razmišljao ni o kući ni o porodici koja mu je ostala tu pored neprijatelja, u njihovom logoru. Stigao je u Grmeč, među partizane. Sav zadihani ispričao je partizanima stoj susret sa zaspalim njemačkim vojnicima.

Drugovi su ga od radosti ljubili, diveći se njegovoj smjelosti, a komšija Simuka Galonja, komandir ove partizanske čete, koji je inače mnogo volio Jovicu, prišao mu je i ozbiljno rekao:

»Znao sam da je u tebi junačko srce i da će od tebe postati čovjek! A što nisi donio i ono drugo oružje?«

Mali se začas zastidio i zbunio. Zatim je izvadio pištolj iz svoje poderane majice. Pištolj je predao komandiru.

Jovica je ostao sa partizanima.

Ubrzo su se povukli Nijemci iz ovog kraja. U selu se mnogo pričalo o uspjehu pionira Jove Zorića. Njegova pionirska organizacija podnijela je o njegovom podvigu i pismeni izvještaj sreskom rukovodstvu SKOJ-a za Bosanski Petrovac.

Posljednja ratna konferencija – prva u slobodi

U majskim danima 1945. godine kada je zemlja bila oslobođena, prestale su muke i patnje djece u šumama Klekovače, Grmeča i Šatora, Zelengore, Maglića i Devetaka, kuda su sve koračali mali Petrovčani u slavnim krajiškim brigadama.

Sa svih strana vijorile su se na prostranom Petrovačkom polju crvene zastave pobjede, stizali su očevi i sestre iz borbenih brigada i zarobljeničkih logora.

»Nećemo staro!« — odlučno su kazali pioniri na sreškom zboru pionirske organizacije. Tamo, pod čistim nebom, slile su se čete pionira i odreda, svi pod zastavama, ali slobodni i radosni. Njihovoj sreći nije bilo kraja. Orila se pjesma na sve strane. Tito je bio u njihovim srcima, u krvi, u pjesmi i osmijesima njihovih lica. Pobijedio je taj veliki i slavni vojskovođa Nijemce, ustaše, Talijane i četnike i sve zlotvore naših naroda. O njemu su govorili i pjevali pioniri.

»Mi, pioniri, bili smo rezervna vojska. Sada ćemo biti dosljedni graditelji novog!« — uzvikivala su djeca sa govornice posljednje sreske ratne konferencije pionira u Petrovcu i prve u slobodnom kraju.

Dom kulture u Petrovcu u kojem je prije tri godine drug Tito pozdravio Prvi kongres ljekara i Prvu konferenciju AFŽ-a bio je pun pionira. Bilo je mnogo gostiju i skojevaca, a skojevci su bili — uzor za pionire, jer nije bilo djeteta koje nije maštalo o tome sretnom danu kada će i postati član ove organizacije. Konferenciji su prisustvovali predstavnici Partije, narodne vlasti, SKOJ-a JNA, Okružnog komiteta SKOJ-a i drugih organizacija.

Stakica Penac i Danica Josipović, članovi Sreškog komiteta SKOJ-a u svojim referatima na ovoj konferenciji pohvalile su rad pionirske organizacije. Bilo je mnogo govornika. Pored ostalih, iz Medenog Polja govorio je Drago Milanović, u ime Krnjeuše, Suvaje i Vodenice — Nikola Guteša, u ime Smoljane — Vojo Latinović, u ime Bukovače — Milovan Kačar, u ime Drinića — Jovo Srđić i Jartko Kačar, govorili su i omladinski radnici Mitar Srđić, Sve tko Grbić, predsjednik narodne vlasti Milan Guteša i predstavnik Sreskog komiteta Simo Drljača.

Na ovoj konferenciji se nije zadržalo na prošlosti. Sve što je kazano sastojalo se u riječima: »Nećemo staro, hoćemo novo društvo, hoćemo socijalizam!«

Sa ove konferencije upućeno je pismo Nacionalnom komitetu narodnog oslobođenja Jugoslavije, Centralnom komitetu KPJ, Centralnom komitetu SKOJ-a i vrhovnom

komandantu narodnooslobodi lačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije drugu Titu.

Upućen je pozdrav i sovjetskim pionirima. U pismu upućenom drugu Titu zahtijevano je da se zabrani povratk kralju i njegovoj klički u zemlju.

Ova konferencija označila je da je došlo vrijeme da se drvene puške i mitraljezi zamijene olovkom i tekom, a škola je postala svakodnevna briga »malih ratnika«.

DEMAGOG

Odmah nakon dizanja ustanka zaplijeniše ustaše Peri Kolundžiji civilno odijelo u kojem je učio građansku školu u Bihaću i ne imade mladić šta obući. On posudi od prijatelja jednu pletenu maju i jedne hlače, onakve kakve su nosili seljaci u Krnjeuši i okolini.

Na jednom omladinskom skupu susrete ga Mićo Rakić pa mu reče: »Pero ti si pravi demagog. Obukao si seljačku odjeću da bi te seljaci više cijenili. Druže moj, nama komunistima ne trebaju ni demagozi ni demagogija u političkom radu«.

»Šta govoriš, bolan Mićo«, reče Pero, »ja nemam ni civilnog, ni vojničkog odijela. Ljetos u prvim ustaničkim danima zaplijeniše mi ustaše civilno, a nisam uspio zarobiti vojničko, pa sam zato morao obući ovo što mi dade jedan prijatelj«.

Na to će Mićo: »Rade, Pero, odmah idi ustašama i zaplijeni sada ti odijelo, nego da te mi proglasimo demagogom«.

NIKOLA BANJAC

PUŠKOMITRALJEZAC LAZIJA KERKEZ

Čobanče iz sela Su va je kod Bosanskog Petrovca ponio je ratni talas u borbu kao i sve mladiće koji su željeli bolje i ljepše; da žive na svojoj rodnoj grudi.

Rođen u siromašnoj seljačkoj porodici, koja je bila brojna i životarila od neplodne zemlje i minimalne zarade u šumi, Lazija Kerkez je najmlađe dijete. Brojna braća i sestre su ga pošteđivali od napornih poslova. Čuvao je bosonog ovce po Obijaju i Grmeču i dijelio sa djecom čobanske radosti u igri.

Rat ga je zatekao već u zrelim godinama. Ponajviše je imao snage u porodici. Braća su mu bila boležljiva, a on, gorštačko čobanče, nadimao se pod snagom mladalačkog zanosa.

Onižeg rasta, širokih pleća, kratkog i debelog vrata, uvučenih i sjajnih malih očiju, ispupčenih i debelih usana — izgledao je kao da je izvajan od čelika. Davao je utisak čovjeka punog snage i energije.

Počeo je i završio borbenu karijeru kao obični borac, bombaš, pomoćnik puškomitraljesca, a onda puškomitraljezac. Niko nije bio srećniji od njega kada mu je u bataljonu ukazano povjerenje da bude puškomitraljezac na čehoslovačkom »brnu«. Nije mu trebalo pomoćnika. On je sam nosio puškomitraljez, municiju i šaržere. Sa svojim »bmom« se poigravao kao sa puškom. Nosio ga je o ramenu, u ruci, prebacivao ga iz ruke u ruku. Toliko mu je ušao u »tajne« i njegovao ga da mu nikada nije zatajio u borbi. Ali je, ipak, uvijek osjećao nadmoć vatre njemačkog »šarca« sa druge strane. Šaržeri sa 20

metaka su mu se činili plitki i kad god mu se ukazao najbolji cilj morao ih je mijenjati. Uvijek je nešto za sebe šaptao i psovao.

Po povratku iz borbe razmišljao je gotovo uvijek kako da dođe do »šarca«. I prvu priliku je iskoristio. Išao je kao zaslijepljen na »šarca« i zarobio ga u borbi. Poslije borbe odvojio se od čete, prostro šinjel i na njemu rastavio u komadiće zarobljeni švapski puškomitraljez. Sklopio ga je i rasklopio nekoliko puta. Odgonetnuo je sam sebi funkciju i ulogu svakog dijela. Više za njega nije bilo nepoznatih dijelova na »šarcu«. Nanizao je pet redenika i složio ih jedan pored drugoga. Smiješeći se brojao je koliko ima metaka u svakom redeniku. Poslije ručka nestao je iz logora.

Nekoliko kratkih, a onda jedan dugi rafal ispalio je u debelo stablo drveta. Probao je novi puškomitraljez. Obišao je drvo i zadovoljan rezultatom vratio se u četu. Jedva je čekao kada će krenuti u borbu sa »šarcem«.

— Sada će vidjeti oni, pokazaću ja njima! — tiho je govorio sam sebi, držeći porciju u ruci i čekajući u stroju da primi hranu.

Čudan je to bio mladić. Toliko ga je okupirala ratnička opsesija da nije mogao naći zajednički jezik sa drugovima, sa vodom i četom. Dok su za vrijeme odmora mladići pjevali, pričali o djevojkama, on se odvajao i čistio »šarac«, municiju, kutije. Njega nije interesovala ni pjesma, ni djevojke. Oko njega su se okupljali mališani, kuriri i milovali kaiševe preko njegovih širokih pleća, a on je čistio »šarac« i sam sebi pričao nešto kroz nos: »Kad njega Lazi ja očisti štektaće on preko devet brda!« Uvijek je pred sobom imao cilj: ubiti i zarobiti neprijatelja, zarobiti municiju, rezervnu cijev za »šarca«, oteti koju bombu. Ostali plijen on nije ni gledao. Zato je stalno bio najslabije odjeven i opremljen.

Prva borba mu je pokazala sve prednosti »šarca«, ali i njegove slabosti, koje su se ogledale u brzom i velikom gutanju municije, u zastojima ako oružje nije čisto »kao sat« i ako nema rezervnih cijevi. Lazija više nije htio poći u borbu bez najmanje hiljadu metaka. Zato su kutije sa municijom i redenicima nosila za njim dva pomoćnika, a on je nosio »šarca« i rezervne cijevi. Često je komanda

bila prisiljena da uzima od boraca i daje njemu municiju. On je u četnoj komori imao svoju potajnu neprikosnovenu rezervu, bez koje nikada nije ostajao.

Komanda čete je sa njim imala muke. On je sam sebi tražio mjesto u borbenom rasporedu čete. Nikad nije htio da bude u zasjedi na sporednom mjestu, nego na onom gdje on smatra da će najviše imati uspjeha, pa makar to bilo i izvan voda i čete, na samoj cesti. A kad bi borci krenuli u napad, on se sam pomjerao i išao takvom silinom da je vatru otvarao iz stojećeg stava. Pomoćnike je tako vaspitavao da ne smiju ostati iza njega i oni su uz njega postajali hrabri, jer im je on ulivao sigurnost svojim primjerom.

Sve savjete drugova i starješina je odbijao. Savjeti da se čuva, da bude razuman, da ima mjeru u hrabrosti su ga toliko razjarivali da je prijetio »da će se odvojiti od čete i sam se boriti«. Nije htio da bude starješina — komandir odjeljenja ili voda.

— Neka, neka, volim ja slobodu manevra — podrugljivo i oporo je odbijao da bude rukovodilac. — Vi mene hoćete da stavite iza voda. Ne da se Lazija! — mahao je glavom.

/Nezgodan je bio i u logoru, između borbi. Odbijao je da ide na stražu, smatrajući da je to za neborce i one koji se plaše. Hranu je bacao i psovao kuvare ako mu je bilo malo. A mogao je mnogo da pojede. I tako slatko je jeo da su mu debele usne samo mljaskale. Uzimao je sebi za pravo da u hrani prima dodatak i da mu se daje onoliko koliko on zasluži u borbi.

Samovoljan i plahovit u borbi, povučen u sebe na maršu i odmoru, ljutit ako je gladan, oštar prema onim drugovima koji se kolebaju i popuštaju u borbi, osjetljiv na kritiku, tvrdoglav, samouvjeren, neustrašiv, ali i nepovjerljiv na savjete drugih.

Pasi ja mu je bila da uđe u tajne svakog pješadijskog oružja, da nauči njime rukovati. Tako je u nedostatku vojnika u četi primio mali ručni minobacač, pored »šarca«. Pomoćnici su ga nosili. Po potrebi u borbi upotrebljavao je čas »šarca«, čas minobacač. Granate je spuštao na cilj »kao rukom«. U jednoj borbi kod Kotor-Varoši,

na brdu Badnjevim, u prvim jutarnjim časovima septembarskog dana, našao se sa četom na položaju. Šumu i položaj čete Obavila je gusta magla. Neprijatelj se privukao i iznenada opkolio čet. Prvi metak je ispaljen. Borba je počela. U neposrednoj blizini, u gustom magli, čuo je razgovor grupe neprijateljskih vojnika. Onako još bunovan, bez predomišljanja, namjestio je mali minobacač među noge i pustio prvu granatu. Cilj je pogođen. Onesposobljen je neprijateljski minobacač, a posada je izginula. Zatim je prihvatio »šarac« i nemilosrdno sipao kuršume u maglu iz koje su se jedva vidjele varnice odbleska neprijateljske vatre. Četa se probijala kroz obruč. Lazija je uzeo puškomitraljez »brno« od svog ranjenog druga i metnuo ga preko leđa kao konjički karabin, a »šarcem« se probijao i čistio ispred sebe prepreke. Kad se četa sakupljala na zbornom mjestu Lazija je došao sa dva puškomitraljeza. Nosio ih je na ramenima, a pomoćnici su išli za njim. Titovka mu je bila ostala negdje na grani, razbarušena kosa mu pala po čelu, bos, pocijepan i moker do kože, crn od gareži baruta, Lazija je ličio na crnca. Samo su mu se bjelasali zubi.

Ali i četa se sa njim ponosila. Malo ko je imao tako hrabrog puškomitraljesca. Znali su i komandir i svaki borac da neprijatelj neće proći gdje Lazija razapne svoj »šarac«.

Na jednom maršu koji je bio dug preko sto kilometara (od Drvara do centralne Bosne) Lazija je nosio puškomitraljez bez smjene. Uz to je nosio torbicu bombi i rezervne cijevi. »Brno« je ranije nosio kao lovačku pušku o ramenu, ili u ruci, a »šarca« je nosio preko širokih pleća, iza vrata, kao nekad čobanski štap.

Pred napad na Banju Luku, 18. septembra 1944. godine, Druga četa imala je zadatak da u zoru pređe rijeku Vrbas i da preda naređenje Trinaestoj krajiškoj brigadi, da preuzme položaje od nje kod sela Rekavica, obezbijedi obalu rijeke Vrbas i omogući prelaz glavnine Bataljona. Četa je krenula iz sela Krmina. Dok se spuštala niz strmu obalu prema rijeci, obasuta je jakom četničkom vatrom. Nije uspjela preći rijeku, nego se pod borбом povlačila prema glavnini Bataljona. Četnički napad

je bio tako masovan i koncentrisan da ga ni glavina Bataljona nije mogla zaustaviti. Kao pljeva iz planine Osmalče valjao se talas koji je luđački išao uz trubne znake na juriš. Naši minobacači su tukli četnički zgusnuti stroj na otvorenom prostoru, ali se on nije zaustavljao. Pokrenuli su nas u šumu prema selu Nemićima. Vikali su: »Nećeš, Balabane, ovdje paliti kuće srpske, ako si' ih spalio u Bosanskoj krajini!« Ilija Balaban je bio komandant našeg Bataljona. Očito, četnička lažna propaganda je uspijevala da kod di i eia stanovništva proširi glasine da je Balaban palio kuće u Bosanskoj krajini, mada su to u stvari činili četnici.

Ponestalo nam je municije. Stari, dobri i snažni kuvar Nikola Tešić uprtio je kazan od oko 100 kila u kome se kuvao pasulj sa svinjetinom. Nosio ga je uporno u borbenom poretku i vikao: »E nećete ...« U šumi ga je istresao na suvo lišće i naši borci su uzimali meso i jeli. Dok je četnička masa pomamno urlikala i pozivala na juriš, banjolučki odred im je preko Osmače udario u leđa. Raspršili su se kao nošeni olujom.

Ali zadatak se morao izvršiti. Treća četa je zamijenila Drugu. Istim putem poslije ponoći 19. septembra spuštala se rijeci Vrbasu. Četnika nije bilo. Duboku dolinu rijeke nizvodno od Krupe na Vrbasu prekrila je gusta magla. Četa se spustila do rijeke. Trebalo je pregaziti rijeku. Vrbas je hladan hućao u magli. Nedaleko, u vodenici, ukazalo se svjetlo. Pošli smo da se raspitamo kod vodeničara za situaciju i gazove na rijeci. Otvorili smo vrata. Vodeničar je zasipao žito u koš, a jedan četnik sa velikom bradom i puškom među nožama spavao je pored vatre. Kad smo ga probudili, sam je digao ruke uvis. Uzeli smo mu pušku. Imao je samo jedan metak u cijevi. Zapitan ima li još municije, odgovorio je:

— Taj jedini metak mi je ostao iz jučerašnje borbe. Čuvao sam ga za sebe, ako ustreba, ali ovako. ..

Četnika smo poslali komandantu Balabanu. On ga je pustio da ide kući, a vodeničar je pokazao gaz preko rijeke. Kako nam je rekao četnik, a i vodeničar, četnici su prešli poslije jučerašnje borbe na drugu obalu rijeke.

Zora se probijala kroz maglu. Lazija je sa desetinom prešao Vrbas i obezbijedio obalu. I četa je prešla. Uhvaćena je veza sa Trinaestom krajiškom. Ona je odmah izvršila pokret na nove položaje. Četa je ostala sama. Od Banje Luke jače ustaško-domobranske i četničke snage vršile su pritisak na Četu. Prihvaćena je neravnompravna borba sa nadmoćnijim snagama neprijatelja i vođena je cio dan. Ni korak neprijatelj nije napredovao. Položaj malobrojne Čete postajao je sve teži i teži. Na uzvišici iznad sela Rekavice Četa je okruživana sa svih strana. Borci su znali da od te borbe zavise prelaz snaga preko rijeke Vrbas i predstojeća akcija napada na Banju Luku.

Lazija se sa svojim »šarcem« premještao sa jedne na drugu stranu, obasipao neprijateljski stroj, odbijao ga i vraćao se na kritičnu stranu. Sve je to činio stojeći. I kad je neprijatelj poslije duže borbe odbijen, kad je okrenuo leđa i počeo se povlačiti, Lazija je izišao ispred šumice i sa boračkim zanosom otvarao vatru. Ali, kuršum ga je smrtno pogodio. Ugasilo se za uvijek srce hrabrog puškomitraljesca poniklog od krajiškog čobančeta. Četa je zanimemila. I borba je prestala. Neprijatelj se povlačio. Uz suze boraca, Lazija je sahranjen na posljednjoj čuki svog dugog borbenog puta.

Komandant Bataljona i cio Bataljon su sa druge strane obale slušali žestoku borbu i bespomoćno su očajavali i brinuli za Trećom četom. U popodnevnim časovima glavnina Bataljona se, uz borbu, prebacila preko rijeke. Pred noć orvi je stigao Trećoj četi komandant Bataljona. Kada je vidio borce, radovao se, ali je na njihovom licu primijetio tugu. Saznao je za smrt Lazi je i saučestvovao sa Četom u žalosti za puškomitraljescem koji je bio nezamjenjiv u Bataljonu. I Bataljon je cio žalio Laziju. Ali, nije bilo vremena da mu komandant i Bataljon posjete grob koji se još pušio. Ni Četa nije imala vremena da večera. Bataljon je, trčećim korakom, baš u pravcu kuda se neprijatelj povukao, jurio na izvršenje zadatka, na položaje za napad na Banju Luku. Dobijao se utisak kao da Bataljon juri da bi osvetio svoga puškomitraljesca Laziju, koji je ostao prvi i posljednji put iza stroja da čuva nijemu stražu u dubokoj pozadini.

Lazija Kerkez je poginuo 19. septembra 1944. godine oko 15 časova, sjeverozapadno 1.500 metara od sela Rekavice, na uzvišenju koje je pošumljeno visokim hrastovima. Brdo je sa sjeverne i zapadne strane čisto i preko te čistine neprijatelj nije mogao preći. Mnogobrojni pokušaji neprijatelja da se probije u toku dana bili su odbijeni žestokom vatrom iz Lazijinog puškomitraljeza. Kad je odbijen i posljednji pokušaj neprijatelja Lazija je sahranjen uz seoski put na sredokrači mjesta pogibije i sela Rekavice.

OBEĆANJE

ANECDOTE — ANEGDOTE

Došao Nikola Kotle kod Vase Trikića koji se nalazio na dužnosti predsjednika Vijeća NO u Drvaru. Taman što se pozdravio sa Vašom, u kancelariju predsjednika uđe dvije žene iz Mokronoga i upitaše drugove: »Ko je ovdje najveća vlast?«

Kotle pokaza rukom na Vasu. Kad one shvatiše da je Vaso predsjednik, priđoše pred njega i rekoše: »Druže Vaso, ko boga te molimo, eto uzeo si vlast, pa daj nam po jedan bronzin, jer nemamo u čemu da kuhamo puru.«

Vaso se snađe i kaže: »Samo malo sačekajte, drugarice. Ja sada bronzina nemam, ali čim mi zemlju oslobodimo, napravimo fabriku bronzina, pa ćemo dijeliti i davati ljudima, a vas ćemo staviti na prvo mjesto.«

ILIJA RADULOVIĆ

OD BANJICE DO DUNAVA

Bila je noć 14/15. oktobra 1944. godine. Treća proleterska krajiška brigada, kao drugi ešalon Prve proleterske divizije, spuštala se od Banjice prema Slaviji. U zoru 15. oktobra, 5. bataljon je već bio kod zloglasnog banjičkog logora čije su kapije bile širom otvorene. Bio je prazan, ali su tragovi stajali: zidovi poprskani krvlju rodoljuba — mučenika i tamne ćelije od kojih je hvatala jeza. Tada još nismo znali koliko je ljudi ovdje pobijeno samo zato što su voljeli svoju zemlju!

Bataljon je produžio ka Slaviji. Pred nas je izašao komandant Divizije Vaso Jovanović i naredio Bataljonu da krene Zorinom ulicom, da produži kroz Aleksandrovu ulicu i očisti je od neprijatelja.

— Ruski tenkovski bataljon će vam pomoći. U ovom pravcu ide i vaša Brigada ... — reče komandant.

Zgradu po zgradu, ugao po ugao, zauzimali su naši borci, izbivši brzo u Aleksandrovu ulicu. Tu smo naišli na grupu naoružanih civila i nekoliko pripadnika vatrogasne i saobraćajne policije. Dok su nam oni predavali svoje oružje, 3. četa je pozadi Svetosavske crkve naišla na komandu Nedićeve žandarmerije koja nije htjela da se preda. Komandiru čete Mili Latinoviću je naredeno da sa svojom jedinicom odmah napadne zgradu i sve razoruža. Kad je komandant žandarmerije vidio jedan naš vod na kapiji, a dva oko zgrade, poručio je komandiru da želi da pregovara, sa nekim od naših viših komandanata, jer on želi da postavi neke uslove.

— U ovom momentu nemamo vremena za duge razgovore, a još manje za uslove — reče Mile i dade znak da vod krene prema kapiji.

Zbunjeni prodorom naših boraca i nemoćni da ma šta učine, žandarmi položise oružje, a sa njima i njihov komandant, pukovnik Radulović.

— Za šta vam je služilo ovo oružje? — upita žandarme jedan naš borac pokazujući na složene puške?

Međutim, odgovora nije bilo.

Umjesto odgovora, žandarmi su počeli kidati kokarde sa kapa, bacati ih, izjavljujući da žele da stupe u naše redove, da idu u borbu da bi oprali sramotu.

— Za borbu je bilo i ranije vremena, a biće ga još. Mi ćemo vas sada predati odboru za sređivanje unutrašnjih prilika u gradu i tamo iznesite svoje želje, — rekli su im naši borci.

Komandir čete Mile Latinović doveo ih je u Štab Bataljona. Tada mi se javio njihov pukovnik i reče da smo rođaci i da vjeruje da ću ga razumjeti. Govorio je da ima 3,500.000 dinara i trkačkog konja koji već dvije godine odnosi Drvu nagradu na trkama.

— Sve bih vam to, rođače, poklonio, — reče pukovnik, — samo da me pustite ...

— Čuvajte vi to, rođače, trebaće vam. Nego, sada nam kažite ako znate kolike su snage Nijemaca tu ispred nas, gdje su im bunkerji? Sve što znate, recite.

Dobili smo naređenlje da te noći 15/16. oktobra ostanemo gdje smo, a sutra ćemo dobiti novi zadatak. U našoj neposrednoj blizini nalazila su se dva skladišta njemačkih uniformi koja su nam dobro došla da obučemo borce iz Tamnave i Kolubare, koji su nedavno došli da popune naše redove, a u dosadašnjim borbama su se pokazali kao veoma hrabri borci. U neko doba noći Bataljon je dobio naređenje da odmah pođe niz Gundulićev vijenac, prema Zavodu za izradu vojne odjeće, Kalemegdanu i Električnoj centrali na Dunavu i usput očisti ulice i zgrade od ostataka neprijatelja.

U zoru je Bataljon već tiho napredovao. Mirko Knežević, bivši đak tehničke škole u Beogradu, pokazuje nam kuda se najlakše prilazi objektima koje drže Nijemci.

Pretresamo svaku veću zgradu. Paralelnim ulicama ide 4. bataljon. Oni nailaze na veći otpor. Čujemo borbu. I mi se srećemo s Nijemcima, ali do borbe ne dolazi, jer smo mi u njemačkim uniformama. Misle, valjda, da smo njihovi.

Brzo smo stigli do zgrade Zavoda za izradu vojne odjeće. Tu smo sačekali vatrom oko 200 njemačkih vojnika koji su se povlačili pred Četvrtim bataljonom. Oni su tek tada vidjeli ko smo mi, ali je bilo dookan. Ispred same Centrale smo izvršili raspored Bataljona za napad. Prva četa je dobila zadatak da zauzme Električnu centralu, sačuva je od eventualnog uništenja i oko nje očisti prostor. Druga četa trebalo je da zauzme zgradu »Obnove« i izađe na desnu obalu Dunava da bi spriječila povlačenje Nijemaca, dok je Treća četa dobila zadatak da ovlada zgradom Zavoda za izradu vojne odjeće i da udara po Nijemcima koji odstupaju ispred 4. bataljona.

Borcima Treće čete je bilo najteže, jer su prilazi zgradi Zavoda za izradu vojne odjeće bili tučeni snajperima, mitraljezima i minobacačima sa Kalemegdana. Druga četa je brzo izvršila svoj zadatak, dok se Prva uopšte nije čula. Krenuo sam u pravcu Centrale da vidim šta se tamo dešava. Išao sam preko ledine zarasle u travu. Bio sam sâm. Zurio sam. Odjednom, na desetak metara ispred mene, ugledah rov u kojem stoji sedam Nijemaca sa puškama i mitraljezom. Stadoh kao ukopan. Pogledah lijevo, desno. Od oružja sam imao samo pištolj i to u futroli. Čudio sam se zašto ne pucaju. Pogledah još jednom, pa nagnuh da bježim. Trčao sam iz sve snage. Čuo sam kako njemački vojnici trče za mnom. Hoće, valjda, živog da me uhvate. Odjednom čujem rafal u neposrednoj blizini. Ne čujem više njihove korake. Nisam znao šta se događa. Jednog momenta ispred sebe ugledah našeg Alojza, Slovenca iz Primorja, krupnog i visokog momka. On je rafalom iz svog šarca prekinuo onu ludu trku. Nekoliko njemačkih vojnika je palo.

Ipak sve se dobro svršilo. Ali mene je i dalje interesovalo šta je sa Prvom četom? Uputio sam se prema njoj da vidim, no drugim putem. Sad sam oprezniji. Kad sam tamo stigao, borci su još čistili utvrđene zgrade i vodili borbu. Zatim je došao silovit juriš na Nijemce u

rovovima ispred Centrale. Nijemci su se povukli. Mnogo ih je poginulo. Mi nismo imali žrtava. Četa je zauzela Centralu.

— Zadatak je izvršen. Centrala je u našim rukama, neoštećena. Dva borca su samo lakše ranjena — javljao je komandir Jovan Morača.

Nastao je kratak predah. Načelnik Štaba Brigade Milan Đukić, koji se tu zatekao, pravio je šalu na moj račun.

— Pobre, šta ono bi sa tobom? Ala grebeš ispred Nijemaca!

Nisam uspio ni da mu ispričam šta se dogodilo, a naš razgovor prekinuše eksplozije. Dvije granate njemačkih minobacača sa Kalemegdana eksplodirale su nedaleko od nas. Parče granate rani u nogu Milana Đukića, načelnika Štaba Brigade, a komadić gvožđa malo zakači komesara našeg Bataljona Mirka Kneževića. Treća četa još nije bila zauzela zgradu Vojne odjeće. Vodila je žestoku borbu na samim prilazima. Vidim da će teško ići i da će poginuti mnogo boraca. Nijemci strahovito tuku. Zatražih pomoć od ruskog tenkovskog bataljona, ali mi njihov komandant reče da momentalno ne mogu odvojiti ni jedan tenk. Morali smo sami, bez pomoći tenkova, da krenemo u napad. Plaćali smo krvlju svaki korak, zgradu, svako utvrđenje. Prilikom juriša na bunkere ispred zgrade Vojne odjeće izgubili smo nekoliko odličnih bombaša.

Negdje oko 20 časova Ruse je neko pogrešno obavijestio da su Nijemci izvršili protivnapad i odbacili naše snage od Električne centrale i Dunava. Nekoliko granata iz kašuća palo je ubrzo na položaje Prve i Druge čete i ranilo nekoliko boraca. U tom času na desno krilo Petog bataljona stigao je i naš Drugi bataljon. Preko noći Nijemci su nekoliko puta polazili u protivnapad, ali bez uspjeha. Njemačke kolone, koje su preko Zvezdare htjele da se probiju u Beograd, morale su da mijenjaju pravac.

Osvanuo je 19. oktobar. Trebalo je da zauzmemo još dva utvrđena bunkera i zgradu Vojne odjeće. Komandir 3. čete je dobio zadatak da sa svojim bombašima to odmah svrši ne čekajući ni na čiju pomoć. Zaista, neprijatelji u bunkerima brzo je začutao. Uz pomoć Četvrtog bataljona predveče smo zauzeli zgradu Vojne odjeće.

PONOVO U ČETNIČKIM RUKAMA

Često sam od skojevaca i omladinaca iz sela dobijao obavještenja da me četnici traže i da se raspituju za mene. Uprkos tome još više sam razvijao aktivnost SKOJ-a i USAOJ-a u selima, rasturao materijale sa Drugog kongresa USAOJ-a u Drvaru, pripremao sabotiranje četničkih zborova i akcija za sakupljanje sijena, bojkot četnika i pripremanje omladine da ubjeđuju pojedine četnike koji se vraćaju kućama, da im govore o napredovanju Crvene armije i partizana. .. Sām sam lično, samoinicijativno, ubjeđivao četnika Dragu Latinovića, prvog komšiju iz mog sela, inače ranijeg desetara u partizanskoj jedinici do proljeća 1943. godine, koji se kasnije pokolebao i zbog malodušnosti pristupio četnicima.

Sa četnikom Latinovićem razgovarao sam u uvali niže moje kuće, u prisustvu desetak seljaka, kopača, među kojima je bila i sestra Latinovićeve — Jelka, skojevka, moj otac Jovo, član KPJ i još nekoliko skojevaca. Svi kopači su podržavali moje riječi da se Latinović i svi četnici, koji su zbog malodušnosti prebjegli iz partizana, ponovo vrata u partizane. Nismo se »razumjeli«, on je ostao pri svom da će zapadni saveznici poslije rata »zaštititi četnike«.

Prijetnje četnika, koje su mi tih jesenjih dana 1944. godine prenosili omladinci i skojevci, zaista su se i obistinile ...

Ne sluteći zlo, u drugoj polovini septembra 1944. poslije sastanka Opštinskog komiteta SKOJ-a za Bosanski

Petrovac, podijeljen je materijal sa Drugog kongresa USAOJ-a s tim da ga ilegalno prenesemo do skojevaca i omladine. Ja sam bio zadužen da ga podijelim u selima Kolunić i Revenik, dva velika paketa brošura da još u toku noći prebacim do ovih sela i uručim skojevcima. Pomogao mi je skojevac Stevo Tubić iz Medenog Polja, a odlučio sam da jedan dio obaveze prebacim i na oca Jovu, iskusnog člana Partije i ilegalnog radnika. Stevo Tubić i ja krenuli smo kroz šumu Osječenicu prema selu Reveniku, usput smo slučajno sreli mog brata Slavka, koji je čuvao stoku, pa sam po njemu poručio da otac izađe u šumu kod Kućišta, gdje ćemo ga sačekati... Čekajući oca, razmišljao sam kako bi bilo lijepo da i ja sad mogu da odem kući, da jedem toplu vareniku koju mati sprema svake noći, da legnem u krevet, sa ocem bezbrižno da prevozim žito . . . Ovo je ipak bio rat i ovakve misli bile su samo san. Susret sa ocem bio je srdačan, ali i ozbiljan, pun tajanstvenosti. Rekli smo da nosimo materijal i da ga treba još u toku noći uručiti sekretaru aktiva SKOJ-a u Reveniku Cedi Rakiću i predsjedniku USAOJ-a u Reveniku Anici Bijelić, s tim da ga oni dalje prebace u Donji Kolunić — Boji Bogdanović, koja se povukla u duboku ilegalnost zbog toga što su je četnici kontrolisali.. . Poslije ovog »službenog razgovora«, otac mi je kratko rekao da je mati nešto slaba, predložio mi je da svratim do kuće, pa onda dodao da se četnici puno raspituju za mene i da je kuća pod prismotrom. Složili smo se, na kraju, da bi najbolje bilo da ne idem kući nego u svoju bajtu, tajno skrovište u šumi. Otac je otišao sa paketima materijala ..

Vraćajući se u svoj'u bajtu, navratio sam u kuću Dane Rakića, kod dobre i za mene uvijek susretljive Boje, snahe starog Dane. Večerao sam kod njih i htio poći u bajtu, ali sa Bojinim sinom Brankom otišao sam na spavanje u njihovu pojatu. Plašio sam se da bi nas četnici mogli iznenaditi, ali sam se postidio na Brankovu primjedu: »Ako se bojiš, nemoj ići« i, ipak, pošao sa njim u pojatu ...

Ujutro, poslije zaista prijatnog spavanja, kad sam izašao i pozdravio domaćine, zagrmjeli su puščani i mi-

traijeski meci iz šume. Zgrabio sam pušku i potrčao u šumu. Branko je preskočio ogradu i takođe nestao. Želio sam što dalje u dubinu šume. Kad sam mislio da ću se spasiti, cijev četnika Drage Rokvića iz Bujadnica ispriječila se na mojim grudima. »Ruke uvis!« — povikao je. Brzo su me opkolili. Nije bilo izlaza za mene ...

Strgali su sa mene opasač, petokraku, pretražili sve džepove i ispitivali me ko je trčao sa mnom. Rekao sam da nisam vidio ko je to bio (a baš u to vrijeme pojavio se sredovječni čobanin Đukan Latinović), možda je to bio Đukan — rekoh. Četnici su povjerovali ... Povelili su me prema kući Dane Rakića, tamo gdje sam i noćio. Vidim da je velika vojska angažovana da opkoli ovu kuću i da me uhvati. Dok smo se kretali blatnjavim putem, primijetio sam još veću kolonu četnika koji su dolazili od kuća Mirkovića, vodili su tri moja druga sa kojima sam boravio u tajnoj bajti — Miloša Srđića-Sucu, Branka Mirkovića-Aćimova i omladinca, predsjednika USAOJ-a u Koluniću Miću Bosiočića. Intimno sam osjećao izvjesno olakšanje videći i drugove ...

Doveli su nas do kuće Nike Mrkića, postrojili i raportirali četničkom vojvodi Rokviću: »Brate vojvoda, zarobili smo četiri partizana, a među njima je i Trnjaković Dušan.« To naglašavanje za mene bilo mi je jasno, kao i ranija upozoravanja skojevaca i omladine.

Očekivao sam batine od četnika zbog ubijenih im drugova kod moje kuće, tim više što sam njihovog vojvodu Manu Rokvića poznavao još od 1941. kao naprasita i prijeka, kasnije i kao zločinca. Pitao je ko je Trnjaković. Javio sam se. »A ti li si taj što nam ubi najboljeg borca Miću Rakića i rani Srelu Latinovića?!« Počeo sam se pravdati, ali me je prekinuo najgorim psovkama. Onda se uputio do ostalih drugova zarobljenih, ispitujući ih ko su i šta su. Pitao nas je sve za skriveni mitraljez u šumi, koji je branio ranije aerodrom u Medenom Polju. Niko nije htio odati. Istina, nije nas dugo ni ispitivao, jer je u međuvremenu otkrio mitraljez; htio je samo da nas isprovocira.

Četnici su nakon toga pošli do kuće Lukačeve, gdje je trebalo da svi seljaci donesu hranu za četničku gozbu

— tako su im ovi naredili — a jedna kolona četnika uputila se sa nama kućama Mirkovića. Rekli su: »Idemo klati jednog odbornika!« To je bila naredba vojvode Rokvića. Pomislio sam da su uhvatili Jandriju Lukača ili Nenada Mirkovića, koji su se skrivali sa mnom zajedno u bajti...

Kod kuće Mirkovića čekalo nas je iznenađenje. Pred kućom — skojevke Ljubica i Mara, sestre Brankove. Iz kuće izlazi četnički komandir Čedo Tubić, mašinka mu u desnoj ruci i pita ko je Trnjaković. Ne sluteći zlo, kažem da sam to ja. Kao divlja zvijer ustremio se istog trenutka na mene, psujući me i govoreći: »Ti si taj što si nam ubio najbolje borce Miću Rakića i ranio Srelu Latinovića i Radu Dukića.« Udarao me je mašinkom po rukama, ramenima, glavi. . . Pao sam u nesvijest, nšta više nisam znao .. *

Dolazeći kasnije svijesti, ugledao sam Ljubicu i Maru, prale su me i čistile, zatim zarobljene drugove koji su mi pravili hlad, donosili mi vodu da pijem. Izašao je stari Nikola Mirković, otac zarobljenog Branka, i pozvao nas u kuću da jedemo. Obratio se i četnicima, stražarima, rekavši da je to odobrio vojvoda. Oni su sumnjivo vrtili glavom, ali se nisu protivili. U kući — puno četnika, odmaraju se i puše. Sjeli smo svi za sto i počeli jesti, osim mene. Od silnih bolova nisam mogao ni pomisliti na jelo .. . Skojevke Ljubica i Mara trpale su prvo meni, a zatim i drugim drugovima lješnike, što su četnici pratili prijetnjama.

Dok se objed još nije ni završio, neko je naredio pokret. U koloni po jedan povelili su i nas prema kućama Rakića i Mrkića. Idući preko brda Sadikovača. povrh kuća Kesića, izlazeći na put koji vodi kući Dane Rakića, pri-

* Poslije su mi pričali u zatvoru da su skojevke Mara i Ljubica vrisnu'le čim je Čedo Tubić prvi put zamahnuo da me udari, pa su utrčale u kuću, gdje je bio i vojvoda. Relkle su mu šta su vidjele, a vojvoda je odmah naredio da prestane da me tuče pred narodom i ukućanima Aćimovim. Četnik Tubić — kažu — upravo je htio da puca u mene, kad je intervenisao vojvoda. Pun ljuštne i na vojvodu, nerado je odustao od ubistva ...

mijetio sam siluetu moje majke i vidio da narice. Pro-
lazili smo upravo pored nje. Kad me je ugledala, briznula
je u plač, zagrlila me. Steglo mi se u grlu, suze su mi
navirale, samo sam joj rekao da se skloni, da je ne ubiju.
Četnik koji me je pratio, uhvatio ju je za ruku i odvuкао
u stranu. Posrnula je, pala, ali i dalje joj je pogled bio
upućen prema meni ... Još jednom sam se okrenuo da
je pogledam, dok je nisam izgubio na vidiku; primijetio
sam da se uputila kući starog Dane Rakića.**

Kod kuće Lukačeve četnici su se razmilili, očekujući
ručak koji je, po njihovom naređenju, trebalo da donese
cijelo selo. Prozivali su ko je šta donio, ko je zakasnio ...
Dok su žene čekale da četnici završe ručak, primijetio
sam među njima majku i staru Sokicu Rakić. Znao sam
da su došle da intervenišu za mene, pa sam se stidio toga,
bio sam gotovo bijesan, jer sam znao da će im to biti bez
uspjeha. Nešto su se dogovarale sa ženama i nekim čet-
nicima koje su poznavale. Savjetovali su im da ne pri-
laze vojvodi dok ne odspava... Kad se vojvoda probudio,
prišle su mu i molile ga za mene. Cuo sam kako je čet-
nički vojvoda promrmљao da neću biti strijeljan, a za
ostalo — šta bude. Zene su mu govorile da ja i nisam
bio kod kuće kad su njegovi četnici poginuli, da s tim
nemam veze ...

Kratko vrijeme poslije ručka, kolona četnika krenula
je u četnički logor u Bosanskom Petrovcu, vodeći i nas.
Stigli smo u sami sumrak, logor četnički je bio kod kuće
Šeledove. Nas zatvorenike zatvorili su u »gornicu« (soba
pod krovom), u kojoj je bilo malo slame, a rogovi od
krova kuće bili su poprskani krvlju. Shvatili smo da su
tu prije nas bili mnogi zarobljenici, da su mučeni. ..

Ubrzo su mene pozvali u kancelariju. Vojvoda je
sjedio u lijevom uglu, za radnim stolom. Ostale četničke
starješine sjedile su desno, na drvenoj klupi, pored kre-
veta. Naredili su mi da pridem bliže stolu. Pokazali su
mi nekakav spisak imena, govoreći da su to moji sarad-

** Razmišљao sam o tome zašto se mati uputila kaći Dane
Rakića. Vjerovaitno zato što je Dane bio rođak poginulog četnika
Miće Rakića, a tu je stanovala i Sokica Raikić, hrabra žena.

nici sa terena, i upozorili da govorim istinu, jer je to, navodno, bolje za mene i zato što sve znaju.

Pitali su me gdje se nalazi Jandrija Lukač, predsjednik Opštinskog odbora Bosanskog Petrovca, gdje Milan Sikman, član Opštinskog odbora, Mile Latinović, sekretar partijske organizacije za Kolunić, skojevski rukovodilac Anka Kaćunić, Dragica Đukić i drugi. Odgovarao sam da ne znam i da su vjerovatno u šumi.

Pitali su me da li sam ja skojevac i skojevski rukovodilac. Odgovorio sam da jesam.

Priznao sam da održavam skojevske sastanke, da sastancima prisustvuje sva omladina, pa i braća i sestre četnika, da mi u tome niko ne pomaže već to sam činim. Na moje iznenađenje, vojvoda je primao takve moje uopštene odgovore i tihim tonom ispitivao. Ostale četničke starješine sjedile su kao mumije, niko ni riječ nije rekao.

Ovom ispitivanju prisustvovali su četnici Bogdan Čup, Čedo Tubić, Dmitar Đumić i neki koje nisam poznavao.

Na kraju ispitivanja vojvoda je rekao da kažem i ono što oni ne znaju, jer je »to bolje za mene«. Rekao sam da nemam ništa više. Naredio je da me odvedu u zatvor, a onda su pozvali ostale zarobljenike — Miloša Srdića-Sucu, Miču Bosiočića. Branka Mirkovića, borca XVI krajiške brigade, nisu nikako ni pozivali na ispitivanje.

Od Miće Bosiočića, koji je posljednji ispitivan, saznao sam da smo ja i on osuđeni na ropstvo u Njemačkoj, a Miloš i Branko da izvrše neki zadatak i onda će biti pušteni. Kakav zadatak — to vojvoda nije rekao.

Odlazak u Njemačku, makar i ropstvo, ulio mi je tračak nade da ću uspjeti u bjekstvu u putu. Drugog dana trebalo je već da budemo predati Nijemcima. Cijeli dan bio sam nervozan i uznemiren, nekoliko puta izlazio sam u poljski WC da bih vidio kakva je žica kojom je ograden krug. Približavala se i ta posljednja noć, osluškivao sam očekujući zvuk motora kamiona koji će doći po nas.

Logor se utišao, četnici su vjerovatno polijegali. U neko doba noći zazvonio je telefon u drugoj sobi od sobe vojvode Rokvića. Javio se dežurni, čuo sam razgovor. Javljala se njemačka komanda, tražila je vojvodu. Nakon

toga, probuđen, dolazi vojvoda i kaže: »Ne mogu dati ljude ako nam nećete dati odjeću i obuću za njih, jer je vojska gola i bosa!« Shvatio sam da su Nijemci tražili četnike za neku akciju, vjerovatno da prate Nijemce u povlačenju sa Oštrelja. Dijalog se završio vojvodinim riječima da »i on njega ne priznaje kao prostog seljaka«, bacivši telefon na pod i naređujući dežurnom da diže vojsku, psujući »majku švapsku« i govoreći da je došlo vrijeme da se i s njima obračuna. Nastala je gužva u kasarni, četnici su se dizali i u najvećoj tajnosti, bez svjetla, postrojavali na poluglasne komande. Neko od četnika obavještavao je vojvodu da su se njemački topovi, koji su bili blizu kasarne, povukli u grad i da je njemačka straža sa kapije na cesti prema Bihaću takođe povučena u grad. Vojvoda je samo odgovorio: »Neka, samo što prije da izađemo iz grada — žice!«

Sve to ulivalo mi je nadu da ćemo u takvoj gužvi prije uspjeti da pobjegnemo, ali i strah da bi nas vojvoda mogao pobiti da nas se oslobodi. Kad su mu donijeli »brzi šarac«, kako je vojvoda zvao njemački puškomitraljez sa dva doboša, krenuo je niz stepenice ... To me je oslobodilo straha i ponovo vratilo nadu. U međuvremenu, vojska je krenula, a ostavili su na straži još jednog vojnika, četnika. Izgleda da su se i stražari plašili nas, nosili su puške »na gotovs«.

Grozničavo smo razmišljali tražeći izlaz, možda da napadnemo stražare i otmemo im oružje. Nije se moglo, jer su vrata bila zaključana katancem. Da razvalimo vrata, sigurno bi nas sve pobili...

Iz razmišljanja trgli su nas koraci stepenicama, a zatim i glas koji nam je bio poznat. Bio je to četnički intendant Jovo Bosiočić, inače stric zarobljenog Branka. Rekao je stražarima da nas povedu. Otključali su vrata, a zatim u koloni po jedan pošli smo bihaćkom cestom, poslije toga skrenuli prema izvoru Pećine, na sjenokosu ispod sela Rašnovca. Kod Pećine se kolona zaustavila, dobili su svi voljno, a nas su odveli do jedne gomile i tu naredili da sjednemo, okrenuvši leđa jedan drugom. Slušali smo o čemu četnici razgovaraju. Govorili su da nije dobro šta radi vojvoda, jer su Nijemci u gradovima,

a partizani u šumi i kuda će oni nakon toga. To su bili stariji četnici Vid Prpa, Luka Radulović i drugi, dok mlađi nisu smjeli da tako nešto pričaju. U to vrijeme vojvoda nije bio prisutan, bio je na brdu, očekujući reagovanje Nijemaca.

U svanuće, vojvoda je napao četnike koji su o njemu onako govorili. Govorio je da ih je i do sada vodio i da nikom nije »falila dlaka s glave« i da će ih i dalje voditi. Nakon toga se smirio, malo prilegao, a zatim je naredio pokret. U međuvremenu smo mislili da bi mogli da ga napadnemo, otmemo mu oružje i da ga ubijemo, ali smo se brzo ohladili, jer pored takvog broja četnika ne bismo uspjeli ni doći do vojvode.

Kolona je krenula u pravcu Erendića kuća, gdje je čekao pripremljen doručak. Nakon toga je vojvoda postrojio četnike i rekao im da smo i mi zarobljenici mogli čuti kad je rekao: »Idite kućama, pozdravite se, noćas krećemo iz Petrovca.« Bilo mi je jasno da se Nijemci i četnici povlače iz Petrovca u Bihać i poželio da to javim partizanima kako bi ih presreli. Četnici su otišli kućama da se pozdrave, a sa nama su i dalje ostala dvojica čuvara. Ostala je i nekolicina drugih četnika, sa kuvarima, koji nisu bili iz tog kraja.

Cijeli dan proveli smo kod kuća Erendića, u voćnjaku. Posjetili su me otac i tetka. Nisu mogli ni kod koga da interвениšu. Rekao sam ocu o namjerama četnika s tim da to prenese našim najbližim operativnim jedinicama. Ali u to vrijeme, u blizini se nalazio samo Petrovački bataljon, znatno slabiji i po broju ljudstva i po naoružanju, i od četnika, i od Nijemaca ...

Kad su se četnici vratili, čuo sam da pričaju da su rođaci vojvode Rokvića, Drago i Ljubo, pobjegli u partizane. Drago je do nedavno bio u četnicima i on me je prvi dočekao s uperenom puškom kad su me hvatali.

Vojvoda se kasnije vratio sa grupom četnika, dolazio je od kuće Mirkovića, od svojeljubavnice Savke, koja je takođe pošla sa četnicima.

Tek trećeg dana nakon svađe četnika i Nijemaca uspostavljen je kontakt sa njemačkom komandom i četnici su ponovo, ali oprezno, kasno uveče ušli u svoj logor. Izgledalo je kao da napadaju grad, išli su s desne strane

ceste, kanalom u koloni po jedan. Shvatio sam da nisu vjerovali Nijemcima. Na samom domaku grada, kolona je stala, dok je vojvoda pregovarao sa predstavnicima njemačke komande. Tu pauzu iskoristio sam da četnika, koji je bio do mene — Dušana Dukića, zvanog Bobarac, upitam sasvim tiho šta misli šta će biti sa nama, bi li prešao u partizane. Budući da sam ga dobro poznao, rekao sam mu da bi mogao bježati u partizane, da je zaveden u četnicima, da bi ga partizani rado primili kad bi i nas izbavio. Rekao je da bi rado išao u partizane, ali se plaši za sebe.

Kasnije je kolona krenula i ponovo smo ušli u četnički logor. Četnici su očito bili dobro raspoloženi, svirali na usne harmonike, igrali. Primijetio sam da četnici, posebno stražari, ne motre mnogo na Miloša, Branka i Miću. Miloš se upravo vrtio oko jednog motora, pokušavao je da ga upali. Izgleda da je on najstručniji među svima. Za čas napušta motor, prilazi mi i kaže da će pokušati da upali motor, pa ako uspije, da mu ja priskočim iza leđa i da bježimo. Ja se smješkam i ne vjerujem. Stražari i dalje motre na mene. Naravno, ništa nije bilo od cijelog ovog plana. Poslije večere, četnici su nas ponovo zatvorili u potkrovlje.

Sutra smo, negdje oko devet sati, na molbu, ipak izašli na sunce. Nije bilo vojske, osim grupe kuhara. Gledali su prema kućama rođaka vojvode Rokvića na Bujadnicama odakle se dizao veliki tamni dim. Bilo je jasno da je vojvoda Rokvić zapalio kuće svojih rođaka koji su otišli u partizane ...

Ostali smo vani dugo, čak i ručali, a neposredno pred dolazak četnika, morali smo ponovo u zatvor. Usput smo šapatom izmijenili nekoliko riječi. Čuli smo od četničkog intendanta da će nas vojvoda Rokvić natjerati da palimo muslimanske kuće i ubijamo Muslimane, a onda dozvoliti da idemo kud želimo. Dogovorili smo se da to ne učinimo, već da pokušamo napasti i ubiti onoga ko nas na to bude tjerao, a da onda pokušamo bjekstvo — ili smrt.

Pred sumrak čuli smo glas vojvode koji je psovao i ljutito vikao: »Gdje su ovi, hoće li bježati?!« Shvatili smo da misli na nas, ali ubrzo se umirio.

Sljedeći dan bila je nedjelja. Od Miće Bosiočića, koga je stražar puštao van, saznali smo da se Mićo Runić, četnik i pratilac vojvode Rokvića, ženi tog dana sa Slavkom Mirković i da je sva vojska otišla da se posljednji put pozdravi od svojih. Rekao nam je da nema nikoga u krugu kasarne osim nekoliko kuvara i našeg stražara. Tražili smo nakon toga od stražara da nas pusti na sunce, jer je unutra sparno. Stražar nam je udovoljio želji.

Stiže nam u posjetu majka Miloša Srdića, donoseći lješnike i druge darove. Obavijestila nas je da su mnogi četnici otišli u Gornji Kolunić na svadbu, da će ove noći otići iz Petrovca, zajedno sa Nijemcima.

Dok smo razgovarali, primijetio sam da nam prilazi jedan od četničkih kuhara, teturajući se. Vidjelo se očigledno da je pijan, pa sam se plašio da će nas zlostavljati i tući. Kad je stigao do nas, upitao je: »Šta vi čekate tu?« Šutjeli smo, a majka Miloševa je rekla da čekamo vojvodu da nas pusti.

»Ajte vi sa mnom, ja ću vas pustiti!« — rekao je kuhar pijanim glasom. Mi smo se zgledali, ne vjerujući svojim ušima, tražeći pogledom stražara. Nije ga bilo, negdje se izgubio.

Majka Miloševa prva se pribrala i rekla nam da idemo za kuharom. Pošli smo, a očekivali pucanj i uzvik »stoj« od stražara. Ništa se nije čulo, išli smo za kuharom prema kapiji. Dvjesto metara do kapije pretvorilo se u kilometre. Na kapiji, Nijemac i domobran. Pitaju — kuda. četnički kuhar nešto je promirljao, kao »pustite ih, oni idu«, što je domobran odobrio i otvorio kapiju. Četnik se zatim rukovao sa nama, ne govoreći ništa, i okrenuo se nazad prema kasarni. Shvatili smo da smo na domaku slobode. Išli smo mimo, a onda iza jednog brijega — trčeći što dalje . . . Miloš je nešto zaostajao, jer je imao povrijeđenu nogu, pa sam ga stalno sačekivao.

Jedino smo mislili na to da se ne susretnemo s četnicima koji su se već vraćali od svojih kuća u kasarnu. Kod Reveničkog jezera jedna grupa četnika, iz našeg sela, primijetila nas je, ali su samo upitali: »Kuda vi?« Brzim koracima nastavili smo dalje . . .

Naš dolazak kućama bio je iznenađujući i veoma radostan. Ipak, plašili smo se da vojvoda Mane Rokvić,

“nakon povratka sa svadbe ne pošalje patrolu četnika po nas u selo. To smo rekli i svim ukućanima kako bi bili spremni da svi bježe u šumu. Stariji muškarci su stražarili na pogodnim mjestima.

Ubrzo, u prvi sumrak, čula se buka motora i vidjelo se da je započeo »pokret« četnika i Nijemaca koji su se povlačili u Bihać. Cijelu noć čula se buka. U samu zoru, četnici su popalili nekoliko muslimanskih kuća u Bišćanima (dio grada Petrovca) i ubijali nedužne Muslimane. Bio je to još jedan dokaz da bi takvo zlodjelo tražili da učinimo upravo mi — zarobljenici — da nismo iskoristili pijanstvo jednog kuhara i već pobjegli. . .

PRISJELA PROJA

ANECDOTE — ANEGDOTE

Prva četa Petrovačkog bataljona vodila je borbu za proganjanje ustaškog utvrđenja u selu Spahićima proljeća 1944. godine. Tom prilikom je uzeo jedan borac, samovoljno, komad kruha u jednoj kući i otpočeo ga u hodu, kad se još borba vodila, da žvaće.

Primijetio to Drago Stojanović, zamjenik komandira čete i prekori borca zašto je samovoljno uzeo hljeb. Borac se nije pravdao već pride Dragi i dodade mu pola komada hljeba koji je držao u ruci.

Borba je prestala i Drago je počeo teškom mukom žvakati tvrdu i suhu proju. Primijeti to borac, pride Stojanoviću i reče mu: »Eto, vidi, druže Stojanoviću, kakav je to hljeb. Prisjeo ti, kao što je prisjeo i meni.«

DRAGO DUKIC

RAZORUŽANI CETNICI

Da bi brojčano ojačali, četnici samozvanog vojvode Mane Rokvića su poslije IV neprijateljske ofanzive i u toku 1943. godine, luđački jurili po selima Bosanskog Petrovca. Tražeći oružje na razne načine su maltretirali seoske odbornike, seoske stražare, ostavljene ranjene i bolesne partizane i pojedine dezertere koji su zbog velike osjetljivosti prema djeci i porodici koji su najčešće ostajali nezbrinuti na golom polju, napustili partizanske jedinice.

Kad bi prikupili oružje četnici su na silu i batinama gonili one koje su uhvatili, bez obzira na njihovu političku pripadnost, držeći se one: »Ajde Alija da je više vojske.«

Da bi spriječila četničko haranie i oduzimanje oružja po selima istočno i južno od Bosanskog Petrovca odnosno prisilno odvođenje ljudi u četnike, Komanda partizanskog petrovačkog bataljona formirala je septembra 1943. godine udarnu grupu u kojoj su se osim mene još nalazili: Ratko Stojanović, Mića Dukić, Drago Runić i Jovo Bogdanović.

Dobili smo zadatak da pokupimo svo oružje od odbornika, seoskih stražara, ranjenih i bolesnih partizana po selima Sekovcu, Vedrom Polju, Koluniću, Reveniku i Medenom Polju, da obilježimo i dovedemo sve što je sposobno za vojsku i da time spriječimo nasilno odvođenje ljudi u četnike. Naređeno nam je takode da pohvatamo i potučemo četnike koji krstare po Medenom Polju, Re-

veniku i Koluniću, kao i da pohvatamo četničke saradnike, obavještajce i knezove i da ih dovedemo u Komandu partizanskog petrovačkog bataljona u Bravski Vaganac.

Jedne oktobarske noći 1943. godine, krenuli smo iz Bravskog Vaganca prema Driniću, Bukovači, Barama, zatim pored kuća Budimirovih, prošli Vedro Polje i stigli u selo Kolunić.

U Koluniću ova udarna grupa je navratila kod vrlo aktivne i hrabre omladinke — skojevke Boje Bogdanović koju ni najteže četničke batine ni prijetnje vješanjem nisu pokolebale da radi za N'OB.

Boja nas je informisala o političkoj i vojnoj situaciji u Koluniću, kazala nam ko ima oružje, ko saraduje sa četnicima i koga treba povesti u partizane. Ona je, preko skojevske organizacije kojom je rukovodila u toku noći ispred nosa četnika, prikupila kajmak i mlijeko i dala nam da se najedemo. Produžili smo odmah dalje da uhvatimo živa četničkog stražara u logoru Bujadnice, potučemo četnike i nastavimo put za Medeno Polje.

Pri nailasku pored Mrkovinovića zidina, gdje su četnici logorovali, primijetili smo da nema ni jednog četnika. Najvjerovatnije je da su oni obaviješteni od nekoga iz porodice Počuć o našem pokretu i da su pobjegli za Petrovac.

iDa bi im nanijeli gubitke u toku dana, kad dođu u logor, pokušali smo da ručne bombe engleskog porijekla, postavimo na samom putu kuda će oni naići. Kao protiv vip ješadijske mine zakopali smo ih u zemlju, izvadili osigurače a na kašiku postavili zemlju i kamenje. Skidanjem kamenja s puta bombe bi trebale da eksplodiraju i pobiju četnike.

Pošto je ovo bio komplikovan i vrlo rizičan način postavljanja ručnih bombi, na intervenciju Miće Dukića i Drage Runica, koji su prigovarali i govorili da ni jedna vojska svijeta u I i XI svjetskom ratu nije postavljala ručne bombe kao protivpješadijske mine, odustali smo od ovog posla i produžili preko Koluničkog polja za selo Revenik. Ujutro smo stigli u selo Medeno Polje, u kuće Mrkića.

Partizanska porodica Mrkić, sa kojom se većina nas prvi put srela i upoznala, s puno radosti i žarke želje

nas je primila. Jer, poslije IV neprijateljske ofanzive, kad su se snage Sedme banijske divizije povukle iz ovog sela 6. februara 1943. godine, partizani više nisu dolazili u Medeno Polje.

Upoznali smo se sa omladinkom — skojevkom Draginom Mrkić, crnomanjastom, visokom i lijepo razvijenom djevojkom. Ona i Niko ispričali su nam grozote koje su četnici Mane Rokvića učinili sa njihovom porodicom u toku 1943. godine. Porodica Mrkić spremila nam je bogat doručak, a zatim smo zamolili Draginju da nam pozove predsjednika NOO Medeno Polje druga Jandriju Lukača. Draginja je zadatak hitno izvršila i preko veze, samoinicijativno, obavijestila veći dio omladine sela Medenog Polja da se u njenoj kući nalaze partizani.

Oko 10 sati u pošumljenoj dolini ispod kuće Mrkića sastali smo se sa Lukačem. Odmah poslije njegovog dolaska počele su da pristižu lijepe i razvijene omladinke sela Medenog Polja: Desa Kesić, Smilja Kesić, sestre Dragica, Smilja i Desa Đukić, Bosa Mrkić, Jelka D. Mirković, Dragica Lukač, Savka Lukač i omladinci Milan Lukač i Bogdan Šepa. U zajedničkom razgovoru svestrano smo razmotrili stanje i političku situaciju u Medenom Polju, nastalu dolaskom četnika na teren Bosanskog Petrovca, i donijeli odluke za akciju.

Predsjednik NOO Jandrija Lukač dobio je zadatak da pokupi svo oružje od odbornika, narodnih stražara i svih onih koji ga imaju, a omladina treba da budno prati pojavu i dolazak neprijatelja u selo, naročito četnika, i da nas o tome hitno obavještavaju.

Poslije dogovora i ručka povukli smo se u šumu Čučevo, više kuće Kesića, gdje smo i prenoćili.

Te noći na straži sa našim oružjem bile su skojevke: Desa Kesić, Smilja Kesić, Dragica Lukač i Draginja Mrkić. Vješte i hrabre, kao da su završile vojnu obuku, uopšte se nisu plašile četnika tako da smo mi bezljudno spavali.

Sutradan smo se osjećali tako slobodni kao da neprijatelja uopšte nema. Obišli smo gotovo čitavo selo, razgovarali sa majkama i očevima koji su kroz plač pitali da li su njihovi sinovi, koji su se nalazili u I krajiškoj, III krajiškoj i drugim brigadama živi. Razbijali smo čet-

ničku propagandu koju su širili četnici, naročito Srele Latinović i Mlado Karabuva koji su dezertirali iz I krajiške brigade, tvrdeći da su svi partizani izginuli na Neretvi i Sutjesci.

Narod ovog partizanskog sela, poslije stradanja u IV neprijateljskoj ofanzi i četničke najeзде poslije ove ofanzive, našim dolaskom kao da je bio preporođen.

U svakoj kući gdje smo došli, pored najtoplijeg prijema bili smo počašćeni i sa kajmakom, sirom, mlijekom, pršutom, tako da smo skoro čitav dan jeli.

Omladinke Desa i Smilja Kesić, Dragica Lukač, Desa i Dragica Đukić donijele su svakom od nas po vunene čarape i džemper od njihovog djevojačkog ruha kojeg su otkopale i zakopale ko zna koliko puta od 1941. godine, ko zna koliko puta su ga sakrivala po sjevernim padinama Osječenice od okupatora i domaćih izdajnika.

Kad smo obišli veći dio sela, više nismo spavali pod lijeskama na Cučevu nego u Kesićevoj pojati. Potpuno smo se raspasali i raskomotili, pokrili biljcima i plahtama koje su nam donijele Desa i Smilja i osjećali se toliko sigurni kao da nas niko ne može iznenaditi, pohvatati i potući. Divna je to bila omladina. Divan je taj narod Medenog Polja.

A Nijemci su logorovali na Medenoj Glavici u neposrednoj blizini sela i obezbjeđivali komunikaciju Vrtoče—Bosanski Petrovac.

Uveče pred Kesića pojatom, bez poziva se skupila gotovo sva omladina Medenog Polja. I stariji koji nas u toku dana nisu vidjeli: Mićo Šepa borac iz oktobarske revolucije u Rusiji 1917, Dmitar Đukić, Jandrija Lukač, Dušan Đukić i drugi. Održali smo konferenciju. Tema razgovora bila je NOB, pobjeda naših jedinica na Neretvi, proboj na Sutjesci i dolazak krajiških brigada u Bosansku Krajinu. To je bila najomiljenija priča, istina koja je vratila snagu i volju za život stanovnika ovog sela. Majkama i očevima, omladini, dokazali smo suprotno četničkoj propagandi, da nisu izginuli partizani na Neretvi i Sutjesci sa Vrhovnim štabom i drugom Titom.

Svi smo uzeli učešća u diskusiji, a naročito talentovani Ratko Stojanović koji je nešto kasnije postao i ko-

mesar. On je objasnio kapitulaciju Italije, napredovanje Crvene armije i neminovni pad fašizma.

Mića Sepa je objašnjavao da je Crvena armija nepobjediva, da treba izdržati još malo vremena i Rusi će biti kod nas.

Te noći na straži su bile sestre Đukić i omladinci Milan Lukač i Bogdan Šepa.

Ujutro, Dragica Lukač koja je osmatrala sa Kadinjače obavijestila nas je da četnička kolona, jačine oko 15 četnika, dolazi ispod kuće Josipa Mirkovića u Medeno Polje.

Nakon izvjesnog vremena došle su kod nas sestre Đukić i obavijestile nas da su Kolunički četnici Dragutina Mrkića došli u selo i zahtijevali od naroda da im spremi ručak. Možda će tražiti i večeru ako zanoće.

Pitali smo sestre Đukić da li je s njima Božo Mišćević. Odgovorile su da jeste.

Božo Mišćević je rodom iz Medenog Polja. Bio je partizan od 1941. godine. U IV neprijateljskoj ofanzivi, sa centralnom bolnicom NOV i POJ on nije evakuisan kao tifusar nego je, po odobrenju uprave partizanske bolnice, ostavljen kod svojih roditelja na liječenju. Uhvaćen je od strane četnika Mane Rokvića jula 1943. godine u Medenom Polju i odveden u četnički logor Bujadince. Kasnije je naoružan od strane četnika.

Međutim, ostao je odan NOB. Stalno je održavao vezu sa skojevskom i partijskom organizacijom Medenog Polja. Sa grupom zarobljenih, ranjenih i bolesnih partizana učestvovao je u pripremi neuspjele diverzije na »vojvodu« Manu Rokvića i njegove četnike u Bujadnicama.

Kao komandir grupe napisao sam cedulju Mišćeviću i pozvao ga da odmah pobjegne i dođe na Čučevo, više kuća Kesića. Cedulju sam dao Desi-Deji Đukić i naredio joj da, kako zna, preda cedulju.

Deja je bez pogovora uzela cedulju, stavila u njedra i otišla u selo.

U iščekivanju Deje, revolucionarna i temperamentna Desa Kesić predlagala nam je da idemo napasti četnike u selo, pa gdje ih nađemo i da će tom prilikom Mišćević najlakše pobjeći.

Ovaj prijedlog nismo prihvatili, jer je odnos snaga bio u korist četnika, a taj odnos bi bio još veći u njihovu korist, ako bi ih napali u selu. Tada bi im sigurno pritrčali u pomoć njihovi gospodari Nijemci koji su bili na Medenoj Glavici. Ako bi se razvila borba, stradao bi nedužni narod u selu jer bi Nijemci i četnici, poslije borbe, sigurno vršili pokolj nad golorukim narodom. Deja se vratila poslije podne i izvijestila nas da zadatak nije izvršila, jer je upala među Nijemce koji su došli sa Medene Glavice u selo, a koje ni mi nismo primijetili. Naime, kada je došla do kuće svoje strine Smilje Đukić, Deja je obaviještena da Nijemci i četnici traže Desu Đukić, Radu Lukač-Đurić i Bogdana Đurića. Da je ne bi uhvatili, Deja je brzo sakrila pismo upućeno Miščeviću u slamaricu, skinula se, zamotala glavu i legla u strinin krevet glumeći bolesnicu od tifusa. Nijemci su došli u kuću, Smilja im je rekla da ima u sobi bolesnicu od tifusa'

Nijemci su se brzo povukli jer su izbjegavali da ulaze u prostorije gdje su tifusari. Bojali su se dodira s njima.

Kad su Nijemci otišli iz sela i povukli se na svoje uporište, a četnici se razišli po kućama da bi ručali, Deja je ustala ali nije pronašla cedulju u slamarici. Uputila je djevojčicu — pionirku Bosu Đukić da pozove »četnika« Božu Miščevića, koji se nalazio kod svoje kuće, da dođe kod nje u kuću Smilje Đukić. Na poziv djevojčice »četnik« Božo je došao, a pošto nije mogla naći cedulju, Deja mu je usmeno prenijela zahtjev partizana da se odmah javi na Čučevo i da ga ona mora dovesti.

Miščević nije prihvatio poziv jer je strahovao da će mu, ako pobjegne, četnici potući svu familiju, oca, majku, braću i sestre. Molio je da mu se bjegstvo odredi za bolju priliku.

Na žalost, kasnije su mu domaći izdajnici i okupatori ubili majku, brata i sestru.

Nezadovoljan što nije dovela Miščevića, ponovo sam, u sumrak, poslao Deju i naredio da mora u toku noći dovesti Miščevića u dvostruke doline više kuće Jarića i da se s njim dogovorimo kako da pobjegne a da mu spasimo porodicu.

Deja je i ovog puta, bez pogovora, noću, prikriveno došla do kuće Bože Miščevića i u kući našla njegovu maj-

ku Milicu koja joj je rekla da se Božo nalazi kod komušaća Miščevića. Prikrivajući se uz ogradu, Deja je neopaženo stigla u neposrednu blizinu komušaća i četnika.

Prema figuri na mjesecini uočila je da je Božo — četnički stražar, privukla mu se i tiho ga pozvala: »Božo, Božo!«

Božo je čuo Dejin poziv, prišao joj i pitao je šta hoće. Ona mu je rekla da ima važnu poruku za njega. Božo joj je rekao da se hitno povuče uz plot i da čeka dok on bude smijenjen sa straže.

Kad je Boži došla smjena, prišao je Deji i s njom krenuo kod nas u dvostruke doline, iznad kuće Jarića. Stigli su u ponoć.

Nakon svestrane analize četnika i pojedinaca, došli smo do zaključka da pustimo Božu da se ponovo vrati četnicima da mu ne bi poklali porodicu i dogovorili se s njim da ćemo sutradan, kad se četnici budu vraćali u Petrovac ili Kolunić, napraviti zasjedu između sela Medenog Polja i Revenika ili pored kuće Josipa Mirkovića. Zavisni od toga s koje će se strane četnici vraćati. Rekli smo mu da on ide pozadi njihove kolone i kad mi otvorimo paljbu da on padne. Kad mi potučemo i rastjeramo četnike, Božo se treba nama da priključi.

Poslije dogovora, Miščević je otišao kod četnika, a mi na spavanje u Kesića pojatu. Iako smo zanoćili u neposrednoj blizini četnika, našu bezbjednost i živote povjerali smo hrabroj i neustraživoj omladinki koja je bila na straži.

Sutradan, omladinci Bogdan Šepa i Milan Lukač u detalje su pratili pokrete četnika i o tome nas obavještavali. Cilj nam je bio da doznamo kuda će se četnici vratiti, da li istim putem ispod Kadinjače, pored kuća Mirkovića, ili preko Kadinjače za Kolunić ili Petrovac. Kada smo obaviješteni od Miće Šepe da se vraćaju preko Kadinjače, donio sam odluku da četnicima napravimo zasjedu na zapadnim padinama Žute glavice, na takozvanim Urijama, tako da četnici ne znaju odakle smo došli i u kojem selu smo bili kako ne bi maltretirali nedužni narod.

Omladinke Desa, Draginja, Dragica bile su uporne u želji da idu s nama, ali smo ih odbili. Za nekoliko mi-

nuta smo se, pored kuće Nike Mrkića prebacili kroz gustu sitnogoričnu šumu i napravili jednostranu zasiedu na zapadnom dijelu Žute glavice. Željeli smo da napravimo dvostruku zasiedu, ali u tome nismo uspjeli, jer bi nas četnici primijetili.

Među nama bilo je izvjesnog kolebanja i nesporazuma kad otvoriti vatru, da li u trenutku kad četnici budu u neposrednoj blizini nas, ili kad se malo udalje, s obzirom na njihovu brojčanu jačinu i naoružanje (imali su dva puškomitraljeza — šarca). Moju odluku da ih treba tući na bliskom odstojanju nisu svi prihvatili. Zaključeno je da ih napadnemo kad se malo više udalje od zasjede. Četnici su naišli i, kada su se udaljili na odstojanje od oko 200 metara od nas, osuli smo paljbu po njima. Tog trenutka niko od njih nije pogođen, niti je opalio metak, nego su poskakali kao zečevi niz brda u pravcu Petrovca, tako da se nisu zaustavili do kuća Stuparovih.

U trku su pravili čudne — vući je skokove, lijevo i desno kako ne bi bili pogođeni. Smijali smo se kakve su kukavice.

No i pored uvježbanog bježanja četnik Mile Bogdan-Bogdanović iz sela Kolunića, teže je ranjen u nogu na odstojanju od preko 500 metara jer smo nišanihi hladnokrvno, kao u brzopokretnu metu na strelištu.

Čim smo otvorili vatru, Mišćević je na začelju kolone odmah pao na zemlju i gađao četnike. Kad se botfba završila on se priključio nama. Kad su se četnici uvjerali da smo se mi povukli, povratili su se i odnijeli ranjenog Milu Bogdanovića, kojeg su kasnije Nijemci izliječili.

Poslije borbe zaključili smo da su četnici totalne kukavice, da su pljačkaroši i najobičnije sluge okupatora, ždere bez ikakvog cilja. Pogriješili smo što ih nismo gađali na bliskom odstojanju i pozvali na predaju. U tom slučaju, najvjerovatnije da bi većina od njih od straha digla ruke i predala se.

Vratili smo se u Medeno Polje, neraspoloženi, ljuti jedan na drugoga što smo propustili odličnu šansu da pohvatamo i potučemo četnike do nogu.

Govorio sam im šta će reći Komanda, omladina i narod Medenog Polja za ovaj propust i kako ćemo opravdati povjerenje kod naroda koji nas je tako radosno dočekao.

Mića je odgovarao da nisu mnogi znali da su četnici takve kukavice, a Ratko je smirivao duhove govoreći da će oni opet naletiti.

Kad smo došli kod kuća Kesića, radoznala omladina se okupila oko nas da vidi da li smo se svi živi vratili i šta je sa Božom Mišćevićem koji se nije s nama pojavljivao u selu radi njegove porodice. Naš odgovor je bio negativan: svi su četnici pobjegli samo smo jednog ranili. Desa Kesić je dobacila: »Pa da, da ste dozvolili da i mi idemo sa vama drukčije bi se borba završila. Da ste im napravili zasjedu na Kadinjaći pored samog puta ne bi oni vama pobjegli. Predali bi se, jer su to najobičnije kukavice koji čekaju da im drugi donese slobodu. Oni su hrabri da se obračunavaju sa golorukim narodom i da pljačkaju volove, janjce, samo da bi se nažderali!« Tako su govorile omladinke.

Deja Đukić, da bi nas raspoložila i prekinula žučnu diskusiju između nas, smirivala nas je riječima: »Nemojte se svađati, doći će oni opet da se na jedu u Medenom Polju.«

Poslije rasprave o izvedenoj akciji ručali smo kod kuće Kesića i odlučili da čekamo dok četnici ponovo dođu u Medeno Polje. Ponovo smo pravili planove gdje da im napravimo zasjedu. U međuvremenu došao je Jandrija Lukač i obavijestio nas da je prikupio svo oružje po selu i sklonio ga u dolinu kod kuće Nike Mrkića. Oko 19 časova došla je kod nas Deja Đukić i njen otac D Mitar i obavijestili nas da se kod Uzelčevih komušača nalaze četnici Dane Mišćević i Marko Šarac, oba iz Medenog Polja, koji su najvjerovatnije ostali u nečijoj kući i nisu pošli sa ostalima u Petrovac. Odmah smo odlučili da ih uhvatimo žive. Da ne bi potukli komušače prilikom hvatanja ispitali smo jesu li opasni i hoće li se predati na naš poziv?

Poznavajući dobro Mišćevića i Šarca sestre Đukić su nam rekle da su to četnici silom prilika i da je Dane bio u partizanima. Međutim, zbog bolesti ostao je kod svojih roditelja na liječenju u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, a zatim su ga četnici uhvatili i prisilno odveli i naoružali. Ni jedan ni drugi četnik, u stvari, nisu se ogriježili o NOB. Pošto ih nismo poznavali a bili su na-

oružani, odlučili smo da im pridemo s punom oprežnošću.

Desi Kesić se ova duga diskusija nije dopadala i ona je vrisnula: »Dajte meni pušku, ja ću ih oba živa uhvatiti!«

Jovo Bogdanović se složio s njom govoreći da im ona može lakše prići. Jednostavno ide komušati, sakriće pušku i kad im priđe, treba samo da upre pušku u njega i on se mora predati bez obzira da li je krvoločan ili ne.

Mića Dukić je dodao da bi ona to mogla učiniti da nije onog drugog četnika. Tada je Dragica Dukić rekla: »Dajte i meni pušku da ja onog drugog sredim, pa će biti sve u redu!« Prekinuo sam diskusiju i omogućio hrabrim i revolucionarnim skojevkama da na djelu pokažu koliko su hrabre.

Njihov zadatak je bio da idu ispred nas, bez oružja i da se predstave kao komušaci. Tada jednostavno treba da priđu četnicima dvije na jednoga i da ih fizički razoružaju. Ako četnici budu davali jak otpor, mi ćemo priiskočiti u pomoć.

Zadatak je bio svima jasan. Sa puno odgovornosti i hrabrosti skojevke su ga prihvatile. Lijepo razvijene i visoke djevojke (Dragica Dukić bila je nešto niža) išle su ispred nas i maskirale nas kao brdo.

Kada smo došli do gomile neokomušanih kukuruza, mi smo se posakrivali za komušu, sijeno i uz plot.

One su produžile, predstavile se kao komušaci i odmah krenule na četnike.

Sestre Desa i Smilja nisu imale težak zadatak, jer se Šarac odmah predao. Međutim, sestre Dragica i Smilja Dukić naišle su na otpor. Tada sam se i ja umiješao. Viknuo sam: »Ne mrđaj, predaj oružje!« Dane je kao miš počeo da rovi komušu pokušavajući da se sakrije. Na ponovni poziv, on je digao ruke i predao se.

Pozvali smo ih da idu s nama. Pristali su ali je Dane onako uplašen i zbunjen molio da ga ne ubijemo. Zamjerio sam mu kao komandir grupe i rekao kako se usuđuje da kao partizan — uhvaćen ne svojom krivicom od strane četnika dozvoljava da moli svoje drugove da ga ne ubiju kad se nije ogriješio o NOB. Dane je objašnjavao da je morao uzeti četničku pušku na silu, jer da to nije učinio, oni bi ga u.bili, molio je da mu oprostimo što nije odmah

odložio oružje i što je pokušao da se sakrije objašnjava-jući da mu je bilo neugodno da mu žene uzimaju oružje. Rekao je da je svakako namjeravao da pobjegne u partizane i čekao za to povoljnu priliku. Svi smo primili Da-n'o objašnjenje i izvinjenje.

Dao sam mu njegovu pušku i zamolio ga da on ide ispred nas kako bismo prevarili koluničke četnike i da ih žive pohvatamo pomoću nje^a.

Dane je uzeo pušku i obećao da će zadatak uspješno izvršiti. Upitao sam ga da li ima kokardu, na šta je on odgovorio: »Da, evo je u džepu. Nikad je nisam ni stavio na glavu!«

Zamolili smo ga da stavi kokardu na kapu, da tako prilazi koluničkim komušaćima i da nas izvještava ima li četnika. Dane je stavio kokardu na kapu i krenuli smo za Kolunić.

Marku Šarcu nismo posvećivali nikakve pažnje, jer je on svojim držanjem i fizičkim izgledom odavao čovjeka bezopasnog i nekorisnog za partizane. Ipak smo mu naredili da mora poći s nama.

Kod kuće Nike Mrkića sačekao nas je Jandrija Lukač i predao nam prikupljeno oružje. Pozdravili smo se s njim i omladinom i u toku noći krenuli ispod Osječenice. Oko 22 časa stigli smo u Rakića Dolinu. Dane je sigurno i smjelo išao na čelu kolone i usput išao kod komušaća i obavještavao nas da li ima četnika ili ne.

Kad smo prešli cestu koja ide od Bosanskog Petrovca za Oštrelj, u rejonu Mirkovića mlina, čuli smo gdje četnici pjevaju pjesme.

Da bismo doznali tačno gdje se nalaze, svratio sam kod vrlo aktivne i odane skojevke Vaje Karabuve. Ona nas je obavijestila da se svaku večer četnici nalaze u selu s komušaćima. Po odieku pjesme zaključili smo da upravo idu u komušaću iz njihovih logora Bujadnice.

Bez obzira na sve, produžili smo kroz selo, pa gdje se sretnemo podijelimo s njima megdan. Usput pronašli smo i povelu sa sobom Branka Vujnovića i Sretka Prpu. Odmah smo ih naoružali s oružjem kojeg nam je predao Jandrija Lukač u Medenom Polju i pripremili za borbu s četnicima. (Sretko Prpa poginuo je kasnije kao hrabar borac na Drenovači — Bihać u borbi sa Nijemcima i četnicima decembra 1943. «odine».)

Kad smo došli blizu kuće Đurana Mirkovića čuli smo razgovore komušaca. Bili smo čvrsto uvjereni da se s njima nalaze četnici. Stali smo.

Sa Danom sam otišao pravo u komušace, a svi ostali su zauzeli položaj oko komušaca. Međutim, četnika nije bilo. Najvjerovatnije da su bili obaviješteni o našem pokretu kroz selo pa nisu smjeli da nas sačekaju.

U komušacima našli smo Stanu Mirković, koja je tada krenula sa nama u Petrovački bataljon.

Kada smo došli u selo Baru pored Budimirovih kuća četnik Mirko Šarac je iskoristio noć i našu nebudnost, pa je pobjegao iz kolone u Bosanski Petrovac. O njemu kao čovjeku donijeli smo bili pogrešan zaključak. U zoru smo stigli u Komandu Bataljona koja se nalazila u selu Podsrnetici i podnijeli izvještaj.

Uhvaćenog Danu Mišćevića, četnika, niko nije razoružao. Odnos prema njemu od strane rukovodilaca i boraca bio je veoma korektan, kao prema svim ostalim borcima. Međutim, on se ponašao kao u tuđoj zemlji. Izbjegavao je svaki razgovor sa drugovima. Često smo s njim razgovarali i pitali ga koji je razlog njegovom neraspoloženju?

U Bataljonu je bio oko 10 dana. Jednog dana oktobra 1943. godine pokušao je da bježi iz Bravskog Vaganca

u pravcu Bosanskog Petrovca. Drugovi su to primijetili i trčali za njim da ga uhvate. Kad nisu uspjeli da ga uhvate, jer je trčao kao zvijer, vikali su: »Stoj! Pucaćemo!« Ponovili su to nekoliko puta, ali ni na ova upozorenja Dane nije stao. Smrtno je pogođen iz puškom > traljeza. Ostalo je neobjašnjeno zbog čega je pokušao da bježi. Da li iz političkih pobuda, ili je napravio nekakav zločin kao četnik, pa se bojao da će se to kasnije otkriti.

UMJESTO TENKA

Trinaestog marta 1943. godine Bravska četa u sastavu III krajiške proleterske brigade, napravi zasjedu njemačkoj motorizovanoj jedinici u dolini rijeke Rame. Komandir čete Ilija Radulović stoji na položaju i osmatra svaki pokret njemačke motorizacije da bi pravilno i efikasno usmjerio vatreno dejstvo čete.

Kada se čuše tenkovi, komandiru pridoše Kojo Radulović i Đokina Babić pa rekoše: »Daj da dignemo bar jedan.«

»Sta vam je, ljudi, čekajte da vidim, eno, izgleda ili će stati ili se vraćaju.«

»Odosmo mi«, opet će oni.

»U redu, idite«, odmahnu komandir rukom i nastavi osmatranje.

Kojo i Đokina nakon pola sata opet se nadoše pred komandirskom Ilijom.

»Druže komandire, digli smo ga.«

»Sta ste digli?«, začudi se Ilija. »Pa nisam čuo eksploziju.«

»Digli smo ga, partizanske mi časti«, opet će Đokina.

»Ma šta petljaš, Đokina«, uzvratila Ilija, »kad tenkove držim stalno svojim dvogledom.«

»Digli smo jedan hljeb u onoj kućici što se puši u jaraku pored tenkova«, reče Đokina.

VLADO KECMAN

SUZE

Na Smoljanskoj Ogumači, padini Grmeča, u rano proljeće zabijeljele bi se snježne prošarice brojnim stadom, krupnim ovcama i jagnjadima. Nestankom snijega, kojeg potiskuje jugo sa Jadrana, sa njim bi se kretala u Grmeč i goveda smoljanskih, krnjojelskih i kapljuvskih seljaka. To je uvijek bila najava prvog proljeća kojem su prethodili brzi Oblaci. Gubile su se magle, koje razgone živi vjetrovi, a čobani i zveka zvona na stadu, znak su proljeća punog sunca.

Visoko pod oblacima, ili u plavetnilu neba, iz dubine Grmeča vijala bi se jata orlova i kobaca.

Dolje, ispod sela, zelen jelo se Smoljansko polje sa ouno dolina, presječeno Smoljanskom proljetnom rijekom. Toplota sunca istjerala je i najstarije ispod krova. Domaćini su čistili konje i volove i pripremali ih za proljetno oranje, a jata vrana i drugih ptica padala su na zaorane njive.

Tu se rodio i odrastao Rade Jeličić, sin Glišin i Stanün. Imao je još dva brata i dvije sestre.

Radina je ovo porodica bila, svi su u selu za njih tako govorili. Smoljančani vole svoje selo, vole Ogumaču na kojoj stada podižu i Grmeč koji im daje život.

Smoljančani su od davnina u ovom kraju najrazvijeniji ljudi, pravi gorštaci sa puno snage i okrutnog duha, ali ipak vedrog raspoloženja. Kod njih se rijetko viđa suza i u oku žene, pa i onda kada godina ne rodi, ili kada

vuci stado pakupe. »Stići ćemo, radićemo, imaćemo«, tako su govorili.

Ipak, nisu svi jednaki. Ima ih boljih od drugih po mnogo čemu, pa i momci i djevojke nisu isti, kazali bi stariji.

U ovom selu uvijek je puno djece — živahne, vjetrom i suncem opaljene, a najviše loše obučene, ali vedre i zdrave. Jure selom, trče i bučno graju putevima do školskog dvorišta.

Kad dođe mladičko doba, tada mladići idu u okolinu, na viša brda, dalje u Grmeč ili obližnja sela. Na seoskom skupu kod crkve ili na vrelu Sjeverovcu zapaženi bi bili oni bolji među dobrima.

Svako u selu je znao da će Radina ljeskova truba objaviti dolazak proljeća i da će golušav odjahati do Sjeverovca dobro istimarena konja Liska.

Ovi zdravi planinski ljudi ne klonu lako snagom ni duhom. Oni su pod stalnim udarom čistog planinskog vazduha, oštarih, a potom toplih vjetrova, snažnog sunca, ili oštrem zime. Zbog toga im i jeste život takav. Šmoljančani uvijek imaju htijenja, volje i energije za rad. Njima ne smetaju teški i surovi uslovi života i rada u Grmeču. Tako se svugdje ponašaju, tako svugdje rade. To čine u kolu kod djevojaka, to čine u seoskoj popijevci, tako se ponašaju i u boju. Rade JelićŠć rano se počeo ponositi svojim Liskom, čak prije nego se mogao baciti konju na pleća, ne misleći na poderane »cajgane« Pantalone, rano je začesljavao svoju kosu, brzo je počeo dobacivati i namigivati na cure, pa i mnogo starije od sebe.

Rade Glišin mnogo je bio voljen u selu. Svaki seljatinin je znao da je Glišin sin vrijedan, to je bio još dok je nosio duge seoske gaće. Kada je odrastao redovno je išao na seoski skup, na vrelo Sjeverovac i susretao se sa momcima i djevojkama. Rano se hvatao u kolo, prvi vodio pjesmu i pravio živahnu poskočicu u kolu. Odmah je skrenuo pažnju na sebe, ne samo djevojaka već i roditelja koji su imali na čemu zavidjeti starom Gliši.

Bio je u prirodi nezadovoljan, vječito bi jurio van iz kuće, daleko eledao u oblake, tražio među njima orlove i kopce, ponekad bi jašući na Lisku širio ruke prema ved-

rom nebu, prema najudaljenijim orlovima, vičući: »Da mi je otići sada tamo iza brda, još dalje i dalje, iza oblaka!«

Roditelji su ponekada zabrinuta gledali šta njihovo dijete radi, stalno bulji u daljine, zašto je ponekad tužno, šta misli, pitali bi ga češće puta, a naročito njegova majka Stana. Rade bi brzo odgovarao:

»Majko, da mi je otići tamo preko Grmeča, tamo preko Oštrelja, otići do vrha Klekovače. preći tamo iza Osječnice da vidim dalje, da vidim duže, da vidim šire i više ljudi, više svijeta, sav svijet.«

»Stići ćeš, sine, otići ćeš... vidjećeš, mlad si, ima vremena.« A zatim bi tužno dodala: »Zar bi majku i oca ostavio?«

»Zašto ne bih, šta će vam biti, imate još djece. Otići ću, moram ići tamo daleko.«

I zaista, u ;prvim partizanskim četama, pod prvom partizanskom zastavom, pjesmu je vodio Rade. Otišao je preko Oštrelja, a poslije jedne of anzi ve, u kojoj je bio ranjen, vratio se u svoje selo, da se malo oporavi. Ponovo se selom čula njegova pjesma i viđao njegov vitak stas. Njegov otac Glišo širio je svoja povita ramena, izdizao glavu kada je pored Rade ponosno išao na seosku konferenciju. Neka vide ljudi mog partizana — političkog komesara, nek' vidi selo.

Ali, ubrzo kao da iskopni sa proljetnim snlijegom, nestade Rade u šumama Grmeča. Dugo se o njemu nije ništa čulo. Ovog puta na Radinom ispraćaju bila je i Jovanka Latinović, njegova vjerenica. Očekivala je pismo od njega. Međutim, pisma nisu stizala, dani su prolazili u lijepim snovima mlade skojevke. Odjednom je stigao glas da je Rade ponovo teže ranjen. Ranjen je u dimu jedne bombe, ostao je bez očiju, bez ruke i noge. Ali, glasovima se nije vjerovalo. Ni takvi glasovi nisu mogli da uibiju stečenu vjeru u njegov lik.

Potvrda glasa nije dolazila. U selu se nije tačno ni znalo u kojoj je četi Rade, u kom bataljonu, niti u kojoj brigadi. Nagadalo se.

Puna je zora slobode. Kraj je rata. Selo je oplakivalo mnoge borce, tek se čuje — već za davnu smrt —

ovog ili onog i posljednji fijuci kuršuma ispaljivani rukama krajiških boraca presijecali su svaka duža razmišljanja, kao da su izazivali istinsku radost svih rasplakanih. U grmljavini i eksploziji partizanskih haubica, rafalima mitraljeza i mašinki osvjetljavani su likovi oplakivanih boraca.

Odjeknule su slave pobjede. Oslobođen je Zagreb, kapitulirala je Njemačka, slobodna je zemlja.

Opet frule i ljeskove trube, stada ovaca i jagnjadi sa prvim slobodnim proljećem odlaze prema Ogumačđ ili Grmeču. Iz plavog Grmeča izlaze jata orlova. Jovanka i Glišo i svi ostali u selu svojiim pogledom sijeku zeleni i plavi horizont Petrovca, gledaju puteve da prepoznaju borce koji idu u selo ili ih nose ranjene. Susreću pošto-nošu, ali o Radi nema vijesti.

Međutim, jednog dana selom je naišao nepoznati partizan. Tražio je Glišu Jeličića. Bio je sa njegovim sinom u Zagrebačkoj vojnoj bolnici. Sin mu je ostao bez očiju, bez ruku i teško ranjen, želi da ga otac posjeti.

Glišo i Jovanka skupa su krenuli u posjetu Radi. Sa Zagrebačke željezničke stanice kao da ih je vjetar nosio sa punim torbama milošti, došli su u dugi hol bolnice. U jednom uglu velike sobe Jovanka je vidjela voljeni lik, stala je kao okamenjena, ćutala je, ništa nije rekla. Pristigao je i Glišo. Netremice je gledao u sina koji nije mogao da ih vidi. Tišina, kao da su im usta zavezana, nemaju daha, ni riječi. Rade ne sluti, jer ne vidi nikoga u svom prisustvu. Ali ga ne prevari miris petrovačke šljdve. Nesigurno i tiho prošaputa: »Tata.« I stvarno, kao da tom riječju otvori usta Gliši. Opet veseli duh Radin ozari ranjeno lice, raširi svoje velike obrve, zabaci dugu plavu kosu i zapita o domu i selu. Suze oca nije vidio, ali ih je osjetio. Prekide ih riječima da će sve biti dobro, da će ozdraviti i vjerovatno na ljeto doći kući.

»Još ne mogu ustati, ali će mi ubrzo i posljednja rana zarasti«, rekao je. Otac ga prigrli, pogleda u djevojku, koja je više njega nepomično stajala kao da za tren zanesen njenom ljepotom reče sinu: »Jovanka je tu.« Radino široko čelo presta da vedri, a iz duplji njegovih očiju poteče nešto crvenkasto, kao okrvavljene suze.

»Da, došla je i ona, osjetio sam, iako mi nisi rekao, ne vidim je, ni tebe ni nju, ali moram doći u selo. Tamo ću duže biti, da vas čujem, mada vas vidjeti ne mogu.« Potekoše suze niz lice sustižući jedna drugu, kao orlovi iz Grmeča, kao stado ovaca iz Smoljanskog polja, kao kolo djevojaka na Sjeverovcu, a sve se to po vitlalo u glavi taiko daleko, daleko od njega. »Da, doći ću, opet vam kažem, ne prilazite mi, idite od mene. Jovanka neka se uda, neka traži sébi sreću, jer ja više nisam onaj Rade, ja sam dio čovjeka, samo onaj mali dio čovjeka, sasvim mali dio . . .«

Rastanak sa ocem i voljenom Jovankom, ovog puta bio je za njega bolan i tužan. Napustila ga je snaga, vedrina i zanos borca. Jednog dana je vojna muzika, u pratnji njegovih ratnih drugova, odsvirala posmrtni marš pored Radinog odra na beogradskom Vojnom groblju.

Tamo negdje kod Sjever ovca, Jovanka je ostala usamljena.

KO JO RADULOVie

SJECANJA NA PALOG DRUGA LAZU LATINOVICA

Lazo Latinović je poticao iz siromašne seljačke porodice. Roditelji su mu imali osam kćerki i samo njega sina. Osnovnu školu završio je u selu Bravsku, gdje se i rodio, a bivšu jugoslovensku vojsku služio je kao artiljerac. Prije i poslije odsluženja kadrovske roka radio je kao šumski radnik zajedno sa svojim ocem Simom i stričevima. I prije ustanka Lazo je svojim pogledima i opštom orijentacijom pripadao naprednom pokretu, a sa ciljevima i borbom našeg radničkog pokreta upoznao ga je Jovo Latinović, koji je završio Zanatsku školu u Zagrebu. Kad je dolazio u selo za vrijeme školskih raspusta, Jovo nam je pričao o oktobarskoj revoluciji. Ti kontakti sa Jovom za nas omladince bili su podstrek za maštanja, ali su nas oni i formirali kao ljude koji će odmah u prvim danima ustanka svjesno prići našem pokretu za oslobođenje zemlje.

U početku ustanka bio sam stalno sa Lazom Latinovićem, s njim sam učestvovao i u nekoliko borbi, te tako imao priliku da spoznam njegovu neustrašivost, drugarstvo, njegov pravilan odnos prema ljudima, prema narodu i narodnoj imovini. Kada je postao partijski rukovodilac u svojoj jedinici, svima nam je služio za primjer.

Naime, početkom februara 1942. godine zajedno smo primljeni u članstvo KPJ, a prijem je izvršio doktor Levi. Istog dana osnovali smo skojevsku organizaciju, a za sekretara smo izabrali Janka Radulovića. Iako još neiskusni kao komunisti, uz pomoć Ilije Došena i Ljube Babića počeli smo postizati sve značajnije rezultate.

Dok se naša, Bravska četa nalazila u području Gornje Sanice, Ključa i Krasulje, imala je više borbi sa ustašama, a u tim borbama u avgustu je poginuo Čedo Došen, koji je bio komesar naše Čete. Dok smo vodili borbe za oslobađanje Sanice, Janko je ranjen, tako da smo od nas četvorice komunista iz naše Čete ostali samo Lazo i ja. Međutim, nas dvojica smo uskoro primili u Partiju nove članove, borce iz naše Čete, te tako nesmetano nastavili rad i na tom planu.

Lazo je po prirodi bio bistar, tokom četvorogodišnje borbe napredovao je i vojnički i politički: njegova linija kretala se od običnog borca, preko sekretara skojevskog aktiva, do sekretara Bataljonskog biroa. Na toj dužnosti je i poginuo. Borio se gotovo natčovječanski, prošao je kroz mnoge borbe, ofanzive i marševe, kretao se svim onim bespućima kuda i njegova Treća krajiška brigada. Često je bio gladan, umoran, nenaspavan, kao i svi ostali borci, ali se na njegovom licu nikada nije ništa od toga moglo zapaziti. U najtežim momentima znao je da ispriča nešto šaljivo, da i na taj način pomogne borcima u savladavanju ogromnih teškoća. Zbog svega toga bio je cijenjen od svih onih koji su ga poznavali, omiljen svim drugovima i starješinama.

Pored svakodnevnih partijskih zadataka Lazo je isticao značaj i neophodnost ideološkog djelovanja, a, sjećam se, sa mnom je nekoliko puta razgovarao o potrebi za školovanje i osposobljavanje kadra koji će biti neophodan poslije oslobođenja zemlje. Zbog toga je zahtijevao da se u jedinicama čitaju i prerađuju materijali koje smo kao partijski aktivisti dobij ali u cijelom periodu borbe.

U jednom pismu koje mi je uputio kao sekretar Bataljonskog biroa (ja sam tada bio komesar Prve čete našeg Bataljona) Lazo mi skreće naročitu pažnju na to da je neophodno pojačati rad na ideološkom uzdizanju i školovanju kadrova u jedinici. Isto takvo pismo Lazo je uputio i komesarima ostalih četa u našem Bataljonu.

Od Laze mi je kao uspomena ostalo to pismo i jedna fotografija snimljena prilikom oslobađanja Beograda. Na fotografiji se vidimo Lazo i ja kako stojimo pored zarobljenog neprijateljevog topa, a zarobili smo ga u momentu kada je neprijatelj pokušao da se probije od Zvezdare

prema Dunavu. Mnogo smo fašističkih topova zarobili kod Vukovog spomenika. Neki fotoreporter nas je natjerao da se uslikamo, te da tako ponesemo uspomenu iz borbi za Beograd. Poslije dva dana Lazo mi je donio jednu fotografiju, koju i danas čuvam. Možda je Lazo u tom momentu mislio: možda će jedan od nas dvojice ostati živ, pa neka ima uspomenu od drugoga. A svi mi skupa nismo ni mislili o tome hoćemo li poginuti ili nećemo, iako se svakog trenutka ginulo, iako smo nestajali jedan po jedan oslobađajući svoju rodnu grudu.

Poslije oslobođenja Beograda uslijedilo je jednomjesečno mirovanje, u stvari, bilo je to pripremanje za dalje okršaje koji su nas čekali negdje na sremskim ravnica-ma. Lazo je gotovo svaki trenutak tog predaha radio intenzivno, a od nas komesara četa i sekretara OO energično zahtijevao da se pored vojnih priprema uzdizemo i ideološko-politički, da čitamo štampu koju smo u Beogradu mogli već lakše dobiti nego na položajima.

Na sremski front krenuli smo 26. novembra 1944. godine, a na svoje prve položaje kod Iloka stigli smo 2. decembra i tu smo smijenili Šestu ličku diviziju, a već 3. decembra izvršili smo napad na neprijatelja. Noću između 3. i 4. decembra vođena je žestoka borba kod sela Vizice. U toj bici izginulo je mnogo naših drugova, a i ja sam bio ranjen. Poginuo je komesar Druge čete Trećeg bataljona Mićo Solomun iz Janjila, teže je ranjen Đuro Ba-bić, koji je ostao invalid sa 90 posto invaliditeta. Druga četa je te noći gotovo desetkovana od nagaznih mina, to je Četa koja je u toku rata izgubila najviše desetara i komandira. Iste noći je i iz moje Čete, od nas stotinu dvadeset, iz stroja izbačena polovina boraca. Među poginulima nalazio se i desetar Marko (Pere) Knežević iz sela Suvaje kod Bosanskog Petrovca. Gotovo svi smo mi bili sa teritorije opštine Bosanski Petrovac.

Međutim, naše žrtve nisu bile uzaludne: uspjeli smo probiti neprijateljske linije i omogućiti našim jedinicama napredovanje prema Sidu i dalje. Neprijatelj nije odstupao neorganizovano, njegova je odbrana bila organizovana i veoma oštra. Nismo bili izvježbani za frontalni rat u ravnici — žrtve su i dalje bile sve veće. Noću 5.

decembra poginula su dva rođena brata — Ilija i Mile Latinović iz Bravska, kod Bosanskog Petrovca. Kasnije je Mile za izvanrednu hrabrost proglašen za narodnog heroja. U svim tim borbama učestvovao je i Lazo Latinović, na kojem se vidjelo da je veoma teško podnosio pogibiju tolikog broja svojih drugova, s kojima je četiri godine dijelio i dobro i zlo. Vjerovatno nije ni pomišljao na to da će i sam uskoro izgubiti život.

Grčevito smo se borili za svako neprijatelj evo uporište. a sve ih je bilo teže osvajati. Uskoro se front stabilizirao na liniji prema Vinkovcima. Dalje se nije moglo, neprijatelj je ogorčeno branio svaki svoj položaj. Naš Bataljion držao je položaj prema selu Orolik, a Stab Brigade nalazio se u susjednom selu Đeletovcu. Borba je postajala sve teža, iscrpljujuća; zima je bila na pragu, mrazevi su stezali, košava postajala sve hladnija. A mi u rovovima, čekamo i mrznemo se. Ja sam dobio upalu zuba od hladnoće ...

Između jedinica na položajima i Štaba Bataljona uspostavljena je stalna veza, svaki pokret neprijatelja dočekujemo napadom. Neprestano smo izloženi vatri neprijateljske artiljerije. Iako smo i mi i oni ukopani, kratak orostor između nas omogućava da jedni druge nikad ne puštamo na miru. Mene nikako da prestanu boljeti zubi; čak sam i Lazi javio da maltene ne mogu izdržati od bolova. Pošto je on neprestano i budno brinuo o ljudima, odmah je o mojoj bolesti izvijestio Stab Brigade, a pošto su još dvojicu od nas mučili isti bolovi, Lazo je tražio da nas pošalju u Beograd da nam tamo zapeše zube koje su nam ranije počeli liječiti. Stab je prihvatio Lazin prijedlog.

Jedne noći Lazo me pozva putem telefona i pita me šta ima novo na položaju, da li su borci večerali, je li se hrana mogla dijeliti po kasnoj noći i u rano jutro. Rekao sam mu da su hranu kuhari raznosili po rovovima i da je na položaju sve u redu. Na to mi Lazo saoDŠti da mi šalje Mitu Kovačevića, a da ja odmah dođem u Štab Bataljona, jer je meni, Josipu i još jednom drugu iz Četvrtog bataljona izdiejstvovao da nas pošalju u Beograd na liječenje.

Kad sam Miti predao Četu i upoznao ga sa tekućim zadacima, krenuo sam u Štalb Bataljona. Tamo me je Lazo nudio da večeram, a pošto sam ja to odbio, jer sam već bio Pbjedovao, počeo me savjetovati o tome šta da radim: »Kojo, pođi u StaJb Brigade, uzmi uput u bolnicu i idi u Beograd, zaliječi te zube. Nemoj žuriti, jer ćemo mi na ovim položajima ostati duže, a kad se budeš vratio, čeka te nova dužnost. Štab Brigade je predvidio da budeš komesar našeg Trećeg bataljona, a Milenko Pećanac ide na dužnost komesara Artiljerijske brigade.« Dodao je još da je prema nama starim komesarima četa učinjena greška, jer smo mogli, u odnosu na naša iskustva, da davno primimo nove dužnosti, te da je red da nas već jednom povuku iz streljačkog stroja. Ja sam otišao u Beograd, a Lazo je ostao pred selom Ovolikom. Nikad nisam mogao ni pomisliti da će taj naš razgovor biti i posljednji.

U Štabu Brigade sam dobio uput u bolnicu i sutradan krenuo komionom u Šid. Kad sam polazio iz Deletovaca, našao sam se sa komandantom Vladom Bajićem, koji je upravo trebalo da ode na novu dužnost, na položaj komandanta 21. srpske divizije. U Sidu sam sreo jednu drugaricu iz Štaba Brigade. Ona mi je rekla da nam je Lazo poginuo. Ja sam je zaprepašteno upitao: »Koji Lazo?«, a ona mi je rekla: »Naš Lazija, zamjenik komesara tvog Bataljona.« Ni sam nisam znao šta se sa mnom tada događalo. I vjerovao sam i nisam, pitao sam gdje, kada> kako je poginuo. Rekla mi je da je od topovske granate bio sav isječen i da je u putu do bolnice umro. Reče mi da se upravo nalazi u mrtvačnici tu, u Šidu. Reče da je, kad su ga donijeli onako teško ranjenog u Štab Brigade, uspio još samo reći Peri Trniniću, zamjeniku komesara Brigade: »Pero, brate, ako si mi drug, ubij me da se više ne patim; vidiš da mi više nema života.« Uskoro je izdahnuo.

Kada sam sve to čuo, otišao sam u mrtvačnicu i našao svog dragog prijatelja mrtvog. Odao sam posljednju poštu velikom borcu, svom drugu, primjernom partijskom radniku. Gledajući ga mrtvog, pomislio sam da Od nas boraca koji smo se još 1941. digli na ustanak niko neće preživjeti, da ćemo jedan po jedan ostajati tu, na plodnoj ravnici. Lazo je sahranjen u šidskom groblju.

Tako je zauvijek prestao da gori jedan veliki plamen jednog poštenog života, nestao je čovjek koji je četiri godine nosio zastavu slobode, čovjek koji bi kasnije još više koristio našoj Armiji i našoj zajednici; nestao u momentu kada se sasvim jasno nazirala konačna naša pobjeda.

PUČE U PURU

Neposredno pred ulazak talijanskih okupatora u slobodni Drvar 25. septembra 1941. godine ustanici zapališe celulozu, pilanu i skladište jelove daske, koja se zadesila u Drvaru. Vatra ko vatra, sve sprži, okupatoru ne osta ništa.

Ustanici se povukoše put Klekovače. Ilija Materie u putu prema Klekovači prođe svojim selom i navrati kući.

Dolazi mu stara majka pa ga upita:

»Sto je ono dolje, onaj veliki dim?«

Ilija sleže ramenima pa će majci:

»Eto, rat je, majko, rušimo i palimo sve ono sa čim bi se mogao naš okupator služiti u borbi protiv nas.«

»E, sine moj, puče ti u našu puru« — završi stara.

KOJO RADULOVIĆ

TREĆA KRAJIŠKA DESETKOVALA
BUGARSKJE FAŠISTE NA PALISATU

Poslije neuspjele sedme neprijateljske ofanzive na Drvar i okolinu neprijatelj je sve svoje snage usredsredio na jedinice Prve divizije, jer je, prema svojoj obavještajnoj službi znao da je s njom Vrhovni štab. Zato su naše jedinice iz te Divizije, na putu od Drvara do Srbije, stalno presretane i napadane. Na tom putu je i naša Treća krajiška brigada vodila teške bitke od 25. maja do 30. jula.

Odmah u početku sedme ofanzive Brigada je dva dana vodila borbu sa jakim neprijateljskim snagama na pravcu Livno—Glamoč—Drvar. Borci i rukovodioci Brigade su obaviješteni da su Vrhovni štab i drug Tito u opasnosti i jedva su čekali da stupe u okršaj s neprijateljskim desantnim jedinicama. U toj atmosferi iščekivanja, neprijatelj je napao naše položaje, ali je naišao na zid od vatre i čelika. Krajišnici su ga dočekali i potukli do nogu. Na cesti od Livna do Glamoča ostali su uništeni tenkovi, kamioni, motocikli, bicikli, razbacani šljemovi i mrtvi fašisti. Poslije ovih borbi Brigada se postepeno, prema naređenju, prikupljala i vodila borbu prema Vognju i Crnom vrhu.

Tada je Treća krajiška dobila nov, odgovoran zadatak. Svrstana je u kolonu Vrhovnog štaba kao njegova zaštitnica.

Nakon prikupljanja bataljona sa položaja, kolona je krenula preko Crnog vrha prema Lisini i Bjeljevinama.

U šumi Bjeljevine je zalogorovala pred pokret prema Mlin-ištu. Poslije jednodnevnog odmora naređenje je stiglo da se spremimo za pokret.

Preko dana jedinice su isturale izvidnice i svoja osiguranja, ali sa neprijateljem nisu imale priliku da se sukobljavaju. Međutim, čim je kolona krenula, sa lijeve bočne strane, iz neposredne blizine, neprijatelj je osuo po nama paklenu pušчанu i mitraljesku vatru. U početku same borbe, koja je prihvaćena iz pokreta, pored moga komandira i mene odjedared se odnekud stvorio komandant brigade Vlado Bajić. S njim je bio i Koča Popović. Komandant reče: »Znate ko je s nama? Odmah izvršite juriš preko te čistine i po svaku cijenu protjerajte neprijatelja.«

Komandir Dmitar Latinović, kad je saslušao komandantovo naređenje, prvi se pred četom digao i krenuo na juriš. I, za kratko vrijeme četa je ispred sebe očistila teren i protjerala neprijatelja. Na samoj ivici šume naišli smo na poginulog njemačkog oficira i još mnogo mrtvih i ranjenih.

U ovoj borbi je Treća četa Trećeg bataljona takođe imala gubitaka, ali najviše u samom početku kad je naišla na zasjedu. Među poginulim bio je i komandir Božo Plećaš, hrabri i istaknuti borac.

I dalje u zaštiti Vrhovnog štaba krenuli smo prema Mliništu. Trebalo je preći cestu Mrkonjić-Grad—Glamoč. Naš prelaz preko ceste od Glamoča štitila je Prva proleterska, a od Mrkonjić-Grada Trinaesta hrvatska brigada. Ove brigade borile su se sa jakim motorizovanim snagama koje su nastojale po svaku cijenu da nam presijeku kolonu. Valja istaći da je neprijatelj uspio da se tenkovima probije od Glamoča, ali su cijela kolona i Vrhovni štab ipak prešli cestu.

Na daljem putu Treća krajiška brigada vodila je borbe sa jakim neprijateljskim snagama na Kupresu, Zec planini, Crnom vrhu (ovdje je ibila borba u okruženju cio dan), zatim na Sarajevskim vratima, a posljednja veća prepreka na tom putu bila je pruga od Konjica do Ivan sedla, koja je morala biti savladana radi otvaranja puta za istočnu Bosnu.

Ove borbe u sedmoj neprijateljskoj ofanzivi nisu bile ništa lakše nego u četvrtoj i petoj. Brigada je svakodnevno vodila okršaje s neprijateljem koji je stalno uvodio u borbu svježe, odmorne snage. U svim tim borbama svakodnevno su ginuli naši borci i sve nas je manje bilo u četama. Treća četa stigla je u Srbiju sa svega 25 boraca. Iako nas je bilo malo u Ceti ipak smo do Srbije prešli sa 5 puškomitraljeza, tako da smo automatskim oružjem i borbenim moralom nadoknađivali naše malo brojno stanje.

Sljedeći cilj bili su Foča i Drina, gdje su nas dočekivali četnici, Nijemci i ustaše od Goražda, tako da ni ovdje nije bilo mogućnosti za odmor.

Pokret prema Sandžaku, partijsko-političko rukovodstvo ocijenilo je kao posebno značajan, jer borci naše Brigade po drugi put dolaze u ove krajeve. Skrenuta je pažnja da naš odnos prema narodu i narodnoj imovini treba i ovog puta da bude primjeren. U Sandžaku su, naime, vasojevički četnici iz Crne Gore i četnici iz Srbije posijali razdor i mržnju. Osim toga, četnici su veoma vješto iskoristili u propagandne ciljeve protiv partizana naš vojnički neuspjeh na Pljevljima 1941. godine kada je poginulo 500 Sandžaklija. Osim toga, Treća sandžačka brigada je napustila svoj teren i otišla, prema zadacima Prve divizije, u zapadnu Bosnu. Ali poslije bitke na Sut ješci u toku pete neprijateljske ofanzive u Trećoj sandžačkoj brigadi ostalo je malo živih. To je kod naroda Sandžaka stvorilo nepovjerenje u našu NOB, jer su smatrali da ih Narodnooslobodilačka vojska ne može zaštititi od neprijatelja. Zato je zadatak Prve divizije bio da svojim ponovnim dolaskom na teritoriju Sandžaka vrati povjerenje u našu NOB. Mislim da smo našim ponovnim dolaskom u Sandžak to povjerenje naroda ponovo stekli.

Poslije zadržavanja i borbi u Sandžaku, Brigada je, prema planu, krenula dalje, prelazeći rijeku Uvac, i 23. avgusta stupila na teritoriju Srbije. Prelaskom rijeke Brigadu je u jutarnjim časovima dočekao Zlatiborski četnički korpus. Borba je počela iz pokreta.

Naše jedinice odmah su počele da podilaze četničke položaje, koji su dominirali pravcem našeg nastupanja.

Četnici su, izgleda, očekivali naš dolazak, što se može zaključiti po ranije zauzetim položajima i velikom broju koncentrisanih jedinica na pravcu našeg napredovanja. Iako su bili brojniji i započeli borbu sa ivice šume, sa mnogo povoljnijih položaja od naših, četnici nisu imali smjelosti da nas sačekaju, jer čim su osjetili da im podilaze naše prethodnice, a za njima nastupaju bataljoni, Odmah su, poslije kratke borbe, počeli da u strahu i metežu bježe i odstupaju prema Zlatiboru i Užicu, gdje su ih prihvatili njihovi saveznici Bugari i organizovali su sretnu borbu protiv naših proleterskih jedinica.

Prvi naš sukob sa četnicima na teritoriji Srbije, za nas nije bio težak, ali je Treća krajiška imala jedan težak gubitak. Baš u toj prvoj borbi smrtno je ranjen komesar Brigade Krsto Bajić koji je od zadobijene rane, nakon nekoliko časova, umro. To je za Brigadu bio veliki i nenadoknadv gubitak. Na dužnost komesara naše Brigade došao je mjesec dana prije pogibije.

Već je rečeno da je partijska organizacija pripremila sve jedinice za prelazak u Srbiju. Na partijskim sastancima isticano je da neprijatelja u Srbiji ne smijemo potcijeniti, jer su snage Draže Mihajlovića dosta jake i da nam sa njima predstoje teške borbe. Rečeno nam je da su četnici poslije odlaska proleterskih jedinica 1941. godine iz Srbije, kad su morale da se povuku pod pritiskom njemačkih i četničkih snaga, ostavljajući Srbiju i srpski narod pod četničkim uticajem, cijelo vrijeme u selima i gradovima hvatali i ubijali simpatizere NOP. Naglašeno i' e da pored četnika, u gradovima postoje i jake njemačke, Ljotićeve i bugarske snage sa kojima nam takođe predstoji borba. U stvari, stanje nam je prikazano onakvim kakvo smo prilikom dolaska u Srbiju i zatekli.

Brigada je nastavila kretanja prema Zlatiboru i Užicu i kad je stigla na visove Zlatibora, drugi neprijatelj koji se suprotstavio poslije četnika bili su Bugari koji su nam pošli u susret da nas vojnički potuku, ali se desilo obratno. Borba je počela iz pokreta. Bugarske artiljerijske i minobacačke granate padale su po našim položajima, a naša divizijska artiljerija uzvratila je vatru. To je Bugarima najavilo da se iza brda za njih nešto opasno spre-

ma. Pokušali su iz borbe u susretu zaustaviti naše nastupanje, ali to im nije uspjelo. Naprotiv, oni su morali u trku da se povlače prema ranije utvrđenim položajima na Palisatu. Poslije kratke borbe iz susreta, Bugari su se uvjerali da se dotad još nisu sukobili s ovakvim protivnikom. To im je bio prvi put da se susreću sa proleter-skim jedinicama za koje su čuli da su u svim neprijateljskim ofanzivama izlazile kao pobjednici. Nije zato čudo što su se dali u bjekstvo kao zečevi ispred lovaca. S naše pak strane nastala je trka za neprijateljem koji je okrenuo leđa. Treći bataljon, u kome sam bio komesar Prve čete, jurio je za Bugarima da što prije stigne na uzvišenje Palisat, gdje su se ukopale glavne bugarske snage. Bataljon je stigao do bugarskih položaja, ali su ga dočekale troredne žičane prepreke. Komandant Bataljona Mile Bulajić, čuven od ranije po junaštvu, donosi smjelu odluku. U sred bijela dana uvodi Bataljon u borbu i vrši juriš na utvrđene rovove, savlađuje ježeve i troredne žičane prepreke, izgoni neprijatelja, ili ga uništava u njegovim vlastitim rovovima, a veći broj zarobljava. Komandant Bulajić je osjetio da su kod neprijatelja zavladao panika i strah dok je pred nama odstupao, a, s druge strane, koristio je visoki moral svoga Bataljona. Prije juriša koncentrisao je mitraljeze u bliže kuće koji su štitili čete u jurišu. Dok su borci jurišali i pravili prolaz kroz žičane prepreke, naši mitraljesci tukli su na tom pravcu sve neprijateljske puškarnice i nisu im dozvolili da glavu promole iz rovova. Bataljon je u jurišu zauzeo rovove i saobraćajnice koje ih povezuju i zarobio veći broj bugarskih vojnika i ratnog materijala, a saobraćajnice i rovove koristio je za svoje utvrđenje i daljnju borbu koju smo nastavili sa preostalim bugarskim snagama. One su pružale otpor iz okruženja, očekujući pomoć iz Užica i drugih pravaca.

Treći bataljon, kad je zauzeo rovove i saobraćajnice, istovremeno je zauzeo cestu i odsjekao Palisat od Užica i Čajetine, pa Bugarima ništa nije preostalo nego da se bore iz okruženja i da se po grupama po noći izvlače i bježe.

Drugi dan, 25. na noć, Prva četa na čelu sa komandantom Dmitrom Kuburićem, ponovila je nanad na pre-

ostale Bugare. Napad je izveden sa užičke strane sa ciljem da zauzmemo rovove iz kojih su Bugari štitili jednu strminu niz koju su samo palili i otiskivali bombe repašice. Komandir voda David Đaković dobio je zadatak da sa svojim vodom podiđe pod bugarske rovove, izbaci bombe i zauzme položaje. David je ovaj zadatak u potpunosti izvršio. Komandir čete Kuburić uveo je u borbu samo Davidov vod, a vod Đure Stupar a ostao je sa Komandom Čete na samoj užičkoj cesti.

Dok je još Davinov vod jurišao, komandir Kuburić mi reče: »Druže komesare, sačekaj tu sa Đurinom vodom dok ja vidim šta je David učinio.«

Noć je, ništa se ne vidi, samo bljesak bombi osvjetljava s vremena na vrijeme teren na kojem se nalazimo. Čekali smo nar edeni e komandirovo, a ujedno kontrolisali cestu i dočekivali Bugare koji su pokušavali da pobjegnu prema Užicu. Komandir i kurir brzo su se vratili, ali sa tužnom viješću da je komandir voda David Đaković zauzeo prve rovove i kad je sa vodom nastavio da ih čisti od Bugara, tane ga je pogodilo u glavu i ostao je na mjestu mrtav.

Prema dnevniku Brigade, u ovoj borbi zarobljeno je 120 Bugara, a 105 je poginulo, dok smo mi imali 5 poginulih i 25 ranjenih drugova. Poginuli su: Dakan Surla, Đurađ Kovačević, David Đaković, Lazo Grbić i Ante Jaruga.

NIKOLA BANJAC

NE PRIZNAJEM SPORAZUM

Bataljon se prebacio iz sela Smoljane u novo mjesto prebivališta — selo Bravski Vaganac. Julski dani 1944. godine bili su topli. U večernjim časovima povjetarac je donosio iz obližnje planine miris smole koji se miješao sa mirisom pokošenog sijena.

■Cete su bile razmještene po zaseocima, a vodovi po raštrkanim kućama ispod Banjačkog vrha. Okrajci oko njivica su pokošeni i isticala su se žita kao zasječena sa četiri strane. Međama su promicale patrole, a pod velikim hrašćem i bukvama, u hladu, preko dana su se odmarali borci, čistili oružje, očekivali pokret i borbu. Skakavci su dosadno skakutali. po uniformi. Cvrčci su razdragano upredali svoje pjesme, a prepelice širile krila iznad žita i najavljivale da pristiže novo žito — novi hljeb. Probudenoj prirodi radovali su se i bataljon i seljaci, jer je zoben hljeb dojadio svojim krupnim bazdrlicama, koje su se zadijevale između zuba i u desni, otvarale krv i parale grlo.

Osvanuo je lijep i vedar dan. Straže i patrole su zamijenjene. Doručak je obavljen. Cete su se po vodovima smjestile u hladovinu i zaklone od vazdušnog izviđanja. Otpočeli su časovi stručne obuke. Došli su bataljonski kuriri. Znali su borci da kuriri obično donose naredjenja za pokret, pozivaju na prijem borbenog zadatka. Komesari i svi politički aktivisti su pozvani na sastanak u Komandu Bataljona.

— Odoše naši političari — Lazija gurnu do sebe druga. — Neće biti ni pokreta ni borbe. Sad će oni nas daviti sa nekim politiziranjem — govori on glasnije da i drugi čuju.

Komesar bataljona Đuro Sekulić upoznao je politički aktiv sa materijalima sporazuma Tito—Šubašić. Dao je šira obrazloženja o značaju toga sporazuma za našu daljnju borbu. Na sastanku je podvučena sva ozbiljnost i hitnost prorade toga materijala sa svima borcima. Interesantno je da poslije uvodnog izlaganja i datih obrazloženja nije bilo diskusije, što nije bio slučaj na ranijim sličnim skupovima. Cio politički aktiv je čitao. A čitanje je uvijek značilo odobravanje. Ovog puta dobivao se utisak da čitanje znači direktivno odobravanje, ali i lično neslaganje. Svaka četa dobila je po jedan komplet materijala. Politički aktivisti četa su čitali te materijale i pripremali se za popodnevnu nastavu. Činilo se da je prividno dvoumljenje nestalo.

Odmah poslije ručka, u ranim popodnevnim časovima, čete su se svaka za sebe sakupile pod velike krošnje drveća. Borci su sjedili pod punom borbenom opremom. Puškomitraljezi na razapetim nožicama su gledali u suprotnu stranu, a puške su držane preko koljena, ili sa cijevima okrenutim naviše, uz rame.

Komesar Treće čete je šetao ispred boraca. Odsutno je pogled upirao isored sitnih koraka. Četa ga je pogledom pratila i osjećala neku zabrinutost.

— Sad on izmišlja kako da otpočne govor — šapnu na uho Lazija svom susjedu.

»Danas, drugovi, nećemo govoriti o borbenoj, nego opravoj pravcatoj političkoj situaciji ..«

— Nisam znao do sad da imaju »dvije situacije« — prebaci jezikom Nikola Đumić cigaretu i glasno se nasmiја poslije izgovorenih riječi.

Komesar prijekorno pogleda Nikolu, a cijela četa kao da mu pogledom daje znak da čuti. Nikola Đumić je bio stariji čovjek. Imao je, kažu, mnogo nezbrinute djece. On je bio oštroumni gorštak koji je kao šumski radnik osjetio najviše na grbači stari režim. On i stari Nikola Tešić su bili poštteni i vrijedni kuvari. Sa ekonomom čete, Lju-

bišom Kerkezom, stalno su vodili razgovor, proricali budućnost, bistrili političku situaciju, prepirali se ko je u pravu i tražili arbitra — komesara — da presudi. Oni su zbog svojih godina, a i Zbog porodičnih problema, najviše željeli da se rat što prije završi.

— Radi se o našem velikom političkom uspjehu na međunarodnom planu — nastavlja da govori komesar Prošić.

Tišina. Čuo se negdje cvrkut ptica.

— U cilju daljnjeg uspješnog vođenja oslobodilačke borbe i ujedinjavanja svih snaga u zemlji i van nje, naročito onih koje se još kolebaju, postignut je sporazum između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i Kraljevske vlade ... To je naš veliki uspjeh na međunarodnom planu i priznanje naše borbe ...

Komesar je tako brzo zasipao riječima, da niko u četi nije imao vremena ni da zine. Samo su se nekoliko puta osjetila komešanja i kroz nos jednovremeno huktanje. Neizvjesnost i unutrašnje negodovanje vladalo je sve dok komesar nije dao riječ Nikoli Banjcu-Nini — da čita rečenicu po rečenicu, tačku po tačku sporazuma i da objašnjava smisao i značaj toga dokumenta.

Izađe on ^red Četu i poče čitati tekst:

»Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i predsjednik Kraljevske vlade sporazumjeli su se u ovome:

1. Kraljevska jugoslovenska vlada morala bi biti sastavljena od naprednih demokratskih elemenata koji se nisu kompromitovali u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta ...«

— Stani, stani malo, molim te — nenormalno povišenim tonom povika Lazija. — Reci ti nama jesu li to oni ljudi i vlada što nas je izdala i napustila u najtežim danima? ...

— Jašta, bolan. To je ona vlada koja je sa zlatom otišla preko Grčke u arapsku zemlju, a zatim u Englesku — prekinu ga kuvar Đumić i podrugljivo odmahnu rukom.

— Koliko ia znam, nema kod njih »naprednih ljudi« i »demokratskih« — upada ekonom Ljubiša.

— Tako je — potvrdi u horu više glasova.

— Bolje bi bilo da u tome paragrafu stoji da mom biti sastavljena od elemenata koji nisu izdali našu zemlju — nastavlja Lazija.

— Ala si ti lud, Lazija! Pa onda ne bi imala vlada od koga da se sastavi — upade u riječ njegov pomoćnik Čedo Puzigaća.

— Čuti ti! — obrecnu se Lazija.

— Ama čekajte, ljudi, da pročitamo cijelu tačku, pa ćemo raščlaniti riječ po riječ, dobiće se cjelina — umiruje ih rukovodilac časa. — Imaju tu tačne obaveze Kraljevske vlade i naše.

Ponovo Banjac objašnjava smisao i značaj sporazuma, situaciju, okolnosti pod kojima se sporazum sklopio i koristi za međunarodnu afirmaciju i priznanje oslobodilačke borbe u Jugoslaviji.

— A sad mi tebe, Nine, baš ništa ne razumijemo — upade u riječ Lazija i nastavlja: — Ti si nama popio mozak sa Odlukama AVNOJ-a. Cijelo proljeće kao zelenbaći smo na suncu, između borbi, slušali tebe kako vežeš o deklaraciji, o situaciji, o devet odluka, a naročito onih pet najvažnijih, pa o našoj vladi i uzimanju prava onoj izdajničkoj, a zabrani povratka kralja, a sad ovako ti nam zapapri. Ja ne priznajem sporazum! — ljutito uzviknu on.

— Stani, Lazija. Ti uvijek trčiš k'o ždrijebe pred rudu! Čekaj. Saslušaj — mrgodno ga pogleda i prekori vodni delegat Dušan Jokić.

Poslije dužeg ubjeđivanja, prekora i upozorenja na nedisciplinu i na parlamentarnost u diskusiji, sporazumješe se da se nastavi čitanje sporazuma i objašnjenja.

Kad se bližio kraj teksta sporazuma, propraćenog sa objašnjenjima, sticao se utisak da je Četa shvatila suštinu svega pozitivno. Ali, posljednje dvije pročitane rečenice u kojima se pominje gospodin dr Subašić i da je sporazum sklopljen na slobodnoj teritoriji Jugoslavije — uzrujaše se borci i očet talas plime negodovanja zavlada poljanom koja se kupala u posljednjim zracima zalazećeg sunca. Sa svih strana su padale riječi negodovanja: »Gospodin, sporazum sklopljen na našoj teritoriji.« »Hoće oni staro, hoće na gotovo.« »Pregovaraćemo mi sa njima kroz

cijev.« »Gdje su bili do sada?« »Prolumpovali su zlato, našu muku ...«

Lazija stoji. Bluza mu se izvukla ispod opasača i napravila velika njedra kao da je u njih skupio sav bijes. Oblizuje debele usne i čisti krpom »šarac«, kao da hoće da kaže: »Ti si meni sporazum i drug.«

Pet sati sjedenja prošlo je neosjetno. Niko nije bio odsutan. Na času su bili i kuriri, i bolničarke, i kuvari koji su se neprimjetno redali i odlazili da dol'iju vode u pasulj, promiješaju ga, založe vatru i opet se vraćali na čas.

Kolektivno je zaključeno da se čas nastavi sutra, odmah poslije doručka.

Slična situacija je bila i u ostalim četama. Politički aktiv je istog dana sazvan poslije večere. Data su nova Objašnjenja. Diskusija je trajala do kasno u noć. Dati su zadaci. Insistirano ie da se uporno ide na objašnjenja sve dotle dok se sporazum ne shvati pravilno.

Očito je bilo da neprijateljskog djelovanja nije bilo ni trunke u istupaniu pojedinaca. Odras revolta je potpuno nerazumijevanje suštine i značaja sporazuma u to vrijeme, a i straha od starog. Ovo najbolje potvrđuje diskusija jedne grupe vojnika iste noći u pojati. San im nije išao na oči. Prepričavali su dijelove sporazuma, izražavali sumnju u iskrenost i dobronamjernost Kraljevske Vlade. Ali, poslije duže i žučne rasprave i bačenih pogrd na izbjegličku vladu, svi su se složili sa vodnim delegatom Jovom Bogdanovićem, koji je rekao: »Ama, ljudi, nije to tako. Vi samo uprli 'ne valja, pa ne valja'. Treba da imamo povjerenja u Tita. On nas je vodio tri godine, vodiće nas do kraja rata, a i poslije. Nije njega niko do sada prevario. Zna on šta radi. Sa njim ćemo mi lako i poslije rata.«

— Tako je, tako je! — potvrdi više glasova.

AHMET HROMADŽIĆ

NARODNI HEROJ MAHMUT IBRAHIMPASIĆ

Mahmut Ibrahimpašić se rodio 1922. godine u malom selu Bjelaju, na obroncima Cave i Osječenice. Sin seljačkih roditelja, uz tegobe svakidašnjeg života razvijao se on i rastao kao i sva ostala seljačka djeca — brzo i neprimjetno. U sedmoj godini pošao je u osnovnu školu, u svom selu. Već tada, on se među seoskom školskom djecom isticao svojom (bistrinom i oštroumnosću. Crni vitki dječak učio je marljivo, bio uvijek dobar đak i četiri godine kasnije završio je s odličnim uspjehom osnovu školu.

Roditelji su riješili da ga zbog njegove bistrine pošalju dalje da uči.

Završio je u Bihaću četiri razreda gimnazije, položio malu maturu, onda se upisao u učiteljsku školu u Banjoj Luci. Tu zapravo počinje njegov pravi život. Tu se on upoznaje sa naprednim đacima — srednjoškolcima i studentima i u zajednici s njima učestvuje u svim masovnim akcijama radništva koje traži hljeba i rada i demonstira protiv rata i fašizma.

Kad bi ljeti, za vrijeme kratkog školskog raspusta dolazio kući, na selo, Mahmut je oko sebe okupljao seosku omladinu i u srca mladih ljudi usađivao napredne ideje i ljubav za čovjeka, za radni narod. Pomagao je ujedno ocu u svim poljskim radovima, nastojao tako svim silama da se koliko-toliko oduži roditeljima, koji su za njega mnogo žrtvovali.

U rano proljeće 1941. godine kada su zatvorene škole u svim krajevima naše domovine — i Mahmut se vratio kući, u svoje selo.

Mahmut Ibrahimpasić — Mašo

Sporo su išli proljećni dani, u iščekivanju presudnih događaja. Selom je poslije sloma prošla vojska sa kratkotrajnih frontova, a onda je nastalo zatišje. Došle su zatim ustaše, hapšenja, masovni progoni Srba. Iz jama odjeknuli su prvi jauči nedotučenih ljudi — fašističkih žrtava, stizale vijesti o pokoljima.

Mahmuta su poznavali u selu kao naprednog omladinca pred sami početak rata, a u prvim danima okupacije njegova aktivnost postala je značajna zajedno sa ostalim omladincima u selu gdje je formiran skojevski aktiv koji je odigrao značajnu ulogu u pripremama ustanka, u razbijanju namjera ustaša koji su počeli represalijama i pokoljima. Ali, upravo zahvaljujući skojevcima i poštenim seljacima u Bjelaju su izostale represalije, spriječeni su pokolji i sve što se dogodilo u drugim selima i drugim krajevima.

Mahmut je u Bjelaju dočekaio i početak ustanka i takođe učestvovao aktivno u svim akcijama koje su se u to vrijeme sprovodile, sve do trenutka dok Muslimani iz Bjelaja pod pritiskom ustaša koji su se probili u selo, paleći i ubijajući, nisu napustili Bjelaj. Ali odmah poslije toga Mahmut Ibrahimpašić je, u vozu na putu za Bihać uhapšen, sproveden u zloglasnu bihaćku Kulu, te poslije ispitivanja i mučenja izveden na sud i osuđen na smrt. Uspio je da izbjegne smrtnu presudu i nakon toga se prebacio u partizane i postao borac VIII krajiške brigade s kojom je prešao dug i slavan borbeni put. Nije trebalo dugo vremena da svi borci i rukovodioci zavole Mahmuta, kome su dali i koga su poznavali pod skraćenim imenom »Mašo«.

Poslije IV ofanzive IV bataljon Osme brigade, u kome se nalazio i Mašo, operisao je oko ceste Bihać—Petrovac. Jednog dana partizani su na Lipi dočekali švapsku kolonu i potukli je do nogu. Tu se Mahmut istakao — kao jedan od rijetko hrabrih omladinaca on je svojim primjerom pokazivao kako se treba boriti... Ali to nije ibila jedina bitka u kojoj je on rano još pokazao svoju hrabrost. To je bila samo jedna od prvih takvih, na tegobnom ali slavnom partizanskom putu.

U proljeće godine 1943. Osmu brigadu je prelazila preko Vakufa za Tičevo. Mahmut je bio zamjenik ko-

mesara bataljona. Na Velikim Stjenjanima brigadu su napali četnici i Nijemci. Bilo je to rano izjutra, oko šest sati. Mahmut ie sa svojim bataljonom prihvatio borbu, dok su se ostale snage probijale prema Martin-Brodu. Bataljon je bio potpuno opkoljen, ali on sa svojim boricima nije napuštao položaj, nije gubio prisebnost. Do tri sata poslije podne — punih devet časova — njegov bataljon je čvrsto stajao na svojim pozicijama, na čukama koje su bez prestanka napadali Nijemci i četnici. —■ Mahmut se tom prilikom pokazao ne samo kao hrabar borac, nego kao snalažljiv, dobar rukovodilac, pravi partizanski komesar. — Tek kad su ostale jedinice odmakle, on je krenuo sa svoga mjesta, probio se sa bataljonom i produžio put za glavninom.

Nedugo iza toga brigada se prebacila u Manjaču. Tamo su otpočele krvave borbe sa četnicima. Jednog dana napali su četnici položaje Osme brigade. Razvila se žestoka bitka. Mahmut je sa svojim bataljonom prešao neprijatelju za leđa. Usred bitke iznenada je otvorio vatru i unio paniku među četnike. Za kratko vrijeme neprijatelj je — demoralisan — u neredu pobjegao. Tako je i ovu veliku i važnu bitku Mahmut sa svojim hrabrim boricima riješio u korist partizanske vojske.

Jula mjeseca 1944. Mašo je otišao iz Osme brigade za komesara Pete kozarske, na čijem čelu se tada nalazio Rade Kondić, narodni heroj, slavni sin Kozare. Krajem jula, divizija — u čijem sastavu se nalazila i Kozarska brigada — krenula je na veliki put iz centralne Bosne za Srbiju. Trebalo je forsirati rijeku Bosnu, zatim Drinu i uključiti se među ostale snatre koje su oslobađale Srbiju. Na samoj Bosni, kod Zepča, došlo je do ogorčene borbe na Nijemcima, koji su oo svaku cijenu htjeli da spriječe prebacivanje partizanskih snaga. Redali su se njemački juriši i protivjuriši Kozarčana. U jednom takvom okršaju poginuo je hrabri komandant brigade — Rade Kondić. Mahmutu je usred borbe, u najkritičnijoj njezinoj fazi, ponestalo municije, ali on je ipak jurišao na jedno fašističko gnijezdo: golim rukama dograbio je za gušu prvog hitlerovca i zadavio ga, na mjestu. — Tom prilikom, ranjen je u grudi ...

Neprijatelj je na kraju izgubio i tu bitku i brigada je nastavila svoj put. Poginuo je Rade, ali njegova brigada — na čijem čelu se nalazio i Mahmut — produžila je slavni put za Srbiju. Kroz zasjede, preko tvrdih uporišta i gradova — kroz istočnu Bosnu, prošla je brigada u Srbiju, gdje su je opet čekale velike borbe, zajedno sa jedinicama koje su se tamo nalazile.

Tako je proslavljena Kozarska brigada stigla do Beograda. Sa neviđenim borbenim zanosom, uz svoj bojni poklič — »Razbrucai!« — Kozarčani su učestvovali u bici za oslobođenje našeg glavnog grada.

Sedamnaestog oktobra 1944. godine, u Ripnju pod Avalom, na doma'ku Beograda, major Mahmut Ibrahim-našić posljednji put je stajao u prvoj liniji, na čelu svoje brigade, sa puškomitraljezom u rukama: toga dana pao je od fašističkog metka u naručje svojih drugova.

Nebrojene borbe protiv fašista i domaćih izdajnika, Obilježile su put mladog junaka, Muslimana iz Krajine, koji je svoj život položio u borbi za oslobođenje glavnog grada, za slobodu naše zemlje.

MILOVAN SAMARDŽIJA

SJECANJE NA PALE DRUGOVE

Sjećanje na njih pobuđuje uvijek tugu i bol, ali istovremeno i obavezuje da ono zašto smo se borili ne smije nikada biti iznevjereno. Izvršavajući ovu obavezu i prenoseći je na mlađe generacije, najbolje ćemo se odužiti svijetlim likovima naše revolucije.

Neka ovo nekoliko napisanih rečenica bude moj mali prilog sjećanju na mnoge nezaboravne drugove — Petrovčane.

Jedan od njih, koga se rado sjećam je Milovan Trkulja-iMića. Zajedno smo odrasli i u školu išli. Zajedno smo i u rat pošli. Bio je nešto stariji od mene, a inače snažan i stasit mladić. Ja sam se uvijek, u školi, na prelu, i u ratu, osjećao siguran kad sam se nalazio uz Miću. Surova ratna stvarnost nas je razdvojila. Otrgla je Miću iz naših redova u cvijetu mladosti, u dvadeset prvoj godini njegova života. Za ovo malo godina, koliko je živio, njegov život je bio ispunjen patnjama, koje je on savladavao snagom i voljom za život. Već od malih nogu, kao dijete siromašnih roditelja, morao se boriti za svoje održanje. Kao dječak morao je uzeti tester u, sjekiru i malj i ići da lupa klade kod preduzeća »Sipad«, u Osječenici, da bi zaradio koru hljeba. U narodnooslobodilačku borbu je pošao pun nade. Zdrav, snažan, mlad i neustrašiv pošao je u borbu sa oduševljenjem. Svojom hrabrošću brzo je osvojio povjerenje starješina i postao puškomitraljezac, što je bila velika počast za svakog porca — partizana.

Kada je išao u patrolu gdje mu je trebala samo puška, on se nije htio rastajati od svog puškomitraljeza — nosio ga je govoreći da mu je »lagan kao perce« i da je sa njim najsigurniji. Zbog toga je i svaki borac bio veseo kad sa drugom Mićom (tako smo ga zvali od djetinjstva) krene na zadatak, jer je Mića bio dobar drug i hrabar i odvažan borac.

Sjećam se te njegove odvažnosti kad smo negdje u februaru 1942. godine, nas trojica, bili u zasjedi kod koluničke škole. Snijeg je bio prilično dubok, a temperatura niska. Došli smo poslije oola noći da bismo sačekali neke četnike za koje smo bili obaviješteni da će oroči kroz Kolunić. Čekali smo ih. Negdje do 8 časova izjutra naišli su na saonice. Iskočili smo iza zidina pred njih. Mića se našao prvi pored saonice. Komandovao je: »Ruke uvis!«, a potom im naredio da silaze sa saonice. Oni su oklijevali, ali su se brzo našli u snijegu, jer im je Mića za tren oka prevrnuo saonice. Tom prilikom je ispod sjedišta ispala jedna Duška, što je vjerovatno i bio razlog njihovog oklijevanja da se dignu sa sjedišta, pošto su tvrdili da su bez oružja. Mićina odvažnost je išla i dalje. Naredio je jednom od njih da digne pušku iz snijega, te pošto je izvadio zatvarač iz nje objesio je pušku jednom od njih o rame — da je nosi prema našem logoru (tako smo zvali mjesto našeg boravka). Hrabrost i odvažnost krasile su Miću za sve vrijeme njegovog života. Ali, na žalost, kratko je živio.

Polovinom mai a 1942. godine vodili smo ogorčene borbe sa talijanskim okupatorima u selu Kolunić. Nanijali smo im osjetne gubitke (samo 17. maja poginulo im je oko 60 vojnika, a zarobili smo, pored ostalog, i dva njihova topa) i gonili ih do ispred samog Petrovca. U ovoj borbi izgubili smo i našeg voljenog i hrabrog druga Milovana Trkulju. Sjećam se sa kakvim je oduševljenjem drug Mića pošao u ovu akciju, govoreći kako će obezbijediti »hranu« za svoj puškomitraljez italijanske izrade. Borbe su se završile našom pobjedom. Za Mićin puškomitraljez zarobljeno je dosta municije, ali Miće nije bilo više da bi rafalima sipao zrnje na neprijatelje svog naroda i domovine. To su činili njegovi drugovi Mićinim

puškomitraljezom. Nad Mićinim mrtvim tijelom zavjetovali su se da će ga osvetiti i dovesti do kraja naše zajednički započeto djelo za koje je on položio svoj mladi život.

**

*

Kad god razmišljam dokle je čovjek spreman na savi oodricanje i žrtve, kad su u pitanju zajednički interesi i stvar narodne revolucije, uvijek se sjećam imena i lika Obrada Samardžije. Rođen u selu Bukovača, u siromašnoj seljačkoj porodici, pola svoga života proveo je na teškim fizičkim radovima kod preduzeća »Sipad« — da bi zaradio koji dinar za život svoje porodice. Kad je buknuo ustanak, Obrad je imao oko 28 godina. Odslužio je vojsku, oženio se i počeo da stvara porodicu. Bio je jedini sin u roditelja, koji su imali još dvije kćeri. U stvari, jedina sposobna muška radna snaga u kući bio je Obrad. Roditelji su mu bili već u godinama; sestre se tek zadjevojčile; imao je i ženu sa malim djetetom. Obrad je bio temelj porodice. Sve ovo mu nije smetalo da se već 1941. godine pojavi u ustaničkim redovima, a da u 1942. godini konačno napusti kuću i naš kraj i krene sa Trećom krajiškom brigadom na njen borbeni put širom Jugoslavije. U kući je bilo mnogo plača, jadikovanja i odvrćanja Obrada da ne krene. Odvrćali su ga neki ljudi i u komšiluku. Mnogi su uticali na njega da ne kreće, predočavajući mu težinu položaja u kome će mu se naći porodica. Obrad je bio neumoljiv. Shvatio je svu težinu položaja u kome ostavlja porodicu, ali isto tako i značaj naše borbe i potrebu da svaki sposoban čovjek učestvuje u njoj. Zbog toga je njegov odgovor bio da je borba važnija od svega, da se za nju treba žrtvovati i mučiti i kad pobijedimo da će se svima vratiti plodovi borbe. Obrad je krenuo. Već sam njegov odlazak predstavljao je veliku žrtvu. Kod kuće je ostavio za rad malo sposobnu porodicu, u porodici i ženu sa djetetom od tri godine. Porodica je ostala tužna, ali u nadi da će im se Obrad, kako je i obećao, javljati kad god mogne i da će im se po završetku rata vratiti. Međutim, surova stvarnost rata je osujetila njegov povratak.

Treća krajiška brigada je preko Ključa i Jajca krenula za centralnu Bosnu. Tu su je očekivali novi zadaci i okršaji.

Posljednji put sreo sam se sa Obradom decembra 1942. godine na području Kotor-Varoši. Sreli smo se u jednoj zajedničkoj akciji protiv ustaša i ustaške milicije. Bataljon u kome je bio Obrad napadao je s jedne, a naš bataljon s druge strane brda. Obrad je djelovao zamorno, ali je bio raspoložen zbog našeg uspjeha. Sa oduševljenjem je pričao o borbama u kojima je učestvovao od kako smo prešli u centralnu Bosnu. Rastali smo se sa obećanjima da ćemo se, kad nam bataljoni budu bliže, češće sastajati i da ćemo jednog dana pokušati da se zajednički javimo našim porodicama po nekom kuriru koji bude išao prema Bosanskom Petrovcu. Međutim, od svega ovoga nije moglo biti ništa, jer je ubrzo poslije ovog susreta Obrad poginuo. Izgubili smo još jednog vrijednog i dobrog druga i borca, o čijoj su porodici ostali da se brinu njegovi drugovi i naša zajednica, koja je svojom brigom učinila da bi dobrim dijelom nadoknadila i pružila dio onog što bi Obrad, da je ostao živ, učinio sam za svoju porodicu.

* *

Nije bilo borca i starješine u Trećoj krajiškoj brigadi koji nije poznavao mladog, veselog i za pjesmu uvijek raspoloženog Radu Šljivara.

Stupivši u partizanske redove jedva da je bio napunio šesnaest godina. Među starijim drugovima se vrlo brzo snašao i postao njihov miljenik. Kratka italijanska puška o ramenu i fišeklije o oopasaču dobro su mu stajali i činili ga pravim malim vojnikom. Kad bi još zajašio konja, koga je često dobivao od komandanta ili komesara, sa puškom preko leđa i nekom torbicom preko ramena, ličio je na pravog starješinu. Na odmoru, maršu i u borbi uvijek se čuo cvrkutavi glas malog Šljivara, bilo da pjeva, ili viče: »Naprijed!« i »Zaokoli!« Koliko je brigada voljela malog Šljivara, on je nju volio još više i za nju je bio vezan od njenog formiranja do svoje smrti. Gotovo sve vrijeme je proveo u Prvom bataljonu, od koga se nije mogao odvojiti. Osjećao ga je svojim matičnim bataljonom i svojim domom, a njegove borce kao rođenu braću.

Takvom ljubavlju on je volio borce Prvog bataljona, a i oni njega. Rado je zalazio i u druge bataljone i odlazio do Štaba Brigade, jer su ga svugdje rado primali i ukazivali mu gotovo očinsku pažnju, oduševljavajući se njegovim dobrim raspoloženjem.

Rade Šljivar, iako mlad i djetinjast, u borbu je ulazio i u njoj se ponašao kao iskusan i hrabar borac. On je prilikom formiranja Treće krajiške brigade na Kamenici kod Drvara bio među njenim najmlađim borcima. Pri pokretu Brigade preko Drvara i Bosanskog Petrovca za Podgrmeč, Rade bi obično išao na čelu kolone i pjevao svoju omiljenu pjesmu:

»Naš komandant jaši konja b'jela,
Za njim ide vojska proletera.«

Pri našem kratkom boravku u Podgrmeču, Šljivar je ubrzo osvojio simpatije naroda po selima u kojima smo se zadržavali. Kad smo 1. septembra 1942. godine naveče krenuli iz Velikog Radića prema selu Ostrošcu — na čišćenje sela oko rijeke Une od ustaša i ustaške milicije — mali Šljivar se nalazio u Drugoj četi I bataljona. Kretao se sa Ilijom Krajinovićem, puškomitraljescem, inače vrlo hrabrim borcem, i još prije pokreta najavljivao mu takmičenje u borbi. Ovom najavom htio je izazvati Krajinovića da mu ne bi osporio da ide sa njim, jer je Krajinoviću, kao i svakom od nas stalo do toga da se mali Šljivar ne istrčava u borbi, da ne bi poginuo. Na drugoj strani, Šljivaru je mnogo stalo do toga da se u borbi nađe uz Krajinovića. Razlog tome bilo je veliko povjerenje Šljivara u hrabrog Krajinovića i želja malog Rade da u borbi gađa iz puškomitraljeza. Naše savjete da te večeri ne ide u borbu, nego da ostane kod komore, ne samo da nije prihvatio, nego se i uvrijedio, ističući da on nije pošao u borbu da čuva komoru, nego da se bori. Nismo mogli ništa drugo nego dozvoliti mu da krene. Nakon dužeg noćnog marša, našli smo se, negdje poslije pola noći (2. septembra), ispred sela koje je trebalo očistiti od neprijatelja. Pošto smo zauzeli borbeni poredak i krenuli naprijed, dočekivali su nas rjeđi pucnji neprijateljskih patrola. Sto smo se više približavali, puščana i mitralješka vatra je bila sve jača. Po približavanju neprijatelj-

skim uporištima, otvorili smo vatru uz uzvike: »Naprijed!« i »Ura!« Među povcima odzvanjao je glas Rade Šljivara. Neprijatelj je davao žestok otpor, ali se pod našim pritiskom postepeno povlačio.

Dan nas je zatekao u borbi na desnoj obali rijeke Une. Palo je naređenje da se nastupanje mora ubrzati, bez obzira na žrtve, kako bi se čim prije uhvatila veza sa dijelovima Prve čete, koji su se na čelu sa zamjenikom komandanta Bataljona Dokom Čubrilom probili u selo Ostrožac i tamo vodili borbu.

Počeo je naš opšti juriš. Jednog momenta čulo se dozivanje Rade Šljivara. Potrčali smo tamo. Ubrzo smo vidjeli Krajinovića kako leži na zemlji, iza neke živice, i malog Šljivara preko njega. Mali je mislio da je Krajinović mrtav, što nam je i saopštio kad smo pitali šta se desilo. Potom se čuo glas Krajinovića, koji je došao k svijesti i Objasnio nam o čemu se radi. On se bio udario kundakom od puškomitraljeza u koljeno, a potom pao i udario glavom o kamen, te je bio izgubio svijest. Dok smo se mi bavili sa Krajinovićem, Šljivar je dograbio puškomitraljez i pretrčao ispred neprijateljske vatre preko čistine — do neke gomile kamenja. Počeo je da pušta rafale iz puškomitraljeza na neprijatelja. Kad smo se prebacili do njega, sav je bio radostan što drži u rukama puškomitraljez, ali se morao pomiriti s tim da puškomitraljez vrati Krajinoviću i da borbu nastavi svojom malom puškom »talijankom«.

Borba se tog dana povoljno završila. Prodrli smo do Ostrošca, prešli rijeku Unu, protjerali neprijatelja daleko prema zapadu, a potom se, po naređenju, preko mosta kod Ostrošca, ponovo vratili nazad u selo Srbaljane, sredili i produžili prema selu Veliki Radić.

Poslije ove akcije Šljivar nam je s pravom pokazivao kako nema razloga da ga smatramo dječakom i neiskusnim borcem. On je i ovaj put uspješno položio ispit hrabrog partizana.

Rade Šljivar je prošao sa Trećom krajiškom brigadom, na njenom slavnom borbenom putu, kroz mnoge okršaje i krajeve naše zemlje. Izdržao je naporene borbe i pokrete kroz mnoge neprijateljske ofanzive. Učestvovao je

u jurišima 2. čete, I bataljona, Treće krajiške brigade, uvijek gord, veseo, raspoložen za šale. Svi su ga voljeli i on je volio sve. (Mnogo je cijenio ono što su drugovi činili za njega i uvijek je bio spreman da svakome pomogne i svakoga poslušati. Dječaćki se radovao i slavio svaku pobjedu bilo koje jedinice Treće krajiške brigade, a posebno I bataljona. Često je sebi dočaravao kako će izgledati naš trijumfalni prolazak kroz velike gradove, pri završetku rata, gdje će on jaši ti na konju u koloni, pjevati i izvikivati parole o našoj borbi i pobjedi. Radovao se pobjedi, slobodi i svom životu u njoj. U prodoru naših snaga prema Srbiji, 1944. godine, vidio je, kao i drugi, našu brzu pobjedu. Radovao se putu za Srbiju, a posebno putu za Beograd. Bio je na njihovom domaku, ali mu je neprijatelj presjekao put. Na putu od Kalinovika prema Drini Rade Šljivar je izgubio život, jula 1944. godine, pri izvršenju svog borbenog zadatka, kao kurir Treće krajiške brigade.

*
**

Lazo Atlagić — svijetlo ime borca — puškomitralješka, komandira voda, zamjenika komandira i komandira Vrtočke čete, zamjenika komandanta 1. bataljona i komandanta bataljona u Trećoj krajiškoj brigadi. To je ime čovjeka i komunista koji nam je ostao u prijatnoj uspomeni po svojoj skromnosti, hrabrosti i drugarskim odnosima. Upoznao sam Lazdu marta 1942. godine u Vrtočkoj četi. Među prvima sa kojima smo se sprijateljili, mi koji smo došli iz drugih jedinica, bio je Lazo Atlagić. Primio nas je kao drugove i već poslije nekoliko dana bili smo takvi prijatelji kao da se poznajemo mnogo godina. Isti slučaj je bio i sa drugovima Dalmatincima, koji su u orlože 1942. godine došli u Četu. I oni su u Lazi već od prvog dana našli svog najboljeg druga. On je bio prijatelj svakog borca, za sve vrijeme svoga života. Prijateljski se odnosio i prema narodu kuda smo prolazili. Koliko god je cijenio i volio svakoga onoga ko je bio prijatelj naše borbe, još više je umio da mrzi neprijatelja. Nisam poznavao mirnijeg i staloženijeg čovjeka koji je imao toliko strpljenja u pretresanju problema i radu sa

ljudima, bilo da su vojnici ili civili, koji se nije znao naljutiti i koji je vrlo brzo osvajao simpatije svakog s kim bi došao u dodir.

Lazo je bio kao borac i starješina staložen i razborit, ali nevjerovatno energičan u zahtjevima kad se radilo o izvršenju borbenog zadatka. Sjećam se Laze iz mnogih okršaja. Niko od preživjelih boraca i starješina iz Vrtočke čete ne može da zaboravi njegovo junačko i humano starješinsko držanje ;pri napadu na Jajce, na našem putu za centralnu Bosnu. Bila je to noć 24/25. novembra 1942, godine kada se Vrtočka četa našla sa drugim jedinicama 1. i 3. divizije u borbi za oslobođenje Jajca. Noć je bila hladna, a neprijateljska odbrana žilava. Već u prvom naletu ipreko Carevog polja imali smo nekoliko ranjenih drugova. Bili smo zadržani od neprijatelja. Poslije izvlačenja i zbrinjavanja ranjenika i kraćih konsultovanja u Komandi Cete, napad je produžen. Osvajani su objekti, dok nas ponovo neprijatelj ne bi zadržao ispred neke otporne tačke, ispred bunkera, kuće, rova. Tako se to ponavljalo više puta, dok Jajce konačno nije bilo oslobođeno. Lazo je vršio dužnost komandira čete. Nezaboravno je bilo njegovo zalaganje u borbi. Njegova briga za ranjene drugove opravdavala je njihovo povjerenje koje su imali u njega kao druga. On nije propustio ni jedan slučaj da se ne interesuje da li je svaki ranjenik na vrijeme iznesen i smješten u tople prostorije. On je ovo kontrolisao, bilo lično, bilo tražeći da mu se referiše o stanju i smještaju ranjenih drugova. Odgovornost koju je posjedovao nije mu dala mira da predahne dok sve ne bude u redu. Pošto bi se uvjerio da je sve na svom mjestu, on bi ponovo poveo četu na juriš. Četa je zbog ranjavanja i odsutnosti drugova koji su se brinuli o ranjenima znala da se »smanji« na pola brojnog stanja, ali je Lazo, nalazeći se uvijek na najkritičnijem mjestu, odlučno zahtijevao izvršenje zadatka, jednako kao i kad je četa kompletna. On je na to imao pravo, a svi su u četi to prihvatili bez pogovora. Niko nije mogao bilo šta da predbaci svom komandiru, koji se čitave noći nije ni malo odmarao, a često je sa puškomitraljezom u ruci vodio četu na juriš. Puškomitraljez je bio njegovo omiljeno oružje, pošto je i sam ranije bio puškomitraljezac.

Ovakvog Lazu Atlagića poznaju svi oni koji su s njim živjeli i radili, ili se sretali u borbi i u maršu. On se izdigao do komandanta bataljona u Trećoj krajiškoj brigadi, ostavši uvijek skromni čovjek i hrabri borac Lazo, omiljen kod boraca i starješina, dobar komunista i komandant.

Bližio se kraj rata. Lazo je učestvovao u završnim operacijama naše Armije i bio već na domaku konačne pobjede i pune slobode u našoj zemlji, ali slobodu nije dočeka. Poginuo je aprila 1945. godine u Slavoniji, na pobjedonosnom putu Treće krajiške brigade, u kojoj je bio od njenog formiranja do svoje smrti.

*
**

Ako bi tražili odgovor na pitanje kakav treba da bude uzoran politički komesar čete, koga su smatrali dušom jedinice u toku narodnooslobodilačkog rata, onda bi ga bez dvoumljenja našli u komesaru Krnjeuške čete iz 3. bataljona Treće krajiške brigade, u liku druga Petra Kačara-Pepe. S njom se s pravom ponosila njegova četa. Pepa je bio komesar čete od oktobra 1942. godine, pa do jeseni 1943. godine (oko godinu dana), upravo do svoje smrti. On je u borbu polazio i iz nje se vraćao sa pjesmom. Pepa je bio krasan po karakteru i osjetljiv za sve što je plemenito. Upravo takav komesar kakvog je naša Partija i borba trebala.

Poznavao sam Pepu skoro godinu dana. Jedno vrijeme ovo poznanstvo bilo je više po čuvenju, po onome što sam čuo kroz hvalu o divnom mladiću, političkom komesaru Krnjeuške čete, drugu Pepi Kačaru. Mnoga toga sam čuo o tom vedrom komesaru pored koga je, kako su pričali, a i kako sam se sam uvjerio, čitava četa bila uvijek u dobrom raspoloženju. Polazeći u 3. bataljon na dužnost, aprila 1943. godine, u Štabu Brigade su mi skrenuli pažnju na dobrog komesara Pepu i od tada, za narednih pola godine, koliko sam imao prilike da s njim radim i budem u borbi, uvjerio sam se u sve najljepše što sam ranije čuo o Pepi. Bilo je vrlo teških trenutaka

kroz petu neprijateljsku ofanzivu. Bilo je svakodnevnih borbi i napornih pokreta. Drugovi su ginuli, ili bili ranjavani. Glad nas je nagonila da jedemo travu i lišće. No, unatoč svega toga moral boraca i starješina ostao je na visini. Veličanstveni cilj borbe za oslobođenje i bolju budućnost tražio je naprezanja i žrtve, a jasnoća toga cilja ulivala je svakome borcu snagu i volju da izdrži do kraja. Održanje ovakvog morala i jasnoća cilja borbe mogla se postići zahvaljujući prije svega komunistima i rukovodiocima, drugovima kakav je bio Pepa Kačar. Zamor koji bi se povremeno osjetio u svakoj, pa i u Krnjeuškoj četi, Pepa je ubrzo uočavao i reagovao na njega. Njegova vesela priroda, izdržljivost i komesarska briga o borcima brzo bi unijeli raspoloženje u četu. Dovoljno je bilo da Pepa pozove: »Druga na okup!« i da počne neku od omiljenih pjesama čete, pa da ga čitava četa prati i da joj se vrati raspoloženje. Tako je bilo na maršu, u odmoru i u borbi. U borbi bi prodorni glas Pepe ulivao povjerenje i snagu borcima, a strah neprijatelju. Krnjeuška četa je ostajala bez komandira, pa se Pepa nalazio i u dvostrukoj ulozi — komesara i komandira. Ovo je bio i jedan od razloga da je Pepa duže ostao u četi. On je bio njen oslonac i pokretački snaga za sve. Ceti je trebao jedan stariji rukovodilac sa puno smisla i sposobnosti za rukovođenje kakav je bio Pepa.

Po proboju sa Zelengore, Treća krajiška brigada je produžila svoj pobjedonosni put preko istočne Bosne — za Bosansku krajinu. Na tom putu naš Bataljon je vodio više uspješnih akcija u istočnoj Bosni (Trnovo, Podgralb, Sjetlina, Srebrenica i druga mjesta). Početkom avgusta 1943. godine Bataljon se našao u dolini Vrbasa, gdje se našla i čitava naša Brigada i druge jedinice sa zadatkom likvidacije neprijateljskih garnizona u dolini Vrbasa. Sjećam se Pepe na ovom putu i kroz ove akcije — on je s velikim žarom pripremao i vodio četu novim naporima. Radovao se, kao i svaki od nas, našem ponovnom povratku u Bosansku krajinu i mogućnosti da se, možda, sretnemo sa svojim roditeljima, braćom i sestrama, ili pak da nešto više čujemo o njima i našem rodnom kraju, kako su izdržali dvije posljednje neprijateljske ofanzive. Cesto se iz Pepinog grla čula pjesma:

»Veseli se, partizanska majko,
Ide tebi sa Sutješke Ranko.«

(Sjećam se s kakvim je oduševljenjem Pepa krenuo sa četom u napad na Donji Vakuf 16. avgusta 1943. godine i kako mu je bilo teško kad se četa morala sutradan povući iz grada usljed neprijateljske intervencije od pravca Jajca. U ponovljenom napadu, Pepa nam je rekao: »Vjerujte da se više ne povlačimo i da ćemo zauzeti grad.« Tako je i bilo. Donji Vakuf je zauzet. Nakon kraćih priprema i odmora, izvršen je napad i oslobođeno je Bugojno (22. avgusta). Potom je uslijedio i pokret za Dalmaciju i poslije uspješnih borbi ponovni povratak u dolinu Vrbasa, a zatim u dolinu Bosne i Lašve.

Tu se završava slavni borbeni put druga Petra Kačara-Pepe. Tu prestaje da kuca srce još jednog hrabrog borca, uzornog komunista i rukovodioca iz Treće krajiške brigade. Pri napadu na Travnik, na domaku njegovih zidina, pao je Pepa pokošen neprijateljskom vatrom. Njegov se život ugasio, ali prijatne uspomene na njegov svjetli lik su neugasive kod svakoga onoga ko ga je poznavao.

*
**

Posvećujući ovaj članak palim ratnim drugovima, ni izdaleka ne rekoh sve o njima što bi trebalo reći i što zaslužuju. Nisam vješt pisanju, ali ne mogu da se ne sjetim desetine drugih Petrovčana poginulih u Trećoj krajiškoj brigadi. Neke od njih nisam mogao nikako da zaboravim. Nemoguće je zaboraviti svijetle likove mnogih komandira i komesara kao što su Marko Jokić, Stevo Miljuš, Mihailo Radošević, Lazija Latinović, Simo Morača, Milan Čubrilo-Cić, Branko Kecman, kojima su uvijek pripadala prva mjesta u spisku i stroju četa kojima su komandovali. I tek što pišem o nekim hrabrim starješinama, sjećam se mnogih zajedničkih doživljaja i okršaja, koji su upravo zbog ovih hrabrih ljudi ostali nezaboravni. Sjećanje me vodi do sedam novih likova — *sedam komandira Krnjeuške čete* — Sime Krčmara, Milana Ker-

keza, Steve Banovića, Nikole Vranješa, Marka Pilipovića, Vlade Ožegovića i Jovana Grbica.

I tako redom, dok razmišljam o jednima, pojavljuju se drugi, mnogo slični prvima. Odvažnost i hrabrost koji su krasili Miću Trkulju, bile su i osobine puškomitraljezaca Ilije Krajinovića i Đurekana Pilipovića, kao i bombaša Rade Petrovića, bez kojih je nemoguće zamisliti uspješno zadržavanje Nijemaca i spasavanje ranjenih u Prozorskoj kotlini u zimu 1943. godine. Sličnih primjera moglo bi se navesti mnogo, a uvijek bi bila pomenuta i nova imena poginulih drugova. Međutim, još je dirljivije kad se pogledaju spiskovi četa Treće krajiške brigade i u njima pročitaju imena mnogih bliskih rođaka, pa i rođene braće, boraca poginulih na ratnim poprištima širom Jugoslavije. Tu su imena sedmorice Stupara (Branko, Dušan, Ilija, Jovo, Mile, Nikola i Stevo) iz Vodeničke čete, pet Pilipovića (Vaso, Boško, Đurekan, Lukica i Milan) iz Vrtočke čete, šest Latinovića (Lazo, Ilija, Milenko, Mihailo, Mile i Mirko) iz Bravske čete, te po četiri Atlagića (Ljubo, Nikola, Pane i Petar), Jevića (Dušan, Milan, Rade, Zdravko), Mandića (Božo, Mića, Obrad i Trivo) i Radišića (Boro, Drago, Jovo i Petar) iz Krnjeuške čete.

Svi su oni, kao i mnogi drugi, bili svijetli likovi naše revolucije, koji se među prvima svrstaše u oružane odrede, ne žališu ni svoje živote za pobjedu bratstva i slobode. Mi im ostajemo vječno dužni i zahvalni.

DUŠAN TEŠIĆ

TREĆI BATALJON U NAPADU NA VALJEVO

Do 10. septembra 1944. godine, a poslije prelaska rijeke Uvac, završene su borbe i razbijene četničke jedinice na sektoru Jelove gore. Po završetku ovih operacija, zajedno sa ostalim jedinicama, došli smo 10. septembra 1944. godine, na sektor Valjeva.

Naše borce oduševljavale su šumadijske prirodne ljepote i brežuljkasta konfiguracija zemljišta.

Kretanje kroz sela Planinicu, Božoviće, Struganik i druga, ostavilo je utiske velike uplašenosti naroda od našeg dolaska. Četnička propaganda u ovom kraju predstavljala je narodu partizane kao ubice i koljače. U našim jedinicama bile su potrebne intenzivne političke pripreme drugova za rad sa narodom u oslobođenim naseljima. U selu Planinici (zaselak Božovići) i Struganiku bataljon je imao kraći odmor od dva dana. Čete su bile razmještene po voćnjacima, koji su bili puni bogatih jesenjih plodova, pretežno šljiva i jabuka. Odmor poslije borbi, koje je vodio III bataljon u selu Planinici i Struganiku, bio je iskorišten da se jedinice pripreme za nove predstojeće borbe, koje su očekivane na sektoru Valjeva.

Raspoloženje među borcima bilo je izvanredno dobro. Jedinice koje su razmještene na odmor imale su i određene zadatke, kako borbene tako i zadatke za odmor. Posebno je stavljen akcent na to kako i na koji način se borci imaju odnositi prema narodnoj imovini. Ove zadatke svaki borac shvatio je potpuno svjesno, pa nije bilo ni čudo što su se jedinice odmarale po voćnjacima a da niko nije dirao ni u niske grane šljiva.

Primjerno vladanje i držanje naših boraca ostavljalo je dobre utiske kod mještana. Koliko se mještanima dopadalo vladanje i držanje naših boraca vidi se iz riječi jednog seljaka koji nam je rekao: »Ovi borci predstavljaju pravu narodnu vojsku.«

Otišao je u kuću i iznio bure od 50 litara sa rakijom. Častio je borce koji su se ustručavali da uzimaju alkohol, a oni koji nisu htjeli da okuse rakiju bili su počašćeni voćem i groždem.

Osim toga i mnogi drugi mještani donosili su nabrane šljive, jabuke i mliječne proizvode i nudili borcima, govoreći im da već treba da dođe jednom i to vrijeme da Valjevci dobiju pravu narodnu vojsku i sa njom istinsku slobodu.

Ofanzivne borbe, a i povremeni odmori, uticali su na veoma dobro raspoloženje u bataljonu. U jedinicama su se izvodile šale, razgovori o borbama, marševima, budućoj slobodi i pobjedi.

Borci su bili na odmoru po manjim grupicama. Neki su se odmarali dok su se neki fotografisali. Bolničarke su u to vrijeme imale dosta posla, jer su njegovalе bolesne drugove, previjale one koji su imali rane i uboje od putovanja. Na priyatnom jesenjem danu, razmješteni po grupama, neki su čistili oružje i izvodili takmičenje u rukovanju sa oružjem. Štab bataljona bio je smješten na jednom malom uzvišenju kod stogova slame.

Komandant Mile Bulajić analizirao je sa komandirima četa posljednje borbe i davao zadatke za pripremu jedinica za predstojeće marševe i borbe. Na dan 12. septembra 1944. godine, komesar bataljona Milenko Pećanac je održao savjetovanje sa komesarima četa i ostalim političkim radnicima. Sastanku je prisustvovao i komandant bataljona. Komesari četa podnosili su izvještaje o moralno^političkom stanju u četama. Na sastanku je zaključeno da je moral u jedinicama na zavidnoj visini i da su posebno na raspoloženje jedinica uticale ofanzivne akcije i dobra ishrana. Jedinice su preko kratkih dnevnih informacija upoznavane o stanju na frontovima i o političkim zbivanjima, pa je to doprinijelo jačanju moralno-političkog stanja u bataljonu.

Mica Solomun, komesar Druge čete, kritički se osvrnuo na rad, insistirajući na jačanju discipline i odgovornosti. Obraćajući se komesaru bataljona, on reče: »Druže komesare, još rat nije završen, a već neki drugovi i drugarice počeli su da vode ljubav. Ja mislim da *bi* trebalo preduzeti neke mjere prema takvim pojavama. Osim toga, neke drugarice počele su se dotjerivati i udešavati. Jagoda je, na primjer, zavrtila čarape i želi da joj se vide noge. Marica opet gladi obrve i 'flizuru'. Ima ih koji vode ljubav kao Petar i Crna Bojica, Grbić i Kosanović, Mikica i Đuran. Ja sam sve ove pojave u *našoj četi* kritikovao, oa mi kažu da oni nisu krivi što sam ja *ostario*.«

Lazija, pomoćnik komesara bataljona je rekao da takve pojave nisu nikakva nenormalnost i one su prirodne. Komandant bataljona, kao i uvijek, ovakvim *pitajnama* davao je manji značaj, dok je na borbenu pripremu jedinica stavljao poseban akcenat.

U popodnevrim časovima istoga dana kod Štaba bataljona počeli su se prikupljati borci i odjednom je spontano nastalo veselje popraćeno igrom i pjesmom. Počela su natpjevanja među četama, ko će ljepše i *veselije* da pjeva. U organizaciji veselja naročito su se isticali Stevo Đumić, Bogdan Radošević, Voja Radošević, Dušan Grbić, Milan Mrda i Marica.

Spontanom veselju boraca pridruživao se narod i omladina iz mjesta gdje smo provodili odmor. Ovo je uticalo veoma povoljno i na raspoloženje naroda valjevskog kraja, pa se počela dobrovoljno javljati omladina za polazak sa proleterima u buduće borbe.

Ovo spontano veselje na dan 12. septembra 1944. godine, prekinuto je vojničkim pištaljkama komandira četa. Jedinice su se prestrojile na zborna mjesta, a komandiri su počeli da izdaju kratka naređenja da se jedinice prioreme za pokret. Kuvarima je naređeno da večera bude gotova do 18 časova.

<*

Dok su jedinice vršile pripremu za pokret, komandant bataljona Bulaić je stajao nad raširenom kartom i nešto duboko razmišljao. Neko reče: »Biće borbe, eno komandant sprema neku zavrzlamu.« Rade Karanović zvani Švaba, odgovori: »Dosta smo se odmarali, treba ići dalje, bor-

ba nam nije neobična, meni je loše kada ne osjećam miris baruta i kada nema 'repete'. Marševi i borbe ne dozvoljavaju komesarima da nam prodaju pamet i da nas tjeraju da učimo čitati i pisati. Ja to ne volim.«

Poslije kraćeg vremena podijeljena je večera i jedinice su izvršile pokret. Rastanak sa narodom Planinice i mještanima Božovića pokazao je koliko su se brzo sjedinili borci i mještani ovoga kraja, jer je ovo praćeno burnim ispraćajem kojeg su mještani organizovali pri rastanku sa bataljonom.

Bataljon je izvršio pokret u toku noći do sela Struganika, a 13. septembra 1944. godine, poslije kratkog zastanka, nastavio pokret preko Mionice i prešao prugu Valjevo—Lazarevac, kao i rijeku Kolubaru. Kod sela Slovac bataljon je stupio u borbu sa dijelovima nekih njemačkih i četničkih snaga.

Sukob je popraćen žestokom borbom u kojoj su Nijemci, pod jakim pritiskom bataljona, naglo počeli da se povlače. U ovoj borbi ubijeno je 12 Nijemaca i zarobljeno 8 četnika. Istog dana bataljon je produžio pokret prema Valjevu. U popodnevним časovima bataljon je ušao u žestoku borbu sa dijelovima četničkog korpusa vojvode Račića i poslije sestočasovne oštre borbe, četničke snage bile su razbijene. Iz izvještaja I i II čete vidjelo se da je u ovoj borbi ubijeno 60, a zarobljeno 40 četnika. Naši borci su ispoljili veliku hrabrost i borbenu izdržljivost. Vodeći zarobljene četnike, desetar Druge čete Sima Knežević rekao je komandantu bataljona: »Druže komandante, naš jedan borac se može boriti protiv ovih 10, pa i više. Da vidiš kad im je Rade Karanović počeo prašiti mitraljezom oko nogu kako bježe i bacaju opremu. Pobjegli Ibi i ovi, ali nisu imali kuda.«

Komandant bataljona je naredio da se berberi pripreme da se svi zarobljeni četnici obriju i ošišaju. Četnici su ostavljali utiske velike zaplašenosti i ličili su na osuđenike koji polaze na strijeljanje. Dobio se utisak da ne vjeruju da ćemo im oprostiti grijehove koje su počinili.

U ovim borbama naročito su se istakla II četa na čelu sa komandrom čete Milenkom Stuparom i I četa na čelu sa komandrom Dmitrom Kuburićem.

Poslije okončane (borbe i razbijenih četnika vojvode Račića, bataljon je nastavio pokret u pravcu Valjeva sjeverno od komunikacije Ub—Valjevo. Ubrzo je pao mrak i bataljon se kretao pod otežanim uslovima. Sto smo išli dalje, to je tišina u bataljonu bila sve veća. Poslije izvjesnog vremena bataljon je odjednom zaustavljen. Komandant je pozvao komandire i izdao naređenje da se čete razvijaju u streljački stroj. Niko nije smio da otvara vatru bez znaka koga će dati komandant svojom trubom. U streljačkom stroju došli smo na periferiju Valjeva. U gradu je bila tišina i ona je ostavljala utiske kao da u njemu nema nikog živeo. ili kao da je grad u dubokom noćnom snu.

Električno osvjetljenje Obasjavalo je ulice. Komanda bataljona kretala se sa Drugom četom. Komandant je išao drumom jašući na vrančiću. Naišli smo na predstražu koja se predala bez pucnja i borbe. Od predstraže dobili smo podatke o objektima i rasporedu neprijatelja u gradu. U Valjevo smo ušli nezapaženo i bez borbe. Kasnije smo naišli na odforanu četnika i Nijemaca te na trubni znak komandanta bataljona tišina u gradu pretvorena je u takav žagor i galamu pomiješanu sa odjecima pucnjave i eksplozija granata izbacivanih iz raznih oruđa.

Iznenadan upad bataljona u grad stvorio je veliku paniku u redovima neprijateljskih jedinica. Brzim prodorom u grad sišli smo do Donjeg logora i zauzeli kasarnu i bolnicu. U bolnici smo našli 300 ranjenih četnika i Nijemaca. Straža koja je obezbjeđivala kasarnu bila je zarobljena. Iznenadena našim dolaskom, bila je jako zaplašena i zbunjena. Četnici su počeli da nas mole da ih ne ubijamo. U kasarni i bolnici isto tako ranjenici i bolničko osoblje bilo je izbezumljeno i okamenjeno našim iznenadnim upadom u grad.

Sva naoružana lica bila su razoružana, a oko bolnice uspostavljena je partizanska straža. Te noći, 13/14. septembra 1944. godine, sva spoljna odbrana neprijatelja bila je potpuno slomljena. U gradu je neprijatelj davao samo otpor iz kasarni bivšeg V puka.

Akcije naših jedinica bile su usmjerene na stezanje obruča oko neprijatelja koji je davao otpor iz kasarne V puka. U toku prvog dana borbe, tj. 14. septembra 1944.

godine, neprijatelj je bio opkoljen. Davao je otpor. Prvim sumrakom, borbena aktivnost počela je da oživljava.

Naše jedinice su se pripremale za napad na kasarnu bivšeg V puka jugoslovenske vojske. U noći 14/15. septembra 1944. godine, izvršen je opšti juriš. Na desnom krilu bataljona nalazila se Prva četa, potom Druga, a Treća četa bila je na lijevom krilu. Neposredno pred izvođenje pripreme za juriš na našu stranu prebjegla su dva četnika iz »poljske straže«. Komandant bataljona od njih je dobio podatke da u kasarni V puka vlada velika panika. Četnici bi se predali, ali ne smiju od Nijemaca.

Nijemci su u kasarni V puka već do tada strijeljali preko 200 četnika zbog nepovjerenja u njih. Pobjegli četnici dali su podatke o pojedinim objektima i utvrđenim tačkama u neprijateljskoj odbrani.

Na trubni znak komandanta Bulajića, bataljon je krenuo na juriš. Počela je paljba iz svih vrsta oružja i oruđa. U prvom naletu jedinice su prodrle do nekih Objekata. Upadom u konjušnice zaplijenili smo 60 teglećih i jahaćih konja, 50 četnika i 8 Nijemaca. Osim toga, jedinice su se približavale nekim objektima koje je neprijatelj uporno branio. Komandant bataljona je naredio Simi Marjanoviću-Crnom da sa svojom desetinom evakuiše plijen i opremu iz zauzetih konjušnica. Požrtvovanim zalaganjem Marjanovića ovaj zadatak je uspješno obavljen, ali na kraju došla je neočekivana vijest da je Sima Crni teško ranjen u glavu. Kuršum ga je pogodio u oko i Sima je podlegao teškim ranama. U plamenu velikih eksplozija i jake vatre Nijemci su krajnje požrtvovano i uporno branili kasarnu V puka. Borba se nastavljala nesmanjenom žestinom. Obruč oko kasarne sve se više stezao, a borba postajala sve teža.

Izviđačka grupa je uspjela da dopre u neposrednu blizinu skladišta municije. Snage bataljona bile su usmjerene da se zauzme skladište i tako neprijateljska odbrana liši municije. Nijemci su se našli u velikoj opasnosti i da bi zaustavili naš snažan prodor, odlučili su da zapale skladište municije. Eksplozija je potresla cio grad. Od jake detonacije i potresa sa kuća je padao crijep i prskala stakla na prozorima.

Najveću žestinu eksplozije Dretrpjeli su II četa i Izviđački vod koji su joj bili najbliži. U četi je kontuzovano 5 boraca. Eksplozijom municije u skladištu, poginuo je delegat Izviđačke grupe Luka škundrić — zvan Lukica. Rastasmo se još sa jednim hrabrim omladincem iz sela Vodenice. Luka je od čobančeta u borbi izrastao do delegata voda.

'Borba za oslobođenje Valjeva predstavlja vrlo uspješnu akciju koju je izveo II bataljon. Gubici 'bataljona poslije teške borbe, koja je trajala 4 dana, bili su neznatni u odnosu na gubitke neprijatelja. Akcija za oslobođenje Valjeva je donijela veliku radost narodu Valjeva i okoline i omogućila napredovanje naših jedinica u pravcu Lazarevca, Mladenovca i dalje.

ZNA GDJE TREBA

Negdje u junu 1942. godine od Oštrelja prema oslobođenom Bosanskom Petrovcu naiđe eskadrila italijanskih bombardera. U niskom letu izbacili su nekoliko razornih i zapaljivih bombi. Na sreću bombe su padale po cesti i baštama.

Sa minareta džamije, usred Petrovca, komandant mjesta Ljubiša Čurgus pucao je na prvi avion. Jedan metak pogodi krilo aviona.

Séućureni u zaklonu kod Sokolskog doma, grupe građana i stražara iz Komande mjesta posmatrali ovo i jedan od građana reče stražaru.

— Ama, pogledaj hodžu šta radi! Eno, svjetlećim metkom pogodi u sred srca eroplan!

— Ma hajde bolan ne budali, kakav te hodža spopao. Ono je naš komandant. On je prije rata bio pvi avijalici, pa zna gdje treba gadati!

VLADO UGRICA

PJESMA O MILI PLECASU

Na hiljadu devet stotina
I četrdesetčetvrte godine,
Tad pogibe hrabri Plećaš Mile
Sto se Bjelaj ponosio njime.
Žarko sunce granu iz oblaka
Da prokletstvo na fašiste baca,
Kad u Bjelaj stigoše nam glasi
Ko na moru od bure talasi
Da nam Mile pogibe u boju
I da glavu on izgubi svoju.
Cio Bjelaj u žalost s' okrenu
A najviše hrabra omladina
Koja cvili i kroz plač nariče
Aoj, Mile, ja-buko sa grane,
Fašisti ti uskratiše dane.
Druže Mile, ti narodni sine
Nećeš s nama biti ove zime
Viš' nećemo skupa ljetovati — ko će
naške, druže, svjetova ti.
Druže Mile, ti si se mučio
Dok si naške mlade naučio
Ti si, druže, dosta truda dao

Omladinu u borbu si slao.
Sad nemamo našeg druga Mile
Nemamo se ponositi s kime.
Druže Mile, vjeran si nam bio
A Bjelaj u najviše si mio
Poslaćemo fašiste do vruga
Tjeraćemo dok im teče traga
Druže Mile, naše rosno cv'jeće
Tebe Bjelaj zaboravit' neće
Složno ćemo u borbu letiti
Tebe ćemo druže osvetiti
Umro si, druže, tebe nema više
Al' za tobom sav Bjelaj uzdiše
Tebe nema, neka ti je slava
Ti si bio od Bjelaj a glava
A sad mirno počivaj u grobu
A mi ćemo produžiti borbu.

JOJA, JOVAN RUNIĆ

Čuvali smo stoku na pašnjacima Gorinčani i igrali se, zaneseni kako se igrom mogu zanijeti dječaci od 7—8 godina. Iznenada je našu pažnju privukla kuknjava i krikovi bola koji su do nas dopirali od Joj ine kuće. Stali smo i skamenjeni slušali nećemo li uhvatiti neku riječ naričanja koja bi nam otkrila šta se dogodilo. A nešto jezivo se dogodilo, u to ne može biti sumnje. A onda se pojavila njegova susjetka i rođaka koja ga je dozivala. On, kao da je shvatio strašnu istinu, pognuo je glavu na nekoliko sekundi, a onda krenuo u pravcu kuće.

Išli smo za njim, polako i neodlučno, radoznali šta se desilo, a istovremeno unaprijed preplašeni onim što treba da saznamo.

Kada se susreo sa rođakom, ona ga je prigrllila i kroz glasan plač ga obavještavala, da je njegov otac, Nikola, hranitelj brojne porodice, poginuo na poslu kod »Sipada« u Toploj Kosi. On je, zaprepašten i preplašen, produžio sa rođakom kući, u centar očaja i bola; samo nas je, okrenu vši glavu u hodu na jednu-dvije sekunde, bolno pogledao, kao da se oprašta od nas i igre.

Mi smo ostali ranjenih dječijih duša teškim događajem i bolom našega druga koji je izgubio oca. Igra nije nastavljena. Zaneseni smo mislimo koje idu od želje da to možda nije istina, da je njegov otac možda teško ranjen i onesviješten, do stravičnih predstava čovjeka pod debelim stablom jele ili bukve. Ali svaka pomisao da to sve možda nije tako, brzo se gubi a stvarnost postaje sve teža. U takvom stanju svaki od nas je želio da što prije

dode kući, pod okrilje svojih roditelja. Misao na težak događaj iz stvarnosti prenijela se na naše snove naredne noći. A narednog dana ostaje praznina u nama koja nam ne dozvoljava potpunu predaju igri i bezbrižnosti.

Joje više nema među nama. On je najstarija muška glava u porodici, od njega je sestra mu Joka starija jedva nešto više od godinu dana. Dva mlađa brata (od 5 i 2 godine) jedva da su i svjesna događaja, a najmlađi brat rođen je poslije očeve smrti. Joja je sa majkom i sestrom morao da radi i da brine za kuću i porodicu, da privređuje.

Ljeto je brzo prošlo, došla je jesen i naredna školska godina. Vidjeli smo ga i pitali hoće li u školu. Odgovorio je da će ići kod očeve sestre u selo Rašnovac, kod nje živjeti, tamo ići u školu i tamo čuvati stoku. Tako je i bilo. Otišao je, živio i radio u drugoj sredini, išao u školu, čuvao stoku i igrao se sa novim drugovima. Zavolio je tu novu sredinu i o njoj docnije vrlo često sa ljubavlju pričao, što je kod nas ponekad izazivalo ljubomoru. Sa nekima iz te nove sredine, dijeliće najteže i najslavnije dane u borbi za slobodu i bolji život, u što je bio nepovratno zaljubljen. Tamo je upoznao Zdravka, Mrđu i druge, sa njima je išao pod slavnom zastavom Krajiškog proletarskog bataljona kao jedan od njegovih rukovodilaca, odakle se, kao i njegov komandant Zdravko, više nije vratio.

Kada se vratio iz Rašnovca kući, bio je jak i ozbiljan petnaestogodišnjak. Brzo je obnovio prijateljstvo sa nama, starim drugovima i prijateljima. Međutim, njegovim povratkom kući, prirodno se nametalo pitanje daljnje perspektive, njegovih obaveza prema porodici. On je mislio na šumu, šumske radove, kakva je bila sudbina svih za privređivanje sposobnih ljudi u našem kraju, a majka i sestra su od toga zazirale radi očeve (i njihove) tragedije koja ga je zadesila na radu u šumi. A takve tragedije bivale su česte. Međutim, nekuda je morao da krene. Poslušao je majku i otišao da čuva stoku kod Srđića u Bravski Vaganac. Ali to je bilo privremeno, jednu godinu, da bi već sljedeće krenuo sa Vagančanima na rad u šumu, za koju se bio čvrsto i definitivno vezao.

Za četiri naredne godine upoznao je Muratovac i Jasić, Javorovu Kosu i Osječenicu; upoznao sve vrste šumskih poslova, sve nevolje šumskog radnika koji od zore do mraka radi, a noći provodi u baraci daščari kroz koju prokišnjava, a na sve strane biju vjetrovi i zimi nanose snijeg; na čijim palačama je, uz oskudnu prostirku i pokrivač i vatru koja se mora neprekidno ložiti, trebalo spavati, odmarati i obnoviti radnu sposobnost za sljedeći naporan dan; upoznao je sve vrste obespravljenosti radnika, posebno ove vrste, od zakidanja i odbitaka na izvršenim radovima do poreza na zarađeni dinar. A poreza je bilo nekoliko vrsta — od opštinskog do patrijaršijskog (vjerskog).

Sve ove nedaće Joj a je snosio smireno i, izgledalo je, lakše nego drugi. Valjda zato što je ranije i potpunije nego bilo ko od njegovih drugova, šumskih radnika, spoznao nedaće života, što za bolje skoro da i nije znao, što je morao raditi bez obzira na uslove. Međutim, njega prirodni optimizam nikada nije napuštao, a razboritost i prisebnost duha i u najkritičnijim momentima, u njega su bili postojani. Ono u šta je najviše vjerovao bili su ljudi, njegovi drugovi iz barake, sa radilišta. Zato je bio cijenjen u svakoj sredini i svako je rado slušao njegovo mišljenje na poslu. Do vojske formirao se u stabilriu i snažnu ličnost.

Po odsluženju vojnog roka od 18 mjeseci i povratka kući, samo prividno je kod njega bilo 'kolebanja između nastavljanja neizvjesnog i mukotrpnog života šumskog radnika, i rijetke mogućnosti odlaska u žandarmeriju. On se ponovo, na čuđenje mnogih, prihvatio šume. A u šumi je bivalo sve teže i perspektiva sigurnijeg i stalnog režijskog posla sve manje. U jesen 1938. godine rekao je da ne može više ovako, pa se prijavio i bio primljen u žandarmeriju. Međutim, Joj a je to prihvatio kao izraz krajnje nužde. Takav njegov stav je bio odraz njegove prirode, a ne svjesnog političkog rezona. Međutim, mnogo njegovih vršnjaka i drugih mu je zavidjelo što se uspio izbaviti šume i rada za održanje gologa života. Neki su, kao i on, konkurisali, ali je kriterij odabiranja malog broja potrebnih bio vrlo oštar, prije svega u fizičkom pogledu.

Kapitulacija bivše Jugoslavije, okupacija i ustaška vlast stvorili su nove nevolje, a život u takvoj situaciji mračne perspektive. Ali kod Joje nema kolebanja i pesimizma, sa njime se lako nalazi zajednički jezik. On jasno stoji na pozicijama oružane borbe i za slobodu i za pravedniji život; on, iako maglovito i nepotpuno, vidi snage koje to mogu da ostvare: masu ugnjetanih i obespravljenih iz kojih je nikao, u kojima je odrastao i formirao se kao čovjek. U ta uvjerenja ga nije moglo pokolebati ni dvoipogodišnje službovanje u žandarmeriji bivše Jugoslavije. On je to jasno izrazio oktobra 1941. godine, rekavši: »(Siromaha čovjeka su napustili i izigrali sve vlade i svi političari i jedino još komunisti ispravno misle i rade. Zato se isplati ići sa njima do konačne pobjede.« U takvom čovjeku je lako bilo imati oslonac i dobrog saborca kako na borbenim zadacima, tako i u realnom i trezvenom sagledavanju teškoća, odricanja i žrtvovanja koje će biti neizbježno. Stran mu je bio nerealni optimizam i zanesenjaštvo o brzoj i lakoj pobjedi, našoj i savezničkoj, čega je bilo vrlo mnogo pred ustanak i u prvim ustaničkim danima. Jednako je trezven i odmjeren i kada progonimo neprijatelja i kada se povlačimo pred njegovim nadmoćnijim snagama, iza čijih leđa ostaju u plamenu naše kuće, sela. Uporan je na borbenim zadacima koji su svakodnevni prvih ustaničkih mjeseci. Njegova puška ili puškomitraljez (na kojem se smjenjivao sa Ilijom Bursaćem ili Dragom Balabanom) sigurno i znalački djeluje tamo gdje je najpotrebnije. Nikada i nigdje se ne nameće, ali se svukuda, kada treba, osjeća njegovo prisustvo. Prema starješinama se ponaša vrlo korektno i disciplinovano, osuđuje loše postupke ma od koga dolazili, a uvrede teško pravda. A loših postupaka, pa i samovolje bilo je posebno u prvim ustaničkim danima što je i razumljivo. Uvreda koju je našoj desetini i nama, doduše u afektu nanio komandir, poručnik Rokvić, zamalo se nije tragično završila. Desetina je bila na isturenom položaju odreda, na zapadnoj ivici brda (Kotao i Budimirski Gaj). Ona je bila prva na udaru neprijatelja od Petrovca pa je to bio slučaj i u neprijateljskoj ofanzivi koja je prema Oštrelju otpočela 23. avgusta. Bili smo izloženi djeljstvu sa fronta, prav-

cem: Nikići—Banjci—Kotao i sa boka pravcem: Donja Bara—Batinice—Budimirski Gaj. Sa fronta su pješadiju neprijatelja podržavala dva mala tenka (tankete) a njihova artiljerija je intenzivno tukla naše položaje. Ubrzo je naš Odred ibio napadnut i sa pravaca: Zdeni Do i Kukurda prema ostalom dijelu brda i Stražbanici i preko Rudanovca i Drinića prema Driničkoj Kosi. Izdržali smo i odbijali napade neprijatelja od 8 časova u jutru do prvih popodnevni časova. A onda smo se povukli na ivicu šume iznad Dr on jaka, naslanjajući se na lijevo krilo prvoga odreda koji je držao Golo Brdo i lijevom ivicom šume povrh Vedrog Polja. Istovremeno kada i mi, povukle su se i ostale snage našeg odreda i posjedale ivicu šume iznad Sekovca, a dio snaga, sa Driničke Kose, na zatvaranje pravca koji prema Oštrelj u vodi prugom od Srnetice.

U momentu pristizanja na nove položaje, kod nas se pojavio naš komandir Odreda. Bio je jako uzbuđen pa nas je nazvao kukavicama što smo napustili položaje, govoreći da je neprijatelj daleko i da su sve ostale snage na prvübitnim položajima. Bili smo zaprepašteni ovakvim komandirovim postupkom, pogotovo u ovakvoj situaciji. Ali je Joja brzo reagovao, uperivši puščanu cijev u stomak komandira, uz grdnu psovku kroz stisnute zube. Ja sam uhvatio za cijev puške i odgurnuo je u stranu. Na komandirovo izvinjavajuće objašnjenje sa mnom o situaciji, Joja je rekao komandiru, nimalo pomirljivo: »Ne možemo raditi po starom!«

Prodoru Italijana na oslobođenu teritoriju prethodila je njihova razgranata i smišljena propaganda; počele su se pojavljivati prve ozbiljnije pukotine u ustaničkim masama i redovima. Kod nekih ljudi u našem Odredu nastale su dileme i kolebanja. O novonastaloj situaciji i njenim posljedicama, najveći ibroj boraca imao je isto mišljenje kao i komunisti i skojevci. Osjećali smo da Joja spada u onaj dio boraca koji mirno prima nastalu situaciju i najodlučnije dijeli mišljenje komunista u Odredu. I nismo se ni ovoga puta prevarili.

Naredna četiri i po mjeseca Joja je u Podgrmeču, sa odabranih četrdesetak boraca bivšeg Odreda, gdje je desetar prve desetine i zamjenik komandira voda. Bili su

to nimalo laki dani, posebno prva dva mjeseca. Trebalo se istaći u novoj sredini i zaslužiti dobar tretman, a prilika za to nam se teško ukazivala, jer smo bili na položaju za zaštitu sela prema pasivnom neprijatelju. Ishrana je bila neredovna, a higijena očajna; nismo imali presvlaku pa su se namnožile vaške a pojavio se svrab. Naravno, propaganda italijanskog okupatora počela se osjećati i na ovom terenu. Trebalo je raditi i skupno i pojedinačno, sa ljudima, da vod ne zapadne u krizu. I u ovoj situaciji se Joj a osjeća, on lakše od drugih podnosi nedaće i bolje razumije zadatak kojega imamo, on je siguran oslonac komandiru, delegatu voda i komunistima. Upravo u toj situaciji on govori da se isplati ići sa komunistima do kraja, ali vjeruje da on sam ne može biti član KPJ, jer su, kako kaže, komunisti izuzetni ljudi, njihov lik nešto što se teško izgrađuje, a dužnosti i obaveze velike.

Tako govori Joj a, čovjek koji vidno ispoljava sve osobine dobroga budućeg vojnika Partije. A par mjeseci kasnije, krajem decembra 1941. godine na položaju u dubokom snijegu i stalnoj borbi sa neprijateljem pri blokadi Budimlić Japre, on se prima te časne uloge.

Poslije našeg povratka na svoj teren, naša I petrovačka četa trebala je dati jedan vod odabranih ljudi za formiranje Grmečke proleterske čete Zdravka Celar a. Među 27 dobrovoljaca bilo je petnaestak boraca našega ranijeg voda. Joja je izabran za komandira voda. A kada je doveo vod na zbornu mjesto i proleterska četa formirana. Joja je izabran za zamjenika komandira.

Krenuli su grmečki proleter i na ovaj slavan put sa kojega će se samo manji broj vratiti potkraj 1942. godine, ali, pored Zdravka, ni Joja se nije vratio. Ne raspoložem autentičnim podacima o njegovim konkretnim borbenim podvizima i starješinskim mjerama i postupcima na teškom i slavnim borbenom putu krajiškog proleterskog bataljona. Ali je činjenica da je u mislima d sjećanjima preživjelih proletera Joj ino ime jedno od najpominjanijih imena iz Proleterskog bataljona; on je zamijenio Zdravka na dužnosti komandira grmečke čete, kada je formiran bataljon i Zdravko izabran za komandanta; on je bio zamjenik Zdravkov u bataljonu. Činjenica je da je, poslije

tragičnih borbi bataljona pod Motajicom i Zdravkovom pogibijom, u sedmodnevnoj blokadi i gladovanju bataljona na Motajici, u vrijeme priprema za prelazak i pri prelasku bataljona preko rijeke Save i u toku boravka u borbi bataljona u Slavoniji — Joj a igrao jednu od najznačajnijih ako ne i najznačajniju ulogu u Bataljonu. A igrati takvu ulogu u nekoliko stotina izabраних krajiških ratnika mogao je čovjek koji je posjedovao neosporne kvalitete lične hrabrosti, starješinskih i ljudskih vrlina, kakvima su se odlikovali najbolji među odabranima.

Ratnička sreća nije poslužila ovoga izvanrednoga vojnika Revolucije da se na čelu Bataljona vrati u svoju Krajinu. Upravo pred pripremu za njihov povratak u Krajinu, teško je ranjen. Od posljedica ranjavanja, a skrhan t'fusom, umro je potkraj oktobra 1942. godine u partizanskoj bolnici u slavonskim šumama. Nekoliko dana pred smrt primio je pismo i pozdrave svojih drugova proletara koji su ga sa Kozare obavještavali da su srećno prešli u Krajinu. Kako kažu očevici, to je za Joj u bila velika radost. To saznanje i saznanje da je poništena odluka kojom su komunisti Bataljona, ko zna iz kojih razloga, bili kolektivno isključeni iz Partije po njihovom dolasku u Slavoniju, natjeralo je ovom prekaljenom ratniku i izvanrednom čovjeku na smrtnoj postelja suze radosti na oči; rekao je da poslije tih saznanja ne žali što će da umre, jer vjeruje u pobjedu i u to da je i on časno ispunjavao svoju ulogu borca i komun'ste.

SEMSO KAPETANOV*e*

DOLAZAK PRVE SOVJETSKE VOJNE MISIJE
NA OSLOBOĐENU TERITORIJU U BOSANSKI
PETROVAC

U redovima NOV i POJ sve više se postavljalo opravdano pitanje dolaska Sovjetske vojne misije, kao i primanja materijalne pomoći od SSSR-a. Pomoć koju smo do tada primali od Engleske i SAD nije bila dovoljna, ali se o tome znalo i u široj javnosti. U partizanskim redovima, a naročito među komunistima, priželjkivala se i veoma srdačno očekivala bilo kakva veza sa SSSR-om i slavnom Crvenom armijom, koja je u partizanskim redovima uživala naročitu popularnost i poštovanje, radi nadljudskih napora i heroizma kojeg su njeni vojnici ispoljavali u odbrani svoje zemlje od hitlerovskih napadača.

S obzirom da se u to vrijeme, tj. februara 1944. godine Vrhovni štab i drug Tito nalazio u Drvaru, Sovjetska vojna misija mogla je jedino da dođe na bosanskopetrovački aerodrom. Vremenske prilike bile su veoma teške. Padao je snijeg uz jaku buru, a noćne temperature spuštale su se i do minus 20 stepeni. Pored snježnih padavina uz duvanje jakog vjetra, veliki snježni nanosi onemogućavali su bilo kakav saobraćaj u ovom kraju.

Aerodrom na Medenom Polju počeo se koristiti nešto kasnije od strane zapadnih saveznika: prebacivana je prvo materijalna pomoć NOV-u i POJ-u u hrani i oružju. Istina, još uvijek se radilo o simboličnoj pomoći. Kada je Vrhovni štab NOV i POJ obaviješten o dolasku Sovjetske vojne misije u Jugoslaviju, uputio je jednu četu pratećeg bataljona Vrhovnog štaba da organizuje doček i

Slavko Rodić sa Prvom sovjetskom misijom na Medenom Polju

obezbijedi aerodrom. U međuvremenu su došle i omladinske radne čete iz obližnjih sela, iz Medenog Polja, te omladinske radne čete Vođeničko-suvajske, Bukovačke i Krnjeuške opštine.

¹Na aerodromu je boravio i zaštitni vod Komande mjesta Bosanski Petrovac i svi su oni radili na sanaciji terena, da bi se misija mogla bezbjedno spustiti. Sječeno je grmlje i čišćen snijeg sa određenog prostora. Međutim, vremenske nepogode nisu dozvolile poboljšanje stanja: teren za improvizovani aerodrom koji se u toku dana velikim naporima vojske i omladine očistio, ponovo je u toku noći bio zatrpan snježnim nanosima.

Pomenute akcije izvođene su u tajnosti i nije se tačno znalo radi čega se osposobljava aerodrom pri takvim vremenskim prilikama. Bili su obaviješteni samo neki štabovi partizanskih jedinica kao i Komanda mjesta u Bosanskom Petrovcu, da će na aerodrom biti spuštена Sovjetska vojna misija. Radi toga su iz nekih partizanskih jedinica stizali oficiri, kao i borci, da prisustvuju tom svečanom činu — dočeku Sovjetske misije. O tome je, nezvanično, bila obaviještena i omladina koja je učestvovala u toj akciji. Odmah ise, spontano, čula omladinska pjesma: »Od Grmeča do Rusije, crveni se barjak vije . . .« i time su mladi dali do znanja da se od njih ništa ne može sakriti.

Pjesmu su pratili usklici i povici: »Živio Sovjetski Savez, prva zemlja socijalizma!«, »Živjela slavna Crvena armija!«, »Živio Maršal Tito!«, klicalo se zemlji Velikog oktobra, Komunističkoj partiji SSSR-a, njenom rukovodstvu, Komsomolu itd.

Nakon nekoliko veoma teških dana za slabo odjevenu i skoro bosu omladinu, koja je osposobljavala aerodrom, uspjeh višednevnih akcija i izvanrednih napora bio je na pomolu. Dolazi general Slavko Rodić,¹ komandant V korpusa, potpukovnik Miladin Ivanović sa majorom Dragičevićem, oficirima za vezu sa Sovjetskom vojnom misijom ispred Vrhovnog štaba. Na Medeno Polje oni su stigli 15. februara, da bi se, konačno, 22. februara spustila i saveznička vojna jedrilica, koja je prije par sati krenula sa Sicilije.

U jedrilici se nalazila Sovjetska vojna misija sa generalom Kornjejevim na čelu. Dočeku su prisustvovali i predstavnici englesko-američke vojne misije Randolph Cerčil i drugi. Zatim komandant Komande mjesta u Bosanskom Petrovcu Jovan Kecman, sa političkim komesarom Nikolom Bulajićem i oficirima Komande mjesta Dušanom Balabanom, Panom Banjcem i Dušanom Jeličićem. Dočeku su prisustvovali i drugovi iz Sreskog komiteta KPJ, sekretar Vlado Grubiša, članovi Jela Latinović i Dragan Stojković. Predsjednik NOO u Petrovcu Hasan Mujagić takođe je bio prisutan, kao i politički komesar Veljko Durđević, sa drugovima iz Štaba Drvarsko-petrovačkog odreda, sa komandantom Markom Jokićem, političkim komesarom Lazom Radoševićem, zamjenik komandanta Kaj a Popović i pomoćnik političkog komesara Stanko Karanović. Prisutni su bili i oficiri Doko Torbica i Rajko Miljuš.

Pored ovih bilo je prisutno još 20 oficira iz drugih jedinica i više desetina odbornika mjesnih i opštinskih NOO sa mnogim članovima KPJ i SKOJ-a koji su spontano došli da se susretnu sa predstavnicima Crvene armije o kojoj se pričalo i pjevalo na svakom koraku.

Pojavom savezničkog aviona nad petrovačkim horizontom, iza koga se vidjela jedrilica, dolje na aerodromu gdje se ona trebala prizemljiti, stigli su i seljaci sa saonama i konjskom zapregom, a već je bila spremna ii grupa sa osedlanim konjima koja je došla iz Drvarskog udarnog Odreda i bila predviđena kao obezbjeđenje ruskoj misiji sve do dolaska misije u Vrhovni štab.

Prizemljenjem jedrilice, pred generalom Slavkom Rodićem se pojavio šef Sovjetske vojne misije general-lajtnant Kornjejev sa pratnjom od pet ili šest oficira, sa general-majorom (za kojeg se govorilo da je dobio čin generala radi organizacije jednog odreda), pukovnik Bolgovim, potpukovnik Gromov, major Haritomenko (koji je bio sekretar misije). U Sovjetskoj vojnoj misiji nalazio se i dopisnik TASS-a Morzov i još par oficira među kojima je bio jedan oficir tenkovskih jedinica i jedan ljekar.

Mnoštvo svijeta, omladine sa krampama, lopatama i crvenim zastavama, te brojni poklici zemlji Oktobra i njejoj Crvenoj armiji koja je tih dana sve snažnije lomila

i razbijala fašističke trupe na istočnom ratištu, dali su svečani ton prvom partizanskom protokolu u čast predstavnika slavne Crvene armije.

Omladinska organizacija u gradu organizovala je za ovu priliku noćnu priredbu na koju su poslije večere došli članovi ruske vojne misije i svi gosti koji su se našli te večeri u gradu. Tom prilikom, nakon pozdravnog govora domaćina, burnim aplauzom pozdravljen je od svih prisutnih, govor generala Kornjejeva, koji je, između ostalog, rekao »da ovakva zemlja i ovakav narod i ovakva vojska koju vodi ovakva Partija, nikad ne može biti pokorena neprijateljskom čizmom«.

Zaista, petrovački narod je i ovom prilikom izrazio raspoloženje čitavog našeg naroda pred očima naših saveznika i izrazio želje svih boraca naših partizanskih jedinica, koje su se rame uz rame, pod komandom druga Tita, borile sa savezničkim armijama protiv najvećeg zla ljudskog roda — njemačkog fašizma.

Sljedećeg dana Sovjetska vojna misija krenula je za Drvar, gdje je bio smješten Vrhovni štab NOV i POJ sa drugom Titom.

Ovaj zadatak obezbjeđenja i pratnje Sovjetske vojne misije iz Bosanskog Petrovca do Vrhovnog štaba u Drvaru, bio je povjeren Štabu Udarnog drvarskog odreda. Za komandira konjičke grupe koja je pratila Sovjetsku misiju u Vrhovni štab, bio je određen Semso Kapetanović. Ova grupa je bila naoružana automatskim oružjem i uopšte dobro opremljena u svakom pogledu, radi delikatnosti i odgovornosti zadatka.

Iz Bosanskog Petrovca krenulo se 23. februara 1944. godine ujutro rano, prije svitanja, da bi se izbjegao prelaz preko Petrovačkog Polja po danu, radi neprijateljske vojske. Snijeg je bio visok, a hladna bura prolazila je kroz kosti. U saonicama-dvopregu, nalazio se sovjetski general Kornjejev zajedno sa generalom Slavkom Rodićem. Na konjima je jahala grupa Obezbjeđenja, oko 15 drugova iz Drvarskog udarnog odreda, kao i pet-šest članova Sovjetske misije.

Radi dubokog snijega, kolona se teško kretala, konji su zapadali u sniježne namete, pa se više pješaci držali

konje za uzde. Dan je osvanuo kad je kolona već zašla u prve obronke planine Oštrelj. Išlo se skoro bez predaha, a kada je izašlo sunce na obzorju ove planine, u koloni je sve živnulo. Počela je konverzacija: »Tavariš komandir«, obratio se pitanjem piscu ovih sjećanja jedan ruski oficir, »koje ste vi vjere i šta ste po zanimanju?«

Pitanje je na momenat izgledalo neobično, naročito ono u vezi sa vjerskom pripadnošću, što je ruski oficir zapazio po reagovanju sagovornika, pa je dodao: »Ja sam Rus — pravoslavni, a vi?«

»Moj otac je bio Musliman, a ja sam bio đak« — glasio je moj odgovor.

»A vaši drugovi partizani?«

»Ovaj je Srbin, metalski radnik iz Drvara, onaj do njega je seljak, isto Srbin, a svi smo iz ove pratnje članovi Komunističke Partije Jugoslavije. To je naša vjera.«

Rus je Ibio zadovoljan ovim odgovorom i, očito raspoložen, pitao je šta bi on mogao ponuditi kao poklon mojim drugovima iz naše konjičke grupe. Odgovorio sam, da mi imamo sve što trebamo i da je najveći poklon i čast za nas da su nam konačno došli oni, predstavnici slavne Crvene armije — ujedno i drugovi naše mlade generacije, generacije koja je nesebično po ratištu i bojištima Evrope vodila istorijsku bitku i dala nebrojene žrtve za spas čovječanstva od fašističke nemani.

Tako se vodio razgovor o svim aktuelnim pitanjima tog vremena. Ruse je sve interesovalo. Imao sam utisak kao da nemaju pravu predstavu o našoj snazi i veličini, jer, kada smo se približavali vrhu planine Oštrelj — prešli smo željezničku prugu. Rekao sam da tuda saobraća naš partizanski voz. Rus je to slušao sa iznenađenjem. Toliko velika slobodna teritorija u srcu Evrope, po kojoj i vozovi saobraćaju!

Ponudio sam Ruse sa našim podgrmečkim križanim duvanom, a za uzvrat oni su nas ponudili ruskim cigaretama — papiruškama. I tako se bližio kraj našem putu, i er smo bili na domaku našeg cilja — selo Podovi kod Drvara, gdje je bio predviđen prvi smještaj Sovjetske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ. Tamo smo stigli pred prvi suton.

Dolaskom na mjesto odredišta, srdačno smo se pozdravili sa svim članovima Misiije i upravo kada smo se spremali da krenemo nakon izvršenog zadatka, prišao mi je sagovornik sa puta, sovjetski oficir, i pruživši mi kutiju veličine šake, rekao je: »Evo zvjezdocke za uspomenu.«

Kolika je to radost bila, kada smo vidjeli da smo svi dobili na poklon prave proletherske petokrake, koje smo za tren pričvrstili na naše partizanske kape, na mjesto partizanskih petokraki koje su obično pravljene od platna. Tog momenta sjetio sam se i poruke mog druga iz Odreda, Mladena Oljače, omladinskog rukovodioca, koji mi je pri polasku rekao: »Bilo šta nam donesi za uspomenu od naših drugova po oružju, Crvenoarmejaca, pa makar im dugmad sa šinjela skinuo!«

I kako je to bilo ugodno iznenađenje i radost, kada sam drugu Oliači kao i brojnim ostalim drugovima, pri povratku u Odred podijelio ruske petokrake, koje su nam svima ostale kao drage uspomene iz minulih ratnih dana.

POSLJEDNJE »SMRT FAŠIZMU«

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi Nijemci su nastupali kroz selo Kolunić prema Oštrelju. Narod je pobjegao iz sela u šumu. Bježali su mladi i stari, pa se iz kuće pokrenuo i stari Videkanja. Ali u šumi zaostao za narodom, pa na njega naidoše Nijemci.

Prije nego što su se Nijemci oglasili, Videkanja je čuo da mu neko prilazi s leđa, pa povika: »Smrt fašizmu, drugovi!«

Nijemci odgovoriše rafalom iz šmajsera i usmrtiše starca.

GOJKO LATINOVIĆ

NEKI VIDOVI ULOGE NOO U NOB NA PODRUČJU
BOSANSKOG PETROVCA

Uspješnim razvojem ustanka i postizanjem krupnih vojnih uspjeha, stvorena je velika slobodna teritorija, i to, ne samo na području Bosanskog Petrovca, već i na drugim velikim prostorima Bosanske krajine.

Takvi izvanredni uspjesi, postignuti organizovanom oružanom borbom, nametnuli su vojnom i političkom rukovodstvu ustanka jedan izuzetno delikatan i važan problem, koji je morao da bude riješen na najefikasniji i u datim okolnostima najbolji način: kako organizovati pozadinu i stvoriti najpovoljnije uslove za redovno i nesmetano snabdijevanje formiranih gerilskih odreda?

Radi toga je trebalo organizovati najšire narodne mase na takav način, da budu u svakom trenutku u stanju da pruže najveću moguću pomoć ustaničkim snagama na frontu i ujedno da se na najefikasniji način odupru svim nastojanjima neprijatelja na razbijanju narodnog jedinstva u pozadini slobodne teritorije.

U prvim danima ustanka, bili su određeni pojedini viđeni ljudi u selima, da kao delegati pomognu narodu u zbjegovima, da se bave problemima svojih sela, kao i onim problemima, koji su se odnosili na sam front.

Međutim, ubrzo se pokazalo da je ovakav način i organizacija rada u pozadini nedovoljna, i da nije u stanju da rješava sve nastale probleme sela i pomoći frontu.

Poznavajući dobro problematiku sela i pozadine uopšte, Sreski komitet Partije je prišao organizaciji konferencija po selima, i biranju novih, u stvari prvih pravih

organa narodne vlasti. U novoizabrane narodnooslobodilačke odbore, birano je 5—7 odbornika, na čijem je čelu stajao predsjednik odbora. U odbor Ekonomskog fonda, birana su po tri člana, koji su bili u sastavu NOO-a, a radili su po instrukcijama koje su primali od Odbora, na prikupljanju životnih namirnica i svih drugih neophodnosti za potrebe vojnih jedinica, ranjenika i bolesnika. Ujedno, prilikom izbora odbornika za NOO-e, vršen je i izbor stražara za »seoske partizanske straže« koje su se nalazile u sastavima seoskih narodnooslobodilačkih odbora, a na čijem se čelu nalazio komandir svake pojedine seoske partizanske straže.

Narod je ovakvu formu rada veoma srdačno primio i masovno je učestvovao u izboru odbornika za svoje narodnooslobodilačke odbore i stražara za svoje seoske partizanske straže.

Svojim izborom, ovi narodnooslobodilački odbori primili su na sebe veliku odgovornost i u pogledu same borbe oružanih ustaničkih snaga, jer je od načina i efikasnosti snabdijevanja zavisio i njihov položaj u prvim borbenim linijama. Iako nisu imali većih iskustava u radu na novim zadacima koji su se postavili pred njih, svakodnevni problemi koji su se pred njih postavljali, poučavali su ih, kako treba jedan dobar narodnooslobodilački odbor da funkcionise u svom radu, na uspješnom pomaganju borbe i boraca na frontu. Ovi narodnooslobodilački odbori bili su glavni nosioci svih napora i akcija koje je narod trebalo da izvrši, i to ne samo u prvim danima svoga osnivanja, već i u toku čitavog rata.

Jedan od najvažnijih zadataka koji se postavio pred odbore, bio je prikupljanje životnih namirnica za ishranu vojske, ranjenika i bolesnika. Poznato je da je naša narodnooslobodilačka vojska bila lišena svih rezervi hrane i drugog materijala, jer su svi magacini bivše jugoslovenske vojske bili opljačkani od strane okupatora. Zato je naša narodnooslobodilačka vojska bila jedino upućena na one rezerve koje su se još zatekle kod naroda u pozadini oslobođene teritorije. Ta pozadina d njen narod shvatili su svoj zadatak i nesebično su dijelili sve što su imali sa svojom vojskom, tim prije, jer su se u njenim

redovima nalazili sinovi i kćeri ne samo Krajine, već i svih ostalih naroda i narodnosti naše porobljene zemlje.

U prvim danima ustanka, narod je sam pripremao hranu i odnosio u prve borbene linije. Odnoseći između ostalih životnih namirnica i pečene jaganjce borcima na front, narod je govorio da je bolje i korisnije da ih pojedu naši borci, nego da ih neprijatelj opljačka. U prvim danima borbe, ovakav način ishrane boraca u prvim borbеним linijama, bio je jedino moguć. Međutim, kasnije se moralo preći na organizovano snabdijevanje vojske i pripremanje hrane na zajedničkom kazanu. Radi svih ovih okolnosti, prešlo se na kolektivnu ishranu putem organizovanog snabdijevanja svih vojnih jedinica. Organizacija ovakvog snabdijevanja mogla se sprovesti samo putem narodnooslobodilačkih odbora, pa je zato njima bila i povjerena ova veoma važna i odgovorna uloga.

Svaki narodnooslobodilački odbor, bez obzira da li je imao na svom terenu operativne jedinice, ili ih nije imao, bio je obavezan da prikupi jednu rezervu hrane, koju bi mogao u svako doba prema ukazanoj potrebi, da uputi na određeno mjesto koje bi naznačio štab operativnih jedinica. Ali, ako selo nije raspolagalo dovoljnim količinama hrane, tada bi se doturanje vršilo iz drugih sela, koja su raspolagala određenim zalihama.

Prilikom svakog sakupljanja životnih namirnica, prethodno su sazivane seoske konferencije i na dobrovoljnoj osnovi bile bi sakupljene neophodne količine. Međutim, ako se putem dobrovoljnih priloga ne bi mogle sakupiti dovoljne količine za ishranu vojske, tada je bilo nužno prići prikupljanju namirnica putem obaveznog razreza domaćinstava, prema njihovoj ekonomskoj moći.

Narodu je više odgovaralo da se vojska hrani na kolektivnom kazanu, nego da se raspoređuje po privatnim domaćinstvima. To i stoga, jer ni najdobronamjerniji domaćin nije bio u mogućnosti da pripremi za vojnike neki bolji i količinski izdašniji obrok. Svjesni da je svaki vojnik borac i za njihovu slobodu, svaki domaćin je zato u svako doba dana i noći pružao sve od sebe, da bi pomogao svojoj partizanskoj vojsci sa svim onim, što je bilo u njegovoj moći. Ta zaista divna opštjeljudska solidarnost, do-

šla je do punog izražaja u naporima da se u što većim količinama obezbijedi vojsci pravilna ishrana, a ranjenicima i bolesnicima, pored ishrane, još i najbolja moguća njega. Zato su u svim selima stvoreni manji prihvatni magacini, koji nisu nikada ostajali bez potrebnih rezervi hrane, s dbzirom da se nije nikada znalo, kojoj će jedinici u prolazu da zatreba okrepljenje.

Kasnije, sa formiranjem komandi mjesta, koje su odmah prišle organizovanju kolektivne vojničke ishrane, ovi magacini su prešli u njihovu nadležnost, i ove ustanove su, putem svojih ekonomata, vršile dalju raspodjelu životnih namirnica i drugih potreba svim vojnim jedinicama i bolnicama na svojoj teritoriji.

I kasnije, u toku čitavog narodnooslobodilačkog rata, seoski narodnooslobodilački odbori bili su ti, koji su na traženja opštinskih i sreskog NOO-a, vršili prikupljanja životnih namirnica za potrebe vojske i bolnica na svojim područjima.

U prvoj polovini 1942. godine, pristupilo se obradi napuštenog zemljišta, a na pojedinim područjima bile su formirane veće stočne farme i ekonomije. Jedna od najvećih stočnih farmi na petrovačkom području, nalazila se u Kozilima kod Drinića. Takve ekonomije sa stočnim farmama, nalazile su se još u Vodenici, Krnjeuši, Bjelaju i Kulen-Vakufu. Osim toga, pri pojedinim partizanskim bolnicama u toku 1942. godine, nalazili su se i manji stočni depoi, radi lakšeg i bržeg snabdijevanja ovih bolnica sa svježim mesom. Svaka od ovih ekonomija sa svojim stočnim farmama, bila je dužna da vrši snabdijevanje određenog broja partizanskih bolnica koje su se nalazile u njihovoj blizini, isporučujući im redovno prema planiranim potrebama svježe meso, jaja, mlijeko i mliječne prerađevine, sve vrste povrća i voće. Tako je, na primjer, ekonomija sa stočnom farmom iz Vodenice, bila dužna da organizovano i planski snabdijeva partizanske bolnice u Vodenici, Skakavcu i Suvaji, jer su ove bolnice po svojoj lokaciji gravitirale prema naznačenoj ekonomiji. Takav raspored bio je izvršen i u svim ostalim slučajevima. Uvijek se vodilo računa, da ekonomije i njihove stočne farme ne ostanu bez dovoljnog broja krupne i sitne stoke,

i takva rezerva morala je da bude obezbijedena za vremenski period od najmanje tri mjeseca, pa i više.

Kao što je već bilo pomenuto, pri svakom narodno-oslobodilačkom odboru bila je formirana i seoska partizanska straža, koja je pored niza drugih dužnosti, bila obavezna da pomaže svom narodnooslobodilačkom odboru u izvršavanju svih postavljenih zadataka. Osim toga, seoske partizanske straže su imale još i zaduženje, da održavaju red i mir na području svojih sela, a isto tako, da vrše i kontrolu svih kretanja preko njihove teritorije. U djelokrug njihovog rada spadalo je i pomaganje njihovim nadležnim narodnooslobodilačkim odborima prilikom mobilizacije radne snage i zaprežnih transportnih sredstava, u svim prilikama, kada bi se postavio zadatak izvođenja radnih i drugih akcija.

Objavljivanjem Fočanskih propisa, regulisana su mnoga pitanja koja se odnose na do tada neriješena stanja na slobodnoj teritoriji. Oni, između ostalog, precizno regulišu način formiranja narodno oslobodilačkih odbora, komandi mjesta i komandi područja, a pri svim ovim ustanovama i formiranje partizanskih straža.

Posebno treba istaći veoma značajnu ulogu seoskih partizanskih straža u toku četvrte neprijateljske ofanzive, kada su, u toj izvanredno teškoj situaciji, vršile pratnju i zaštitnicu ranjenika i bolesnika prilikom njihovog prenosa. Mnogi od njih nisu više mogli da se vrate u svoja sela, jer nisu napuštali ešalone ranjenika i bolesnika u njihovom povlačenju, a veliki broj ovih stražara je ostavio i svoje živote duž puteva ovog velikog marša. Ove straže su se takode kretale i sa narodom, štiteći ga po zbjegovima, u koje se sklanjao u tim teškim ratnim danima, spasavajući samo svoj goli život.

Na petrovačkom području nalazio se i veliki broj partizanskih bolnica, i pri svakoj od njih, kao zaštitnica, odred partizanske straže. Isto tako, ove straže vršile su Obezbjedenje svih magacina i podzemnih skloništa koji su bili izgrađeni u nepristupačnim predjelima Grmeča, Klekovače i Osječenice. Partizanske straže, koje su se nalazile kao zaštitnica magacina u Skakavcu i Marjanovića Dolu, ostale su kraj povjerenih im objekata i u toku čet-

vrte neprijateljske ofanzive, uspjevši da ih sačuvaju u potpunosti, tako da ih neprijatelj nije nikada otkrio. Tako sačuvani magacini, u kojima su se nalazili uskladišteni prehrambeni artikli, bili su dobrodošli poslije Šatora, za ishranu ranjenika i bolesnika u Podgrmeču, pošto je po naređenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu, sva ova sačuvana zaliha hrane prebačena u Podgrmeč, za potrebe tamošnjih bolnica.

Da bi se dobila jasnija slika o radu narodnooslobodilačkih odbora u toku čitavog ratnog perioda, navešću nekoliko originalnih dokumenata koje sam imao priliku da dobijem na uvid predusretljivošću drugova iz Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, a koji govore o aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora na prikupljanju životnih namirnica za ishranu naših ranjenika i bolesnika.

Tako se, između ostalih brojnih dokumenata nalazi i ovaj, koji sadrži izvještaj Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora Drinić, upućen Sreskom narodnooslobodilačkom odboru Bosanskog Petrovca, u pogledu rezultata prikupljanja životnih namirnica za vremenski period od 1. januara 1942. do septembra mjeseca 1942. godine, pa navodi:

»Mesa 6.927 kg., mesa za radnike 276 kg., sira 214 kg., kajmaka 194,1/2 kg., mlijeka 730 litara, jaja 1502 komada, vune 46 kg., slanine 9 kg., masti 25 kg., pršuta 58 komada od 7—15 kg., suhog mesa 92,1/2 kg., žita 4113 kg., graha 449 kg., krompira 4450 kg., gotovog novca 4419 dinara, luka 8 kg., meda 10 kg., biljaca 38 komada, plahta 105 komada, peškira 84 komada, jastuka 83 komada, majica 5 komada, čarapa 461 par, narataka 4 para, priglavaka 15 pari, rukavica 100 pari, košulja 35 komada, suk-nji 35 komada, kukuljica 4 komada, slamnjača 9 komada, jastuka 7 komada.«

Pod napomenom u istom izvještaju se kaže, da se na ekonomiji Operativnog štaba za Bosansku krajinu u Driniću nalazi: 217 komada krupne stoke (goveda), 80 komada manjih i većih junadi, 160 ovaca i koza, kao i 20 konja (na liječenju).

Opštinski narodnooslobodilački odbor iz Kulen-Vakufa u svom izvještaju koji upućuje Sreskom narodno-

oslobodilačkom odboru u Bosanski Petrovac, za vremenski period od 1. januara do septembra mjeseca 1942. godine, iznosi šta je sve dao u dobrovoljnim priložima i navodi:

»Goveda 41 komad, ovaca 401 komad, mesa za radnike 3.400 kg., sira 422 kg., kajmaka 608 kg., mlijeka 7.020 litara, jaja 2647 komada, vune 93 kg., slanine 104 kg., masti 91 kg., pršuta 21 komad, suhog mesa 30 kg., žita 7.503 kg., krompira 1.500 kg., graha 826 kg., gotovog novca 9.419 dinara, junadi 53 komada, sijena 120 kg. i slamarica 16 komada.«

Opštinski narodnooslobodilački odbor iz Bjelaja izvještava Sreski narodnooslobodilački odbor u Bosanskom Petrovcu, za vremenski period od 1. januara do septembra mjeseca 1942. godine o sljedećem:

»Mesa za vojsku 6.448 kg., mesa za bolnice 678 kg., mesa za radnike 550 kg., sira 4 kg., kajmaka 160 kg., mlijeka 356 litara, jaja 1.896 komada, vune 128 kg., slanine 105 kg., masla i masti 128,1/2 kg., pršuta 8 komada, suhog mesa 86 kg., žita 23.764 kg., graha 1.593 kg., krompira 5.653 kg., meda 11 kg., žita za sjetvu 3.835 kg. i siraca 169 komada od 1—3 kg.«

Opštinski narodnooslobodilački odbor iz Vodenice u svome izvještaju koji podnosi Sreskom narodnooslobodilačkom odboru u Bosanskom Petrovcu za vremenski period od 1. januara do septembra mjeseca 1942. godine, sljedećim podacima izlaže šta je sve na njegovom terenu prikupljeno putem dobrovoljnih priloga, pa citira:

»Mesa za vojsku 1.520 kg., mesa za bolnice 120 kg., mesa za radnike 60 kg., sira 3 kg., kajmaka 119 kg., mlijeka 2.486 litara, jaja 2.895 komada, vune 92 kg., slanine 20 kg., masti 195,1/2 kg., suhog mesa 176,075 kg., žita 29.417 kg., graha 1.021 kg., krompira 11.115 kg., gotovog novca 1.730 dinara, meda 48 kg., rakije 86 litara i ovaca i jaganjaca 887 kom.«

Prema dokumentu broj K. 1968, rb. 4/1, f. 18 koji se nalazi u Vojno-istorijskom institutu JNA u Beogradu piše sljedeće:

»Nakon tri i po godine naporne borbe protiv okupatora i narodnih izdajnika, nakon, bezbroj ofanziva, pljački, paljevina, ubistava i terora, kojim je neprijatelj po-

kušao uništiti, zaplašiti hrabri narod Petrovca, taj srez je sakupio kao dobrovoljni prilog, prilikom posljednje kampanje za svoje vojnike: 149.000 dinara, 20.000 njemačkih maraka, 106 italijanskih lira, 44.630 kg. žita, 47.896 kg. variva, 29 kg. mrsa, 15 kg. meda, 1.577 kg. lješnika, 14.507 gotovih obroka i 73 para čarapa.«

Od svih, najviše su se istakle opštine iz Petrovca i Kestenovca, koja broji 270 domaćinstava.

Od pojedinaca, posebno se isticao Boško Vranješ iz opštine Smoljane, koji je dao 150 kg. žita, 170 kg. krompira, 100 kg. kupusa i 1 kg. duvana. Iz sela Busija, od pojedinaca, najviše su priložili: Luka Kerkez, Mile Radenović i Perica Grahovac, koji su dali po 200 kg. žita.

Ovom prilikom treba istaći još jednu veoma dobru ekonomiju koja je bila formirana u selu Rašnovcu, kod Đumićevih kuća, radi obrade napuštenog zemljišta na tom dijelu područja. Na njoj se pored ostalog nalazilo i 250 komada ovaca, 130 komada junadi, 45 krava za mužu i 10 pari konja za obradu zemljišta.

Prema sjećanju tadašnje omladinke Bose Mrđe, na ovoj ekonomiji je bila formirana i jedna tkačnica, na kojoj su radile žene iz sela Rašnovca. One su u toj tkačnici, pored ostalog, istkale mnogo hiljada metara gaze i zavoja za potrebe partizanskih bolnica, a Sreski narodnooslobodilački odbor iz Bosanskog Petrovca, ustupio je sav zatečeni pamuk koji je bio pronađen u gradu prilikom njegovog oslobođenja, na raspolaganje ovoj tkačnici, za potrebe njenog proizvodnog programa.

Iz navedenih pregleda koji datiraju iz 1942. godine, jasno se vidi šta su sve radili narodnooslobodilački odbori i koje su količine životnih namirnica sakupili za osam mjeseci navedene godine.

Koliko je bila velika i beskrajno duboka ljubav naroda tog kraja prema svojoj vojsci, može da se shvati jedino posmatrajući ruševine i zgarišta petrovačkih sela i slušajući istinite jezovite priče o užasnim zvjerstvima, sa kojima se okupator, potpomognut domaćim izdajnicima, okomijavao na ovaj plemeniti narod, koji je od prvog dana ustanka ponudio na žrtvenik otadžbine svoje sinove i kćeri, prepuštajući i svoj posljednji zalogaj nasušnog

hljeba narodnooslobodilačkoj vojsci, boreći se zajedno sa njom za stvaranje nove srećnije Jugoslavije, koja će svojim građanima, kada prohuje vihuri ratnih pustošenja, dati sve ono, za šta su se oni tako krvavo borili i junački ginuli za slobodu svih naroda Jugoslavije.

ISPIT

V planini ManjaSi, kod Mrkonjića, Đuri Štrpcu koji je 1941. godine bio vodnik, javi se kuvar Laza.

- *Ja hoću sa vama u borbu! — veli Lazo odlučno.*
- *Nemamo pušku za tebe — odgovori mu Đuro.*
- *Zaplijeniću je!*

Odmah zatim poče okršaj u selu Liskovici. Partizani su se tukli sa ustašama oko kuća. Jedan od njih baci bombu preko jedne kuće na partizane. Lazo je u letu uhvati, oslušne i strpa u džep.

— *Baci to, luđače! — dreknu jedan borac na njega — izginućemo.*

— *Ne boj se, veli mu Lazo — nije upaljena.*

Onaj ustaša što je bacio bombu poleti sa još jednim, misleći da će bomba eksplodirati s druge strane, i nalete na cijev. Oni su pucali ali sve u vazduh. Ovo rvanje skratio je borac, koji je prije toga opomenuo Lazu: jednostavno je ubio oba neprijatelja.

Sa ratnim plijenom, Lazo je stao pred vodnika, pozdravio i raportirao:

*Evo puške nove, a i bombe stare,
ne vraća se Lazo više u kuvare!*

MILKA BALABAN-GVERO

SJECANJE NA RAD AFŽ

Narodnooslobodilački pokret je zaista već od prvog dana bio veoma dobro organizovan, jer je KPJ u svom programu i političkoj platformi borbe protiv fašizma postavila široke mogućnosti da svi ljudi, bez razlike na svoja ranija politička ubjeđenja, čak neovisno od toga da li su raščistili sa drugim pređubjeđenjima i predrasudama, uzmu najaktivnijeg učešća u borbi za oslobođenje svoje zemlje. Osnovna misao KPJ je bila da na političkoj platformi antifašističkog fronta i borbe protiv okupatora okupi sve one koji su spremni da je iz patriotskih pobuda pomognu i da sa njome sarađuju.

Polazeći od tako široke političke platforme u borbi protiv fašizma kao okupatora naše zemlje, te borbe protiv njegovih saradnika javlja se potreba i stvaranja antifašističkog fronta žena kao jedinstvene političke snage s ciljem okupljanja što većeg broja žena u NOP-u.

Pod uticajem mog oca Mile lično sam se veoma rano politički orijentisala i opredijelila za napredni pokret. Zbog toga sam već prvih dana borbe našla svoje mjesto u NOP-u, pa se i prva moja aktivnost ogledala u stvaranju prve organizacije AFŽ-a u selu Bukovači, gdje sam bila i predsjednica prvog odbora. Već prvih mjeseci 1942. godine bila sam izabrana za predsjednicu OO AFŽ Bukovačke opštine. Nakon nekoliko mjeseca formirali smo i SO AFŽ za Bosanskopetrovački srez, gdje sam izabrana za predsjednicu, na kojoj dužnosti neprekidno ostajem čitavo vrijeme NOB, pa i dalje, do konca 1948. godine.

Moje učešće u NOB-i i moja aktivnost u AFZ-u me obavezuje da nešto više kažem o radu žena u Bosansko-petrovačkom srezu tokom NOB i NOR. Ne samo zato što mislim da ova antifašistička organizacije nije dovoljno poznata, već želim da svojim pismenim saopštenjem, koliko je to moguće, osvijetlim što veći broj radnih, političkih i borbenih akcija, da kroz to spomenem i jedan broj aktivistkinja u našoj organizaciji žena, da bih dočarala mjesto i ulogu AFZ na Petrovačkom srezu u toku NOR-a.

Organizacija AFZ nikla je i organizovana odlukom partijske organizacije u našem selu Bukovači u decembru 1941. godine, premda su antifašistkinje počele organizovano raditi za NOB još ranije. Tako je uglavnom bilo i u drugim selima našeg kraja.

(Seoske organizacije AFZ-a su činile sve žene antifašistkinje koje su u svom aktivnom radu u organizaciji potvrđivale svoju riješenost da se bore za NOP da ga pomažu, da u njemu učestvuju i sarađuju.

Na seoskoj konferenciji AFZ-a biran je seoski odbor žena sela u koji je po pravilu ulazila po jedna žena iz svakog zaseoka. Na skupu je birana predsjednica odbora. To je po pravilu bila najaktivnija žena organizacije. Birana je i po jedna potpredsjednica i sekretar odbora.

Seoski odbori AFZ-a sastajali su se češće. Oni su, pored ostalog, pripremali i sastanke — konferencije sa svim ženama sela.

Sastanak seoskih odbora žena, odnosno antifašističkog fronta žena održavan je zavisno od potrebe svakih 7—15 dana. Nekada se ukazivala potreba da se održavaju i češće sastanci. Na svakom sastanku tretirana su pitanja iz rada organizacije i politička situacija koja se obično sastojala iz dva dijela: spoljopolitičke i unutrašnje situacije.

Radni dio je obuhvatao problem radi kojega je konferencija, odnosno sastanak sazvan. To su često bili skupovi radi dobrovoljnih priloga za NOV, organizacije pomoći partizanskim bolnicama, borba protiv neprijateljske propagande, te radne akcije kakve su bile u našim selima u kojima su antifašistkinje uzimale aktivnog učešća. Tako smo još u zimu 1941. godine držale sastanke — s'ifjela žena

na Ikojima smo plete, tkate, prele i šile za partizanske čete i ivodove. Na tim sijelima i skupovima vodili smo i aktivnu političku borbu protiv četničke propagande, protiv saradnje sa okupatorom i si.

Taj, rekla bih, na prvi pogled sitni rad postizavao je velike rezultate, jer su žene bile veoma važan činilac u stvaranju javnog mnijenja sela i njegove političke orijentacije.

U drugom dijelu sastanka govorilo se o političkoj situacija. Ovo je bio u onim uslovima savršen metod informisanja šireg broja žena o trenutnoj situaciji. Vaše puta je ova forma rada primjenjivana i na sijelima po zaseo-oima. U spolj nepolitičkoj situaciji tretirano je stanje na savezničkim frontovima Engleske, Amerike i ruskom bojištu, te stanje fašističke Njemačke i njenih saveznika. Govorilo se o razvoju NOV-a i o saradnji kvislinga sa okupatorom.

Međutim, naše su žene posebno interesovale vijesti o borbenim akcijama naših brigada, gdje se brigade nalaze, koje su akcije izvodile, koje su gradove napadate, da li je bilo naših žrtava i si.

Kada sam izabrana za predsjednika OO AFŽ-a, na dužnosti predsjednice AFŽ-a u selu zamijenila me Mileva Kecman-Daičić.

U OO AFŽ-a su pored mene bile Ljubica Banjac, Stana Kecmain-Vaj aniović, Jovanka Srđić iz Bravskog Vaganoa, a Mira Čičina je sa Desom Balaban i Radojkom Grulbišom bila član OO AFŽ ispred sela Medeno Polje.

Opštinski odbor je imao i sekretara koji je vodio zapisnike sjednica ili vršio dopremu pošte i drugog propagandnog materijala do seoskih odbora. Sastanak OO AFŽ je održavan mjesečno jednom a nekada i više puta. Na sjednicama OO obično su analizirani uspjesi ili propusti u radu seoskih organizacija AFŽ-a. Mi smo koordinirali rad seoskih odbora, insistirali na 'razjašnjavanju određenih problema, a naročito u onim selima gdje smo osjećali da je lošije političko stanje. Osnovno mjerilo za rad organizacije AFŽ-a je bila njena masovnost i opšte političko raspoloženje masa. Sjećam se, više smo puta analizirali odziv žena na tečajeve za opismenjavanje, te odziv žena

na kulturno-zabavne priredbe, zatim posjete žena masovnim političkim konferencijama sela. Uvijek smo davale inicijativu i insistirale na posjeti žena partizanskim bolnicama, partizanskim logorima itd. To je bila naša svakodnevna aktivnost. Ne progonim ako tvrdim da smo mi u 00 Bukovače dale prve inicijativu da se uvedu bezmesni dani u domaćinstvima kako bismo uštedeno meso poklonile partizanskim ranjenicima.

Sjećajući se na te dane aktivnosti. AFZ-a ne mogu a da ne spomenem OO AFZ Bukovače koji je organizovao žene da na smjenu rade neprekidno na tkanju platna, zavoja i tankog sukna za potrebe NOV. Smjestili smo u kuću Dragoljuba Recmana četiri ili pet tara, gdje su žene na smjenu dolazile li tkale. To je bilo prvo organizovano, da kažem, privredno preduzeće ove vrste. To naše tanko sukno koje smo tkale išlo je kasnije na stupanje negdje kod Kulen Vakufa, a zatim je šiveno odijelo za partizane. Od takvog materijala sašiveno je odijelo i MOši Pijade, Vladi Zečeviću, dr Ivanu Ribaru, Veselinu Masleši i drugima. Koristeći se veoma plodnim iskustvom ovog kolektivnog rada žena, mi smo kasnije organizovale na više mjesta petrovačkog sreza naše tare. Tako su žene tarama tkale platno i drugo za potrebe NOP i partizanskih jedinica na području Bravska i Smoljane. Mislim da su žene kolektivno tkale u kućama Bulajića u selu Brestovcu, a sjećam se da je Draginja Miljević isto tako organizovala rad tara na području Bjelajske opštine.

Formiranjem SO AFZ-a, do čega dolazi juna 1942. godine, za predsjednicu OO AFZ izabrana je Stana Kerman-Vaj anović.

U SO AFZ-a izabrali su mene za predsjednicu i Jelu Latinović, omladinku, za sekretaricu odbora, a pored nas u odbor su ušle Rada Lukač iz Petrovca, Bosiljka Šljivar iz Rašnovca, Darinka Vulin iz Rašnovca, Dragica Lukač

1 Draginja Miljević iz Medenog i Bjelajskog polja. Nešto kasnije u Sreski odbor su izabrane Mara Hodak iz Kestonovca, Soka R'adošević iz Vrtoča, Smiljana Majstorović iz Rajnovaca, Mileva Čulbrilo sa Prkosa, Anojka Cenni iz Krnjeuše, Anđa Pećanac iz Suvaje, Soka Ivanišević sa Kestonovca i još neke druge kojih se trenutno ne sjećam.

Formiranjem Sreskog odbora ovoj antifašističkoj organizaciji je posvećeno mnogo više pažnje od strane KPJ i drugih faktora. U to vrijeme smo u većini sela imali seosike odbore AF2-a. Mislim da je bilo malo sela gdje nije bilo formiranih odbora. Međutim, to ne znači da u tim selima sa ženama nije rađeno. I taimio su održavane konferencije i sijela.

Pored odbora u tri opštine, neposredno iza toga formirali smo ih i u ostalim opštinskim područjima.

Formiranjem Sreskog a potom i ostalih opštinskih odbora organizacija žena je postala još važniji činilac u NOB ovog kraja.

Našim sjednicama SO AF2-a redovno su prisustvovala drugarice iz viših foruma NOP. Tako je nekoliko puta iz CK KPJ prisustvovala drugarica Spašeni ja Babović-Cana, te Mitra Mitrović, Judita, Vera Babić, Mira Morača, Dušanka Kovačević i druge. Zaista nam je to bila velika i drugarska pomoć našoj organizaciji. Ova se pomoć na prvom mjestu izražavala kroz našu pravilnu orijentaciju na važnim i životnim pitanjima organizacije. Sjećam se da smo mnogo i mnogo dilskutovale i svestrano analizirale sva ona aktuelna pitanja koja smo postavile pred organizaciju. To su bila pitanja emancipacije žene kao ljudskog bića, kao ravnopravnog člana društva. Istina, još u predratnoj Jugoslaviji komunisti i revolucionari koji su se borili za progres u svojoj političkoj platformi, postavljali su i pitanje ravnopravnosti žene sa muškarcem. Svakako da se tim slobodarskim i demokratskim težnjama naše borbene i revolucionarne, radničko-seljačke klase suprotstavljala u prvom redu reakcija i pristalice tih reakcionarnih snaga.

Ostala su mi duboko u sjećanju pitanja naših žena koja su postavljale akoro na svim skupovima, kako će to pravo izgledati u našim novim društvenim odnosima sutra u slobodi, hoće li u načinu života, u ekonomskom i kulturnom pogledu žena biti potpuno ravnopravna. Hoće li se pored prava na politički i društveni život moći slomiti tradicionalno poimanje žene kao drugorazrednog bića, te da li će to žene moći ostvariti u svojoj porodici.

Pored ovih pitanja i aktivnosti žena na ovim političkim preokupacijama, one su svakodnevno jedinstveno i složno radile za potrebe NOB i NOV. Mi Pe'trovčanke smo imale sreću da je u našem mjestu održana Prva zemaljska konferencija žena 7. decembra 1942. godine. Na tim poslovima je bilo angažovano više desetina, a može se slobodno konstatovati, i preko stotinu žena. Pored obezbjeđenja i ishrane delegatkinja koje su dolazile sa drugih područja mi smo radile i na obezbjeđenju uslova rada ovog našeg prvog jugoslovenskog veličanstvenog skupa.

Radi te naše aktivnosti na stvaranju uslova da se održi ovaj skup mi smo pozvale veliki broj žena iz naših opštinskih, mjesnih i seoskih organizacija da prisustvuju i prate rad konferencije.

Zaista je bilo veliko oduševljenje tih naših žena, majki boraca i djevojaka koje su imale čast da saslušaju i riječi druga Tita upućene ženama Jugoslavije u tim najisudbonosnijim danima po naše narode. Drug Tito je opsežnio govorio o učešću žena u NOB-u, ali su za mene ostala neizbrisiva iz pamćenja dva detalja iz govora druga Tita, i to:

»Ja se ponosim što stoj'im na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena. Ja mogu kazati da su žene u ovoj borbi po svom heroizmu, po svojoj izdržljivosti, bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima i našim narodima Jugoslavije čini čast (da imaju takve kćeri.« A zatim je drug Tito, pri kraju svog govora, kao zavjet nam dao riječima: »Žene Jugoslavije imaju pravo i dužnost im je da tse bore, jer one na oltar ove pravedne borbe daju ono što im je najdraže — svoje sinove, svoje kćeri. Ja sam uvjeren, drugarice, da nam plodove ove borbe koja se danas vodi, neće nikada niko moći oteti. Ja sam uvjeren da ćete i dalje u našoj borbi stojički podnositi sve oskudice i da nećete pokleknuti ni pred kakvim teškoćama, da ćete izdržati zajedno sa nama, zajedno sa NOV do konačne pobjede, koja — ja vam ovdje mogu reći — neće biti daleko.«

Zaista, ove riječi druga Tita imale su poseban odraz u našem kraju, jer već u to vrijeme nije bilo kuće, poro-

dice i domaćinstva iz koje nije bilo jedan ili Više boraca, ginova ili kćerti u redovima NOV.

Kako sam se ja osjećala na ovom akupu, kada je moja sestra Desa, poslije ovih riječi druga Tita, kao borac I krajiške udarne brigade pozdravila ovaj naš skup. Prva krajiška brigada bila je osobito voljena u našem narodu, jer su svakodnevno Stizale Vijesti o njenim borbama za odbranu slobodne teritorije, ali su neprefaidno stizala i tijela palih boraca i sahranjivana u naša sela.

Riječi druga Tita su dalje razrađivale drugarice Spasenija Babović, Mitra Mitrović, Kata Peinović i ostale.

Ovaj skup za Petrovačku organizaciju AFŽ-a imao je karakter jedne masovne političke obuke žena sa područja Bos. Petrovca.

Ovaj entuzijazam i polet kojega su antifašistkinje našeg kraja imale do Prve zemaljske konferencije žena i koje su nastavile borbu poslije ovog veličanstvenog skupa, nije splasnuo ni u toku IV i V neprijateljske ofanzive pa ni poslije, kada su veće jedinice NOP napuslile ovaj kraj, na kom je ostao jak neprijateljski garnizon sa manjim grupicama četnika koje su prenosile neprijateljsku priopagandu protiv NOV i POJ, tvrdeći da su proleterске jedinice potučene i uništene u predjelu Neretve i Sutjeske, te da je konačno razbijen i uništen Vrhovni štab.

U to vrijeme u našem kraju, zahvaljujući upravo majkama boraca i antifašistkinjama, niko nije vjerovao toj neprijateljskoj propagandi. Okupator, a niti njihovi saradnici u vidu četničkih grupica, nisu uspijeli pokolebati vjeru našeg naroda, vjeru naših majki, u ovu antifašističku organizaciju, u našu sutrašnjicu, u našu pobjedu. Tako je naš petrovački narod i ovoga puta ostao jedinstven u borbi za narodno oslobođenje, u čemu su žene i majke naših boraca organizovane u antifašističkoj organizaciji žena igrale vidnu ulogu ispoljavajući svoju aktivnost i na taj način bile svakodnevno prisutne u borbi sa svojim sinovima na ratištima širom Jugoslavije.

ČEDO RAKIĆ

»VOJSKO NASA TI SE NE BOJ GLADI,
ZA TE TVOJA OMLADINA RADI«

U radu omladine, a naročito omladinskih i Skojevskih aktiva u selima posebno mjesto je zauzimala briga za vojsku i obezbjeđivanje nesmetane borbe. Sadržina te brige i obezbjeđenja izražena je u stalnom i kontinuiranom snabdijevanju vojske na frontu hranom, odjećom i obućom, dakle, osnovnim životnim potrebama. Posebno je ta briga izražena prema ranjenicima koji su se nalazili na području tadašnjeg petrovačkog sreza. U tom smislu razvijena je takva aktivnost koja bi najviše doprinosila uspjehu NOV-a. Omladina je živjela sva sa pokretom i pripadala revoluciji. To je pokazivala na svakom koraku, u svakoj prilici. Zahvaljujući SKOJ-u ona je bila besprijeckorno organizirana. Stalna povezanost sa višim rukovodstvom omladine SKOJ-a, a posebno sa štabovima jedinica, komandama mjesta i područja i na razini obod i - lačkih odbora, omogućila je da omladina pravovremeno zna svoj zadatak i da ga u skladu sa tim izvršava. O konkretnim zadacima poslije pripremnih sastanaka aktiva SKOJ-a na kojima je dogovoreno praktično izvođenje akcija, raspravljalo se javno i široko na konferencijama NOSO BiH-a odnosno USAOJ-a. To je bilo naročito onda kada je trebalo izvršiti jače akcije: koje su zahtijevale veće angažovanje ili veći doprinos ili akcije koje su imale duži karakter, recimo pirovskog kongresne pripreme, takmičenje, prihvatanje vojske i ranjenika itd.

U tom pogledu posebno su zapažene aktivnosti i doprinos omladine u hranii. Na konferencijama je trebalo

izložiti zadatke koji su postavljeni pred omladinu, nakon čega se prilazilo dogovoru za realizaciju. Dogovor je ozbiljno shvatan.

Oko dobrovoljnih priloga za vojsku često smo se sastajali i dogovarali. Omladina je pored aktivnog političkog djelovanja i svog uticaja na opštim konferencijama (konferencije NF) za prikupljanje i obezbjeđivanje hrane za vojsku bila neposredno i posebno angažovana. Omladina je u tim prilikama odvajala od svojih usta i davala prilog vojsci. Poslije svake izvedene akcije bilo je javno obavještenje o uspjesima i rezultatima kao i o nedostacima koji su pratili tu akciju. Dobrovoljni prilozima su evidentirani i znalo se koliko je koji omladinac i omladinka dao kao dobrovoljni prilog. O tome su redovne informacije slate višim rukovodstvima. To je i omogućilo da sjećanja osvežimo podacima iz takvih informacija i izvještaja. Oni su sigurno nepotpuni, ali oni govore o raznovrsnosti, specifičnostima i bogatstvu sadržaja omladinskog angažovanja.

Samo između dva omladinska kongresa petrovačka omladina je dala dobrovoljnih priloga:* 18.989 kg žita, 32.867 kg krompira, 8.876 kg graha, 7.687 luka. No, akcija i dobrovoljni prilozima nisu se zaustavljali samo na tim životnim namirnicama. Prilozima su davani i u drugim namirnicama, a neke od njih su namijenjene ranjenicima. Tako je u istom periodu omladina dobrovoljno dala jaja 989.864 komada, masti 9.876 kg, kaljmaka 83.978 kg, mlijeka 1.968.942 litra, meda 99 kg, siraca 2.987 komada, mesa 987 kg, suhog mesa 7.864 kg, jabuka 978 kg, suhih šljiva 99 kg, oraha 10.987 kg, lješnilka 8.784 kg. To su prilozima koji su sakupljeni i zajednički slani komandama mjesta, vajnih štabova odnosno narodnooslobodilačkim odborima. No, kada bi se našla koja jedinica u našim selima, što je često bio slučaj, omladina je posebno pripremala hranu kao svoj prilog i hranila vojsku. Hranu je nosila na puteve, na front, u logore, itd. To je tako, ali sigurno nepotpuno evidentirano. Tako je zabilježeno između dva kon-

* Poidaci su ueti iz prepiske Sresikog i Okružnog komiteta SKOJ-a, u vezi sa kongresnim pripremama.

gresu 989.999 ručaka, 8.999 pita, 10.987 'ljevača, 4.569 kg kolačića.

Interesantno je napomenuti otkud taj dobrovoljni prilog omladine? Pogotovo kad se zna da su i domaćinstva kao cjelina preko svog starješine davala dobrovoljni prilog. No, to nije smetalo. Omladina je sebi dala u zadatak da pored toga posebno daje dobrovoljni prilog. Ona je to radila uštedama, »ubjeđivanjem«, dogovorom u kući, ličnim radom, ličnim »zaradama«, priredbama namijenjenim za kupovinu itd. To je postala normalna stvar. Mada se u dobrovoljne priloge nisu računali prihodi od omladinskih vrtova, ponegdje je u te priloge ulazio i taj prihod, a posebno ako nisu evidentirani u radnim doprinosima.

Uspješno izvedena akcija u dobrovoljnim priložima, dočeku, ispraćaju vojske, a posebno ranjenika uvijek je bila popraćena njenom kritičkom analizom na konferencijama omladine. Tim konferencijama su prethodili skopski sastanci. Ocjena i analiza je poslužila, s jedne strane, za buduću sličnu neposrednu akciju, a, s druge, kao kritika onima koji su imali promašaja ili se nisu dovoljno angažovali. U ovim akcijama kao i u svakom drugom obliku aktivnosti omladine nikla je i pjesma koja je svojom sadržinom i emocijama mobilisala i akciono djelovala na omladinu. Pjesma »Vojsko naša, ti se neboj gladi, za te tvoja omladina radi« — je svojom sadržinom razvijala i osjećaj sigurnosti kod boraca na frontu, ranjenika ili omladinaca i omladinki koji se spremaju na front u borbene jedinice. I zaista ja tako. Vojska koja je u pozadini imala takvu omladinu i koja je s njom činila jedinstvo kao što je naša omladina, nije se trebala bojati gladi i ne samo gladi, nego i zime. Naše djevojke — omladinke koje su pripremale ruho za sebe nisu žalile da ga daju vojsci. Košulje, maramice, rukavice, peškiri, koji su se spremali za dragana došli su u ruke partizana. Evidencija bilježi samo dio tih priloga pred II kongres USAOJ-a, prema kojoj je omladina Bosanskog Petrovca kao dobrovoljni prilog dala košulja 1.234, čarapa 9.326. rukavica 5.432 para, peškira 3.312 komada, čaršafa 987 kom., priglavlaka 2.345, maramica 9.879, gaća 168 komada, 976 povjesama

vlakna. Omladinke su svoju spremnost i s pjesmom izrazile: »Sto sam dragom bila pripremila, P sam svojoj vojsci dodjelila.«

U ovom poslu razvijalo se i takmičenje. Udarnički rad. To je dinamiziralo akciju, a doprinijelo je njenom potpunijem uspjehu. Kada se razvije takmičenje, radne čete su više uradile. Dobrovoljnih priloga je više bilo. Primjeri takmičenja iz saničke doline su S⁸ prenijeli u opštine i sela. Informacije o tim takmičenjima to i potvrđuju: 45 članova radne čete Raj novaca je za jednu noć ubralo 300 vreća kukuruza. Omladina kraškog brda je za četiri dana sakupila i dala dobrovoljnog priloga: sedam tovara hljeba, 30 litara mlijeka, 13 kg kajmaka, 25 kg graha, 38 kg mesa. Sedam drugarica Vrtoča za 25 minuta je opralo 75 pari veša. 100 članovi smoljanskog bataljona su okrunili vagon kukuruza. 20 Članova radne čete Kapi juha za jedan dan okrunili su 3[^] metara kukuruza. Samo u jednoj akciji dobrovoljnih priloga 1943. godine jedna kuća je dala dva biljca, pet peškira, dva pršuta, ili u istoj toj akciji selo Šuvaja je dalo 20.000 dinara, 80 pari čarapa, 60 pari rukavica, 47 pršuta, 25 čaršafa, šest ovaca, jedno june, 20 kg grah;¹> 250 kg žita.

To su mali detalji koji su čvrstinom čelika povezivali front i pozadinu i na svojevrsan i po sadreni bogat način činili njegovo jedinstvo.

MILE LAIBUS

KAKO SE BORIO GARACA

Slijedili su usiljeni m arse vi od Sujice ka Blagaju, Travniku, Jajcu i Banjoj Luci. Grad su napadale jedinice Petog krajiškog korpusa i dvije 'brigade Prvog proleter-skog korpusa (Treća lička i Treća krajiška).

Važnost napada na jako neprijatelj ako uporište, gdje su bile brojne njemačke trupe i ustaške, domobranske i četničke jedinice, bio je višestruk. U to vrijeme plamtjela je šesta neprijateljska of anzi va, kada su Nijemci primijenili novu taktiku. Jakim «snagama napadali su na 'poje-dinim područjima manje partizanske jedinice, kako bi ih uništili. U prethodnim of anzi vama neprijatelj je opkoljao čitavu slobodnu teritoriju i nije uspio uništiti partizanske jedinice i ugušiti oslobodilačku borbu. Zahvaljujući partizanskoj taktici neprijatelj nije uapio ni u šestoj ofanzivi, kada je na Devetaku opkolio Petu krajišku diviziju i prvu južnomoravsku brigadu. Cim je izvršen napad na Banju Luku, jak neprijateljski garnizon, Nijemci su napustili Devetak i jurili prema Banjoj Luci. Opkoljene partizanske jedinice na Devetaku oslobođene su tako pritiska.

Treća krajiška brigada nastupala je na Banju Luku u dvije kolone. Zadatak je bio da se čelo kolone probije što dalje u grad 'do tvrdih kuća, kako bi se preko dana mogli boriti. Značilo je da se nastupa u vidu klina, ne Obazirući se što u pozadini ostaju neprijateljska uporišta, jer će se ostali dijelovi kolone postepeno širiti, opkoljavati pojedine grupe i uništavati ih. Zadatak je jasan.

Na čelu jedne kolone išao je Drugi bataljon. U prethodnicu, Treća četa odredila je dva »šarca« i 4 puškomitralj eza, kako bi snažnim udarcima likvidirala svaku četničku zasjedu, koje isu okupatoru služile kao predstraže. Već na desetak kilometara ispred bunkera, četnici su napali našu prethodnicu. Vatrom su usporavali kretanje proletera i na taj način obavještavali okupatora i ustaše — braću po kami — da nastupaju partizanske jedinice.

Prethodnicu je vodio Miladin Zorić-Garača.

U protjerivanju četničkih jedinica Garača je primijenio svoje bogato ratničko iskustvo. Predložio je drugovima da se prebacuju naprijed, bez otvaranja vatre. Sluge okupatora, kada vide hrabrost boraca-proletera, zahvataće panika i prije će odstupati. Stvarno, ovakav način — brzi i kratki skokovi — stvorili su kod četnika pometnju, jer na vatru koju bi otvarali, proleter i nisu odgovarali, već su se prebacivali naprijed. Četnik vidi jednog proletera ovdje, drugog ondje i više nema snage da ostane u zasjedi, strahuje da će ga proleter i živa uhvatiti. Izlaza nema nego bježanje. I poslije nekoliko razbijenih zasjeda četnici su se raspršili.

Garača je (išao uvijek prvi. I kada je prethodnica stigla ispred bodljikave žice, ustaše su iz betonskih bunkera otvorile vatru. Garača koristi iskustvo iz mnogih borbi. Sjeća se kako su Prva južnomoravska brigada, Peta krajiška divizija i druge jedinice opkoljene u istočnoj Bosni. Sjeća se pohvale Vrhovnog komandanta, što je Treća krajiška dobila za pobjede na sektoru Livno—Sujica. Sjeća se pohvale i zamišlja kako to povjerenje treba opravdati i u ovoj borbi i na taj način pomoći drugovima koji su opkoljeni na Devetaku. Hladnokrvno je posmatrao otkud ustaše biju. A zatim je otvorio vatru i zaslijepio jedan bunker. Drugi »šarac« je isto činio, a puškomitralješi su bočno djelovali na ostale otporne tačke. Bunker na koga je puštao duge rafale, plamtio je. Izgledao je kao plast sijena kada se zapali. Trebalo je ići što brže naprijed, dok nije počela tuča artiljerije. Ali ne može se od bodljikave žice. Borci koji su određeni da sijeku žicu, slabim alatom i sa nedovoljno iskustva, usporili su izvršenje zadatka. Tada se Garača obraća dvojici puškomi-

traljezaca da vatru usmjere 'na bunker, a on sa svojim (pomoćnicima: Nikolom Jerko vičem i Ilijom Obradovićem trči na žicu. Jedan kolac uspjeli su malo da saviju i preko njega preskoče. Trčao je ka bunkeru i zasipao ga rafalima. Ustaše su u panici (bježale. Poslije osvajanja prvog bunkera, tukao je dugim rafalima desno i lijevo kako bi drugovima pomogao zauzimanje ostalih.

Odmah po zauzimanju prvih utvrđenja, shvatajući zadatak, Garača je jurio naprijed. Kretao se ispred glavnine pedeset do sto metara. Magla je smanjivala vidljivost. Na Gornjem Šeheru naišao je na drugu utvrđenu liniju. Tek tada je počela tuča artiljerije iz grada. Grmjeli su topovi. Od zaglušujuće buke sa pomoćnicima se nije mogao sporazumijevati. Granate su šišale daleko. Padale su tamo negdje gdje je 'bio prvi sukob sa četnicima. A malo kasnije granate su padale ispred betonskih bunkera, (koje je Drugi bataljon već prošao.

Kada je Garača naišao 'na drugu utvrđenu liniju, ustaški rafali zasipali su iz voćnjaka i ćoškovih kuća, igdje prethodnica još nije stigla, Garača je odlučivao: da li čekati drugove, pa onda nastupati pod zaštitom, pored kuća kroz voćnjake, ili se prebaciti brisanim 'prostorom preko bašte. Smatrao je da jedan borac, ili manja grupa, može lakše neprimijećeno prići bliže neprijatelja i riješio je da krene preko ibašte. U više SkOkova, poguren, prebacivao se naprijed. Tako su radili i pomoćnici. Prebacivali su se onda kad je neprijatelj rafalima zasilpao voćnjake i ćoškovih kuća. Garača je uočio da se neprijateljski vojnici boje mraka, pa da pogled i misli koncentrišu tamo kuda otvaraju vatru, a na brisan prostor i ne obraćaju pažnju. Zbog toga, dok je neprijateljska vatra bilia najžešća, tri (proletera su se brzo prebacivala naprijed, a kada bi vatra prestala oni bi lijegali u snijeg. Tako su prišli sasvim bliizu, a neprijatelj ih riije primijetio. Tada je Garača otvorio vatru, a pomoćnici su desno i lijevo, u smjeru •njegovih svjetlećih metaka trčali naprijed, kako bi na ustaški mitraljez bacili bombe.

Neprijatelj je bio iznenađen ovim napadom preko brisanog prostora. Savio je šiju u rov. A poslije nekoliko trenutaka, kada je digao glavu u strahu nije vidio dva par-

tizana, već cijeli streljački stroj. Drugog izlaza nije imao nego da bježi. Garača je tukao kratkim rafalima i trčao naprijed. Uskočio je u rovove prije nego pomoćnici koji su bili preopterećeni municijom. Odmah je naredio pomoćnicima da desno i lijevo zaposjednu rovovske tranšeje, a on iskoristi priliku da sa »šarca« skine zatvarač i očisti ga od gari koja se tu nakupila poslije više od hiljadu ispaljenih metaka.

A zatim je uslijedio borbeni poklik: »Naprijed proletari, rovovi su u našim rukama!« Otvorio je vatru bočno niz tranšeje, a pomoćnici su bacali ručne bombe. Među ustašama je zavládala panika. Grupe i pojedinci su bježali. Garača koristi to panično rasulo. Nije čekao da stignu ostali drugovi, već je između neprijateljskih grupa, koje su zastajale desno i lijevo, jurio naprijed, kao da i on bježi. Na zgodnom mjesitu zalegao je i tukao ustaše sa bliskog odsitojanja. Napravio je pravi lom. Ovdje je ispalio nekoliko hiljada zaplijenjenih metaka, koje su pomoćnici donijeli iz rovo va-tranšeja. Kada je Bataljon stigao na to mjesto gdje je Garača sam tukao iz »šarca«, nađeno je 17 mrtvih ustaša.

Od Gornjeg Sehera do centra još je vođena uporna borba. Garača i ovdje služi za primjer, uvijek je prvi. -Nije ga zaplašila buka tenkova koji isu jurili cestom. Zapazio je šest tenkova koji odoše cestom u pravcu tranšeja i bunkera, što su ih proletari osvojili i iz njih jurišaju na grad.

Tenkovi noću ne smiju skretati sa ceste, jer tu ima dulbOkih lokvi pa bi se brzo izvrnuli — smatrao je Garača.

Išao je naprijed, kroz voćnjake i preko bašta. Neprijatelj ga je dočekao jakom vatrom iz više mitraljeza. Garača se prebacivao iz jedne lokve u drugu, negdje je puzio, a negdje se kotrljao desno ili lijevo. Činio je to veoma spretno. Uz tijelo je prigrlio »šarca«, kao što se kudelja priveže uz preslicu. Tako je nesmetano mogao da se kotrlja. A onda je tukao rafalima od po nekoliko stotina metaka. Raspršio je sve grupe.

Zahvaljujući najviše Garači, razbijeno je nekoliko četničkih zasjeda, likvidirane su posade u betonskim bunkerima ispred kojih se nalazila bodljikava žica, protjeran je neprijatelj iz tranšeja na Gornjem Šeheru, razbijeni su svi

kontranapadi od Gornjeg Šehera do centra grada, a sve bez gulbitaka u Drugom bataljonu. U svitanje Garača se prvi, preko širokog brisanog prostora, prebacio u hotel »Palas«. Sa ovog mjesta ispalio je nekoliko dugih rafala preko grada. Čestitao je Banjalučanima 'Novu 1944. godinu.

Te noći građani su otvarali imnioga vrata i odavali zahvalnost proleterima. Jedna starica — Muslimanka — iznijela je crvenu radničku zastavu sa datumom izrade — 1.V1911. godine. Objasnila je kako je radila u fabrici, kako je zastava spremljena za štrajk koji je policija razjurila, ali je ona uspjela da je skloni i čuva kao dragu uspomenu više od tri decenije. Mnoge noći prenela bi se iza sna kada trotoarom odzvanjaju žandarSke cokule. Pomislila bi da nisu doznali ka'ko čuva zastavu. Ali ona je riješila da je čuva. Čuvala je i čuvala više od tri decenije. Ali ove večeri kada je čula borbu, olbradovalla se i riješila: koji prvi Titov borac dođe do njenog stana poklonice mu zastavu.

Izjutra je naredeno odstupanje (iz centra grada. Garača je dobio zadatak da bude u zaštitnici. Kretao se posljednji od »Palasa« prema Gornjem Seher u. Motrio je teren i tražio mjesta za zasjede. Kod jedne kuće ugledao je dvorište i baš tu sa ukrasnim šibi j em. Zapelo mu je to za oko. Imao je ddbar pregled duž ulice. Na desnom kraju nalazila se dugačka štala, bez prozora i vrata prema ulici, što znači da neprijatelj ne može prići blizu da baci ručne bombe. Ako bi provaljivao zid dili krov to će se lako primijetiti. Sa lijeve strane bio je potpuno brisani prostor. Ispred bašte i dugačke štale dobro su došle kuće na sprat, kao zaštita od topova. Iza leđa je kuća. Pretpostavka je: ako se u bašti napravi zasjeda, neprijatelj će vatru usmjeriti na kuću. To je dovoljno da bude obmanut, a to mnogo znači na početku borbe. Pored šilblja moglo se pognuto pretrčavati, a ulegnute putanje pružale su zaklon od oka i zrna. Jedino ako bi neprijatelj osmatrao sa krovova najviših kuća mogao bi vidjeti borca koji puži putanjom.

Tako je Garača ocijenio taj položaj i rado bi odmah ostao u zasjedi. Ali nedaleko od te bašte Drugi bataljon je već napravio barikade od nekoliko 'porušenih stabala, telefonskih stuibova i drugih Stvari izbačenih na cestu.

Kada je Garača posljednji stigao iza barikade saopšteno mu je da četiri puškomitraljesca moraju tu zaposjesti položaj. Dva u jarkovima pored ceste, a dva iza kuća. Ali tu je teren takav da se neprijatelj >ne može primijetiti sve dok ne dođe na blisko odstojanje. Držati taj položaj, Garača je smatrao da je veoma teško, Ikao 'što je bio slučaj prije tri mjeseca Ikoid Sinja na goloj kosi.

Prema tome, tražio je da mu se odobri da postavi zasjedu ispred barikade u basti, kako bi iznenadio neprijatelja i nanio mu gubitke. Njegovom zahtjevu nije udovoljeno.

Ali Garača, uvjeren u svoju snagu, koju je izmjerio na mnogim mjestima, i zanesen svježim uspjehom koji je te noći postigao jurišajući na Banju Luku, rješava da samoinicijativno ikrene naprijed ispred barikada u baštu, koja mu se prosto urezala u mozak kao zgodno mjesto gdje se neprijatelj može Obmanuti i potući. Skočio je hitro i viknuo pomoćnicima: »Za mnom.« Trčao je niz cestu preskačući porušena stabla, bandere i druge predmete koji su postavljeni kao prepreka tenkovima. Kada je prešao posljednje drvo koje je 'ležalo na cesti, zamisli se šta će uraditi ako dođu tenkovi. U tome trenutnom razmišljanju zagledao se u prazan sanduk, koji je tu ležao. Došao je do zaključka da su te male stvari opasnije za tenkove, nego veća stabla, jer će tenkisti misliti da partizani zbog kratkog vremena nisu mogli zakopavati mine, već su ih tako maskirali. Prema tome, neprijatelj neće smjeti tuda 'natjerati tenkove.

Kada je došao do toga zaključka produžio je da trči prema bašti. Navraćao je u dvorišta Ikako bi našao stvari koje bi izibacao na cestu i tako obmanuo neprijatelja i odvratio ga da tuda natjera tenkove. U drugom dvorištu naišao je na razne sanduke, vreće i jednu veliku ceradu. Dva puta je sa pomoćnicima donosio te stvari i razbacivao ih cestom. Ceradu je rasprostro na mjestu gdje će iz bašte biti na domet ručnih bombi. Ispred nje razbacao je nekoliko džakova i sanduka. Neprijatelj je morao pomisliti da je tu čitavo minsko polje, kamuflirano na brzinu.

Cesta pokrivena snijegom, poslije razbacivanja ambalaze, izgledala je šarena, kao 'tek napušteno bojište. Dok je

'tako udešavao cestu pomoćnici su iz obližnjeg magacina donijeli veću količinu municije, ručnih bombi i pribora za čišćenje i mazanje oružja. Svakom su donijeli i po jednu pušku kao rezervu za svaki slučaj. Mitraljeza tamo nije bilo, ali su našli dvije rezervne cijevi za »šarca« i donijeli ih.

Kada je to sve brzo urađeno zauzeli su položaje i kroz ukrasno šiblje osmatrali teren. Garača je ostao u uglu bašte, gdje se nailazila rupa duboka jedan metar. Izgleda da je služila za smeće, koje je počišćeno uoči Nove godine. Taj položaj bio je kao naručen.

Za kratko vrijeme vidjeli su u dnu ulice kako Nijemci vršljaju. Garača je i pretpostavio da će poslije noćnog poraza kvislinški'h jedinica na taj sektor Nijemci ubaciti svoje trupe. I stvarno, u napad su pošli Nijemci. Na kraju ulice čula se buka tenkova, ali nisu išli u ovom pravcu, Vjerovatno zato što su se bojali nagaznih mina. To je potvrđivalo što je pješadija prve rafale ustremila upravo duž ceste. Najviše je zasipana cerada, koja je bila upadljiva, jer se svom širinom prostirala preko ceste.

Prije nego što je pješadija pošla u napad topovi su tukli barikadu. I to tako jako da je sva bila dimom obavijena. Granate su prelazile preko Garače i pomoćnika Nikole Jerkovića i Ilije Obradovića. Nakon izvjesnog vremena topovi su pomjerali vatru dalje od barikade. Tada je u grupama pojurila njemačka pješadija, dižući dreku i otvarajući vatru iz automata. Iza barikade javljao se poneki puščani metak proletera. Prema tome, Nijemci uopšte nisu mogli pretpostaviti šta im se sprema.

Njihovu dreku pri jurišu prekinuo je Garača. Ova iznenadna vatra, kojoj se nisu nadali, bila je smrtonosna. Desetine fašista ostalo je ispreturano duž ceste. Ostali su prsnuli u bjekstvo. Toliko su potučeni da tom ulicom nisu nadirali nekoliko sati. Otišli su u pravcu Vrbasa i otuda napadali tenkovima kako bi ovladali cestom prema Gornjem Šeheru. Tenkovi su stizali na cestu Garači iza leđa. Ali poslije kraćeg zadržavanja bježali su nazad, jer pješadijske jedinice nisu uspjele preći cestu pod njihovom zaštitom. A Drugi bataljon odbio je i tenkove i pješadiju. Milan Majstorović tukao ih je protivkolsikom puškom.

Vlade Mrda bacao je ručne bombе. To je činio i Ilija iz Glamoča. Petar Potkonjak, Mile Knežević i drugi proleter i zasipali su ih rafalima.

Dok se borba vodila na cesti Garači iza leđa, svaki puškomitraljezac, svaki proleter mislio je na Garaču i njegove pomoćnike, koji drže najistureniji položaj prema centru. Svaiki je mislio i govorio: »Kad Garača može da odolijeva i izdrži, moći ćemo i mi.«

Tenkovi i pješadija koji su nasrtali od Vrbasa, u stvari, na Garaču uopšte nisu napadali poslije prve lekcije koju su tamo dobili. Ali za to vrijeme Garača nije mirovao. Mijenjao je cijevi i često tukao dugim rafalima u raznim pravcima po gradu. I na osnovu te paljbe u Bataljonu su mislili da se tamo vodi ljuti boj. Garača je to činio, jer je imao dovoljno municije, a htio je i da pokaže fašistima da se naše jedinice nisu povukle. Neka znaju oni koji polaze prema frontu da će ih proleter i muški dočekati.

Kada su odbijeni Nijemci koji su pod zaštitom tenkova nadirali od Vrbasa, upućen je kurir do Garače da mu saopšti da se odmah povuče iza barikada. Međutim, Garača je odbio. Ovo je Objasnio: ako Bataljon ide na drugo mjesto — mijenja položaj ili se povlači — onda će i on poći, ali ako Bataljon ostaje na istom mjestu, onda nije potrebno da se povlači iza barikada. Ovdje je u stanju odbiti sve njemačke napade.

Pošto se Garača nije povukao, upućena su mu još dva puškomitraljesca kao pojačanje: Simo Sukunida iz Banije (poginuo 19. oktobra 1944. godine u Beogradu) i Dušan Karanović.

Kasniji napadi i Nijemaca na ovom sektoru bili su još žešći. Fašisti su ispadali na prozore, vrata, ćoškove, dimnjake i krovove kuća, kao jata vrana na posijana žita. Garača i dva puškomitraljesca odolijevali su nekoliko puta ovim napadima.

Povećavao se broj mrtvih fašista.

Poslije svakog odbijenog napada, kratko zatišje trebalo je koristiti za odmaranje, jer se umor osjećao poslije usiljenih marševa i duge noćne borbe bez igpavanja. Dok

je Garača osmatrao teren i rafalima odbijao svaki nje-
mački napad, ostali drugovi mogli su bezbrižno da spa-
vaju. Proleter i su zahtijevali da se i Garača malo odmori,
a oni će budno kontrolirati sve [prilaze.

Tu kraću ipauzu, kada se nije javljao Garačin »šarca«, Nijemci su iskoristili. Poslije kraćeg puškaranja pošli su u napad, zasipajući rafalima baštu. Grane ukrasnog šiblja, odsijecane rafalima, padale su na Garaču. Zrna su sijevala kao varnice iz lokomotive — tako su proleter i nazvali tu paljbu.

Dva puškomitraljesca nisu zadržala juriš, jer se strašna vatra okomila na njih. Pripremali su ručne bomb i mislili šta je sa Garačom, da li je živ kada se ne javlja. A on, zbog više rafala koji su ga šibali, nije se mogao javiti do određenog momenta. Prema paljbi znao je da zaštitnica štiti rafalima grupu koja juriša. I nerazumljivi strani jezik govorio mu je ddkle su fašisti prišli.

Rafali zaštitnice su podizani na više i tukli kuću. Garača je sada bio pod direktnom vatrom onih što jurišaju. Određenog trenutka, Garača je pritisnuo Obarač i rafalom zasuo po dubini i širini fronta. Znao je da će neprijatelj tog momenta zatreptati i skinuti nišan sa cilja, taman ako se radi i o najhrabrijim vojnicima. To je bilo dovoljno Garači da se podigne iz rova, stavi kundak »šarca« pod desnu mišicu i zaspe fašiste na ibliiskom odstojanju, usmjeravajući rafal kao vatrogasac šmrk prilikom gašenja požara. Iz »šarca« je sipala vatra i uništavala fašiste. Brzo je vatru usmjeravao kako po onima što su bili ispred njega, tako i na zaštitnicu, ne dajući neprijatelju oka otvoriti. Garača je opet imao priliku da vidi friceve kako bježe.

Kakva je tada bila radost dvojice njegovih drugova-proletera poslije one strapnje kada nisu znali šta je sa Garačom. Sada su ga ugledali igdje stoji iza ukrasnog šiblja i tuče rafalima. I oni su ustali i bacali ručne bombe ne plašeći se neprijatelja Ikoji je bježao ispred Garačinih rafala. I Garači je ovaj uspjeh ulio još veće samopouzdanje. Smatrao je da bi nekolicina proletera sa četiri »šarca«, nekoliko automata i oružjem za uništavanje tenkova mogli prokrstariti ma kojom ulicom Banje Lulke, bez obzira na brojno stanje Nijemaca. U to ga je uvjerio prizor koji je

vidio. Uočio je 'kukavičluk nadmenih sdidata. Kako znaju da bježe u strahovitoj panici kada im se nanese gubici.

Svi ti šablonski napadi koje su izvodili Nijemci nisu trojici proletera ništa naudili. Ali jedan, i to pojedinački, bio je najopasniji. Jedan Švaba se živ pritajio među leševima. Uočio je odakle je Garača tukao, nanišanio je i puščani metak je prošao pored samog Garačinog uva. Prema dimu, puškomitraljesci su zapazili odakle je planula puška. I fašista je dobio ono što sljeduje okupatoru. Pokošen je rafalima.

Poslije odbijanja najžešćih juriša Nijemci su presltali da nasrću prema Garači. Napade su ustremili od Vrbasa prema Bataljonu. Ustvari, cilj napada prema Garači bilo je izviđanje. Švabe su u toku tih juriša izlazili na krovove kuća, podizali crijep, verali se iza dimnjaka i tu ostajali poslije napada. Ali na ta mjesta Garača je sada upućivao rafale od nekoliko stotina metaka. Jednom je ispalio rafal iz cijele dvije kutije — sedam stotina metaka. Zvonio je crijep po krovovima.

Jedan Nijemac izašao je naprimijećen na krov i stajao za širokim dimnjakom, ali nikako da se pomjeri kako bi ga mogli gađati. Vrijeme se odugovlačilo. Proleter i su pomislili da fašista buši dimnjak kako bi nesmetano mogao osmatrati njihove položaje. Garača je razmišljao šta da preduzme. Najzad je saopštio drugovima da sa desnog krila, poslije kraćeg zatišja, opale jedan metak pored dimnjaka.

Garačin plan je uspio. Kada je Nijemcu pored glave iznenada prošao metak, trgao se na drugu stranu i gotovo cijelim tijelom izašao je iza dimnjaka. To je Garači bilo dovoljno. Rafal iz »šarca« učinio je više nego što su drugovi očekivali. Fašista je skočio uvis kao pijetao kada mu se odsiječe glava i pilkirao sa krova strmoglavce. Kod proletera ovo je stvorilo nedbično veselje. Odjeknula je i pjesma.

I dalje su Nijemci napadali Bataljon od Vrbasa, a kod Garače je bilo zatišje. Pjesma se orila. Municipije je mnogo u obližnjem magacinu, pa Garača upućuje duge rafale raznim pravcima preko kuća. Crijep na krovovima pršti i zvoni kao da tuku bacači. A proleter i pjevaju na istu-

renom položaju. Odjekuje pjesma u bašti koju je iskusni ratnik ocijenio kao najbolji položaj za odbijanje neprijateljskih nasrtaja.

Iako je postavljen zadatak ida u ovoj borbi treba prodirati u grad do tvrdih kuća iz kojih bi se preko dana mogli braniti, Garača u toku cijelog dana nije držao položaj u kućama, niti je dozvoljavao drugovima Ikoji su sa njim da to čine. Kako u itofcu noći tako i preko dana zauzima o je ona mjesta za koja je smatrao da neprijatelja najmanje interesuju, kao što je slučaj sa baštom. Smatrao je da su kuće dobre za odbranu od tenkova, jer ne mogu vrš'ljati kuda hoće. Za kuće je smatrao da su bolje za osmatranje, za demonstrativne ispade, odakle bi se s vremena na vrijeme javljao rafal i navlačio na to mjesto neprijateljsku pažnju, dok bi zasjede trebalo da budu na prikrivenim mjestima kakvo je on našao u bašti. I zahvaljujući neprestanoj aktivnosti i mobilnosti, neprestanom razmišljanju i preduzimanju sve boljih mjera, kod Garače u toku noći i dana nije bilo gubitaka iako je uvijek bio u najtežem položaju. A bio i je prvi u nastupanju, savlađivanju svih barijera desetak kilometara prije betonskih bunkera, zauzimanju bunkera, zaposjedanju tranšeja u rovovima i odbijanju svih kontranapada do hotela »Palas«. I u odbrani je izdržao bez gubitaka sve neprijateljske nasrtaje, dok je Drugi bataljon imao 6 poginulih i 11 ranjenih.

MILADIN ZORIC-GARAČA je rođen 1922. godine u Oraškom Brdu — Bosanski Petrovac. Poginuo je 18.1 1945. godine na sremskom frontu kod Sida, kao komandir I čete, a proglašen je za narodnog heroja na desetogodišnjicu II zasjedanja AVNOJ-a. O Garači se može pisati, možda više nego o ma kom borcu Drugog bataljona, jer je on u svim borbama pokazao stvaralačku inicijativu i postizao pobjede dostojne divljenja. Borba na Banjoj Luci spada u jednu od najtežih, gdje je tokom noći i preko dana odigrao najznačajniju ulogu u nastupanju i Odbrani. I sam je ocijenio ovu borbu kao napornu. Ali se radovao i govorio da će se možda nekada pisati i govoriti kako je čoi banče sa Grmeča pomoću 'džakova Obmanulo u Banjoj Luci njemačke generale.

ĐURO PETROVIC

ZADATAK UMJESTO KAZNE

Rijetko se dešavalo da se omladinci, a pogotovo skojevci, porječakaju neposredno poslije sastanka skojevskog aktiva i u prisustvu drugih.

Međutim, i ito se jednom dogodilo. Krajem 1944. godine, mislim da je to bio novembar, Vrtöoki aiktiv SKOJ-a od oko 25 članova držao je svoj redovni sastanak u kući Bože Radanovi'ća. Većina članstva aktiva sačinjavale su djevojke, a među njima je bilo i nekoliko omladinaca od 15—17 godina. Ostali mladići bili su u partizanskim jedinicama.

Nikola Latinović i Milan Radošević, veoma aktivni omladinci i dobri drugovi, najčešće su se šalili i nestašno zadirkivali međusobno. Nikad se nisu jedan na drugog ljutili. I ovog 'puta, ipošto je sastanak završen, počele su uobičajene šale. Vjerovatno je neko od njih pretjerao, te je došlo do oštrijih i neumjesnih riječi.

Upravo sam stigao na mjesto sastanka, u namjeri da uputim pismo Sreskog komiteta partije Opštinskom komitetu Kulen-Vakuf, koje je trebalo hitno dostaviti. Kada sam ušao u prostoriju, odmah sam primijetio ipomailo ne-lagodnu i mučnu atmosferu. Sekretar aktiva, da bi Stvar raščistio na licu mjesta i bez odlaganja, već je sastavljao dnevni <red za vanredni sastanak: »Pitanje nedrugarskog ponašanja drugova Nikole i Milana, što duboko -krnji ugled skojevca i omladinca.« Pošto su me upoznali o čemu se radi, predložio sam sekretaru da ne drži vanredni sastanak povodom ovog incidenta o njima dvojici. Savjetovao sam

da se oni izvinu jedan drugom i da pred ostalima obećaju da se sukobi neće ponoviti. Obojica su izjavili, obraćajući se ostalima, da to neće više činiti, ali su oklijevali, valjda zbog ponosa, da pruže ruku jedan drugom, izjavljujući da će to učiniti usput. Mislili su — kad pođu kući, jer su bili komšije i iz zaseoka koji je b'io udaljen od mjesta sastanka oko 2 kilometra. Odgovorio sam im da se nadam da će to svakako imati vremena da usput učine i saopštio im da moraju zajedno odnijeti pomenuto pismo na određenu adresu (u odlasku i povratku oko 25 km, a već je bilo hladno i kišovito jesenje veče). Kada su čuli zadatak, svi skojevci su se sa olakšanjem nasmijali, jer bi mladima sigurno bile izrečene Stroge kazne, a ovako umjesto kazne — zadatak. I njih dvojica su se nasmijali, pogledali jedan drugom u gotovo bose noge, zagrlili se i rekli: »Da krenemo, burazeru, daleko je Brdo Oraško.«

Obadvojica drugova su mi kasnije 'često govorili da su poslije ovog zadatka postali još bolji drugovi. Rekli su mi i razlog svađe, to je pogrđni nadimak kojim je Nikolu zvao njegov djed. Ja tu riječ i sada, u susretu sa obojicom, uzviikujem, umjesto pozdrava.

ILIJA RADULOVIĆ

SVI SMO DOBROVOLJCI

Drugog decembra 1944. godine III 'krajiška brigada krenula je preko Neština prema selu Viizić radi posjedanja položaja za napad. Napad na neprijatelja bio je predviđen na čitavom frontu od Dunava do Save, odnosno sa svim našim jedinicama, koje su tada bile na sremskom frontu.

Položaji Nijemaca bili su dobro utvrđeni i pripremljeni za odbranu. Cio front bio je povezan neprekidnim rovovima-tranšej ama. Ni jednog mjesta na čitavoj širini fronta nije bilo nebranjenog. Sremski front za Nijemce u to vrijeme bio je vrlo važan. Trebalo je štititi desni bok njemačkih snaga u Mađarskoj, kao i povlačenje ostalih njemačkih armija sa juga naše zemlje. Probijanje Sremskog fronta i odbacivanje Nijemaca na zapad takođe je bilo od velikog značaja za jedinice i Narodnooslobodilačke vojske.

Posljednje pripreme za napad, na polaznim položajima, vršene su noću 2. i 3. decembra. III krajiška brigada pripremala je napad od pravca sela Viizić. Pripreme za napad vršene su uz jaku artiljerijsku podršku, a potom uz nastupanje pješadijskih jedinica. Artiljerijska priprema je počela 3. decembra u 8 sati i trajala je do 10 časova.

Sa artiljerijskom pripremom nije se moglo mnogo postići. U utvrđenim i dobro pripremljenim rovovima i bunkerima nisu mogli biti dovoljno neutralisati njemački vojnici samo sa djejtvom artiljerije i minobacača. Ni iskustva naših jedinica uz tako jaku artiljerijsku podršku nisu bila dovoljna da bi iskoristili do kraja podršku vatre. Po pre-

•nošenju artiljerijske vatre u 'blizinu neprijateljske odbrane, jedinice nisu mogle krenuti na juriš, jer nisu bile ni stigle na jurišne položaje.

Taj momenat Nijemci su koristili za izlazak iz zaklona i skloništa te spremno dočekivali napade i juriše naših jedinica.

U 10 časova Prvi i Peti bataljon iz prve kolone krenuli su u napad. Njihov napad samo djelimično je uspio, jer su borci uspjeli odbaciti njemačka borbena Obezbjedenja i posjesti njihove položaje. Organizovanom i koncentričnom vatrom dalji prodor bataljona Nijemci su zaustavili. Uz kraće artiljerijske pripreme napadi su se redali jedan za drugim čitavog dana. Sve ove napade naših bataljona Nijemci su uspješno odbijali. Ovakva situacija i slična njoj bila je i na ostalim dijelovima fronta. Ni druge naše jedinice nisu uspjele izvršiti proboj fronta.

U ovakvoj situaciji komanda III brigade pozvala je štab 3. bataljona, koji je bio u rezervi, da bi mu dala zadatak da sa svojim bataljonom izvrši proboj neprijateljske odbrane na uskom pravcu. Naređenje je bilo kratko, ali jasno. »Sa vašim bataljonom proboj prednjeg kraja neprijateljske odbrane bar na uzanom prostoru imorate izvršiti, da bd mogli ulbaciti ostale snage radi proširenja i daljeg razlbijarija neprijateljske odbrane.«

Štabu 3. bataljona i ovo kratko naređenje je bilo dovoljno da shvati svu težinu i odgovornost povjerenog mu zadatka. Probiti prednji kraj odbrane i pokrenuti ostale jedinice naprijed bio je častan, ali ne lak zadatak. Cio dan tukla je artiljerija. Napadale su naše jedinice, ali su Nijemci ostali na svojim položajima. Bulajić i njegov komesar Pećanac brzo su se dogovorili o načinu izvršenja zadatka: sa bombašima i automatičarima privući se blizu prednjem kraju neprijateljske odbrane da bi u jednom skoku mogli izvršiti juriš, upasti u neprijateljske rovove i proibiti prednji kraj. Dalji pro>boj i napad ići će lakše. Po povratku otkupili su cio bataljon da bi mu saopštili zadatak. Komandant Rulajić okupljenom bataljonu imalo je govorio, ali je sve rekao: »Cio dan pratili ste borbu ostalih naših jedinica u napadu. Vidjeli site da i pored

svih nastojanja nisu uspjeli izvršiti i proboj neprijateljske odbrane. Naš bataljon dobio je zadatak da izvrši proboj fronta na jednom dijelu, da bi na tom mjestu povukao i ostale jedinice brigade, kako bi cio front krenuo naprijed. Zadatak je težak, ali ga mi možemo i moramo izvršiti. Za taj proboj potrebna nam je udarna grupa jačine 60 bombaša i automatičara. 60 dobrovoljaca neka izađe i pređe na suprotnu stranu.« Pokazao je rukom gdje treba da se postroje.

Cio bataljon, i posljednji konjovodac, prešao je na suprotnu stranu. Svi su bili dobrovoljci. Svi su htjeli da idu na juriš, bacaju bombe, tuku Nijemce i vrše proboj.

Još jednom Bulajić je rekao: »Ja tražim dobrovoljce i nelka omi izađu na drugu stranu, a ne cio bataljon.« Opet je cio bataljon prešao na drugu stranu. I treći put bataljon je učinio to isto. »Zar ste svi dobrovoljci?!«, upitao je Bulajić. »Svi srno dobrovoljci!« — prolomio se glas boraca čitavog bataljona.

Kad je vidio da je bataljon jedinstven, da svi žele ići u nsipad — juriš, komandant bataljona je sam izvršio izbor bombaša i automatičara. 60 odabranih boraca Bulajić je postrojio na suprotnu stranu. Svi ostali su ih gledali žaleći što nije i na njih pao izbor. Postrojenoj grupi Bulajić je rekao: »Dobro pazite: ispred mene ni jedan proći ne smije, ali iza mene, takođe, ni jedan ostati, ne smije!« Ovakva zapovijest značila je jedno vremeo kretanje cijele grupe, jednovremen juriš i upad u prednji kraj neprijateljske odbrane. I ostalim jedinicama bataljona Bulajić je dao kratak i jasan zadatak. Kretati se za jurišnom grupom, i po njenom probodu prednjeg kraja neprijateljske odbrane odmah upasti u međuprostor. Ikoji grupa napravi u neprijateljskom rasporedu, a zatim energičnim napadom i jurišem širiti front proboda radi uvlačenja ostalih jedinka brigade.

Jurišna grupa kretala se naprijed pod neposrednim rukovodstvom Bulajića i Pećanca. Komandant i komesar bataljona shvatili su težinu zadatka i važnost uloge svog bataljona.

U 2 časa 4. decembra 1944. godine, kod sela Vizić na Fruškoj Gori, njemačkim irovovima i bunkerima privla-

čila se jurišna grupa sa svojim komandantom Bulajićem. Nijemci su bili budni i oprezni. Spremno su čekali da odbiju svaki napad naših jedinica. Bulajić i jurišna grupa bili su riješeni da po cijenu najvećih žrtava probiju prednji kraj neprijateljske odbrane i da omoguće nastupanje ostalih jedinica. Grupa se privukla pred neprijateljske robove na domak ručnih bombi. Tačno u 2 časa Bulajić je komandovao: »Bacaj bombe ! «

Prolomio se tresak ručnih bombi, a zatim snažni rafali mašinki — automata — i juriš. Preko minskih polja i bodljikave žice jurišna grupa upala je u njemačke rove. Ovaj juriš Nijemci nisu mogli zaulstaviti, niti odbiti. Nastalo je rvanje i hvatanje u rovovima. Ostale jedinice bataljona upale su za jurišnom grupom. Udaranje kundacima, bodenje noževima, probijanje bliskom vatrom iz automata. Bullajićev bataljon za 20 minuta silnog juriša i borbe probio je prednju liniju neprijateljskih rovova, a zatim je nastavio razbijanje i gonjenje neprijatelja.

Ono što ostale jedinice nisu mogle učiniti za duži period borbe i uz jaku podršku artiljerijske vatre, Bulajić je sa jurišnom grupom i svojim bataljonima učinio za kratko vrijeme. Na mjestu proboja Bulajićevog bataljona uvučena je rezerva brigade 1. i 5. bataljon, a zatim cijela brigada. Front je probijen. Odbrana neprijatelja je slomljena.

Velika grupa njemačkih vojnika i oficira bila je opkoljena i uništena u šumi zapadno od sela Vizić. Veće količine naoružanja i opreme pale su u ruke Bulajićevog bataljona i ostalih jedinica. Uspjeh bataljona olakšao je i omogućio slamanje odbrane Nijemaca na drugim pravcima. Sve jedinice su krenule naprijed, pošto su Nijemci, poslije proboja boraca i uspjeha brigade, otpočeli povlačenje na čitavom frontu.

Na bojnopolju ostali su njemački topovi, minobacači, mitraljezi, puškomitraljezi, puške i veliki broj mrtvih i ranjenih njemačkih oficira i vojnika. Tri opkoljene grupe Nijemaca su uništene.

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske su prešle u brzo nastupanje i gonjenje razbijenog neprijatelja.

MILENKIO STUPAR

LIKOVİ SA SRBMSKOG FRONTA

Teške borbe vođene su decembra 1944. godine na Fruš'kaj gori kod Ildka, a potom kod Tovarnika i Berka. Januara, februara i marta 1945. godine, sremski front od Dunava do rijeke Save, po opsegu i žestini borbi ličio je na rovovsku vojnu iz prvog svjetskog rata. Na Obje zaraćene strane gubici u živoj sili i tehnici bili su veliki. Dnevno, nedjeljno i mjesečno padalo je na desetine, stotine i hiljade boraca i starješina. Ta cifra, sa probojom sremskog fronta 12. aprila 1945. godine, iznosila je oko 30.000 poginulih boraca i starješina, a ranjenih znatno više. Sremski front je bio skupa cijena naše narodnooslobodilačke borbe. Istina, ni Nijemci nisu olako prošli. I oni su imali velike gubitke, tako da su bili primorani da na front češće dovode svježe snage iz odstupaj uće grupe armije »E«. U povlačenju iz Grčke, preko Sandžaka, istočne Bosne na sjever, jaćali 'su položaje svojih jedinica na sremskom frontu s ciljem da sprijeće inaš prodor u virikovaćku depresiju i slavonske šume i tim da Obezbijede svoj desni bok glavnih snaga za povlaćenje iz Bosne na sjever.

Proboj neprijateljskih odbrambenih položaja na Fruškoj gori, poslije oslobođenja Beograda, 3. krajiška proleterska brigada i jedinice 1. proleterske divizije su hrabro izvršile. Upornost Nijemaca, a još više naši siloviti napadi, prolamali su se u gustoj fruškogorskoj šumi i noću 4. i 5. decembra 1944. godine svi pokušaji Nijemaca da nas zadrže na grebenu Fruške gore nisu uspjeli. Te noći, naš 3. bataljon izvojevao je istorijsku pobjedu nad Nijemcima.

Pored na desetine poginulih švapskih vojnika u jutarnjim časovima 5. decembra u žestokoj borbi zarobili smo 80 živih Nijemaca sa nekoliko podoficira i oficira. Ratni plijen u minobacačima i topovima i u drugoj ratnoj opremi bio je velik. I mi smo imali osjetne gubitke. Iz brigade izbačeno je iz stroja oko stotinu boraca, a 3. bataljon imao je Oko 60 boraca i starješina poginulih i ranjenih. Poginuli su — komesar 2. čete Mićo Solomon, rođen 1912. godine selo Janjila, Bosanski Petrovac, radnik, u NOB 1941, član KPJ 1942. Bio je na dužnosti komesara 2. (Krnjeuške) čete. Taj prekaljeni i iskusan borac, komunista i komesar, nije mogao da podnosi gubitke svojih drugova i saboraca. Videći pogibiju svojih drugova, kada je cio vod naišao na minsko polje, pritekao im je u pomoć, da ih spasa va ne štedeći svoj život, pa je i sam nagazio na nagaznu minu, bio je teško ranjen. Kada je iznošen iz borbe, vikao je: »Drugovi, ostavite me, a vi nastavite borbu«, i u tom Očajnom bolu izdahnuo je na rukama svojih boraca.

Pored komesarske dužnosti koju je toliko volio i savjesno vršio, Mićo je ranije bio dobar intendant bataljona, dobar i iskusan vojni starješina. Bio je hrabar i dovitljiv. Uvijek se našao među prvima u obračunu sa neprijateljem. Dok sam bio komandir 2. čete, Mićo je bio komesar. Cijenio sam ga i divio se, zajedno sa borcima, njegovoj hrabrosti i dovitljivosti. Na dužnost komesara čete došao je novembra 1943, kad smo napadali Travnik. Mićo se na Travniku, Banjoj Luci, na Crnom vrhu, Palisadu, Jelovoj i Ravnoj gori, za oslobođenje Valjeva i Beograda isticao kao hrabar i odvažan borac i starješina. Njemu kao komesaru, poslije akcije, znao sam katkada prebaciti da ne ide u streljački stroj, da se čuva. Obično bi uzvratio: da li to znači da samo komandiru pripada da ide na čelu čete? Zaista, Mićo je bio, kako smo mi to često govorili, prava »komesarsika majka«. Mićo je bio toliko skroman u odijevanju da je sve do napada na Banju Luku, januara 1944. godine, nepune tri godine rata, na sebi nosio svoj samotni kaput i hlače, koje je kao iradnik donio na sebi prije rata iz Francuske. Prvo vojničko odijelo obukao je 2. januara 1944. godine, i to na pritisak nas starješina i boraca u četi.

— Komandir voda: Markio Knežević, rođen 1922. godine, Suvaja, Bos. Petrovac, zemljoradnik. U NOB je stupio 1942, član KPJ 1943. U borbi prsa u prsa, na čelu 3. voda 1. čete, hrabro je poginuo. Na grudobranu za vrijeme proboja ostalo je mrtvo tijelo snalažljivog i odvažnog ratnika i primjernog komunista. Marko je u IV i V neprijateljskoj ofanzivi bio puškomitraljezac i kao primjeran i hrabar borac postao je član Partije. Dužnost komandira voda primio je našim prelaskom u Srbiju 1944. godine. Istakao se u borbama za Valjevo, Mladenovac i Beograd.

— Mile Stupar, rođen 1926. godine u selu Skakavac, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, u NOB 1942, član KPJ 1944. godine, komandir 1. voda 1. čete. Pao je u proboju I i II linije rovova na Fruškoj gori. Mile je tada sa vodom napravio podvig svojstven samo posebno hrabrim borcima. Na čelu svoga voda prvi je upao u I liniju neprijateljske odbrane. Zaplijenio je 2 minobacača 81 mm, potom je jurišao, bacao bombe. Kada je 1942. godine stupio u Vodeničku četetu, imao je 16 godina. Bio je jedan od najmlađih skojevaca i stalno se isticao u borbama, pa je kao hrabar borac postao i najmlađi član Partije u svojoj četi. U 17. godini postao je desetar, a malo kasnije komandir voda kojim je uspješno komandovao u borbama za Valjevo, Mladenovac, Beograd i na Fruškoj gori, gdje je u borbi sa Nijemcima junački pao.

— Slaviko Polovina (Bulajić), rođen 1920. godine u Krnje uši — Bosanski Petrovac, radnik, u NOB 1941, član KPJ 1943. Slavko je bio komandir voda u 4. bataljonu. Njegovi drugovi su ga svrstavali među najhrabrije komandire vodova. Isticao se u nizu akcija, a posebno u napadu na Banju Luku januara 1943. godine i pri oslobođenju Beograda.

Četvrtog decembra 1944. godine, na čelu svoga voda, hrabro je poginuo kod sela Vizici kod Iloka na Fruškoj gori.

— Drago Kačar, rođen 1913. godine u selu Lastve, Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, u NOB 1941, član KPJ 1943. Po oslobođenju Beograda Drago je postav-

Ijen na dužnost delegata voda u 2. četi. Pune tri godine prije toga bio je ekonom i kuvar u četi. Njegovi barai su mu bili zahvalni na brizi koju je ispoljavao u najtežim danima IV i V ofanzive, pa i kasnije, prema njima. Trudio se da iz oskudnih sredstava obezbijedi i na vrijeme donese obrok na položaj četi. Sam je tražio promjenu dužnosti. Kao zaslužnom i sposobnom starom borcu, povjerena mu je dužnost političkog delegata voda. Drago nije imao sreću da poduže rukovodi vodom. Pao je u prvoj akciji kod sela Vizici — Ilok, noću 4/5. decembra 1944. godine na Fruškoj gori na čelu svoga voda. Naišao je na minako polje gdje su mnogi nastradali i izginuli.

— Rade Karanović, rođen 1922. godine u selu Selište Krnjeuša, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, u NOB od 1942, član KPJ 1944. godine. Rade je bio desetar u Draginam vodu, a cijenjen je kao jedan od najhrabrijih puškomištralezaca u 3. bataljonu. Od nagazruLh mirna nastradao je zajedno sa svojom desetinom. O Radinoj hrabrosti, koga su borci naziivali »Švabom«, jer je nosio njemački »šarac«, često se slušalo u 3. bataljonu. Nije bilo akcije, a da se Rade u njoj nije pokazao, da se nije istakao ličnim primjerom. Sjećam ga se iz IV ofanzive kod sela Govza na brdu Vis gdje je u teškoj situaciji za 3. bataljon, sam sa pomoćnikom, cio dan na položaju dočekivao grupe Nijemaca, tukao ih svojim šarcem i sa njih skidao oružje. A kad su u popodnevnim časovima do Rada došli drugovi iz čete, imali su šta da vide. Ispred njega ležalo je oko 20 poginulih Nijemaca. Svi smo se divili ovom zaista rijetkom i velikom podvigu hrabrog puško mitrai j esca Rade Karanovića. U borbi sa Bugarima na Palisadu, avgusta 1944. godine, kada je Radina 2. četa, kojom sam komandovao, vršala juriš na utvrđeni bugarski Objekat, krčila trostruku bodljikavu žicu, upadala u rovove i bunkere, Rade je bio među prvima.

Pored poginulih drugova imali smo veći broj ranjenih, među kojima komesara 1. čete Koju Radulovića, komandira 2. čete Đorđa Babica — Dokinu, delegata voda Dušanu Medie i četnu bolničarku Duku Bosnić.

Tovarnik, poprište teških borbi i žrtava

Po slamanju otpora neprijatelja na Fruškoj goni, pret-hodnica naše 3. Ikrajiške proleterske brigade do 8 časova 6. decembra izbila je pred II odbrambeni pojas neprija-teljske odbrane na liniji: Gabrićev, Grčićev i Kozjakov salaš. Nijemci su solidno izradili položaje na 1 do 1,5 kilo-metar .ispred ovih salaša, sa osloncem po dubini na 3—4 km na jako utvrđeno uporište Tovarnik. Pored izrađenih dubokih rovova i saobraćajmica, imali su niz izrađenih bunkera, otpornih tačaka .za formacijske jedinice voda, čete i bataljona.

U toku 6. i 7. decembra 1944. godine borili smo se za osvajanje GabnićeVog, Grčićevog i Kozjakovog salaša. Vo-đene su žestoke borbe. Za osvajanje ovih objekata bile su angažovane snage 1. proleterske divizije. Na Kozjakov salaš napad je izvodila naša brigada. Nijemci su se branili na život i smrt. U toku 6/7. oni su izveli niz protlivnapada. Situacija ma obje strane bila je krajnje napeta. Mi smo težili po svaku cijenu da probijamo neprijateljsku odbra-mu, da razbijemo neprijatelja, da na juriš osvojimo jako branjeno uporište Tovarnik. Međutim, .Nijemci su odbrani Tovarnika poklonili posebnu pažnju. U borbu su postepeno privlačili i uvodili svtježe snage sa pravca: Dželetovci—Be-rak i Sidski Banovci. Amgažovanjem ovakvih snaga htjelo se pio svaku cijenu obustaviti našu ofamzlivu da bi na ovoj liniji stabilito vali front. Zbog toga Nijemci niisu mi .obraćali pažnju na sopstvene velike gulbitlke, već naprotiv, žilavo su se bramili i ginuli. Na našoj strani povećavali su se gulbdci. Naši borci i starješine, ne štedeći živote, jurišali su na njemačka utvrđenja gdje je dolazilo do niza teških oikršaja, do borbi prsa u prsa uz primjenu bajoneta, ručnih bombi, da bi se na kraju obračunavali, hvatajući se za guše. Nijemci su ginuli košeni vatrom našeg automatskog oružja i ma desetine ih je ležalo u iskopanim dubokim rovovima. Ginuli su i naši borci na čelu sa svojim starje-šinama.

U 3. četi 3. bataljona, poginuo je komandir čete Božo Kecman, rođen 1918. godine u selu Smoljane, Bosanski Petrovac, radnik, u NOB od 1941, član KPJ od 1942. go-

dine. Poginuo je 7. decembra 1944. godine u jurišu za oslobođenje Tovarnika. Božu smo poznavali kao hrabrog i odvažnog borca i starješinu u bataljonu. Do oslobođenja Valjeva, Božo je komandovao pratećom četom u bataljonu, a za oslobođenje Mladenovca, Beograda i na Fruškoj Gori, do borbi za Tovarnik komandovao sa 3. ibravskom četom. U bataljonu je bio najbolji minobacačlija. U pratećoj četi brzo se uzdigao na dužnost komandira minobacačkog odjeljenja 81 mm, komandira voda i komandira prateće čete.

Borbe u Srbiji učinile su svoje. U nedostatku komandira pješadijskih četa na ovu dužnost bili su postavljeni i komandiri pratećih četa. Takav slučaj bio je i sa Božom. Božo je bio veoma sposoban starješina i da ga nije snašla tako iznenadna brza smrt, bio bi sigurno uzdignut i na višu dužnost. Tako smo bar mi gledali na njegov razvoj. U ovim borbama ranjeni smo i nas dva komandira (1. i 2. čete) Đuro Stupar i ja. U 3. bataljonu poginula su tri komandira voda, braća Bogdan i Drago Repija i Dušan Tubić. Bogdan je rođen 1922, a Drago 1924. u selu Rašnovac, Bosanski Petrovac. U NOB Bogdan je stupio 1941, a Drago 1942, a članovi KPJ obojica su postali 1943. Simo je rođen 1923. u Medenom Polju, Bosanski Petrovac, u NOB stupio 1942, član KPJ od 1943. Bili su to hrabri i odvažni borci i starješine i primjerni komunisti. Sa ovim hrabrim omladincima poginuo je Ilija Latinović, rođen 1908. godine, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, u NOB od 1941. godine.

U 5. bataljonu na dužnost v. d. komandanta bataljona u jurišu na Tovarnik, poginuo je Mile Latinović, rođen 1919, Bravsko, Bosanski Petrovac, radnik, u NOB stupio 1941, član KPJ od 1943. godine. Proglašen je poslije rata za narodnog heroja. Milu sam dobro poznao dok se nalazio u Bravskoj četi. Bio je to čestit, hrabar i odvažan borac i starješina. Mile se nije rastajao od puškomitraljeza sve do dužnosti komandira čete u novoformiranom 5. bataljonu. U borbama za Beograd, gdje je komandant bataljona bio ranjen, Mile je preuzeo dužnost i komandovao bataljonom na Fruškoj Gori, uspješno izvršavao zadatke, nastavljajući energično gonjenje potu-

čenoig neprijatelja ka Tovarniku gdje na čelu bataljona juriša i u tom jurišu gine. Bio je to težak gubitak za borce 5. bataljona, a posdbno za Milinu Bravsku četu, u kojoj je bio od prvih ustaničkih dana 1941. godine. Sa Milom su se njegovi ratni drugovi sa -bolom oprostili.

Koncentričnim napadom snaga 1. proleterske divizije noću 7/8. decembra, otpor Nijemaca na prilazu Tovarniku bio je slomljen. Salasi su na juriš zauzeti i do 07 časova 8. decembra zauzeli smo i taj »neosvojivi« bedem

— Tovarnik. Po zauzimanju Tovarnika jedinice su prešle na energično gonjenje razbijenih njemačkih dijelova, koji su se u neredu povlačili u pravcu Šidskih Banovaca i Berka. Naše jedinice oslobodile su i selo Iloči i Šidske Banovce. U borbama za Tovarnik, Iloči i Šidske Banovce mi smo imali 60 poginulih boraca i starješina, a ranjenih je bilo oko 200. Među ranjenima bio je komandant 2. bataljona Đuran Kovačević. Na pravcu napada naše brigade, ubijeno je oko 400, ranjeno 350 i zarobljeno 250 neprijateljskih vojnika i oficira.

Radi popune municijom, bataljoni su imali kraći predah noću 8/9. decembar, a noću 9/10. izvršen je pokret u pravcu mjesta Berak. U borbama za Berak, napadu brigade uspješno je sadjejestvovala naša artiljerija. Upornost Nijemaca bila je veća nego što se očekivalo. Borba se vodila za svaku kuću. Napad je potpuno uspio. Bile su razrušene i teško oštećene mnoge kuće. Gubici na našoj strani bili su osjetni: 40 mrtvih i 200 ranjenih boraca. Među ranjenima bio je i zamjenik komandanta 3. bataljona Milan Bodiroža^Radak. Nijemci su imali oko 200 mrtvih, a više ih je bilo ranjeno. Berak, kao naseljeno mjesto, bio je posljednja borba brigade do kraja 1944. godine, jer nas je 11. decembra na položajima smijenila italijanska brigada »Garibaldi«.

U predahu

Brigada se od 11. do 15. decembra odmarala u Iloči. Na sremski front 18. decembra dolaze Bugari i 12. krajiška brigada. Oni su preuzeli položaje 1. proleterske divi-

zi je, a mi smo se povukli na popunu i odmor. Naša brigada odmaršovala je iz sela Iloči, preko Tovarnika i Sida u selo Adaševce. U Adaševcima smo ostali sve do 31. decembra 1944. godine. Čete i bataljoni izvodili su svakodnevnu intenzivnu i dobro organizovanu obuku, taktičke vježbe na terenu i dr. Štabovi bataljona, na osnovu zapovijesti i naređenja Štaba brigade, vršili su pripreme i rukovodili jedinicama u izvođenju ovih vježbi. Posebno je izvođena obuka sa starješinama ranga komandira vodova i četa. Na odmoru, jedinice su popunjavane novim ljudstvom, municijom i drugim ratnim materijalom. Prvi put u ratu brigada je bila na okupu sa svojih pet bataljona, mješovitim artiljerijskim divizionom i brigadnom komorom. Sa mještanima u selu Adaševcima zajedno smo dočekali i proslavili Novu godinu. Zajedno sa omladinom sela priređen je skroman kulturno-zabavni program. Data je priredba, a zatim je nastupilo zajedničko veselje do kasno u noć 1. januara 1945. godine.

iNa dan Nove godine u 05 časova, brigada je izvršila pokret pravcem: Adaševci—Vašice—Ilinci—Nijemci, do sela Đeletovaca. Po stizanju na marševski cilj, na odsjeku fronta prema naselju Orolik do rijeke Bosut, naša brigada smijenila je dijelove 8. bugarske divizije i jedinice 12. krajiške brigade. Ispred nas, na liniji Orolik—Bosut i Bosutske šume, na utvrđenim položajima branile su se snage 118. njemačke divizije. Jačina ovih njemačkih snaga iznosila je oko 3.500 vojnika. Nijemci su se solidno utvrdili i ispred prednjeg kraja odbrane postavili su i minska polja. Prvu liniju smo zaposjeli sa: 1, 2. i 3, a drugu sa 4. i 5. bataljonom. Stab brigade i prištapski dijelovi smjestili su se u selu Đeletovcu.

Za frontalni, rovovski rat, bili smo neiskusni, nenaviknuti rovovskoj borbi. Hrabre i neustrašive starješine teško su se privikavale ratovanju u ravnici. Zbog toga se povećavao broj gubitaka. Ovo pitanje, koliko se sjećam, više puta postavljano je na dnevni red naših vojničkih i partijskih sastanaka. Situacija je nalažala da se ukopavanje shvati kao stalan i prioritetan zadatak. Pored niza preduzetih mjera, preko komandi i partijske organizacije, i agitatori u četama isticali su i ovakve parole:

- Kad puška ne radi, potrebno je da ašov radi!
— Više znoja — manje krvi! i si.

Prva odbrambena linija bila je sasvim pristojno izgrađena, dok smo drugu i međupoložaje morali utvrđivati od početka. Pošto je vladala jaka zima, to je pored odbrambenih objekata bilo nužno izraditi pojedinačne i kolektivne zemunice, a što je zahtijevalo ogroman napor. Preuzimanjem i posjedovanjem položaja, naša osnovna briga je bila da se zaštitimo od napada tenkova i obezbijedimo od iznenađenja. Zbog toga su već prvih dana na položajima sačinjeni planovi protivavionske odbrane, borbenog obezbjeđenja, izviđanja i osmatranja. Kopani su protivtenkovski rovovi, podizane barikade i postavljane protivtenkovske mine, pravljene osmatračnice i si. Sve je to doprinijelo da smo se na ovim položajima u vremenu od 2. do 17. januara solidno utvrdili.

Borbe na Bosutu

Dok smo se mi ukopavali, Nijemci su u tajnosti vršili pripreme za protivofanzivu. Akcija koju su tih dana izveli iz bosutskih šuma na položaje 21. divizije, uvukla je i nas u okršaj. Međutim, na desnoj obali Bosuta, na položajima 21. divizije, došlo je do žestoke borbe, a istovremeno su napadnuti i naši bataljoni na prvoj liniji odbrane. I dok su Nijemci na našem sektoru dočekani organizovano i brzo bili smireni, dotle se borba kod 21. divizije sve više rasplamsavala. Tamo su napadale jake snage, podržane tenkovima. Udar je izveden iznenadno i munjevito, te mu se jedinice 21. divizije nisu mogle efikasno suprotstaviti. Iznenadene i istjerane iz rovova, njene jedinice su se neorganizovano počele povlačiti unazad. Pod udarom tenkova, koji su rastrojili jedinice, bespomoćne, uništavane su, mitraljezi su ih kosili, a artiljerija i minobacači su ih posipali jakom koncentričnom vatrom. Borci u grupama, bježeći ispred tenkova i rafala, nalijetali su na zaleđenu rijeku Bosut, a led je pucao pod njima i oni su upadali u nju.

Naša 1. četa 1. bataljona pod komandom Bože Kovačevića i vod protivtenkovskih pušaka sa Mirkom Rokvićem »Sošom«* na čelu i posluga protivtenkovskog topa sa svojim komandirovom odjeljenja Nikolom Latinovićem, prišli su im u pomoć. Oni su organizovanom vatrom zaustavili njemačke tenkove i pješadiju na nekoliko stotina metara od obale i tako omogućili prelaz ugroženim dijelovima preko rijeke, gdje su ih prihvatili. Soša je tom prilikom ispoljio posebnu hrabrost i snalažljivost. Do ramena je prvi zagazio u zaleđeni Bosut i spasavao borce koji su se u njemu davili, a onda je organizovao i poveo grupu boraca na suprotnu obalu preko Bosuta. Švabe su tog dana do 12 časova izbile u selo Nijemci. Prijetila je opasnost da se probace preko Bosuta i ugroze naše položaje. No, nasuprot tome, brigada je ostala na svojim položajima, s tim što je 5. bataljon određen da zatvori taj pravac i obezbijedi bok i pozadinu brigadi, do pridolaska snaga 1. proleterske brigade na ovaj sektor. Narednih dana su sve jedinice od jutra do mraka utvrđivale svoje položaje, pri čemu se posebna pažnja poklanjala izradi protivtenkovskih prepreka. Stab brigade je u međuvremenu odredio 1. četu 1. bataljona i 1. četu 5. bataljona, da po mogućnosti izvuku topove 21. divizije koji su ostali na desnoj obali Bosuta, pa pošto im to nije pošlo za rukom, čete su ih eksplozivom uništile.

Našim prodorom u zapadnu Srbiju avgusta i septembra 1944. godine, oslobođenjem Valjeva, iz brigade je u novoformirane srpske jedinice otišlo oko 25 starješina, zamjenika komandanata bataljona, komandira četa i komandira vodova. Među njima su u 21. diviziju otišli zamjenici komandanta bataljona Milan Čubrilo »Ćić«, rođen 1918. u Prkosima, Bosanski Petrovac, stupio u NOB 1941, član KPJ od 1943. godine. Obojica su u novoformiranim srpskim jedinicama poginuli na dužnosti komandanta bataljona. Kao hrabri borci i iskusni rukovodioci u bosutskoj teškoj situaciji obojica su poginuli.

* Mirko Rokvić »Soša«, za ovaj i druge podvige koje je činio kao neustrašivi borac, proglašen je za narodnog heroja marta 1945. godine.

Ovih dana, na položaju prema Oroliku u 3. bataljonu poginuo je Lazo Latinović, zamjenik komesara bataljona. Lazo je rodom iz sela Bravsko, Bosanski Petrovac, rođen je 1919, radnik, u NOB stupio 1941, član KPJ od 1942, sa dužnosti zamjenika komesara Bravske čete uzdignut je na dužnost zamjenika komesara bataljona maja 1944. godine. Lazo je izašao iz bataljonskog skloništa sa namjerom da obiđe čete na položaju. Po izlasku iz zemunice, u neposrednoj blizini skloništa eksplodirala je neprijateljska artiljerijska granata. Lazo je bio smrtno pogođen. Lazu, pomoćnika komesara čete, a kasnije bataljona, dugogodišnjeg partijskog radnika, visoko su cijenili njegovi drugovi sa petrovačkog područja koji su ga veoma dobro poznavali. Isticao se skromnošću, bliskošću prema borcima. Sa Lazom smo se sa bolom oprostili. Sahranili smo ga i odali mu počast kao zaslužnom ratniku i komunisti. Istog dana u 1. četi 3. bataljona teško je ranjen zamjenik komandira 1. čete Božo Zorić. Sa tornja crkve u Oroliku, Nijemac, snajperista, precizno je nišani o dok se Zorić nalazio u pokretu ka borcima na položaju. Zahvaljujući brzoj ukazanoj ljekarskoj pomoći od sanitetskog referenta bataljona Mikice Jeličić, Zorić je bio spasen, upućen na liječenje kao teški ranjenik, gdje se liječio punih šest mjeseci.

U Deletovcima smo se 11. januara oprostili sa dotadašnjim komandantom brigade Vladom Bajićem, koji je otišao za komandanta 21. divizije. Za komandanta brigade postavljen je dotadašnji zamjenik komandanta Nikola Pećanac, a dužnost zamjenika komandanta brigade primio je Ili Radulović, do tada komandant 5. bataljona. Na Iliino mjesto za komandanta 5. bataljona postavljen sam ja. Brigada je pod Vladinom komandom izvela bezbroj sjajnih napada na gradove i jaka uporišta kao što su: Bugojno, Kupres, Zenica, Banja Luka, Palisad, Valjevo, Beograd i druga, uspješnih odbrana, poput onih na Borovoj glavi, Korićanima, Crnom vrhu i Jelovoj gori i briljantnih prodora kroz neprijateljsku liniju na Zlatiboru i Ravnoj gori, što je krunisano probojem fronta na Fruškoj Gori i pred Tovarnikom. On je znao svakog starješinu i mnoge borce u brigadi. Svi smo ga visoko cijenili, poštovali i voljeli.

Veliki okršaj

Osvanuo je 17. januar 1945. godine. Tog jutra Nijemci su jakim snagama, uz podršku tenkova i artiljerije, prešli u napad. Ovog puta su Nijemci glavnim snagama izvršili snažan napad na brigadu »Garibaldi« koja je bila u sastavu naše divizije i držala položaje desno od 2. bataljona 1. proleterske brigade, istočno od sela Berka. U tom momentu raspored bataljona naše brigade bio je: u prvoj liniji 4. i 5, u drugoj 1. i 2, a u trećoj 3. bataljon. Napad Nijemaca na »garibaldijevce« bio je silovit i izveden gotovo na istovjetan način kao i petnaestak dana ranije na 21. diviziju. I oni mu se nisu mogli uspješno suprotstaviti. Nijemci su po ovladavanju prvim položajima, krenuli u dubok prodor i izbili u rejon željezničke stanice Đeletovci. Time se 2. bataljon 1. proleterske brigade našao u poluokruženju. Komandant brigade Nikola Pećanac u toj situaciji izdao mi je naređenje da sa 5. bataljonom, koji se nalazio na prvom položaju, što brže izvršim pokret i da djeinstvujem neprijatelju u bok. Ovim manevrom olakšali smo situaciju 2. bataljona 1. proleterske brigade. Borba se razvila punom žestinom. Uz djeinstvo 2. bataljona 1. proleterske brigade i našim snažnim djeinstvom u bok otklonjena je opasna situacija i 2. bataljon, pod našom zaštitom, izvukao se iz blokade. U isto vrijeme naređeno je našem 2. i 3. bataljonu da proti vnapadom izbace Nijemce iz željezničke stanice Đeletovci i odbace na polazne položaje. Ovi bataljoni su u dvočasovnoj borbi, uz osjetne gubitke, uspjeli da odbace Nijemce iz željezničke stanice Đeletovci. Nijemci su bili primorani da pređu u odbranu. Imali su velike gubitke. Oko 100 fašista je izbačeno iz stroja. Na našoj strani su bili osjetni gubici. Izbačeno je iz stroja 50 boraca i rukovodilaca. Među 10 poginulih boraca bila su i 2 komandira (2. i 3. čete) 3. bataljona Jovan Grbić i Dušan Babić-Bačkonja. Obojica su rodом iz sela Bravsko, Bosanski Petrovac. Jovo Grbić je rođen 1912, radnik, u NOB stupio 1941, član KPJ od 1944. godine. Jovan je tada bio zreо čovjek. Dugo vremena je obavljao dužnost komandira radnog voda u 3. bataljonu. On je sa svojim kuvarima i u najtežim situ-

ad jama uspijevao doturiti hranu na položaj. Bio je sta-
ložen, smion i razborit. Četa ga je sa radošću primila za
svog komandira. On je u isto vrijeme bio i sedmi koman-
dir te čete koji je poginuo vodeći je iz borbe u borbu.

Dušan Babić-Bačkonja, rođen je 1919, radnik, u NOB
stupio 1941, član KPJ od 1943. Bio je zamjenik koman-
dira Bravske čete od oslobođenja Valjeva, a za koman-
dira čete je postavljen 8. decembra 1944. godine kod To-
varnika kada je prethodni komandir, Božo Kecman, po-
ginuo. Bačkonja je u jurišu na čelu svoje čete, koseći
Nijemce iz mašinke, smrtno bio pogođen, onog momenta
kada su Nijemci već napuštali željezničku stanicu Đele-
tovci i dali se u odstupanje na polazne položaje. U 3. ba-
taljonu je ranije smatran jednim od najboljih puškomi-
traljezaca. Njegova smrt je predstavljala težak gubitak
za Bravsku četvu u kojoj je proveo skoro četiri godine. U
ovoj akciji poginuli su desetari: Lazo Grbić, rođen 1921,
Suva ja, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, u NOB stupio
1941, član KPJ od 1943; Rajko Marjanović, rođen 1919.
u selu Smoljane, Bosanski Petrovac, radnik, u NOB stu-
pio 1941, član KPJ od 1944, a teško je ranjen komandir
voda Lazo Ostojić iz sela Vranovina, Krnjeuša, Bosanski
Petrovac.

Naša brigada je cijelog dana uspješno odbijala sve
napade Nijemaca. Noću 17/18, po naređenju štaba 1. pro-
leterske divizije, odmarširala je u rejon Sid da organi-
zuje odbranu.

Ponovo borbe za Sid i Tovarnik

Nijemci su 17. januara slomili odbranu 5. divizije na
dunavskom odsjeku fronta i nezadrživo nastupali u prav-
cu Tovarnika i Sida. Da bi se zaustavio prodor Nijemaca,
naša divizija je u toku noći 17/18. januar izvučena sa po-
ložaja Orolik—Berak i upućena u rejon Sid. Poslije na-
pornog noćnog marša, 3. krajiška je 18. januara u svitanje
bila na dodijeljenom sektoru odbrane. Mi smo zatvarali
komunikaciju Tovarnik—Sid, a desno od nas je bila 1.
proleterska brigada. Lijevo od nas nešto kasnije, a južno

od pruge Sid—Tovarnik, pristigli su dijelovi 6. ličke divizije. Prva linija odbrane bila je za 1—2 km zapadno od Sida, a druga linija na ivici naselja Sid i željeznička stanica Sid. Prvu liniju je zaposjeo 1. 2. i 4. a II 3. i 5. bataljon. Na napad se nije dugo čekalo. Njemački prednji dijelovi su se pojavili nešto poslije 08 časova, a zatim je pristigla i glavnina. Glavni udar su ovog puta usmjerili na naše desne susjede, na 1. proletersku i 8. crnogorsku brigadu, zahvatajući i naš desnokrilni, 4. bataljon. Pomoćnim snagama su nastupali u zahvatu komunikacije Tovarnik—Sid na položaje našeg 1. i 2. bataljona.

Pod snažnim naletom tenkova i pješadije, uz podršku artiljerije, na glavnom udaru naše jedinice morale su se povlačiti. Treći bataljon upućen je u sjeverozapadni dio Sida da prihvati 4. bataljon i dijelove 1. proleterske brigade. Za Sid je otpočela žestoka borba. Na prilazima Sidu sa južne strane, naš 1. i 2. bataljon su uspješno odbijali napade pomoćnih snaga neprijatelja. Nijemci su bili primorani da svaki korak osvojenog prostora skupo plaćaju. Tenkovi bez pješadije nisu smjeli da se kreću kroz ulice, jer su ih naši borci čekali sa svežnjevima ručnih bombi, protivtenkovskim puškama i topovima 45 mm. Videći da im je ukočeno napredovanje, Nijemci su oko podne pregrupisali snage i otpočeli snažan napad na naš 1. i 2. bataljon, sa ciljem da bi sa juga odsjekli Sid i tako izbjegli teške ulične borbe. Razvila se žestoka borba, u kojoj su uz velike gubitke Nijemci, u više napada, slomili odbranu našeg 1. i 2. bataljona, primorali ih na Dovlačenje. Razvila se teška i nepoštredna borba sa našim 5. bataljonom koji je branio željezničku stanicu Sid i sa ostalim jedinicama brigade koje su bile gruoisane na ovom pravcu. Nijemcima je bio onemogućen dalji prodor, jer su pretrpjeli velike guibitke.

U izvođenju protivnapada, jurišajući na čelu bataljona u uličnoj borbi, ranjen je komandant bataljona Mile Bulaiić, dok je u ovom bataljonu poginuo zamjenik komandira 2. čete Simo Knežević, rođen 1917. u selu Skakavac, Bosanski Petrovac, radnik, u NOB stupio 1941, član KPJ od 1944. Simo se u borbama često isticao. Dobro se sjećam Siminog podviga u borbi sa Bugarima avgusta

1944. godine kada smo napadali na utvrđeni Palisad, gdje je sa svojim vodom probio trostruku žičanu ogradu i među prvima upao u neprijateljski raspored.

U borbama za Šid u 2. bataljonu poginuo je komandir 3. čete Miladin Zorić »Garača«, rođen 1920. u Oreškom Brdu, Prkosi, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, u NOB stupio 1941, član KPJ od 1943. Proglašen je kasnije za narodnog heroja. Garača je ovo" dana na čelu čete napravio podvig. Preko njegove čete Nijemci nisu mogli da se probiju u Šid. Kad su ga napadali tenkovi, prišao je komandir protivtenkovskog odjeljenja protivtenkovskih pušaka, hrabrom borcu Đorđu Milosavljeviću, rodnom od Kolubare. Njih dvojica prihvatili su protivtenkovske puške i uništili dva neprijateljska tenka, a druge primorali da se iz ulice povuku na južne ivice naselja Šid. Tog hrabrog gorštaka, u nizu akcija u kojima se isticao, poznavala je cijela naša brigada. Sa njim se ponosila njegova Prkoška (Vakufska) četa u kojoj se nalazio od prvih ustaničkih dana pa sve do sremskog fronta. Garaču i druge poginule drugove smo iznijeli iz borbe i sahranili. Tog dana u 2. bataljonu poginuo je komandir 2. voda Bogdan Kecman, rodnom iz Bukovače, Bosanski Petrovac, rođen 1924, zemljoradnik, u NOB stupio 1941, član KPJ od 1943. godine. U 4. bataljonu poginuo je delegat voda Đuro Malešević, rođen 1920, V. Stijenjani, Bosanski Petrovac, radnik, u NOB stupio 1941, član KPJ od 1943. godine. Taj dan bio je koban za naše jedinice.

Nijemci su napadali i težili po svaku cijenu da se probiju preko Sida, dalje na sjever, ali su naišli na žilav otpor brigada 1. proleterske divizije, gdje su bili slomljeni i odbačeni od Sida ka Tovarniku.

Za tu pobjedu dalo je živote 36 boraca i rukovodilaca naše brigade. Pored naprijed imenovanih poginuli su i: komandir 3. čete 1. bataljona simpatični 20-godišnji omladinac Stevo Tankosić, komandiri vodova: Luka Curgus i Milutin Paličević, delegati vodova Jure Franičević i Stjepan Škorin, četna bolničarka Olga Marinković, desetari Miloš Kerkez i Gojko Šobot i još desetak drugih, dok je ranjeno 95 drugova i drugarica.

Naša brigada je u toku noći 18/19. januara izvučena iz borbe da bi 22. januara ponovo prešla u prvu liniju na

položaje koje smo napadali 6, 7. i 8. decembra 1944. godine (Kozjakov i Grčićev salaš kod Tovarnika). Borba za ove objekte bila je teška i za nas krajnje nepovoljna. U prethodnim borbama izgubili smo većinu starih boraca i onih sa kojima smo bili popunjeni u Šumadiji pri oslobodjenju Valjeva i Beograda. Borci koje smo dobijali tih dana na sremskom frontu nisu imali nikakvo borbeno iskustvo. Te noći, 22/23. januara, uspjeli smo da osvojimo Objekte Kozjakovog i Grčićevog salaša i da izbijemo pred Tovarnik. Dalje se nije moglo. Nijemci su u zoru izvršili snažan protivnapad, natjerali nas na naglo povlačenje, tako da su nam preuzeli osvojene položaje. Tad su za naše bataljone i brigadu nastupili teški momenti. I pored nastojanja starješina da zaustave neiskusne borce, povlačenje se neplanski nastavilo. Te noći i u jutarnjim časovima u brigadi je izbačeno iz stroja 236 boraca i starješina od kojih je 41 poginuo, a 9 ih je nestalo, dok je 186 ranjeno. Ni Nijemci nisu ništa bolje prošli.

Ujutro 23. januara bili smo opet na položajima sa kojih smo prethodne večeri prešli u napad. Dan smo proveli u sređivanju jedinica, popuni oružjem i municijom i pripremama za novi napad. Naveče smo ponovo prešli u napad. Nijemci su u prvom naletu izbačeni iz prve i druge linije i tada se prešlo u gonjenje. Stab brigade je neposredno rukovodio jedinicama. U praćenju jedinica, od rafala neprijateljskog automatskog oružja bio je ranjen komandant brigade Nikola Pećanac. Nikola se te noći rastao sa brigadom. Otpremljen je na liječenje u Beograd. Komandu nad brigadom preuzeo je zamjenik komandanta brigade Ilija Radulović. Te noći pored komandanta brigade i zamjenika komandanta neposredno iza streljačkog stroja se nalazio cio Stab brigade. Tu je bio i komesar brigade Petar Lazarević, zvani »Švabo«, zamjenik komesara brigade Pero Trninić i načelnik štaba Milan Dukić. Napad bataljona se uspješno odvijao, ali on je u mnogo čemu ličio napadu iz prethodne noći. Nijemci su se organizovano povlačili prema Tovarniku, a mi smo ih slijedili i pred Tovarnikom, na istoj liniji kao i prethodne noći, naišli smo na jak otpor. Pokušavali smo u toku noći da ovladamo Tovarnikom, ali nismo uspjeli.

Komandovao sam 5. bataljonom u neposrednoj vezi i u sadjejestvu sa 3. bataljonom uspjeli smo da se zakačimo za prve kuće u naselju, ali snažnim protivnapadom Nijemaca moja 1. i 2. četa bile su izbačene iz naselja. I pored upornosti komandira četa Mirka Aćića i Bogdana Bjelića, zvanog »Bobota«, i hrabrog vodnika Steve Rakocije, pritisak Nijemaca nije se mogao izdržati. Uz podršku 3. čete ove dvije čete su se povukle ka polaznom položaju za napad. Teško je ranjen komandir 2. čete Bobota. Bobota je te noći ranjen u glavu, ostao je bez oka, ali su ga njegovi borci uspjeli iznijeti ispred neprijatelja. Slično 5. bataljonu, i ostali bataljoni su bili primorani na 'povlačenje. U 3. bataljonu poginuo je komesar 1. čete Nikola Marjanović, rođen 1921. godine u selu Rašnovac, Bosanski Petrovac, radnik, u NOB stupio 1941, član KPJ od 1943. Nikola je postavljen na dužnost komesara čete tih dana, tj. 6. decembra 1944. godine. Nikola je bio vesele naravi. U 3. bataljonu pune tri godine Nikola se nije rastajao od harmonike koju je uz oružje nosio sa sobom. Za vrijeme odmora, u zastanku, pravio je razonodu borcima u bataljonu. Tog stasitog borca, odanog člana Partije, pristupačnog i voljenog komesara, teško su prežalili borci u 3. bataljonu. Pored Nikole teško su ranjeni komesar i komandir čete Dušan Tešić i Dušan Grbić. Ove noći u odnosu na prethodnu noć, starješine su čvršće držali jedinice u rukama i zahvaljujući tome i gubici su bili daleko manji, a povlačenje na polazne položaje bilo je organizovanije. Poginuli su Dragan Rodić, komesar 1. bataljona i Nikola Sovilj, zamjenik komandanta 4. bataljona. Dragan Rodić je drvarski radnik, rođen 1920. godine u Trubaru. Bio je među onim Trubarčanima, koji su se u prvim danima ustanka prihvatili oružja i pošli u beskompromisnu borbu. Kada se brigada formirala nalazio se u 1. četi 1. bataljona, a u njoj je ostao sve do oslobođenja Beograda. Bio je u njoj borac, puškomitraljezac, desetar, delegat voda i na kraju politički komesar. Dva puta je ranjavan. U oktobru 1944. godine, u oslobađanju Beograda, postavljen je za komesara 1. bataljona.

Nikola Sovilj rođen je 1922. godine u selu Bjelaj, Bosanski Petrovac, zemljoradnik, u NOB stupio 1941, član KPJ od 1943. Nikola je zbog toga što je bio mlad, što

vojsku nije služio, tek pod konac 1941. godine dobio pušku i primljen u Vrtočku četu. On je, međutim, već u prvim borbama, zajedno sa ostalim omladincima: Đurom Soviljem, Slavkom Vržinom, Bracom Galinom, Panom Radulovićem i drugim, opovrgavao te sumnje. Iz Vrtočke čete sa jednim vodom boraca otišao je u novoformirani 4. bataljon na Krasuljama, oktobra 1942. godine, u kome se razvijao kao vojni starješina od desetara do zamjenika komandanta bataljona. Bio je hrabar i talentovan vojni rukovodilac, sa velikim iskustvom i perspektivom za razvoj.

To su za brigadu bili nenadoknadivi gubici. Ginuli su mahom stari ratnici i rukovodioci. Oni su primjerom podučavali nove borce kako se odbijaju juriši i izvode protivnapadi, a u kritičnim momentima su i sami uzimali mitraljeze da bi zaustavili njemačku pješadiju, ili protivtenkovske puške i svežnjeve ručnih bombi da bi uništili i istjerali tenkove iz odbrambenog položaja čete i bataljona.

Poslije ovog drugog napada u Štabu divizije i brigade vidjeli su da to ničemu ne vodi. Ono što u toku noći osvojimo, neprijatelj, angažujući jake snage u protivnapadu, olako nam preotme, a to je dovodilo do osjetnih gubitaka u jedinicama. Osim toga, borci su bez smjene u snijegu, sa slabom odjećom i obućom, bez odmora već nekoliko dana. Tako se odustalo od daljih napada. Drugi bataljon je ostao na položajima, a ostali su povučeni u Sid na odmor i popunu novim borcima. Tako su kod Tovarnika okončane veće borbe i stabilizovao se tzv. srem-ski front koji se protezao: od Dunava preko Bapske—Tovarnika—sela Ilinci—Bosutske šume na rijeku i Savu. Bataljoni su se smjenjivali na položajima sve do 9. februara kada nas je smijenila 12. krajiška brigada, a mi se prebacili u selo Bačince radi odmora, popune, sređivanja i pripreme za nove borbe.

Tovarnik sa svojom bližom okolinom ostaće nama, preživjelim ratnicima, u vječnom sjećanju. Ta naša sjećanja vezana su za teške borbe rovovskog rata, za velike žrtve koje su tu pale. Bilo je dana u kojima je za 24 sata ili za jedan i više časova ranjeno na desetine i stotine boraca, a bio je veći broj poginulih.

Na odmoru u Bačincima brigada je provela mjesec i po dana. Iz Štaba divizije stiglo je naređenje da brigada izvrši reorganizaciju. Sa pet bataljona da pređe na tri. Rasformirani su 4. i 5. i ušli su u formacijske jedinice 1, 2. i 3. bataljona, a Prateći bataljon se rasformirao. Formirano je nekoliko samostalnih četa i baterija. Sjećam se dobro 8. marta. U Bačincima posjetio nas je komesar vazduhoplovne divizije drug Ljubiša Čurgus, nekadašnji komesar našeg 4. bataljona. U razgovoru sa drugovima u Štabu brigade osjećalo se na Ljubiši da mu je teško palo kada je doznao da se 4. »Skucani« bataljon rasformira. Ovaj bataljon bio je formiran iz prethodna tri bataljona koncem oktobra 1942. godine na Krasuljama, pred naš polazak u napad na Bihać. Ljubiša je bio pri formiranju 4. bataljona 1942. godine zamjenik komesara bataljona, a kasnije njegov komesar u kome je ostao do napada na Banju Luku januara 1944. kada je određen da kao avijatičar, zajedno sa grupom starješina, formira prve vazduhoplovne jedinice NOVJ.

U brigadi je tih dana organizovano veliko veselje. Drugovi Đuran Kovačević, komandant 2. bataljona i drug Mirko Rokvić-Soša, komandir protivoklopnih pušaka u brigadi, proglašeni su za narodne heroje. Pored toga, iz 3. bataljona ispratili smo legendarnog borca i komandanta Milu Bulajića koji je postavljen na dužnost komandanta brigade. Ovaj hrabri borac i rukovodilac tragično je izgubio život po oslobođenju 1946. godine na položajima kod Trsta.

Iz brigade je otišla i grupa rukovodilaca. Sa dužnosti komandanta bataljona ja, zamjenici komandanta bataljona Đuro Banjac, Ilija Krstanović i Dane Manojlović-Daniša i komandir 1. čete 5. bataljona Mirko Aćić na viši četvoromjesečni kurs pri Generalštabu, a drug Milan Vekić sa par drugova određen je na niži težaj u Beogradu. Milan je takođe u nesretnom slučaju tragično nastradao kod Trsta. Naš rastanak sa drugovima u četama, bataljonima i brigadi bio je dirljiv. Drugovi su nam zaželjeli dobar uspjeh na školovanju, a mi njima uspjeh u borbama na sremskom frontu. Za nas koji smo otišli u školu je praktično bio završen rat. Mjesto borbi, mi smo se prihvatili knjige u cilju izučavanja vojne teorije. Sa briga-

dom smo, preko drugova koji su nas posjećivali, održavali stalnu vezu. Saznali smo da je brigada 17. marta 1945. godine odmaršovala iz Bačinaca u rejon Nova Bapska, a kasnije smo doznali da je 12. aprila bila na glavnom udaru pri proboju sremskog fronta, što nas je posebno obradovalo.

LAKŠE MI JE, GOSPODINE

Nade se Ilija Balaban u zatvoru, kod ustaša u Petrovcu. Jedno jutro ustao Ilija osjećajući bolove u stomaku. Prišao je ustaškom stražaru, pa mu rekao: »Gospodine, bi li me pustio da idem kući, da donesem pojas, jer me boli stomak. Ja ću se odmah vratiti, gospodine, vjeruj mi«.

U zatvoru nastaje tajac. Niko ništa ne govori. Iz dvorišta se čulo kako jedan ustaša viče stražaru: »Daj mi onu srpsku džukelu, što ga stomak boli, da ga sredim! Evo, našao sam i sredstvo«!

Stražar otvori zatvorska vrata i reče: »Gdje je onaj što ga stomak boli? Neka pođe ovamo, u dvorište, traži ga gospodin narednik«!

»Ah, ne treba, gospodine stražaru, ne dam ja da se gospodin muči oko mog stomaka! Zdrav sam ti, gospodine« kao staklo i zahvali se ti moje ime naredniku.«

OSTOJA JELICIC-COJA

OSNIVANJE I RAD NOO U OPŠTINI SMOLJANE

Već poslije dizanja ustanka počele su intenzivne pripreme osnivanja Narodnooslobodilačkog odbora u opštini Smoljane. Tad su već bile završene pripreme za osnivanje mjesnih odbora u Smoljani, Krnjoj Jeli, Janjilima, Kapljuvu, Rašnovcu i Vagancu, u selima koja su u početku ustanka bila u sastavu opštine Smoljane. Zdravko Celar, koji je bio i organizator ustanka u opštini Smoljane, pripremao je i osnivanje ovih prvih odbora u selima.

Pripremajući osnivanje odbora, Zdravko Celar je govorio da treba srušiti stari režim i osnovati novu narodnu vlast, narodnooslobodilačke odbore, koji će biti organi narodnooslobodilačke borbe. Celar je objašnjavao da za odbornike treba birati one ljude koji su odani našoj borbi, koji uživaju ugled u narodu i za koje možemo biti sigurni da će raditi u odborima i potpomagati NOB.

U selima u opštini Smoljane održani su posebni sastanci sa odabranim ljudima. To je bilo od 1. do 15. novembra 1941. godine, kada su u Smoljani, Krnjoj Jeli, Janjilima, Kapljuvu, Rašnovcu i u Vagancu osnovani prvi mjesni NOO-i. Prvim sastancima odbora prisustvovao je i Zdravko Celar, upoznavajući odbornike o tome šta su njihovi zadaci, kako u selima treba propagirati NOB i pomagati jačanje ustanka, prikupljati hranu za partizane i drugo.

U mjesne odbore izabrani su ovi drugovi:

Smoljane — za predsjednika je izabran Nikola Latinić, članovi — Jovo Dragišić, Ostoja Jeličić, Simo Stojanović i Todor Mrda. Ovaj sastav Odbora bio je sve do

februara 1942. godine, kada su izvršene promjene i za predsjednika Odbora izabran Gojko Latinović umjesto Nikole Latinovića, a za člana Odbora Dušan Vranješ umjesto Ostoje Jeličića. Vranješ je u Odboru bio vrlo kratko vrijeme, pa je na njegovo mjesto izabran Ostoja Jeličić-Coja. Kasnije je Gojko Latinović otišao na drugu dužnost, pa je za predsjednika Odbora izabran Jovo Dragišić, koji je ovu dužnost obavljao do četvrte ofanzive.

U selu *Krnja Jela* u Odboru su bili: predsjednik Luka Marjanović, te članovi — Uroš Kecman, Trivo Marjanović, Slavko Mrda i Luka Miljević. Kasnije su izvršene izmjene u sastavu Odbora, pa je Uroš Kecman otišao na novu dužnost u opštinu, a u Odbor su izabrani još Milan Grbić i Luka Miljević.

U *Janjilima* u Odboru su bili: Obrad Solomun — predsjednik, te članovi Nikola Kuburić, Miloš Janjac i Petar Latinović. Ovaj sastav ostao je do januara 1942. godine, kada su u Odboru izvršene promjene i umjesto Obrada Solomuna za predsjednika izabran Nikola Kuburić. Izvršene su zamjene i nekih članova, pa su u novi Odbor izabrana još tri druga — Luka Dilas, Vlado Solomun i Lazar Stupar.

U *Kapljuvu* Odbor je imao četiri člana i predsjednika. Predsjednik Odbora bio je Đuro Latinović, a članovi Božo Ožegović, Božo Latinović, Vico Knežević i Đukan Latinović. Kasnije je umjesto Đure Latinovića za predsjednika Mjesnog odbora izabran Milan Ožegović. Izvršene su i neke promjene u sastavu članova Odbora, pa su za nove članove izabrani Desa Ožegović, Veso Grubišić i Stojan Ožegović.

U svim selima često su vršene promjene u sastavu mjesnih odbora NOO sve do 1943. godine. U Smoljani su ove promjene bile najčešće. Osnovni razlog za učestalost ovih promjena je u sve intenzivnijem razmahu ustanaka na ovom području i javljanjem sve značajnijih i složenijih zadataka narodnooslobodilačkih odbora. U tó vrijeme održani su i prvi javni izbori za organe vlasti na kojima su birači (narod) izabrali nove odbornike, a istaknutiji pojedinci, dotadašnji odbornici, upućivani su na druge dužnosti u opštini, srezu ili u vojnim jedinicama.

Nisam dao spisak članova mjesnih odbora u Rašnovcu i u Vaganacu zato što je Rašnovac vrlo brzo ušao u sastav opštine Petrovac, a selo Vaganac u sastav opštine Bukovača.

Širenje ustanka ujedno je povećavalo zadatke mjesnih odbora i ubrzo se ukazala potreba za osnivanjem Opštinskog NOO koji je trebalo da objedinjuje i koordinira rad mjesnih odbora i da ostvaruje sponu sa Sreskim NOO.

Prvi Opštinski odbor u Smoljani osnovan je 10. marta 1942. godine. Za predsjednika Odbora izabran je Uroš Kecman, a za sekretara Đuro Vukobrat i članovi — Jovo Dragišić, Luka Marjanović, Nikola Kuburić i Đuro Latinović, koji su ujedno bili predsjednici mjesnih odbora u selima. Na prvim javnim izborima 18. decembra 1942. godine u Opštinski odbor u Smoljani izabrani su još i Vlado Solomun, Jovan Petrović, Ostoja Jeličić-Coja, Anda Jeličić i Dara Grubiša. To je bio prvi slučaj da je i žena izabrana u opštinski NOO.

U prvoj polovini 1942. godine pri Opštinskom odboru osnovan je Opštinski odbor Narodnooslobodilačkog fonda. Za predsjednika ovog Odbora izabran je Jovan Grbić, a za članova Luka Stupar, Vid Raković, Jovan Petrović i Stojan Ožegović. Ovaj Odbor imao je zadatak da prikuplja hranu, odjeću i novac za partizanske jedinice i da obezbijedi rezervnu hranu za zimu. I pri mjesnim NOO u Smoljani, Krnjoj Jeli, Janjilima i u Kapljuvu osnovani su odbori Fonda koji su imali iste zadatke kao i ovaj Opštinski odbor Fonda.

Prvi zadaci mjesnih odbora u selima bili su da prikupljaju hranu i odjeću za partizanske jedinice. Članovi odbora u početku su prikupljali dobrovoljne priloge u hrani i odjeći, a kasnije su izvršili i razrez — zaduženje svakom domaćinstvu koliko treba da dà hrane i odjeće, u zavisnosti od materijalnog stanja. Mjesni odbori su organizovali radne brigade i karavane koji su radili u posebnim akcijama — ubiranju žetve i prevozu žita sa napuštenog zemljišta u Petrovcu i Sanici. To je bio stalni zadatak, pa su zato ove brigade ostale sve do oslobođenja zemlje.

Ovi organi vlasti brinuli su se i o tome da se izgrade magacini i drugi objekti za potrebe partizanskih jedinica.

U prvoj polovini 1942. godine izgrađen je veliki broj magacina i bolnica u čijoj gradnji je stanovništvo masovno učestvovalo.

Kao politički organi narodnooslobodilačke borbe, ovi odbori su razvijali duh bratstva i jedinstva kod naroda. Odbornici su se naročito borili protiv svih koji su raspirivali međunacionalnu netrpeljivost, objašnjavajući narodu da je teror ustaša nad Srbima i četnika nad Muslimanima zločin protiv svih naroda i da to najviše služi okupatoru — Nijemcima i domaćim izdajnicima.

Kao stalan zadatak od početka rata do oslobođenja odbori su imali zaštitu stanovništva i imovine od neprijateljske vojske. U početku ustanka formirane su narodne straže koje su brojale 10 do 15 naoružanih ljudi i bile su odgovorne mjesnim odborima. Straža je pratila kretanje neprijateljske vojske i o tome obavještavala organe vlasti i narod. Ta obavještenja bila su značajna za blagovremeno evakuisanje stanovništva i sklanjanje imovine, kao i za obavještavanje naše vojske o kretanju neprijatelja. Narodna straža takođe je štitila sela od mnogih grupa ustaša, četnika i Nijemaca.

Borba protiv šverca i bogaćenja tuđom imovinom bila je takođe jedan od zadataka organa narodne vlasti. Spekulanti su se pojavili najviše zbog toga što je u Petrovcu i u drugim gradovima najčešće bila neprijateljska vojska, pa se selo nije moglo snabdijevati robom — solju, duhanom i drugim namirnicama. Neki ljudi iz grada, a kasnije i iz sela, iznosili su ilegalno robu iz grada i u selima je nudili po skupljim cijenama. Organi narodne vlasti oduzimali su robu švercerima, a sabotere — one koji su neprijatelja obavještavali o kretanju naših partizanskih jedinica — strogo smo kažnjavali.

Saradnja narodnooslobodilačkih odbora sa partizanskim jedinicama bila je izuzetno dobra. Još u početku ustanka ostvarena je čvrsta veza mjesnih odbora u Smoljani i Krnjoj Jeli, a kasnije i u Rašnovcu, sa četom Zdravka Celara. Dobru saradnju ostvarili su i mjesni odbori u Janjilima, Kapljuvu i Vagancu sa četom Milana Zorića, koja je u početku ustanka i bila na njihovoj teritoriji. Na teritoriji opštine Smoljane, od većih partizanskih jedinica najduže se zadržao Petrovački bataljon, s kojim je

takođe 'bila veoma dobra saradnja. Saradnja je bila dobra i sa drugim partizanskim jedinicama koje su na ovoj teritoriji ostajale kraće vrijeme ili su samo prolazile. Već se u početku ustalilo da se obavi razgovor sa komandantima, komesarima i intendantima vojnih jedinica u kojem se, pored ostalog, dogovaralo o snabdijevanju partizanskih jedinica, izgradnji značajnih objekata, njezi ranjenika, prekopavanju cesta i davala obavještenja o političkoj situaciji na ovom terenu.

Pomenuću samo neke akcije odbora. Organizovano je prokopavanje cesta u Krivoj dolini i u Paunovcu, što je onemogućilo brže prebacivanje motornih vozila neprijatelja od Petrovca prema Ključu i do Smoljana. Više puta prekidan je i vodovod u Smoljani, pa je i na taj način onemogućeno snabdijevanje neprijateljske vojske vodom u gradu. U ovim i drugim akcijama učestvovalo je najviše omladine, žena i svih stanovnika sela opštine Smoljane.

Mada je nemoguće dijeliti zadatke mjesnih od opštinskih odbora, treba ipak reći da je Opštinski odbor imao zadatak da ostvari saradnju sa mjesnim odborima, da procjenjuje političku situaciju u opštini i da se putem relejne stanice povezuje sa partizanskim jedinicama i drugim organima vlasti na široj teritoriji. Ostvarena je dobra saradnja sa Sreskim NOO u Petrovcu, a u samoj opštini Smoljane na Opštinskim komitetom Partije, SKOJ-a i organizacijom žena. U ostvarivanju zadataka Narodnooslobodilačkog odbora učestvovali su i članovi Partije i SKOJ-a, kao i organizacije žena.

Vrijeme od 1941. godine, kada su osnivani prvi NOO, pa do četvrte neprijateljske of anzi ve može se označiti prvom etapom razvoja NOB i organa vlasti u opštini Smoljane. Brzim širenjem ustanka stvarana je slobodna teritorija na kojoj je bilo izgrađeno više vojnih objekata i na kojoj su se nesmetano organizovale raznovrsne akcije pomoći partizanima.

Rad NOO u IV ožanzivi 1943. i 1944. godine

U početku 1943. godine, kada je njemačka vojska otpočela četvrtu ofanzivu i zauzela svu do tada slobodnu

teritoriju na našem području, stvorena je najteža situacija za razvoj oružane borbe i rad narodnooslobodilačkih odbora. Tada su u partizanske jedinice otišli mnogi članovi odbora sa ovog područja, među kojima Uroš Kecman, predsjednik Opštinskog odbora, zatim Jovo Dragišić, predsjednik Mjesnog odbora u Smoljani, Đuro Vukobrat, sekretar Opštinskog odbora i mnogi drugi. Procjenjuje se da je oko 40 odsto rukovodilaca i članova odbora iz ove opštine otišlo u jedinice.

U isto vrijeme njemačka vojska je za nekoliko dana ubila oko 150 ljudi i žena, popaljene su 202 kuće, 507 pojata, štala i drugih zgrada, odnosno ukupno 709 zgrada. Kod mnogih domaćinstava kuće su i dva puta paljene. Ova zvjerstva djelo su njemačkih vojnika, ustaša i četnika. Zbog terora i pljačke sve stanovništvo, koje je bilo sposobno, moralo je da bježi u šume, u zbjegove u Sobatovcu, za Ogumačom u Jovičinom dolu, kod Hine grede i u Dronjkuši. Ali ni zbjegovi nisu predstavljali pravu zaštitu, jer je neprijatelj i u šumi tražio partizane i tamo ubijao nedužni narod. Veliki broj djevojaka i mladića s ove opštine otišao je tih dana s partizanima prema Mliništu ...

Dok je trajala četvrta ofanziva narodnooslobodilački odbori na ovom području prekinuli su organizovani rad. Stanovništvo je bilo razbijeno, a veze između sela, opštine i sreza pokidane.

I u takvim uslovima, odbornici koji su ostali s narodom, samoinicijativno su organizovali rad. Pratili su kretanje neprijateljske vojske i o tome obavještavali stanovništvo, obezbjeđivali hranu i imovinu u zbjegovima i u selima, pomagali pri smještaju i ishrani naroda Banije, koji je takođe bio izbjegao u ovo područje pred neprijateljskim terorom. Odbornici i stanovništvo i dalje su se, makar i u takvim uslovima, suprotstavljali okupatoru i domaćim izdajnicima.

Poslije dolaska njemačke vojske, iza koje su ostala mnoga zgarišta i pustoš u selima, dosta sporo se obnavljao rad organa vlasti i Partije u selima, opštini, pa i u srezu, u Petrovcu. Mnogi odbori ostali su u tom vremenu bez rukovodećeg kadra, bez predsjednika, sekretara i većeg broja članova, koji su uglavnom otišli u partizanske

jedinice, a jedan broj rukovodećeg kadra ostao je nešto duže u ilegalnosti (mada to nije bilo neophodno), što je osnovni razlog za sporost u obnavljanju organizovanog rada odbora i partijskih komiteta. Ni sresko rukovodstvo nije u samom početku bilo povezano sa opštinom, pa je tako izostala i nužna pomoć opštini Smoljane za brzo saniranje prilika nakon neprijateljske ofanzive.

To je, istina, potrajalo kraće vrijeme, nakon čega je otpočeo organizovani rad mjesnih odbora, a nešto kasnije i Opštinskog odbora. Tada je donijeta odluka u opštini i u srezu da se narodnooslobodilački odbori popune novim ljudima i da se ovi organi narodne vlasti ponovno konstituišu. U početku, do konstituisanja, Opštinskim odborom rukovodio je Vlado Solomun.

Nakon konstituisanja, u mjesnim odborima su bili ovi članovi: u *Smoljani*: Mile Marjanović, predsjednik i Đorđe Dragišić, sekretar, a članovi — Simo Stojanović, Boško Vranješ, David Latinović i Đuro Mrda. Kad je Mile Marjanović umro, za predsjednika Mjesnog odbora izabran je Dmitar Jeličić, a nakon odlaska Jeličića — Savo Stojanović.

U *Krnjoj Jeli*: Slavko Mrda, predsjednik i članovi — Milan Grbić, Trivo Miljević, Lazo Kecman i Obrad Branko vić. Kasnije su izvršene promjene i za predsjednika je izabran Trivo Marjanović, koji je ovu dužnost obavljao sve do kraja rata.

U *Janjilima*: Stojan Ožegović, predsjednik i Luka Đilas, sekretar, a kao članovi — Lazar Stupar, Savo Davidović i Bosiljka Solomun.

U *Kapljuvu*: Stojan Ožegović, predsjednik, Đukan Latinović, sekretar, te članovi Božo Latinović, Veso Grubiša i Desa Ožegović.

Izvršena je i dopuna u sastavu Opštinskog odbora u Smoljani, pa su u ovaj Odbor izabrani Ostoja Jeličić-Coja, za predsjednika, Jovan Petrović, za sekretara, te za članove Vlado Solomun, Luka Marjanović, Đuro Latinović, Đurađ Marjanović i Gospava Pećanac. Predsjednici mjesnih odbora bili su članovi Opštinskog odbora.

Za narodnooslobodilačke odbore najvažnije u ovom periodu bilo je da organizaciono jačaju narodnu vlast i da je osposobe za sve zadatke u saniranju teških mate-

rijalnih, zdravstvenih i političkih prilika poslije odlaska neprijatelja. Opštinski odbor je, u zajednici sa Opštinskim komitetom, utvrdio najvažnije zadatke za rad organa vlasti i političkih organizacija. Uspostavljena je takođe dobra veza sa Sreskim odborom i Komandom mjesta u Petrovcu, a zatim i sa našim vojnim jedinicama koje su se vratile na ovaj teren.

Mjesni i Opštinski odbor utvrdili su broj porodica kojima je bila najnužnija pomoć za podizanje kuća i obezbjeđenje smještaja, koje nisu imale sposobne radne snage. Preduzete su hitne mjere da se takve porodice smjeste u domaćinstvima čije kuće nisu izgorjele, a zatim je organizovan smještaj stanovništva koje je još bilo u zbjegu. Onima koji su podizali kuće data je pomoć u građevinskom materijalu, prevozu i radnoj snazi. Na ovaj način obezbijeden je smještaj većeg broja porodica u Kapljuvu i Janjilima, u selima u kojima je najveći broj kuća izgorio.

Poslije četvrte neprijateljske of anzi ve znatno je povećan broj porodica koje nisu imale hrane, pa su narodnooslobodilački odbori i njima pritekli u pomoć. Opštinski fond, koji je uglavnom obezbjeđivao hranu i odjeću za partizanske jedinice, u ofanzivi je bio potrošen i uništen, pa su odbori od stanovništva, koje je imalo koliko-toliko hrane, prikupljali i davali je onima koji su ostali bez ičega. Takođe je organizovana pomoć mnogim porodicama u obradi zemlje.

Teški uslovi za život na selu i u zbjegovima, naročito teški uslovi boraca i dolazak naroda iz Banije na ovo područje, doprinijeli su pojavi i širenju zaraznih bolesti, od kojih se najviše širio tifus. Organi narodne vlasti odmah su preduzimali mjere za suzbijanje ove opake bolesti. Organizovani su seminari za omladinu i žene na kojima su polaznicima data osnovna znanja o higijeni i njezi bolesnika. Svako domaćinstvo bilo je obavezno da vodi brigu o čistoći u svojoj kući.

Kao i ranije, i sada je stalni zadatak odbora da se brinu o snabdijevanju partizanskih jedinica hranom. Nisu sačuvani nikakvi podaci o tome koliko je opština Smollane dala stoke, raznih namirnica i odjeće u toku rata za partizanske jedinice. Jedino mi je ostalo u sjećanju da

je krajem 1944. godine u jednom mahu, dobrovoljnim prilozima i razrezom, sakupljeno i predato 25.000 kilograma mesa za našu vojsku. A ovakvih davanja bilo je više u toku rata. U to vrijeme u narodu je važno pravilo (parola) da neprijatelj neće dobiti ni jedno grlo stoke. Tako je i bilo, jer su ljudi sobom u šumu vodili i sakrivali i stoku.

I u ratnim uslovima mislilo se i na opismenjavanje djece i omladine. Još u 1942. godini omladinska organizacija je organizovala tečajeve za opismenjavanje omladine, koja nije mogla redovno da završi školovanje. Kasnije su se ove obaveze prihvatili i odbori, koji su odlučili da se tečajevi organizuju po jedinstvenom sistemu u svim selima ove opštine. Protiv roditelja čija djeca nisu počinjala nastavu preduzimane su određene mjere. Za predavače su postavljani mlađi ljudi, oni koji su završili osnovnu školu i koji su bili najpismeniji u selu. Narodnooslobodilački odbori su se starali za obezbjeđenje prostora, ogreva, papira i drugog neophodnog materijala.

Iako nisu bili obezbjeđeni svi uslovi za školovanje djece i omladine, sudeći po rezultatima i organizaciji rada, ovi tečajevi su bili prave partizanske škole, škole u kojima su se opismenjivali mladi naraštaji, škole u kojima se orosvjećivao ovaj narod.

Zadaci narodnooslobodilačkih odbora sve su bili veći kako se bližio kraj rata. Oni nisu samo obezbjeđivali partizansku vojsku i širili ustanak već su sve više rješavali i stambene, ekonomske, socijalne i zdravstvene probleme stanovnika na svom području.

U ovo vrijeme, pred kraj rata, ostvarena je veća saradnja između opština u srezu i u okrugu. U prvoj polovini 1944. godine održano je okružno savjetovanje sa svim predsjednicima i sekretarima opštinskih, Sreskog i nekih mjesnih odbora u Prekaji. Na ovom savjetovanju ocijenjen je dotadašnji rad narodnooslobodilačkih odbora i dati novi zadaci ovim organima vlasti. Nakon toga, kao rezultat ovog savjetovanja, organizovano je više zajedničkih akcija narodnooslobodilačkih odbora međusobno, zatim sa vojnim vlastima, posebno sa Komandom mjesta, koja se duže vremena u toku rata nalazila u Sobotovcu, na Ogušmači i u drugim mjestima na području opštine Smoljane.

Sredinom 1944. godine u Bravskom Vagancu je održano još jedno savjetovanje predsjednika opštinskih i nekih mjesnih odbora i Komande mjesta. Tom savjetovanju prisustvovali su predsjednik Sreskog odbora i komandant Komande mjesta, zatim komandant i komesar IV bataljona 16. brigade i Vera Crvenčanin iz Politodjela 39. divizije. Na savjetovanju je ocijenjena situacija na terenu i određeni zajednički zadaci.

U akcijama koje su organizovali narodnooslobodilački odbori, od mjesnih do Sreskog, izrasli su mnogi sposobni politički i vojni rukovodioci i kadrovi od dojučerašnjih seljaka i šumskih radnika. U ovoj opštini bilo je ukupno 85 odbornika, od kojih su neki (na primjer Nikola Kurburić, Simo Stojanović, Luka Marjanović i Đuro Latinović) u ovim narodnim organima vlasti radili od njihovog prvog formiranja do kraja rata. Među njima su 14 bili predsjednici mjesnih odbora, dvojica predsjednici Opštinskog odbora i 15 sekretari mjesnih i Opštinskog odbora. Odbornici koji su u međuvremenu otišli u partizanske jedinice ubrzo su postali oficiri i rukovodioci jedinica.

UDRI U GRUDI

U centru Bugojna vodila se žestoka borba trećeg dana napada. Komandant Četvrtog bataljona Treće krajiške brigade Čup, komesar Jončić i zamjenik komesara Čurgus obilazili su čete u toku borbe. Prelazeći ulicu, Čup je bio teško ranjen u ruku. Cijela mišica bila mu je raznesena metkom. Jončić i Čurgus povukoše ga u zaklon. Razljučen, Čup se istrže iz ruku, stade nasred ceste pa će ustaši koji je gadao sa prozora 30—40 metara daleko:

— Udri u grudi, sunce ti ustaško! Junaci se u srca gađaju!

Zbunjen ustaša za trenutak prekide paljbu dok su komesari na silu odvukli Čupa u previjalište.

STEVO KECMAN

BIO SAM BORAC
FRANCUSKOG POKRETA OTPORA

Bijeda i neimaština u bivšoj državi nije mi stvarala nikakve izgleda da se zaposlim kao radnik, pa sam bio primoran da se odlučim sa grupom mojih zemljaka da odem u Francusku na rad, 14. oktobra 1930. godine. Na radu sam ostao sve do novembra 1946. godine. Odmah po dolasku u Francusku imao sam priliku da se uvrstim u radničku organizaciju i da se borim za bolje uslove života, veću platu i 'slično. Međutim, ta naša radnička organizacija, ili -bolje reći sindikalni pokret, nije uspijevala da stanje mnogo mijenja, pa smo mi radnici iz dana u dan postajali sve nezadovoljniji, gubili smo vjeru u organizaciju, a Zbijali smo se u manje grupe, više na osnovu ličnih prijateljstava. Svi naponi radnika tek bi ponekad urodili plodovima. Bez obzira na te teškoće, ja i moji drugovi, Jugosloveni, iz dana u dan postajali smo svjesniji i shvatili smo da smo pripadnici radničke klase koja ima svoje mjesto i položaj u svjetskom radničkom pokretu.

Među nama bilo je ljudi koji su govorili o proletarijatu, o marksizmu i klasnoj borbi. Ozbiljno nas je počeo plašiti njemački fašizam. Vidio sam da su Francuzi mrzili njemački fašizam. Fašizam su posebno mrzili francuski radnici.

Početkom drugog svjetskog rata Francuska je okupirana od strane fašističke Njemačke. Odmah mi je bilo jasno da mora doći kraj okupacije, jer sam bio očevdac mržnje i otpora koje su Francuzi izražavali prema Nijemcima i fašizmu.

Na dalekom Balkanu okupirana je i moja zemlja. Ja sam ostao i dalje u Francuskoj radeći na jednom šumskom radilištu — da bih se prehranio. Prolazile su godine pod okupacijom. Jednog dana, 1941. godine, bio sam više nego sretan kada sam saznao da se moja zemlja, Jugoslavija, digla na oružani otpor protiv okupatora. Odmah sam počeo da se interesujem da li će to isto učiniti i Francuska. U ovome me sve više uvjeravao i hrabrio težak položaj njemačkih trupa na istočnom bojištu. Primijetio sam da i u Francuskoj postoji organizovan pokret otkora. Bez predomišljanja davao sam pomoć za organizaciju borbe i sam sam učestvovao u ilegalnom i propagandnom radu u korist Francuskog pokreta otpora, u sredini u kojoj sam živio. Kada je Francuski pokret otpora otpočeo sa oružanim akcijama, stupio sam u jedinicu koja je formirana kod mjesta San. U redovnu borbu sam stupio 5. juna 1944. godine. Učestvovao sam u više borbi. U prvim borbama sam učestvovao sa puškom. Iz dana u dan dopirale su i vijesti o borbi jugoslovenskih partizana, pa sam iz oduševljenja tražio da budem puškomitraljezac. Komanda moje jedinice usvojila je moj zahtjev i zadužila me puškomitraljezom. Rafalima sam sipao smrt po njemačkim fašistima, koji su mnogo zla nanijeli svijetu.

Neposredno pred borbu za oslobođenje mjesta San i grada Tul, postavljen sam za komandanta jedinice od 500 boraca. U tim borbama naročito se istakla moja jedinica, pa sam sa njom stupio u sastav jedinica koje su vodile borbu za oslobođenje La Manša i drugih mjesta u neposrednoj okolini.

Sto sam se duže i upornije borio u Francuskom pokretu otpora, sve više mi se javljala želja da se interesujem o mojoj zemlji i borbi moje braće i sinova. Ranije sam se volio sresti sa Jugoslovenima, ali sada, u jedinici Francuskog pokreta otpora, češće sam se susretao sa majorom Nikolom Boškovićem, koji je ranije bio i španski borac, te kapetanom bivše jugoslovenske vojske Dmitrom Mijolovljevićem, a zatekli su se jedan i drugi u ovom kraju Francuske, pa su se takođe našli u Pokretu otpora.

Interesantno je da nas nikada nije napuštala želja da se vratimo u zemlju, a borbu francuskih boraca otpora

stivatali smo sastavnim dijelom opšte narodnooslobodilačke borbe.

Krajem 1944. godine oslobodili smo Lion i Granblanš. Upravo sam tu ranije radio jedno vrijeme. Narod je bio jedinstven uz Francuski pokret otpora. Ja sam unaprijeđen u čin poručnika, međutim, neposredno poslije toga nekim okolnostima većina naše jedinice je reorganizovana i ja sam se rastao od mnogih boraca moje jedinice. Ništa tada nisam bio manje tužan od onog dana kada sam koncem 1946. godine došao u moju Jugoslaviju i kada sam saznao da je moj stariji sin Mile, zvani Dika, poginuo kao borac Prve krajiške partizanske brigade. Utjeha mi je bila što se moj mlađi sin Miloš još nalazio kao oficir u redovima boraca Korpusa narodne odbrane. Svojim učesćem u Francuskom pokretu otpora mislim da sam bio dostojan sin Jugoslavije i učesnik narodne borbe protiv zajedničkog neprijatelja naših naroda — njemačkog fašizma.

NAJDUŽA ZASTAVA

Došao Petar Kalaba, sekretar aktiva SKOJ-a iz Kolunića, u selo Bukovaču na jednu omladinsku priredbu.

Nekom omladinskom radniku se učini da je crvena zastava koluničke omladine najkraća među brojnim zastavama, pa reče Petru: »Zašto je vaša zastava tako kratka i mala?« Ova primjedba pogodi Petra pa se samo počea po-

-glavi, ali ništa ne odgovori.

Slijedeće nedjelje je bila slična omladinska priredba u selu Driniću i Petar je opet doveo koluničku omladinu, ali je ovog puta napravio najveću crvenu zastavu. Kada se potavi kolunička omladina sa najvećom zastavom, zaori se pljesak.

ANEGDOTE

DRAGO STOJANOVIC

SJECANJA NA BITKU ZA BANJA LUKU

Dijelovi XVI krajiške brigade nalazili su se u septembru 1944. godine na prostoru centralne Bosne, preko rijeke Vrbasa oko Bočca. Sve do 16. septembra, moja četa u sastavu 4. bataljona vodila je borbu sa jakim četničkim snagama na terenu sela Krmina i okoline. Tada su neki dijelovi naše brigade dobili naređenje za pokret. Četvrti bataljon primio je zadatak da krene preko Bočca i rijeke Vrbasa u pravcu Kadine Vode, na Manjaču. U Bočcu su nas noću dočekali četnici Laze Tešanovića i nakon oštre borbe uspjeli smo da ih protjeramo. Dio boraca iz našeg bataljona u noćnoj borbi bio je odsječen. Ostali su na tom nepoznatom terenu, dok su se ostale snage našeg bataljona prebacile preko rijeke Vrbasa sa zadatkom da vrše napad na Banja Luku.

Osamnaestog septembra su otpočele operacije Petog udarnog korpusa NOVJ protiv njemačkih, ustaško-domobranskih i četničkih snaga (ukupno jačine oko 15.000 vojnika) s ciljem da se zauzme prostor Banja Luka—Bosanska Gradiška—Kotor Varoš. Poslije trodnevnih borbi, jedinice Petog udarnog korpusa, u čijem su se sastavu nalazile i jedinice XVI krajiške brigade, noću između 18. i 19. septembra slomile su spoljnu odbranu Banja Luke i okružile neprijatelja u dvije odvojene grupe — u centru grada i u Kaštelu.

U sastavu 4. bataljona, moja prva četa, kojom sam komandovao, napadala je sa pravca Sehera. Spoljnu odbranu ustaško-domobranskih snaga smo brzo razbili, potisli neprijatelja i ubrzo ovladali rovovima.

U prvim jutarnjim časovima dobio sam naređenje da se sa četom zadržim na dostignutoj liniji, u kojoj je bila raspoređena u streljačkoj stroju. Nisam znao pravi razlog toga naređenja, ali ubrzo smo vidjeli brojne postrojene jedinice kvislinške domobranske vojske, koja je jednom ulicom odlazila u pravcu Klašnica, gdje se nalazio njemački aerodrom. Bile su to domobranske snage koje su se na čelu sa nekim pukovnikom predale komandantu 5. udarnog korpusa NOVJ Slavku Rodicu, koji je tada komandovao operacijama.

Moja četa se naslanjala lijevim krilom na XIII krajišku udarnu brigadu, te su jedinice XVI i XIII krajiške brigade u Gornjem Šeheru, nakon što su zarobile jednu domobransku četvu, izbile do Kaštela, jakog austro-ugarskog utvrđenja u Banjoj Luci. Ostale jedinice Petog udarnog korpusa NOVJ nastavile su žestoke borbe koje su se razvile po ulicama, naročito pri osvajanju hipotekarne banke, Banskog dvora i Banovine, dok je VI krajiška brigada napadala i osvajala Fabriku duvana i neprijateljsku komandu mjesta u Banjoj Luci. U međuvremenu, XIII krajiška brigada je zauzela predgrađe Lauš, prodrla u Banju Luku, uništila neprijatelja u zgradama žandarmerijskog puka i željezničke stanice.

Moja četa, u sastavu 4. bataljona XVI krajiške brigade, nalazila se na opsadi Kaštela sve do 28. septembra smještena u banjalučkoj gimnaziji i neposredno oko nje preko puta Kaštela. Za to vrijeme je čitava Banja Luka bila oslobođena. Neprijateljske snage jedino su se još branile iz Kaštela. Moju četvu vrlo često je obilazio Rade Pilipović, zamjenik komandanta bataljona. Dolazio bi u gimnaziju, da borcima pokaže kako da se paze od neprijateljskih hitaca.

Pilipović je bio iedan od nevjerovatno cijenjenih vojnih rukovodilaca. Njega su borci voljeli, jer je želio svakom da pomogne i pokaže kako treba tući neprijatelja a ori tome se ne izlagati opasnosti. Bio je društven, rodnom iz siromašne orodice sa Prkosa od Bosanskog Petrovca, obalski radnik, koji je cio svoj život provodio na radu u Beogradu. Njegov lik ostaće mi uvijek u sjećanju, a posebno njegova pogibija u Banjoj Luci. Poginuo je u stroju moje čete jednog popodneva, kada je pokušao da pređe

sa jedne na drugu stranu ulice. Bio je pokošen mitralje-
skim rafalom iz Kaštela, na sred ulice.

U rejonu sela Klašnica, 28. septembra, spojile su se
njemačke borbene grupe »Panvic« i »Rudno«, zatim pro-
dužile dejstva ka Banjoj Luci i deblokirale posadu. Je-
dinice Petog udarnog korpusa NOVJ povukle su se sa
linije Banja Luka—Bosanska Gradiška na istočne padine
planine Kozare, a jedinice XVI krajiške brigade u oko-
linu Banje Luke, zajedno sa brojnim drugim jedinicama,
koje su napadale na Banju Luku.

U četama 4. bataljona XVI krajiške brigade došlo je
do popune vojnicima domobranskih jedinica koje su se
predale u Banjoj Luci. Tako je i moja četa bila popunjena
sa više desetina ovih vojnika, a u sastavu čete bilo je i
desetak djevojaka Banjalučanki, koje su se dobrovoljno
javile za bolničarke.

Nešto docnije pozvan sam u Štab XVI krajiške bri-
gade, gdje mi je saopšteno da sam određen za slušaoca
oficirske škole u Jajcu.

Pri Štabu su se već bili iskupili svi vojni rukovodioci
(komandiri četa, zamjenici komandira bataljona i neki ko-
mandanti bataljona). Sutradan smo krenuli za Jajce. Kad
smo stigli u Kadinu Vodu na Man jaču iz Mjesnog narod-
nooslobodilačkog odbora dobili smo jedna zaprežna kola
za prenos našeg prtljaga. Moram reći, da smo imali pune
rančeve kojekakvog pribora, a naročito kutija cigareta do
kojih smo došli u Banjoj Luci iz Fabrike duvana. U toj
grupi kretalo nas se desetak.

Na izlazu iz Kadine Vode, sačekala nas je jedna gru-
pa četnika i napala. Bili smo bez oružja, samo sa pišto-
ljima. Rečeno nam je da je nepotrebno da oficiri nose
svoje oružje, uglavnom mašinke. Tako smo »pikavce« osta-
vili u Štabu brigade. Bila je šteta što ih nismo imali. Zbog
toga su cio naš prtljag zarobili četnici. Izgleda da su bili
zadovoljni plijenom, te nas nisu progonili. Da su to uči-
nili, mogli su nas sve do jednog pobiti, jer se nismo imali
čime braniti. Upali smo u zasiedu.

Ubrzo smo se našli u Jajcu i oficirska škola je otpo-
čela sa nastavom. Ostali smo više od mjesec i po dana,
kada smo se ponovo vratili u svoje jedinice, naoružani
teorijskim i praktičnim vojnim i političkim znanjem.

VLADO KECMAN

MILIN GAJ

Milin Gaj se zelenio, purn života i mladosti. Mnoge grane u gaju okresao je Mile svojom rukom. Bio je to njegov zeleni gaj. Jednog jutra Mile je obukao stari kožuh i otišao da preda okupatoru pušku, onu svoju jednocijevku, kremenjaču, kojom je pucao njegov otac i Radan Trklja u Goluba Babica buni, onaj njegov stari roditelj, neimar Miline porodice, njena ugleda, poštenja i radinosti, o kojoj se i izvan Bukovače govorilo i spominjalo. Predao je pušku, okrenuo glavu i bacio pogled, suznih očiju, na svoje njive i polja. Ali, ni tu više nije bilo radosti, ni zelenila, ni žutog ječma, ni krupnih kukuruza. Vidio je on samo jad i čemer, gledao je neprijatelje koji nisu došli samo zato da uzmu njegove volove, stado i sve što ima, već i njegove sinove, čitavu porodicu, sreću i smisao njegova života.

Ubrzo nad gajem puče ustanička puška. Milina kuća planu, imanje posta zgarište, a on, zajedno sa porodicom i blagom, ode u zbjeg u Kozila. Njegovi sinovi Ratko i Boda ubrzo se nađu na borbenim položajima sa puškom u rukama. Tamo ode i on. Često je i na ustaničkom frontu u Šekovcu, ali ni jednog trenutka nije prestao da strijepi za živote svojih sinova. Taj strah počeo ga srozava i tjelesno. Pucaju tako jednog dana i fašisti i naši, grme topovi, bombarduju avioni, a Mile, našavši se tog časa kod Bode i Ratka, ispade nekako suviše malen za svoj nekadašnji izgled. Mršav, blijed i bez brkova koji su ga nekad činili jačim i silnijim nego što je u stvari bio, on sada Dredstavljao prerano oronulog starca, zastrašenog čovjeka.

— Djeco, ovaj rat se ne završava brzo, borba će biti duga, tako kaže Ilija Došen, tako veli i Mile Balaiban — govorio je on sinovima. Od njih je, ipak, iako se bojao da ne ostane bez njih, tražio da istraju u borbi.

Jednog dana, već prilično iznemogao, Mile se vratio na svoje kućno zgarište, u selo gdje više nije bilo ni psa da laje. Vratio se porodici, poslije borbi u kojima je, zajedno sa svojim sinovima, učestvovao u odbrani Oštrelja i Drvara ...

Ubrzo potom u borbu je poslao i svog trećeg sina — Crnog Dragu. Sa njim se tužno oprostio. Molio ga je da sva trojica budu zajedno, jer je lakše bratu do brata, pa čak i onda kad neko od njih umire.

U to vrijeme borbe za odhranu Drvara i Oštrelja bile su sve teže. Neprijatelj je uporno napadao. U jednom od posljednjih juriša pao je Boda, srednji Milin sin. A oca tog dana nije bilo tu. Bio je na drugoj strani. Savijao je brojno stado u šumi, u zbjegu. Kad je čuo za smrt svog Bode, u prvi mah, dok se još držao hrabro, on je rekao da je tog dana predosjećao da će se nešto strašno dogoditi. Palo mu je, veli, nešto teško na dušu. I stado mu je bilo tužno, a oko srca savilo se nešto hladno, kao led. Bio je očajan, tuga za sinom gotovo ga prepolovi. Ali, glasa ni suze ne pusti više. Ostala su mu još dva sina, ostala mu je još kćerka, govorio je sebi za utjehu.

Došla je IV neprijateljska ofanziva. Njegov najmlađi sin Drago bio je u to vrijeme u borbama na Vrhpolju i San^kom Mostu. Tukao se sa ustašama i Švabama na Ključu i na Paunovcu, štitio je oslobođeni Petrovac. A onda je Mile čuo kako na Pudín-Hanu i Bajeru grme topovi i štekću mitraljezi. To ga ponovo uznemiri. Jer tamo oreko Grmeča, preko Bravska, odakle se čula ta huka borbe, on je znao da se nalazi i njegov Drago, borac koji još nije ni vojnu obuku završio. Cuo je da je postao skojevac, da ie dobar vojn'k i da ie vrijedan. To ga je ohrabrilo, ali tuga ga ne napusti, ona mu je stegla srce i on se uzaludno mučio da odagna crne slutnje, da zavara sebe utjehom kako, eto, i drugi roditelji, očevi i majke boraca, pate i više od njega.

Vihor borbe je tekao dalje i već ulazio u susret dviju ratnih godina. Magloviti oblaci puni tmine i mraka ko-

vitlali se nebom, tamo gore preko Banjačkog vrha, i zloslutno se nadvili nad zemlju. Mile upravo izbi u Mjesni narodnooslobodilački odbor kad stiže vijest da je poginuo i njegov drugi sin — Drago. Starac se izgubi za tren, problijedi. Oko srca ga stegnu neka stud i on se prepade. Bio je izvan sebe. Ali se ubrzo pribra. Više za sebe nego da ga drugi čuju, on počeo da govori, da šapuće nešto kao, eto, da samo dobri umiru, da samo oni ginu za zemlju, pa je tako pao i Boda i sada, evo, i njegov Crni Drago...

Nikada prije kao sada Mile nije žalio što nema još više sinova i što njegova snaha nema muške djece. Svijest o gubitku sinova i o tome kako se, eto, gasi njegova loza, kako više neće nikoga ostati da nastavi djelo starog Rađana i njega, dotukla ga je i on u očajanju iz kojeg se nije mogao izvući, poseže za rakijom, onom njegovom petrovačkom šljivom. Tada bi dolazio k sebi, rastezao obrve, otvarao oči i duboko uzdisao. Ah, kada će već doći ta sloboda, kada će ih davati odnijeti, da jednom već počnemo da kopamo i oremo, da kosimo i tišemo šljive.

Tužno bi gledao Ratka, još jedinog sina koji mu se našao u dvoru. U tom pogledu skrivao se i veliki strah da ne izgubi i njega, pa se stoga na sve moguće načine dovijao i smišljao kako da ga spriječi da i on ne ode opet u vojsku. I svakog časa bi mu govorio da samo on ostane kod ovaca i goveda, a on će već ići na konferencije, u selo, ili svuda gdje treba, sve će on sam ...

Onda je formirana X krajiška brigada. U petrovačkom kraju i nema više omladine. U vojsku odlaze i brkajlije. — Ah, kako bih rado krenuo i ja — govorio je sam za sebe Mile, a pri tom je jednako mislio samo na to kako da zadrži sina koji nije htio da ostane iza svojih vršniaka.

Sa one strane Oštrelja, prema Kninu i Dalmaciji, prema Jadranu, odakle dolaze kiše i pljuskovi, bore se petrovačke brkajlije, tamo je X krajiška, tamo se rađa njena slava, njen veliki borbeni put. Tamo je i Ratko, najstariji sin najvrednijeg domaćina u selu. Brzo je postao desetar, pa vodnik i politički komesar čete.

Jednog dana Mile je dobio od sina pismo. Ratko je pisao ocu da je u jednoj od posljednjih borbi lakše ranjen, ali da to nije ništa, jer će uskoro doći pobjeda i

da je on, zajedno sa svojom jedinicom, već prošao kroz Beograd i da će uskoro doći kući. Niko nije bio srećniji od starog Mile. On je sad čvrsto vjerovao da će mu bar Ratko ipak ostati živ.

Petrovac je slobodan, zima je 1944. godine. Narod drži protestne zborove i traži od saveznika da se kralju zabrani povratak u zemlju. Na jednom od velikih skupova u petrovačkoj čaršiji pojavio se i Mile. On se iznenada popeo na podijum i počeo da govori. Tražio je da se kralju i ostalim izdajicama zabrani povratak u zemlju, jer da su oni obrukali slavne tradicije naših naroda, osramotili ga; govorio je o junaštvu i pogibiji naših boraca, o smrti svojih sinova, spominjao je žrtve i napore što su ih naši narodi ulagali u borbu i poručivao je vrhovnom komandantu naše vojske drugu Titu, da će, ukoliko je potrebno, i on sam u starim danima uzeti pušku i braniti slobodu.

Duvali su vjetrovi niz Petrovačko polje, stigla je ljeta zima. Mile se svakog dana, poslije napornog rada, probijao kroz snijeg i dolazio do Mjesnog odbora. Tu je doznavao novosti, slušao vijesti sa frontova i o borbama naših brigada. Znao je gotovo svaku akciju partizana, a naročito za borbu X krajiške.

Jedne večeri stadoše pred njega odbornici, zbunjeni i tužni. Oborili oči i ništa ne govore. Mile pretrnuo, spopade ga strah, ali ništa nikoga ne pita, boji se, pretpostavlja nešto strašno što neće moći da podnese i zato čuti, ne želi da čuje istinu koju već naslućuje. A onda, sasvim neočekivano, kao da je došao k sebi, ili kao da je sasvim iznenada otkrio da oni žele da mu kažu nešto drugo, a ne ono zbog čega se uplašio, on povika:

— Pa, šta je to sa vama? O čemu se radi? Ja vam mogu pomoći ako vam je potrebno. Imam još žita i hrane, imam stoke, ako treba sve ću dati, daću našima . . .

Ali, odbornici su i dalje ćutali. Samo su se zgledali. Znali su da od Mile nemaju šta više da traže. On je dao sve — sve što je imao.

— Poginuo je Ratko. — Kao za utjehu, odbornik dodade:

— Poginulo je još mnogo naših. Tamo se još uvijek gine...

Mile je samo odmahnuo rukom, izbezumljen. Stao je da hoda po sobi, gore-dolje. Tiho je govorio, očajan i slomljen:

— Još ginu... još padaju, a meni je pao posljednji ...

Nije plakao. Nije mu se išlo ni kući. Dugo u noć sjedio je sa odbornicima. Onda se iznenada sjetio da će, možda, neko drugi javiti snahi i unuci nesreću i to na nezgodan način, pa zato pohita svom domu. Odmah sa vrata, bez ikakvog naročitog uvoda, on počeo da govori snahi:

— Sve je tvoje i unučetovo!... Ja sam star, bolestan, i meni će uskoro doći kraj. Vi možete živjeti, imaćete svega, sloboda će brzo doći, ne tugujte.

Mika je zaplakala za mužem, kći za ocem, Mara za bratom. Samo je Mile nastavljao da govori:

— Treba nastaviti posao ... Blago pustiti, krave pomusti ...

Na počinak nije niko išao. U kući se samo čuo jecaj i glas domaćinov. Mile je, jednako kao i nekad stari Radan, nabrajajući sinovima, snahama i unučadima šta treba da rade, ponavljao sve isto, ništa nije izostavljao, jedino je prešutio onu njegovu omiljenu priču da stalno treba potkresavati i njegovati njegov hrastov gaj, jer sad to više nije imalo onog njemu pravog značaja kao nekad, kad se njegova porodica širila i cvjetala, kao i njegov gaj. Eto, sunce se već podiglo, svanulo je već poodavno, tu je i sloboda, ali... njemu pade i posljednji sin, iščezoše svi, nema više ni porodice, ni radosti, ni snage, on vidi samo kraj ...

. .. Nad Oštreljom zavlada plava vedrina. Sunce prosu zrake na sve strane. Radost siđe na zemlju. Stižu borci iz brigada, u selu se dime nova ognjišta, lepršaju se crvene zastave nad omladinom koja polazi u sabiranje ljetine.

Oronuli Mile iznenada živnu, opijen mladošću oko sebe. I on bi da nešto opet radi, da stvara. Neka nova nada podiže ga, obodri. Ustade sa prostrta kožuna, izađe iz provizorne bajte što je tu stajala u zidinama nekadašnje kuće. Baci na sebe gunj, zabaci na glavu crnu šubaru, zasuka rukave i počeo da radi.

I u čaršiju je odlazio. Stajao bi tu dugo i gledao i sa ljubavlju pratio omladinske brigade koje su odlazile na posao. Otud bi opet izašao i do škole u selo. Privlačio ga je žagor djece, njihova igra i pjesma. Dugo je tu stajao i sjetno, sjetno pratio djecu, milovao ih svojim pogledom i u njima vidio svoje sinove, svoju prošlost i sreću koje više nije bilo.

Najednom osjeti silnu želju za djecom, za ženom. Htjede ponovo da ima sinove, da ima dom, da radi i stvara i ponovo da potkresuje, njeguje i širi svoj gaj.

I zaista, ubrzo se njegov san o ponovnoj sreći počeo ostvarivati. Pokrio zidine nekad velike kuće, doveo ženu sa privotkom, kreše gaj, diže ogradu. Oblaci nailaze i prolaze, dogone ih i razgone vjetrovi. Dolaze vedriji dani, polja se zelene, selo je veselije, opet se čuje pjesma, igraju se kola, život se ponovo rađa.

A onda, Mile jednog dana doznade da mu se u selu udaje snaha, žena najstarijeg sina Ratka. Sohom vodi i kćer. I sad opet njega odjednom obuze onaj isti bol kao nekad za sinovima. Uhvati ga i nekakav čudan strah, nešto kao predznak svoje smrti, pa on gotovo sasvim izgubi snagu.

Uskoro se umiriše i njegove nemirne obrve, brci se opustlše, pogled izgubi i zatvori oči. On sad više nije ništa ni tražio, nije očekivao ništa od života koji je još stajao pred njim.

I to bi kraj. Poslije je došla još samo jedna sudska presuda kojom se posljednji put čulo za starog Milu. Radilo se o podjeli hrastovog gaja koji ga je, kao sva priroda, nadživio. Gaj je ponovo listao. I jesen je dolazila i padalo je lišće na usamljenu humku. Ostao je Milin gaj i jedna davna uspomena, kao magla nad granjem Milinog gaja.

Boro Kecman

PERO PELIPOVIC

SJECANJA NA BORU KECMANA

Bio sam na dužnosti komandira Cvjetničke čete, koju su sačinjavali uglavnom Cvjetničani. Početkom januara 1942. godine za političkog komesara ove Čete došao je Boro Kecman, zvani Borica.

Tih dana borci su sami sebi birali rukovodeći kadar iz svoje sredine, a sa strane su teško primali bilo koga, jer su to smatrali naturanjem. Ja mislim da su se u ovo me naročito isticali Cvjetničani. Ovo kažem zbog toga što se sjećam slučaja kada su iz Štaba Odreda predlagali drugovi divnog druga Miloša Bauka za komesara naše Čete, ali se sa tim predlogom tako reći nisu mogli ni pomoliti pred borce, jer oni za to nisu htjeli ni da čuju. Međutim, januara 1942. godine došao je drug Boro Kecman u našu Četu. U Štabu su pretpostavljali da borci i njega neće primiti za političkog komesara. Međutim, desilo se nešto drugo. Boro je svojom pojavom, stalnim osmijehom, jednostavnošću i skromnošću okrenuo borce prema sebi. Njegov prilazak stroju, uz vedar osmijeh, nevjerovatna zapažanja i brzo pamćenje boraca, njihovih osobina, sklonosti, vrline i navika, učinili su da ga prihvate objeručke.

Ja sam u Bori vidio veoma dobrog druga, velikog prijatelja, čovjeka i hrabrog borca. Sa njim nisam imao nikad i ni u čemu nikakvih problema. On se brinuo o stvaranju narodnooslobodilačke vlasti u ovom kraju, o stvaranju omladinske organizacije, organizovao je život Čete. Boro, je imao nadimak »Čikica«. To su mu dali Cvjetničani, jer se postavljao prema borcima kao otac, kao djed, kao čikica, a to je ipak borcima i narodu ovih sela u ratno

vrijeme bilo potrebno. Svaki dan je postajao sve omiljeniji u našoj sredini. On bi uvijek prvi počinjao šale, bilo na svoj ili na tuđi račun, zametao bi pjesme, igre i kolo, vodio je računa o razonodi boraca u Četi.

Boro je postao duša Čete, a za kratko vrijeme i duša cvjetničkog kraja. Kada bismo nekada rekli da je Boro naša duša, borci bi u jedan glas dodali: »On je naša duša i naše tijelo.« Istina, nije mu trebalo dugo vremena da ovo postigne. Ja mislim da bi svakom drugom čovjeku za takvo osvajanje simpatija boraca trebalo mnogo duže vremena, a neki to ne bi uspjeli nikada.

Tako je Boro u našoj Četi dobio još jedan naziv. Sjećam se, spremao je Četu za jednu akciju, govorio je borcima o nužnom jedinstvu Čete, o potrebi primjene vojnih vještina, o potrebi upornosti i vojničkog ponašanja, pa je tom prilikom rekao: »Samo tako neprijatelja možemo natjerati na »vrcajcong«. To je valjda bila njegova kovanica, ali, poslije toga, čim bi se on pomolio, borci su vikali: »Eto čikice, sad će biti 'vrcajcong'!« i odmah bi nastao smijeh.

Mnogo sam dana proveo sa Borom pod teškim uslovima, upoznao sam njegovu dušu i sve njegove preokupacije. On nije bio samo dobar drug, on je bio i dobar muž, otac, brat, sinovac, prijatelj. Tako sam za kratko vrijeme, boraveći sa njim, upoznao svu njegovu porodicu.

Sa Borom nije bilo teško podnositi bilo kakve teške uslove života. Sa njim ništa nije bilo teško čovjeku, jer je svim, pa i najtežim pitanjima, pristupao na jednostavan način. On nikad nije htio komplikovati život. Prije ispoljavanja svog mišljenja i stava, nekom neshvatljivom brzinom uspijevao je saznati mišljenje sredine, pamtiti mišljenja drugova.

Bio sam očevdac kako se Boro zna postaviti prema prijatelju, prema svojim ljudima, ali sam se iznenadio i upravo od njega naučio kako se znalački zna postaviti i prema neprijatelju, pa je i tamo uspijevao osvajati ljude i ostati u sjećanju ljudi.

Dobro se sjećam teških dana početkom 1942. godine kada smo se obračunavali sa četničkim elementima. To nije bilo lako, ali je to kod Bore išlo »ve po nekakvom njegovom načinu, jednostavno, bezbolno. On bi otvoreno

išao čovjeku u susret, sa njim razgovarao, objašnjavao mu put kojim je pošao i kuda on vodi, šta će ga sve tamo sresti i snažno dočarao čovjeku put slobode, put pravde, ali nikad nije zaboravio da naglasi da tim ne može ići svako, da tim putem mogu ići samo div-junaci. Zatim bi se okretao Četi i svojim drugovima: »Evo, vidi, ovo su ti divovi koji idu ka slobodi, ovo su ti junaci. Evo, vidi ga, bez opanaka je, go i bos je, ali pobijediće, jer zna šta hoće i kuda treba da ide.« Takve se riječi nisu mogle ničim drugim zamijeniti.

Borica, Čičica, i naš »Vrcajcung«, ostaje komesar Čete sve do formiranja Treće krajiške brigade, gdje odlazi za komesara II bataljona u čiji sastav je ušla i naša Cvjetnička četa. Rastanak sa Borom bio je za nas više nego težak. »Uvijek ću vam doći i biću sa vama, jer mi se, ratnici, nikad ne smijemo rastajati, mi se nikad ne smijemo zaboraviti, bilo da se borimo ovdje, ili ondje, bilo da smo u ovoj ili onoj sredini, mi smo uvijek idejno i politički vezani, na istom smo putu, idemo slobodi.« Ovim riječima se Borica sa nama rastao.

On je stvarno ostao dosljedan svom obećanju. Koristio je svaki tren svog slobodnog vremena, pa bi došao među nas, obično kada bi se jedinica kretala. Boro je često išao s nama. I svoje lične stvari je uvijek držao među nama. Kod svakoga je imao nešto, njegove su stvari ljudi sa posebnom pažnjom čuvali, nikad se nije znalo šta je njegovo, a šta tuđe, jer on se bio s nama poistovjetio, a želio je i uvijek, volio da nešto pokloni drugu, da mu dà, ili da isto tako neku pažnju za uzvrat primi.

Ovo su uglavnom kratke crtice izbljedjelih sjećanja iz naše Čete na njenog komesara Boriću.

Decembra 1942. godine ranjen sam kao komandir Cvjetničke čete i vraćen u Centralnu bolnicu u Martin-Brod. U toku je bila IV neprijateljska ofanziva. Situacija je bila teška. Pozvan sam u Komandu Vojnog područja u Drvar i došao sam kod Gojka Latinovića, komandanta područja. On mi je saopštio zašto me pozvao. Počeo je ovim riječima: »Vidim, još ti ruka nije zarasla. Ranjen si, ali ipak možeš hodati, pa smo radi toga donijeli odluku da te postavimo na dužnost komandanta novoformiranog bataljona drvarsko-petrovačkog područja.«

Ovim riječima sam bio teško pogođen. Bio sam iscrpljen, ranjen, plašio sam se odgovornosti. Gojko primijeti moje kolebanje, pa mi kao usput reče: »Čuješ, Pero, mi smo odlučili, jer ocjenjujemo da si sposoban za tu dužnost.« Opet sam se kolebao, ali Gojko kao usputno reče: »Za političkog komesara bataljona je određen Boro Kecman.« Ja ga pogledah, nasmijah se, a sa leđa mi pade sav teret i kao da osjetih da mi sa srca ode nekakav bol koji se bio usidrio u mojim grudima, gledajući kolone izbjeglica. Povrati mi se snaga, kao da smo već pobijedili fašizam. Eto, i ovim mojim osjećanjem može se cijiniti veličina Bore Kecmana.

Nakon nekoliko dana susreo sam se sa Borom prilikom formiranja bataljona. Mislio sam da samo oni nazivaju Boru »Cikica«. Međutim, u ovaj bataljon su došli borci iz raznih jedinica i vidio sam da je »Cikica« plijenio srca svih boraca. Ljudstvo bataljona sačinjavali su borci koji su došli sa oporavka iz bolnica, rekonvalescenti, ili omladinci sa područja Drvara i Petrovca. Svi su oni dobro poznavali Boru i sa pouzdanjem gledali u njega.

Bataljon je formiran od boraca sa područja Petrovca i Drvara. Pošto se u Strinici nalazio štab popa Đujića, četnicima, pa smo bataljon rasporedili u Jelino polje, Dečeticima, pa smo bataljon rasporedili u Jedino polje, Derala, Stožište i Donji Tiškovac. Nas dvojica smo obilazili položaje četa.

Otpočela je četvrta neprijateljska of anzi va. Stigla je i naredba od strane Druge proleterske o likvidaciji četničkog uporišta Strmice, Golubića i Plavna.

Nikad mi to neće minuti iz sjećanja. Bio je to 27. januar 1943. godine, jedan sat poslije podne. Likvidirali smo četnicima, pa smo bataljon rasporedili u Jelino polje, Depreko 300 četnika i tako smo držali blokadu — obruč. Sutradan, 28. januara, pozvao nas je Peko Dapčević u Štab Divizije, koji se nalazio u zaseoku iznad Strmice. Pozvao je mene i komesara. Kad smo krenuli u Štab, osjećao sam se nelagodno. Pretpostavljao sam da treba razgovarati sa Pekom, čuo sam da je bio strog, pa me je to zbunjivalo. Svoju zbunjenost nisam krio od Bore, na što se on smijuljio i govorio svojim uobičajenim tonom. »Ah, prpa, prpa, neka, zapamtićeš ti svog boga«, a zatim se opet na-

glas smijao. Međutim, kad smo došli kod druga Peka, i kada je on ugledao Boru, raširio je ruke, nasmijao se i upitao: »Boro, hoće li biti 'vrcajcunga'?«, a Boro takođe uz osmijeh reče: »Biće 'vrcajcunga', dok likvidirao Đujićevu bandu, koju smo blokirali u tvrđavi, na grobu.«

Zadatak smo primili i u prvi sumrak istog dana likvidirali smo uporište sa štabom popa Đujića. Đujić je pobjegao, pa smo tog istog dana dostavili izvještaj Dapčeviću. Kad je Peko čitao izvještaj, rekao mi je Kūrir Jovica, smijao se i rekao: »Sad će biti kod Bore gđe i vrcajcunga!«

JEDINCI

Krajem 1941. godine, u jednoj borbi poginu s'đam drugova u Vrtočkoj četi. Međutim, desi se da su svih s'đam bili jedinci u roditelja. Neko prigovori komandiru fite drugu Vukši: »Kako ti se desi da ti poginu baš jedinci, z'cho o tome nisi vodio računa? Znaš, to se može politički ne?godno odraziti«.

ANECDOTE

»Šta sam mogao«, reče on, »desilo se da su b#(oni izginiti, a vjerujte mi da mi je dosta tih jedinaca u životu. Kad sam bio momak, kojoj god djevojci pridem i boćnem da se oko nje vrtim, ona mi kaže: »Šta ćeš mi ti. Vas Vukša, puna kuća braće, a oko mene se vrte jedinci kO<l roditelja i hoće da me uzmu za ženu«.

GOJKO LATINVIĆ

PETROVAČKA ŠARENA TORBA

Obična seljačka ali nadaleko čuvena i po svojoj ljepoti cijenjena torba, istkana vrijednim rukama petrovačkih žena i išarana neiscrpnim fantazijama narodnog veza svih boja i nijansi, odavno je zaslužila da joj posvetimo jedno posebno poglavlje, kako bi novim naraštajima prenijeli značaj njene uloge u našoj narodnooslobodilačkoj borbi.

Vijekovi su prolazili, smjenjivala su se pokoljenja, a petrovačke majke učile su svoje kćeri da tkaju i vezu ove šarene seljačke torbe, kojima su se ponosile, kao svaki umjetnik što se ponosi svojim ostvarenim djelom.

Priče iz davnina nam kažu, da je još tada, u tim dalekim vremenima, ova vrsta narodne umjetnosti bila veoma cijenjena, i da je još tada postojala neka vrsta nadmetanja u izradi ovih predmeta od vune, u koje su utkane sve moguće varijacije maštovitog narodnog veza. Tkalja i vezilja, koja bi izradila najljepšu torbu, uživala bi u selu posebni ugled i o njenoj umjetnosti bi se govorilo sa posebnim poštovanjem.

Petrovačke žene bi sa najvećom pažnjom odabirale vunu koja im je bila namijenjena izradi torbi, pa bi je sa izuzetnom pažnjom dotjerivale i ispredale niti za dalje tkanje. Same su spremale i boje, kojima su bojile ispredenu vunu u svim mogućim nijansama. Taj način bojenja je predstavljao pravi ritual, koji niko nije smio da naruši. Tkalje bi tada tek izdvojenu vunu iz 'boje' objesile u hlad, pod strehu kuće, da se lagano u sjenci osuši, kako je kojim slučajem ne bi sunce dohvatilo i svojim zracima izbljediло još vlažne boje.

Takav običaj u ovoj vrsti narodne umjetnosti i težnja za što ljepšim i maštovitijim tkanjem torbi, zadržala se kroz sva minula vremena, sve do naših današnjih dana.

Petrovačka šarena torba pravougaonog oblika nije nikada imala svoju standardnu veličinu. To je zavisilo od toga, čemu su bile namijenjene. Oduvijek su se izrađivale od onih najmanjih, namijenjenih dječijim potrebama, pa nešto većih u koje bi majke stavljale komad hljeba, sira i glavicu luka svojoj djeci, šaljući ih na pašnjak za stokom, pa onih još većih, u kojima su obično prenošene životne namirnice do Obližnjih pijaca, i na kraju, do onih najvećih, u kojima su prenošeni veći tereti.

I upravo ta prelijepa petrovačka seljačka torba postala je vrijedni pratilac i sadrug partizanskih ratnika, ranjenika i bolesnika, omladine na radnim akcijama. Ona je pratila kurira prikrivajući svojim veselim šarenilom povjerljivu partizansku poštu, u njoj su radnici koji su polazili na izgradnju bolnica, magacina, nosili hranu i ručni alat, ona je bila nerazdvojna pratilja zemljoradnika, koji su nosili sjeme za njive i hranu za težake, ona je pratila i čobane kraj njihovih pitomih stada. Te torbe, ljupkih šara veselih narodnih motiva bile su uvijek pune đakonija, kada je narod išao u posjetu svojim ranjenim i oboljelim ratnicima, donoseći im utjehu i ponude koje je seljak mogao pružiti.

Petrovačka torba je izdržala sve neprijateljske ofanzive. Bila je neprestano prisutna kraj boraca na ratištima i nije nikada napuštala ni narod po nebrojenim zbjezgovima. I onda, kada bi preko ljeta pržilo užareno sunce, i onda kada bi zimi pucalo stijenje od hladnoće, petrovačka šarena torba je uvijek zauzimala svoje mjesto.

U njoj su majke, bježeći ispred neprijateljskih najezda, nosile svoju djecu, a djedovi svoje unuke, u želji da spasu svoje tek rođeno potomstvo.

Tako je i ta naša obična vunena torba, istkana vrijednim rukama petrovačkih žena, išarana bezbrojem boja i fantazijom narodnog veza, dala svoj veliki udio u našem narodnooslobodilačkom ratu.

LJUBISA CURGUS

BRACA KUKOLJ

Sjećam se, moj brat Nikica* i ja bili smo pred završetkom osnovne škole u četvrtom razredu, kada se u naš komšiluk doselio novi šumar. Naše kuće, putareva i šumareva, državne kuće, bile su daleko od najbližih zaselaka Cerovače, Novakovića i Brkljača jedan do dva kilometra. Padine pošumljenog dijela Grmeča — Lužine, završavale su se upravo pod našim prozorima. Cesta tik uz avliju.

Dugo ću pamtiti stravične tamne noći sa provalama oblaka, praćenih tutnjavom gromova, »Vilenu Stanu« iz Podgrmeča koja nam je kamenom kucala na prozor u pola noći, plašljivih kirijaša što iz Krupe voze glave šećera, kafu i peče bjelika krnjeuškim trgovcima i u strahu od noći pjevaju koliko im glas može izdržati, pa pobješnjelog paščeta koje u sred dana tumara cestom i mnogo drugih za djecu strašnih prizora. Najstrašnija je bila pomisao da će šumareva kuća, kuća prvog komšije, dugo zjati prazna, jer niko neće iz varoši da sa djecom dođe tu da živi. A nama, dječacima, komšiluk je bio druga porodica. Bez njega smo se osjećali kao izolovane šugave ovce.

Kada jednog dana stiže vijest da šumar Milan Kukolj koji doseljava ima nekoliko sinova, radovali smo se kako to samo djeca umiju.

Jednog proljetnog popodneva pred šumarevom kućom zaustaviše se iznenada dvojica kola. Iz onih prvih kao je-

* Poginuo januara 1945. godine kao komandir čete u Prvoj krajiškoj brigadi na sremskom frontu.

Ljuhiša Čurgus

lenovi poiskakaše štrkljasti momčići i jurmuše kroz avliju. Brzo smo se našli da im pomognemo oko useljenja, da ih upoznamo sa tim gdje šta stoji i gdje stvari da razmjestite.

Prolazili su dani, godine. Naše su se porodice dobro slagale. Nikica i ja bili smo stariji, pa smo iz tih obzira morali često da obavimo mnoge poslove za potrebe kamšije, koji je Zbog prirode službe rijetko dolazio kući. I djecu smo hranili, čuvali ih preko noći i za školu spremali. Kućni poslovi i briga o djeci navalili su se na nas posebno od vremena kada je žena Milka, skrhana bolešću, umrla, a djeca ostala siročad. Četiri nejaka sina, sve jedan drugom do uha, u najgore doba ostali su bez majke, upravo kada im je bila majčina briga najpotrebnija. Najstariji se zvao Mišo, drugi Marko, treći Momčilo i najmlađi, mjezimac porodice, Aco. Jednoga dana premjestiše ih za Bihać. Rastanak je bio tužan. Svi smo plakali, mi, djeca i naši roditelji. Bihać je za nas u to vrijeme bio toliko udaljen grad da smo mislili da se više nikada nećemo vidjeti.

Ubrzo je došlo do rata. U ratu niko nije bio pošteđen — ljudi, žene pa ni djeca.

Kao žrtva ustaških zločina pod Risovom gredom, na Grmeču, među prvima je pao Milan Kukolj, dugogodišnji krnjeuški šumar, otac šestoro djece.

Na Zborovima po Bosanskoj krajini ustaški šefovi pozivali su na istrebljenje nedužnog srpskog življa. Zatvori prepuni. Škole, crkve i domovi nadomještaju nedovoljan zatvorski prostor. Među uhapšenima je i Milan. Snažna, krupna ljudina pedesetih godina, uvijek spreman da se suprotstavi bilo čijoj sili, ma ko je sprovodio. Po Bihaću se pričevalo, u ustaškim krugovima, kako ga treba što prije »skratiti za glavu«, jer, zlu ne trebalo, može biti opasan po ustaški poredak. Sto su smislili to su i uradili.

Jednog junskog popodneva 1941. godine kamioni su se zaustavili pod Risovom gredom. Isprebijani ljudi, vezani u konopce i žice, istjerani su na prašnjavu cestu. Utabanim puteljkom gomila je krenula ka pećini, za koju se do tih dana gotovo i nije znalo. Tupi udarci kundaka i Duščanih cijevi lomili su rebra ustaškim žrtvama. Gomila se primicala bezdanu oko koga su ričući njuškala risovačka goveda. Izbezumljeni ljudi nijemo su gledali

nesvakidašnji prizor: stoku, koja je pomalo rikala na omirisanu ljudsku krv — i ubojice koji su kundačili vezane žrtve. Ljudi su shvatili da je sve gotovo.

Masakr je započet tu, na korak-dva od otvora pećine. Njemu je prethodilo ispražnjavanje džepova, skidanje upotrebljivih dijelova odjeće, vađenje zlatnih zuba. A potom je nastupilo mučenje po metodama kakve svijet ne pamti od vremena turskog zuluma po Bosni. Kamama su sječeni udovi, jedan po jedan. I oči su ljudima vađene. Urlik unakaženih ljudi miješao se sa rikom podivljalih goveda, ali sve je to bilo uzalud, jer do kraja života u pitanju su bile samo minute, sekunde, ovisno od mučenja i izdržljivosti žrtve.

Milan Kukolj je izdržao mučno sjećanje nosa, istrpio je i vađenje jednog oka. A onda, šta je bilo, pouzdano se ne zna. Pričalo se da mu se u jednom momentu ustaški dželat našao u grčevitom naručju i da je zajedno sa njim pao na dno provalije.

Na ulicama bihačke čaršije našla su se nezbrinuta Milanova djeca. Znali su za očevu smrt i za priču koja je kružila po bihačkoj čaršiji. Iako maloljetna, djeca su bila svjesna svog položaja. Znala su da treba živjeti i oca osvetiti, ako im se ikada ukaže prilika za to. Ljubav prema ocu bila je ovom tragedijom toliko potencirana da ih je podstakla na traženje mogućnosti za osvetom. Majku su davno, još kao mališani, prežalili. U sjećanju im je blijedio njen lik ispijen dugogodišnjim bolovanjem, pa se sva ljubav prenijela na oca. Teško je bilo shvatiti situaciju u kojoj su se našli mališani u ovim kobnim danima ljeta 1941. godine.

Ustanak ih je zatekao u Risovcu, u kome su odrasli i proveli dio djetinjstva sve do gimnazijskih klupa.

Krnjeuška četa zamijenila im je dom i porodicu. U njoj su ponovo našli sebe, ali u potpuno izmijenjenoj ulozi i pod sasvim drugim uslovima života. Rov i puška zamijenili su gimnazijsku klupu i pero. Teško je shvatiti šta je značio ovaj ureokret za psihi dječaka u čijim se džepovima još dugo mogla pronaći po koja zaostala dječja igračka, zvrk ili gumica na rašlji za obaranje vrabaca poredanih na telefonskoj žici na ulicama Bihaća, kojim su se do jače razveseljavali na bihaćkim sokacima.

Za Mišu, najstarijeg brata, nisu ništa znali. Otišao je u Srbiju kada je završio malu maturu. Vjerovali su da će kao napredan omladinac umjeti pravilno da se opredijeli, jer to su uradili i oni, mnogo mlađi od njega. Tek kasnije, u toku rata, čulo se da je Mišo politički komesar u jednoj od srbijanskih jedinica.

Marko, drugi po redu Milanov sin, po prirodi je bio blage naravi, veoma skroman i tih. Momčilo, koga su poslije rođenja prozvali »Bajo« je suprotan njemu, temperamentan i nestašan. Naslijedio je mnoge očeve osobine. Aleksandar — Aco, najmlađi Milanov sin, kao da je pokupio sve najbolje osobine svoje braće. Malen, u godinama u kojima se tek osjeća prelaz iz djeteta u dječaka, kovrdžave plave kose i plavih očiju, umiljat i drag. A sve njih krasila je jedna od vrlina običnog našeg mladog čovjeka u ratu: bili su hrabri i odvažni borci i uzorni mladi komunisti. Nikada se nisu razdvajali. Na svakom zastanku, predahu u borbi i na maršu nalazili su vremena da kažu po koju riječ jedan drugome, da se posavjetuju, kritikuju ili našale na račun nekoga od njih. »Bajo« je najčešće bio predmet kritike, jer je često zanovijetao. Nestaluk mu nije davao mira. I komesari su sa njim imali često posla. Ufojeđivali ga, savjetovali, prijetili mu disciplinskom kaznom.

Zavoljeli smo ih još od samog početka. Cio kolektiv naše čete, naš bataljon, svi smo ih voljeli. Bili su suviše mladi i neiskusni, pa smo ih sažaljivali, čuvali i brinuli se o njima koliko god se moglo u uslovima u kojima smo živjeli. U našoj Krnjeuškoj četi sva trojica su rasla i sazrijevala. Aco je bio najmlađi borac u Četi. Nosio je italijansku pušku. I kada bi je objesio o rame, kundak bi mu udarao o kamenje. Borci su ga zbog toga zadirkivali, a on bi se katkad i naljutio, ali sve bi to bilo kratkotrajno.

Kada su se novembra 1942. godine, kao borci i oslobodioci pojavili na bihaćkim ulicama, većeg oduševljenja i radosti za vrijeme cijelog njihovog života nije bilo. Rasli su od ponosa što su partizani, narodni borci u uniformi. Našli su vremena da običu kraj u kome su živjeli, ulice i sokake u kojima su se do juče kao neopaženi dječaci igrali, drugove sa kojima su u đačkim klupama sjedili. Bili su srećni, odvažni i ponosni na put koji su kao

mališani odabrali. Biti partizan u ono vrijeme, biti borac revolucije, to nije bilo lako. Trebalo je imati mnogo odlučnosti, volje i sposobnosti, a posebno biti spreman na velike napore i samoodricanja. Mnogo su im njihovi vršnjaci zavidjeli na svemu tome, a braća Kukolj rasla su od ponosa.

Ko zna koliko su se puta istakli kao borci u bitkama, kao mladi komunisti na raznim političkim zadacima, kao primjerni drugovi u danima kada smo preživljavali teške krize i neuspjehe, kada smo pobjeđivali i radovali se. Marko, najstariji brat Kukolja, ubrzo je postao sekretar skokjevskog aktiva, Momčilo je bio jedan među najhrabrijim borcima, a Aco je postao veoma omiljen u Četi.

I u operacijama kroz bitke na Neretvi i Sutjesci, njihova borbenost, izdržljivost i svježina, ostavljali su na sve nas neizbrisive utiske. Bili su to svijetli likovi koji zaslužuju pažnju i poštovanje. I kada danas razmišljamo o borbenom putu Krnjeuške čete, čijih je sedam komandira palo smrću junaka u toku narodnooslobodilačkog rata, sasvim nehotice pred očima nam se redaju likovi braće Kukolj, omladinaca i komunista, koji su predstavljali dio te Čete, pouzdan oslonac komandiru u borbi.

U dubokom je sjećanju događaj koji se odigrao u rano jutro 17. juna 1943. godine. Naš 3. bataljon, u kome je bila Krnjeuška četa, zaustavio se iznad željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, negdje u blizini Prače. To je bio treći dan nakon probijanja posljednjeg neprijateljskog obruča na Sutjesci. Zastali smo, ne da se odmorimo, ne zato što smo zaista bili premoreni, već zbog toga što nam je oklopni voz presjekao put. Neprijatelj nas je osmotrio. Iz oklopnih vagona kosila su mitraljeska zrna. Nesreća je htjela da je rafal sasjekao dvojicu braće: Marka i Acu Kukolj. Markova i Aleksandrova smrt nanijela je težak udarac našoj Četi, a pogotovu bratu Momčilu. Sletjeli smo se oko njega. Morali smo ga brižljivo čuvati, jer, isuviše smo ga dobro poznavali da bi ga i za momenat izgubili iz vida.

Momčilo je smrt braće primio vrlo teško, ali ipak stočki je sve podnio, upravo onako kako je njemu i mnogim junacima i dolikovalo. »Pustite me, drugovi« — govorio je Momčilo u momentu dok je oklopnjak stajao u usjeku

željezničke pruge. »Pustite me, bogamu, pa ja znam šta radim! Ljubiša, ostadoh ja kao drvo okresano. Zar mi dalje vrijedi živjeti! Ne. Uradiću ono što sam naumio, pa neka bude što biti mora. Umoran sam, a san mi nikako ne ide na oči. Cim zadrijemam preda mnom defiluju Švabe. Osvetiću braću. Preda mnom u akciji neće biti zarobljenih Švaba, pa ti pričaj šta hoćeš« — govorio mi je jednog jutra neposredno poslije tragedije, tek što smo stigli na Romaniju.

Prošlo je dugo vremena od tog tragičnog 17. juna 1943. godine, a Momčilo se nije mogao pomiriti s tim da Marka i Acu neće više nikada susresti na odmoru, zastariku, na prenoćištu, da s njima neće moći izmijeniti utiske iz borbe, sa priredbe, ili iz zasjede. Tugovao je dugo, ali je umio svoju tugu da sakrije od drugova.

'Kada smo ga htjeli rasporediti na neku dužnost izvan streljačkog stroja, Momčilo je oštro reagovao, a mi smo morali popustiti. Na Bugojnu, Zenici, Banjoj Luci i u drugim značajnim britkama Momčilo nas je zadivio svojim podvizima i smjelošću. Imali smo utisak kao da on želi nadoknaditi nedostatak braće Marka i Ace.

Kada smo početkom 1944. godine birali najbolje borce za slanje u pilotske škole u SSSR, Momčilo je bio na čelu liste. To je bila i njegova neizmijerna želja.

— Pa šta mislite, drugovi, kada se jednog dana stuštim odozgo, kroz oblake, kao strijela na oklopnjak! Biće fantastično! Letjeće on u vazduh kao da je od hartije! To je za mene! Vjerujte da ću deset puta više uraditi nego danas.

I zaista, Momčilo vom temperamentu, njegovoj odlučnosti, hrabrosti i bistrini, njegovoj snalažljivosti u složenim situacijama, poziv pilota je ležao. On je imao posebnu sklonost i talenat za tehniku. Nismo pogriješili što je baš on iz naše čete bio među prvima za koga smo jednoglasno rekli: »Da!«

Kao komandir lovačke eskadrile, poslije završenog rata, na jednoj vježbi, na pješčari u Banatu kod Bele Crkve, vodio je vazdušni boj sa »neprijateljem«. Sve nas posmatrače je oduševio, a najviše mene, njegovog starijeg druga u mladosti i nekadašnjeg sekretara partijske organizacije u kojoj je Momčilo proveo dobar dio rata. Po-

znavao sam ga u dušu. Divio sam se njegovom starješinskom i letačkom talentu — svi smo se time ponosili.

Ali, Momčilo je ostao onakav kakvog smo ga svi poznavali: temperamentan, neustrašiv, nestašan i samouvjeren. Takav je bio kao dijete za vrijeme igre, kao -borac u bici, kao pilot u vazduhu. Od aviona »JAK-9p«, savremenog lovca u ono vrijeme, tražio je više nego što je ovaj mogao dati. Poigravao se s njim kao sa običnom igračkom. A tehnika je tehnika. Ona ima svoje čudi. Upravo te njene čudi Momčilo je smjelo otkrivao. Desilo se da je na jednoj vježbi kod Skoplja, koju su mnogi od nas posmatrali, kao strijela sa svojim »JAK-om« otišao duboko, duboko, i udario u zemlju. Ispred posmatrača na ledini ostala je samo jedna crna mrlja krvlju i uljem pokvašena. Ostalo je krilo aviona zabijeno u zemlju kao spomenik junaku, posljednjem od trojice braće Kukulj iz Krnjeuške čete.

USTAŠKI SAT

U borbi sa ustašama, ljetnih dana 1941. godine, Miloš Kecman Gojić, iz sela Bravski Vaganac, zarobi jedan ruksak, dvije puške i tri fišeklije. Borba je još trajala, pa je stavio torbu na leđa, ne gledajući šta se nalazi u njoj.

Poslije borbe sa ustašama, kada su se ustanici povukli, Miloš osjeti da mu nešto kuca u torbi. Zamoli jednog druga da prisluša šta se to čuje u torbi, a drug mu reče: »Nešto se čuje, kao da je mina«.

Upravo dok su razmišljali da li da bace torbu i da bježe, sat počeo da zvoni. Budući da nisu znali šta je to, obojica pobjegoše, svaki na svoju stranu, ostavljajući sav plijen. Kad su stigli u ustanički logor — ispričali su slučaj, a tamo im se od srca nasmijase.

ILIJA RADULOVIĆ

STA MI SMETA DA NE MOGU BITI KOMUNISTA

Dorđe Đokina Babić rođen je u zaseoku Jasenovac 1919. godine. U ranoj mladosti ostao je bez majke, a njegov otac Luka pomalo se bavio sitnom trgovinom. Volio je društvo i čašu. Sve je to uticalo na to da tada mali »Đokina« postane prepušten sam sebi, da raste i odgaja se onako kako to biva na selu u igranju i zabavi sa djecom bez uticaja roditelja.

Po završetku osnovne škole počeo je da radi kod luga Jove Sešarice kao radnik »primač«. Kapitulacija bivše jugoslovenske vojske zatekla ga je u uniformi na odsluženju kadrovskog roka. Pukim slučajem je uspio da se izvuče da ne ode u zarobljeništvo i da dođe kući.

Početkom ustanka 1941. godine priključio se pokretu i učestvuje u borbenim akcijama. Već u prvim borbama istakao se svojom hrabrošću. Prvi se javljao dobrovoljno za izvršenje najtežih borbenih zadataka. Imao je uzrečicu: »Dajte vi to Đokini, za njim niti staro kašlje ni ne jako plaće.«

Majka mu je rano umrla, a oca su mu ustaše strijeljale 28. jula 1941. godine. U napadu na Budimlić Japru, 1941. godine, sa Svetom Ćulibrkom ističe se u proboju obruča i iznošenju ranjenog komandanta Odreda Petra Skondrića.

Novembra 1941. godine, kad sam u dogovoru sa ostalim drugovima odlučio da idem u tada, ustaškim snagama okruženu Sanicu — da dočekam i uhvatim predsjednika saničke opštine Hasana, Đokina je bio prvi koji je htio da dobrovoljno pođe sa mnom. Bilo je opasno ići 1941.

godine, sa pet boraca, na pregovore u Rarniće, ali to Dokinu nije plašilo. I poslije u borbama sa Talijanima nalazi se u prvoj borbenoj liniji, baca bombe i sa Nikom Mandićem hvata žive talijanske oficire. U borbama za Prijedor činio je sa Lakom Šobotom i Milom Latinovićem stub odbrane na lijevom krilu naše čete prema Sanskom Mostu.

U napadu na Sanicu 1942. godine zajedno sa Milom Latinovićem privukao se bunkerima, bacio bombe u njih, potukao ustaše i omogućio prodor cijele čete. U svim daljim borbama naročito u IV i V ofanzivi, uvijek je bio spreman da krene na izvršavanje bilo kakvog zadatka. Nije bilo ni jednog zadatka za koji bi on rekao da se ne može izvršiti. I nikad nije zaboravio na svoju uzrečicu — da za njim staro ne kašlje i ne jako ne plače.

Dogodilo se to 5. juna 1943. godine u odsudnim momentima na Sutjesci: kod Popovog mosta Đokina, kao vođa patrole ide na ozbiljan zadatak radi održavanja veze sa susjednom brigadom. Kroz kišu kuršuma i kroz nje-mačke redove, probija se i hvata vezu sa susjedom. Njegov drug Dane Aničić bio je tada presječen artiljerijskom granatom. Stabla i kamenje rušili su se u kanjon Sutješke. Opet, gotovo na isti način, Đokina se sam vratio nazad i raportirao da je izvršio zadatak. Da sam mu tog momenta kazao ponovo da ide nazad, istim putem, sam, siguran sam da on to ne bi odbio.

Koliko je god bio spreman da izvrši svaki borbeni zadatak, toliko je bio slobodan da kaže drugovima i starješinama ono što misli, što on smatra da čine nepravedno i da griješe. Kako se dobrovoljno javljao za izvršenje borbenog zadatka, tako je uvijek bio dobrovoljac da ispred svih drugova prvi reaguje na stvari koje smatra nepravilnim.

U kontaktima sa narodom na terenu bio je nevjerovatno snalažljiv. Starijim osobama bi se obraćao sa »majko«, ili »ciko«, »mi smo vaši sinovi, mi se borimo za vas«, a mlađima je govorio: »seko«, ili »braco«, tako da se nikad niko na njega nije požalio. Žene bi mu dale i posljednji zaloga hljeba, sve što bi imale za jelo, svagdje gdje bi on to zatražio. Među drugovima u četi, bio je veoma cijenjen i poštovan, kao borac i drug.

Eto, takvog Dokinu su članovi KPJ bili potpuno izgubili iz vida kada se raspravljalo o ljudima, zreim za kandidovanje i prijem u Partiju. Iako u to vrijeme, tako reći, još nije bio u potpunosti legalan rad članova Partije, Đokina je svakog partijca poznavao.

Prvih dana avgusta 1943. godine, poslije probijanja obruča u petoj ofanzivi, dok smo se nalazili u okolini Gornjeg Vakufa, Đokina me pozvao da se izdvojimo od ostalih boraca, rekavši da ima da me nešto pita. Poznavajući ga, iznenadilo me zašto me poziva ustranu, jer sam znao da on nikad nije ništa krio i da je otvoreno iznosio svoja zapažanja, bez obzira na to o kome je riječ. Rekao sam mu: »Govori ovdje, ti nikad ništa ne kriješ!« »Ovog puta želim da razgovaramo u četiri oka« — rekao je Đokina.

Pošao sam sa njim malo dalje od ostalih drugova. Pogledao me u oči, počeo da guta pljuvačku ... »Ja želim da ti meni kažeš šta meni smeta da ne mogu biti komunista? Treba li da budem hrabriji, da budem izdržljiviji, da se još više dobrovoljno javljam na izvršavanje vanrednih zadataka?! Ja vam, komuniste, sve poznajem i čini mi se da niste hrabriji od mene, a ako ti smatraš da ja u nečem griješim, kaži mi da to otklonim. Smatram da je sramota ako poginem kao vanpartijac. Ne znam da li čekate da poginem, pa da me onda primite?«

Dok me Đokina obasipao pitanjima, ja sam se kao njegov starješina osjećao krivcem što do tog vremena o njegovom prijemu u Partiju sa njim nismo razgovarali.

Kad je Đokina završio sa pitanjima, ja sam mu rekao: »O tvojoj hrabrosti sve što bi se reklo to je malo. Ti si najhrabriji od najhrabrijih. Odličan si borac, dobar drug, ali imaš osobine koje moraš otkloniti — da bi postao komunista.« Naveo sam mu nekoliko primjera njegovog odnosa prema drugaricama u četi i bataljonu, a zatim i na terenu ... Nekoliko primjera uzimanja namirnica na terenu, uz saglasnost mještana, ali bez pitanja i znanja komande i još neke sitnice — kako bih mu dokazao da mi nismo prema njemu »pogriješili«.

Pažljivo me saslušao, a zatim počeo: »Ama, slušaj ti, družo komandiru, ja ni sa drugaricama u jedinici, ni sa onima na terenu ništa nisam učinio na silu. Ako je nešto bilo, sve je bilo sporazumno, na dobrovoljnoj bazi! Na-

mirnice nigdje nisam nasilno uzeo, nego mi je narod sve dobrovoljno davao! Možeš li mi navesti bar jedan primjer da se neka drugarica, ili neko sa terena, potužio na mene? Bilo kako bilo, i toga se svega odričem, ni u tom pogledu neću griješiti. Primite me u Partiju da budem komunist.«

Poslije ovog razgovora sa Đokinom razmotren je ne samo njegov nego i prijem mnogih drugova sličnih njemu. Mnogi od njih su kandidovani a kasnije i primljeni u Partiju. Đokina je i dalje sa još većom upornošću čuvao stečen; ugled u četi. Hrabro se borio sa svojim vodom u Banjoj Luci, dobro se ponio u razoružavanju Nijemaca u Zenici, u oslobađanju Beograda — da bi najzad 4. decembra 1944. godine, na dan proboja sremskog fronta kod sela ViiZića bio ranjen od artiljerijske granate i nagazne mine, dok se nalazio na dužnosti komandira čete.

Danas Đokina živi u Novom Sađu, kao teški ratni vojni invalid. Mnoge od vrlina zadržao je i u slobodnoj današnjici. Đokinin primjer potvrđuje koliko su ogromno povjerenje naši borci imali u Partiju, koliko su u najtežim sudbonosnim situacijama mislili na nju i željeli da postanu komunisti. »Sramota me je da poginem kao vanpartijac«, — govorio je u jeku ratnih događaja Đokina. To je bilo i priznanje boraca vodećoj ulozi Partije u borbi, u revoluciji. Tako isto su mislili i željeli mnogi borci koji su sa puškom u ruci krenuli u revoluciju. Đokina ie svoju ljubav i privrženost slobodi, rodnoj grudi i na-pretku izrazio i riječima i djelima.

PERO KECMAN

SJECANJE NA POGINULE BORCE
NARODNE REVOLUCIJE

Iz sela Bravski Vaganac stupili su u NOB 132 druga i drugarice. Poginulo je 55, a preživjelo 77. Godine 1941. stupilo je 66, preživjelo 32, a poginulo 34, što znači da je iz Bravskog Vaganca poginulo više od polovine boraca narodne revolucije. Ovaj kratki prikaz napisan je sa jedinom namjerom da donekle osvjetli likove naših hrabrih boraca koji su dali svoje mlade živote za slobodu.

Nikola Đ. Bursać rođen je 1919. god.ne. Bivšu jugoslovensku vojsku odslužio je u Nišu. U vojsku je otišao da odsluži svoj rok i da nauči kako treba braniti sopstvenu zemlju i narod. Bio je svjestan i dobar vojnik.

Kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla ga je u Nišu kao vojnika. Nikako nije mogao da shvati strahovito rasulo bivše jugoslovenske vojske. Čudio se kako je moguće da se predaje oružje bez ikakve borbe, čudio se kako je moguće da se kolone, na hiljade i hiljade mladih vojnika, predaju neprijatelju bez borbe i odlaze u ropstvo. Gledao je sramne i kukavičke postupke mnogih, grozio ih se, ali nikako to nije mogao da shvati. Sa nekim vojnicima je razgovarao, pitajući ih šta se to sve dešava. Mislio je šta da radi u toj teškoj situaciji. U ropstvo nije htio da ide ni po cijenu života. U onoj gužvi teškog i sramnog rasula bivše jugoslovenske vojske, odlučio je da bježi u uniformi i sa puškom. Sebi je stavio u zadatak da po svaku cijenu mora doći u Bosnu, bez obzira na posljedice koje ga očekuju. Iz Niša je krenuo pješice. Imao je velikih teškoća dok se udaljio iz grada.

Zelja ga je vukla da dođe u svoj rodni kraj. On je osjećao da će narod morati da pruži otpor — da bi se spasio od terora i nasilja. Taj mladi i hralbri čovjek je bio pun želje za borbom, pa je zbog toga i krenuo na dugi i opasni put. Svjestan je bio da tako dug put u to teško vrijeme neće lako preći pješice i da se izlaže velikom riziku i opasnostima po život, ali je želja za borbom i slobodom sve pobijedila. Pješačio je i danju i noću, umoran, gladan, iscrpljen. Mislio je da nije jedini koji bježi od ropstva. Vjerovatno ih ima širom naše zemlje mnogo koji bježe. Bodrio je vojnike da istraju, ali su mnogi ostali negdje na pola puta.

Išao je oprezno, strahujući da ga ne uhvati neprijatelj. Krio se u šumi. Sretao je grupe vojnika koji bježe kući i lutaju po selima, razgovarao je sa njima, strahovao i od njih, jer su gotovo svi bili uplašeni i zbunjeni. Pitali su jedni druge, šta je ovo i šta se to sve dešava, ali odgovora niko nije davao, iako su svi nazirali izdaju.

Putujući od Niša do Jajca, mladi vojnik Nikola Buršać doživio je teške i opasne trenutke koji su ga mogli koštati života. Blizu Jajca sreća ga je neprijateljska patrola i pokušala da ga razoruža, ali je Nikola uspio da jednog neorijatelja ošamuti udarcem kundaka, a drugi je pobjegao. Tako se i ovdje Nikola spasio odlučnošću. Kada je došao do Jajca, pogriješio je kada je odlučio da ide kroz grad. Bila je noć. Cio grad je izgledao kao pust. To je Nikolu zabrinulo. Počeo je da osjeća strah i opasnost koja je lebdila nad gradom. U Jajcu su ga uhvatile ustaše i otjerale ga u logor. Mislio je da se iz logora nikada živ neće izvući, gledajući oko sebe strahote i zločine ustaških ubojica.

U logoru je ostao dvije noći i jedan dan. S mržnjom je gledao muke nevinih ljudi. Njega su ustaše ispitivale i mučile, primjenjujući batine pri ispitivanju, ali mlado srce momka izdržalo je mučenje u logoru. Nikola je stalno mislio kako da pobjegne iz logora, kako da se spasi sigurne smrti. Razmišljao je i o najtežim mogućnostima bježanja. Bio je odlučio, ako drugih mogućnosti ne bude, da bježi kroz kapiju, pa makar odmah poginuo, jer će ionako stradati, pa je bolje da pokuša, rekao je, kasnije, u razgovoru. Druge noći, pred samu zoru, Nikola je uspio da

se dočepa kapije i da pobjegne iz ustaškog logora u Jajcu. Sva je sreća što je iskoristio nebudnost stražara, kako je on to meni i pokojnom Joši Solomonu rekao jednom prilikom, pa ga niko nije primijetio. Dočepao se šume i bježao.

Pobjegao je preko Ključa i kroz šume u Gornje Bravsko. Tu je kod jednog seljaka ručao, a zatim pun radosti krenuo kući. Ovom seljaku kod koga je ručao nije ništa pričao o svom putu.

Kući je stigao negdje poslije podne. Svi su se iznenadili kada su ga vidjeli, jer se u toj veoma teškoj situaciji nisu više ni nadali njegovom dolasku. Kada je svojim roditeljima i drugim okupljenim ljudima ispričao kako je i kuda došao iz Niša, a posebno kada je govorio o hapšenju u Jajcu i o bježanju iz ustaškog logora, svi su prisutni plakali kao djeca. Osjetio je veliku zabrinutost kod naroda u selu i usput kuda je išao i sretao se sa ljudima.

Prije ustanka Nikola se često sastajao sa mnom i sa pokojnim Jošom Solomonom. Mnogo smo razgovarali o svemu i svačemu, u vezi sa tadašnjom situacijom, onoliko koliko smo mi tada bili sposobni da je sagledamo i cijenimo. Zapazio sam da je taj mladi čovjek pun energije, poleta, volje i hrabrosti, spreman da u borbi Doloži u svako doba i svoj mladi život, ako to opšti interesi zahtijevaju. To je ovaj hrabri mladić i potvrdio, kada je junački poginuo.

Sugestivno je svugdje djelovao, a naročito među omladinom, pričajući šta će se sve desiti sa nevinim narodom ako padne u vječito ropstvo i okove. Uvijek je naglašavao da je borba protiv ustaša jedini spas naroda i da bez te borbe nema nikakvog izgleda za opstanak. Bio je tih i veseo mladić, pun razgovora i ohrabrenja. Među drugovima i drugaricama bio je cijenjen. Njegova pojava je osvajala simpatije svih onih koji su ga poznavali.

Nikola je odavao sliku čovjeka koji je željan borbe, koji jedva čeka ustanak — da brani slobodu i čast svog naroda od ustaškoj? terora, zvjerstva, zločina i pokolja. Takve izjave je mnogo puta ponavljao prije ustanka. Ljudi su mu se divili. Omladina našeg sela je imala veliko povjerenje u njega i u sve ono o čemu je on govorio.

Kada su se ljudi 27. jula 1941. godine okupili u šumi i kada im je saopšten početak ustanka, Nikola je bio naj-sretniji čovjek. Trebalo je tada da kaže par riječi, ali od velikog oduševljenja i radosti nije mogao. Uspio je da jedino kaže da mu je to najmiliji dan u njegovom životu. Tako je taj mladi i hrabri čovjek dobrovoljno, prvih dana ustanka, stupio u narodnooslobodilačku borbu i nepokolebljivo se borio sve do posljednjeg momenta svog života.

Nikola Bursać bio je seljačko dijete sa nedovoljnom školskom spremom, ali je bio nevjerovatno bistar. Rođen je u kući poštene porodice, koja je narodnooslobodilačku borbu pomagala od početka ustanka do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Poziv KPJ na ustanak i oružanu borbu, prihvatio je kao svoju najveću obavezu.

Nikola Bursać je bio odvažan i mogli bismo slobodno reći pravi junak. O tome govore primjeri njegove borbenosti u prvim danima ustanka, u borbama sa ustašama i domobranima. U zasjedi na putu Ključ—Petrovac, ispod zaseoka Lipići, on se sa tri druga privukao blizu puta i iz jedne sitne šume napao vrlo jaku ustaško-domobransku kolonu koja je išla ka Petrovcu, otvarajući na neprijatelje vatru iz strojnice i pušaka, bacajući ručne bombe u gomilu Ustaša, a potom su se bez gubitaka, preko otvorenog i brisanog prostora, praćeni i jakim neprijateljskom vatrom, povukli na Krstati vrh.

Poznato je bilo da u koloni koja je nastupala od Bravska putem preko polja ka Petrovcu ima oko 2.000 ustaša i domobrana. Cijelo polje bilo je puno vojske i to su svi vidjeli pa i Nikola Bursać, ali to njega nije pokolebalo ni zadržalo da iz zasjede napadne kolonu ustaško-domobranske vojske.

Osmog avgusta 1941. godine ovaj hrabri borac učestvovao je i u napadu na ustaško-domobransku kolonu u Zdenom Dolu i u ovom napadu ispoljio sve vrline koje su ga krasile kao borca.

Formiranjem prvog proleterskog bataljona »Zdravko Celar«, Nikola Bursać je stupio u njegove redove. Poginuo je u aprilu 1942. godine u Jošavci. Svijetli lik hrabrog borca Nikole Bursaća ostaće nam u trajnom sjećanju.

David S. Kecman rođen je 1918. godine. To je bio onizak, snažan mladić. Bio je vedre i izrazito tihe naravi. Svojom pojavom djelovao je kao mladić koji posjeduje veliku volju i upornost. Smatrao je da ne postoji ništa što se ne može postići radom, ako ima snažnu volju i pravi cilj. Kada je stupio u NOB bio je brzo zapažen. Postao je komandir čete, zatim zamjenik, a potom komandant bataljona.

Iako mu roditelji nisu bili siromašnog stanja, David je kao mladić bio otišao u svijet na rad. Prošao je mnoge krajeve Jugoslavije, a naročito Crnu Goru i Makedoniju. Želio je da se upozna sa životom radničke klase u to vrijeme i da što više vidi i čuje o svijetu. Kao radnik doživio je mnoge patnje, naročito kada je bio na radu u Rugovskoj klisuri, kod Peći. Pješao je od preduzeća do preduzeća, od gazde do gazde, prelazeći tako na stotine kilometara iscrpljen, gladan, pocijepan, bolestan i uvrijeđen kao čovjek, ali posla gotovo nigdje nije bilo. Ponegdje se obraćao radnicima za pomoć, a potom opet nastavio da pješaci, ko zna koliko i kuda. Sretao je grupe radnika koji su pješali, širom zemlje i isto kao i on tražili zaposlenje. Teška su to bila vremena, rekao je David kada se vratio kući. Sve što je taj mladić vidio i doživio na radu po raznim krajevima bivše Jugoslavije za četiri godine, za njega je predstavljalo bogato iskustvo i pravu školu. Tako se prekalio i postao pravi proleter. Teško je trpio nepravdu vlastodržaca prema radničkoj klasi. Tako je jednom prilikom u šumi kod Uroševca bio nasrnuo na jednog poslovođu kod koga je radio, ali su ga u tome spriječili Nikola i Košta Kecman koji su tada sa njim radili. Poslije mjesec dana David je poslovođu sačekao u šumi i obračunao se s njim. Kada su ga pitali zašto je to uradio, on je rekao da nije mogao da trpi »pljačku« koju je poslovođa primjenjivao prema radnicima. Tog istog bivšeg poslovođu, s kojim se David obračunao, zarobili su kasnije partizani Sedme krajiške brigade kao četnika.

Kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla je Davida Kecmana u šumi kod Uroševca. Slučajno je bio u Uroševcu

kada su Nijemci sa 55 »štuka« bombardovali ovaj grad, pretvarajući ga u ruševine. Preživio je ovo divljačko bombardovanje otvorenog grada.

Pred samu kapitulaciju bivše Jugoslavije, David se sa još pet Kecmana prijavio vojnom okrugu u Uroševcu, zahtijevajući da idu u vojsku. Međutim, istjerani su iz kancelarije. Tada im je rečeno da u vojnom okrugu o njihovom ratnom rasporedu ne znaju ništa. Jedan oficir je na Davida galamio. Uskoro je David svojim očima vidio rasulo bivše jugoslovenske vojske.

Put kojim je prešao David od Uroševca do Bravska bio je trnovit, pun opasnosti.

Na željezničkoj stanici u Uroševcu, kada je David trebalo da krene vozom za Bosnu, uhapšen je zajedno sa drugovima. Poslije pet sati, vraćene su im isprave i pušteni su iz zatvora. Tada je David, zajedno sa drugovima, krenuo dalje.

U blizini Kraljeva opet su im oduzeli isprave, ali su im sve u Kraljevu vratili — i David je krenuo dalje.

U Čačku je čekao voz za Užice. Imao je dosta vremena, pa je otišao u kafanu da nešto prezalogaji. Kafana je bila puna njemačkih oficira. Sjeo je za jedan sto do vrata i nakon izvjesnog vremena izašao neopažen napolje.

Kada je došao u Sarajevo, na željezničkoj stanici je bila prava gužva. Ustaše i domobrani su tovarili hranu, municiju, topove i vojsku u voz. David je otišao do jednog domobranskog vojnika, koji je čuvao stražu kod voza i pitao ga kuda ide taj njihov voz, sa namjerom da se poveze dalje. Vojnik je zagalamio i David je pobjegao.

U Jajcu je prenoćio i krenuo dalje. U Mliništu i u Srnetici je bio u opasnosti, kada je u svakom momentu očekivao da će ga ustaše uhvatiti.

David Kecman je bio čovjek kome je borba za opštu stvar i slobodu bila duboko urezana u srce i on je računao da to treba svima da bude osnovni cilj. Još prije ustanka on je davao vrlo smjele i ohrabrujuće izjave koie su uvijek bile zasnovane na velikoj želji za borbom protiv eksploatatora. Na jednom sastanku omladine svog sela David je rekao da se ustaška strahovlada neće dugo održati, brzo će kapitulirati i propasti. Svi koji su bili prisutni shvatili su to kao zajedničku želju, ali je intere-

santno da je David dobro procijenio situaciju i dao realnu prognozu i u to predustaničko vrijeme.

David je jednom prilikom rekao da će prvu pušku koju dobije smatrati svojim najboljim drugom; i stvarno, kada je u napadu u Zdenom Dolu zarobio prvu pušku, deset puta je poljubio novo oružje. Tada je u selu rekao da mu pušku mogu oduzeti samo mrtvom. Tako se i desilo, od puške se David nije odvajao do smrti.

Rado se odazvao pozivu KPJ, te je u narodnooslobodilačku borbu stupio prvih dana ustanka. Svoju odanost KPJ, borbenost i hrabrost pokazao je u prvoj borbi u kojoj je učestvovao 8. avgusta 1941. godine, prilikom napada na ustaško-domobransku kolonu u Zdenom Dolu. Tada je u najžešćoj borbi, skočio iz zaklona, istrčao na put i hvatao i razoružavao ustaše.

Bio je borac Prvog proleterskog bataljona »Zdravko Celar« i u mnogim borbama pokazao se hrabar i nepokolebljiv.

Njegova hrabrost, odanost i nepokolebljivost brzo ga je istakla među prve i najbolje borce i starješine u Bataljonu.

Brzo je nostao komandir čete, zatim zamjenik komandanta, a potom komandant bataljona. Pred samu smrt, Davidu je bilo saopšteno da će biti postavljen za zamjenika komandanta brigade, ali ga je smrt spriječila da Drimi tu veliku i odgovornu dužnost.

Na komandnim dužnostima David se pokazao sposoban i veoma hrabar starješina. Slavno je poginuo u borbi kod Srpca, 1943. godine.

* *

Lazar P. Kecman rođen je 1922. godine. Odgajala ga je i vaspitavala majka Ljubica. Otac mu je otišao trbuhom za kruhom na rad u Francusku, još davnih dana, tamo je i umro, tako da ga sin Lazar gotovo nije ni zapamtio. Sigurno je to imalo uticaj na Lazara, jer je jednom prilikom rekao da mu je žao što njegov otac nije kod kuće i da mu to mnogo smeta, iako je njegova majka ulagala trud da odsutnost domaćina nadoknadi koliko mo-

že. Njegova majka se može i sada ponositi što je rodila takvog sina, borca i junaka koji nije žalio ni svoj mladi život u borbi za slobodu.

Bio je lijep kao djevojka, pun volje, poleta, energičnosti i učtivosti. Svi su ga cijenili kao mlada čovjeka koji nikoga i nikada nije uvrijedio.

Nije imao višu stručnu spremu, jer za to u selu nije ni postojala mogućnost, kako za njega tako i za ostale, ali je bio prirodno bistar. Znao je da pravilno cijeni nastalu situaciju i da se prema tome uključi u aktivnost omladine. Tako je još prije ustanka na sastancima omladine svog sela zapažen kao mladić koji je za svoje godine dosta obećavao. Na srcu mu je ležala borba protiv neprijatelja, što je došlo do izražaja u prvoj borbi u kojoj je učestvovao u Zdenom Dolu, 8. avgusta 1941. godine. U najžešćoj borbi bio je smrtno ranjen, prebijene su mu obje noge. Prenesen je u drvarsku bolnicu na liječenje, ali je poslije dva dana podlegao ranama.

Njegova majka Ljubica, kada je čula da joj je sin Lazar ranjen, doživi ela je težak udarac, a kada je doznala da je Lazar nodlegao ranama, nastupila je velika žalost u njenoj kući. Svi koji su poznavali divnog mladića i hrabrog borca Lazara Kecmana, bili su potreseni viješću o njegovoj smrti. I danas, poslije trideset godina, kada neko spomene Lazara, njegovoj maici grunu suze na oči.

*
**

Jošo Solomun rođen je 1913. godine. Završio je osnovnu školu u svom kraju, a po odsluženju bivše jugoslovenske vojske, vratio se ponovo kući. Brzo je shvatio da tu nema gdje da živi, jer su mu roditelji bili veoma siromašni. Riješio je da ide negdje na rad. Tada je otišao u Beograd, izvadio isprave i otputovao u Persiju, 1933. godine. U Persiji je ostao na radu oko dvije godine. Iz Persije je otišao za Tursku, a potom za Rusiju. U ovim zemljama ostao je na radu više od sedam godina. Često se dešavalo da je ostajao bez posla i bez ikakvih sredstava potrebnih za život. Tada je bio primoran da luta, tražeći posao. Tako je kao radnik bez posla, i sumnjiv, uhapšen u Turskoj, pa je nakon pet dana pušten iz zatvora

i otišao je bio u Rusiju. Iz Rusije je došao kući u drugoj polovini 1940. godine.

Kada je došao kući, osjetio je veliko siromaštvo svojih najbližih još gore nego što ih je bio ostavio kada je otišao u svijet. Jedno veće došla je grupa ljudi da ga vide i da porazgovaraju s njim. Sjedili su u mraku i tada je Jošo pitao majku da li ima neko svjetlo. Majka mu je rekla da ima lućerdu, a da nema ni malo petroulja, dodajući da oдавно nije išla u čaršiju, a da je i išla ne bi donijela petroulje, jer nije imala novca. Takav život u selu ostavio je na njega mučan utisak i on tu nije mogao dugo ostati.

Kada je došao kući iz Rusije, odmah je počeo da razgovara sa omladinom i sa drugim ljudima u selu o sovjetskoj vlasti. Često je seoska prela i sve te skupove pretvarao u razgovore i na taj način održavao sastanke sa omladinom, kojima su gotovo uvijek prisustvovali i mnogi drugi ljudi iz sela. Na ovim sastancima su gotovo redovno bili prisutni Slobodan Bursać, Milan Kecman, Nikola Kecman, Lazar Kecman, Trivun Kecman, Mirko Kecman, Dušan Kecman i drugi. Od starijih ljudi bili su Nikola Kecman, Pilip Bursać, Mile, Gojko, Dušan Kecman i još neki drugi ljudi. Sastanci su održavani u kući Mile Kecmana, gdje je Jošo imao iednu sobu i u njoj razne knjige. Te knjige je čitao na sastancima i pričao prisutnima o životu radničke klase u svijetu, upoređujući to sa stanjem u Rusiji, o oktobarskoj revoluciji, o kolhozima i drugo.

Taj čovjek je smjelo tvrdio da on očekuje ustanak i oružanu borbu protiv neprijatelja i da će kod nas radnici i seljaci morati da sruše domaću buržoaziju. Takve sastanke održavao je i u zaseoku Solomuni.

Neki ljudi ga nisu shvatili, ali omladina ga je veoma cijenila i bez izuzetka dolazila na sastanke koje je on zakazivao.

Ipak Jošo napušta selo i pred dane rata odlazi na rad na Unsku prugu i tu ostaje do kapitulacije bivše Jugoslavije, a potom se opet vraća u svoje selo i nastavlja rad. Tada je počeo da radi oreanizovanje. Uporno je tvrdio da će ljudima trebati oružje i da ga treba sakriti i čuvati, jer će, kako je on tada tvrdio, nastupiti veoma teška i ozbiljna vremena. Svi oni koji mu nisu mnogo vje-

rovali, uskoro su se uvjerali u sve ono što je Jošo govorio.

Jošo Solomun, Nikola Bursać, Petar Bursać, Pero Kecman, Simo Solomun, Košta Kecman i drugi, povremeno su se sastajali i razgovarali o teškoćama i opasnostima koje su očekivali. Inicijator tih sastanaka bio je Jošo. Na jednom od sastanaka i razgovora, Jošo je posebno govorio o omladini i njenoj ulozi, ističući veliku važnost koju omladina treba da odigra u eventualnoj oružanoj borbi protiv neprijatelja.

U periodu od kapitulacije bivše Jugoslavije, pa sve do 12. aprila 1941. godine, kada je proglašena takozvana NDH i kada su ustaše započele teror, zvjerstva i zločine prema nevinom narodu, Jošo je svojim svakodnevnim susretima i kontaktima sa ljudima mnogo doprinio u objašnjavanju nastale situacije, jer je tada narod bio u velikoj neizvjesnosti šta će se sve desiti i kako će se dalje situacija odvijati. Jošo tada bodri ljude da se podignu na ustanak i oružanu borbu protiv ustaša i drugih. Kada je KPJ preko svojih članova u selu počela vršiti neodređene pripreme za ustanak i oružanu borbu, Jošo je bio jedan od onih ljudi koji su uložili veliki trud oko izvršenja direktiva Komunističke partije.

U narodnooslobodilačku borbu Jošo stupa prvih dana ustanka i mnogo doprinosi cijeloj organizaciji. Prvih dana ustanka rukovodio je ustanicima svog zaseoka. Tada je sa grupom gerilaca prekopao put i pokidao sve telefonske linije na putu Petrovac—Ključ, kroz Zdeni Do, i dalje kroz polje. Poslije ove akcije postavio je zasjedu u Zdenom Dolu, gdje je bilo oko 20 gerilaca. Zasjedom je komandovao sve do dolaska Milana Zorića.

Kada je formiran Prvi proleterski bataljon »Zdravko Celar«, Jošo Solomun je stupio u njegove redove. Aprila 1942. godine poginuo je u Jošavci. U svim borbama gdje je učestvovao, a naročito u Zdenom Dolu, pokazao se neustrašiv borac.

Cio Jošin život bio je naporan, ali i interesantan i pun doživljaja. Prošao je Jošo sve teškoće i opasnosti i doživio da njegovi zemljaci ustaju u oružanu borbu za bolji život dostojan čovjeka. On nije doživio da vidi kraj

te borbe u čiji je trijumf vjerovao i bio ubijeden da mora biti pobjedonosna.

*
* *

Vlado Kecman rođen je 1921. godine u zaseoku Podsrnetica. Godine 1941. Vlado je bio mladić dvadesetih godina. U NOB je stupio prvih dana ustanka. Taj dan je za njega predstavljao veliki događaj. Poziv KPJ na Ustanak i oružanu borbu prihvatio je kao svoju najveću obavezu, iako tada nije bio član Partije. Govoriti o tom čovjeku nije ni lako, bez obzira što smo iz jednog sela i što ga poznajem prije ustanka i u ustanku.

Prikazati ovdje ukratko njegov lik je nemoguće, bez obzira na sva moja sjećanja o tom odvažnom čovjeku koji je ispoljio sve vrline veoma hrabrog i neustrašivog borca i starješine. U svim borbama u kojima je učestvovao širom naše zemlje, pokazao je veliku borbenost, umješnost i upornost. Njegovi borci su ga voljeli i cijenili kao komandanta bataljona. Otuda i činjenica da je njegov bataljon imao velike zasluge i uspjehe gotovo svugdje gdje je učestvovao u borbama. Smatrali su da je Vlado jedan od najboljih komandanata bataljona u 20. brigadi.

Kao komandant bataljona Dvadesete srpske brigade, 45. divizije, poginuo je 1945. godine u borbi koja je vođena na Gračanici.

Petar J. Došen rođen je 1912. godine u siromašnoj zemljoradničkoj porodici. Već kao mlad dječak, u svojoj četrnaestoj godini odlazi na rad u »Šipad« i na neka druga radilišta širom Jugoslavije, gdje ostaje punih 6 godina. Za to vrijeme doživio je kao radnik nešto što je za njega predstavljalo veliku školu u životu. Petar je jednom prilikom rekao da voli poginuti nego živjeti onako kako je živio obespravljeno kao radnik za vrijeme bivše Jugoslavije.

Petar je želio da uči, ali život kakav je bio na selu nije mu to omogućio. Imao je veliku volju za učenje. Stalno je čitao knjige. Knjige je čitao i kada bi čuvao

ovce. Izjutra, kada bi polazio da čuva ovce, on je u svoju torbu prvo trpao knjige, pa tek onda parče hljeba za užinu.

Petar je imao još četiri brata, od kojih su trojica bila učesnici u narodnooslobodilačkoj borbi. Svi su oni, kao i cijela porodica, ostali vjerni revoluciji i Narodnooslobodilačkom pokretu od početka pa do konačnog oslobođenja naše zemlje.

U narodnooslobodilačku borbu stupio je prvih dana ustanka, smatrajući da je to najodgovorniji i najslavniji momenat u njegovom životu.

U borbi koja je vođena između ustaša i gerilaca, avgusta 1941. godine u Zdenom Dolu kod Bosanskog Petrovca, pokazao se vrlo hrabar borac. U ovom napadu on je bio među onima koji su u najžešćoj borbi razoružavali neprijatelje i tjerali ih u selo.

Brzo je postao komandir voda. U njegovoj četi vladalo je mišljenje da on sa svojim vodom može izvršiti svaki zadatak, pa je tako i dobivao najteže borbene zadatke. Poslije uspješnih borbi postavljen je za komandira čete. Kao komandir čete isticao se u svim akcijama koje je vodila njegova četa, a posebno u borbama na Foči. Poslije ove borbe bio je pohvaljen kao komandir.

Oktobra 1944. godine, kao komandir čete 10. krajiške brigade, junački je poginuo u Srbiji, na Ibru.

*
**

Milja Trninić rođena je 1926. godine. Kao djevojčica od nepunih 17 godina stupila je u NOB, 1943. godine.

Svoj mladi život provela je u teškim danima rata. Kada njena jedinica nije bila na položaju, Milja je uvijek prva započinjala pjesmu i kozaračko kolo, želeći da u mladi život unese pjesmu i veselje, koje je mladost sama tražila.

Milja je kao bolničarka bila vrlo hrabra. Izvlačeći sa bojišta ranjene drugove često se izlagala velikim opasnostima po život. Posebno se istakla u borbama koje su vođene u Sandžaku, kod Sjenice.

Poginula je maja 1944. godine u Sandžaku — na Sjenici.

*
**

Đudo R. Srđić rođen je 1922. godine. Za njegovu porodicu može se reći da je bila najbogatija kuća u to vrijeme u selu. Cijela porodica je od prvih dana ustanka bila za NOP i svestrano ga pomagala. Kao i mnoga domaćinstva iz ovog sela, kuća Radojice Srđića je mnogo dala za potrebe partizana. Nisu ništa žalili, pa je njihovo imućno stanje bilo od velike koristi za snabdijevanje boraca i ranjenika u njihovoj okolini.

Bez obzira što su svi članovi Srđićeve porodice u osnovi bili uz NOP i što su u tome gledali jedini spas, kao i sve ostale porodice ovog sela, ipak je Đudo bio mladić koji se u nečemu razlikovao i više se isticao od ostale svoje braće i drugih članova svoje porodice.

Poziv KPJ na ustanak i oružanu borbu shvatio je Đudo kao svoju najveću obavezu i zadatak u to vrijeme. Njega nije trebalo uljebivati u potrebu oružane borbe, jer je on smatrao da je borba sa ustašama jedini izlaz iz teške situacije. Govorio je uvjeren da zločine i pokolje ustaša narod može spriječiti jedino oružanom borbom i otporom.

U selu Bravski Vaganac, pred sam ustanak bilo je malo pušaka, sa malim brojem metaka. Jednu od ovih pušaka imao je Dušan Srđić, brat Đuđin. Odmah, prvog dana ustanka, Đudo je tu pušku uzeo i priključio se ustanicima Bravskog Vaganca.

Kada je formirana Prva krajiška brigada, Đudo je stupio u njene redove i za kratko vrijeme postao politički delegat. U svim akcijama koje je izvodila ova Brigada, pokazao se vrlo hrabar borac. Kao politički delegat, svrstao se u redove najhrabrijih mladih starješina svoje jedinice i kao takav mnogo puta je istican za primjer. O njegovoj hrabrosti u narodnooslobodilačkoj borbi često je govorio mladim drugovima Drago Đukić, general-major Jugoslovenske narodne armije. Đudo Srđić je poginuo marta 1943. godine u borbi na Kotor-Varoši, u svojoj dvadeset prvoj godini. Svoj mladi život uzidao je u temelje socijalističke domovine koja se tada stvarala.

**

Đurađ P. Banjac rođen je 1921. godine u zaseoku Podsrnetica. Prvih dana ustanka dobrovoljno je stupio u NOB. Bio je svjestan da je borba protiv neprijatelja naših naroda jedini spas.

To je bio borac koji se u mnogim borbama u kojima je učestvovao pokazao neustrašiv i vrlo hrabar. Svi drugovi koji su sa njim učestvovali u borbama kažu da je Đurađ Banjac svojim podvizima odavao sliku pravog junaka. Bio je borac Prvog proleterskog bataljona »Zdravko Čelar«.

Poginuo je jula 1943. godine.

**

Košta M. Kecman rođen je 1915. godine. U narodno-oslobodilačku borbu stupio je prvih dana ustanka.

Po odsluženju bivše jugoslovenske vojske vratio se kući. U vojsci je teško podnosio maltretiranje i šamaranje vojnika, o čemu mi je davno iz stare jugoslovenske vojske napisao jedno pismo u kojemu je opisao taj njegov težak život.

Pošto su mu roditelji bili siromašni, a djece je bilo mnogo, Košta je došao do zaključka da u svom kraju ne može živjeti i da od porodičnog siromaštva nema šta da očekuje.

Pošto sam ja tada bio u Peći, Košta mi se obrati jednim pismom i pitao me šta da radi, jer kod kuće ne može nikako da ostane. Tražio je da dođe kod mene. Cijeneći i poznavajući tešku situaciju radničke klase u bivšoj Jugoslaviji, znao sam, ako mu dozvolim da dođe kod mene, živjeće teško kao što je živio i kod kuće. Otuda i moj zaključak, o čemu sam Kostu napisao, da ne ide nikud od kuće, jer je svugdje za radnike loše. Čak sam mu rekao da mora shvatiti da to tako ne može ostati dugo. Tek kada sam od njega dobio drugo pismo, u kojem me pita šta to znači što sam mu rekao da tako ne može ostati dugo, vidio sam da nisam bio mnogo mudar što sam mu ono napisao, pa sam odmah odgovorio i rekao mu da ono pismo odmah iscijepa i o tome da nikom ne govori ništa.

Pritisnut nemaštinama i problemima, Košta mi je pisao i dalje, a jedan dan je krenuo na put i došao u Peć. Za kratko vrijeme taj mladi čovjek, iako pun volje za život, uvjerio se da sam ja, na žalost, bio u pravu za sve što sam mu pisao, jer svi naponi i trud radnika bili su badava. Život je ostao isti.

Kao radnik prošao je za sedam godina mnogo krajeva bivše Jugoslavije, a naročito Crnu Goru, Makedoniju i Srbiju. Sve ono što je taj mladić vidio i doživio kao radnik za tih sedam godina u bivšoj Jugoslaviji, bilo je veliko iskustvo i prava škola za njegov dalji život. Nije jednom rekao da je njegov život ravan životu roba. Pokušavao je da se nekako izvuče i spasi bijede i eksploatacije koja je pratila radnika, ali je sve bilo uzalud.

Među radnicima Košta je mnogo puta ispoljavao svoje veliko nezadovoljstvo uslovima i životom radnika. Radnici su ga mnogo cijenili i voljeli.

Kapitulacija bivše Jugoslavije zatekla ga je kao radnika u šumi, kod Uroševca. Bio je u Uroševcu kada su Nijemci bombardovali ovaj grad, pretvarajući ga u ruševine i zgarište. Kada se Košta vratio u šumu, bio je sav iscijepan i garav, kao da je ložac ili odžačar.

Sve ono što sam rekao u početku ovog napisa za Davida Kecmana i ostale drugove, koji su zajedno prešli put od Uroševca do svog sela, odnosi se i na Kostu.

Bio je veoma hrabar, najčešće nije mislio na moguće posljedice. Takav je bio prije rata, takav je bio i u ratu. U četvrto^{1]} neprijateljskoj ofanzivi, na Šatoru, bio je teško ranjen, pa je februara 1943. podlegao ranama.

Ono što je selo Suvaja doprinijelo i pretrpjelo u toku narodnooslobodilačkog rata ne treba smatrati kao nešto izuzetno. I druga su sela petrovačkog kraja, srazmjerno svojoj veličini i broju stanovnika, doprinijela toj borbi isto toliko, a neka i više.

Na godinu-dvije prije početka NOR-a i u selo Suvaju prodrle su napredne ideje radničkog pokreta i KPJ. Te ideje u petrovački kraj donijeli su napredniji radnici, intelektualci i studenti ovog kraja, kao što su Mile Balaban, Ilija Došen, Bogdan Kapelan, Zdravko Celar, Radivoj Rodić i drugi. One su objeručke prihvatane od strane mnogih, a naročito mladih ljudi. Desetak takvih ljudi — mladih i starijih — bili su nosioci tih ideja i u ovom selu. Oni su svojim djelovanjem, autoritetom i ugledom uveliko doprinijeli da se ovo selo, skupa sa ostalim selima petrovačkog kraja, pokaže napredno i revolucionarno odmah na početku NOR-a i da takvo ostane kroz čitav tok NOB-e i narodne revolucije.

Zbog toga što je cjelokupno odraslo stanovništvo ovog sela pripadalo bivšoj Zemljoradničkoj stranci i Udruženoj opoziciji i u svojoj političkoj orijentaciji slijedilo napredne ideje radničkog pokreta i KPJ, selo nije moglo dobiti osnovnu školu, niti živu pitku vodu, u kojoj je oskudijevalo, tako da je bez ova dva osnovna objekta dočekalo i II svjetski rat, odnosno početak narodne revolucije.

U momentu kapitulacije bivše Jugoslavije u selu su bila 163 domaćinstva pravoslavne i dva domaćinstva rimokatoličke vjere, ili 165 domaćinstava ukupno. Atar sela

zauzima oko 7 do 8 kvadratnih kilometara površine. Na toj površini smještena su sva domaćinstva sa svojim okućnicama, oranicama, livadama, pašnjacima i gajevima. Selo nije ušoreno, ali su pojedini njegovi zaseoci uređeni, kuće poredane u određenom nizu i dobro međusobno povezane seoskim kolskim putevima.

U selu su do kraja rata živjeli pretežno siromašni seljaci, čiji usitnjeni poljoprivredni posjedi nisu mogli ishranjivati ni svoje članove. Zbog toga je veći broj, naročito mlađih li udi, bio prisiljen da stalno, ili privremeno, radi negdje na strani i time bar donekle obezbijedi dopunske prihode za ishranu svoje uže porodice.

U pomenutih 165 domaćinstava ovog sela živjela su 1.224 stanovnika, od kojih su 54 na početku NOR-a bila u inostranstvu: 3 na radu u Americi, 7 na radu u Srbiji, 22 na radu u Francuskoj i 22 u zarobljeništvu u Njemačkoj.

Iz ovoga se vidi da je uoči NOR-a u selu bilo svega 1.170 stanovnika raznog doba starosti. U vremenu od 17. aprila 1941. do 9. maja 1945. godine u selu se rodilo 95-oro djece, tako da se ukupan broj stanovnika u selu povećao od 1.170 na 1.265.

Od ovih 1.265 stanovnika je bilo: 582 — do 15 godina starosti, 455 — od 16 do 40 godina starosti i 228 — preko 40 godina starosti.

Iz ovih pokazatelja se vidi da je praktično za borbu u NOR-u i revoluciji bilo relativno sposobno samo 455 lica između 16 i 40 godina starosti, od čega 227 muškaraca i 228 žena.

Međutim, ako se uzme u obzir činjenica da su udate žene na selu između 25 i 40 godina starosti opterećene sa više male djece i usljed toga apsolutno onemogućene za bilo kakav duži organizovani rad van sela, a često i van kuće, onda se sa sigurnošću može tvrditi da se mnoge žene iz tih razloga nisu mogle aktivnije uključiti u NOB.

U toku narodnooslobodilačkog rata i ovo selo, kao i ostala sela petrovačkog kraja, pretrpjelo je relativno velike ljudske žrtve.

Tako, na primjer, od 455 relativno sposobnih muškaraca i žena u redove NOV i POJ i na aktivan i organizo-

van rad u pozadini stupilo je: 56 boraca odmah na početku ustanka, ili u toku 1941. godine; 19 boraca u prvoj polovini 1942. godine; 42 borca u drugoj polovini 1942. godine; 38 boraca u prvoj polovini 1943. godine; 61 borac u drugoj polovini 1943. godine, i 14 boraca u toku 1944. i prvih mjeseci 1945. godine, to jest ukupno 230 boraca.

Od ovih 230 aktivnih boraca u toku NOR-a poginulo je 75 boraca: 24 u III krajiškoj brigadi, 37 — u I, IV, VII, Vili, X i XVI krajiškoj brigadi i 14 — u raznim partizanskim odredima, ili na aktivnim pozadinskim dužnostima.

Iz ovih podataka se vidi da se više od 50 posto za borbu relativno sposobnog stanovništva aktivno i organizovano borilo u redovima NOV i POJ i u pozadini i da je gotovo svaki treći aktivni borac u toku NOR položio svoj život za slobodu svoje zemlje i svog naroda.

Pored 75 poginulih boraca u NOV i POJ, iz ovog sela svoje živote izgubilo je još daljnjih 136 lica. Od ovih 136 lica 79 je umrlo u toku NOR pretežno od posljedica rata (tifus i druge infektivne bolesti), 44 lica su ubijena kao žrtve fašističkog terora, 7 lica je strijeljano po odluci rukovodstva NOP zbog saradnje sa neprijateljem i 6 lica poginulo je boreći se na strani neprijatelja.

Iz prednjih podataka se vidi da su ukupni gubici u ljudstvu iz ovog sela u toku NOR-a iznosili nešto više od 16 posto od ukupnog broja stanovništva, odnosno da je svaki šesti stanovnik izgubio život u toku rata.

Prema prikupljenim podacima utvrđeno je da je NOB-u preživjelo 155 aktivnih boraca iz ovog sela, od kojih su gotovo polovina ratni vojni invalidi, a 24 su nosioci »Partizanske spomenice 1941«.

U toku NOR-a ovo selo pretrpjelo je i velike materijalne štete i izgubilo veliki dio svojih materijalnih dobara. Naime, neprijateljske snage uglavnom su u dva navrata nanijele strahovitu materijalnu štetu ovom selu i to u avgustu 1941. i od februara do maja 1943. godine, tj. za vrijeme IV i V neprijateljske ofanzive na Bosansku krajinu.

Tokom avgUsta i početkom septembra 1941. godine ustaško-domobranske snage iz Bosanskog Petrovca uspjele su u dva navrata da prodru do ovog sela i da tom

prilikom zapale desetak kuća i drugih gospodarskih zgrada, veće količine bijelih žitarica i sijena u stogovima, te da opljačkaju veći broj sitne i krupne stoke i ostalih pokretnih stvari iz domaćinstava.

U toku IV i V neprijateljske ofanziive narod ovog sela bio je prisiljen da napusti sva svoja materijalna dobra i da izbjegne u Grmeč, ili se skloni kod prijatelja i poznanika u planinska sela i zaseoke ispod samog Grmeča. Njemačke okupatorske jedinice su od februara do maja 1943. godine uništile gotovo sva materijalna dobra u ovom selu. One su za svega 2 do 3 mjeseca demolirale veći broj kuća i drugih gospodarskih zgrada i iz njih zapalile sve što je moglo gorjeti na vatri. Svojim motorizovanim jedinicama, konjskim zapregama i jahaćim konjima upropastili su mnoge voćnjake i potrošili, ili uništili, svu stočnu hranu i kukuruz u čardacima. Poklali su i pojeli na stotine grla sitne i krupne stoke i svu perad. Otkrili su i pojeli, odnosno upropastili, sve zakopane životne namirnice: bijele žitarice i brašno, suvo meso, slaninu i mast, krompir i pasulj, rakiju, odjevne predmete, posteljinu i drugo. Jednom riječju, njemačke jedinice u ovom selu napravile su pravu pustoš i uz sve to zagadile čitav njegov atar raznim strvinama, otpacima i drugim zaraznim žarištima. Iz tih žarišta kasnije su se, kad je granulo proljeće, razvile razne zarazne bolesti (pjegavi i trbušni tifus, dizentertija i druge infektivne bolesti) od kojih je tokom maja i juna te godine umrlo nekoliko desetina stanovnika ovog sela raznog doba i uzrasta.

No, i pored toga što je ovo selo tako teško materijalno stradalo ono je kroz čitav tok narodnooslobodilačke borbe od usta otkidalo i svojim dobrovoljnim priložima uvijek nesebično pomagalo NOV i POJ.

Prema jednoj zibirnoj evidenciji, koju je sastavio MNOO ovog sela polovinom 1944. godine, i koju je sačuvao Neđo (Todora) Grbić, bivši službenik Odbora, vidi se da su domaćinstva toga sela u vremenu od početka ustanka pa do kraja marta 1944. godine, dala za potrebe NOV i POJ putem dobrovoljnih priloga i mjesnog razreza oko 2.300 komada sitne i krupne stoke; oko 56.000 kilograma bijelih žitarica i brašna; oko 8.000 kilograma kukuruza; oko 32.000 kilograma krompira i graha; oko

115.000 kilograma sijena i slame; oko 22.000 komada pečenih hljebova — veličine 2—4 kg; oko 1.500 pari čarapa, priglavaka i rukavica i mnogo drugih potrepština za borce.

Pored toga, domaćinstva ovog sela dala su i veće količine dasaka, letava, greda, rogova, kreča, pijeska i drugog građevinskog materijala za izgradnju bolnica, magacina, skloništa i bolničkog namještaja, kao i veće količine krupnijeg i sitnijeg posuđa za vojničke i bolničke kuhinje.

Radom u pozadini i relativno sposobno i nesposobno stanovništvo ovog sela aktivno je pomagalo NOB-u kroz čitavo vrijeme. U tom pogledu ono je, skupa sa aktivnim borcima na frontu, junački podnosilo mnoga lična odricanja i sve tegobe i užasne posljedice lata, a naročito u njegovim prvim mjesecima, zatim u IV, V i VII neprijateljskoj ofanzivi na te krajeve.

Pod parolom »Sve za front i pobjedu« narod ovog sela ni u čemu nije zaostajao iza svojih boraca na frontu. Ne žaleći materijalnih dobara i ne štedeći svoje fizičke snage on je uveliko doprinosio opštim naporima i uspjesima koji su tokom rata postizani na svim frontovima i u svim ratnim situacijama.

Omladinska radna četa ovog sela kroz čitav tok NOR-a bila je tako reći u mobilnom stanju. Ona je i ljeti i zimi radila na opštim radnim zadacima, često i pod najtežim ratnim ili vremenskim uslovima. Njeni članovi podnijeli su najveći fizički teret u selu za opštu stvar i slobodu. Četa je gotovo neprekidno radila:

- na obradi napuštenog i drugog zemljišta u selu i van njega;

- na ispomoći u obradi zemlje boraca i seoske sirotinje;

- na podizanju prispjelih žitarica, kukuruza, voća i povrća;

- na evakuaciji ranjenika, ratnog plijena, žitarica i druge hrane iz ugroženih područja;

- na snabdijevanju jedinica na bližim i daljim položajima;

- na snabdijevanju pozadinskih ustanova, bolnica, boračkih porodica i seoske sirotinje ogrevnim drvetom;

- na čišćenju seoskih i drugih saobraćajnica, cesta i aerodroma od snježnih padavina i smetova;
- na prenosu hrane iz Podgrmeča i drugih krajeva na petrovačko i drvarsko područje;
- na prikupljanju svih vrsta dobrovoljnih priloga za borcu;
- na pripremanju tople zimske obuće i odjeće za jedinice na položajima;
- na dočekivanju i ispraćaju partizanskih jedinica u prolazu;
- na prenošenju, smještaju i njezi ranjenika i bolesnika;
- na obavljanju mnogih drugih poslova na frontu i u pozadini koje joj je davao u zadatak MNOO, ili drugi pozadinski organi.

Seoski majstori, uz pomoć ostalih sposobnih ljudi i omladine, koji nisu bili angažovani u oružanoj borbi, radili su na izgradnji bolnica, magacina, skloništa i na obnovi popaljenih kuća i drugih zgrada i to mahom van područja svoga sela: u Grmeču, Klekovači, Kozildma, Drvaru i okolini, na području drugih sela koja su više stradala i drugim sličnim poslovima. Gdje su god bili određeni na posao, išli su sa oduševljenjem i poletom, kao da idu raditi sebi ili nekom od svojih najbližih.

Imaoci konjskih i volovskih zaprega i tovanih konja obavljali su u odgovarajućim sezonama svaki zadatak, ne samo u selu ili na petrovačkom području, već i na udaljenijim područjima, kao što je evakuacija ratnog plijena, ranjenika i vojnog materijala sa udaljenijih bojišta, prevozu žitarica i druge hrane iz Saničke doline, Podgrmeča i drugih mjesta u pripremljene magacine na području Petrovca i Drvara, na oranju napuštenog zemljišta i prevozu poljoprivrednih proizvoda sa tog zemljišta i na mnogobrojnim drugim poslovima.

Iz prednjih podataka se vidi da je sve što je sposobno u selu bilo u punoj mjeri uvijek angažovano, da je veoma aktivno radilo i staro i mlado, svako prema svojim fizičkim i porodičnim mogućnostima. Pri tome treba istaći da je bilo perioda kada je u pozadini vrilo kao u mravinjaku. Ovo naročito važi za jesen i zimu 1941, či-

tavu 1942. godinu, zimu i jesen 1943. godine, čitavu 1944. i proljeće 1945. godine.

U svemu tome omladina je uvijek i svagdje prednjačila i služila za primjer drugima. Njen doprinos u tom pogledu bio je veoma veliki i neprocjenjiv. Svojim radom i aktivnošću ona je na taj način opravdala povjerenje svoga naroda i u svim prilikama uvijek visoko nosila barjak pobjede na frontu i u pozadini.

ZALOGAJ

Nekoliko dajia poslije ustanka jula 1941. godine našao se Vlado Dajičić na Oštrelju sa grupom ustanika koji su držali položaj prema Petrovcu. Nad Oštreljom se pojavi jedan neprijateljski avion i baci bombu. Bomba je pala blizu Vlade pa mu je od straha ispala puška iz ruke u granje te je u paničnom bjekstvu, sav u znoju, stigao kući umoran i gladan.

Kada je došao kući majka mu stavi tanjir sa jelom pred njega, a u međuvremenu mu u kuću uđe stric Jovo domaćin kuće i komšija Nikola. I jedan i drugi su bili tokom I svjetskog rata austrijski vojnici, a Jovo je bio i »cuks-firer«.

Kada su ga vidjeli uplašena i sveg znojavog Jovo reče Nikol:*

»Evo, vidi, komšija ovakvi su se derani digli na ustanak protiv triju država, ali sad kad stignu njemačke jedinice da guše ustanak mi ćemo im reći evo to su ustanici pa ih ubijte«.

Vladi stade zalogaj u ustima, ni hoće u grlo niti nazad. Ne imade vremena da ruča od straha već skoči i vrati se odmah na položaj, nađe svoju pušku u granju i ostade na položaju sa drugovima.

MILENKO STUFAR

PETROVČANI U OKRŠAJU NA FRUŠKOJ GORI

Još smo bili pod snažnim utiscima pobjede i oslobođenja Beograda. U oslobođenom Beogradu intenzivno smo vršili vojno-političke pripreme za izvršenje narednih zadataka. Trebalo se solidno pripremiti za ratovanje na ravničarskom sremškom zemljištu i sa taktike partizanskog ratovanja preći na borbeno dejstva frontalnog rata. Izvršili smo prenaoružanje naših jedinica. Novo oružje i ostalu ratnu opremu primili smo od Sovjetskog Saveza. U jedinice smo primili veliki broj novih boraca. Čete su brojno porasle na 130 do 140 boraca. Brojno jaki, savremeno naoružani, sa solidno izvršenim vojno-političkim pripremama, sa visokom sviješću i sposobnostima starješinskog kadra, sa primjernom disciplinom i vojničkim držanjem, sa bogatim ratnim iskustvom, bataljoni 3. krajiške proleterske brigade su na dan 24. novembra 1944. godine odmaršovali iz Beograda na sremski front. Kretali smo se određenom maršrutom uz partizanske pjesme koje su pjevali borci u prolazu kroz ulice Beograda i Zemuna i kroz naseljena mjesta Srema, a narod koji je izašao da isprati svoje oslobodiocce, oduševljeno je klicao: »Ziveli proleterii!«, »Ziveli oslobodioci Beograda!«

Nakon dvodnevnog usiljenog marša stigli smo u selo Susek. Borci su se dobro osjećali, raspoloženje je bilo na visini. U selu Susek, na kraćem odmoru, ponovo smo se sretali sa crvenoarmejcima. Neki njihovi dijelovi koji nisu bdli angažovani na položajima prema Iloku odmarali su se u istom selu, pa smo se međusobno posjećivali i go-stili.

Noću 3/4. decembra 1944. godine čete Trećeg bataljona izvršile su podilaženje ka neprijateljskom frontu. U pokretu nailazimo na položaje artiljerije Crvene armije. Pred nama na 2—3 kilometra su uzvišenja na Fruškoj Gori, koja su Nijemci zaposjeli i solidno utvrdili. Za ove položaje u prethodnim borbama, do našeg dolaska, vodile su žestoke borbe jedinice Seste ličke divizije.

Četvrtog decembra se Treći bataljon nalazio u brigadnoj rezervi, iza borbenog poretka našeg Drugog i Četvrtog bataljona. Ovog dana Drugi i Četvrti bataljon na dijelu fronta kota 297 — selo Vdžići, bili su uvedeni u borbu. Vodila se žestoka i nepoštredna borba. Gubici su rasli, a uspjeha u našem napadu nije bilo. Nijemci su se jako utvrdili i uporno se branili. Kao brigadna rezerva odmarali smo se, čistili oružje koje nam je prethodne noći pokislo i slušali grmljavinu ruskih »kaćuša«. Već smo postajali nestrpljivi kada će nas uvesti u borbu.

U popodnevrim časovima na komandno mjesto Štaba brigade pozvani su komandant i komesar Trećeg bataljona. Iščekivali smo nestrpljivo njihov povratak. Negdje oko 16 časova stigao je kurir u Prvu četvu i predao mi naređenje komandanta bataljona Bulajića da se odmah javim u Štab bataljona. Odmah smo i krenuli. U Štabu bataljona zatekli smo na okupu ostale komande četa. Bili smo raspoloženi kao i uvijek, a najraspoloženiji na ovom skupu bili su komesar Prateće čete Milan Mrda i zamjenik komesara Druge čete Dušan Tešić. Dok smo se mi nagađali koja će četa iz rezerve ostati opet u rezervi bataljona, u našu šalu se umiješao i komesar bataljona Milanko Pećanac, koji je rekao da smo se mjesec dana odmarali u Beogradu, sada to radimo isto ovdje u brigadnoj rezervi pa da ćemo zaboraviti kako se ratuje.

Zatim je u prostoriju ušao komandant Bulajić. Kao i uvijek u ovakvim prilikama, nastupio je vrlo ozbiljno. Nosio je titovku malo zaturenu na potiljak, zakopčan do grla, sa pritegnutim opasačem. Nosio je sekciju u ruci. Viđeci nas raspoložene, nije mogao a da se ne osmijehne. Nije sjeo. Kapu je još više zaturio na potiljak, prekrstio ruke na leđa, čvrsto stežući sekciju u njima, malo povijen u plećima, šetao je između nas. Čas je nabirao vjedu i bore na čelu, a čas razvlačio lice u blag osmijeh. Dugo

je šetao i razmišljao kao da se koncentriše pred težak ispit. Mi smo u najvećoj tišini pratili očima njegove pokrete i svaki za sebe razmišljao je o predstojećem zadatku. Ne prestajući da šeta, Bulajić nam je saopštio:

»Noćas idemo u proboj. Izvodimo noćni napad na dobro utvrđenog neprijatelja. Jedinice treba dobro pripremiti, a posebno starim borcima ukazati da svaki uzme po jednog novog borca na svoju savjest i da o njemu brine u toku borbe.« Zabrinjavao ga je veliki broj novih boraca u bataljonu. »Ako hoćemo zadržati udarnu snagu bataljona, moramo stare borce gurati u vatru. Tako je to.« S druge strane bilo mu je žao mladića. Mladi su i neiskusni. Ali, rat još traje. »Komandiri neka ostanu da ih detaljno upoznam sa zadacima, a komesari mogu ići u jedinice. Treba održati sastanke sa komunistima i skojevcima. Večeru podijeliti padom mraka, a zatim izvršiti smotre, pregledati oružja i opremu«, rekao je Bulajić.

Pošto su komesari otišli u jedinice, komandant Bulajić nas je upoznao sa zadacima. Nakon toga, odmah je saopštio i borbeni raspored. Prva i Treća četa idu na čelu borbenog rasporeda bataljona, a Treća četa u rezervi na spojevima prve dvije čete. Posebno nam je ukazao da je neprijatelj jako utvrđen, da su pred nama rovovi i bunker, a u pretpolju i minska polja, pa sa četama treba napadati na što užem frontu. Borbeni raspored četa treba da bude po vodovima, po dubini vod iza voda. Najvjerovatnije će se glavni zadatak rješavati ručnim bombama, a zatim, ne osvrćući se ni lijevo ni desno, uklinjavati se i što više prodirati u dubinu. Treća četa će biti uvedena na pravcu one čete koja se dublje uklini u neprijateljski raspored. Mitraljeski vodovi iz Prateće čete bili su pridodati Prvoj i Trećoj četi kao pojačanja, a Minobacačka četa je imala da podržava obje čete po mjestu i vremenu — na zahtjev komandira četa.

Pošto su borci večerali, komandant i komesar bataljona, pred postrojenim četama, ukazali su na važnost zadatka. Ovim poduhvatom u noćnom napadu, Treći bataljon je imao zadatak da po svaku cijenu probije neprijateljsku odbranu. Već dobro poznat i starješinama i borcima po svojim kratkim i odsječnim naređenjima, koja

ulivaju povjerenje i borbeni duh, komandant Bulajić je postrojenim borcima rekao sljedeće:

— Naš bataljon je dobio vrlo težak, ali i častain zadatak. Treba da napadnemo Nijemce koji su se danas grčevito branili na pravcima napada našeg Drugog i Četvrtog bataljona. Nimalo nije lako probiti i savladati utvrđene položaje sa bunkerima i dubokim rovovima. Ispred položaja Nijemci su na pojedinim mjestima postavili min-ska polja i žičane prepreke. Na ovo treba obratiti pažnju. Po mojoj ocjeni, Nijemce ćemo moći istjerati iz rovova samo ručnim bombama. Prema tome, večeras mi treba dosta bombaša — dobrovoljaca. Ja sam prvi, a ko se javlja dobrovoljno, neka istupi tri koraka pred stroj.

Pošto je komandant završio svoje izlaganje, nastalo je komešanje u stroju. Borci su se gurali ko će prvi da istupi tri koraka. Tada se cio stroj bataljona pomjerio naprijed, a u ranijoj liniji ostadoše samo kuvari i bolničari. Zatim se i oni uskomešашe i počеше prelaziti u prednji stroj, glasno dovikujući da sutra nema kuvanja. »I mi ćemo u borbu« — vikali su.

Zadovoljan ovakvim raspoloženjem boraca, Bulajić pogleda komesara Milanka i raspoloženo mu reče da će noćas Švabo da osjeti ko su Krajišnici!

Odmah poslije ovoga, komande četa su povele svoje jedinice u pravcu dobivenih zadataka. Nas dvojica, ja i komesar, povelі smo našu Prvu četу na polazni položaj, a usput smo pozvali komandire vodova i njihove delegate i dogovorili se kako ćemo napadati. Borbeni poredak čete smo ostavili onako kako je naredio komandant bataljona. Znači, vodovi postrojeni u napadne kolone, a po dubini vod iza voda. Širinu fronta u napadu odredili smo oko 100 metara, s tim da prvi napada Prvi vod. Kada ovaj ovlada prvim rovom, uvodimo Drugi vod, a odmah zatim i Treći. Po ovladavanju prvom linijom neprijateljske odbrane, četa će, vodeći računa o djeјstvu susjeda, cijelim borbenim poretком napadati na drugu liniju neprijateljske odbrane. Dogovorili smo se da se komanda čete rasporedi tako da sa Prvim vodom ide komandir čete, sa Drugim zamjenik komandira Daniša Manojlović, a sa Trećim vodom komesar Kojo Radulović i njegov zamjenik Milanko Banjac.

iNoć je bila tiha i mračna. S vremena na vrijeme čuli su se pucnji, a zalutali kuršumi fijukali su visoko preko naših glava. Kroz raspored našeg Drugog bataljona pošli smo neprijateljskom prednjem kraju odbrane i kada smo već bili na dometu ručnih bombi, Nijemci su nas primijetili. Bilo je kasno. Dok je njemački osmatrač pozvao svoje na uzbunu, Prvi vod sa svojim komandirima Milom Stuparom i vodnim delegatom Dušankom Medić na čelu, već je pobacao ručne bombe u neprijateljski rov. Grmljavina bombi je ošamutila Švabe, a odbljesci od bombi su osvjetljavali njihovo komešanje. Koristeći ovo, Mile je komandovao svom vodu: »Iz svih oružja rafalno po Švabama, nagari!« Još uvijek naviknuti na štednju municije, borci su kratkim, ali ubitačnim rafalima iz mitraljeza i ruskih automata, tukli po njemačkim vojnicima i na brzinu zauzeli prve rove.

Upadali smo u rove pune neprijateljskih leševa. Ranjeni vojnici su urlali i molili za pomoć. Nemamo vremena da se osvrćemo na njih, nego produžavamo sljedećem rovu. Mrtve i ranjene neprijateljske vojnike ne prebrojavamo. Važna je pobjeda. Ni oružje potučenog neprijatelja ne uzimamo. Ni za to nemamo vremena. Važno je ne dozvoliti načetom neprijatelju da se sredi, a oružje će već pokupiti neka naša jedinica.

Dok Prvi vod produžava djeinstvo, u brešu koju je napravio, nailazi Drugi vod sa mojim zamjenikom Danišom Manojlovićem, komandirima voda Stevom Đumićem i vodnim delegatom Todorom Radoševićem. Ovaj vod smo odmah uveli u borbu i dali mu zadatak da djeinstvuje udesno od Prvog voda. Zatim je naišao i Treći vod sa komesarom čete i komandirima voda Markom Kneževićem i vodnim delegatom Nikolom Marjanovićem. I ovaj vod smo odmah uveli u borbu sa zadatkom da djeinstvuje ulijevo od Prvog voda. Ovako postrojena kompletna četa silovito je krenula na juriš i osvajanje druge linije neprijateljske odbrane. Opet su prsnule ručne bombe, štekali mitraljezi i automati. Neprijatelj se grčevito branio, ali je pod našim snažnim naletom morao da napusti i drugu liniju. Zarobili smo 5 Nijemaca.

Naša Druga četa otpočela je napad na svom pravcu u isto vrijeme kad i mi, u jedan sat po ponoći 5. decem-

bra. Na svom pravcu napada četa je naišla na minsko polje i jedan njen vod je pretrpio znatne gubitke. Pored ostalih poginulih i ranjenih u ovoj četi, ranjen je bio i komandir čete Đorđe (Đokina) Babić i komesar čete Mićo Solomun, koji je nešto kasnije podlegao od zadobijenih rana. Komandu čete preuzeo je zamjenik komandira Đuro Stupar, a komesarovu dužnost preuzeo je zamjenik komesara Dušan Tešić. Zbog ovakve situacije, ova četa je nešto zaostala u odnosu na uspjeh Prve čete.

Pri osvajanju druge linije neprijateljske odbrane, u obračunu sa Nijemcima, poginuo je komandir Trećeg voda Prve čete Marko Knežević. Komandu nad Trećim vodom preuzeo je delegat voda Nikola Marjanović. (Poginuo je kasnije, u proljeće 1945. godine, kao komesar čete kod sela Deletovaca.)

Ispred nas na oko sto metara djelovali su neprijateljski minobacači 81 mm. Napad na ova oruđa i Nijemci koji su se ogorčeno branili i bili podržani vatrom sa treće linije rovova, izvršili su Prvi i Drugi vod. Nijemci su bez uzmicanja uporno nastojali da po svaku cijenu održe ovu liniju. Četa je vršila nekoliko juriša. Komandir Drugog voda Stevo Đumić prvi je uskočio u neprijateljske rovove. I dok je Drugi vod čistio rovove, Prvi vod je potukao neprijateljsku poslogu na minobacačima, koju smo u istom momentu okrenuli u pravcu neprijatelja. Našu radost zbog zaplijenjenih minobacača, neprijatelj je brzo pomutio. U času kada su minobacači počeli djelovati po neprijatelju, pao je smrtno pokošen komandir Prvog voda Mile Stupar. I ove noći Mile je napravio podvig svojstven velikim borcima. Na čelu svog voda upao je u prvu liniju neprijateljskih rovova. Zaplijenio je minobacače, jurišao, bacao bombe. Iako mlad po godinama, Mile je stari borac. Kada je 1942. godine stupio u Vođeničku čet, imao je 16 godina. Bio je jedan od najboljih skojevaca i stalno se isticao u borbama, pa je kao hrabar borac, u svojoj četi postao i najmlađi član Partije. U 17. godini postao je desetar, a malo kasnije komandir voda, kojim je komandovao u borbama za Valjevo, Mladenovac, Beograd i ovdje na Fruškoj Gori, gdje je u borbi sa Nijemcima junački pao.

Vrijeme je odmicalo, gubici su rasli. Nijemci su sa ivice Fruške Gore izvršili dva snažna protivnapada u pravcu čete. Prvi protivnapad uspjeli smo da odbijemo snažnom vatrom i ručnim bombama. Drugi, silovitiji, takođe smo odbili. U odbijanju ovog drugog napada naročito se istakla Dušanka Medić, delegat Prvog voda. Da bi osvetila poginulog komandira voda ona je bacala bombe iz stojećeg stava i bila je teško ranjena.

U momentu kada smo odbijali i treći protivnapad, u tri sata noću, na pravcu napada Prve čete, za proširenje uspjeha, komandant bataljona Bulajić uveo je u borbu bataljonsku rezervu — 3. četvu. Do tog vremena i naša Druga četa je, i pored otpora neprijatelja, izbila u visinu položaja Prve čete. U nastavku borbe, angažujući sve tri čete i uz podršku Minobacačke čete, bataljon je savladao ključ neprijateljske odbrane. Negdje u svanuće, zarobili smo i prve neprijateljske topove, a zatim smo izveli posljednji okršaj sa Nijemcima na samom grebenu Fruške Gore.

U ovoj borbi nanijeli smo neprijatelju znatne gubitke u mrtvim i ranjenim. Zaplijenili smo minobacače i topove i zarobili 80 Nijemaca. Na našoj strani, pored znatnog broja poginulih drugova, bilo je oko 60 ranjenih. Ranjen je i komesar Prve čete Kojo Radulović. Na ukazivanju pomoći ranjenim drugovima u Prvoj četi posebno se istakla bolničarka Boja Stupar (Rokvić), a u Drugoj četi bolničarka Duka Bosnić, koja je pri ukazivanju pomoći ranjenicima i sama bila ranjena. Bataljonski referent saniteta Mikica Jeličić, sa ekipom bolničara i nosilaca ranjenika, uz pomoć zamjenika komesara bataljona Laže Latinovića i pomoćnika komesara četa, uspjela je evakuisati sve ranjene drugove do brigadnog previjališta.

VELJKO SOVILJ

LAZO ATLAGIC

LAZO (Todora) ATLAGIC poginuo je smrću junaka, 27. aprila 1945. godine u nastupanju ka Zagrebu na položajima kod sela Lipovljani, kraj Pakraca, kao kapetan, komandant 2. bataljona 3. krajiške proleterske brigade 1. proleterske divizije NOVJ.

Sahranjen je 28. aprila 1945. godine na groblju — banje Lipik. Na inicijativu ratnih mu drugova i uz pomoć Saveza boraca NOR-a opštine Pakrac, posmrtni ostaci preneseni su 26. jula 1962. godine u zajedničku grobnicu palih boraca u Pakracu.

Rođen je 10. aprila 1917. godine u selu Vrtoče, kod Bosanskog Petrovca, od oca Todora (umro za vrijeme NOR-a) i majke Mike (umrla poslije oslobođenja). Potječe iz si'tnuposjedničke zemljoradničke porodice. Od rodbine ima braću: Jovu i Đurđa koji žive u rodnom selu Vrtoče. Njihov brat Vid odlazi 1939. godine na rad u daleku Francusku od kuda se više nije vratio. Niko od Lazine bliže i dalje rodbine nije učestvovao u neprijateljskim redovima, već su svi aktivno pomagali Narodnooslobodilački pokret od 1941. godine do oslobođenja zemlje.

Osnovnu školu završio je 1929. godine sa vrlo dobrim uspjehom u rodnom selu Vrtoču. Usljed nemogućnosti roditelja da ga dalje školuju, kao i mnogi mu vršnjaci ostaje na selu sve do 1935. godine i pretežno čuva stoku. Po ugledu na mnoge siromašne seljake svoga kraja, od 1935. do 1939. godine svakog proljeća odlazi u Beograd na sezonske građevinske i ostale radove koji su obično

trajali od marta do decembra. Tih godina, samo bi prezimio kod roditelja u rodnom selu, pa kretao opet u Beograd za zaradom. Radio je kao fizički radnik kod raznih preduzeća i preduzimača.

U Beogradu, za vrijeme sezonskih radova, Lazo je lično osjetio teške uslove rada i života radnika. Spoznao je obespravljenost, ali i težnje radničke klase da se suprotstavi tlačenju i tlačiteljima. Sa tim saznanjem i sam 1936. godine aktivno sudjeluje u poznatom štrajku građevinskih radnika Beograda.

Na odsluženje kadrovskog vojnog roka, u trajanju od 18 mjeseci, odlazi 1939. godine u Trebinje. Tu kao mitraljezac u mitraljeskoj četi osposobljava se za rukovanje vatrenim oružjem. Po odsluženju vojnog roka ponovo odlazi u Beograd gdje nastavlja rad na građevinama (u drugoj polovini 1940. godine).

Godine 1941. (nešto prije kapitulacije bivše Kraljevine Jugoslavije) po pozivu odlazi na vojnu vježbu u 55. pješadijski puk u Bihaću. Kapitulacija bivše vojske zatječe ga u Zemunu, gdje zbog poznate izdaje pada u njemačko zarobljeništvo. Nadahnut patriotizmom i u želji da ostane u zemlji i dijeli sudbinu sa svojim narodom, uspijeva krajem aprila 1941. godine pobjeći iz zarobljeništva i dolazi u rodni kraj.

Kad je dignut opštenarodni ustanak protiv stranog okupatora i domaćih izdajnika, 27. jula 1941. godine, Lazo Atlagić svjesno i dobrovoljno stupa u redove Vrtočke čete u Bosanskoj krajini. Među prvim ustaničkim puškama toga kraja, 2. avgusta 1941. godine, oglasila se i puška Laze Atlagića. Od tog dana počinju ispiti vjernosti i odanosti svom narodu i slobodi, na kojima Lazo do svoje smrti ostaje primjeren vojnik revolucije.

Prvi puškomitraljez, kojeg od neprijatelja otima Vrtočka četa, dolazi u sigurne ruke druga Laze, koji ga kao rišandžija ne ispušta iz ruku ni onda kada postaje stariješina — desetar, vodnik voda i zamjenik komandira čete. Njegov puškomitraljez »ibrno« nije znao za zastoje i promašaje.

Blage naravi, skroman, uvijek nasmijan, ali ozbiljan, razborit i iznad svega borben i hrabar, Lazo je bio omiljen među borcima i rukovodiocima. Već početkom 1942.

godine postao je kandidat za člana KPJ, a primljen je u redove Komunističke partije jula iste godine. Iznad svega cijenio je pripadnost avangardi radničke klase i narodne revolucije. Neizmjereno vjeran i predan svojoj Partiji izvršavao je svaki postavljeni zadatak krajnje požrtvovano i samoprijegorno. U toku čitavog rata znao je, na njemu svojstven način, žigosati i prezirati postupke pojedinaca koji bi pokušali da se izvuku iz borbe, osвете bespomoćnim neprijateljskim vojnicima poslije zarobljavanja, osuđivao je pljačku i sve ono što je bilo tuđe našoj borbi i revoluciji. Umio je hladnokrvno, dostojanstveno i pristupačno uticati na pojedince kojima bi u teškim časovima rata ponestajalo snage i samouvjerenja. Zbog tih osobina sektor njegovog zaduženja u partijskoj ćeliji najčešće je bio — rad sa narodom. Pravo je zadovoljstvo sjetiti se kako je Lazo umio jednostavno i lijepo da pride stanovnicima tek oslobođenog sela, narodu naših krajeva i ljudima uopšte. Njegove omiljene sjedjeljke naveče sa odraslima Obično su završavale izborom seoskog odbornika i'li odlukom za rješenje nekog problema. Njegov dnevnik (koji, na žalost, nije sačuvan) bio je pun utisaka iz susreta sa ljudima, prvenstveno iz novooslobođenih mjesta i krajeva.

Dana 22. avgusta 1942. godine, kada je formirana slavom ovjenčana 3. krajiška udarna brigada, Lazo je u njoj zamjenik komandira 2. čete 1. bataljona, da bi u 1943. godini postao komandir iste čete, zatim zamjenik komandanta bataljona, i konačno 8. jula 1944. godine komandant 2. bataljona 3. krajiške proletherske brigade. Bataljon je primio na sremskom frontu u selu Tovarniku od narodnog heroja Đurana Kovačevića. Na toj dužnosti ostao je sve do svoje smrti.

Borbe i akcije u kojima se Lazo ističe kao borac i rukovodioc govore i o njegovom ratnom putu, a između niza tih akcija navodimo samo neke:

1941. godine:

— 2. avgusta, prilikom napada na ustašku postaju u selu Vrtoče,

— 3. avgusta, u borbi protiv neprijateljske satnije koja nastupa od Bosanskog Petrovca prema Bihaću. U toj

borbi partizani zarobljavaju haubicu kod sela Vrtoče, zasela Doline,

— 1. septembra, prilikom napada na domobranski logor kod vrtočke crkve u kojem je neprijatelj izgubio 120 vojnika, podoficira i oficira.

1942. godine:

— marta, u borbi protiv Italijana kod sela Kolunića, gdje je neprijatelj imao velike gubitke u ljudstvu i ratnom materijalu,

— juna, u borbi za grad Glamoč,

— septembra, za vrijeme borbi oko Ključa i Sanice,

— početkom novembra, u borbama za oslobođenje Bihaća i sve do Bosanskog Novog i rijeke Sane,

— tokom novembra, u borbama za Čadavicu i grad Jajce,

— decembra, u borbama oko Šipraga i Kotor-Varoši, a naročito u oslobođenju Teslića, noću uoči Nove godine 1942/1943.

1943. godine:

— tokom februara i marta, u borbama sa njemačkim formacijama oko Donjeg i Gornjeg Vakufa, Bugojna i Prozora, a naročito za vrijeme čuvene bitke za ranjenike na Raduši planini kod Vilića Guvna,

— u borbama sa neprijateljem na Neretvi, Prenju i Drini, a naročito u borbi protiv italijanskih fašističkih snaga po prelasku Drine na položajima Krčinog brda, Kapka i Ifsara,

— u toku pete neprijateljske ofanzive istakao se u svim borbama koje je vodila njegova jedinica u sastavu 3. krajiške proleterske brigade i 1. proleterske divizije. Nezaboravni su njegovi juriši na neprijatelja u Zelengori kod Popova Dola i Zečeva brda, a naročito kod sela Miljevine u dolini rječice Govze,

— po proboju iz obruča V neprijateljske ofanzive najzapaženije akcije u kojima se ističe Lazo bile su: zauzimanje željezničke stanice Prača, borba i oslobođenje Donjeg i Gornjeg Vakufa, a zatim i Bugojna u dolini Vrbasa,

— poslije kapitulacije Italije ističe se u borbama za Duvno i Sinj, a zatim u napadu na Zenicu i Travnik,

— u toku šeste neprijateljske ofanzive značajno je pomenuti borbe u kojima 2. četa, 1. bataljona, 3. krajiške proleterske (brigade, pod komandom druga Laže, postiže izvanredne uspjehe, kao i borbe za Livno, Sujicu i Borovu glavu, a naročito u borbi za Banju Luku, koncem decembra 1943. godine.

1944. godine:

— borbe kod Mliništa,

— borbe kod Livna u početku sedme neprijateljske ofanzive i desanta na Drvar,

— borbe na Vranići planini kada je VII neprijateljska ofanziva bila u punom jeku,

— borbe kod Pljevalja i prelaza u Srbiju preko rijeke Uvea,

— borbe na Zlatiiboru, Palisatu, Kosjeriću, Užicu i Valjevu,

— borbe za oslobođenje Beograda i na Fruškoj Gori do Tovamika i Sida.

1945. godine:

— proboj sremiskog fronta i pobjedonosni juriši na čelu bataljona od Iloka u Sremu do sela Lipovljana u Slavoniji, na čijim položajima, poslije ranjavanja, umire junačkom smrću i to tačno 11 dana prije oslobođenja glavnog grada Hrvatske — Zagreba — čemu se posebno veselilo.

Neprijateljsko tane prekide život čovjeku, borcu i komunisti koji se tako radovao času kada će svojim očima gledati slobodni grad Zagreb i svojim ušima slušati bezuislovnu kapitulaciju fašističke Njemačke.

MILKA RUDIĆ

RADNI BATALJON »ZDRAVKO CELAR«

Poslije Prvog kongresa omladine Bosne i Hercegovine, održanog maja 1945. godine u tek oslobođenom Sarajevu, Pokrajinski komitet SKOJ-a odlučio je da formira jednu omladinsku radnu brigadu i da je uputi na radne akcije, ovog puta van granica naše republike — u Bačku, na ispomoć u obrađivanju ogromnih kompleksa zemlje.

Čim smo se vratili sa Kongresa, prišli smo formiranju radnog bataljona od omladine Bosanskog Petrovca, Drvara, Grahova, Bihaća i Krupe. Zborno mjesto bio je Petrovac. Mali razrušeni grad dočekivao je omladinu isto kao nekad (borce naših proleterskih jedinica i ispraćao je na radne akcije. Sa svih strana slivala se mladost, sretna i vedra što učestvuje u jednoj takvoj akciji. Stvarane su čete, lepršale se zastave. Iz stotine grla orila se ojesma proleterska:

»Snijeg pada i hoće i neće,
Zdravko s četom proletera kreće ...«

Veliki ponos za omladinu ovog kraja bilo je to što će bataljon nositi zastavu proslavljenog proletera — heroja ovog kraja — Zdravka Čelara. Po uzoru na borbeni proleterski bataljon koji je nosio ime ovog hrabrog borca i revolucionara, i naš radni bataljon je nazvan »Zdravko Čelar«.

Svi smo dobili proleterske značke — crvenu petokraku zvijezdu sa srpom i čekićem.

Iza velike proleterske zastave, koja je davala poseban ton i podsjećala na minule dane, postrojili smo sé isto kao nekad proleter — ratnici.

Formirano je i rukovodstvo Bataljona. Sve je bilo spremno za polazak. Na ozarenim licima omladinaca i omladinki osjećala se radost zbog novih zadataka. Istovremeno, svi su osjećali i strah i bojazan pred novim zadacima koji nas čekaju. Zadatak ovog puta neće biti samo akcija na vojvođanskim poljima, nego i upoznati i zbližiti omladinu Vojvodine sa slavnim krajiškom omladinom. To je istovremeno i put produbljivanja i širenja bratstva i jedinstva, njegovanje patriotizma i druželjublja među mladima, odnosno put stvaranja novog lika čovjeka su-trašnjice.

Mrak je postepeno počeo da prekriva Bosanski Petrovac kad je i posljednji zadatak bio završen. Večerali smo i legli na spavanje.

U sam cik zore već smo bili spremni za pokret. Ispraćeni od velikog broja Petrovčana, krenuli smo na starim, već ohrđanim kamionima prema Bravsku. Mahanjem ruku i zastava, gromkom pjesmom i osmijesima, upućivali smo posljednje pozdrave onima koji su ostali, koji su nas ispratili. Uzvrćali su i oni nama istom mjerom.

Odmicali smo. Grad se postepeno gubio sa vidika, nestajao je u blago talasastim brežuljcima Petrovačkog polja.

Od Bravska prema Jajcu i Donjem Vakufu, produžili smo vozom, a onda pješice prema Travniku i Busovači, jer je pruga na toj relaciji bila porušena. Kad smo stigli u Travnik, sunce je već odavno zašlo. Prenoćili smo.

Sutradan — prema Busovači, i dalje prema Sarajevu. Na tom čitavom putu redale su se jezive slike stvarnosti. Razrušena naselja, ceste, pruge. Opšta pustoš. Sve nas to podsjeća na tek završene borbe, na taj grozni rat.

Stigli smo u Sarajevo, iznemogli, gladni i slabo obučeni. Rat protiv okorjelih fašističkih zlikovaca je zvanično završen. Proglašena je i zvanična kapitulacija fašističke Njemačke. Međutim, na granicama naše zemlje, još uvijek se vode okršaji s ostacima neprijatelja.

Mnogi od nas prvi put u velikom gradu. Glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Još juče su ovdje vođene borbe. Divimo se hrabrom i neustrašivom Valteru Periću i mnogim drugim znanim i neznanim junacima koji su dali

svoje živote za slobodu, dali svoje Sarajevo, svoje kuće i ulice za bolju sutrašnjicu sviju nas.

Mladost počinje brže da diše. Sa divljenjem posmatramo našu vojsku. Lijepo obučena, odmorna od mnogih bitaka i napornih marševa. Uz pjesmu i muziku likovali su, gazili ulice slobodnog Sarajeva.

Osjećao se smiraj dana. Sunce je zašlo. Spremali smo se za smještaj i počinak. Odsjeli smo u jednoj velikoj kući na obali Miljacke, večerali, a odmah zatim ponovo izašli na ulice. Pored nas prolaze prolaznici, žitelji ovog grada, ushićeni i srećni što su dočekali najradosniji trenutak — toliko željenu slobodu.

Kulminacija zadovoljstva završila se pred Bankom — velikim kozaračkim kolom. Hvatali smo se i mladi i stari u kolo, stezali i širili njegov обруč na taj način manifestujući slobodu. Grad je pružao veličanstvenu sliku. Bezbroj svjetiljki. Grad kao da sav gori.

Ostali smo još dva do tri dana u Sarajevu, a onda na novi, teži i naporniji put prema Drini.

Krenuli smo kamionima prema Glasincu. Trebalo je preći Romaniju, opjevanu i legendarnu planinu, koja je u svojim skrovištima čuvala naše borce, »gdje je Čiča vojnike popis'o«. Ovaj put ova planina je skrivala u svojoj nutrini odmetnike i ostatke četničke bande. Tog proljeća bilo je malo dana kad se nesmetano moglo preći preko ove planine.

Sa strahom smo se približavali Romaniji, prelazili je oprezno, najvećim dijelom pješice koristeći kratice. Razmišljali smo, pa zar sad da poginemo kad -smo prešli ono najgore. Zar sad kad želimo stići preko Save i Dunava na Dlodna vojvođanska polja da tamo prenesemo duh naše borbene Krajine.

Sreća nas je poslužila. Prešli smo Romaniju bez posljedica.

Prebacivali smo se brže. U Zvorniku smo predahnuli. Prešli Drinu i ostavili Bosnu. Ostavili visoke planine i preko blagih brežuljaka prešli u plodnu Mačvu. Zanoćili u Sapcu.

Sutradan, rađao se novi dan, posljednji na našem putu. Voz je jurio prostranom sremskom ravnicom. Predveče smo se približili Crvenki. Radoznalost i iščekivanje,

jer odavde treba da startujemo i da pokažemo zašto smo došli. U Kuli, Odžaku, Vrbasu nalaze se drugi bataljoni u sastavu Bosansko-hercegovačke brigade.

Narod nas je svečano dočekaao. Ono što ga je u tom trenutku najviše impresioniralo, bila je neizmijerna privrženost 'slavnoj prošlosti i tek završenoj borbi. Plijenio ih je entuzijazam i naša riješenost i istrajnost u stalnom i upornom nastojanju da se zbližimo, da se zbratimimo. A taj duh rodoljuba, duh ljubavi prema slobodi, bio je duboko urezan u našim srcima, ispunjavao je našu mladost, prožimao je.

Po četama i vodovima, poput vojnih formacija, omladina je odlazila na posao. U obradu dugačkih parcela zasijanih šećernom repom. Izlazili smo u rane jutarnje sate. Pod zastavom, s pjesmom i parolama, radili smo, takmičili se. U predvečerje smo se vraćali. Na našim licima nije bilo klonulosti, umora, nije nam smetalo ni ono vrelo sunce koje je pržilo po nama u nezaštićenoj ravnici.

Neposredno po našem dolasku otpočeli smo agitaciju i pripreme za održavanje prvih izbora — za prvu narodnu vlast. Brzo smo se uklapali ssa ovim narodom, brzo dolazili do saznanja stavova Partije, borili se da na izborima prođu zaista najbolji kandidati koji će zastupati narod i tumačiti njegove težnje i ideje.

Zbog toga je ova naša radna akcija imala dvostruki karakter: bila je radna, ali i politička. Zrelo smo gledali na sve stvari, munjevito reagovali na sve negativne pojave.

Ubrzo je stiglo i priznanje za ovakav naš rad — pohvala Bataljonu od rukovodstva i grada Crvenke.

Nakon dva mjeseca napornog rada, uslijedio je povratak kućama. Priličan broj omladine, neotporne i nježne, porazboljevao se. Ovo ravničarsko podneblje nije odgovaralo našoj omladini koja je rođena u podnožju visokih planina: Grmeča, Klekovače, Osječenice, Plješivice.

Ali, borba za izvršenje zadataka nije prestajala. Teškoće su brzo prebrođene, akcije su bile u prvom planu. Jer, mi smo bili radni bataljon Zdravka Čelara.

SVETKO KARANOVić

AKCIJE PO NALOGU OZN-e

Bilo je to početkom septembra 1944. godine. Na području Kestenovačke opštine došao je drug Vlado Kecman, član SK KPJ Bosanski Petrovac. Upravo tih dana primio sam dužnost sekretara OK KPJ u kojem sam jedno vrijeme boravio kao sekretar OK SKOJ-a. Vlado je ovoga puta ostao nešto duže na terenu Kestenovačke opštine. Obilazili smo sve partijske organizacije i održali smo nekoliko sastanaka aktiva SKOJ-a. Bio sam iznenađen njegovim interesovanjem o političkom stanju na terenu Opštine. I ne samo to. Osjetio sam kod njega nekakav ispitivački ton. Nastojao je da upozna i shvati dubinu problema na terenu. Posebno se interesirao za neprijateljsku propagandu i druge vidove antinarodne djelatnosti.

Ovakav odnos čovjeka kojega sam prvi put u životu sreo stvarao je u meni revolt. Stekao sam dojam da se sumnjičavo odnosi prema našem kraju a da sve želi provjeriti pa čak i ono što mu se lično kaže. Radi toga sam poslije jednog sastanka osnovne partijske organizacije u Buševiću rekao Vladi Kecmanu da mi se ne sviđa njegov metod rada, da suviše sumnjičavo gleda stvari radi toga što ne poznaje naš kraj. Rekoh mu da su i ranije dolazili članovi SK KPJ na ovaj teren ali se nisu toliko interesovali o čemu se on interesuje. Na te riječi on se samo osmjehnu, uze me ispod ruke i reče, da ćemo se objasniti docnije.

— Imam zadatak da formiran OZN-u i organizujem njene akcije na ovom terenu. Ti si vjerovatno čuo da postoji OZN-a, ali o njenom radu ne znaš kao što ni ja sam nisam znao, dok nisam počeo da radim kao njen povje-

reniik. Ja sad radim sam, a poslije dok formiramo OZN-u, radice još ljudi, a evo sada od tebe tražim da i ti budeš povjerenik OZN-e na ovom terenu.

Poslije ovih njegovih riječi sa velikim sam se oduševljenjem primio zadatka i posla koji je iz toga našeg razgovora proizilazio. Vlado je opširno i ubjedljivo izlagao zadatke. Sto je više pričao, ozbiljnije sam doživljavao njega i svoje zadatke a i sam sam u svojim očima postajao ozbiljniji.

Pred nama su zaista stajali još veliki zadaci. Trebalo je razotkriti naše klasne neprijatelje i organizovati naša saznanja o njihovim budućim namjerama, da bismo se mogli svemu tome efikasno suprotstaviti. Treba shvatiti da je konac rata, fašizam ovih dana treba da bude uništen. Mi ćemo fizički tući neprijatelja, ali time neće prestati i njegovo postojanje. Tek tada treba pametno i organizovano raditi.

— E pa tako mi kaži, a nemoj ići okolo — rekoh ja. To prosto kao da mi se ote iz usta.

Bio je to dug razgovor. Pričali smo više sati, nakon što sam pristao da budem povjerenik OZN-e za ovo opštinsko područje. Čak me je upoznao i s nekom prostom šifrom kojom sam morao šifrovati svako ime lica o kom bih njemu slao libilo kakav izvještaj.

Sjećam se prvih triju zadataka kako ih je moj sago-vornik poredao.

Prvo, što prije uspostaviti uvid na terenu o svim licima četnički orijentisanim i utvrditi da li postoje na terenu ilegalne četničke grupe ili pojedinci koji se kriju na slobodnoj teritoriji kod svojih jataka ili možda ilegalno dolaze iz neprijateljskih garnizona; gdje dolaze, gdje se sklanjaju, ko su im jataci i si.

Drugo, uspostaviti vezu sa nekim licima u neprijateljskoj pozadini — garnizonu Donjeg Lapca. Ovo radi naše mogućnosti da tim kanalom proturamo naš propagandni materijal da im pošaljemo tekst amnestije koji im je uputio AV.NOJ i drug Tito te da radimo na njihovoj predaji.

Treći zadatak je bio da ocijenim na koje se sve ljude možemo oslanjati u izvršavanju ovih zadataka. U isto mi

je vrijeme podvukao da se bez njega lično ne smijem angažovati na ozbiljnijim poslovima. Na koncu mi je ozbiljno naglasio šta bi to sve značilo i kakve bi posljedice bile ako bih o ovome zadatku bilo kome ili bilo šta pričao.

Moj sagovornik se uputio preko Une na područje Kulenvakufske opštine, a ja sam ostao ležeći na livadi pored kuće Soke Rudić, gdje smo ovaj razgovor i vodili. Primicala se noć a mene su preokupirale misli o svemu ovome o čemu mi je moj skorašnji poznanik pričao. U svijesti su mi se nizale misli i riječi koje sam ranije slušao i od drugih članova SK ili drugova koji su dolazili na teren kao na primjer od Pepe Komljenja, Miloša Kecmana-Vojske, 'Milana Dukića, Vlade Grubiše, Jele Latinović, M-ilke Rudić i drugih.

Te noći nisam mogao lako zaspati. Lavež pasa u selu prosto kao da mi je potvrđivao riječi koje sam slušao tih dana od povjerenika OZN-e. Podsticao me na razmišljanje i poneki rafal koji se povremeno čuo u daljini prema Donjem Lapcu ili prema Bihaću. U mojim mislima analizirao sam svaku kuću, svaku porodicu na području Keštenovačke opštine i utvrdio da je svaka kuća dala jednog do pet-šest boraca. Zaključivao sam da je moj sagovornik previdio stvari i da se ti njegovi zadaci i obaveze koje je postavio pred mene, ne bi mogli odnositi na naš teren. Ali što sam više razmišljao o zadacima, naročito onim u vezi sa neprijateljskim garnizonom u Donjem Lapcu, sve me je to bacalo u brigu. Na moju sreću tih dana dođe mi u posjetu i obavještajni oficir Jovan Obradović iz vojnog područja iz Drvara, sa zadatkom da osmatramo i sakupljamo podatke o neprijateljskim snagama na komunikaciji Knin—Bihać i Bihać—Petrovac.

S obzirom da smo skupa odrasli i da smo bili veliki prijatelji, našosmo se na zajedničkom poslu osmatranja i izviđanja prema Donjem Lapcu. Sa planine Visočice mogli smo da osmatramo cijeli grad i njegovu okolinu sa svim komunikacijama. Sa naše osmatračnice vidio se cijeli pejisaž Lapačke kotline. Vidjeli smo mrtvo selo Gojine, Orovac, Obrlapac, Opačića Dolinu u kojim nije bilo živa čovjeka, nije se vidio dim iz kućica i bajti, putevi i seoski sokaci su pusti, zarasli u travu i korov. Rekoh za sebe, tu je priroda umrla. Oдавde se bio život preselio u zbje-

gove. Utvrdili smo da je u samom gradu Treći hrvatski zdrug, a u jednom selu, koje se nalazilo na granici Opačića Doline, zalogorila se četnička banda kao predstraža okupatorskom garnizonu.

Sa ove osma tračnice imali smo pred očima cijelu okolinu d sam gradić. Vidjeli smo neprijateljske vojnike kako se smjenjuju na stražarskim i patrolnim mjestima. Jedna grupa vojnika istjerala je pored grada oko stotinjak konja pa ih napasa na napuštenim livadama. »Eh, da se sad privući« — reče mi drug, »pa ih zakalati ono naši prema slobodnoj teritoriji.« »Inače će uskoro biti naši« — odgovorih mu ja.

Neke neprijateljske jedinice pristizale su od Knina a druge su odlazile prema Bihaću. Moj drug Jovan Obradović već sa velikim iskustvom obavještajca ucrtava svaki pokret neprijateljskih snaga na skicu svoje bilježnice, piše sve što vidimo i osmatramo pred sobom. On je od ranije imao dosta podataka o ovom neprijateljskom garnizonu, a sada provjerava i stalno ucrtava nove.

U toku noći izvukli smo se i vratili u selo. Sljedećeg dana ja sam poslao izvještaj OZN-i, upotrijebio po prvi put dogovorenu šifru i sa nestrpljenjem očekivao odgovor ili ponovni sastanak sa Vladom.

Nekoliko dana po odlasku Obradovića povezao sam se sa Slavkom Anđelićem koji je bio takođe obavještajni oficir iz Komande mjesta Martin-Brod. Slavko je bio odvažan drug, pored njega nisam osjećao nikakav strah, jer je bio drzak, hrabar i odvažan; ide na nemoguće. Koliko su on i Obradović bili upoznati, da sam i ja povjerenik OZN-e, to ni danas ne znam, ali smo se tako brzo prijateljili, stekli naklonost i povjerenje jedan u drugog, da me, pored ostalog, i to podstrekavalo i vodilo, rekao bih do avantura.

Nakon upornog, sistematskog i svakodnevnog osmatranja a neprijateljskog garnizona, odlučismo da je to mršav posao, te riješismo da stupimo u kontakt sa nekim iz garnizona od vojnika do oficira. Dodosmo na ideju da se povežemo sa drugaricama Darom i Mandom Zviratić. One su bile iz susjednog sela Mišljenovca, a kod njih su dolazili četnici iz sela Donjeg Lapca. Pomislismo, one nešto od njih čuju, pa ćemo i mi o tome biti obaviješteni.

One su nas uputile na vezu sa porodicom Ljiljak — ocem i kćerkom Marom iz Donjeg Lapca. Kod njih je svakodnevno dolazila domobranska patrola sa više domobrana, tu su odmarali i kupovali štogod i si. Našim prvim susretom bili smo zadovoljni.

Kada smo Anđelić i ja sjeli i analizirali mogućnosti ovih naših veza, rodila nam se ideja da idemo na direktni kontakt sa neprijateljskim vojnicima. Tih dana se i Vlado iz OZN-e ponovo našao na području naše opštine. Moj predlog da idemo na direktan razgovor sa neprijateljskim vojnicima i o angažovanju neprijateljskih vojnika koji dolaze kući Ljiljak on nije odbijao, ali ga nije ni oduševljeno primio motivišući da su u toj akciji moguće i naše žrtve.

— Ubrzo je konac rata, mlad si, trebaš nam živ, a ne mrtav.

Istinu govoreći, nije mi bilo prijatno, ali Vlado sleže ramenima i kaže da probamo. Samo nekoliko dana iza ovog razgovora sa mojom vezom iz OZN-e, Anđelić i ja bili smo već na opasnom poslu.

Pomognuti od mlade djevojke Mare Ljiliak sačekali smo dvojicu domobranskih vojnika, koji dođoše otud iza žica u njihovu bajtu. Kada su nas ugledali sa oružjem, puške su im ispale na zemlju. »Samo mir, prijatelji« — reče Anđelić, »ništa se ne brinite. Vi ste dobri ljudi.« I djevojka se umiješala u razgovor: »Budite mirni, znaju naši drugovi da ste vi dobri.« »Uzmite oružje — reče Anđelić, a potom smo ih obasuli pričom o skorom padu fašizma, o njihovom položaju i o tome da što prije pređu na našu stranu, spominjemo im amnestiju koju je uputio maršal Jugoslavije drug Tito i nacionalni Komitet NOJ, te pričamo o tome kako se već do sada predalo dosta njihovih kolega.

Zbunjeni neprijateljski vojnici raskraviše svoja smrznuta lica, počеше i sami pričati. Saznasmo skoro sve o njihovom garnizonu. Radi ubjedljivosti naših dobrih namjera i povjerenja u njih zamolismo ih da se i sutra nađemo tu i da nam donesu i cigareta. Mara Ljiljak se spretno ubaci u razgovor i potvrdi da su oni spretni ljudi, i da su dobri drugovi. Mislim da je ovo bilo veoma važno za naš daljnji rad i u so i eh.

Kada su oni otišli, mi smo se sa Marom dogovorili da nam u šumu donese hrane. Kada je noću oko 10 sati stigla, i sami smo bili začuđeni njenom odvažnošću, ali saznali smo da ima dvojicu braće u VI ličkoj diviziji. Osim hrane donijela nam je i najnovije informacije o stanju u gradu i među neprijateljskim vojnicima.

Među oficirima je isto takva gužva, rado bi bježali na slobodnu teritoriju, ali se boje jedan drugoga. Neki se kaju što odavno nisu u partizanima.

O svemu smo se sa njom dogovarali. Djevojka je brzo stvari shvatala i primala naša uputstva. Zakazali smo novi sastanak za sutra sa onom dvojicom domobrana.

Mi smo ostali u šumi i sa nestrpljenjem smo očekivali susret sljedećeg dana. Osmatrali smo. U tačno zakazano vrijeme ona dva vojnika odvojiše se od ostalih koji čuvaju konje i krenuše prema žbunju i bajti u kojoj je bila Mara. »Eto ih prema nama« — reče Anđelić. Ēh, kakvo uzbuđenje? Konačno naše višednevno izviđanje daje rezultate. Naš susret ličio je na sastanak starih znanaca. Saznali smo zaista sve o neprijatelju. U garnizonu su sami domobrani sa grupom oficira. Razgovor smo vodili u veoma prijatnoj atmosferi. Pušili smo njihove cagerete, donijeli su nam papira, koverata, olovaka, sapuna i nekih drugih potrepština. Naša radost bila je zaista tako vidljiva, da je to pomoglo i neprijateljskim vojnicima da osvojimo povjerenje.

Raspoloženje među oficirima i drugim vojnicima bilo je veoma povoljno za našu daljnju radnju.

Samo nekoliko dana kasnije dijelili smo novu radost. Nama na sastanak je došao i jedan domobranski natporučnik. Bio je to čovjek lijepe građe, sa kratkom bradicom. Reče nam da je rodom od Cazina.

Opet razgovoru nikad kraja. Sve nam je opširno pričao. Potvrđujemo i ovog puta naša ranija saznanja. Sada ugovaramo sljedeći sastanak i sa drugim oficirima. Došlo je i do toga sastanka. Opet novi podaci o neprijateljskoj vojsci, oružju i municiji, kao i o raspoloženju među oficirima i vojnicima.

Sljedećeg sastanka Cazinjanin nam nudi izlazak garnizona na slobodnu teritoriju, ali da im garantujemo si-

gurnost u izlaženju. Eh, kako smo mu to lako obećali. »Eto, tu su«, rekli smo im, »hiljade naših vojnika«, iako smo mi bili čak 'bez patrole na tom sektoru, jer tu nikog nije bilo sem dobro organizovane naše pozadine. Bile su seoske straže pri mjesnim odborima i nas nekoliko obavještajaca. Ponekad su se navraćale ili prolazile terenske partizanske čete.

Ovaj oficir je nakon nekoliko dana doveo veći broj oficira za vezu. Za ovaj susret smo se dogovorili da sa nama bude i djevojka Mara Ljiljak. Nije teško dočarati kako je to izgledalo, tu negdje početkom septembra 1944. godine. Nas dvojica, rekao bih, polugolih i bosih partizana, prljavi i dr on javi, u nama ni po pedeset kila težine, a susrećemo se sa dvadesetak neprijateljskih oficira. Mi ni sami sebi nismo ozbiljno djelovali, a kamoli njima, uglađenoj i uhranjenoj gospodi. Anđelić, Mara i ja pažljivo slušamo otprilike ove riječi: »Naši vojnici nisu ratovali protiv vaših jedinica. Mi smo samo čuvali komunikacije, a kada smo bili napadnuti branili smo se više pucajući u zrak ili smo se povlačili...«

»U redu je« — govorimo mi. »Dajte vi, gospodo, kad i sa koliko vojnika, oružja i municije vi možete da predete na našu stranu?«

Rekoše da oni mogu brzo, za svega nekoliko dana, pripremiti vojnike za prelazak, spremite oružje i municiju, ali »vi nam trebate dati zaštitu i obezbijediti nas od četnika, da nas oni ne napadnu i ne spriječe u izlasku«. Onaj oficir sa bradicom od Cazina čak je tvrdio da su četnici radi toga tu stacionirani u Donjem Lapcu.

Neki predlažu duže vrijeme, pa da organizuju predaju i ostalih garnizona.

Mi smo postali energični, tražimo prosto kao ultimatum njihov izlazak iz garnizona i to što prije. Snage naše IX dalmatinske divizije sa 2.000 ljudi, uvjeravamo ih mi, štitiće na obronku planine Visočice njihovo izvlačenje.

Toliko smo se bili unijeli u posao da smo zaboravili i na obavezu da održavamo vezu sa našima, da tražimo pomoć i instrukcije.

Primicalo se vrijeme realizacije našeg plana. Poslao sam šifrovan izvještaj OZN-i u Bosanski Petrovac, a An-

đelić je otišao u Komandu mjesta u Martin-Brod. Trebalo je obezbijediti i vojsku. Anđelić je skrpio neku terensku četu ili čet u Komande mjesta, a moji pokušaji da uspostavim vezu sa IX dalmatinskom su ostali samo na tome da smo ih obavijestili ali vojnici nisu stigli.

U mom izvještaju OZN-i rekao sam da bi bilo dobro da se Vlado nade narednih nekoliko dana na terenu Kestenovca. Stigao je i odgovor: ništa ne odlagati, zahtijevati što prije predaju i izvlačenje ovih neprijateljskih vojnika. Svako otezanje može dovesti cijelu stvar u pitanje, što može imati i teže posljedice.

Požurili smo pomoću naše lijepe i vrijedne Mare Ljiljak uspostaviti ponovo vezu sa natooručnikom »Bradicom« i tražili njihovu predaju. Tvrdili smo im da smo sve pripremili i izvršili svoje obaveze prema njima.

Iznenada zatražiše od nas da i mi pođemo u garnizon. Pogledasmo se Anđelić i ja pa iako zaprepašteni i u veoma neugodnoj situaciji, kao jedan rekosmo: »Da.« U garnizonu susreli smo se sa ranijim našim znancima, ostalim oficirima. Njihove pripreme da izađu bile su u toku, ali u tom momentu se pojavila jedna prepreka. Stigla je vijest da je došla jedna jedinica iz Knina jer se navodno čulo da se lapčanski garnizon sprema na predaju partizanima.

Među oficirima došlo je do kolebanja. Pola ih je pijanih. Jedni traže da idemo odmah na slobodnu teritoriju, tj. da odmah dižemo vojsku i izvlačimo se iz grada, a drugi nas pozivaju da idemo blokirati novoprispjelu jedinicu i komandu garnizona u kojoj su, kažu, pretežno oficiri pijani.

Konačno smo se odlučili za predlog da oficiri odu u jedinice, da ih postroje i da krenemo prema slobodnoj teritoriji. I konačno, za veoma kratko vrijeme našlo se 1.300 neprijateljskih vojnika na putu za slobodnu teritoriju. Povedeno je i 120 konja, poneseno je 300 novih njemačkih šmajsera, pored onih koje su vojnici imali na sebi i mnogo municije i drugog oružja podignutog iz magacina.

Sljedećeg dana negdje u zoru oko 4 sata u jutru stigli smo u selo Kalati kod kuća Rajića.

Naš narod pokazao se kao i uvijek. Njegova omladina izašla je pred jučerašnjeg neprijatelja sa zastavama, uz

pjesmu i klicanje, sa mlijekom, jajima i sirevima, što je sve za mnoge neprijateljske vojnike bilo neshvatljivo.

Ubrzo su stigle i partizanske čete, stigli su dijelovi IX divizije, stigli su drugovi iz Komande mjesta Martin-Brod, Komande mjesta Bosanski Petrovac, stigao je iz OZN-e i Vlado Kecman.

Neprijateljska vojska se raspoređuje u jedinice. Naši oficiri kao da trijumfuju. Anđeliću i meni pride jedan oficir iz IX dalmatinske divizije i reče: »Jeste li vi, drugovi, politički radnici ovdje na terenu?« »Da«, — rekoh mu ja. On reče da je dobro obavljen ovaj posao. »Evo vam za uspomenu na tu akciju jedan pištolj.« Uzeh ga i predadoh ga Mirku Kovačeviću, mom ranijem partijskom rukovodiocu.

Istinu govoreći, osjetio sam se veoma nelagodno. Nekako naše zalaganje i rizikovanje naših života prosto kao da nije priznato, jer o nama niko ni riječi ne reče niti nam iko reče: »Hvala.« Radi toga ja u sebi ponavljam: »Hvala nalogu OZN-e. Hvala mojim saradnicima Obradoviću, Anđeliću, hvala hrabroj porodici Ljiljak, a naročito mladoj i lijepoj djevojci Mari Ljiljak, hvala domobranskom natporučniku sa bradicom, Muslimanu od Cazina, kome sam ime zaboravio.«

-Samo nekoliko dana iza toga Petar Komljen-Pepa, Vlado Kecman i Milka Rudić držali su zbor našeg naroda jer se tih dana slavila pobjeda za pobjedom. Očekivao sam da će neko spomenuti i mene i moje drugove, ali opet ništa. Malo revoltirano rekoh to Vladi, a on me pogleda, a zatim me potapša po ramenu i reče: »Na posao i borbu dalje, moj druškane, a poslije će to valjda nekad neko spominjati, pisati, pričati, pjevati, a sada mi komunisti za to nemamo vremena, mi moramo raditi ono što od nas traži Partija.«

Malo sam se ovih svojih riječi zastidio, što je Vlado primijetio ali njegove »argumente« nisam tada shvatio. Zbog toga sam, kada me Vlado sljedećih dana zvao da dođem u Bosanski Petrovac i da mu budem pomoćnik odbio, na što se on blago nasmijao, ozbiljnije me pogledao a zatim rekao: »Svetko, borbu moramo nastaviti, a sve ostalo će doći s vremenom.«

DRAŠKO NOVAKOVIĆ

ŽIVOT U ROPSTVU S MISLIMA NA RODNI KRAJ

O životu zarobljenika bivše jugoslovenske vojske, njih 469 iz našeg kraja, koliko ih je prema evidenciji bilo rasuto po logorima širom Njemačke, malo se zna.

Ovim mojim skromnim prilogom želio bih nešto više i konkretni je da kažem o načinu pomoću kojeg smo mi, zarobljenici jednog od njemačkih logora, dobivali vijesti o događajima u našoj zemlji, posebno o narodnooslobodilačkoj borbi.

U ovom logoru uglavnom su bili zarobljeni oficiri bivše jugoslovenske vojske. Bio je i jedan manji broj vojnika ove vojske. Njihov broj se stalno mijenjao, jer su, svi oni koji su imali stručnu spremu, prebacivani u druge logore.

Zivo smo se interesovali za sve ono što se dešava u našoj zemlji. Međutim, život u logoru, posebno cenzura štampe i pisama, nije dozvoljavao da se nešto više sazna o tim događajima.

Ipak, u logoru smo formirali jedan uređivački odbor sastavljen od ljudi koji su imali stručnu spremu i koji su na osnovu vijesti i praćenjem štampe, mogli da komentarišu i obavještavaju o svim događajima u našoj zemlji.

Ti ljudi su između sebe podijelili uloge. Naime, u logor je dolazila njemačka dnevna štampa, ali i novine iz zemalja koje je Njemačka okupirala. Međutim, mislim da je suviše naglašavati kako se pisalo o događajima u zemljama koje je hitlerovska Njemačka okupirala. O njima je pisano onako kako je okupator to želio.

■

Osim toga, u ovim novinama nije pisano o onom što je nas najviše zanimalo — o borbi našeg naroda protiv okupatora.

Ipak, ljudi koji su u logoru bili zaduženi za praćenje štampe, uspjeli su, bar donekle, da prikupe ono što je bilo najinteresantnije i onda to unosili u izvještaje.

Pojedinci, među kojima sam bio i ja, bili su zaduženi da pišu kućama i na taj način, preko pisama, da dobiju istinite vijesti o događajima u našoj zemlji.

Moji su se tada nalazili u Beogradu. Prema ugovorenim znacima dobivao sam vijesti koje su u ono vrijeme bile od neprocjenjive važnosti za sve nas u logoru. Naime, ako sam želio nešto više da saznam o partizanima, komunistima, odnosno o NOP — u pismu bih pitao: »Šta je sa Ilijom?« Razumije se, tu sam mislio na Iliju Došena koji je bio jedan od vođa narod'nooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj krajini. Moji bi mi u pismu odgovarali da je u dobrom zdravlju, da se nalazi tu i tu i da će me uskoro posjetiti.

Ako sam želio da nešto više saznam o četnicima, onda bih u pismu pitao za Manu (mislio sam na Manu Rokvića). Na osnovu svega ovog dolazio sam do vijesti o kretanju partizanskih jedinica, njihovim uspjesima i daljem napredovanju. Svi ovi dragocjeni podaci koje sam dobivao u pismima, unosili su se kasnije u izvještaje koji su se kasnije prepisivali i čitali svim zarobljenicima logora.

Međutim, pisma su stizala samo jedanput mjesečno, tako da su i vijesti o događajima u našoj zemlji bile rijetke i sa velikim zakašnjenjem. U takvoj situaciji pokušali smo da preko jednog našeg oficira uspostavimo vezu kako bi pisma češće stizala. Ovaj oficir je imao trgovačkog duha, nabavljao nam je cigarete, formulare za pisma i drugo. Želio bih posebno da istaknem da su pisma pisana na određenim obrascima. Međutim, mada su bila cenzurisana, već dogovoreni način sporazumijevanja nije odavao nikakvu sumnju tako da su pisma redovno i na vrijeme stizala.

Situacija je kasnije postala još lakša. Naime, u logoru se nalazio i jedan njemački podoficir, rodом iz naše zemlje, koji je govorio našim jezikom i pomagao nam kao

tumač. Prije rata ovaj njemački podoficir je živio u Drvaru i Podgracima. Rado je dolazio među naše zarobljenike, razgovarao s nama. Brzo smo se sprijateljili. Često je putovao kao kurir u Srbiju i, putem cigareta, prenio veliki broj pisama iz naše zemlje u ovaj zarobljenički logor. Pisma su bila necenzurisana tako da je njihov interesantan sadržaj odmah bio unesen u izvještaje, a zatim čitan svim zarobljenicima.

Ovaj njemački podoficir nam je zaista mnogo pomagao u detaljnijim saznanjima o događajima u našoj zemlji.

Osim njega, neki od naših zarobljenika sklopili su prijateljstvo sa još jednim njemačkim oficirom koji je bio naklonjen Jugoslovenima. On nam je, gotovo svakodnevno, saopštavao pojedine vijesti radio Londona koje su zatim unesene u izvještaje i čitane zarobljenicima.

Mi, zarobljenici iz Bosanske krajine uspjeli smo, tako reći od samog početka da se grupišemo u jednoj baraci. Pošto smo bili tako reći istomišljenici — život u logoru postao nam je snošljiviji. Slobodno smo međusobno mogli da razgovaramo, ocjenjujemo pojedine događaje u svijetu, a posebno smo bili sretni što smo gotovo svaki dan dobijali podatke o događajima u našoj zemlji. Sve nam je to pomoglo da se još više zbližimo i upoznamo, jer su nas vezali isti ciljevi.

U tim časovima samo smo čekali oslobođenje, mislili na našu zemlju, duboko saosjećali sa svim onim što se zbivalo na našem tlu i jedva čekali trenutak da se ponovo vratimo na svoju rodnu grudu.

Pokret otpora u našem logoru je iz dana u dan postajao sve jači. Imali smo sve više pristaša naših ideja i ciljeva.

Dragocjena saznanja o zbivanjima u našoj zemlji, koja smo, tako reći, dobijali svakodnevno pomagala su nam da razmislimo i pravilno ocijenimo situaciju u kojoj se našla naša zemlja i da, koliko sam na ovaj način — u zarobljeništvu — mogao da budem srcem i mislima sa svojim narodom.

Pravilna i detaljna obaviještenost o stanju u našoj zemlji pomogla nam je da se odmah, po oslobođenju iz logora, svi mi iz iste barake, iz Bosanske krajine, opredi-

jelimo za odlazak u našu zemlju. Prvim transportom prebačeni smo u Jugoslaviju. Kad smo stigli u našu zemlju bili smo dočekani kao pravi sinovi naše napaćene domovine. Sretni i ponosni odmah smo se uklopili u aktivnost i počeli smo da izgrađujemo ratom porušenu i opustošenu zemlju.

OSLOBOĐENI OD SVEGA

Bitka na Neretvi je završena. I posljednji ranjenik otišao je daleko prema Drini. Kroz selo Glavatičevo u hercegovačkom kršu prolazila je Treća krajiška brigada koja je ostala u zaštitnici. Tim putem je prethodno prošlo na hiljade ranjenika i boraca.

*Na kamenu, ispred kuće, sjedio je stari hadžo u podera-
nom odijelu, ispijen i mršav, kao poslije najteže bolesti.
Sjedio je i kao za sebe nešto mrmeljao. Ljubila mu pride
i upita:*

— Kako si, hadžo, kako te zdravlje služi?

*— O, neka vas, oslobodilačka vojsko, Alah da vam je
na pomoći! Oslobodiste nas brate od svega! — ponavljao je
hadžo.*

*Ljubiši baš ne bi pravo, pa upita starca kako to on misli
da su oslobođeni od svega?*

*— Od svega, dušo moja, od svega: od hajvana i insana,
od kumpijera i od žita — nastavi da nabraja starac.*

RAZIJA HANDZIC

NA NAŠIM ŽELJEZNICAMA

U Drvaru, jedne noći ovogodišnjeg proljeća, idući u kino, srela sam jednog poznanika iz sovjetske misije. On se prijateljski smiješio: »Osluškujem vašeg malog heroja.«

Malim herojem sovjetski oficir nazvao je našu šumsku željeznicu koja je, tutnjeći, obvijala brdo i najednom iskrsla u mraku s perjanicom iskara.

»Posmatrao sam je neki dan u Oštrelju«, nastavio je sovjetski oficir. »Kako je dahtala, kako se naprezala s preteškim vagonima! Kad čovjek ne bi vidio, prosto ne bi vjerovao da tako malena može toliko povući. A i toga dana, od jutra su je tražili njemački avioni. I kad je najzad spaziše, baciše, valjda, sve bombe koje su nosili. S tu-gom sam mislio: 'E, sad si, jadnice, sigurno svršila. Ali neposredno po odlasku aviona, ona se odazva krikom radosnog djeteta i zadihano požuri put Drvara'«

Zvižduk naše željeznice, koji je dirnuo sovjetskog oficira, znani je i radosni vijesnik svakom našem vojniku, cijeloj pozadini. To je glas života i neustrašivog poleta. I svaki put on izmami osmijehe na svim obližnjim prozorima. A noću, kad god se u tišini razlegne, možeš odmah spokojnije spavati, jer, svakom vožnjom, ili je olakšan put ranjenicima, narodu i 'borcima, ili se prevozi oružje i hrana, ili građa za porušene objekte.

Proljetos, nad Drvarom, od svanuća su kružili njemački avioni. — Švabe su po svaku cijenu htjele da unište naš Vrhovni štab. I prugom su redovno tragali kao od-vratni strvinari. Ali bi naš voz najčešće stizao prije sva-nuća. A kad bi malo zadocnio, uletio bi u stanicu sav okićen zelenilom kao kakav svat. Onda bi mašina žurno

porazmjestila vagone i sama se uvukla među staro gvožđe porušene stanice, gdje se mirno odmarala, nikad ne primijećena od fašističkih kobaca.

Naročito zimi naše su željeznice mnogo pomogle i vojsci i pozadini. Dešavalo se i prošle zime, u popaljenom drvarskom srezu, da nestane hljeba. Duboki snjegovi lome ljude i konje, onemogućuju karavane. Tada bi omladina cijelom dužinom čistila prugu. Studen je lijepila ručke za lopate, polubose noge kočile se u oštrom cjelcu, ali je željeznica morala proći sa svojim dragocjenim teretom.

Gledala sam jedanput kako se probijala između brda razgrnuta snijega, kroz Krivodo, nad Drvarom. Klizila je oprezno, jer je mećava stalno zavijavala tračnice novim nanosom. Za njom je išla veća grupa omladine s lopatama na ramenu, pomodrelih obraza i nogu. I kad god bi zastala, ponovo hi sinule hitre lopate. Najzad poče sve brže odmicati, otpuhujući Oblake dima, praćena brižnim tepanjem: »Naprijed, sejo, naprijed!« — dok se nije izgubila u sjajnoj bjelini kao crna igračka.

— Ala je raspirio ovaj naš »ekspres« — radovao se jedan drug, kada smo ovog ljeta pošli iz Potoka u Sanicu. Nas nekoliko bili smo unišli u lokomotivu, u pregradu među drva, kojima se najčešće hrane naše mašine. Voz je jurio neobičnom brzinom, kroz sjajno jutro, kroz sjenovitu svježinu šuma. »Kao da jurimo pravo u slobodu«, rekao je neko, i svi smo pjevali iz svega grla. Najednom je »ekspres« stao. Ukopao se, pa ni da makne. Zalud je mašinovođa davao punu paru. — »Moramo ga napojiti«, zaključio je ložač. »A do vode ima čitav kilometar.« I napojismo ga donoseći kantu po kantu vode u mali rezervoar. »Da su veće mašine, bili bi veći i rezervoari i ne bi se to događalo«, objašnjavao je mašinovođa. »Ali ima ih još iz doba Austrije, takozvanih 'madžarica', koje su bile određene samo za stanični rad. Pa ipak su one još kakvi junaci. One su i Tita vozile.« A mašina opet pojuri zadovoljno dahćući. Kao da je razumjela pohvalu.

*
**

Na stanicama u Bugojnu, Prijedoru, Jajcu često se čuju nestrpljiva pitanja: kada će voz? Posjedismo. Kada

će već jedanput krenuti? Čekajući, slušala sam nedavno kako je šef stanice jedno cijelo dopodne mirno ponavljao: »Sad ćemo, čim stigne.«

»Sta ćete«, rekao je šef kada sam mu prišla. Neki su putnici nestrpljivi, jer se na slobodnoj teritoriji često zaboravlja da rat još traje. Ali se naši vozovi moraju još uvijek ravnati prema prilikama. Oni zakašnjavaju zbog opravka mašine, ili slabe telefonske veze, a nekad i zato, što se radi vojnih potreba upute u drugom pravcu. Međutim, razumljivo je da se ulažu najveći naponi da bi se saobraćaj što bolje odvijao. Skorih dana biće uveden i stalni vozni red. I osoblja sad imamo dosta. Tako su željezničari iz Banje Luke većim dijelom prešli u službu narodne željeznice.

*
**

Vagoni naših vozova uvijek se napune narodom do krajnjih mogućnosti. Između partizanki, šubara i fesova ospanu se u teretnjaku bijele marame žena i djevojaka.

Kada je jedanput na putu za Prijedor, zbog trošnih pragova, voz iskočio iz tračnica, pomažući da se digne, jedan striko iz Podgrmeča svojski se založio: »Dobro je, bolan, i ovako, kad 'pomisliš koliko smo se nagazili. Neka nas samo pedalj od zemlje. Svi smo se još kako pomogli otkad nam mašine prohodaše.«

Duž pruga sada se svugdje susreću grupe vrijednih radnika i seljaka koji popravljaju mostove ili izmjenjuju natrule pragove. Oslonjeni na budake, i oni se zadovoljno zagledaju za vozom. Nekad su te iste pruge rušili da se neprijatelj ne bi njima koristio. Danas, kada ih obnavljaju, njihov je izraz još svjetliji.

Svemu u borbi narod je dao dušu, i svaki pokret novog života on prati radosno. I svoju željeznicu narod voli kao svog junačkog prijatelja i pomagača.

Pane Đukić — Limar

BOŠKO STOJANOVIĆ

NARODNI HEROJ PANE ĐUKIĆ-LIMAR

Čim je završio osnovnu školu, napustio je rodni Kapljev, jer se u njemu teško moglo živjeti. U Beogradu je započeo, a u Kruševcu dovršio limarski zanat. U Kruševcu ga je zatekao rat 1941. godine. Ostao je među ljudima koje je godinama poznavao da zajednički dijele zlo i dobro.

Kao napredan omladinac, član SKOJ-a, početkom ustanka stupio je u Rasinski partizanski odred. Za borbu se čvrsto opredijelio još prije ustanka, pa je kao mladi komunista vršio uticaj i na druge. Brzo se, tako reći poslije prvih borbi, istakao svojom hrabrošću, drugarstvom i izdržljivošću u borbi. Bio je izvanredno snalažljiv u složenim ratnim situacijama.

Najprije kao puškomitraljezac, a potom kao desetar i komandir voda, stekao je veliko povjerenje boraca i vrlo veliki ugled i popularnost u odredu. I rasinski partizani i narod Rasine, umjeli su da cijene Limarovo ponašanje, rezultate postignute u borbi, a posebno njegove rukovodilačke sposobnosti.

Limar se već od samog početka borbe svestrano razvijao kao borac i vojni rukovodilac i kao partijsko-politička ličnost. Partija mu je dala za ondašnje uslove dovoljno čvrstu ideološko-političku podlogu da je bio u stanju da njenu liniju potpuno shvati i razumije i da se bori za realizaciju njenih stavova. On je to i umio i mogao, jer je osvojio ljude svojom aktivnošću, neposrednim kontaktima, a napose, svojim držanjem u borbi. Otuda i takva odluka da se Limaru povjeri dužnost komandanta Rasinskog odreda, da bi 1943. godine postao komandant Rasin-

skog udarnog bataljona, potom zamjenik komandanta 3. južnomoravske brigade, a aprila 1944. godine komandant 16. srpske brigade.

Prihvatiti se komandovanja brigadom u ratu kakvoga smo vodili, za omladinca sa nenavršenih 22 godine starosti nije bilo ni malo lako. Limar je bio duboko svjestan odgovornosti koju je time preuzeo na sebe. I upravo zbog toga, sve svoje sposobnosti, svoja i tuđa iskustva, do maksimuma je koristio da bi kroz rezultate koje je brigada postizala u borbi opravdao povjerenje koje mu je dato aprila 1944. godine, preuzimanjem komande nad brigadom.

iNa svim ovim dužnostima, posebno na dužnosti komandanta brigade, u svakom pogledu služio je za primjer, kako borcima, tako i starješinama.

Kada je rat završen, narod rasinskog sreza bira ga za saveznog narodnog poslanika u Ustavotvornu skupštinu, kao najpopularnijeg partizanskog rukovodioca Rasine. I kasnije, - 1950. godine, ponovo ga bira za saveznog narodnog poslanika.

Pao je smrću heroja 1952. godine, u tridesetoj godini starosti, kao potpukovnik JNA, na dužnosti u Upravi državne bezbjednosti, u borbi sa ubačenim diverzantima u blizini Leskovca.

Rođen je 8. VIII 1922. godine u selu Kapljuv, Bosanski Petrovac. Radnik — limar. Član je KPJ od 1941. godine. U NOB je stupio 1941. godine.

Poginuo je 30. juna 1952. godine u selu Veliko Trajnane kod Leskovca.

Za narodnog heroja proglašen 20. decembra 1951. godine.

RADE KOVAČEVIĆ

NEZABORAVNI NIKOLA SOVILJ

Veoma hladnog jutra, 23. januara 1945. godine, bili smo opet na položajima, sa kojih smo prethodne večeri pošli u napad. Za kratko vrijeme izgubili smo sve ono što smo osvojili u toku duge nezapamćene hladne noći. Dan smo proveli u popuni municijom, sređivanju jedinica i pripremi za novi napad.

Uveče smo ponovo krenuli u napad. Nijemci su u prvom naletu izbačeni iz prve linije, a mi smo počeli da ih gonimo. Išli smo u koloni jedan iza drugog. Bura je brisala i zamrzavala oružje i vojnike, a snijeg škripio pod nogama. Zurili smo da što prije stignemo u Tovarnik. Možda je tamo toplije ... Nismo se obazirali na neprijateljske mitraljeze i artiljeriju koji su sipali paklenu paljbu po našim četama, štiteći povlačenje svojih jedinica. Napad se uspješno odvijao, za kratko vrijeme zauzet je Grčićev i Neškovića salaš, velika njemačka utvrđenja, odnosno prvi pojas odbrane Tovarnika. Zatim je produžen napad na Tovarnik. Na prilazu gradu Nijemci su nas dočekali organizovano i spriječili nas da prodremo u grad. Naš napad na prvu odbrambenu liniju bio je silovit, jak i uspješan. iNa drugoj liniji, naišli smo na veoma jaku i dobro organ izovanu odbranu neprijatelja, koji je po svaku cijenu želio sačuvati Tovarnik. Mi smo bili već iscrpljeni, u prethodnim borbama jedinice su brojčano smanjene, vojnici umorni, smrзли i nenaspavani. Nijemci su to iskoristili, prikupili svoje rezerve i u toku noći krenuli u protivnapad. Taj protivnapad bio je tako dobro pripremljen i izveden, da mu se nismo mogli uspješno suprotstaviti.

Noć je vedra i zvjezdana. Nebo i zemlja kao da je zapaljena od bljeska eksplozija artiljerije i ostalih oružja. Čuje se brektanje tenkova u pravcu naših položaja. Pret-hodne noći oteta su i dva naša topa, koji sada djeluju po našim položajima. U prvom naletu naših četa, ovi to-povi bili su ponovo u našim rukama, ali se nisu mogli izvući zbog velikog snijega. Nastupili su teški trenuci 'za nas. Našli smo se pod snažnim udarom artiljerije i una-krsne vatre šaraca na čistoj, snijegom pokrivenoj srem-skoj ravnici, bez rovova i zaklona. Izmijenjalo se neko-liko uzastopnih juriša. Išlo se na život i smrt, nije se gle-dalo niti se moglo gledati na žrtve, koje su već bile og-romne. To je bio izuzetno težak okršaj, ginulo se na obje strane. Nekoliko juriša, prsa u prsa. To već nije ličilo na borbu dvije naoružane vojske, već na opštu tuču rukama, noževima, kundacima i — ko je što imao. Nije bilo po-ložaja, fronta i borbenog rasporeda, po zauzimanju prvih rovova nije se znalo gdje je neprijatelj, a gdje naše jedi-nice. Sustizale su se čete sa neprijateljem, koji je išao i iz naše pozadine. Teško se raspoznavalo ko je gdje.

Kako je to bila bespoštedna borba, govore i činjenice da je iz stroja Treće krajiške proleterske brigade izbačeno 236 boraca i rukovodilaca. Te noći ranjen je komandant brigade Nikola Pećanac, a pored ostalih starješina i istak-nuti i mnogo voljeni zamjenik komandanta IV bataljona Nikola Sovilj. Žrtve su bile velike, ogromne i nenadokna-dive, iako smo dan-dva ranije popunili jedinice. Nikad se Nikola neće nadoknaditi bilo kakvom popunom, jer je on ostao u brigadi, razvijao se od borca do komandanta ba-taljona, od omladinca do prekaljenog komunista.

Dan se od noći rastajao. Poslije noćasnijeg »Kosova«, kako smo se na taj događaj sjećali, vrijedno je zabilježiti da je u našoj 3. četi 4. bataljona III krajiške proleterske brigade ostalo »ravno« nas dvanaest boraca i starješina sposobnih za borbu, od 98 koliko nas je krenulo u prvi juriš. Izmaglica, snijeg i hladnoća su nesnošljivi. Odvojili smo se od neprijatelja, ako se to može nazvati odvajanjem. Dobili smo naređenje od Štaba brigade da sa »četom« od nas dvanaest treba da izvučemo naše topove, koji su to-kom noći djelovali čas sa našom poslugom, čas sa po-slugom Nijemaca. Smatralo se da su topovi za nas slo-

bodni. Razumjeli smo naređenje. Krenuli smo. Sa nama je i 'Nikola Sovilj u ulozi komandanta bataljona, jer je komandant već ranije bio ranjen. Nikola nas vodi, komanduje bataljonom, čitavu tu noć juriša s nama u prvim redovima, hvata se u koštac, rve se sa Švabama — ali ne padaju »kokoške«. Nikola je snažniji, jači, obara ih, davi, ubija. Izvlačenje topova noćas je posljednji zadatak. Kad smo došli do topova — našli smo i topove i Švabe. Švabe su se predale, a topovi nisu. Nemamo ih čime izvući, snijeg je velik, zaprega izginula, mule i konji koji su dežurali u zaklonima, ili ranjeni ili se pretvorili u dupla veličine čvrsto opruženih nogu u dubokom snijegu. Izvukli smo Švabe i predali Štabu brigade, a topovi su ostali za sljedeću noć.

Ujutro smo krenuli na sinoćnje položaje, u pokretu smo razgovarali o stražama i podstražama, gdje ih treba ostaviti radi obezbjeđenja jedinica koje se povlače na polazne položaje. Nikola je započeo dijalog i o minuloj noći, koja se uveliko razlikovala od one kada smo kao dječaci išli na sijelo kod komšija, gdje smo se spokojno radovali djetinjstvu, mladosti i životu. Govorili smo i o tome, da je ta noć bila dan, nije bilo ptice u vazduhu i na grani koja je ostala živa, a mi, eto, ostadosmo, ko zna zašto. On reče, kao da ne možemo ni poginuti.

Još smo raspoređivali obezbjeđenje. Nismo se radovali, niti veselili, nismo se imali čemu ni radovati. Sve misli su nam bile uprte na noćasnje žrtve u neravnopravnoj i ogorčenoj borbi. Nismo ni slutili ni pomišljali da će, odnekud, možda preciznim nišanjem, ili slučajnim rafalom šarca neki metak pronaći sljepoočnicu našeg komandanta, druga iz djetinjstva i surovog rata, neženjenog i još neživljenog, skromnog momka. Veoma inteligentnog i bistrog čovjeka, kojeg su krasile sve vrline dobrog učenika, borca, puškomitraljesca, desetara i zamjenika komandanta bataljona. Taj rafal bio je smrtonosan. Nije nam preostalo ništa drugo, nego da ga za trenutak hrabrimo i pridržavamo. Nije nam ništa govorio. Gledao nas je ukočenih očiju iz kojih se nazirao zov da preuzmemo bataljon, da nastavimo večeras sinoćnje juriše. Tiho, ćuteći, kroz suze smo prihvatili zov, ali i želju da ga i osvetimo.

Te noći, 23. januara 1945. godine, padali su borci, starješine, komandanti i komesari, među njima jutros, kad to niko nije očekivao, pao je i Nikola Sovilj. Sahranjen je u selu Berkasevo kod Sida, uz najveće vojne i civilne porasti. Narod i omladina Sida i Berkaseva položili su vijence i svježe cvijeće na grob našeg Nikole. Kasnije, pred sam proboj sremskog fronta, drugovi su se sjetili svog komandanta, otišli na njegov grob, osvježili ga cvijećem i ovjekovječili fotografijom.

U sastav 4. bataljona, Nikola je ušao kao puškomi-traljezac, do tada već prekaljeni borac, član SKOJ-a i ve-oma omiljeni drug svih nas koji smo ga poznavali. Rođen je u selu Bjelaj 1922. godine. Zbog toga što je bio mlad i što nije vojsku služio, tek je pod konac 1941. godine, kao i mnogi drugi omladinci, primljen u Vrtočku četu i dobio pušku, a pored nje i dužnost pomoćnika puškomi-traljesca. Istovremeno, postao je i član SKOJ-a. Već u prvim borbama, na Tiškovcu, Bosanskom Petrovcu i Rip-ču, zajedno sa ostalim omladincima, opovrgao je sumnje da je mlad i nezreo 'za borbu. Volio je veselo društvo, šalu i pjesmu. Sam je rado pjevao i zametao šalu. U borbu i najteže situacije ulazio je mirno i trezveno, raspoloženo i sa dovoljno razmišljanja, kao što dobar poslenik prilazi svom poslu. Nije moguće pobrojati sve borbe u kojima se Nikola isticao i vrline koje su ga krasile. Za njega nije bilo beznačajne borbe niti dužnosti koju je obavljao. U napadu je bio uvijek među prvima, a u odstupanju među zadnjim. Nije se bojao, ravnodušno je posmatrao rafale neprijatelja i vješto se prebacivao, da bi mu se što bliže primakao, često puta i sam.

U maju 1942. godine, kad je četa raspoređivana u za-sjedu na cesti Kolunić—Oštrelj, trebalo je naći dobrovolj-ce — bombaše, jer se znalo da Italijani raspolažu sa ten-kovima. Nikola je bio među prvim. To se ponavljalo i u **borbi** sa četnicima u Janju i na Glamoču. Poslije oslo-bođenja Livna, kao istaknuti borac došao je u svoj rodni Bjelaj, na kratak odmor, radostan, gord i ponosan na uspjehe koji su pobrani u jednogodišnjoj **borbi**. Kao i svi drugi nakon 5—6 dana provedenih sa svojim najmilijima srdačno je ispraćen u Drvar gdje se formirala III krajiška

brigada. Put III krajiške brigade je borbeni put i druga Nikole Sovilja, za čije ime su vezane i sve bitke koje su vođene oko Cazina, Sanice, Vrpolja, Bihaća, Neretve, na Sutjeski, oko Banja Luke i za Beograd i ko zna koje, što će možda jedino istorija iscrpno zabilježiti.

KOMANDANT PODRUČJA NA STRAZI

Dode vrhovni komandant drug Tito sa grupom članova smještena u B. Petrovcu, oktobra 1942. godine. Sa njima Vrhovnog štaba u Komandu vojnog područja koja je bila je došla i grupa partizanskih oficira — komandanata koje je Vrhovni štab uputio u Sloveniju. Jedan od članova Vrhovnog štaba reče komandantu područja Gojku Latinoviću: »Mi ćemo u tvojoj kancelariji održati savjetovanje. Kako vidiš, savjetovanju prisustvuje Vrhovni komandant, pa neko treba obezbijediti prostorije.

Gojko stade mirno i reče: »Ništa ne brinite. Ja ću lično da obezbijedim Komandu«.

Gojko uputi dvojicu svojih pratilaca na patrolnu dužnost — da hodaju oko Komande, a dežurnog izvede na ulicu — pred zgradu. On lično uze mašinku i stolicu, sjede pred svoju kancelariju i tu bez smjene ostade sam na straži.

NARODNI HEROJ MILADIN ZORIĆ-GARAČA

Pričalo se da se poslije ustanka teško izborio da ga prime u Brđanski vod, a još teže da bude vlasnik puške. A nekoliko pušaka je osvajao u prvim mjesecima borbe poslije ustanka. Morao ih je predati starijim i iskusnijim borcima. Prošlo je dugo vremena dok je i na njega došao red. Dobrovoljno se javljao da obavi neki kurirski posao, da ide sa patrolom na izviđanje, da čuva stražu, da baci bombu u neprijateljski rov, pa ipak dugo vremena ostao je nezapažen u Vojvođićevom vodu.

U borbi u Vrtočkim dolinama, na Orašcu i Kulen-Vakuf u, iako se isticao, to je malo ko primijetio. Tako je bilo sve do Ripča i Kolunića. Tu je prvi put osjetio da se i njegove zasluge vide i od starješina cijene.

Kada je Kulenvakufska četa ušla u sastav brigade, stvari su se brzo mijenjale. Kao borac Vakufske čete 2. bataljona 3. krajiške brigade, Garača se isticao gotovo u svakoj akciji. Njegova hrabrost posebno je došla do izražaja u borbama vođenim na Bihaću i Tesliću. Na planini Raduši u 4. neprijateljskoj ofanzivi, kao i na Isharu kod Bijelog Polja i Celebića. Nije bilo analize ili komandirskih referisanja u bataljonu, a da se nije isticala Garačina odvažnost, hrabrost i odlučnost u teškim momentima.

U brigadi kakva je bila 3. krajiška, u kojoj se našlo devet ustaničkih četa drvarsko-petrovačkog kraja, nije bilo lako biti poznat u četi, a kamoli u bataljonu, a da se i ne govori o brigadi. Trebalo je zaista napraviti velik podvig da bi se o nekom pričalo u brigadi, da bi se nečija hrabrost pronijela bataljonima.

Ako je svaka borba u kojoj je učestvovala 2. četa 2. bataljona, značila i posebnu priču o Garači, onda nije nikakvo čudo što ga je poznavala cijela brigada. U četi, bataljonu, a sve češće i u brigadi, Garačino ime je spominjano kada su isticane zasluge pojedinaca, pa i jedinica, za ovaj ili onaj uspjeh postignut u akciji.

Peta neprijateljska of anzi va bila je u punom jeku. Tamo gdje se Čehotina uliva u Drinu, 2. bataljon je vodio tešku borbu sa Nijemcima. Garačin stric, puškomitraljezac, Rade Zorić, puštao je kratke, povremene rafale samo onda kada bi mu se ukazao siguran cilj. Nijemci su ga osmotrili. Granate su pravile lijevkove oko Rade. Garača je puzio ka njemu. Nosio mu je parče hljeba pronađenog u rancu ubijenog njemačkog vojnika. Kada se privukao u neposrednu Radinu blizinu, čuo je jauk poslije eksplozije granate. Skočio mu je u pomoć. Sve je bilo uzalud. Rade više nije davao nikakve znake života. Garača je uzeo stričev »šarac« i iz njegovog zaklona nastavio borbu. Od toga dana Garača nije ispuštao iz ruku »šarac«, najljepšu ratnu uspomenu na strica.

U borbi za oslobođenje Zenice 1943. godine, kada je, na primjer, pri zauzimanju električne centrale »šarcem« krčio prilaz četi da što prije prodre do cilja, ili za vrijeme uličnih borbi u Banjoj Luci januara 1944. godine, kada je uništenjem njemačkog tenka omogućio bataljonu da ovlada dominantnim položajima, boreći se u okruženju, Garačino ime isticano je sa posebnim zadovoljstvom i pohvalama.

Ne treba griješiti dušu, rekli bi Vakufljani, kada se na susretima preživjelih boraca povede razgovor o Garači. Više smo mi njemu upućivali ružnih nego lijepih riječi u toku cijelog rata. A zašto, zbog čega?

Garača je bio običan čovjek. Mirne naravi, tih, povučen i skroman. Djelovao je ozbiljno. Bio je otporan i izdržljiv kao rijetko ko. Ali je imao i čudnu narav. Kad mu nešto dune u glavu, on radi po svom, onako kako je naumio, pa ti viči, govori, kritikuj koliko god hoćeš. To se kod njega javljalo u borbi. Nikada on nije osjećao strah, ili se to bar na njemu nije moglo primijetiti. A često je sam sebe uvlačio u takve situacije iz kojih se s mukom čitav izvlačio. Zbog te samovolje i česte usamljenosti, ko

zna koliko je puta bio kritikovan. Sto je najgore, nije se niti branio, niti je grešku priznavao. Jednostavno, najčešće je ćutao.

Tek nakon pune dvije godine ratovanja i ko zna koliko kritika i vrlo značajnih priznanja za ispoljenu hrabrost, junaštvo i heroizam u borbi, Garača postaje rukovodilac osnovne vatrene jedinice — desetine, potom član RPJ, pa komandir voda.

Za vrijeme 7. neprijateljske ofanzive u sprečavanju prodora njemačkih snaga od Livna prema Drvaru, Garačino herojsko držanje podstaklo je borce 2. bataljona da slome napad njemačkog puka i odbace ga na polazne položaje, a samo nekoliko dana kasnije u teškim borbama koje je 3. krajiška brigada vodila sa njemačkim snagama na Crnom vrhu, Garača je u više navrata potvrdio da u njemu leži nesalomljiva snaga borca, heroja, komuniste. On se potvrđuje kao rijetko koji borac gotovo u svakoj borbi.

Krajem avgusta 1944. godine brigada je došla na Zlatibor. Doznalo se da se pred njom nalaze bugarske fašističke snage. Kada je 2. bataljon izbio na komunikaciju Užice—Palisad, osmo trena je dugačka bugarska kolona na pravcu Užice—Palisad. Garača je zamolio komandira da njega i još jednog puškomitraljesca pusti da pođu Bugarima u susret, da im naprave zasjedu i da malo »sejire«. Komandir je prihvatio predlog.

Garača i Jovo Arnautović krenuli su cestom ka Užicu sa dva »šarca« i dosta municije. Želja im je bila da u prvom susretu Bugari osjete sa kim stupaju u kontakt. Odabrali su pogodno mjesto za zasjedu bočno od puta. Zamaskirali se, dogovorili se da sitno propuštaju, a da uhvate glavninu. Podijelili su zone i čekali. Kolona se tromo kretala. Propustili su patrolu, pa i prethodnicu. Našla je glavnina. Čekali su da im pride što bliže. Na oko 400 metara ispred njih kolona se zaustavila. Oficiri su sišli sa konja, skinuli dvoglede i pretraživali teren. Za to vrijeme kolona se sve više nabijala. Garača je pustio dugačak rafal. Jovo ga je pratio. Zbunjeni Bugari u početku su stvorili gužvu i kada su osjetili otkud dolaze rafali dali su se u panično bjekstvo. Na cesti je ostala gomila leševa i ranjenika.

Samo nekoliko dana kasnije Garača je sa svojim vodom usred dana upao u Arilje među četnike. Poslije slabijeg otpora i dosta velikih žrtava, četnici su ise razbježali.

Tih dana na Jelovoj gori, u borbi sa jakim četničkim snagama, Garača je sam ubio više od 10 neprijateljskih vojnika. Poslije ove borbe u brigadi su proglašavane jedinice, pobjednici u višemjesečnom takmičenju — ko će više ubiti neprijateljskih vojnika, zaplijeniti opreme i naoružanja i dr. Prelaznu zastavicu kao najbolji dobio je 2. bataljon. Komandant bataljona Đuran Kovačević, pošto je primio ovaj dragocjeni trofej, pozvao je Garaču da mu kao najhrabrijem borcu u bataljonu, koji je ubio najveći broj neprijateljskih vojnika, preda zastavicu na čuvanje.

U oslobađanju (Beograda, u zauzimanju, a potom u odbrani električne centrale, gdje su mnogi drugovi izgubili živote, Garača je postigao rezultate vrijedne posebne pažnje. Isticao se u iborbama vođenim na sremiskom frontu. Herojski se borio i pao u odbrani Sida kao komandir 3. čete 2. bataljona 3. krajiške brigade, 18. januara 1945. godine.

*

**

seoske poslove. Sjekla je i vozila drva, orala i sijala, te Petrovac. Poslije osnovne škole bavio se zemljoradnjom. Otac mu je rano umro, pa je sav teret kuće pao na njega. U ustanku 1941. godine stupio je u Brđanski vod, a potom sa Vakufskom četom u 3. krajišku brigadu. Godine 1943. postao je član KPJ. Dugo je bio puškomitraljezac, potom u jesen 1943. desetar, komandir voda i komandir čete na isremskom frontu.

Poginuo je 18. januara 1945. godine.

Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. godine.

DRAGO BASTA

IDEM PUTEM SVOJIH SINOVA

Da nije bilo patnji i teških uslova života možda se ne bi ni znalo kakvih sve ljudskih kvaliteta ima u našem običnom čovjeku. Tako je NOR izbacio na površinu mnoge do tada nepoznate odvažne i smione borce, bez obzira na pol, godine starosti i profesiju. Jedna od mnogih takvih bila je Stevka Krčmar iz sela Krnjeuše, koja se do kraja žrtvovala u borbi protiv neprijatelja. I kada joj je bilo najteže, nije klonula duhom. Naprotiv, svojim držanjem i visokim moralom veoma pozitivno je djelovala na okolinu.

Starica je još iz ranih godina ostala udova sa petoro nejake djece (dvije kćeri i tri sina). Cio njezin život bio je mukotrpan i težak. Gotovo uvijek je radila i najteže seoske poslove. Sjekla je i vozila drva, oralala i sijala, tesala i zagrađivala, kosila među koscima travu i žito.

Svoju djecu odgojila je i dovela do hljeba, a zatim ih poženila i poudala. Sa snahama i unučadima Stevkina porodica Dostaje brojna i snažna. Tako se starica postepeno oslobađala mnogih obaveza i tereta, jer su ih mlađi oreuzeli.

I taman kada je doživjela dane kada može da se odmori, počeo drugi svjetski rat. Fašistički osvajači pregazili su mnoge evropske zemlje. Došao je red i na našu zemlju koja je ubrzo pregažena i okupirana. Njemačke okupacione trupe marširale su drumovima. Pavelićeve ustaše preuzimale isu vlast i uporedo sa tim započele su do tada neviđen teror nad srpskim življem. Grupe ustaša hodaju po selima i traže žrtve. Jednog julskog dana 1941.

dolaze kući staričinoj i pitaju za njezine sinove Milutina, Simu i Dragu. Milutin je bio najstariji, vrijedan i snažan momak. Njega su bez ijedne riječi otjerali kao taoca. Uzalud je Stevka pružala otpor zlikovcima da bi spriječila odvođenje Milutina ni kriva ni dužna u sigurnu smrt. Milutina, kao i druge drugove, poslije kratkog tamnovanja u Krnjeuši, otjerale su ustaše na kamionima prema Lici, u Boričevac, i tamo ih pobili i* bacili u pećinu. Stevka je izgubila svaku nadu u povratak svoga sina, mada su o tom zločinu stizale protivurječne vijesti. Predosjećala je da je to samo početak stradanja. Pozvala je Simu čim je čula za ovu vijest i rekla mu:

— Simo, janje moje, vidiš kakva su vremena došla. Nemoj i ti da mi ludo pogineš kao Milutin. Nemoj ostajati kod kuće. Bježi negdje u šumu, a nama što bude.

Simo je i sam bio svjestan opasnosti, pa je rekao majci da se ona ne boji, jer on neće ustašama živ u ruke dok je gaja iznad kuće. listaše su često dolazile staričinoj kući i tražile Simu. Stevka je uvijek nalazila neki odgovor:

— Simo nije kod kuće — doći će kroz nekoliko dana ...

Simo, ja i još nekoliko drugova spavali smo noću u gaju više kuće. Od nas je stalno neko preko cijelog dana bio na izvidnici osmatrajući prostor prema čaršiji i očekujući nailazak ustaša.

Sjećam se jednog junskog predvečerja 1941. Sjedili smo nas trojica, Simo, ja i još jedan drug u strani Točilo. Nedaleko ispred nas osmotrili smo staricu gdje polako ide, zastajkujući na uzbrdici da uhvati malo vazduha. Kada je prišla k nama, osmijehnu se i onako zaduvana, drhvatim glasom, kao da hoće da nas ohrabri, upita nas da li smo gladni? Simo je odmahnuo rukom rekavši joj da o tome ne brine.

— Nego, reci nam, majko, šta ima novo? — upita je Simo.

Stevkina prva informacija odnosila se na ustaše, kako su danas uhvatile i htjele ubiti Đurana Krčmara, koji je s kolima išao iz mlina iz Čukova. Pobjegao im je, a kola i konji sa žitom ostali su u Čukovima. Starica se

potom mašila rukom iza pojasa, izvukla starinsku kuburu i pružila je Simi, govoreći mu:

— Uzmi, sine, ovu pušku, ubij bar jednog ustašu. Neće mi biti žao ako i ti sutra pogineš, samo osveti Milutina. Drage još nema. Ništa ne znam o njemu. Albanska granica je daleko, a Bog zna da li je živ — reče Stevka, usta, reče: »Zbogom!«, i ode u pravcu sela.

Simo je razgledao pušku, a onda reče:

— Bože moj, koliko sam puta pucao iz puške na mnogim svadbama i veseljima. I, eto, dođe takvo vrijeme da se mora pucati na živa čovjeka. Bogami, druge nema nego ubiti onog ko ti posegne na život — reče Simo sasvim ozbiljno i odsječno.

Početkom avgusta, kada smo opkolili ustaški garnizon u Krnjeuši, niko od njih ni do vode nije smio da zakorači. Jer, naše oko pratilo je svaki njihov pokret. Sjećam se, nas nekoliko nosili smo civilne puške. Romijnala je kiša. Primicala se i noć. Simo je stajao u rovu iznad Krnjeuše sa novim karabinom, čekajući da mu se neko pomoli na nišan. Nas nekoliko dogovorili smo se da iz sela donesemo velike kace i torne kolibice, pa da se u njih sklonimo od kiše. Tako je i bilo. Morali smo budno pratiti svaki ustaški pokret. Zakrvili smo se i sada nema uzmicanja.

Simo je primijetio neprijateljskog vojnika kako se kroz žito provlači prema vodi na Salatima. Pozvao me je da posmatram šta će biti, da ih pratim. Rukom je pokazivao prema ustašama koji su krenuli iz Krnjeuše kroz žito, krijući se od nas. Simo nanišani onog čelnog i opali metak. Ustaša pade u žito, a ostali se dadoše u bjekstvo krijući se iza živice. Simo je od radosti vrištao, dok su ustaše uzaludno trošile municiju pucajući nasumce prema Bećinici i Salatima. Jedan od njih uspio je da se dovuče do pojate i da je zapali. Zaštićeni oblakom dima, povukli su se u Krnjeušu, dok smo mi sa ubijenog ustaše skinuli fišeklije pune municije i novu pušku. Nekoliko dana kasnije, Simo se istakao pri zauzimanju Krnjeuše, potom Ripča, na Radiću i u drugim borbama.

U četi je bio jedan od najboljih boraca. Svi su ga voljeli i cijenili kao smjelog borca, starješinu i druga. Simo je sa svojom četom, najprije kao vodnik, a potom

kao njen omiljen komandir, mjesecima vodio uspješne borbe na teritoriji Bosanskog Novog, Banije, u Agićima i oko Vrpolja, Petrovca i Ključa. Svi smo se radovali uspjehu čete i njenog komandira Sime. Stara Stevka posebno. Radovala se što je rodila sina o kome narod pjesme pjeva.

Kada je u jesen 1942. godine, proslavljeni komandir Krnjeuške čete Simo Krčmar pao smrću heroja, daleko od svog rodnog mjesta, drugovi iz čete su odlučili da ga sahrane kod njegove kuće. Sve dok Simino mrtvo tijelo nije dovezeno blizu kuće i dok neko od djece nije preplašeno viknuo: »Evo voze Sirnicu!«, Simina majka nije znala za njegovu smrt. Jednostavno, niko od mještana nije imao snage da joj saopšti tako tešku i tužnu vijest. Svi su čekali da to urade drugovi iz njegove pratnje. Čuvši vijest o Siminom dolasku, nije znala o čemu se radi, pa je radosna, istrčala na put da dočeka sina, misleći da dolazi malo na viđenje, kao što su i drugi borci iz čete dolazili osim njenog Sime.

Pošla je pred njega, ali nije vidjela ništa osim jednih kola koja su išla putem prema njoj i iza kola nekoliko drugova sa puškama na ramenima. Predosjetila je zlo, pa je uzbuđeno upitala:

— A, đe je moj Simo kada ga ja ne vidim?

Na njeno pitanje niko nije odgovorio. Svima su suze grunule u oči i tek su joj tada počeli prilaziti starci, žene i djeca, jer drugog nikog u selu nije ni bilo. Mrtvo Simino tijelo smjestili su u kuću. Svi su plakali, staro i mlado.

Sutradan, posmrtni ostaci komandira Sime, sahranjeni su među grobove ostalih poginulih drugova. Na njegovom grobu govorili su predstavnici vojske i Narodnog odbora. Zatim je, sasvim iznenada, uzela riječ starica, majka komandira Sime Krčmara.

Starica je najprije zamolila za tišinu, a onda je govorila drhtavim glasom:

— (Drugovi i drugarice, prije svega razlomite me da mi je teško govoriti nad mrtvim tijelom djeteta ... Ipak ću reći nekoliko riječi. Ne želim da govorim kao majka koja je izgubila sina. Tačno je, srce mi puca na troje, ali rat je, djeco moja, a u ratu se mora ginuti, ako se želi

sloboda. Kad ti neprijatelj dođe pred kuću, govorila je Stevka, i kad hoće da te spali i ubije na tvom ognjištu, onda ti ništa drugo ne preostaje nego da mu uzvратиш na isti način. Sinovi moji, i vi ne štedite zločince! Jer, ako vi ne ubijete njih, ubiće oni vas, vaše žene i vašu djecu! I sami znate da Krajina i Grmeč cvile u nevolji i traže osvetu!

Imala sam tri sina, Milutina, Simu i Dragu. Othranila sam ih do njihove snage. Najstarijeg Milutina ustaše su otjerale i Ubile, a o Draginoj sudbini ništa se ne zna. Jedini se Simo borio za sviju nas. Danas se zauvijek s nama oprašta. Svi vi, drugovi i drugarice, plaćete za mojim Simom i žao vam je, ali ovoga puta meni je najžalije i najteže. Meni nije žao Sime, koji je svoj mladi život dao za narod, za bolji život sviju nas i naše djece, već mi je žao one dvojice što ne znam ni za njihov grob. Kada pomislim na njih, onda mislim kakvim su oni mukama mučeni i kakvom su teškom smrću umrli. Još jedno, drugovi, nije mi žao mog Sime, jer znam da je braću osvetio, samo mi je još jedno žao što nisam mlađa da primim njegovu pušku i da nastavim njegovu borbu. Kada bih mogla deset sinova da rodim, ja bih svih deset poslala u borbu — rekla je na kraju starica.

Njezine riječi bile su toliko potresne i dirljive, da su se svi čudili kako je staričino srce moglo sve to da podnese. Ona se nije opredijelila za bugarenje, jer za junakom se ne bugari. Na njegovom grobu drže se govori koji mobilišu u borbu.

Poslije smrti sinova, njene snahe su se poudale. Starica je ostala sama kući.

(Rat se završio. Starica je ostala bez sinova, ali je i dalje davala od sebe sve što je mogla za obnovu zemlje. Sa čekićem u ruci, zajedno sa omladinom, išla je na vrtočku cestu da popravlja put koga su neprijateljski tenkovi razorili. Kada bi je ko od omladinaca upitao kuda će ona tako stara, ona bi odgovorila:

— Idem putem svojih sinova!

Ni Stevke nema više među nama. Ali uspomene na nju i na njezin život, zajedno sa uspomenama na njene sinove, ostaće dugo u nama koji smo je susretali u ratu i poslije rata.

DERVO VOLODER

NARODNO PROSVJEĆIVANJE I U TEŠKIM USLOVIMA

Pored borbe za oslobođenje naše zemlje od okupatora, naši narodi, predvođeni KPJ, vodili su paralelno borbu za rušenje stare i uspostavljanje nove, istinske narodne vlasti. Otuda i stalna briga da se nakon oslobođenja pojedinih mjesta u prvi plan postavljalo pitanje organizovanja narodne vlasti na toj teritoriji. Proširivanjem slobodnih teritorija pred organe vlasti i sve masovne društveno-političke organizacije postavljali su se vrlo složeni zadaci, jer je trebalo mobilisati sve raspoložive snage i sredstva za vođenje borbe do konačnog oslobođenja naše zemlje. I u tim i takvim uslovima narodna vlast i društveno-političke organizacije ni jednog momenta nisu gubili iz vida svoju brigu o kulturno-prosvjetnom uzdizanju najširih slojeva naših naroda na oslobođenim teritorijama. Pri tome su, van svake sumnje, imali u vidu činjenicu da je prosvjeta temelj kulturnog razvitka naroda. Otuda su narodnooslobodilački odbori i smatrali svojom dužnošću da stvaraju mogućnosti i vrše pripreme za otvaranje škola kao i potrebne uslove za organizovanje i razvoj vanškolskog prosvjetnog rada na oslobođenim teritorijama, gdje su za to postojali kadrovski i materijalni uslovi. Rad na narodnom prosvjećivanju u toku narodnooslobodilačke borbe datira, može se slobodno reći, od prvih dana borbe za oslobođenje naše zemlje. I taj zadatak je stalno bio prisutan u svim rukovodstvima masovnih društveno-političkih organizacija, u organima narodne vlasti, pa i u oružanim jedinicama kroz čitav tok narodne revolucije, da

bi se nakon konačne pobjede taj rad još više razvijao i širio.

Želim da osvježim sjećanja na rad na ovome planu od konca 1944. -godine do konačnog oslobođenja naše zemlje na teritoriji bivšeg Sreskog NOO Bosanski Petrovac. Želja mi je, ukoliko uspijem, da ovim napisom prikazem kako je (bio organizovan rad na narodnom prosvjećivanju i kako se taj rad unapređivao na toj teritoriji.

U Sreski NOO Bosanski Petrovac upućen sam na dužnost prosvjetnog referenta od strane Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu, čije je sjedište u to vrijeme bilo u Sanskom Mostu. Odmah da kažem, već u to vrijeme, rad na narodnom prosvjećivanju bio je dobro organizovan na teritoriji Sreskog NOO Bosanski Petrovac. Slobodno se može reći da nije bilo većeg zaseoka, a da se i ne govori o većim selima i naseljima, u kojima prosvjetni rad nije bio organizovan.

Iako je rat bjesnio, iako su okupatorske jedinice i tada povremeno napadale pojedina naselja, pa i sam Bosanski Petrovac, rad na narodnom prosvjećivanju nije prestajao. Nosilac rada na onorganizovanju i razvijanju narodnog prosvjećivanja bila su mjesna rukovodstva KPJ, SKOJ-a, NF-a, AFŽ-a, predstavnici narodnooslobodilačkih odbora i prosvjetni radnici u naseljima gdje su još tada vodili škole. U Sreskom NOO postojao je Odsjek za prosvjetu u kome je radio, pored referenta za školstvo,

1 referent za narodno prosvjećivanje. Na poslovima narodnog prosvjećivanja u vrijeme mog dolaska radila je omladinka Stakica Penac — koja će nešto kasnije otići na drugu dužnost. Moram naglasiti da sam bio iznenađen organizacijom rada na narodnom prosvjećivanju i evidencijom kojom se mogao steći potpuni uvid u cjelokupnu aktivnost na tome planu. Evidencijom su »bila obuhvaćena sva naselja, uključujući i grad Bosanski Petrovac sa svojim mahalama. Iz te evidencije su se mogli sagledati forme i oblici cjelokupnog rada na narodnom prosvjećivanju, od evidencije nepismenih lica, pa do evidencije članova omladinskih horova ili kulturno-umj etničkih ekipa, gdje su te postojale, kao i kulturno-prosvjetnih odbora, koji su već tada bili organizovani i koji su postali pokretači cjelokupnog rada na narodnom prosvjećivanju.

Ovom evidencijom bila su obuhvaćena naselja: Bravski Vaganac, Drinić, Bukovača, Kolunić, Medeno Polje, Bjelaj, Cimeše, Veliki i Mali Stjenjani, Petrovački Kestencovac, Kulen-Vakuf, Kalati, Prkosi, Vrtoče, Risovac, Krnj euša, Vranovina, Vodenica, Skakavac, Suva ja, Rašnovac, Smoljane, Janjila itd. U Bosanskom Petrovcu su također obuhvaćeni pojedini kvartovi (mahale) kao što su: Ploče, Bišćani, Bare itd.

Rad na narodnom prosvjećivanju bio je organizovan u svim navedenim mjestima, selima, naseljima, pa i u mnogim većim zaseocima. Kulturno-prosvjetni rad, odnosno narodno prosvjećivanje, je već tada imalo široku lepezu oblika i formi kao što su: analfabetski tečajevi, tečajevi osnovnih znanja, čitalačke grupe, džepne i zidne novine, recitatorske sekcije, dramske grupe, horovi, kultumo-umjetničke ekipe itd. Razumljivo je da su navedeni oblici organizovani i upražljavani zavisno od uslova, prije svega kadrovskih i materijalnih. Međutim, pojedini oblici su bili organizovani svugdje, u skoro svim zaseocima, selima i naseljima.

Analfabetskim tečajevima bili su obuhvaćeni pioniri, omladina, žene i zreliji muškarci. Ovi tečajevi su okupljali 10—30 polaznika, a radili su u poslijepodnevnim i večernjim satima. Putem ovih tečajeva vrlo veliki broj nepismenih je opismenjen. Tečajevima su rukovodili prvenstveno prosvjetni radnici — učitelji, a u nedostatku ovih, tečajeve su vodili i omladinci, omladinke i zreliji muškarci. Na kraju, nakon obrade gradiva, polaznici su polagali ispite, a mnogi su nastavljali rad pohađanjem tečajeva osnovnih znanja. Tečajevi osnovnih znanja formirali su se svugdje gdje je bilo polaznika među omladinom, ženama i odraslijim pionirima. Ovi tečajevi radili su i pri školama koje su tada radile, a polaznici su sticali elementarna znanja i iz drugih predmeta. Rukovodioci ovih tečajeva bili su učitelji ili druga lica koja su za to bila osposobljena. Rukovodioci tečajeva osnovnih znanja, koji nisu bili prosvjetni radnici, osposobljavani su za taj posao putem kraćih kurseva ili seminara. Takvim rukovodiocima tečajeva osnovnih znanja u radu su pružali pomoć učitelji i drugi prosvjetni radnici. Bilo je i takvih rukovodilaca tečajeva osnovnih znanja, koji su

vodili po 2—3 takva tečaja. Rad u ovim tečajevima trajao je najmanje tri mjeseca, a ispite su polagali polaznici nakon obrađenog gradiva.

Čitalačke grupe su formirane u gotovo svim zaseocima i naseljima. Na sastancima ovih grupa čitali su se bilteni koje su u to vrijeme izdavali NF, štabovi jedinica NOV, članci iz lista »Borba«, ili kojih drugih takvih listova, ukoliko se u to vrijeme do njih moglo doći, zatim odlomci pojedinih djela naprednih književnika, kao i djela književnika aktivnih učesnika NOB-e. Putem ovih čitalačkih grupa stanovnici zaselaka i naselja bili su informisani o svakodnevnom događajima na frontu, o akcijama i zadacima koje su organizovale i provodile masovne organizacije i narodna vlast, itd. Čitalačkim grupama su rukovodili, uglavnom, istaknutiji omladinci i omladinke. Sastanci ovih grupa su se održavali 2—3 puta sedmično, a i češće ukoliko su to događaji iziskivali.

Džepne i zidne novine su pokretali i izdavali mjesna rukovodstva NF-a, AFŽ-a, SKOJ-a, pionirske organizacije u školama. Ovi oblici rada, uglavnom, su zavisili od kadrovskih mogućnosti, kao i od mogućnosti obeab jedan ja potrebnog pribora do koga se u to vrijeme vrlo teško dolazilo. Ovi oblici rada bili su razvijeniji tamo gdje su ti uslovi bili obezbijedeni. Napisi za novine su se odabirali i to je vrlo stimulativno djelovalo, naročito na pionire u školama i omladinu. Vrlo često su se organizovala takmičenja za najbolje i najuso jeli je džepne i zidne novine. Ovi oblici su se negovali i u radnim kolektivima koji su u to vrijeme postojali u Bosanskom Petrovcu i drugim naseljima, u SNOO-u (njegovim službama), u Sreskom komitetu SKOJ-a, Sreskom odboru NF-a, AFŽ-a itd.

Recitatorske sekcije i dramske grupe, kao stalan oblik rada, formirale su se i radile u većim naseljima i selima. Ovim oblicima rada rukovodili su prosvjetni radnici. Članstvo sekcija i grupa su, uglavnom, bili izrasli je omladinke i omladinci koji su za ove oblike rada pokazivali posebno interesovanje i smisao. Ove sekcije i grupe oskudjevale su sa materijalom i književnim djelima odakle su crpili sadržaje za svoju aktivnost. One su koristile tekstove književnika boraca, tekstove i djela koja su kori-

stile takve sekcije i grupe u drugim većim oslobođenim mjestima, zatim materijale koje su koristile kulturno-umjetničke ekipe u većim mjestima, ekipe pri štabovima jedinica NOV, tekstove koji su objavljivani u raznim biltenima, djela naprednih pisaca inostrane literature i slične tekstove. Rad ovih sekcija i grupa je naročito bio intenzivan pred proslave značajnih datuma, godišnjica, za uspjehe jedinica NOV, kongrese, važnije akcije u mjestima itd. Ovim oblicima rada takođe su rukovodili prosvjetni radnici, kao i uzdignutiji omladinci sa smislom, voljom i strpljenjem za ovakav rad. Programi ovih sekcija i grupa prikazivani su i u susjednim naseljima i mjestima. Ovi oblici rada vrlo stimulativno su djelovali na njihove članove, a i na omladinu u cjelini. Priredbe ovih sekcija i grupa su masovno posjećivane od strane stanovništva tih mjesta i naselja.

Omladinski hor i kulturno-umj etnička ekipa radili su u Bosanskom Petrovcu, a radom u njima bio je angažovan veliki broj darovitijih omladinaca i omladinki. Pored omladine, naročito u pojedinim sekcijama kulturno-umjetničke ekipe, bilo je obuhvaćeno i žena i zrelijih muškaraca. Horom i kulturno-umj etničkim ekipama rukovodili su darovitiji omladinci i omladinke, kao i prosvjetni radnici. U sastavu kulturno-umjetničke ekipe radile su brojne sekcije kao što su: recitatorska, diletantska, muzička, folklorna i slične. Rad u horu i kulturno-umjetničkim ekipama je bio intenzivan, članovi su skoro svakodnevno bili angažovani: probama i vježbama. Ovakvi oblici rada su bili daleko složeniji, a od svakog člana tražen je vrlo savjestan pristup pri izvršavanju uloge, dionice itd. Nastupi Omladinskog hora i Kulturno-umjetničke ekipe u Bosanskom Petrovcu bili su vrlo česti. U mjestu je vladalo vrlo veliko interesovanje stanovništva za nastupe Hora i Ekipe tako da je Dom kulture redovno bio ispunjen posjetiocima. Njihov repertoar je bio vrlo raznolik, uvijek protkan savremenošću, zbivanjima i događajima, a često je imao i prigodni karakter. Nastupi su vrlo savjesno pripremani. Eto, baš u takvom odnosu prema svojim obavezama, bilo u Horu ili u nekoj od sekcija Kulturno-umjetničke ekipe treba tražiti odgovor zašto

je njihov kulturno-prosvjet'ni rad i idejno-politički uticaj na omladinu bio vrlo veliki.

Izloženo samo djelimično govori o tome koliko je rad na prosvjećivanju širokih narodnih masa bio bogat oblicima i formama. Ne treba gubiti iz vida to da je taj rad u svom razvoju bolovao od početničkih slabosti i da je imao uspona i padova. Ali, ono što je tim djelovanjem postignuto u toku NOB zaslužuje posebnu pažnju i priznanje, jer je to dalo vrlo velike rezultate i potvrdilo u očima narodnih masa činjenicu da je kultura i prosvjeta temelj napretka svakog naroda.

Za ovako organizovan rad na kulturno-prosvjetnom polju u toku NOB na oslobođenim teritorijama i rezultatima koji su ostvareni treba istaći nosioce tih aktivnosti. Kad to kažem, onda svakako mislim na puno angažovanje oko stvaranja uslova za razvoj tih aktivnosti na rukovodstva masovnih organizacija i NOO, koji su nesebično pomagali sve inicijative koje su u tom pravcu bile usmjerene. Isto tako, ne treba gubiti iz vida i materijalni momenat koji je u to vrijeme i te kako bio važan za što uspješniji i plodonosniji rad na tom polju, o čemu su NOO vodili posebnu brigu. Stoga NOO i rukovodstva masovnih društveno-političkih organizacija mogu biti ponosni na svoj doprinos na organizovanju i razvijanju kulturno-prosvjetnog rada na oslobođenim teritorijama. Ti napori su urodili plodom i, bez sumnje, dali su vidne rezultate. Njihov doprinos je vrlo veliki i u konstantnoj brizi, u traženju mogućnosti za stalno i organizovano pružanje pomoći i usavršavanju oblika putem kojih su stalno mogli priteći u pomoć kad je ona bila najpotrebnija. Tako su formirana posebna tijela kulturno-prosvjetnih odbora. Oni su formirani pri svim mjesnim narodnooslobodilačkim odborima. U njihovom sastavu su bili predstavnici društveno-političkih organizacija KPJ, SKOJ-a, NF-a, AFZ-a i narodne vlasti. Ti odbori su, može se reći, bdili nad cjelokupnim radom na narodnom prosvjećivanju. Oni su vodili brigu o unapređivanju rada na kulturno-prosvjetnom polju na svom području. Na svojim sastancima su vrlo često analizirali rad na tom planu, stvarali program rada

i stalno saradivali sa rukovodiocima pojedinih oblika rada na narodnom prosvjećivanju.

Najaktivniji članovi tih odbora bili su predstavnici SKOJ-a. Sva sreska rukovodstva društveno-političkih organizacija (sreski komiteti KPJ i SKOJ-a, sreski odbori NF-a, sreski odbori AFŽ-a) pružala su pomoć kulturno-prosvjetnim odborima. Vrlo često me divilo razumijevanje za unapređivanje rada i organizaciono učvršćenje kulturno-prosvjetnih odbora od strane Jele Latinović (tada sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a), Vlade Grubiše (tada sekretara Sreskog komiteta KPJ), Milana Dukića (tada predsjednika Sreskog NOO-a), Dušana Vranješa '(koji je bio sekretar Sreskog NOO-a), Soke Radošević (tada povjerenik za prosvjetu Sreskog NOO-a) i mnogih drugih.

Posebno me impresionirao rad i aktivnost pojedinih članova kulturno-prosvjetnih odbora kao što su: Karlo Pjatkovali (koji je u to vrijeme bio i rukovodilac kulturno-prosvjetne ekipe u Bosanskom Petrovcu), Obrad Trinić, Dragan Stojaković, Đuro Petrović, Dmitar Srdić, Dara Kecman, Veljko Rakić, Anđelka Černi i drugi. To su samo neki omladinci i omladinke kojih se još uvijek sjećam, jer sam vrlo često sa njima saradivao, naročito u pripremama oko organizovanja pojedinih akcija na narodnom prosvjećivanju na teritorij ama SNOO Bosanski Petrovac u to vrijeme.

Pored pomenutih omladinki i omladinaca svojom aktivnošću i nesebičnim zalaganjem u izvršavanju zadataka i obaveza u radu na narodnom prosvjećivanju treba istaći rad: Zekije Kulenović, Jovanke, StojanKe i Mare Milanović, Sene Tminić, Zahide Ibraković, Danice Čavčić, Hemka Hujića, Darinke-Cice Rakić, M&ruške Hibner i mnogih drugih. To je generacija omladinama i omladinki koja je u svako doba bila spremna da svojim angažovanjem, pored aktivnog učešća u raznim sekcijama i grupama kulturno-umjetničke ekipe, doprinese što boljem uspjehu svake akcije na narodnom prosvjećivanju, bilo da su lično vodili analfabetske tečajeve, čitalačke grupe, uređivali džepne i zidne novine, okupljali i radili sa pionirima itd.

Doprinos omladine na narodnom prosvjećivanju ne treba gledati samo u njenom angažovanju kao članova pojedinih oblika rada na tom planu, ili onih koji su pružali pomoć rukovodiocima analfabetskih tečajeva, čitalačkih grupa, urednicima džepnih i zidnih novina, već i u radnim akcijama na osposobljavanju postojećih i izgradnji novih objekata za domove kulture, objekata za škole itd.

U vrijeme kad sam došao u Bosanski Petrovac na tom području radile su osnovne škole u Bosanskom Petrovcu, Bjelaju, Bukovači, Skakavcu, Suvaji, Smoljani i Risovcu, a vršene su pripreme za osposobljavanje zgrada za škole u: Vodenici, Vranovini, Krnjeuši, Vrtoču, Prkosima, Kulen-Vakufu, Stjenj anima, Medenom Polju, Koluniću, Bravskom Vagancu itd. U mnogim od navedenih mjesta izvršene su sve pripreme, tako da su škole mogle početi sa radom odmah po dolasku učitelja iz oslobođenih mjesta ili jedinica NOV-e.

Navedena mjesta u kojima su već tada radile osnovne škole, kao i ona gdje su vršene pripreme za otvaranje škola, govori da je na teritoriji SNOO Bosanski Petrovac mreža osnovnih škola znatno proširena u odnosu na stanje prije rata. U mjestima: Bravski Vaganac, Stjenjani i drugim škole nisu ni postojale prije rata.

U toku rata, od oktobra 1944. do 13. maja 1945. godine, radile su osnovne škole u Bosanskom Petrovcu, Skakavcu, Bukovači, Smoljani, Suvaji, Bjelaju i Risovcu, a ostale škole su počele sa radom odmah poslije završetka rata. Učitelji koji su radili u školama, koliko se sjećam, bili su: u Bosanskom Petrovcu Mara, koja je baš u to vrijeme otšla na novu dužnost, Dervo Voloder, koji je pored toga bio referent za školstvo u NQO, a nešto kasnije, nakon oslobođenja Bihaća i Anka Kalaba, u Skakavcu je bio Muhamed Pužić; u Smoljani je bio Vasili je Miterka; u Bukovači Veljko Rokić; u Suvaji Halim Mucić; u Risovcu Anđelka Gemi; a u Bjelaju Branka Rakić. Pomenuti učitelji su, pored rada u osnovnim školama, vodili analfabetske i tečajeve osnovnih znanja, stalno pružali pomoć rukovodiocima tih tečajeva, a pored svega bili su najaktivniji članovi pomenutih kulturno-prosvjetnih'

odbora na mjesnim područjima. Rezultati njihovog rada su bili očiti i evidentni, pa su vrlo često pohvaljivani i nagrađivani od strane MNOO i Sreskog NOO-a za nesebično zalaganje na unapređivanju i razvoju kulturno-prosvjetnog i rada na narodnom prosvjećivanju.

Sve do sada navedeno u ovom napisu sigurno je samo jedan dio postignutih rezultata na kulturno-prosvjetnom planu, koje su postigli narodnooslobodilački odbori i rukovodstvo društveno-političkih organizacija do kraja 1944. godine do oslobođenja naše zemlje 1945. godine na teritoriji tadašnjeg Sreskog narodnooslobodilačkog odbora Bosanski Petrovac.

BIJELA ZASTAVA

Jula 1941. godine, kada je podignut ustanak u petrovačkom kraju, nad selom Vagancem nadletješe dva ustaška aviona. Narod se uplašio. Priupitaše seoskog trgovca Nikolu, čovjeka koji je inače bio frankovac, šta da rade, a on im reče: »Samo vi dignite bijele zastave i ništa se ne plašite. Slobodno hodajte ili sjedite u kući«.

Neki Vagančani tako uradiše, avioni odoše, a selom se začu pjesma jednog drvarskog ustaničkog voda. Kad ustanici primijetiše u selu bijele zastave upitaše: »Šta je ovo«?

Međutim, jedan se Vagančanin snađe: »Mi pred vama digli bijelu zastavu, jer se i mi s vama dižemo na ustanak«.

JELA LATINOVIC-KECMAN

PRED SUNCEM SLOBODE

Bio je zimski dan. U našem petrovačkom kraju u to vrijeme i u gradiću sa velikim i veoma vidljivim tragovima ratnog razaranja, zima je bila blaga i pored toga što je snježnim pokrivačem bilo pritisnuto cijelo Petrovačko polje. Ipak, jugo se javljao sa sunčanim danima.

U gradu je zakazan veliki sreski zbor. Pripreme su vršene radi proslave dana Crvene armije, pa ise u tom znaku vršila smotra naših političkih uspjeha u realizaciji odluka II zasjedanja AVNOJ-a.

Partijskom linijom i linijom drugih antifašističkih organizacija kao što su NOF, USAOJ, SKOJ, AFZ, pioniri i druge, rečeno je da sve živo dođe 23. februara 1945. godine na sreski zbor u Bosanski Petrovac, na kojem treba, pored proslave dana Crvene armije, da se manifestira i podrška naroda odlukama II zasjedanja AVNOJ-a. Ovo je organizovano i radi toga što je tako htio naš narod da pokaže pred našim saveznicima u II svjetskom ratu svoju odlučnost da ne dozvoli povratak starog režima, već hoće socijalizam, republiku.

Bilo je negdje oko 12 ili jedan sat; stizale su kolone naroda, omladine i djece iz svih krajeva u Petrovac. Nošeni su transparenti sa zastavama na kojima su pisane ili izvikivane iz stotine grla naših ljudi uglavnom ove parole: »Živio maršal Jugoslavije Josip Broz Tito!«, »Živio CK KPJ!«, »Živio CK SKOJ-a!«, »Živjela NOV i POJ!«, »Živio SSSR!«, »Živjela SKB (b) !«, »Živjela Crvena armija!« Klicalo se sovjetskom rukovodstvu, zapadnim saveznicima i njihovim armijama.

Pored ovoga pisalo je i klicalo se: »Živio AVNOJ!«, »Živio ZAVNOBIH!«, »Hoćemo u djelo odluke II zasjedanja AVNOJ-a!«, »Dolje kralj, doije izbjeglička vlada, dolje saradnici okupatora!« itd.

Kako su grupe i mase pristizale u grad, tako su u povorkama išle kroz grad razrušenim ulicama i mahalama, da bi se konačno okupili pred zgradom SK KPJ i SKOJ-a, pred SNOO i Komandom mjesta.

Dok je narod razjaren klicao, pred bivši Sokolski dom stiglo je oko 60—70 a možda i više savezničkih pilota koji su tih dana došli u Komandu mjesta Bosanski Petrovac radi skorog transportovanja u svoje armije, pa se i oni priključile koloni. Istina, njihova su lica bila različitog raspoloženja, ali svakako vidjelo se na njima i vidno interesovanje o tome šta će, kuda će i šta hoće ta masa naroda.

Na okićenom balkonu ukrašenom ćilimima i zastavama pojavili su se rukovodioci našeg sreza Vlado Grubiša, sekretar SK KPJ, Milan Dukić, predsjednik NOO, kapetan Vučen Pilipović, komandant Komande mjesta, te iz SK KPJ, SO SKOJ-a, bili su Milan Guteša[^]Papa, vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, Miloš Kecman-Vojsko, vijećnik ZAVNOBiH-a, Vico Sekulić, Vlado Kecman, Dragan Stojković, Svetko Kačar, Jela Latinović, Hasan Mujagić, Jandrija Lukač, Milka Rudić, Milan Karanović, Toma Morača, Danica Josipović, Stakica Penac, Drago Šerbula, Simo Antunović, Dušan Vranješ, Soka Radošević, Dušan Kačar, i dr.

Nakon što je, koliko se sjećam, Hasan Mujagić otvorio zbor, pozdravio prisutni narod i prisutne pilote i vojnike savezničkih armija, uzviknuo nekoliko parola, a zatim dao riječ Vladi Kecmanu, članu SK KPJ koji je govorio o slavnoj Crvenoj armiji sovjetskog naroda.

Vlado je počeo govor, mladalački i njemu svojstvenim temperamentom. Sa velikim žarom pričao je o Crvenoj armiji kao čedu oktobarske socijalističke revolucije u koju se slila slobodarska snaga SSSR-a, govorio je o njenim pobjedama nad njemačkim armijama. »Uskoro,, samo za koji dan, Crvena armija skupa sa savezničkim

armijama Velike Britanije i SAD razviće zastavu slobode nad Berlinom, Hitlerovom jazbinom.«

Poslije Vlade Kecmana govorio je Rešo Kulenović. On je dao presjek razvoja naših partizanskih jedinica kao volje i odluke naših jugoslovenskih naroda da izvojuju sopstvenu slobodu, nizao je slavne pobjede naše NOV, potom je dbjašnjavao položaj naših naroda u budućem državnom uređenju, naglašavajući principe federativnog sistema gdje će Bosna i Hercegovina i njeni narodi biti ravnopravni sa ostalim narodima Jugoslavije.

Obrazlažući ovo isticao je potrebu bratstva i jedinstva Srba, Muslimana i Hrvata, naših naroda u cjelini u bcsanskohercegovačkoj republici, koja po prvi put u svojoj istoriji postaje ravnopravna sa Srbijom, Hrvatskom i drugim republikama.

Obojicu govornika narod je više puta prekidao ovacijama i aplauzom, ali poslije govora Kulenovića uzeo je riječ Mile Trkulja, ugledniji seljak iz sela Bukovače. Bio je obučen u pravo seljačko odijelo sa dugim kožuhom na sebi, imao je duge brke i dosta zakrpa na svojim hlačama i pletenoj maji.

Prve su mu riječi bile: »Drugovi i drugarice, poštovani narode, vojnici i piloti naših savezničkih armija, ja ovdje govorim kao otac trojice boraca od kojih su već dvojica pali, pali su mi sinovi Bogdan i Drago, a Ratko je još u borbi. Kao otac ovih sinova pozivam naše vojno i političko rukovodstvo, pozivam vijećnike AVNOJ-a, pozivam naše saveznike Englesku, Ameriku i Rusiju da zabrane povratak kralju u zemlju i izbjegličkoj vladi. Ja pozivam našeg Vrhovnog komandanta maršala Jugoslavije druga Tka, ukoliko mu treba boraca, da ću i sam u ovim godinama uzeti pušku i neću dozvoliti da se kralj i izbjeglička vlada povrate u zemlju. Mi nećemo i ne smijemo dozvoliti da izgubimo ono za što su pala naša djeca i za što još uvijek padaju. Mi ne smijemo dozvoliti da se vrati dinastija, da se vrati bivše buržoasko društvo u kojem nismo imali prava i islobode, mi hoćemo demokratsko socijalističko uređenje u kojem će biti svi ravnopravni naši narodi.« .

Narodnim jezikom izložio je ovaj govornik želje našeg naroda, a bio je neprekidno praćen ovacijama i klicanjem.

Prvi i drugi govornik bili su takođe pozdravljeni, ali borbene riječi, neposredne riječi našeg seljaka najbolje su izražavale želju svih prisutnih na ovom mitingu. Nekoliko savezničkih pilota je stalno slikalo miting, a naročito seljaka Milu Trkulju, njegov dugi kožun i brke. Ovom narodnom oduševljenju su se priključili i saveznički piloti. Masa naroda sa sela i grada — rekla bih da je na miting došao i posljednji čovjek — manifestovala je svoju odlučnost da se bori do kraja da ne dozvoli povratak kralja u zemlju.

Istina, na ranijim zborovima, javnim manifestacijama i mitinzima ovakve vrste bilo je više odrasle omladine, a ovoga puta bila je to ona generacija koja je dorastala u omladinu, te stariji ljudi i žene. Vidjelo se da je rat iscrpio naš kraj, da smo bili na izmaku ljudske i radne snage. Međutim, ratno izmirenje nije se samo izrazilo u tome fizičkom izgledu naših ljudi, već i njegova odjeća i obuća pa i uhranjenost ljudi su zaista govorili o teškim posljedicama rata. Pa i pored toga narod je bio vedra duha, raspoložen i odan NOB-u i slavnoj Komunističkoj partiji i drugu Titu, vidjela se njegova odlučnost da ide do kraja i ta je odlučnost bila prisutna na svakom mjestu, pa i na ovom velikom narodnom skupu koji je bio jedan od posljednjih u svitanju slobode.

VLADO PROSIĆ

VOJNO I POLITIČKO OSPOSOBLJAVANJE KADROVA

U drugoj polovini ratne 1942. godine, Vrhovni štab i drug Tito pridavali su veliku važnost vojnom i političkom školovanju kadrova kako za potrebe operativnih jedinica, tako i za potrebe vojne i političke vlasti u pozadini. U tom periodu nalazio se Vrhovni štab i Politbiro CK KPJ sa sjedištem u Bosanskom Petrovcu. Velika oslobođena teritorija je pružala punu garanciju da se izdvoji dio drugova u prve partizanske škole i održavaju s njima kratki kursevi. U tim ratnim uslovima je trebalo pružiti minimalne osnove vojnog i političkog obrazovanja. Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu ovom pitanju je naročito pridavao važnost. U rukovodećem sastavu ne samo u operativnim jedinicama nego i u pozadini nalazili su se u većini drugovi sa osnovnom školom, a negdje i bez nje, seljaci i radnici. Imalo je, ali rjeđe, i obrazovanih drugova, koji su izrasli na rukovodećim dužnostima, mada ni oni nisu raspolagali vojnoteoretskim i marksističko-lenjinističkim znanjem. Ovo kadrovsko pitanje se ozbiljno nametalo pred vojna i partijska rukovodstva oružane borbe. Pri Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, bili su organizovani vojni kursevi kroz koje su prošli vojni komandanti. Nešto kasnije i Vrhovni štab NOVJ odlučio je da organizuje školu i kurseve kroz koje bi prošli vojni rukovodioci.

U to vrijeme došlo je do porasta naših partizanskih jedinica i do njihova ukрупnjenja: formirani su štabovi divizija, pored mnogobrojnih štabova brigada, a po zauzimanju Bihaća, formira se i Stab Korpusa NOV i POJ za Bosansku krajinu. Sve je više bila potreba za organizo-

van j em omladinskih kurseva, kroz koje bi prošli omladinci. U NOV javljali su se omladinci, koji do tada nisu služili u bivšoj Jugoslovenskoj vojsci, te ih je stoga trebalo obučiti kako treba rukovati oružjem, i dati osnovna znanja iz taktike partizanskog ratovanja. Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, početkom novembra 1942. godine, zatražio je od okružnih komiteta KPJ da pošalju po stotinu omladinaca na omladinski vojni kurs u Drvar. U jednom istraženom dokumentu u vezi sa ovim vojnim omladinskim kursevima stoji: na kurs slati muškarce, a vrlo ograničen broj drugarica; na kurs slati najbolje omladince od osamnaest godina pa naviše, vodeći pri tome računa da se ne šalju slabi i bolesni omladinci; da kursisti sobom ponesu biljac ili ćebe, kašiku, porciju i da bude dobro odjeven (vidi podatak IKP Sarajevo, reg. br. 927, 119 i 403).

Sa ponovnim dolaskom Vrhovnog štaba i druga Ti'ta u Bosansku krajinu, poslije četvrte ofanzive, prilazi se organizaciji viših vojnih kurseva. U oslobođenom Jajcu obrazuje se oficirska škola u jesen 1943. godine. Za komandanta oficirske škole je bio postavljen Branko Poljanac, dok su predavači bili oficiri bivše jugoslovenske vojske. Ova oficirska škola u Jajcu je počela radom u septembru 1943. godine. Vrhovni štab i Nacionalni komitet pred oficirsku školu postavili su osnovne zadatke: da se u raspoloživim mogućnostima u ratnim uslovima savlađuju minimalne osnove vojnopolitičkog obrazovanja, a u mirnodopskom periodu da vojni kadrovi nastave potpuno školovanje oficira. Predviđeno je da kursevi oficirske škole traju po šest nedjelja, kako bi kroz njih prošao veći broj vojnih kadrova. U oslobođenom Jajcu su održana dva kursa oficirske škole Vrhovnog štaba i jedan kurs oficirske škole u Drvaru. U Jajcu su završena dva kursa, u Drvaru jedan i četvrti po redu zatečen je u desantu na Drvar. S obzirom da je među slušaocima bilo mnogo Petrovčana, navešću i sdušaoce koji su s područja Bosanskog Petrovca bili na tim kursevima. Prvi kurs oficirske škole VS počeo je radom u septembru 1943. godine. Među slušaocima na tom kursu bili su od Petrovčana: Raca G. Gliša, kapetan, Medić Đ. Andrija, zastavnik, Vukša V. Jovo,

poručnik, Filipović D. Vaso, poručnik, Mrda T. Đurađ, potporučnik, Atlagić T. Lazo, potporučnik, Knežević P. Gojko, zastavnik, Filipović G. Petar, potporučnik, Latinić Đuro, poručnik, Bulajić I. Ilija, zastavnik, Zorić V. Lazo, potporučnik, Jokić L. Marko, poručnik, Tubin D. Nikola, poručnik, — vidi Bilten VŠ objavljen 25. oktobra 1943. godine. Drugi kurs oficirske škole VŠ održan je u Jajcu sa početkom 23. decembra 1943. godine, a od Petrovčana na kursu je bio: Cup C. Milan, kapetan i Stupar N. Jovo, potporučnik, vidi Bilten VŠ br. 34, 35 i 36 od 23. decembra 1943. godine. Treći kurs oficirske škole VŠ je održan u Drvaru, a od Petrovčana na kursu su bili: Prošić Vlado, major, Solomon I. Petar, poručnik, Radulović S. Ilija, poručnik, Kovačević M. Đuran, poručnik i Radojević M. Vojo, zastavnik — vidi Bilten 37, 38 i 39 VŠ od 25. marta 1944. godine. Za četvrti kurs oficirske škole VŠ koji se održavao u Drvaru u međuvremenu kada je izvršen desant nema se podataka.

Slušaoci prvog kursa bili su raspoređeni dijelom u Sloveniju, a dijelom u dalmatinske jedinice VIII korpusa. Slušaoci drugog i trećeg kursa, vratili su se u svoje matične jedinice. Oficiri u svojstvu slušaoca prvi put se sreću sa vojnom teorijom, naročito taktikom modernog ratovanja. Nastavni program oficirske škole VŠ sastojao se od: taktike (ratna služba), koju je predavao major Milan Lah; od predmeta rješavanje taktičkih zadataka, predavao Branko Poljanac, a poslije njega kapetan prve klase Miša Tartelja; predmeta osnovi geodezije (čitanje planova i karata), predavao potporučnik Boško Marković; predmeta partizanski način ratovanja i kombinacija regularne vojske i primjena fortifikacije, predavao Branko Poljanac. Pored vojne nastave održavana su i politička predavanja, koja je držao komesar škole. U oficirskoj školi VŠ uvedeno je izdavanje diploma slušaocima, koje su slušaocima dijeljene po završenom kursu. U diplomama su bile ubilježene ocjene uspjeha, koje su se sastojale od ocjena: odličan, vrlo dobar i dobar. Diploma je rađena na geštetneru. Način dijeljenja diploma ibio je svečan: Komandant oficirske škole VŠ pozivao bi slušaoca po spisku, prvo odlične, vrlo dobre, a zatim dobre. Prilikom dijeljenja diplo-

ma obavezno je bio prisutan i Vrhovni komandant drug Tito. Svaki slušalac prilazio bi Vrhovnom komandantu drugu Titu, sa kojim se rukovao i ujedno primao čestitanja za uspješno završeno školovanje. Prva tri slušaoca po rangu primili bi svaki od njih po ruski automat na poklon od druga Tita, koji su na kundaku imali izgravirano, zapravo urezano u drvo napis Vrhovni komandant Tito i ime i prezime slušaoca. Poslije podjele diploma, obično bi drug Tito održao govor slušaocima čestitajući na uspješnom završenom kursu, govoreći o stanju na frontovima, o političkoj situaciji kod nas i u svijetu. Za svakog od slušalaca taj svečani čin bio je nezaboravan i dugo se o tome pričalo po njihovom povratku u matične jedinice ili u jedinicama gdje bi oni bili raspoređeni. Za slušaoca je bila najveća čast i ponos što su imali priliku da se sretnu i lično rukuju sa Vrhovnim komandantom drugom Titom. Ovi kursevi su mnogo pomogli našim kadrovima. Drugovi su mnogo bolje umjeli cijeniti situaciju na frontu, pravilnije su mogli izdavati potpunije zapovijesti i mogli su organizovati bolja sadejstva sa susjednim jedinicama. Pored lične hrabrosti za ove kurseve odabirani su uglavnom oni koji su u svojim jedinicama donosili odvažne i hrabre odluke, koji su u borbama postizali zapažene pobjede nad neprijateljem. Uporedo sa radom ove oficirske škole Vrhovni štab je organizovao i kurs za osposobljavani e intendantskih oficira. Prvi intendantski kurs oficirske škole V'S NOVJ završili su od Petrovčana: Latinović Gojko, kapetan, a na trećem intendantskom kursu: Stupar S. Sava, Đumić I. Milan i Kecman M. Pero. Važno je istaći i oficirsku školu Korpusa Narodne odbrane, koja je marta 1945. godine organizovana u Beogradu, gdje su se Obučavali oficiri za specijalnu službu, na kojoj su bili od Petrovčana: Stojanović S. Dragoljub, Stojanović L. Bogdan, zastavnik, Balaban Ilija, kapetan i drugi. U toku NOR sa potrebama kadrova za određene rodove vojske težilo se i obrazovanju kurseva: vojnih, političkih, intendantskih, vazduhoplovnih, tenkovskih ,artiljerijskih i drugih. Po završetku drugog svjetskog rata, svi kadrovi (oficiri) prošli su kroz škole i kurseve da bi se osposobili za vršenje svoje službe u aktivnom sastavu naše Jugosloveniske narodne armije.

CEDO KAJFOR

PETROVCA^ U gPANIJI

Istori ja oslobodilačke borbe radnih ljudi Jugoslavije, pod rukovodstvom svoje Komunističke partije, dala je mnogo primjera solidarnosti jugoslovenskih boraca za slobodu s naprednim revolucionarnim pokretom naroda drugih zemalja. Tako je bilo za vrijeme Velike oktobarske revolucije u Rusiji, u kojoj su učestvovala hiljade jugoslovenskih boraca, među njima i tako proslavljene vojskovođe kao Aleksa Dundić, Danilo Srđić i drugi. Tako je bilo i u samoj Jugoslaviji, gdje su često nicali masovni pokreti solidarnosti: za odbranu mlade Sovjetske Republike od imperijalističke intervencije, za pružanje pomoći mađarskoj revoluciji i revolucionarnoj borbi u Bugarskoj, a kasnije za odbranu Dimitrova za vrijeme Lajpciškog procesa, za spasavanje Telmana i drugih žrtava nacizma. Tridesetih godina posebno mjesto zauzima pokret za pomoć španskom narodu, koji je 1936—1939, hrabro istupio protiv unutrašnjeg i međunarodnog fašizma.

Između mnogo stotina jugoslovenskih dobrovoljaca u Spani ji imao sam sreću da upoznam i dvojicu hrabrih Petrovca: studenta Lazara Latinovića i radnika —obučara Svetožara Jarića.

*
**

Lazar Latinović ili Laza Tobdžija, kako smo ga u Spani ji zvali, rođen je u selu Koluniću ,nedaleko Bosanskog Petrovca. U Spani ju je došao iz Praga, gdje se nalazio na studijama. I vojničke vještine brzo je savladao, a kako je

bio veoma hrabar, ubrzo se istakao. Zajedno sa Mirkom Kovače vicem i Brankom Krsmanovićem postao je komandir topovskog odjeljenja, zatim načelnik štaba protivtenkovske baterije i na kraju njen komandir.

Kada su propali pokušaji da se iz Španije povuku svi strani dobrovoljci, pa i »dobrovoljci« fašističke Italije i Njemačke, Laza se sa gotovo svim preostalim živim jugoslovenskim borcima ponovo javio kao dobrovoljac, iako je to tada bilo ravno samoubistvu.

Nakon poraza Španske republike našli smo se opet zajedno u koncentracionom logoru u Francuskoj. Ovaj odličan poznavalac stranih jezika i talentovani diplomata ostaje neko vrijeme u logoru, a zatim se povezuje sa naprednim snagama Francuske i sa Ljubom Ilićem i Vlajkom Begovićem igra istaknutu ulogu u Francuskom pokretu otpora. Preko punkta za prihvatanje izbjeglica u Marseju Lazar Latinović pruža nebrojene usluge preostalim logorašima Jugoslovenima i ne znajući da u domovinu šalje nebrojene buduće komandante i komesare i narodne heroje jugoslovenske socijalističke revolucije.

* *

Sreću da preživi španski građanski rat i da doživi slobodu u svojoj oslobođenoj socijalističkoj domovini nije imao drugi moj poznanik — Petrovčanin Svetožar Jarić, obučarski radnik iz Beograda.

Potiče iz siromašne ali vrlo ugledne seljačke porodice Jarića iz Medenog Polja pokraj Bosanskog Petrovca, koja je za Revoluciju dala mnogo žrtava i u narodnooslobodilačkom ratu mnogo boraca i rukovodilaca.

Svetožar-Svetko-Sveta veoma se rano uputio u svijet, obreo na zanaitu i postao veoma vrijedan ali obespravljen obučarski radnik na ulicama Beograda. Tu je primio i prve lekcije iz klasne borbe družeći se sa Milanom Novakovićem, Boškom Kapelanom, Borom Kecmanom, Vojom Krecom i Dmitrom Šmiljanićem. Učestvovao je u svim akcijama, demonstracijama i štrajkovima vođenim od 1934. godine pa do odlaska u Španiju. U Partiju ga je, kako saznajem, primio lično David Pajić.

U Spaniju je krenuo »legalno«, istim onim kanalom kojim sam i ja otišao, služeći se falsifikovanim pasošem i ostalim dokumentima koje smo — poslije poznatih provala u kojima su stradali mnogi partijski radnici pa i španjski dobrovoljci — Srba Andrej ević, Borivoje Počkov i ja kao »stari« grafički radnici, u okviru partijske tehnike, za ovu svrhu izradili. Slučaj je htio da je Svetko došao u istu jedinicu u kojoj sam ja bio sekretar partijske ćelije i u toj je jedinici kobnog 11. septembra junački i poginuo.

>0 njegovom držanju prema borbi i njegovom slavnom završetku najrečitije govori očevdac događaja .komunista i španjski dobrovoljac Konstantin Lutkić, čovjek koji je iz daleke Latinske Amerike, gdje je bio u ekonomskoj emigraciji, na poziv partije požurio da se bori protiv Frankove kontrarevolucije.

— Moja četa u sastavu bataljona »Divizionario« (45. divizija) — piše Košta Lutkić — bila je na frontu na Ebru u gradu Tortozi. U to vrijeme prispio je u četu i Svetozar Jarić, obučarski radnik iz Beograda. Odmah je privukao na sebe pažnju svojim oduševljenjem za borbu.

Kada smo prešli Ebar, na frontu Sij era Kabaljs, prilikom pripreme za noćni napad, na savjetovanju komandira, komesara i delegata konstatovano je, između ostalog, da su za nošenje ranjenika do sanitetskog punkta potrebni naročito požrtvovani drugovi. Samo su na taj način mnogi ranjenici mogli biliti spašeni. Prisustvovao sam tome sastanku kao politički delegat i kad rekoše da su potrebni »naročito požrtvovani drugovi« sjetih se odmah druga Jarića, pošto je bio samnom u istom vodu. Kada sam zatim predložio Jariću da bude nosilac ranjenika, on mi se otvoreno suprotstavio: — »Druže Lutkicu, ja sam došao u Spaniju da ise borim, ako je moguće, i sa dvije puške, a ne da nosim ranjenike«! Ja mu onda rekoh da je on od onih koji će najviše ranjenika spasiti. »Kad možeš da skupljaš i nosiš prazne čaure, uvjeren sam da ćeš sa još većom odgovornošću spasavati ranjenike.« I tako Jarić postade nosilac ranjenika. Revnosno je iznosio ranjenike iz borbe i nosio ih do sanitetskog punkta. Ali, 11. septembra 1938. godine nalazili smo se na vrhu jednog brda, kojeg smo bili tek zauzeli. Desno i lijevo neprijatelj je još držao položaje i sa njih nas tukao jakom vatrom. Jarić se nalazio nekoliko

metara niže od mene. Ustadoh i podoh do jedne »rupe, koja je bila nešto niže, u jednoj uvali, s namjerom da ja krenem naprijed i izravnam borbenu liniju, kad Jarić viknu: »Lezi, Lutkiću!. ..« Okrenuh se na to njemu, kad u tom trenutku pade jedna granata i Jarić osta na mjestu mrtav . . . Tada se uvjerismo da i nosioci ranjenika ginu herojskom smrću — završava o Sretku Jariću svoje sjećanje Konstantin Lutkić.

Još jednog Petrovčanina, koga nisam lično poznao, našao sam u knjizi »Španija 3«. To je Stevo Marjanović, rođen 1913. godine u selu Krnja Jela kod Bosanskog Petrovca.

Kao drvosječa otišao je na rad u Francusku, odakle se odmah odazvao pozivu Partije i otišao u Španiju. Stupio je 28. decembra 1936. godine u bataljon »Dimitrov« u kom je i poginuo.

O njegovom učešću u bataljonu i pogibiji pisale su »Slobodne misli« — list naših iseljenika u Kanadi, još 1938. godine.

*

Među više od 30.000 dobrovoljaca iz 55 zemalja svijeta u Španiji se našlo više od 1.600 Jugoslovena. Pola ih je poginulo, među njima su i Petrovčani Svetožar Jarić i Stevo Marjanović, a druga polovina se, zahvaljujući dobrim dijelom i umješnosti i pomoći doajena naše diplomatije Petrovčanina Lazara Latinovića, vratila u zemlju da nastavi započetu borbu.

I nigdje se naši Španci nisu obrukali. Iz njihovih redova iznikla su dva španska potpukovnika, 8 majora, 35 kapetana, 105 poručnika, 39 komesara četa i baterija, 7 komesara bataljona i 1 komesar brigade. Ti isti ljudi dali su u narodnooslobodilačkom ratu mnogo organizatora ustanaka, komandira, komandanata i komesara, partijskih i državnih rukovodilaca. U ratu ih je poginulo još 150 a 50 boraca internacionalnih brigada steklo je časan naziv narodnih heroja Jugoslavije.

Među junake i heroje španske i naše revolucije valja ubrojati i Petrovčane Svetožara Jarića, Stevu Marjanovića i Lazara Latinovića.

PERIO KECMAN

SJECANJE NA JOVANA KECMANA

Jovan Kecman je rođen 11. februara 1910. godine u selu Bravski Vaganac, zaselak Kecmani, od oca Nikole i majke Mande. Pripadao je zemljoradničkoj porodici. Otac mu je bio napredan čovjek. Bio je za NOP od prvih dana ustanka i do kraja -rata pomagao je NOB. Majka Jovanova je ibila plemenita i veoma čestita žena. Umrula je kada je Jovan imao 9 godina. Pored Jovana imali su još i jednu kćerku.

Za vrijeme svog djetinjstva, a i kada je porastao, Jovan se volio da igra raznih igara, u kojima je, većinom, pobjeđivao. Obično je iskupljao veću grupu djece i jedne određivao u zasjedu, a druge da ih napadaju. On je, sa strane, s velikim zadovoljstvom gledao tu »borbu«.

Još kao dječak, ulagao je velike napore u učenju tako da je prije polaska u školu već znao da čita i piše. Osnovnu školu završio je vrlo lako, a gimnaziju je počeo da uči prije rata u Gostivaru, kao radnik. Završio ju je tek poslije rata.

Do 1926. godine, bio je kod kuće i obrađivao sa ocem imanje. Od 1926. do 1941. godine, radio je kao šumski radnik u raznim krajevima predratne Jugoslavije. U međuvremenu, služio je bivšu jugoslovensku vojsku — 9 mjeseci.

Kako će se vidjeti iz ovog kratkog osvrtu, njegov životni put je bio vrlo trnovit i težak. Kao radnik, za 15 godina doživio je dosta teških momenata.

Jovan je već sa svojih 16 godina radio u preduzeću »Šipad«, sve do odlaska u vojsku. Kada je otслужиio bivšu

jugoslovensku vojsku, vrlo kratko vrijeme je bio kod kuće.

Potisnut u ražinim teškoćama koje su ga tada okruživale, u selu napustio je svoj rodni kraj i krenuo u svijet, u potjeru za hlebom, ostavljajući kod kuće starog oca, suprugu i malo dijete. Upitan zašto to čini, rekao je: »Idem da tražim neki bolji život, mada znam da ga neću naći«.

Grmeč, Klekovača, Topla Kosa, Oštrelj, Osječenica i druga mjesta u njegovom rodnom kraju, imaju šumu, radnike capinaše, drvosječe i drugo. Mnogi tu rade godinama.

— Šta sad? Kuda? U kakav to svijet hoće, pitali su se mnogi.

No, on je htio da ide, a gdje — ni sam nije znao. I krenuo je. Za njim pošao otac, plače i krije suze. Pita ga kada će se vratiti, ali odgovora — nema.

— Ma šta je Jovane tebi, kuda ti ideš, misliš da će tamo biti bolje, govorio mu je otac.

Ćuti Srnetica, ćuti Jovan, ćuti i otac. Ali ženama u Lerkovcu vrag ne da mira, govore o Jovanu, a misle o svojoj djeci.

Neko dobaci: »Bolje je i tako nego biti najamnik«.

Ma kako, on je jedinac, dobaci druga. Zar ne može tu da živi? Ima mnogo gorih i siromašnijih. Kako će žena, dijete i star otac? Tako su žene bile razvezle diskusiju u selu, pa nikako da prestanu. To Jovanu, međutim, nije smetalo.

On se pozdravljao i ljubio sa svojimima koji su tu i — pošao je. U svijet, da traži bolji život i slobodu.

Dozivali ga, mahali rukom, kapom, a Jovan ni da se okrene. Bar na Grmeč, Klekovaču, Toplu Kosu, gdje je radio, ili polje gdje je ovce čuvao i najbolje od svih kosio. Uz put ga sretaju i pitaju: gdje ćeš Jovane? Čujemo da ćeš u svijet na rad.

On i otac stigoše na željezničku stanicu Bravsko. Otac stade i uzdahnu, kao da je umoran. Rukuje se

Sretan put, dijete moje.

Doviđenja, oče.

Rastadoše se, a stari otac nazad kući. Dugo je išao i obazirao se. Dugo je Jovan putovao i mislio.

Nakon dugog puta stigao je Jovan u Gostivar, a zatim u Sibnicu i Sretkovo. Odatle pješice na visoku i pustu planinu Bukovi.

Stigao, rukovao se i posmatrao okolinu gdje će raditi. Šta će raditi, pitao se i interesirao za sve. Vidi, kod vas se jede bijeli hljeb, a možda je on crn, govorio je Jovan.

Kasnije su došli testerà, sjekira, malj. Radio je od zore do mraka, nekada i noću. Tako mjesecima i godinama i opet — ništa. To je bilo od 1929. pa sve do 1934. godine. U šumama planine Bukovi. Jovan sjekao, rušio, cijepao, slagao, vozio na sankama, pravio riže.

Pune četiri godine, tu u toj šumi, u toj pustinji, živio je i radio, željan naroda, grada, sela, života. Ali uvijek pun nade, poleta, snage.

Stanovao je u šumskoj baračici i zimi i ljeti. Smrzavao se. Nije bilo ni svjetla. Ali, Jovan je učio. Završio je gimnaziju putem dopisne škole u Beogradu. To je bilo tako. Još i gore. Ali nemoguće je sve reći. No, junačko srce izadržalo je sve, i ono najgore. Ispitivali su ga žandarmi, plašili ga, smetali mu.

— Dragi oče, ja učim i radim, pisao je Jovan svome starom ocu. Znam da ću naučiti korisne stvari, a da li ću nešto zaraditi — ne znam. Učiću i učiti, da bih se iskopeljao iz ove bijede.

— E, ta pusta planina Bukovi, razmišljao je često Jovan. Visoka, prazna i stalno zavijena u crnu maglu. Prava pustinja. U njoj nema ništa osim tih njenih stalnih stanovnika — šumskih radnika. Oni tu žive, oni tu i umiru.

Godina 1934. Na planini se više ne može ostati. Mora se ići dalje, možda je negdje bolje. I Jovan je iste godine u mrtvu jesen, krenuo dalje. Iz Gostivara, sa planine Bukovi odlazi u Kosovsku Mitrovicu, Rožaj, Murinu, a odatle u Zavidoviće i Majdanpek. Nigdje posla, muke se muče. Niko ga i ne gleda. Ima Jovarja na stotine hiljada, koji lutaju i traže posao, hljeb i život.

Sve je to Jovan prošao i ponovo se obrao u Kosovskoj Mitrovici. Tu smo se on i ja sastali. Ja tražio na jednoj a on na drugoj strani posao. Teška zima. Zar u šumu

opet? Gdje nema ni kuće ni hljeba. Pa ipak moralo se ići, takav je bio život šumskog radnika.

U decembru 1934. godine, iz Kosovske Mitrovice Jovan odlazi za Peć i zapošljava se u preduzeću »Marković« kao šumski radnik. Težak je to bio život, ali i prava proleterska škola. Ne mogu a da ne prikazem jedan detalj iz tog njegovog života.

Krajem decembra 1934. godine, iz Peći Jovan odlazi u šume Rugovske Klisure, gdje je nadmorska visina više od 1500 metara. Snijeg je bio visok gotovo dva metra. Drveće od teške studeni puca kao pištolji. Sve se smrzlo. Košava toliko duva da se na dvadeset metara ništa ne vidi. Vodi se borba za život ili smrt. Jovan zamakao u tu šumu i pustinju negdje oko 16,00 časova. Sa sjekirom i testerom. Kupio i jedan kilogram hljeba i malo slanine. Već je noć, gdje prenoćiti, smrznuće se, napašće ga vuci. Jer, tu ima samo njih. Odlučio se da razgrne snijeg ispod jedne velike jele, da tu naloži vatru i nekako prenoći. Čitavu noć ložio je vatru, sjedio ili šetao oko nje dršćući od teške studeni. Kada dune ta rugovska košava, svu vatru razbaca i ugasi, ali Jovan ponovo loži i pokušava da preživi do sutra. Da je to samo do sutra, lako bi se. Prenoćio je nekako i, eto, ostao živ. Sutra je pravio baračicu na brzu ruku od drvenih stubova, pokrio je i okolo zatrpao čamovim granama, da bi sljedeće i ostalih noći malo više odmorio i zaspao. No, to nije bila samo jedna noć.

Od Gostivara do Rugova, od Rugova do Rožaja, od Rožaja do Murine, Sekulara i mnogih drugih mjesta, petnaest i više godina radio je i patio se. Ko zna šta ga ovdje nije sve srelo. To ni sam ne bi mogao reći. Muke, eksploatacija, neimaština, glad, podcjenjivanje, izigravanje, hapšenje. Ostajao je bez posla, a samim tim i bez hljeba. Sa slobodom i bez nje.

Iz Peći otišao je u Rugovo, ali kod preduzeća »Ozren«. Kada je ovdje došlo do one krajnje tačke, crne, Jovan je opet otišao u Rožaj.

Upoznao je on tako sve planine, sva brda, sve izvore vode u tim šumama, mnoge ljude, ali i velike muke u krajevima Rugova, Rožaja, Sekulara, Murine, Gostivara i mnogih drugih širom Jugoslavije.

U tim šumama koje je umivao snijeg, češljala kiša, sjeкао je Jovan, proveo je najljepše dane svog mladog života. U velikim mukama i nevoljama, ali uvijek pun nade za boljim.

U Peći 1936. godine, uhapšen je i u zatvoru ležao oko mjesec dana zbog toga što je navodno htio da ide u **Spanju**. To se desilo kada se Jovan, sč još nekim drugovima, slikao u jednoj foto radnji i na taj način navukao sumnju na sebe.

Ma kakvu Spani ju ljudi, ja o 'tome ne znam baš ništa, ma kako, s kim, zašto, govorio je Jovan u zatvoru kada su ga ispitivali. Te njegove tvrdnje i uvjeravanja nisu uzeti u obzir. U zatvoru je ležao ni kriv ni dužan, mučen je, bez ikakvih razloga. Kada je izašao iz zatvora, bio je veoma iscrpljen i jako slab, jedva sam ga poznao. Nepobitna je činjenica da je to bila sušta neistina i da se nešto drugo htjelo sa njegovim hapšenjem, što će se docnije vidjeti.

Kada je u Rugovu poginuo radnik Branko Rakita, negdje 1936. godine, Jovan mu je prilikom sahrane na groblju u Peći, pred velikim brojem radnika, studenata i naroda, rekao da je pao kao žrtva eksploatacije i izrabljivanja radničke klase, boreći se za svoj opstanak. I tada je Jovan uhapšen, jer sve ono što je on rekao na sahrani ovog radnika, čuli su i žandarmi. Nakon mučenja od 5 dana, pušten je iz zatvora.

Poslije ovog slučaja, Jovan je radnicima na jednom mjestu u šumi Rugovske Klisure rekao: »E, vidite da čovjek ne smije da govori ono što je prava istina o životu radnika, okolnostima i uzrocima tog i takvog života. No, vidite drugovi, mene su pustili iz zatvora, znači da nisam bio kriv, govorio sam istinu, oni to znaju!«

U jednoj šumi kod Kućišta, u Rugovskoj Klisuri, 1937. godine, Jovan je opet radnicima vrlo oštro govorio o mnogim teškoćama sa kojima su se tada borili. On je tada rekao:

»Drugovi šta je ovo, šta se to dešava u ovom našem životu. Dokle će ovako trajati, postoji li izlaz iz ove teške situacije u kojoj se mi nalazimo, trebali bi nešto da preduzmemo. Nadam se da će nas ovako stanje još više zbližiti, sjediniti i da izađemo sa svojim predlogom odnosno

zahtjevom, da tražimo svoja prava. Mi nešto moramo preduzeti, ovako se više ne može, jer nema više šta da čekamo. Ja imam svoj stav i nadam se da ćete me podržati, jer se radi o svima nama».

Kako će se docnije vidjeti, on je, u stvari, želio da dozna šta sve njegovi drugovi misle o tome.

Tada je rekao i nešto što ga je moglo koštati i samog života.

»Ma drugovi, Rusija je jedina radnička zemlja na svijetu, tamo radnik vlada, ja ili ću poginuti ili ću biti vojnik boljševičke armije«.

Poslije ovakve smjelosti, više vremena je strahovao šta će sve biti i da li će se o tome nešto doznati. Velika je to bila smjelost čovjeka koji nije mnogo mislio o tome ko ga gleda, ko ga sluša i kakve će sve posljedice biti i šta mu se sve može desiti.

Toj grupi radnika, Jovan je rekao i ovo: »Drugovi, treba se boriti i to sve izdržati, jer, izgleda, dok sam bio u Bravskom Vagancu nisam ništa vidio od Grmeča i Klekovače. Nisam znao gdje je i kakav život, kuda krenuti, šta raditi. Sad, eto, znam, ali šta.«

Tako je njegov bunt zbog nepravde, želje za boljim, za slobodom, rastao, tinjao, jačao i sazrijevao još od Bravskog Vaganca. Znao je, volio, nešto je volio, nekog je volio. A koga, šta, pitao se. Slobodu je volio : za nju se borio Jovan.

Radnici su ga slušali sa velikom pažnjom, jer su pripadali njemu, njegovim željama, idejama. Istog su cilja. Drugovi su, šumski radnici. Iste ih muke muče. Vjerovali su mu, cijenili i volili.

U vremenu najveće krize radničke klase od 1929. do 1935. godine i dalje, kada su živi zavidjeli mrtvima, odnosno kada su oni na zemlji mislili da je bolje da su u zemlji, taj hrabri Krajišnik se suprotstavljao nevolji i eksploataciji, pokrećući stotine radnika na štrajk. U Peći 1937. godine štrajkovalo je preko trista radnika koji su radili u Rugovskoj Klisuri, a Jovan se tada izborio za većinu onih zahtjeva koje su radnici tražili od preduzeća »Ozren«. On je govorio: »E piju li nam krv piju, ali, badava se

trude. Neće je popiti, ostaće je i biće je kada zatreba, a zatrebaće ona i proliće se, ali to neće (biti badava».

U toj 1937. godini, u maju Jovan ponovo pokreće radnike na štrajk i zahtijeva povećanje cijena na šumskim radovima i redovnije mjesečne isplate. Ovaj štraj nije uspio zbog nejedinstvenog stava jednog broja radnika. Jovana to nije obeshrabrilo nije se pokolebao i ponovo je spremio radnike za drugi štrajk. Nervozan i ljut, srdito je rekao: »Doći će vrijeme kada će se umjesto sjekire u ruku uzeti puška«.

Smjelo i hrabro govorio je Jovan, mislio i želio. Nije se plašio, jer nije imao šta da izgubi, osim života.

Gledao je, doživio i trpio veliku nepravdu, gledao ljude kako se muče, ljude koji ne znaju šta su i ko su. Šta treba da rade, kuda da krenu? Pomagao ih je, borio se za sebe, za njih. Iz dana u dan, iz godine u godinu, dolazio je do sve većeg saznanja o životu kojim živi on i njegovi drugovi. Jovanovi pogledi na svijet su sada već daleko napredniji. On sada vidi šire, ne samo preko Grmeča i Klekovače, nego i preko Rugovske Klisure, Rožaja, Šekulara, Bukova, Čakorskih i mnogih drugih planina. Pa ipak, čvrsto je bio uvjeren da teškom životu u šumi jednom mora doći kraj. Ali, treba izdržati. U takvom buntu, koji je počeo još u Vagancu, zrio i sazrio u godinama dok je bio šumski radnik, dočekao je 1941. godinu, kada je uzeo pušku u ruke.

Jovan je bio jedan od onih ljudi koji je kao radnik prešao mnoge krajeve Jugoslavije. Prelazio je stotine kilometara kroz Crnu Goru, Makedoniju, Srbiju i Bosnu, tražeći posao. Proganjali su ga, maltretirali, eksploatisali i mučili na svakojake načine. No, nije odustao da se bori i traži svoja prava, bez Obzira što je doživljavao veoma teške i neizdržive momente. Trpio je muke i nepravdu. Ali znao je i pred radnicima uporno tvrdio da tako ostati ne može.

— Neko za ovakav život, stanje i paltnje radnika, mora da odgovara, tvrdio je Jovan. Što je mislio kada je tako govorio, vrijeme je dokazalo.

Dolazi u Uroševac marta 1941. godine i nakon nekoliko dana odlazi opet u Rožaj, u Rožaj koji ga je koštao

života. Tu je propatio mnoge godine, godine svoje mladosti i najljepšeg doba.

Na nekoliko dana pred napad okupatora na našu zemlju 1941. godine, Jovan Kecman je dobio poziv da se javi na vojnu dužnost. Nije stigao na određeno mjesto, jer je bivša jugoslovenska vojska brzo kapitulirala. Otišao je u Sandžak sa ciljem da se zaposli. Tu je ostao do početka jula, bez posla i sredstava za život. Odavde je krenuo u Istočnu Srbiju i došao u Senjski rudnik, gdje se zaposlio kao šumski radnik. Na tom poslu ostao je do kraja jula 1941. godine.

Poslije dugog iščekivanja za boljim životom i slobodom, nastao je rat, pravi rat. Jovan je čutao, čekao, jer se u toj situaciji, kakva je bila 1941. nije bilo lako snaći. No, on je znao svoj put, znao je gdje mu je mjesto i zašto treba da se bori. Tražio je za to mogućnosti, hvatao veze sa ljudima na tom terenu.

— Šta zijevate, šta i koga mi to čekamo, rekao im je Jovan jednom prilikom.

— Kuda? Pitali su ga neki.

— Ma kako kuda, u borbu, tamo nam je mjesto, tamo i više nigdje, tamo gdje su i ostali naši drugovi.

Tako je Jovan vodio razgovor sa grupom svojih drugova. Njega i njegove zemljake nije bilo teško pokrenuti u borbu. Oni su to već odavno željeli i očekivali.

Gledao je vojsku, oficire, tehniku, koji su brzo kapitulirali.

A, ne, ne, njihov vojnik on neće biti. Biće, uskoro će biti vojnik, ali jedne druge vojske, koja će ginuti za slobodu i za bolji život, tako je razmišljao Jovan.

Stupio je u Boljevački partizanski odred 1. avgusta 1941. godine.

Tako je najzad odbacio sjekiru i uzeo pušku, kako bi se sa oružjem u rukama borio protiv okupatora, za oslobođenje svoje zemlje i za konačno oslobođenje radničke klase kojoj je pripadao svim svojim bićem.

Već 2. avgusta iste godine, Jovan Kecman je učestvovao u prvoj oružanoj akciji odreda, koji je izvršio napad na voz u blizini željezničke stanice Obradove Stolice, na pruzi Paraćin—Zaječar.

Jedanaestog avgusta, Boljevački partizanski odred uništio je postrojenja u Rudniku uglja u Bogovini, a noću između 20. i 21. avgusta, uređaje u Rudniku kamenog uglja Rtanj. Ujutro 2. septembra odred je izvršio napad na sresko mjesto Boljevac i razoružao 29 žandarma, uništio uređaje na pošti i spalio arhivu opštine i sreskog načelstva. Jovan se posebno istakao u ovim borbama.

Još od prvih dana u odred i za vrijeme svih njegovih akcija, davao je sve od sebe. Njegovo zalaganje i vojničko znanje ispoljeni su već u prvim borbenim akcijama i tako bih zapaženi od štaba odreda i od svih boraca.

Poslije tih prvih akcija odreda, bio je određen za komandira voda, na kojoj dužnosti je ostao do 3. septembra. Tada je odred formirao tri čete, a Jovan je bio postavljen za komandira treće čete. Na toj dužnosti ostao je do 19. oktobra 1941. godine, kada je odlukom Okružnog komiteta KPJ Zaječar određen za komandanta Knjaževačko-boljevačkog partizanskog odreda. To je za njega bilo veliko priznanje koje mu je ukazala Partija i štab odreda za njegovo izvanredno zalaganje i veliku hrabrost koju je ispoljio u dosadašnjim borbama. Nosio je mašinku i u napadu na neprijatelja komandovao je: »Naprijed drugovi, zamnom«.

Na dan 1. decembra 1941. godine partijska organizacija i štab Knjaževačko-boljevačkog odreda i Svrljiške čete ukazali su Jovanu Kecmanu još jedno veliko priznanje kada su ga primili za člana KPJ.

Govoreći o tome, Jovan je u svojoj partijskoj biografiji pored ostalog rekao: »Znao sam da su se formirali partizanski odredi pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Bio sam svjestan pravednosti borbe koja se vodila za poboljšanje položaja radničke klase i borbe protiv okupatora, pa sam svjesno pošao u borbu ... «.

Maja 1942. godine Okružni komitet KPJ Zaječar je odlučio da se Knjaževačko-boljevački partizanski odred podijeli na tri čete: Timočku, Krajinsku i Boljevačku. U Boljevačkoj četi, prilikom njenog formiranja bilo je svega 25 boraca naoružanih puškama i sa tri puškomitraljeza. Za komandira ove čete određen je Jovan Kecman i na ovoj dužnosti ostao sve do 15. juna 1943. godine. Kao njen ko-

mandir Jovan je doživio mnoge teške momente u kojima je trebalo brzo odlučivati i snalaziti se. Iz tog vremena navešću nekoliko primjera koji to mogu da ilustruju.

Na dan 12. jula 1942. godine otpočela je tzv. Aćimovićeva ofanziva protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Timočkoj 'Krajini i drugim reonima Srbije. Opasnost da partizanske jedinice na ovom području budu okružene i uništene od strane udruženih neprijateljskih snaga, nametala je i štabu Boljevačke partizanske čete i njenom komandiru Jovanu Kecmanu veoma teške zadatke. Zajedno sa četom prebacivao se s jednog na drugo mjesto, izbjegavajući tako frontalnu borbu sa neprijateljem. Povukao se na Staru planinu, u reon sela Radičevca u blizini Jugoslovensko-bugarSke granice. Boljevačka četa, kao i Timočka, međutim, našle su se u neprijateljskom okruženju. Boljevačka četa se izvlačila duž granice prema selu Aldincu i tu vodila tešku borbu s pripadnicima Srpske državne straže, koji su držali položaj, a zatim se orijentisala prema Svrliškom partizanskom odredu, i preko reona Kalne stigla u reon Vlahova. Na liniji Kalna—Bela Palanka borci su dočekale jake bugarske snage, pa su borci Boljevačke čete, morali da skrenu prema Knjaževcu i tu se sastali sa Timočkom partizanskom četom. Obje čete prebacile su se na Tupižnicu, a odatle je Boljevačka četa početkom avgusta 1942. godine prešla u dolinu Crne rijeke.

U toku ovih izvanredno teških situacija, Jovan Kecman je ispoljio izvanrednu sposobnost brze procjene i mijenjanja položaja, brzog odlučivanja i vještog komandovanja. Zahvaljujući tome, kao i velikoj podršci naroda, Jovan je uspio da izvuče četu iz višestrukog okruženja i doveo je u reon gornje Crne rijeke koji je tada bio manje pod udarom neprijatelja.

Međutim, 10. oktobra 1942. godine neprijatelj je sa jakim snagama napao četu na Tubižnici i razbio u nekoliko grupa. Jedna od njih, u jačini od 11 boraca, u kojoj je bio i Jovan Kecman, krenula je ponovo u dolinu Crne rijeke i prebacila se u reon Kučajskih planina, zapadno od Boljevca. Ostale grupe su se poslije nekoliko dana spojile sa Timočkom četom.

Jovan je puna tri mjeseca krajem 1942. godine uspješno izbjegavao frontalne udare sa neprijateljem. Koristio je pojate u atarima sela Krivog Vira, Jablanice, Malog izvora, Bogovine i drugih, a u reonu Radovanjske, služio se i pojatama nekih ljudi iz Jablanice. Jedan od njih bio je Košta Milivojević u čijoj pojati je 5. decembra 1942. godine grupa partizana, u kojoj je bio i Jovan, zanoćila. Božu, unuka Kostina, međutim, uhvatila je jedna bugarska patrola, jer su on i Košta Milivojević bili partizanski prijatelji. Božo je otjeran u Boljevac i predat Nijemcima. Da bi ga Nijemci pustili, dao je obavezu da će ih obavijestiti čim partizani dođu u njegovu pojatu i tako im pomoći da ih unište. O tome je obavijestio i susjeda Obrada Jevtića u planini, koji je, takođe, pristao da uzme učešća u likvidaciji partizana. Zato je Jevtić, kada je predveče 5. decembra u blizini svoje pojate sreo Jovana Kecmana i drugove, odmah u Jablanici obavijestio Božu Milivojevića, koji je na konju odjurio u Boljevac i obavijestio Nijemce. Nijemci su digli Bugare i pripadnike Srpske državne straže i hitno krenuli u planinu. Oko 3 sata ujutro 6. decembra stigli su i blokirali pojatu u kojoj je bio Jovan Kecman sa grupom partizana. Božo Milivojević je vodio neprijateljske vojnike. Kada je došao do pojate, upao je u nju i, pod izgovorom da su mu se prevrnula kola, pozvao da izađe napolje njegov sluga Đorđe da ne bi poginuo u okršaju koji se očekivao. Umorni partizani su ležali oko vatre u pojati i sušili mokro odijelo i rublje. Prema dogovoru s Nijemcima Božo Milivojević je ostavio otvorena vrata od pojate kako bi se vidjeli partizani, jer je vatra gorjela.

Čim je Božo izvukao slugu napolje, neprijatelj je na pojatu sa svih strana otvorio paklenu mitraljesku vatru, bacajući bombe na prozore koje nisu zbog gvozdenih rešetki upale u pojatu.

Jovan Kecman je tada bio budan, brzo je bacio jedan šinjel na vatru tako da je u kolibi nastao mrak. Naredio je Nikoli Pilipovu i Božidaru Osmanoviću da iz mašinki tuku kroz dva prozora kolibe u pravcu neprijatelja, a on je legao kod vrata i iz svoje mašinke pucao na neprijateljske vojnike. Neprijatelj je znao ko se nalazi u kolibi i po ime-

nu je zvao na predaju, inače, prijetio da će svi izginuti. Borba je trajala vrlo dugo, ali je, najednom, iz nepoznatih razloga prestala. Tada je Jovan naredio da svi njegovi drugovi brzo izađu iz kolibe, a on im je iz mašinke štitio odstupanje. Kada su se njegovi drugovi udaljili od kolibe i on je brzo krenuo za njima. Tako se ova cijela grupa partizana sa Jovanom izvukla nekakvim pukim slučajem iz okruženja i veoma teške situacije — bez gubitaka.

Istog dana Jovan i njegovi drugovi Su se sastali sa Kostom MilivojeVićem, Božinim djedom, i kada mu je rečeno o Božinom postupku, on je bio izvan sebe zbog te izdaje.

Sredinom marta, Jovan se sa svojim drugovima vratio na područje Jablanice, pohvatao izdajnike: Obrada Jevtića i Vukadina Stojadinovića i kaznio ih smrću. Božo Milivojević je pobjegao u Boljevac i tu bio pod zaštitom neprijatelja, pa je po oslobođenju Crne rijeke, u jesen 1944. godine uhvaćen i kažnjen smrću.

Kada je 8. oktobra 1943. godine formiran Zaječarski partizanski odred, njegovi borci su raspoređeni u dva bataljona. Za komandanta prvog bataljona određen je Božo Vukalić, koji je tada bio težak ranjenik, pa je Jovan Kecman određen da vrši dužnost komandanta bataljona. Božo je 14. januara 1944. godine opkoljen u jednom skloništu od strane četnika Draže Mihailovića, pa se sam ubio iz pištolja. Tada je Jovan Kecman postavljen za komandanta bataljona i na toj dužnosti ostao sve do 11. marta 1944. godine, kada je postavljen za zamjenika komandanta 9. srpske brigade koja je formirana toga dana. Na ovoj dužnosti ostao je do 20. maja 1944. godine, kada je postavljen za komandanta iste brigade. Ova brigada je pod njegovom komandom prošla dug i slavan put od Kameničkog visa do Niša, preko Timočke Krajine i Srbije, Bosne, Hrvatske i Slovenije, sve do zapadne granice naše zemlje prema Italiji i Austriji. Proglašena je udarnom brigadom, a na svom ratnom putu, pod komandom Jovana Kecmana, prošla je preko 1000 kilometara boreći se do konačnog oslobođenja naše zemlje.

U »Ocjeni njegovih karakternih osobina, vrlina i slabosti«, u »Organizacionim podacima« sekretara komiteta

9. srpske brigade NOVJ, od 29. januara 1946. godine, o Jovanu Kecmanu je pored ostalog, rečeno: »Kao borac je veoma hrabar, a kao rukovodilac je ličnim primjerom hrabrosti, požrtvovanosti i samoprijegorom služio za primjer kako borcima, tako i rukovodiocima. Ima dosta organizacijskih sposobnosti u radu. Kao rukovodilac kroz borbe u teškim situacijama brzo se snalazio i bio neobično odlučan u teškim momentima«.

Poslije oslobođenja, Jovan Keoman je bio na raznim odgovornim dužnostima u JNA, Obavljajući ih savjesno i predano. Unaprijeđen je u čin pukovnika JNA.

U januaru 1946. godine, sa grupom oficira JNA bio je upućen u pješadijsku vojnu školu »Vistrel«, u gradu Solnečnogorsku u Sovjetskom Savezu. Školu je završio u martu 1947. godine, kada se i vratio u domovinu.

Po izlasku iz JNA postavljen je 1. januara 1957. godine za načelnika Odjeljenja za organizaciju Izvršnog vijeća Makedonije, gdje je ostao do 15. maja 1960, kada je postavljen za načelnika Uprave za boračka i invalidska pitanja narodnog odbora grada Beograda i na toj dužnosti ostao do 1966. godine, kada je penzionisan.

Početkom 1970. godine teško je obolio. Ljekarskim pregledom utvrđeno je da je obolio od raka. 25. maja 1970. godine operisan je, a 17. juna podlegao je bolesti. Sahranjen je na novom groblju u Beogradu.

Ovaj moj prikaz iz Jovanove biografije posvećujem sjećanju na njegov lik, jer se radi o čovjeku za koga me vežu velike uspomene iz našeg zajedničkog života i rada.

Milan Guteša — Papa

MILAN OUTESA

MI HOĆEMO ZEMLJU BLAGOSTANJA .

Govor Milana Gintese, narodnog poslanika iz Bosanskog Peltrova i III zaisjedamtjiu ZAVNOBiH-a održanom u Sarajevu 26, 27. i 28. aprila 1945. godine.

Drugovi i drugarice! Borci narodne slobode, braćo i sestre! Vjekovna težnja, vjekovna žudnja bila je da se čuje slobodan glas naroda Bosne i Hercegovine u našem omiljenom gradu Sarajevu. Sarajevo nikad u istoriji nije bilo omiljenije nego što je danas, nikada u istoriji nije bilo slobodno kao što je danas. Ja vam donosim pozdrave u ime onih ljudi i onog okruga gdje je puška pukla 1941. za slobodu sviju nas.

Ja sam bio mali kada je »Bosanska pošta« izdala svoje izdanje da su poginuli »on i ona«. To su bila za Švabu crna slova, a za one koji su bili željni pravde i slobode bila su zlatom na vezena. Trideset jedna godina je prošla od te žudnje sinova Bosanske krajine. Ona se danas ispunjava. Mi smo i onda imali kuraži i poleta. Željeli smo dobro ne samo Bosni i Hercegovini, nego cijeloj našoj otadžbini, Jugoslaviji. I tada smo uzaludno prolili nevinu junačku krv. Mi smo tobože dobili neku slobodu, ali ta sloboda nije naličila slobodi. Ona je bila mršava, a šrto je mršavo, to smrdi. Današnji b' 'ci narodne slobode traže temeljitu, debelu slobodu, slobodu iz četiri stiha, slobodnu riječ, slobodu vjere i vjeroispovjesti, slobodu hljeba, rada i zarade i slobodu od straha. Mi se nismo pod strahom ni rodili, pod njim ne želimo ni umrijeti. Danas kad vidimo

da pobjedonosno lepršaju slavenske zastave koje su pre-
orale put prema Berlinu, prema crnom Berlinu, onaj kon-
gres od 18-78. što je bio zavojevački, što je bio cijepački,
što je slavenske narode cijepao, on će braćo sagorjeti. Gori
Berlin i ja kažem da više ne postoji strah za onog koji
ljubi slobodu, pravdu i istinu. To progovaraju borci sla-
venskih armija koji danas drže front od Baltičkog do Ja-
dranskog mora.

Ovdje se govori o nekoj reakciji. Čudim se da je ima.
Samo, ne pada snijeg da pomiri svijet, nego da svaka
zvjerka pokaže trag. To je baš u ovom ratu, da se vidi ko
je gdje bio. To je kantar da mjerimo sve i svakog koliko
je težak, pa da mu platimo. Braćo i sestre, u našoj otadžbi-
ni prokletstvo svih dosadašnjih nenarodnih režima stva-
ralo je razdor mržnju i razjedin javan je naših omiljenih i
junačkih naroda. Zadatak svih nas je najčasniji: složi,
uredi, sjedini, pa vladaj, a tih nikogovića bilo je uvijek:
zavadi, pa vladaj. Oni koji neće moći slobodno da govore,
oni danas šuščaju i u njedra šapuću. Ja bih najvolio vidjeti
onog koji se ne slaže i ne voli ovu otadžbinu. Ne da mu
prijetim i da me se plaši, nego da se razgovorimo, zašto i
kako. Ne voljeti svoju zemlju i život u svojoj zemlji, to je
kukavički, to je neljudski i nitkovički.

Braćo i sestre, ovaj rat se svršava, rat vojnički. Još
samo u jednom kutu naše zemlje puška puca. Svim Onima
koji su do sada s crnim đavolom tikve sadili, danas će im
0 glavu pucati. Ja pozivam sve na obnovu, na ekonomski
1 privredni rad. Neka ljekari opet prime svoj sveti posao
liječenja, učitelji škole, a zanatlije svoje zanate, orači svo-
je njive. Mi hoćemo zemlju veselu, zemlju poleta, zemlju
radinosti, zemlju blagostanja. U to ime, braćo i sestre,
ja bih vas zamolio da kliknemo:

Živjelo bratstvo naroda Jugoslavije!

Živjeli naši saveznici!

Živjela federativna, demokratska, slobodna Jugosla-
vija! —■

Živio predsjednik vlade, drug maršal Tito!

Živjeli svi oni koji vole pravdu, slobodu, rad i pore-
dak u ovoj zemlji! (Pljesak). - ~

VLADIMIR ČERKEZ

Z A S T A V A

Metal i munje, vatre boja,
Svjetlosti sunca
Iznad gore —

Obojili su krila tvoja
Crvenom krvlju
Julske zore.

O, zastavo iz naših snova,
Trešnjo u cvatu, h : r
Krv mlada,

Vijorila si iznad rova,
Iznad brigada
I ljudskih nada.

Vijorila si iznad žica,
Iznad betona,
Sivih dana,

Nad poljem punim ljubičica
Okrvavljenih
Od ljudskih rana . .

Vijorila si iznad pleća
I iznad trava
Vlažnih od rose,

Nad borcem palim sred blatnog cvijeća
Nad lokvom krvi
I klasjem kose.

Vijorila si grivom dima,
Nad zgarištima
I pustošima . . . ,

Nad snjegovima grmečkih zima
Beharima
I proljećima ...

S njego ve Grmeč zbacio s pleća.
Zelene šume,
Bistre vode ..,

Nad tihim poljem krila cvijeća
I zastava
Slobode.

Nad ratištima nekadašnjim
Tragove boja
Krije trava . . .

Okrvavljenim stazama prašnim
Gušteri lišća,
Prah zaborava.

Iz grmlja — zvone jata ptica.
U korov tonu
Krstače trule ..,

Iz žita — pjesma žetelica
I prigušeni
Zvuci frule.

Puteljci nisu šarke zmije.
Ne vreba život
Kosa smrti,

Svjetlosti paun — sunce grije,
Biljaci raži
Razastrti.

Ni ceste nisu kudjelje bijele —
.Zavoji
Krvlju promoćeni . . .

Pod tankom bluzom jabuke zrele,
A oko struka
Klasje pjeni.

Ne vuku majke djecu njivom.
Psi i vojnici
Glave ne love.

Brat pali zavjet predao živom.
Gvozdeni vepar
Brazdom ne rove.

Ne blješti munja-bajoneta,
Ne vreba kožu
Nož iz mraka.

Žalfija divlja poljem cvjeta
I zemlja nudi
Usne maka.

Tu — gdje su polja sjekli rovovi,
Žice i kolje,
Busenje trave,

Iz krošnji lipa vire krovovi,
A iza okna
Oči plave.

Gunj snježni Grmeč zbacio s pleća.
Zelene šume,
Bistre vode.

Nad poljem sunce.
Krila cvijeća.
I zastava
Slobode^

Tu zastavu smo u njedra krili
U tamnicama
Noći tmure,

Tom zastavom smo prkosili
Munji i ledu,
Biču bure.

Na vrhu gore — brezu jednu
Za koplje vito
Momci ubrali.

S neba smo zlatnu skinuli zvijezdu,
U zastavu je
Utkali.

Ni krijesta ognja, ni bure snježne,
Ne iskidaše
Krila platna.

Nad vitkim kopljem breze nježne
Kroz borbe sjala
Zvijezda zlatna.

Tu svijetlu zvijezdu bratstva, slobode,
Pronijeli borci
Kroz noći dima,

Nad ognjem mosta iznad vode,
U stradanjima
I trijumfima.

Vijorila je zastava ova
U tmini noći
I staklu voda .. .

Na njoj su sjala vezena slova:
Bratstvo-jedinstvo
I sloboda.

Na zastavi je zvijezda sjala,
Iz zdenca noći
I jutra plavog.

Pod krila svoja ona zvala
Da ne skrenemo
S puta pravog.

O, zastavo iz mojih snova,
Ko koral trešnje
Sva crvena,

Vijorila si iznad rova
I iznad crnih marama
Zena.

Vijorila si i prostrijeljena —
Nad kosidbama smrti
Vrelim,

Nad nosilima — grozdom ramena
Krvavim snijegom,
Ruhom bijelim.

Vijorila si nad odredima,
Nad bespućima
I putevima,

U mećavama grmečkih zima,
Nad adama
I splavovima....

Vijorila si iznad krika —
Nad grobljima
I krstovima

I nad lafetom palog vojnika,
Nad zavičajnim
Zgarištima . . .

Nad lozom ruku što nas grle
Blatnjave, znojne,
Nad tugom lica,

Nad bosom djecom što gladna hrle
Niz polja
Puna ljubičica

Nad našom tugom i našim bolom,
Nad ranama
U dimu ratnom,

Nad kozaračkim bratskim kolom
Po petrovačkom polju
Blatnom . . .

Vijorila si tragom zima,
Proljeća, ljeta
S krunicom voća,

Krnjeušom i Kozilima,
Nad grmljem Bravska i Vrtoča,

Nad potocima Bukovače,
Nad bjelajskim kukuruzima,
Nad snjegovima i Zbjegovima,
Uz živice Rainovcima,
Iznad šljivika, međa i kolja,
Širokim dlanom Medenog Polja,

Nad vođeničkim strništima,
Nad Brestovcem i Vranovinom,
Nad Suvajom i Smoljanima,
Iznad vagona Srnetice,

Z a s t a v a

K a o k r i l a p t i c e !

Vijorila je grivom dima
Iznad ramena
Čelara Zdravka,

U jurišima, pred bunkerima,
Nad Zlatnom kosom
Rodić Slavka . . .

Na vrhu gore — bijelu brezu
Za koplje
Borci ubrali,

Na Sutjesci su zlatnu zvijezdu
U krila platna
Utkali . . .

Preko planina i sremskih polja
Z a s t a v u
Momci nosili,

Kroz blato rova i brešu kolja,
Kad su rafali
Kosili. . .

Vijorila si nad odredima,
Poljem
Gdje teče cesta bijela,

U mećavama grmečkih zima,
Nad zgarištima
Rodnih sela.

Vijorila si nad plastom sijei\ a,
Vršidbom žita,
Berbama grožđa,

Nad mravinjakom gradskih vena,
Nad mlazevima
Vrelog gvožđa ...

Nad zdencem vode tek iskopanim,
Nad lukom mosta
Što nas spaja

I nad beharom zanjihanim
U vrtovima
Zavičaja . ..

O, zastavo iz naših snova,
Ko koral trešnje
Sva crvena,

Vijorila si iznad rova
I iznad suznih očiju
Žena...

Iz proljeća i .snježnih zima,
Iz žarkih ljeta,
Jesenjeg ruja,

Vijorila si nad svatovima,
U dane mira
I oluja ...

Nad nasipima novih pruga,
Nad grivom prvog
Garavog vlaka,

Nad zlatnom kosom mladog druga
I mliječnim licem
Djevojaka ...

O, zastavo iz naših snova,
Crveni ja no trešnja
Mlada,

Vijorila si iznad krova,
Nad mapom
Novog Beograda...

Vij se, vijori, zastavo bratstva,
Nad podvizima
Novim,

Djeeu Grmeča na smjela djela
Pod svoja krila
Zovi.

Kupana suncem, mladost nova,
Neka te digne
Više, više,

No što smo mi u dane boja
Pod mecima
I pljuskom kiše . . .

Raširi krila crvenog platna
Nad svjetlom zora,
Dubinom vöda,

Neka se vide slova zlatna:
BRATSTVO-JEDINSTVO
I SLOBODA!

Uz 30-godišnjicu narodne revolucije Bosanski Petrovac, 1971.

BOSANSKI PETROVAC U NOB

Zbornik sjećao,] a

KNJIGA VII

	Strana
Vlado Bajić: Treća krajiška proleterska brigada	5
Viktor Kučan: Sa Trećom krajiškom u Banja Luci na Novu 1944. godinu.....	10
Dimitrije Kovijanić: Na aerodromu kod Bosanskog Petrovca	14
Savo Lukač: Moj komandant Milan Čup.....	20
Ilija Radulović: Blistavi put pod zvijezdama — VII dio .	24
Drago Stojanović: Iz ratnog dnevnika.....	74
Slavko Ševo: Na partizanskom aerodromu.....	79
Mičo Kačar: Prvi opštinski komitet KPJ u Bukovači	90
Ostoja Raković: Lik jedne partizanke.....	93
Mile Trnjaković: Sjećanje na Mirka Srdića.....	97
Petko Banjac: Sjećanje na teške dane.....	99
Stoj an Plavša: Tužna i radosna pisma.....	105
Milenko Stupar i	
Mića Jević: Komandirov kratak život.....	109
Boško Stojanović: Mića Kokoruš.....	119
Milan Indić: Na Medenom Polju nestala je satnija domobrana	126
Zagorka Umičević : Napad aviona na voz u Oštrelju .	132
Obrad Trninić: Sjećanje na II kongres USAOJ-a	135
Ilija Radulović: Narodni heroj Mile Latinović.....	138
Vasilije Dilas: Sava Solomun.....	148
Boško Stojanović: Juriš pod zaštitom neprijateljskih aviona	151
Petar Kecman: Simo Solomun.....	154
Marintko Banjac: Od srpa do tenka.....	158
Milovan Samardžija: Sjećanje na Marka Jokića	163
Marko Radošević: Mudar i hrabar.....	170
Drago Kačar: Pratile smo druga Tita.....	177
Dušan Trnjaković: Materijal bačen padobranima izvukli smo ispred neprijatelja.....	180
Vlado Kecman: Zaseda na oštreljskoj cesti.....	185
Đuran Kovačević: Posljednji susreti.....	197
Mila Jakšić-Bodnaruk: Moj komandant Bogdan Vukša .	202
Dmitar Mrkić: Robija.....	206
Veljiko Čanak: U toplim domovima.....	208
Simo Antunović— Rade Zorić: Selo Stjenjani u NOB .	211
Ilija Radulović: Napad četnika na V bataljon.....	220
Milan Indić: Pod Oštreljom gore kamioni.....	226
Bogdan Bijelić: Mislim da nisam pogriješio.....	232
Kosa Obradović: Ginuli su najbolji.....	235

Milan Zorić: Napad na Bosanski Petrovac, 1. avgusta 1944.	
godine.....	241
Drago Dukić : Uspjela akcija na četnike.....	253
Ilija Balaban: Borci traže da napadnu Oštrelj.....	257
Slavko Kovačević: Smrt Uroša Kovačevića.....	261
Dr Vitimir Kecman: Ilindanska noć na Bravsku	265
Ilija Balaban: Borba na kućnom pragu.....	269
Dara Kecman-Tešanović: Ruke su se ledile.....	273
Jelan Latinović-Kecman: Njemačka kolona.....	276
Duško Jeličić: Rodna gruda.....	279
Petar Celar: Iznenadjenje.....	282
Braco Galin: Tragedija porodica Galin.....	286
Dušan Petrović: Pobjedonosna ali tragična noć	294
Drago Dukić: Trešnja.....	296
Dušan Trnjaković: Omladinska radni bataljon.....	301
Ilija Balaban: Borba IV bataljona u Krivodolu	305
Drago Dukić: Uzbuna iu Driniću.....	308
Dušan Trnjaković: Spasiše me seljaci.....	312
Nikola Banjac: Selo Rašnovac.....	316
Mile Trnjaković: Sjećanja na Nedeljka Kačunića	324
Vlado Kecman: Djeca u narodnooslobodilačkom ratu	327
Nikola Banjac: Puškomitraljezac Lazija Kerkez	335
Ilija Radiulović: Od Banjice do Dunava.....	342
Dušan Trnjaković: Ponovo u četničkim rukama	346
Drago Dukić: Razoružani četnici.....	357
Vlado Kecman: Suze.....	370
Kojo Radulović: Sjećanje na ipalog druga Lazu Latinovića	375
Kojo Radulović: Treća Krajiška desetkovala bugarske fašiste	
na Palisatu.....	381
Nikola Banjac: Ne priznajem sporazum.....	387
Ahmet Hromadžić: Narodni heroj Mahmut Ibrahimpašić	392
Milovan Samardžija: Sjećanje na pale drugove	396
Dušan Tešić: Treći bataljon u napadu na Valjevo	408
Vlado Ugrica: Pjesma o Mili Plečašu.....	415
Vlado Bajić: Joj a, Jovan Runić.....	417
Semso Kapetanović: Dolazak Prve sovjetske misije na oslo-	
bođenu teritoriju u Bosanski Petrovac.....	424
Gojko Latinović: Neki vidovi uloge NOO u NOB	430
Milka Balaban-Gvero: Sjećanje na rad AFŽ-a	439
Cedo Rakić: »Vojsko naša ti ise ne boj gladi, za te tvoja	
omladina radi«.....	446
Mile Labus: Kaiko se borio Garača.....	450
Đuro Petrović: Zadatak umjesto kazne.....	461
Ilija Radulović: Svi smo dobrovoljci.....	463
Milenko Stupar: Likovi sa sremskog fronta.....	467
Ostaja Jeličić-Coja: Osnivanje i rad narodnooslobodilačkih	
odbora opštine Smoljane.....	487
Stevo Kecman: Bio sam borac francuskog pokreta otpora	497
Drago Stojanović: sjećanje na ibitku za Banja Luku	500

Vlado Kecman: Milin Gaj.....	503
Pero Pilipović: Sjećanje na Boru Kecmana.....	509
Gojko Latinović : Petrovačka šarena torba.....	514
Ljufoiša Curgus: Braća Kukolj.....	516
Ilija Radulović: Šta mi smeta da ne mogu biti komunista	523
Pero Kecman: Sjećanje na poginule borce narodne revolucije	527
Vojo Milanović: Selo Suvaja u borbi.....	542
Milenko Stupar: Petrovčani u okršaju na Fruškoj Gori .	549
Veljko Sovilj : Lazo Atlagić.....	556
Milka Rudić: Radni bataljon »Zdravko Celar«.....	561
Svetko Karanović: Akcije po nalogu OZN-e.....	565
Draško Novaković: Život u ropstvu sa mislima na rodni kraj	574
Razija Handžić: Na našim željeznicama.....	578
Boško Stoianović: Narodni heroj Pane Đukić-Limar .	581
Rade Kovačević: Nezaboravni Nikola Sovilj.....	583
Ljubiša Curgus: Narodni heroj Miladin Zorić-Garača .	588
Drago Basta: Idem putem svojih sinova.....	592
Dervo Voloder: Narodno prosvjeđivanje u teškim uslovima	597
Jela Latinović-Kecman : Pred suncem slobode.....	606
Vlado Prošić: Vojno i političko osposobljavanje kadrova .	610
Cedo Kapor: Petrovčani u Španiji.....	614
Pero Kecman: Sjećanje na Jovana Keomana.....	618
Milan Guiteša: Mi hoćemo zemlju blagostanja.....	631
Vladimir Čerkez: Zastava.....	633
Vlado Kecman: Anegdote (anegdote u knjigama od 1—7 sa- kupio .i napisao Vlado Kecman)	

Fotografije štampane u ediciji »Bosanski Petrovac u NOB« dobijene su od Muzeja revolucije, Sarajevo, od Vojnog muzeja u Beogradu, kao i od pojedinih drugova i drugarica, prijatelja i poznanika revolucionara. Uredništvo edicije izražava svoju zahvalnost ustanovama i pojedincima na uspješnoj saradnji.

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNIK SJECANJA

K N J I G A S E D M A

Izdavač:

Opštinsk'i odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac

Za izdavača:

Vojo Banjac, Stevo Daljević i Mića Smiljanić

Naslovna strana:

Alojz Heđi

Meter :

Nedžad Mujezinović

Štampa :

NIP »Oslobodenje«, Sarajevo

Za štampariju:

Rasim Husić

Štampanje završeno maja, 1974.

Edicija od 7 knjiga »Bosanski Petrovac u NOB« oslobođena je osnovnog poreza na promet na osnovu Mišljenja Republičkog sekretarijata za obrazovanje i kulturu SRBiH broj 02-413/13 od 12. maja 1974. godine.